BLOEMLEZING
UIT DE TOESPRAKEN EN ARTIKELEN

VAN

P·H·HUGENHOLTZ JR·

UITGEGEVEN TER ZIJNER NAGEDACHTENIS

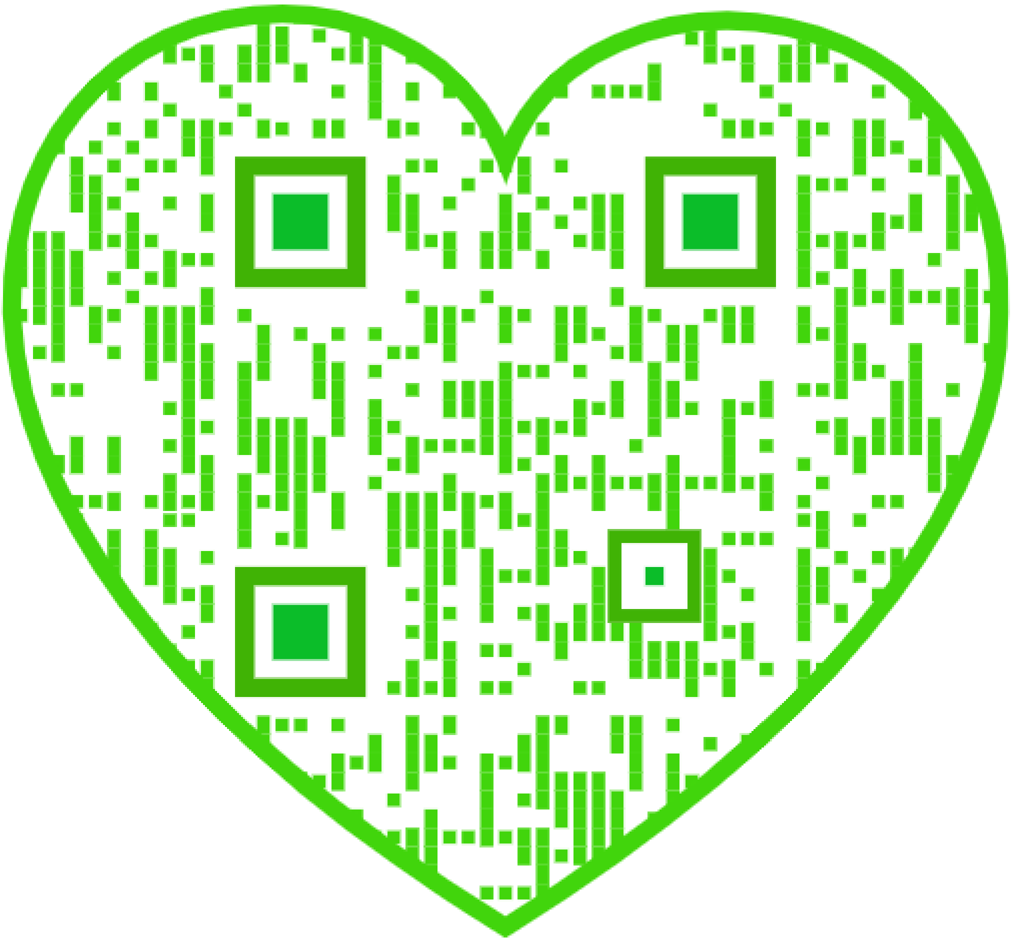

BLOEMLEZING

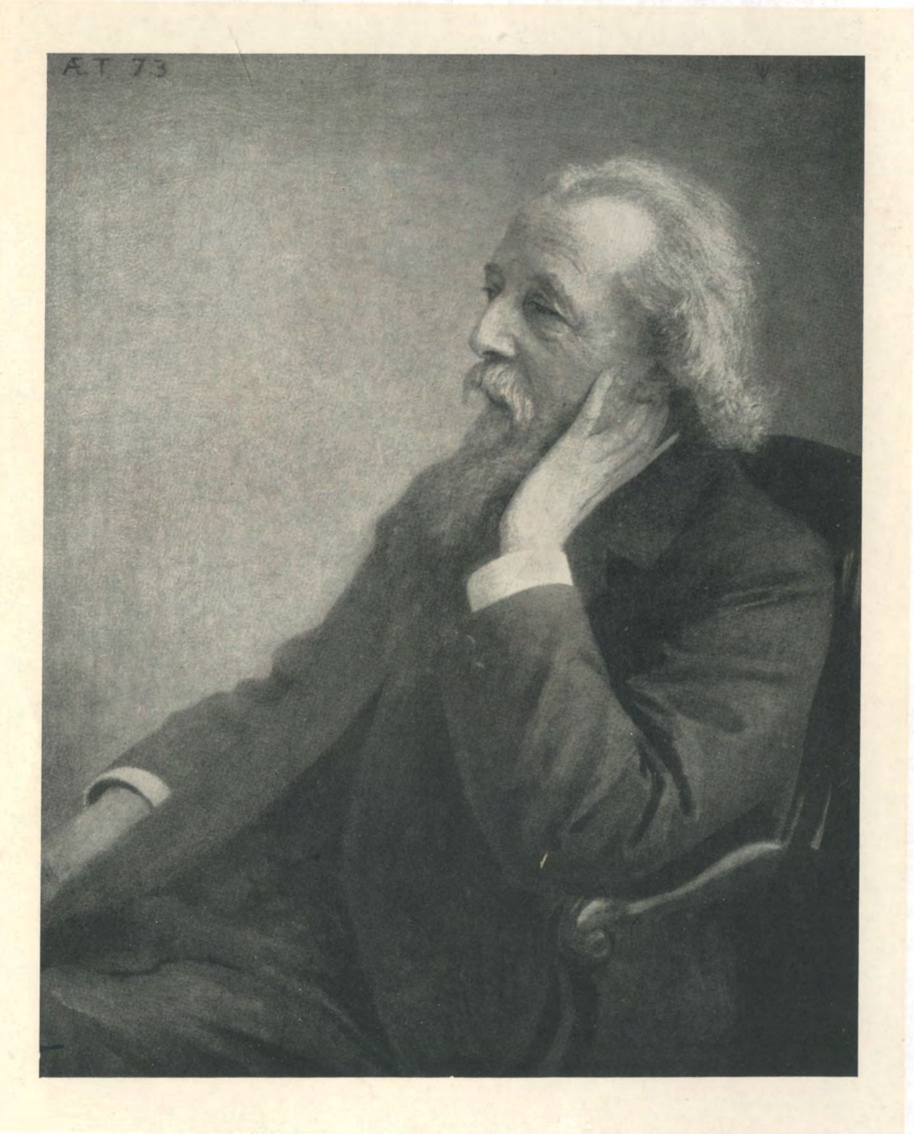

P. H. Hugenholtz

BLOEMLEZING

UIT DE TOESPRAKEN EN ARTIKELEN

VAN

P. H. HUGENHOLTZ Jr.

UITGEGEVEN TER ZIJNER NAGEDACHTENIS

AMSTERDAM
VAN HOLKEMA & WARENDORF
1912

N.V. DRUKKERIJ V/H KOCH & KNUTTEL — GOUDA

TER INLEIDING.

Een van Hugenholtz' oudste en beste vrienden, Willem Jesse, zou hebben geschreven voor deze Bloemlezing uit de Stemmen uit de Vrije Gemeente 1878—1909 een voorwoord. Dit heeft niet mogen geschieden. Kort na elkander zijn beiden heengegaan. Wel hebben Mejuffrouw Meta Hugenholtz en ik nog het voorrecht gehad van Jesse's samenwerking en voorlichting bij de samenstelling — de inleiding, die dan tevens eene levensbeschrijving zou zijn geweest, te schrijven vermocht hij niet meer.

En toen Jesse was gestorven trof de Commissie van Uitvoering een tweede slag door het overlijden van haren Voorzitter Prof. Dr. W. M. Gunning.

Bij de voortzetting van den aangevangen arbeid werd hun gemis zeer gevoeld en deze eerste bladzij drage den dank voor wat deze twee, aangevende de lijnen van het werk, hebben gedaan.

Nu is het werk dan voltooid, Het fonds, door vele vrienden en vereerders van Hugenholtz samengebracht, de belangeloosheid der Uitgevers, die ten volle instemden met deze daad van piëteit, hebben het mogelijk gemaakt, dat het kan komen in veler hand. Mijne hooge waardeering voor den man, die wel heen is gegaan, maar talloos velen in dankbare herinnering leeft, heb ik elders getracht te vertolken. Hieronder mogen nu vinden eene plaats woorden van die hem zoo wel hebben gekend.

Op den avond van den 31sten October 1911, toen de warme liefde der talrijke schare wijdde den steen, die, aangebracht in de gehoorzaal der Vrije Gemeente, in edel marmer, welks blankheid door teedere tint wordt verzacht, met den naam van den Doode in gulden letteren draagt de leus van zijn arbeid, huldigde J. van Loenen Martinet Hugenholtz als stichter en voorganger der Vrije Gemeente. Hij noemde deze stichting eene daad van kloek durven, van heerlijk enthousiasme, van hoog idealisme; en den gedenksteen heette hij niet enkel den sluitsteen van een groot en schoon leven, maar ook den grondsteen voor deze gemeente, tot wie de gestorven voorganger zal blijven spreken ook nadat hij gestorven is.

Daar schetste Prof. Dr. H. Oort hem als den breed-denkenden en fijngevoelenden geest, die ook buiten het Christendom de openbaringen van Gods grootheid te vinden wist.

In deze samenkomst sprak Mejuffrouw Jacoba F. D. Mossel over den mensch Hugenholtz; en nadat zij, die ook door hare samenwerking van twintig jaren als leerares aan de godsdienstschool der Vrije Gemeente met hem, Hugenholtz zoo goed heeft gekend, had geschilderd zijn leven in den tijd zijner kracht, eindigde zij aldus:

„En toen de inzinking kwam van zijn physieke krachten, toen de teere gestalte, die door soberheid en gelijkmatigheid een zoo arbeidzaam en veelomvattend bestaan had gedragen, eindelijk boog onder den last, toen het leven hem ging begeven, toen hij, de levendige en beweeglijke man, daar lag op zijn rustbed, wasachtig en stil, toen moet hij aan velen wel zeer ongelijk aan zich zelven hebben toegeschenen — maar, neen, toen eerst bleek hij ten volle te zijn, die hij was. Hoe geduldig en vriendelijk-humoristisch, hoe „anspruchlos", hoe stichtelijk, als het beeld van de mediteerende grijsheid, lag hij daar neer. Ja, ik wil mij niet door valsche schaamte laten weerhouden te zeggen, wat ik begeer te zeggen — als een heilige kwam hij mij voor, die devotelijk het eeuwige leven afspiegelt in den tijd.

Wien ik het meest heb liefgehad? 't Was niet de gevierde en vereerde in zijn krachttijd. Nooit heb ik behoord tot de blinde bewonderaars van zijn gaven. Wien ik het meest heb liefgehad was de ongerept goede mensch, die na volbrachte taak, waarin hij misschien even dikwijls gefaald heeft als geslaagd is, zijn arbeid en zijn leven neerlei voor den troon van den Eeuwige, uit Wien en tot Wien alle dingen zijn.

Dit is mijne blijdschap, dat ik dezen mensch heb mogen zien, zooals hij was en dat geen overdreven lof noch onverdiende smaad hem mij ooit anders zullen doen zien dan als een zuiver Godskind. Dit is mijne blijdschap, dat er zulke naturen gevonden worden in Gods schoone wereld, zoo vaak verduisterd door kleine, armzalige menschen, die zich zelven en anderen in 't licht staan, terwijl zij spreken van het hoogste licht.

In heel de strenge boetrede van Christus, geslingerd naar het hoofd van eigengerechtigheid en onwaarachtigheid in staat en maatschappij, in kerk en gemeente, is geen enkel woord toepasselijk op hem.

Ik ken geen zoeter en inniger troost voor hen, die dezen goeden mensch hebben bezeten als man en vader, als vriend en voorganger dan de troost, die gelegen is in het paradoxale woord: Zalig die treuren.

En als het er op aan komt met een enkel woord samen te

vatten, wat ik bedoeld heb te zeggen in mijn eerbiedige hulde, dan is het dit: Zalig zijn de reinen van hart — zij zullen God zien, en gezegend hij, die door de zuiverheid van zijn mensch-zijn een schijnsel van het goddelijke mocht uitstralen op aarde.

Soli Deo Gloria."

Spreke dan deze rijkbegaafde ook door de volgende bladzijden tot velen; de schoonste hulde aan zijne nagedachtenis gebracht is het voortleven van zijnen geest.

Amsterdam, October 1912. H. Rogaar.

EEN WOORD VOORAF.

Als een tijdschrift, zij 't ook op onbepaalde tijden uit te geven, naast zoovele andere een bescheiden plaats komt vragen, dan is de redactie verplicht de geboorte-geschiedenis van haar kind in korte woorden te verhalen en zijn bestaan te legitimeeren.

Wat komt gij doen en wat hebt gij te zeggen? — zoo vragen dan met recht de oudere broeders en zusters aan den jonggeborene. Zie hier het antwoord.

Bij 't spreken van mijn eerste woord in De Vrije Gemeente te Amsterdam was 't mij behoefte zoo duidelijk mogelijk uit te drukken, wat wij wenschen en bedoelen, tot wegneming, kon 't zijn, van velerlei misverstand en onjuiste beoordeeling. Aangezien ik dat zeggen wilde ook tot vele vrienden en tegenstanders, die niet in onze eerste samenkomst aanwezig waren, besloot ik, dat eerste woord in 't licht te geven, te eerder, toen ik bespeurde, dat in een paar dagbladen mijne woorden hier en daar schromelijk onjuist waren weergegeven. Maar, zoo dacht ik, 't geval kon zich voordoen, dat ik in 't vervolg een toespraak van een ander of mij zelven op deze wenschte te laten volgen. Er is bovendien uit De Vrije Gemeente meer nog te verhalen, dat wellicht hier en daar een open oor vindt. Vooreerst machtigde mij het Bestuur tot geregelde mededeeling van het voorgevallene op de Algemeene Vergaderingen. Voorts: nu een verslag van een debat, gevoerd in eene onzer samenkomsten aan de bespreking van verschillende onderwerpen in verband met den godsdienst gewijd, dan een bericht omtrent de organisatie en regeling van het godsdienstonderwijs; nu een vraag om voorlichting, dan de beantwoording van een bedenking, straks de ontvouwing van een of ander plan voor de toekomst. Als men zich op een nieuw en vrij terrein beweegt, waar alles van den grond af moet worden opg bouwd, dan is 't goed zijn plannen en idealen bloot te leggen en daardoor een welwillende critiek uit te lokken, waarmee men winst kan doen.

Doch er is meer. 't Geldt hier niet enkel de betrekkelijk on-

beduidende stichting en lotgevallen van het „kleine kuddeke" alhier, maar het groote beginsel, waarvan onze beweging een aanvankelijk kleine openbaring is, het beginsel van de bevrijding der modernen uit een knellend ontzenuwend kerkverband, het beginsel van 't uiteengaan — 't zij al of niet in der minne — van twee richtingen, zóó hemelsbreed verschillend, dat ze niet dan tot beider groote schade, saâmgekoppeld blijven kunnen. Onze Stemmen wenschen met ingenomendheid gewag te maken van ieder streven in die richting, dat in den lande zich vertoont. Slaan wij de oogen naar Arnhem en Deventer, dan ontdekken we aanvankelijk lichte stippen aan den kerkelijken horizon; andere gemeenten volgen wellicht en als nu hier dan daar de boeien worden afgeschud, dan spat eens 't heele kerkverband uiteen, dan gaan de verschillende richtingen ieder haars weegs, dan komt er licht in de chaos en zuiverheid in de kerkelijke atmospheer. Op de vrije gemeente in wording zoowel als op de bestaande, vestigt zich dan ons oog, om 't even onder welken naam of vorm zij optreden, 't zij ze „vrij" of „Remonstrantsch" zich noemen, 't zij ze uitgaan van particulier initiatief, van den Protestantenbond of welke andere vereeniging ook, dan wel, op kleiner schaal, den vorm aannemen van conférences of andere samenkomsten. Heel 't verschijnsel van de uittreding uit de Nederlandsche Hervormde kerk met al den aankleve van dien wenschen wij in 't licht te stellen, zoowel als de gisting die, ten gevolge daarvan, in andere kerkgenootschappen moge ontstaan.

Doch waartoe ons tot Nederland bepaald? De vrije gemeenten leven en bloeien in allerlei vormen in Engeland en Duitschland, in de nieuwe zoowel als in de oude wereld. De unitarische en theistische kringen in Londen zullen onze aandacht trekken; op de gemeenten van Charles Voysey, van Moncure D. Conway, van Wicksteed en Martineau wenschen wij het oog te slaan; omtrent de werkzaamheid van Carl Scholl en andere sprekers in de „freien religiösen Gemeinden" in Duitschland hopen we onze lezers in te lichten en waar tot een wandeling door de vrije kerken van New-York of Boston de gelegenheid zich voordoet, grijpen we die gretig aan. Van de eene vrije gemeente willen wij iets leeren, aan de fouten van de andere ons spiegelen.

„Je prends mon bien où je le trouve" zij, in één woord, onze leus en ook op dit gebied wenschen wij alles het onze te noemen. Met dien verstande evenwel dat de vrijmaking en wedergeboorte van het *godsdienstig leven* het einddoel blijft en 't hoogste ideaal en alleen datgene ons belang inboezemt wat daartoe leiden kan. Daarom mag ook het strijden en streven van onze geestverwanten in de Ned. Herv. Kerk ons geenszins onverschillig zijn en zullen

onze stemmen, te hunnen aanzien, vriendelijk en sympathetisch klinken.

Elke krachtige toon, ja ook ieder zwak geluid, dat onze zachte stem kan steunen, iedere geestverwant, die iets ter zake dienends heeft te zeggen zal ons welkom zijn. Alleen voor wanklanken, voor harde en bittere woorden hebben wij geen plaats. Mogen, te midden van 't verwarde koor dat ons tegenwoordig in de ooren druist, onze bescheiden stemmen een helderen en vriendelijken klank hebben en alzoo weerklank vinden in menig ernstig en onbevangen gemoed!

Amsterdam, 12 Februari 1878.

DE STICHTING DER VRIJE GEMEENTE TE AMSTERDAM.

De Vrije Gemeente te Amsterdam dankt voor 't naast hare geboorte aan de besluiten van de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk van 1877 in zake de belijdenisvraag, besluiten, die een onweer deden losbarsten, dat reeds jaren lang gebroeid had en aanleiding gaven tot een scheuring, die op den langen duur niet achterwege blijven kon. De lange en droeve geschiedenis dier quaestie, die sinds jaren die Kerk in rep en roer bracht, mag hier als bekend worden ondersteld. Genoeg zij 't te herinneren, dat bedoelde Synode een welgemeende, maar wanhopige poging had gedaan, om de strijdende partijen te verzoenen door het indienen van een voorstel tot wijziging van de bevestigingsvragen, voorgeschreven in art. 39 van het Reglement op het godsdienstonderwijs.

Door die wijziging werd de belijdenis van het geloof „in God den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde en van Jezus Christus zijnen eeniggeboren Zoon, onzen Heer en in den Heiligen Geest" vervangen door de verklaring dat men „in oprechtheid des harten zich vereenigt met allen, die God aanbidden als hun Hemelschen Vader, Jezus Christus vereeren als den Zoon van God, hun leidsman tot den Vader en door den Heiligen Geest zich willen laten besturen."

In eene samenkomst van eenige leden der Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam den 21 September 1877 bijeengeroepen van wege het Comité van moderne predikanten en gemeenteleden, in de Ned. Herv. Kerk, om afgevaardigden tot dat Comité te benoemen bleek dat nevens de predikanten Ph. R. Hugenholtz en P. H. Hugenholtz Jr. ook sommige gemeenteleden de voorgestelde vragen beschouwden niet als gezindheidsvragen maar als dogmatische belijdenisvragen, het door de Synode gehandhaafd beginsel van eene naar de letter voorgeschreven belijdenis in strijd achtten met het Protestantsch karakter van de Ned. Herv. Kerk en meenden dat het oogenblik gekomen was om zonder

verwijl eene Kerk te verlaten, waarin aan hunne godsdienstige denkwijze de vrije ontwikkeling werd ontzegd.

Terwijl deze meening in de op 16 October daaraanvolgende gehouden vergadering van genoemd Comité van moderne predikanten en gemeenteleden slechts bij eene kleine minderheid bijval vond, bleef hun, die haar waren toegedaan, niets anders over dan zelfstandig en plaatselijk te handelen.

Naar aanleiding van een en ander werd door genoemde predikanten, in overweging met de heeren Mr. W. C. Mees, Mr. J. A. Molster, A. Roland Holst en N. Tetterode eene missive rondgezonden in den kring van dezulken, bij wie zij eenerlei gevoelen meende te mogen onderstellen van dezen inhoud:

„Wij ondergeteekenden nemen de vrijheid, u uit te noodigen tot een vertrouwelijke samenkomst ter bespreking van de kerkelijke quaestie op Vrijdag, 26 October, des avonds te 8 uren, in Eensgezindheid, op het Spui. De jongste synodale voorstellen in zake de belijdenisvraag, die van nieuws getuigenis afleggen van het streven der synode om de fictieve eenheid van de Nederlandsche Hervormde Kerk ten koste van de vrijheid te handhaven, moeten, naar onze meening, allen tot *beslissende stappen* leiden, die (met de onderteekenaars van het adres in de maand Juli jl. door eenige Amsterdamsche gemeenteleden der Synode toegezonden) van oordeel zijn „dat in ons kerkgenootschap, zooals dit zich historisch heeft ontwikkeld, thans geenerlei dogmatische belijdenis, *hoe ruim ook gesteld*, als voor allen verplichtend mag worden voorgeschreven." In 't vertrouwen dat deze overtuiging door u gedeeld wordt, noodigen wij u dringend uit om onze samenkomst met uwe tegenwoordigheid te vereeren."

Aan deze uitnoodiging gaf ongeveer een honderdtal geestverwanten gehoor en na een langdurig en ernstig debat kwam het tot een hoofdelijke stemming, waarbij 60 der aanwezigen zich bereid toonden deze verklaring te onderteekenen:

„De ondergeteekenden verklaren zich te willen vereenigen ten einde gezamenlijk stappen te doen om de Nederlandsche Hervormde Kerk te verlaten op nader vast te stellen tijd en dan tevens te bepalen op welke wijze zij het godsdienstig gemeenteleven wenschen voort te zetten."

Aan hen, die de vergadering hadden saamgeroepen, werd daarna opgedragen, zich met nog eenige door hen te assumeeren leden te constitueeren als een voorloopig Comité, de gelegenheid om de genoemde verklaring te teekenen ook voor anderen open te stellen, een en ander in de dagbladen bekend te maken om daarna, in een te houden openbare vergadering, de zaak in ruimeren kring ter sprake te brengen. Ingevolge deze opdracht werden nog als leden van het comité geassumeerd de heeren Joh. van

den Berg, W. Degenhardt, Dr W. M. Gunning en P. J. Nibbrig.

Inmiddels hadden de beide heeren Hugenholtz bij den kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente de kennisgeving ingezonden, dat zij met 1 Februari '78 hun ambt wenschten neer te leggen. Zij gaven beiden rekenschap van de motieven van dit hun besluit in twee brochures wier inhoud als bekend mag worden ondersteld. [1])

Nadat de zaak van nieuws besproken was in een openbare meeting den 9^{den} November gehouden en het aantal onderteekenaars van genoemde verklaring tot ongeveer 250 was aangegroeid werden deze onderteekenaars den 30sten dier maand saamgeroepen om te beslissen welken weg men thans zou hebben in te slaan.

De voorzitter, Dr. Ph. R. Hugenholtz stelde de vergadering voor dit dilemma: òf pogingen aan te wenden om zich bij een der bestaande kerkgenootschappen, met name bij de Remonstrantsche broederschap, aan te sluiten òf over te gaan tot de oprichting van een zelfstandige vereeniging. Uitvoerig werd deze zaak besproken in een warm en ernstig debat. Van verschillende zijden werd erkend dat aansluiting aan de Remonstrantsche broederschap voor de uittredenden uit de Ned. Herv. kerk, oppervlakkig bezien, voor de hand lag en in menig opzicht begeerlijk heeten mocht. Immers de Remonstranten zijn voor ruim derdehalve eeuw door het steile dogmatisme van de Ned. Herv. Kerk eveneens uitgedreven; vervolging en ontbering hebben zij voor de handhaving van hun vrijheidsbeginsel manmoedig zich getroost; in hun midden heerscht een groote mate van vrijheid en verdraagzaamheid en op goede gronden mocht men verwachten, dat zij van hunnen kant tot zulk een aaneensluiting volvaardig zouden medewerken. Daarbij scheen het voor de uittredenden veel veiliger zich aan te sluiten bij een gevestigd kerkgenootschap dan op eigen wieken te gaan drijven.

Was 't — zoo vroeg men — voor een zoo kleine schare niet een hoogst gewaagde onderneming zich zelfstandig te constitueeren? Zou in dezen tijd, die, hoeveel goeds en heerlijks hem kenmerke, door godsdienstige geestdrift zeker niet uitmunt, een nieuwe moderne gemeente levenskracht en toekomst kunnen hebben? Dreigde niet het gevaar van te worden overvleugeld door negatieve geesten, wien 't alleen om vrijheid maar niet om vroomheid was te doen? Zou een eventueele mislukking van een poging tot zelfstandig optreden aan de moderne godsdienstige beginselen geen groote schade toebrengen? Zoo vroeg men, bedenkelijk 't hoofd

1) Berusten of breken? Een woord tot de moderne leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, door Dr. Ph. R. Hugenholtz. Amsterdam, T. Kouwenaar, 1877. Waarom gaan wij heen? Een woord van rekenschap door P. H. Hugenholtz Jr. Amsterdam, Scheltema en Holkema, 1877. Later zette Dr. Ph. R. Hugenholtz zijne beschouwing van de moderne beginselen in verband met de kerkelijke quaestie meer principiëel uiteen in zijne brochure: De Kerk en de eischen van het heden. Amsterdam, T. Kouwenaar, 1877.

schuddende, aan den eenen kant. Maar terwijl men van de andere zijde voor die bezwaren 't oog niet sloot, meende men toch dat bedoelde aansluiting door nog grooter bezwaren werd gedrukt. Is 't niet — zoo heette het van dezen kant — in het belang der groote zaak, die wij voorstaan, dat de uittredenden op zich zelve blijven staan als een levend en sprekend protest tegen de verloochening van de protestantsche beginselen in de Ned. Herv. Kerk, als een wachtpost en een toevluchtsoord voor zoovelen die, voor 't oogenblik de uittreding nog voorbarig achtende, later als 't hun ook te eng en te benauwd wordt in die kerk, 't gegeven voorbeeld zullen volgen? Is 't niet beter dat zij die heengaan zich tijdelijk eenige opoffering getroosten en zich behelpen met een gebrekkige plaats van samenkomst dan dat ze aanstonds een goed heenkomen zoeken bij een ander kerkgenootschap?

Daarbij, zoo oordeelden deze laatsten, komt er in de reglementen der Remonstrantsche broederschap 't een en ander voor wat vooralsnog bezwaren oplevert tegen de bedoelde fusie. 't Kan zijn, zoo spraken zij, dat wij, de Ned. Herv. Kerk verlatende om haar dubbelzinnig karakter, op 't punt van dubbelzinnige formules uitermate kitteloorig zijn, maar de omschrijving van het karakter dier broederschap in deze bewoordingen:

„De Remonstrantsche Broederschap is eene christelijke kerkgemeenschap waarin het Evangelie van Jezus Christus, overeenkomstig de schriften, in vrijheid en verdraagzaamheid wordt beleden en verkondigd" die omschrijving komt ons voor bloot te staan aan bedenkelijk misverstand. Daargelaten nog dat de woorden „Evangelie van Jezus Christus" kunnen geacht worden deels te eng, deels wederom dubbelzinnig te zijn, wat beteekent de term „overeenkomstig de schriften?" Wordt daarmee naar de bedoeling der ontwerpers alleen te kennen gegeven de onloochenbare waarheid, dat die schriften (*welke* schriften, blijft in 't onzekere) de kenbron van dat evangelie zijn, met even veel recht kan men er toch uit afleiden, dat die schriften de vorm moeten zijn der evangelieprediking en de regel des geloofs.

Doch er is meer. De Ned. Herv. Kerk verlatende, streven wij naar een vorm van gemeenteleven, die geheel beantwoordt aan de eischen van dezen tijd en dus met het supranaturalistisch karakter der oude kerkgenootschappen te eenenmale heeft gebroken. En dan doet de vraag zich voor of de verplichting den predikanten opgelegd om „het woord Gods, den Heiligen Doop en het Heilig Avondmaal als door onzen Heer en Zaligmaker Jezus Christus ingesteld" te bedienen, na voorafgaande opwekking tot bijwoning van het laatste door persoonlijk huisbezoek, alsook om te prediken op *elk* der christelijke feesten, of voorts de bepalingen omtrent „de kerkelijke tucht" en de buitengewone

beteekenis hier nog altijd aan de bevestiging van lidmaten gehecht, of eindelijk de vereeniging van gemeenteleven en armverzorging niet moeten geacht worden met die eischen in strijd te zijn. Wel dacht niemand er natuurlijk aan der Broederschap er een verwijt van te maken, dat dergelijke bepalingen zich nog bevinden in haar reglementen, die overigens een geest ademen van zoo groote vrijheid en verdraagzaamheid. In een kerkgenootschap, dat zich historisch heeft ontwikkeld, moeten hervormingen als de hier bedoelde geleidelijk tot stand komen, maar een andere vraag is 't, of zij, die de Ned. Herv. Kerk verlaten om haar supranaturalistisch karakter zich bepalingen mogen laten welgevallen, die nog altijd herinneren aan een verouderd kerkbegrip.

Eene poging tot aansluiting aan de Remonstrantsche Broederschap, in de hoop, dat het dan later wel gelukken zou die bepalingen uit de reglementen te verwijderen, achtte men niet loijaal en oprecht. En het verzoek, dat bij deze gelegenheid die Broederschap zich aan een doortastende reorganisatie zou onderwerpen, kon, daargelaten dat het in den mond van een zoo kleine schare aanmatigend en onbescheiden wezen zou, den twistappel werpen in 't midden der Broederschap zelve, waar ook nog moderne en conservatieve elementen zijn dooreengemengd. — Neen, laat ons liever, zoo sprak men van deze zijde, een bescheiden poging wagen om met eigen krachten het ideaal van gemeenteleven, dat ons voor den geest zweeft, te verwezenlijken. Onze vriendschappelijke verhouding tot de Remonstrantsche broeders behoeft daaronder niet in 't allerminst te lijden en wie weet of 't niet later komt tot eene samensmelting van modernen uit verschillende kerkgenootschappen tot ééne vrije gemeente!

Het laatste gevoelen vond (hoezeer warm en waardig bestreden door de heeren Mr. J. A. Molster en W. Degenhardt) bijval bij de groote meerderheid der vergadering, zoodat ten slotte het voorstel van het Comité om over te gaan tot de oprichting van een zelfstandige vereeniging werd aangenomen met 141 tegen 19 stemmen.

Nadat men overeengekomen was, dat alle uittredenden, ook zij die niet tot de nieuwe vereeniging toetraden, gezamenlijk hun lidmaatschap van de Ned. Herv. Kerk zouden opzeggen en dat men, bij verschil van inzicht omtrent de te volgen gedragslijn, elkaar de meeste welwillendheid zou blijven toedragen, werd het volgend programma ter tafel gebracht en met algemeene stemmen aangenomen:

„De toetredenden constitueeren zich als een zelfstandige vereeniging onder den naam van „De Vrije Gemeente."

De vereeniging stelt zich ten doel de aankweeking van gods-

dienstig-zedelijk leven door middel van godsdienstonderwijs en godsdienstige samenkomsten, alsmede door bijeenkomsten meer in 't bijzonder dienende tot bespreking van onderwerpen van verschillenden aard in verband met den godsdienst beschouwd. Tot nadere kenschetsing van het doel der vereeniging dient dat zij, zonder aan eenig verleden zich te binden, toch zoowel de vrucht als de eischen van het verledene wil aanvaarden. Zelve een kind van den Christelijk-Protestantschen geest, zooals die zich tot op dezen tijd heeft ontwikkeld, wil zij bij die ontwikkeling zich aansluiten, tevens winst doende met alles wat buiten den kring der christelijke kerkgenootschappen haar te stade kan komen.

De opvatting van het aldus omschreven doel der vereeniging blijve overigens aan de leden en toetredenden vrijgelaten, zoodat ieder voor zich zelven heeft te beslissen, of hij zich bij haar kan aansluiten en niemand die dat verlangt ooit mag worden geweerd."

Nadat het voorloopig Comité, waaruit de heeren Mees, Molster, Degenhardt en de beide heeren Hugenholtz uittraden, die vervangen werden door de heeren N. J. Mouthaan, A. de Roever, J. Voute, J. Westendorp en J. F. L. Blankenberg, zich gesplitst had in drie commissiën: voor de godsdienstoefeningen, voor het godsdienstonderwijs en voor de financiën werd, naar haar verschillende adviezen, een concept-reglement saamgesteld dat ter tafel kwam in eene vergadering den 28sten December ll. gehouden en met geringe wijzigingen aangenomen werd.

In dezelfde vergadering werd, met nagenoeg algemeene stemmen, tot voorganger van De Vrije Gemeente verkozen de heer P. H. Hugenholtz Jr., die deze benoeming bereidvaardig aannam onder betuiging van zijn dank en zijn schroom maar tevens van zijn goed vertrouwen voor de toekomst.

Zoo waren dan nu de grondslagen van De Vrije Gemeente gelegd. Nog bleef den uittredenden een weemoedige plicht over, het afscheid nemen van de Ned. Herv. Kerk. De beide broeders Hugenholtz spraken hun afscheidswoord uit in de Nieuwe kerk, de jongste den 20sten Januari naar aanleiding van 1 Cor. 13 : 13, de oudste den 27sten naar aanleiding van Luc. 9 : 62. [1])

Beide spraken in verzoenenden geest en met oprechte waardeering van de overtuiging der toongevende meerderheid in de Ned. Herv. Gemeente. De kerkeraad dier gemeente beantwoordde die welwillendheidsbetuiging door uit de acte van ontslag hun

---

1) Laatstgenoemde rede zag het licht bij T. Kouwenaar onder den titel: Afscheidswoord uitgesproken den 27sten Januari 1878 in de Nieuwe kerk te Amsterdam door Ph. R. Hugenholtz.

den 28sten Januari uitgereikt de gebruikelijke woorden „op vereerende wijze" uit te lichten. Dit besluit deed de uittredenden des te meer vrede hebben met de navolgende verklaring door hen geteekend:

Aan
den Kerkeraad der Nederduitsche
Hervormde Gemeente alhier.

De ondergeteekenden, lidmaten der Ned. Herv. Gemeente alhier,

zich niet kunnende vereenigen met den tegenwoordigen toestand der Nederlandsche Hervormde Kerk, een toestand, die de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven naar hunne opvatting op velerlei wijze belemmert en hen alzoo voor hunne godsdienstige behoeften geen bevrediging doet vinden,

overtuigd, dat, noch van de Synode noch van het plaatselijk kerkbestuur der Amsterdamsche gemeente, afdoende verbetering van dien toestand te wachten is,

brengen bij dezen ter uwer kennis, dat zij niet langer als leden van genoemde kerk wenschen te worden aangemerkt.

Zij verzoeken U vriendelijk een bewijs te mogen ontvangen, dat hunne namen van het lidmatenboek der gemeente alhier zijn afgeschreven, of anders te mogen vernemen waar en wanneer zoodanig bewijs voor hen verkrijgbaar zal worden gesteld."

Deze verklaring werd, door ongeveer 350 personen geteekend, bij den kerkeraad ingezonden. Na 't volbrengen van dien droeven plicht, richtte aller oog zich op de toekomst. Het locaal Concordia (Maison Stroucken) bij de Leidsche barrière was voorloopig voor den tijd van een jaar door 't Comité gehuurd tot het houden van godsdienstoefeningen elken Zondag te half elf uren. Een klein koor van heeren en dames vormde zich al ras om het gemeenschappelijk gezang te steunen en te leiden. Een seraphine-orgel werd voorloopig gehuurd en een dilettant verklaarde zich, zoolang er geen vaste organist gevonden was, tot bespeling daarvan bereid. Met de psalm- en gezangbundels van de Ned. Hervormde Gemeente zal men zich aanvankelijk tevreden stellen, met verlangen uitziende naar een nieuwen bundel van frissche, verheffende liederen, vrij van allen dogmatischen zuurdeesem en tintelend van echte poëzie. Mocht de commissie, benoemd van wege den Nederlandschen Protestantenbond, die ons reeds een bundeltje feestliederen voor Zondagscholen schonk, spoedig ook in deze leemte voorzien! Mocht het haar gelukken een schat van liederen bijeen te brengen, ontleend niet enkel aan de bestaande

gezangbundels, maar ook aan den liederenschat der Nederlandsche Koorvereeniging, ja aan de godsdienstige lyriek van alle tijden en volken. Immers, in 't lied bovenal kome de godsdienst boven geloofsverdeeldheid tot zijn recht. Indien ergens, dan blijke 't hier dat de grondtoon der diepste vroomheid door alle eeuwen heen dezelfde is!

Koesteren wij te dien opzichte vrome wenschen, niet minder met het oog op 't godsdienstonderwijs. Hoe zouden we wenschen reeds nu den cursus te kunnen openen, die in vier jaren tijds zal afloopen, telken jare door een overgangsexamen afgewisseld en door een eindexamen besloten worden zal. Maar een locaal moet daarvoor nog worden gehuurd en van alle noodige leermiddelen voorzien; de leerstof moet nog worden afgebakend en het programma vastgesteld, zoodat met het oog op al die voorbereidende maatregelen eerst met de maand October die cursus geopend worden kan. Tot dien tijd toe zal de voorganger, zoo goed hem mogelijk is, in 't godsdienstonderwijs voorzien. Doch ook van deze zaak koesteren wij de beste verwachtingen. Reeds heeft een 70tal jongelieden zich voor den cursus aangemeld; reeds verklaarden de heeren Bok en van Gorkom zich bereid om een deel van 't onderwijs op zich te nemen en is men over de leiding van de laagste klasse met een godsdienstonderwijzer in onderhandeling. Zij 't aanvankelijk op kleine schaal, toch hopen we eenigszins te kunnen verwezenlijken de wenschen en verwachtingen door Dr. H. U. Meijboom in zijn brochure „Ons godsdienstonderwijs" zoo uitnemend ontwikkeld en 't voorbeeld na te volgen dat door eenige Leidsche predikanten in de organisatie van een cursus ons gegeven werd.

Wat de financieele zijde der zaak betreft hebben wij aanvankelijk alle reden van tevredenheid. In de materieele behoeften der gemeente wordt voorzien door bijdragen van de leden en begunstigers, waarvan elk zich naar geheel vrije keuze inschrijft onder een of andere rubriek. Het minimum van bijdrage bedraagt voor een lid *f* 1, voor een begunstiger *f* 5. Collecten worden in de samenkomsten niet gehouden, omdat giften geheel vrijwillig moeten zijn en dus zelfs de schijn van dwang behoort vermeden te worden. Nochtans zijn er voor hen, wie 't hart tot geven dringt, inzonderheid voor het publiek, dat zonder bij te dragen de samenkomsten bezoekt, bussen geplaatst aan den uitgang van 't locaal. Bij de eerste samenkomst werd daarin gestort eene som van circa *f* 140. Op voorstel van 't Bestuur werd besloten, deze giften te bestemmen tot grondslag van een fonds voor de stichting van een eigen locaal.

De 3de Februari was voor de Vrije Gemeente een feestelijke dag. Toen hield zij haar eerste godsdienstige samenkomst in het

locaal Concordia. Door de zorgen van de Commissie voor de godsdienstoefeningen was de zaal net en doelmatig ingericht. In den uitgebouwden koepel bevindt zich de spreekplaats met een groene tafel, een dito lezenaar en leuningstoel; het tooneel is herschapen in een tribune of galerij met een 200tal zitplaatsen, bestemd voor het publiek zonder toegangkaarten; in de zaal nemen de leden en begunstigers plaats, het buffet is geheel verborgen achter een zwaar gordijn, zoodat het geheel een stil en eenvoudig voorkomen heeft. Op aller gelaat (800 à 900 personen vulden de zaal) las men een uitdrukking van zelfvoldoening en dankbaarheid; wie had, vóór weinige maanden, kunnen denken dat men 't nu reeds tot deze hoogte zou gebracht hebben! Toen de voorganger zich op de spreekplaats had neergezet, bracht de gemeente hem dezen hartelijken welkomsgroet, met de (eenigszins gewijzigde) woorden van gezang 213, vers 2 en 3:

Hoor ons Heer, Uw trouw verkonden;
In den nieuwen broederband
En den vriend, aan ons verbonden,
Zien w' op nieuw haar onderpand.
Leg in zijnen mond uw woord,
Spreek en Uw gemeente hoort.

Breng door hem tot ons den vrede
Dien geen wereld smaken doet;
Deel Hem al Uwe gaven mede;
Wijsheid, vroomheid, kracht en moed;
Maar de liefde 't allermeest,
't Reinste kenmerk van Uw geest.

Nadat de voorganger dit samenzijn en heel 't nieuwe gemeenteleven aan God had toegewijd en men gezang 194: 1, 3, 4 en 5 had aangeheven, sprak hij ongeveer aldus:

„VREES NIET, GIJ KLEIN KUDDEKE."

Zoo zijn we dan voor de eerste maal bijeen in een godsdienstoefening van de Vrije Gemeente en ziet ge mij gereed om mijn arbeid als voorganger in uw midden te aanvaarden. Met allerlei gemengde aandoeningen zijn we hier saamgekomen. Nog eenmaal slaan we voor 't laatst een weemoedigen terugblik op 't verleden en denken aan de oude kerk, door velen onzer vaarwel gezegd. We doen 't met een gevoel van piëteit en dankbaarheid, want aan die Nederlandsche Hervormde Kerk, die zoo jammerlijk ontrouw werd aan haar schoone roeping, dankten wij toch in vroeger jaren onze godsdienstige opleiding en menig, menig stichtelijk en verheffend samenzijn; maar tegelijk met een gevoel van innige smart, omdat de kerk, die we eenmaal liefhadden, de eischen van den tijd en de rechten van een goed deel harer

zonen heeft miskend, ons meer en meer van zich vervreemdde en ten laatste uitstiet op een wijze, die niet ons, maar alleen haar zelve onteert.

Doch we wenschen bij die droeve herinneringen niet langer stil te staan; indien ooit dan geldt thans voor ons de opwekking om te vergeten, 't geen achter is. Een nieuwe toekomst strekt zich voor ons uit, een toekomst, die we tegengaan met blijde verwachting en opgewekten zin. Of is 't niet een heerlijk gevoel van vrijheid dat ons vervult, nu banden, die ons jaren lang en telkens meer beknelden, zijn geslaakt, zij 't ook op pijnlijke wijze; nu er aan een scheeve verhouding, die ons steeds hinderlijker werd, voor goed een eind gekomen is? Is 't niet een liefelijk vooruitzicht onze godsdienstige aandoeningen te kunnen uiten, ons gemeenteleven te kunnen inrichten in de vormen en naar de eischen van het heden? Is 't niet een onschatbaar voorrecht, dat mij persoonlijk te beurt valt, een plan te mogen uitvoeren, dat door mijn broeder grootendeels ontworpen werd, een ideaal mee te mogen verwezenlijken, dat ons allengs in klaarder omtrekken voor den geest zweefde? Heerlijk ja, maar teer en moeielijk tevens is de taak, waartoe we ons aangorden; groot, ontzaglijk groot de verantwoordelijkheid, die we op onze schouders laden en, verheugen we ons over de aanvankelijke toepassing van een beginsel, dat gezond en levensvatbaar is in ons oog, wij doen het toch met beving, want klein is onze kracht en groot is onze taak, veelvuldig het gevaar, dat daarbuiten en hierbinnen ons bedreigt! Wat kunnen we beters doen in onze eerste samenkomst dan ons rekenschap geven van de behoefte, die ons tot elkander bracht, van de roeping, die wij te vervullen hebben, van de vijanden, waarvoor we op onze hoede moeten zijn? Terwijl ik hier zoo voor u sta, vol blijdschap en vol vrees, is 't als klinkt me eén woord in 't oor dat Jezus eenmaal tot zijn eerste vrienden sprak en dat ik tot u overbreng: „Vrees niet, gij klein kuddeke."

't Was een kleine, aanvankelijk uiterst kleine schare, in wier gemoed de blijde boodschap van het Godsrijk weêrklank vond, die door Galilea's dreven ruischte. Klein en onontwikkeld, maar krachtig door haar eenheid en haar warme geestdrift voor de groote zaak die aller hart vervulde. Klein maar aangroeiend bij den dag en moedig 't hoofd biedende aan de gevaren, die van alle kanten haar bedreigden.

Weer is 't een kleine schare, 't kuddeke van hen die, wanhopend aan de toekomst der verouderde kerkgemeenschap, in nieuwe

vormen 't godsdienstig leven wenschen te kweeken. Wij zijn, zonder grootspraak mogen we 't zeggen, meer ontwikkeld en beschaafd dan die ruwe Galileesche visschers; ruimer is onze gezichtskring en breeder onze levensopvatting, maar of de godsdienstige behoefte bij ons even sterk is als bij hen, ziedaar een andere vraag, die ik niet toestemmend zou durven beantwoorden. En toch, op die laatste komt het aan. Zal onze vrije gemeente levenskracht en toekomst hebben, dan moet een innig gevoelde godsdienstige behoefte de wortel zijn, waarop ze groeit. Immers, juist omdat we voor die godsdienstige behoefte geen bevrediging vonden in de oude kerk, juist daarom hebben wij met haar gebroken of voelen we ons aanvankelijk van haar vervreemd. De bodem van het supranaturalisme, waarop zij nog altijd staat, of wankelt zoo ge wilt, is ons voor goed ontzonken. De God, die boven lucht en wolken troont, die Zijnen Zoon uit den hemel op de aarde nederzond, die door engelen en hemelstemmen tot de menschen spreekt en in het wonder bovenal Zijn heerlijkheid openbaart, is niet langer onze God. Doch nu zijn er velen die, waar die bodem van 't geloof in het bovennatuurlijke hun ontzonk, nog geen anderen vasten grond gevonden hebben. Velen, wier godsdienstig geloof hangt in de lucht of rondzweeft in de nevelen eener phantastische wereld. Nu verkeert veler godsdienstig leven in een gevaarlijke crisis en is 't tot een bedenkelijk keerpunt genaderd. Daar zijn er, die de godsdienstige behoefte kennen en erkennen, maar die niet weten hoe ze onder woorden te brengen, veel min te bevredigen. Vreest niet, roep ik hun toe, als maar die behoefte leeft in uwe ziel en dat geloof door u gehandhaafd wordt, 't zal zijn eigen taal vinden en zich die vormen scheppen, die 't behoeft.

Wat mij betreft, 't is me behoefte 't hier met ronde woorden uit te spreken, met het oog op hen, die uitstrooiden dat in de Vrije Gemeente de naam van God zelfs niet genoemd mag worden, ik geloof met mijn gansche hart in God, de Heilige Liefde, die haar wet schreef op de tafelen van ons hart, de Zedelijke Orde, die als de hoogste, ook de alomvattende en albeheerschende is, de Eeuwige Trouw, die stand houdt, wat ook wissele rondom ons. Met de gebrekkige steunsels, waarmee de oude kerk het stutten wou, is dat godsdienstig geloof niet voor mij gevallen; het staat onwrikbaar, op den bodem van het zedelijk leven, 't wortelt in de heiligste aspiratiën, in de edelste strevingen van 't menschelijk gemoed; 't handhaaft zich als geweteneisch en zielsbehoefte met hetzelfde recht als de meest onbetwistbare wetenschap. Voor dat geloof in God en de onzienlijke dingen vragen, eischen wij een plaats te midden van 't gewoel des levens, een plaats in 't huisgezin en in de maatschappij, een plaats in

't hart van den handwerksman en van den geleerde, van den kunstenaar en van den handelaar, omdat ook de fijnst beschaafde en hoogst ontwikkelde geen mensch mag heeten, als die behoefte bij hem onderdrukt wordt en dat geloof niet tot zijn recht komt.

Maar wij eischen te gelijk voor elk het recht om dat geloof te uiten, gelijk 't hart hem ingeeft, met de meest onbelemmerde vrijheid van inkleeding en formuleering; hebben wij niet de oude kerk verlaten omdat ze die vrijheid aan banden leggen wou? Even vast als ons geloof in God moet wezen, even onuitsprekelijk is ons Godsbegrip; evenzeer beamen wij de woorden uit Vondels reizang:

„Wie kan u noemen
Bij uwen naam? wie wordt gewijd
tot uw orakel? wie durft roemen?
Gij zijt alleen dan die gij zijt
„U zelf bekend en niemand nader."

Even diep zijn we overtuigd van de waarheid van Göthe's woord:

„de naam is klank en rook
Omnevelend den hemelgloed."

Juist daarom spraken wij in ons programma van zedelijk-godsdienstig leven en niet van het geloof in God, omdat op dat leven alles aankomt, dat van zelf 't vertrouwen onderstelt op den Heilige en Eeuwige, terwijl 't van ieders aanleg, karakter en ontwikkeling afhangt in welken vorm 't zal worden uitgedrukt. De een zoeke God allereerst in de verborgen wereld van 't gemoed, de ander op de bladen dier wereldgeschiedenis, die het wereldgericht is, een derde in de harmoniën der natuur of in de lotgevallen van zijn leven; de een noeme hem bij voorkeur Vader, gelijk Jezus, de ander Moeder, gelijk Parker: de een spreke van de wereldziel en de ander van den Bouwheer van 't heelal, wat nood, zoo slechts in aller harten leeft die diepe eerbied en dat kinderlijk vertrouwen, die de kern en 't merg van alle ware vroomheid zijn! Alleen als ons gemeenteleven aan dat geloof zijn kracht ontleent, gaat het een schoone toekomst te gemoet.

Ons gemeenteleven... maar, zegt wellicht iemand uwer, ik ontken, 'k betwijfel voor 't minst het recht daarvan. Hebt gij geloof, heb dat bij u zelven voor God. 't Godsdienstig leven is zoo persoonlijk en zoo innig dat een ieder 't voor zich zelf moet kweeken. Waartoe dan, nu gij de oude kerk verlaat, een nieuwe gemeente gesticht? Zoek op uw eigen weg en voor u zelf alleen

den God, dien uw hart behoeft. O M. H. ik weet geen beter antwoord op die bedenking dan een beroep op de vermoeiden en verstrooiden onder ons. Zijn ze hier niet — ja, ik weet dat ze er zijn — die 't jaren lang zochten te stellen buiten alle kerkelijk leven, sinds de kerk door hare onware en liefdelooze houding hen van zich had vervreemd. Eenzaam gingen zij hun eigen weg; ze namen nu en dan een stichtelijk boek ter hand, ze neurieden de melodie van een schoon godsdienstig lied; uit volle borst zoo'n lied te zingen daar komt men zoo alleen niet toe. Ze kwamen langzamerhand tot de treurige ontdekking, dat het zoo koud en dor werd in hun binnenste; hun geestdrift sloeg aan 't kwijnen, dof schemerde het licht van hun geloof; 't werd zoo ongezellig op hun eenzaam pad! Neen, de mensch kan niet buiten het gemeenschapsleven zoo min op godsdienstig als op eenig ander gebied; ja, hier allermeest behoeven wij elkanders steun en samenstemming.

Zeker, het godsdienstig leven heeft zijn intieme zijde, het trekt soms met maagdelijke schuchterheid zich terug en voelt de kracht van Jezus' woord: als gij bidt, ga in uwe binnenkamer. Rijk aan zegen en genot zijn vaak die stille uren, waarin we mijmeren en bidden voor ons zelf alleen. Maar niet altijd kunnen we naar waarheid zeggen: eenzaam ben ik niet alleen. Ach, we kennen allen die tijden van weifeling en kleingeloovigheid, van zwakheid en traagheid. Behoefte is 't ons dan ons aan anderen aan te sluiten, tot onze meerderen op te zien, ons te sterken aan 't geloof der voorgeslachten. O, tegenover die broeders in de verstrooiing, die oprechte maar weifelende zielen heeft onze gemeente een heerlijke roeping, tegenover zoovelen, die hunne zedelijke idealen ter nauwernood gered hebben uit de schipbreuk van het kerkelijk geloof, zoovelen die, voortgestuwd door 't woelig leven, schade leden aan hun ziel. Die vermoeiden en belasten moet zij tot zich trekken, aan die dorstende zielen reike zij een frissche teug, door in nieuwe vormen 't oude woord te spreken van geloof en levensmoed.

Vraagt ge wat ons als gemeente staat te doen, welke taak wij hebben te vervullen in onze hedendaagsche maatschappij, ik antwoord: wij hebben allereerst en bovenal 't godsdienstig leven aan te kweeken bij 't opkomende geslacht. De jongelieden onder ons loopen groot gevaar, van den godsdienst min of meer vervreemd te worden. Ze groeien op te midden van een maatschappij die in practische en materiëele bemoeiingen dreigt op te gaan; ze ontvangen onderricht in scholen, waar een schat van kennis hun wordt meegedeeld maar 't gemoedsleven niet altijd tot zijn recht komt. En ze zijn door de oude kerk afgestooten in plaats van te gemoet gekomen. Op hen is allereerst ons oog. Het godsdienst-

onderwijs zij 't zwaartepunt van ons gemeenteleven. Door dat ernstig en degelijk, in een geregelden cursus te geven, met aanwending van alle leerkrachten en leermiddelen, die ons ten dienste staan; door hen bovenal in de geschiedenis van den godsdienst in te leiden, wenschen we hun eerbied in te boezemen voor dat geheimzinnig maar ontzaglijk verschijnsel. Den godsdienst willen we hen doen kennen als een der gewichtigste factoren in de ontwikkeling der menschheid, als een macht die in hun eigen hart gebieden en in hun leven heerschen moet. De jammerlijke onverschilligheid voor de heiligste levensvragen, die bij duizenden gevonden wordt, spruit voor een goed deel uit onkunde voort. Onbekend maakt onbemind. Geen wonder dan dat de man in de kracht van 't leven, die nog altijd teert op de rampzalige vrucht van een gebrekkig godsdienstonderwijs, dat hij ontving in zijne jongere jaren, niets begrijpt van de godsdienstvragen van dezen tijd!

Maar ook voor ons zelve zoeken wij versterking in 't gemeenteleven. Daarom stellen we naast het godsdienstonderwijs de godsdienstoefening. Hier leenen wij 't oor aan de apostelen en profeten van vroeger en later eeuw. We vangen van Jezus' lippen woorden op van eeuwig leven, van hem 't eerst en 't liefst, omdat we in zijn godsdienst vinden een samensmelting van zedelijk en godsdienstig leven, een vereeniging van kinderlijk geloof en mannelijken ernst, van veerkracht en zachtmoedigheid, elders vergeefs in die mate gezocht. We doorbladeren de schriften van het Nieuwe Testament en gaan terug tot de frissche, krachtige bronnen van het oorspronkelijk christendom. We luisteren naar de liederen en redenen van Israels psalmisten en profeten. Maar we bepalen ons niet tot den bijbel alleen. Heel de bijbel der menscheid ligge hier voor ons open! Aan de liederen van Indiërs en Perzen, aan de spreuken van Buddha en Kong-fu-tse, aan de wijsheid van Grieken en Romeinen wenschen wij onze gedachten te ontleenen. Augustinus en Schleiermacher, Luther en Schiller, Shakespeare en Parker, Spinoza en Vondel en . . . . zooveel andere grooten en goeden mogen beurtelings tot ons spreken, verkondigende, elk in zijne taal, de groote werken Gods. Immers blaast de geest van God waarheen hij wil; immers is Gods openbaring niet besloten binnen 't oude bijbelboek, maar is alles 't onze, wat voor 't zieleleven voedsel biedt. En als dan aan 't bezielde woord gebed en lied zich paren als de eenvoudige uitstorting van 't diepst gevoel des harten, dan wordt onze godsdienstoefening een krachtig middel om geestdrift en leven te wekken. Dan wordt in onze gemeente, al trekt ze zich als zoodanig de armverzorging en de weezenverpleging niet aan, ijver en geestdrift gewekt tot daden van liefde, met vereende kracht tot stand gebracht.

Vereenen we ons met dat doel en in dien geest, dan zal ons werk niet ijdel zijn, mits we ons bewust zijn en blijven van de gevaren, die ons bedreigen, van de vijanden, die wij te vreezen hebben. Vraagt gij welke vijanden ik bedoel, ik antwoord, dat wij ze niet in de eerste plaats daarbuiten te zoeken hebben. Niet onder onze rechtzinnige tegenstanders, want met de rechterzijde hebben we nu, Goddank, voor altijd afgerekend. Ik acht het een van de grootste zegeningen van ons uittreden, dat er aan onzen strijd tegen de orthodoxie, die in de Ned. Herv. Kerk vaak onvermijdelijk was, voor goed een eind gekomen is; die strijd zoo verbitterend en onvruchtbaar tevens, heeft ons van weerszijden veel kwaad gedaan; de vroomheid heeft er onder geleden en de liefde bedekte dikwijls weenend het gelaat. Mocht, nu we zijn uiteengegaan alle hatelijke verdachtmaking voor goed zijn afgesneden en plaats maken voor oprechte waardeering van eerlijke bedoelingen! Wij van onzen kant, willen er ernstig naar trachten.

Nog minder zoeken we die vijanden onder onze geestverwanten, die blijven in de kerk; want al mocht er voor korten tijd een zekere spanning tusschen ons bestaan, zij zijn en blijven onze vrienden: er bestaat tusschen hen en ons alleen verschil over de methode; langs uiteenloopende wegen streven wij naar 't zelfde doel: de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven en voor zoo ver zij bleven, niet uit traagheid en behoudzucht, maar in de volle overtuiging dat zij hun plaats en recht in de kerk niet mogen prijs geven, slaan wij hen gade met oprechte belangstelling en wenschen we hen, waar we kunnen, te steunen in hun strijd.

Ook niet onder de kwaadwilligen die, om welke reden dan ook ons belachen en verdachtmaken en van achter 't schild der anonymiteit hun venijnige pijlen op ons afschieten; we gunnen hun de vreugd van hun kleingeestigen spot; niet onze vrees, alleen onze verachting, of liever onze deernis zijn zij waard. Neen, in eigen boezem schuilen de gevaren waarvoor we op onze hoede moeten zijn. Te vreezen hebben wij het 't gevaar van lichtzinnigheid en losbandigheid. 't Zou kunnen zijn dat zich enkelen bij ons aansloten of met ons meeloopen alleen door den klank der vrijheid aangetrokken of uit een zeker nieuwsgierig welbehagen in kerkelijk rumoer. 't Is me soms als ruischt de doffe noodkreet mij uit de verte in 't oor: „de Philistynen over u!" Wie zijn die Philistynen? 't Zijn de lichtzinige Jan Raps „die met aardighêen den Bijbel hunner moeder sieren; 't zijn de dorre geesten die in twijfel en ontkenning een onedel vermaak vinden, die afbreken zonder kieschheid, wegwerpen zonder oordeel des onderscheids; 't zijn de bevroren gemoederen voor wie 't geloof aan de onzienlijke wereld onzin, en egoisme en zingenot 't eind der

wijsheid is. Waaraan ontleenen wij de Simsonskracht, die hen verslaat? Met welk wapen drijven wij hen op de vlucht? Alleen met het wapen van heiligen ernst en waarachtige vroomheid. Door den slingersteen van 't mannelijk woord, uitdrukking van eene heilige gewetensovertuiging, wordt hij geveld, de logge Philistyn, die in allerlei kringen ons telkens snoevend tegentreedt. Wat is vrijheid zonder vroomheid anders dan een lantaarn zonder licht, een vuur zonder gloed, een lichaam zonder ziel! Blijkt het, dat het om die vroomheid ons allermeest te doen is, dat wij vastheid van karakter, ernst van overtuiging, reinheid van levenswandel boven alles stellen, dan zullen ze van zelf terugdeinzen, de spotters en de ongeloovigen, omdat de ernst, die in ons midden heerscht hun te machtig is en te beschamend of ze zullen — God geve ons nu en dan die heerlijke overwinning! — door onzen ernst gewonnen, door onze liefde verteederd worden.

Te vreezen hebben wij 't gevaar van dorre redeneering en bloot verstandelijke bespiegeling, van intellectualisme, zoo ge mij 't vreemde woord vergunt. Van ons af te weren den schijn, alsof 't ons enkel om een leerrijke voordracht te doen ware, om een verhandeling over een of ander wetenswaardig onderwerp. Neen, al zoeken we hier ook ontwikkeling van ons denkvermogen en verheldering van ons inzicht, daarom is 't ons toch niet in de eerste plaats te doen. We zoeken hier bovenal stichting, verwarming van 't hart en versterking van 't geloof. Een breede plaats wenschen we in te ruimen aan de gezonde mystiek, de taal van het gemoed. De oude symbolen — Doop en Avondmaal — hebben wij geenszins ter zij gezet uit afkeer van, maar veeleer uit eerbied voor de poëzie. In hun ouden vorm spraken die symbolen ons niet langer toe, waren ze ons te Oostersch, te dogmatisch, te zeer vreemd aan onzen gedachtenkring en elke vervorming van die oude klassieke plechtigheden was een misvorming in ons oog.

Wenschen wij daarom met al 't symbolische te breken, de poëzie te bannen uit ons samenzijn? Dat zij zeer verre M. Vr. Is niet heel ons samenzijn, ons samen zingen en samen bidden een zinnebeeld van één heilige roeping, die we allen gemeen hebben, wijst niet deze plaats waar we allen door elkander zitten, rijk en arm en oud en jong op één band van broederschap, die ons al te gaar omstrengelt? Hebben we dus de idee van het Avondmaal niet behouden in anderen vorm en evenzeer de hoofdgedachte van den Doop, als wij de ouders de gelegenheid bieden om na de geboorte van een kind in onze samenkomst herinnerd te worden aan de voorrechten hun geschonken en de verplichtingen, die er uit voortvloeien?

Voorts bruise door onze samenkomsten een frissche stroom van

poëzie. Zij tintele in ons lied, dat niet slepend en eentonig zij maar krachtig en opgewekt, en daartoe in staande houding in een versneld tempo en zooveel mogelijk rhytmisch worde aangeheven. Zij beziele ons gebed, zoodat het niet is een ijdel verhaal van woorden noch een zelfzuchtig vragen, maar een eenvoudige uitstorting van 't gemoed, een verheffing van de ziel tot die hoogere sferen, waar enkel licht en liefde woont. Zij doordringe onze toespraak, die aan 't woord, nu van dezen zanger, dan van genen profeet van zelf een dichterlijken gloed ontleent.

Elke gelegenheid worde te baat genomen om ons gemoedsleven te wekken en onze verbeelding te voeden. Daartoe ons Kerstfeest, dat, als herinneringsfeest aan Jezus' geboorte en de verschijning van het christendom, ons wijst op het licht, dat in de wereld der natuur en des geestes telkens meer uit de nevelen rijst. Daartoe ons Paaschfeest dat, met den Goeden Vrijdag saamgesmolten, naar aanleiding van Jezus' sterven, als het feest van het heilige martelaarschap, ons het eeuwige leven des geestes predikt, als zegevierend over lijden en dood. Daartoe onze feestelijke viering van den Hervormingsdag, waarop we de heroën van het Protestantisme tot onze beschaming en opwekking ons voor den geest roepen. Daartoe de hartelijke feestgroet in onze samenkomst gebracht aan de leerlingen voor wie het godsdienstonderwijs ten einde liep, met de opwekking om de vrucht daarvan te toonen in den ernst, waarmee zij de verzoeking weerstaan en de toewijding aan de levenstaak, die hen wacht. Daartoe een samenkomst, gewijd aan de herdenking van 't familieleven met al zijn lief en leed, zijn plichten en geneugten. Waar zoo de poëzie van 't godsdienstig leven ons van alle zijden tegentreedt, neen daar vreezen we niet langer 't gevaar van koude redeneering en dorre nuchterheid!

Nog een vijand voor wien we ons te wachten hebben rijst me voor den geest, 't is de booze geest van tweedracht en verdeeldheid. Wat al jammer hij sticht, wat al goeds hij verstikt, ach we hebben er alles van ondervonden in de kerk, die wij verlieten. Een kunstmatige eenheid riep daar een tweedrachtige eendracht in 't leven en een Babylonische spraakverwarring verwijdert er de zonen van 't zelfde huis steeds verder van elkaar. Zien we toe, dat hij niet in anderen vorm tot ons inkeere, die demon van den godsdiensthaat. Er is niet alleen een antiek, er is ook een modern confessionalisme, dat in zijn negatie de hoogste wijsheid ziet en zijn geloofsformule als de eenig juiste erkent. Is voor ons 't geloof des harten, de ernst der vroomheid 't een en 't al, laat dan ieder getuigen op zijn wijze van 't geen God hem openbaarde in zijn binnenste, laat elk uit zijnen schat het oude en het nieuwe meedeelen. Bezworen en uitgebannen worde bovenal

alle persoonlijke eerzucht en ijverzucht, uitgeroeid elke wortel van bitterheid, gesmoord elke veete, die, naarmate ze kleingeestiger is, vaak te breeder uitgemeten wordt. Concordia, de voormalige naam van de plaats waar we samenzijn, zij de leus der Vrije Gemeente. Door eendracht worden kleine dingen groot, breide onze kudde zich uit en verrijze — o mocht het spoedig kunnen zijn! — in onze stad een ruim en schoon gebouw, waar we ons godsdienstonderwijs geven en onze samenkomsten houden kunnen. In afwachting van dien tijd zal het ons hier aan stichting niet ontbreken; immers door 't ernstig, vroom gemoed kan God overal gevonden worden, in de concertzaal zoowel als in de kerk, in de schuur zoowel als in het woud. De toespraken van een Parker en Coquerel waren er niet minder om, wijl ze in een concertzaal werden uitgesproken en 'k zou meenen, trots den spot van allerlei bekrompen zielen, dat niet de plaats de stemming maar omgekeerd de stemming de plaats van samenkomst wijdt.

Door eendracht saamverbonden zullen wij 't hier en elders samen goed hebben, mijne medeleden van 't Bestuur, die mij tot heden toe krachtig hebt ter zij gestaan en op wier steun ik verder blijf vertrouwen. Uw raad en voorlichting roep ik ook voor 't vervolg vertrouwend in, mijn Broeder, aan wien onze jeugdige gemeente zoo ontzaglijk veel te danken heeft. Uw medewerking vraag ik, ouders, bij 't godsdienstonderwijs van uwe kinderen, dat enkel goede vrucht dragen kan, als in 't gezin de bodem daarvoor wordt bereid en daar de geestelijke atmospheer gezond is. Uw svmpathie, jongelieden, want onze gemeente, die een hart heeft voor het jonge frissche leven, heeft alleen een toekomst als ze op de hoop der toekomst rekenen mag.

Vrees dan niet, gij klein kuddeke, want er is dan geen vijand ons te sterk, geen gevaar ons te machtig; die met ons is, is meer dan die tegen ons zijn; in God zullen we dan sterk zijn en kloeke daden doen. En mocht het blijken, wat velen ons angstig toeroepen, dat onze tijd geen tijd is voor gemeente-stichting, dat onze stap voorbarig en ontijdig is, welnu een eerlijk waagstuk kan hem, die 't in gemoede onderneemt, ook als 't faalde, nooit onteeren; en wie nooit iets heeft gewaagd heeft ook nimmer iets gewonnen. Schijnt soms de vijand ons te machtig, slaat soms de angst ons om 't hart, ruische ons dan in 't oor, opwekkend en vertroostend, 't lied waarmee Gustaaf Adolf, Zwedens groote koning, zijn krijgers aanvoerde tegen Wallensteins legerbenden, 't lied waarmee wij dit ons samenzijn besluiten:

Wees niet vervaard, gij kleine stoet
Hoe luid des vijands overmoed
  Zijn zegelied doe klinken;
Hij rekend' op uw ondergang
Maar voedt dien ijdlen waan niet lang.
  Laat gij den moed niet zinken!

't Is Godes zaak, waarvoor gij strijdt,
Op Hem gehoopt, vertrouwd altijd,
  Laat rustig God regeeren!
Zijn liefd' in Christus, eindloos groot
Zal, daar Hij hulp beschikt in nood,
  Zijn woord doen triomfeeren.

Ons heeft de Heiland vergewist,
Dat aller boozen macht en list
  Niet ons, maar hen zal krenken.
Hun roem verkeert in hoon en spot;
God is met ons en wij met God,
  Hij zal de zeeg' ons schenken.

Gezang 268.

ONZE LIJDENSPREDIKING.

Na het zingen van Gezang 208 : 1, 3 en het uitspreken van een gebed las de voorganger het navolgende:

Luc. 19 : 35—42.

Toen Jezus op 't punt was zijn intocht te doen in Jeruzalem, brachten zij tot hem een veulen en wierpen hunne kleederen daarop en deden hem opstijgen; en terwijl hij voortging, spreidden zij hunne kleederen onder hem op den weg. En toen hij de helling van den Olijfberg al nader kwam, begon de gansche menigte der leerlingen met luide stem God te prijzen wegens al de krachten, die zij gezien hadden, zeggende: Gezegend de koning, die komt in den naam des Heeren! Vrede zij in den hemel, en heerlijkheid in den hooge! En eenige van de Farizeërs uit de schare zeiden tot hem: Meester, bestraf uwe leerlingen! En hij antwoordde en zeide tot hen: Ik zeg u, dat, zoo dezen zwijgen, de steenen roepen zullen.

En toen hij nader gekomen was en de stad zag, weende hij over haar en zeide: Och, of ook gij erkendet, ook op dezen uwen dag, wat tot uwen vrede dient! Maar nu is het verborgen voor uwe oogen.

Luc. 22 : 14—23.

Toen het uur gekomen was, lag Jezus aan en de twaalf apostelen met hem. En hij zeide tot hen: Ik heb zeer verlangd dit Pascha met u te eten, voordat ik lijde. Want ik zeg u, dat ik er niet weer van eten zal, totdat het vervuld is in het Koninkrijk Gods. En hij nam een drinkbeker en gedankt hebbende, zeide hij: Neemt dezen en deelt hem onder elkander. Want ik zeg u, dat ik de vrucht des wijnstoks niet drinken zal, totdat het koninkrijk Gods gekomen is. En hij nam brood en, gedankt hebbende, brak hij het en gaf het hun, zeggende: dit is mijn lichaam, dat voor u gegeven wordt, doet dit tot mijne gedachtenis. En desgelijks gaf hij hun den drinkbeker, na den maaltijd, zeggende: deze drinkbeker is het nieuwe verbond door mijn bloed, dat voor u vergoten wordt. Doch zie, de hand van hem, die mij overlevert, is met mij aan de tafel. En de Zoon des menschen gaat wel heen, gelijk bepaald is; doch wee dien mensch door wien hij wordt overgeleverd! En zij begonnen onder elkander te vragen, wie van hem het toch wel zijn mocht, die dit doen zou.

Uit eene rede van Keshub Chunder Sen getiteld: Jezus Christus, Europa en Azië.

„'t Kan niet geloochend worden dat het alleen om zijn volkomen toewijding aan de zaak der waarheid en de belangen der lijdende menschheid

was, dat Jezus standvastig 't hoofd bood aan al de opofferingen en bezwaren die hem ontmoetten op zijn weg en den storm van vervolging trotseerde, dien zijn verwoede tegenstanders deden losbarsten op zijn gezegend hoofd. 't Was niet door zelfzucht noch door misplaatste dweepzucht gedreven dat hij zich fier en blijmoedig offerde om gehangen te worden aan het kruis. Hij leide zijn leven af, opdat God verheerlijkt worden zou. Ik heb het kruis altijd beschouwd ais een schoon zinnebeeld van toewijding aan de eer van God, geschikt om de hoogere gevoelens en aspiratiën van het hart te wekken en te reinigen, en ik geloof dat er geen hart is, hoe wreed en hard het zijn moge, dat met koude onverschilligheid kan staren op dat groot en veelbeteekenend symbool. Zulk een eerbiedwekkende en belanglooze zelf-opoffering heeft, als te voorzien was, wonderbare vruchten voortgebracht; de reine bedoeling van Christus' edel hart is volkomen bereikt, gelijk de wereldgeschiedenis getuigt. De uitgestrekte zedelijke invloed van zijn leven en dood werkt nog voort in de maatschappij en bezielt haar bewegingen. Hij heeft de beschaving van het moderne Europa gevormd en ligt ten grondslag aan de menigvuldige philantropische krachten van onzen tijd. Zulk een levenden en voortdurende invloed heeft hij geoefend op de wereld, niet door de wonderen, die de volkswaan hem toeschreef, maar door het grootere wonder van de waarheid, die hij verkondigde. Als 't geloof geen bergen kan verzetten, dan weet ik niet, wat daartoe in staat is. Daar is inderdaad in de waarheid een macht, ver verheven boven de macht van vorsten en potentaten, die wonderen uitwerken en onmogelijkheden verwezenlijken kan en 't was met die macht dat Jezus zich zegevierend offerde voor 't koninkrijk van God. Waarlijk, hij was verheven boven de alledaagsche menschheid. Door de Voorzienigheid gezonden om de menschheid te hervormen en wedergeboren te doen worden, ontving hij van haar wijsheid en macht voor dat groote werk en door geheel zijn loopbaan en in de uitwerkselen van zijn groote hervorming vinden wij 't klaarblijkelijk bewijs van die bewonderbare macht, waarmee bezielde grootheid machtige heerschers overwint, dynastiën omverwerpt, koninkrijken ontwortelt en, uit den chaos en 't verderf, het rijk opbuowt van God en waarheid, van vrijheid en harmonie."

Gezang 46:10, 11.

Er zijn oogenblikken in het leven, waarin een mengeling van de tegenstrijdigste aandoeningen zich van ons meester maakt en vreugde en droefheid ons om strijd de ziel bestormen, oogenblikken, waarin de traan, die opwelt in het oog en de glimlach, die om de lippen speelt de tolken zijn van 't wisselend spel der aandoeningen daarbinnen, Hoe dieper wij het leven opvatten, des te meer kennen wij bij ervaring dat scherp contrast van licht en duisternis in 't binnenste. Geen wonder, dat niemand zoo als Jezus dien humor van het menschenleven heeft gekend. Wat moet er in zijn laatste bange lijdensuren niet al in zijn groote ziel zijn omgegaan!

De week, die we zijn ingetreden, door de oude christenheid de stille of de groote week genoemd, voert ons met onze gedachten naar zijn tragisch levenseinde terug. De Palm-Zondag deed me onwillekeurig 't verhaal opslaan, dat ik u allereerst heb voorgelezen. Uit Galilea heeft zich de Meester opgemaakt naar Jeruzalem. Een jaar licht daar achter hem van opgewekte en gezegende werkzaamheid. Hoeveel geopende harten vond hij onder het landvolk van Galilea, de eenvoudigen en stillen in

den lande, de visschers en de tollenaars. Hoe vond de blijde boodschap des koninkrijks weerklank in de harten van velen die, 't juk der wet- en schriftgeleerden moede, smachtten naar een geestelijken godsdienst! Helaas, thans was de liefelijke idylle voor altijd voorbij!

Allengs hadden zich reeds in Galilea teekenen voorgedaan van haat en wrok van de zijde der priesters en der schriftgeleerden, teekenen, waaruit Jezus steeds duidelijker opmaakte, dat hij, zou zijn godsdienst zich een blijvende plaats verwerven, den clericalen van zijn tijd 't hoofd moest bieden. Zou hij den letter- en vormendienst in den hartader aantasten, dan moest hij, 't kostte wat het wilde, naar Jeruzalem. Naar Jeruzalem, dat de profeten doodt en voor de hervormers en martelaars een kroon vlecht! Zoo heet het straks onbewimpeld tot zijn discipelen, die vergeefs door hun tranen en gebeden hem daarvan zoeken te weerhouden. Met een somber voorgevoel in 't hart, maar door een hoogere noodzakelijkheid gedreven onderneemt hij den tocht. En thans, nu hij de hoofdstad nadert op een nederig lastdier gezeten en door zijn jubelende vrienden en een opgewonden volksmenigte feestelijk wordt ingehaald, thans vervult hem dat gemengd gevoel, waarvan ik zoo even sprak. De ongeveinsde, hartelijke hulde van zijn vrienden doet hem goed. Hoe kan 't anders. Maar tegelijk welt een traan in zijn oog bij de gedachte aan den naderenden ondergang van zijn land en volk!

Nauwelijks is hij de stad binnengetreden of hij begeeft zich naar den tempel, dien hij wellicht sinds zijn kinderjaren niet bezocht had. Al weet hij, dat de Vader overal kan worden aangebeden, toch betreedt hij met diepen eerbied die gewijde plek. Hoe nu? 't geloei van runderen, 't geblaat van schapen, 't gerammel van geldstukken klinkt hem al van verre tegen. Een heilige verontwaardiging doortintelt hem de borst. Hij drijft de offerdieren uit, hij keert de tafels der wisselaars om. Jezus verricht zijn eerste reformatorische daad, maar haalt zich daardoor in verdubbelde mate den haat der priesters en schrifgeleerden op den hals. Van nu af pakken de onweerswolken zich steeds dichter samen boven zijn hoofd. En tegenover het dreigende gevaar klimt de stoutheid van Jezus bij den dag! In de laatste dagen van zijn leven geeselt hij het clericalisme in een taal, gloeiend van ironie, slingert hij den Pharizeërs het Wee u! naar 't hoofd, weerstaat hij kloek en krachtig de aanslagen zijner vijanden. In eigen boezem schuilt de verrader, die hem hun overleveren zal. Intusschen nadert het Paaschfeest. Jezus, die een vurig vaderlander is, wenscht het nog eens — 't zal voor 't laatst zijn! — te vieren met zijn vrienden.

Daar is de avond aangebroken. Daar ligt hij aan met zijn

twaalftal aan den disch. Als de maaltijd afgeloopen is, neemt hij een stuk brood, breekt het en reikt het zijn jongeren toe, hij vult een beker, doet dien rondgaan in hun midden en spreekt de bekende woorden, die men van oudsher beschouwde als de instelling van het Avondmaal. Van die woorden gaan wij ditmaal uit bij onze passieprediking. 't Is de eerste en eenige maal in deze lijdensweken, dat ik de lijdensgeschiedenis alhier ter sprake breng. De elders bestaande gewoonte om zeven weken achtereen aan de lijdensprediking te wijden, hebben wij niet tot de onze gemaakt. Wat mij betreft, 't komt me voor, dat er van den indruk dier tragische geschiedenis niet weinig verloren gaat, als ze zoo tot in 't oneindige versnipperd ons wordt voorgesteld. Een enkele greep uit deze bekende verhalen kan ons meer doordringen van de zwaarte van Jezus' lijden en de grootheid van zijn geest, dan een telkens herhaalde beschouwing. En 't oogpunt thans door ons gekozen geeft ons aanleiding om een vraag ter sprake te brengen, die in onze Vrije Gemeente op veler lippen zweeft of door anderen tot ons gericht wordt: waarom stelden wij het Avondmaal ter zijde? Waartoe gebroken met een zoo eeuwenoude en eerbiedwaardige plechtigheid? En indien we daartoe recht en reden hebben, welke is dan de idee van blijvende waarde, die we vasthouden en liefhebben ook waar de uiterlijke vorm voor ons verviel?

Wie onzer zag wel niet eens een afbeelding van de wereldberoemde schilderij van Leonardo da Vinci, waarin hij Jezus' laatsten maaltijd met zijn jongeren ons voor oogen stelt? Al zijn de overblijfselen van dat meesterwerk, geschilderd op een der wanden van een Dominicanerklooster in Milaan, jammerlijk verminkt, toch heeft men ze in zoover kunnen restaureeren, dat ze een flauwen indruk geven van de schoonheid van 't oorspronkelijke. 't Oogenblik dat de meester voor zijn schilderij gekozen heeft verraadt den man van genie. 't Is 't moment waarop Jezus de weemoedige woorden spreekt: een van u zal mij verraden! Daardoor werpt hij in dien vreedzamen vriendenkring een brandende vonk; allerlei hartstochten: weemoed, verbazing, onzekerheid, toorn vertoonen zich op de gelaatstrekken zijner jongeren, maar de Meester zelf, moge ook een wolk van weemoed zijn gelaat bedekken, verliest zijn kalmte niet. Welnu, 't was aan dien disch, dat Jezus de bekende woorden sprak, die zoo diep zonken in 't hart der christenheid. Maar gelijk de muurschildering van da Vinci verminkt werd tot onkenbaar wordens toe, zoo ging 't ook met den eenvoudigen maaltijd, dien Jezus met zijn vrienden hield.

Indien Jezus zelf dit gedachtenismaal heeft ingesteld, zoo zou men kunnen vragen, verraadt het dan geen gebrek aan eerbied en piëteit voor zijne nagedachtenis, het ter zij te stellen ondanks zijn uitdrukkelijk gebod? 'k Zou kunnen antwoorden, dat het zeker allerminst in 's Meesters geest is, als we bij zijn woorden zweren, maar liever nog vraag ik: zou Jezus, gesteld dat hij deze woorden heeft gesproken, daarmee inderdaad bedoeld hebben een plechtigheid in te stellen voor alle volgende eeuwen? Niets is zeker verder van zijn bedoeling verwijderd geweest. Om de uiterlijke vormen, die zijn godsdienst in de toekomst aan zou nemen, heeft hij zich hoegenaamd niet bekommerd. De man, die zoo geringe waarde hechtte aan den uiterlijken eeredienst zal daarover bitter weinig hebben nagedacht, allerminst daarvoor een bepaald voorschrift gegeven hebben. Alleen kan hij, bij 't voorgevoel van zijn naderenden dood, in de trouwe herinnering zijner vrienden zich hebben aanbevolen. Geen wonder dan ook, dat dezen er behoefte aan voelden, telkens van zijn dood gedachtenis te vieren en zoo in den geest met hem voort te leven totdat hij, gelijk ze steeds verwachtten, op de wolken wederkomen zou. Zij verkondigden, om met Paulus te spreken, den dood des Heeren tot hij kwam, 't zij in Joodsch-Christelijke kringen in verband met het Joodsche Pascha, 't zij in Paulinischen geest, in de plaats daarvan, aan den maaltijd des Nieuwen Verbonds.

De Joodsche offertheorie doet zich al spoedig bij dat Avondmaal gelden en de leer van 't plaatsvervangend lijden, waarvan we bij Paulus de eerste sporen ontdekken, wordt daarmee in verband gebracht. En de Heidenen, al zijn zij Christenen geworden, hebben niet gebroken met hun mysteriën. Hoe wonderbare aantrekkelijkheid heeft het geheimzinnige ook op godsdienstig gebied! Zoo wordt ook het Avondmaal allengs een hoog-heilig mysterie. 't Wordt gevierd als de catechumenen op 't woord: Ite, missa est, de vergadering verlaten hebben. Alleen de uitverkorene leden mogen deel hebben aan die geheimenis.

Zoo zien we allengs de Mis ontstaan met haar magisch en geheimzinnig karakter, de Mis waarin zich, naar de voorstelling der Roomsch-Catholieken de offerande van Christus telkens van nieuws herhaalt. Wie zal ontkennen dat zij, waar ze onder gunstige omstandigheden bediend wordt, een machtige werking kan uitoefenen op de verbeelding en het zinnelijk gevoel? Waart ge ooit getuige van een Mis in eene dier prachtige Gothische cathedralen? Dan greep u 't oogenblik aan, waarop bij 't statig opwaarts rijzen van de wierookwalmen, bij 't ruischen van de orgeltonen langs de hooge gewelven en 't geheimzinnig spelen van de lichtstralen door de beschilderde glazen, de priester de hostie omhoog hief en het lichaam van Christus den volke vertoonde. Al knieldet

ge niet mee met de eerbiedig neergebogen schare, toch ging een lichte huivering u door de leden. Doch ge voeldet tegelijk dat een zoo zinnelijke eeredienst wel voor een oogenblik ons bedwelmen en verbijsteren kan maar, terwijl hij spreekt tot het gevoel en de verbeelding, het hart koud laat en 't geweten onaangeroerd. En bij eenig nadenken teekende uw verstand protest aan tegen het raadselachtig, ja bijna gedrochtelijk leerstuk van de transsubstantiatie, de verandering van ouwel en wijn in 't vleesch en bloed van Christus, des te krachtiger naarmate ge u voor een oogenblik min of meer hadt laten meeslepen.

Geen wonder dat de Hervormers der 16de eeuw in verzet kwamen tegen dat leerstuk en de daaruit voortvloeiende misvorming van het Avondmaal. Voor hen zijn de plechtigheden van Doop en Avondmaal, die ze, met terzijde stelling van de vijf andere sacramenten der Roomsch-Catholieke kerk, alleen vasthouden, aanvankelijk enkel symbolen van het heil, dat in Christus is. De genade Gods wordt daarin niet meegedeeld maar afgebeeld. Maar, terwijl Zwingli, de meest moderne der hervormers, getrouw blijft aan de zuiver symbolische opvatting keert Luther, in wien de zuurdeesem van 't Roomsch-Catholicisme nog altijd bleef doorgisten, steeds meer terug op den ouden weg en zijn voor hem 't vleesch en bloed van den Christus onder de teekenen van het Avondmaal op geheimzinnige wijze tegenwoordig. Bekend is 't, hoe de felle strijd daarover tusschen Luther en Zwingli te Marburg gevoerd de beide groote mannen van elkaar vervreemdde en Lutherschen en Hervormden door een diepe klove van elkander scheidde.

En thans — thans zien we aan den eenen kant het Avondmaal als een hoog-heilig mystery, als een goddelijk sacrament door de streng Gereformeerde en Luthersche partij met bijgeloovigen eerbied verheven. 't Is een fetis geworden, waarvoor men zich met dommen eerbied buigt. En aan den anderen kant sleept het een kwijnend bestaan voort te midden der moderne christenheid. 't Spreekt niet langer tot het hart en de verbeelding van de kinderen van dezen tijd. Bewijst dat tegen hen? 'k Geloof het niet. Maar al te licht verbinden zich aan 't Avondmaal dogmatische voorstellingen, waarin wij ons niet langer vinden kunnen. Misvormd en beduimeld door priesters en theologen verloor het de frischheid van weleer. En al ontdoen we ons volkomen van de dogmatiek, die vreemd is aan 't gedachtenismaal ter eere van een vriend, dan verheffen zich toch tegen zijn viering bezwaren van kieschheid en goeden smaak. Wat mij althans betreft, ik kom er rond voor uit dat ik sinds jaren er niet toe besluiten kon deze plechtigheid te bedienen en dat ze mij toeschijnt, — behoudens allen eerbied voor hen die er behoefte aan

voelen — voor de modernen te hebben uitgediend. Trouwens, deze symbolen op godsdienstig gebied zijn speelgoed voor de kinderjaren der menschheid, de appelen en peren, zooals Luther de wonderen noemde, waarmee de schare wordt getrokken, doch die op zekere hoogte hun aantrekkelijkheid verliezen. Hebben we daarom ook gebroken met de schoone gedachte, opgesloten in het Avondmaal? Neen waarlijk, laat mij ten slotte haar blijvende waarde u trachten aan te wijzen.

Moest ik de hoofdgedachte van het Avondmaal uitdrukken in een enkel woord, ik zou het doen in de spreuk: één is uw Meester en gij zijt allen broeders. Onze Meester is de Man van Smarten, of, wilt ge liever, het groote beginsel van trouw aan 't geweten en zelfopoffering tot in den dood, dat zich in zoo menigen hervormer en profeet, in Jezus bovenal, belichaamd heeft, een beginsel, dat overal in 't leven treedt waar men met liefdevolle toewijding alles veil heeft voor de verwezenlijking van een heerlijk levensidiaal. Ja, er ligt een diepe waarheid in de leer der Roomsch-Catholieke kerk, dat de offerande van Christus zich dagelijks herhaalt, niet in de Mis gelijk zij meent, maar in het leven, in de practijk der zelfverzakende liefde. In een wereld, zoo vol van egoisme en winstbejag, is 't ach zoo noodig, dat op dat zich steeds herhalend offer aller oog gevestigd worde, dat de grootsche figuur van den lijder om des gewetens wille ons telkens voor oogen worde gesteld. Of zou 't waar zijn, dat die lijdensprediking voor onze eeuw haar kracht en waarde heeft verloren? Daar zijn die 't beweren. „Lang genoeg, zoo spreken ze, heeft het christendom het lijden verheerlijkt. Thans leven wij in de eeuw van de daad; de arbeid neemt ons naar ziel en lichaam in beslag. In een tijd als dezen, nu er op 't ruime veld der maatschappij zoo ontzaggelijk veel te doen is, komt het er op aan met frisschen moed de hand aan den ploeg te slaan. Niet lijden, maar werken is de leus van onzen tijd:"

Zonderlinge tegenstelling! Alsof niet het lijden om des gewetens wille de hoogste ernergie en de grootste krachtsinspanning vorderen zoú! Zeker er is een lijden, dat ontzenuwt en verslapt. Er zijn lijders, die coquetteeren met hun smart, die op hun ziekelijke gevoelsaandoeningen laten wiegelen en drijven, wier klagen en zuchten onmanlijk is en laf. Maar van dat alles geen spoor bij den lijder van Golgotha! Wat ons in zijn martelaarschap altijd weer bekoort, dat is juist de fiere heldenmoed, waarmee hij voor zijn beginsel staat en valt. Door een zedelijk moeten wordt zijn leven, gelijk dat van alle groote mannen, beheerscht.

Daar is nog een ander non possumus, als dat van den Pauselijken stoel: 't is het non posumus van 't geweten, dat een profeet van den ouden dag deed uitroepen: de leeuw heeft gebruld, wie zou niet vreezen: Jahwè heeft gesproken, wie zou niet profiteeren! Dat de apostelen deed verklaren: wij kunnen niet nalaten te spreken van 't geen wij gezien en gehoord hebben; dat Luther 't fiere woord op de lippen lei: al waren er ook zooveel duivelen te Worms als pannen op de daken, toch zou ik er henen gaan; dat Jezus spreken deed: de Zoon des Menschen moet veel lijden, wij gaan op naar Jeruzalem! Men heeft den lijdenden Jezus bij voorkeur geteekend onder 't beeld van het lam dat ter slachting wordt geleid, ook al weer onder den invloed der Joodsche offertheorie. Ik heb weinig sympathie voor dat beeld; het lam is mij — hoe zal ik 't zeggen? — te onnoozel, te onbeholpen, te passief. Meer voel ik mij aangetrokken door 't beeld van den leeuw, die fier de manen schudt, het voorbeeld van rustige, koninklijke kracht. Want in het lijden van Jezus ligt de hoogste activiteit en alleen wie zoo lijdt heeft recht om te zeggen: ik moet werken de werken van Hem die mij gezonden heeft. Of wilt ge nog een ander beeld, ook in de evangeliën geliefd, Jezus gaat op naar Jeruzalem en wijdt zich ten doode gelijk een bruidegom die ten feestdisch gaat, ernstig ja, weemoedig soms, maar toch met een heiligen geestdrift, een blijmoedige opgewektheid, 'k zou haast zeggen, een feestelijke stemming, die in en door zijn lijden den triumf verwacht van zijn zaak.

Welnu, zijn wij zijn geestverwanten, dan wenschen wij 't telkens uit te spreken met woord en daad: wij gaan met u! Wij erkennen het meesterschap, de zedelijke heerschappij van 't beginsel der zelfverloochende liefde; ook voor ons is blijmoedige toewijding aan een heiligen plicht, onvoorwaardelijke trouw aan beginsel en geweten, 't hoogste en 't beste, ja eigenlijk 't eenige waarvoor 't der moeite waard is te leven en te sterven. Het lijden dat uit de toewijding der gewetenstrouw geboren wordt verslapt niet, maar staalt de zedelijke kracht, zet heel den innerlijken mensch in beweging, verhoogt het levensgevoel en verbindt tegelijk met allen, die den drang van 't innerlijke moeten kennen.

Wie dus medegaan met dezen gids, sluiten ook van zelf zich onderling aaneen; wie zich rondom dezen Meester scharen, zijn daardoor broeders en zusters in den hoogsten zin van 't woord. Broeders die ter wille van 't heiligst levensbeginsel, alle veeten en geschillen, alle persoonlijke eerzucht en geraaktheid terzijde willen stellen. Ach, zelfs aan den Paaschdisch twistten de discipelen nog om den voorrang, maar ze werden door 's Meesters voorbeeld beschaamd en van hun rangzucht genezen. Zoo is nog menigmaal, vooral op 't platte land en in kleine gemeenten, het Avondmaal

de aanleiding om geschillen uit den weg te ruimen en na droeve verwijdering, elkaar de hand der liefde te reiken. Er zijn menschen, voor wie 't Avondmaal de groote verzoendag is, waarop hun rekening met God en den naaste zoowel mogelijk vereffend wordt en ik zal niet ontkennen dat uit dit oogpunt zijn betrekkelijke waarde hebben kan. Maar ook zonder die uiterlijke aanleiding leidt de aanblik van den man van Smarte ons van zelf er toe te zeggen: het leven is te kort en de taak der liefde te groot om onzen tijd te verbeuzelen met kleingeestige geschillen; bij 't wezenlijk lijden der liefde vallen alle ingebeelde grieven weg, laat het uit zijn met ons kwalijk nemen, ons elkaar niet willen zien; laat ons allen broeders wezen, die elkaar de hànd reiken der verzoening en der broederschap!

Broeders, die allen hun eigenaardige gaven willen stellen in dienst van de groote zaak van 't Godsrijk. Zie eens rond in dien apostelkring, aan den laatsten maaltijd neergezeten. Wat al verscheidenheid van persoonlijkheden en talenten! De bewegelijke, prikkelbare Petrus naast den in zich zelf gekeerden, somberen Thomas; de hartstochtelijke, heftige Johannes nevens een ander, kalm en phlegmatisch van natuur. Maar allen, — uitgenomen de valsche broeder helaas, die verlegen wegsluipt uit den vriendenkring — gloeiende van liefde voor den Meester en van ijver voor zijn zaak. Niet anders zij 't onder ons! Ook wij hebben mannen van de poëzie en van het proza, stille denkers en bedrijvige naturen, peinzende Maria's en dienende Martha's, meer radicaal is de een, meer aan de traditie gehecht nog de ander. Wat nood, zoo slechts dezelfde liefde voor de groote zaak van waarheid en vrijheid allen bezielt en vereent. Dan volge ieder zijn natuur, dan offere ieder zijne gave, dan bespele elk zijn instrument in 't groot orkest der menschheid.

Zoo wanhopen wij niet aan de vervulling der profetie dat ze zullen komen van 't Oosten en van 't Westen en aanzitten aan den maaltijd van 't Godsrijk, en dat tot één kudde onder éénen herder de menschheid zich vereenen zal. Niet, dat juist allen Christenen heeten zullen; wat doet de naam ter zake, zoo slechts de Jood en de Buddhist, de Catholiek en de Protestant, boven alle ceremoniën en vormen het beginsel der toewijdende liefde aanvaarden als 't hoofdbeginsel van allen waren godsdienst. Reikt niet op dien grondslag een Chunder Sen, de bezielde hervormer van Hindostan, van wien ik u op een opwekkend woord deed hooren, de hand aan de moderne christenheid, worden niet de beginselen van het vrije christendom door tal van geestverwanten onder de hedendaagsche Joden omhelsd en is 't ons niet allen te doen om dien godsdienst der menschheid, die in 't „Homo sum" zijn eeretitel, in 't evangelie der humaniteit zijn laatste woord

ziet? Vindt niet ieder meer en meer een plaats aan den maaltijd van 't leven die, hij zij rijk of arm, patroon of arbeider, een volger tracht te wezen van den Menschenzoon? Rondom hem ons scharende, aan zijn levensdoel onze krachten wijdende, met hem den Heiden en den Jood waardeerende en allen omvattend in liefde roepen wij elkander toe:

Komt, broeders voortgetreden,
Een gids gaat aan uw zij,
Die, wanklen soms uw schreden,
Staat met zijn hulp nabij.
Nog slechts wat meerder moed!
Wat rustiger en blijer,
Van aardsche banden vrijer
Gestreefd naar 't eeuwig goed!

Gezang 274 : 4[a], 7[b].

WAAROM GEEN DOOP?

1 Samuel 1:10—28.

Hanna was bitter bedroefd en bad Jahwe en weende zeer; en zij deed eene gelofte, zeggende: Jahwe der legerscharen, zult gij de ellende van uwe dienstmaagd aanschouwen en mijner gedenken en uw dienstmaagd niet vergeten, maar aan uwe dienstmaagd een zoon geven, zoo zal ik hem Jahwe wijden zijn gansche leven lang en geen scheermes zal op zijn hoofd komen. Terwijl zij lang bleef bidden, begon Eli acht te geven op haren mond. Want Hanna sprak in haar hart, hare lippen bewogen zich slechts, maar hare stem hoorde men niet; daarom meende Eli dat zij dronken was. En Eli zeide tot haar: „hoe lang zult gij u als een beschonkene aanstellen. Slaap uwen roes uit." Maar Hanna antwoordde hem: „Neen, mijnheer, ik ben eene vrouw met een bezwaard gemoed, maar wijn noch drank heb ik genuttigd, ik heb mijn hart voor Jahwe uitgestort. Houdt uwe dienstmaagd toch niet voor eene nietswaardige vrouw, want steeds heb ik gesproken uit de volheid van mijnen kommer en mijne droefenis." En Eli antwoordde haar: „ga heen in vrede, en de God Israëls verhoore de bede die gij van hem gebeden hebt." En zij sprak, „laat uwe dienstmaagd genade vinden in uwe oogen." Toen ging de vrouw heen en haar aangezicht was niet treurig meer.

Na verloop van tijd kreeg zij een zoon en zij noemde hem Samuel, want zij zeide: ik heb hem van Jahwe gebeden. En nadat hij gespeend was, bracht zij hem tot den priester Eli en Hanna sprak: „ach, mijnheer, zoo waarlijk gij leeft, mijnheer, ik ben die vrouw die hier bij u stond en bad; om dezen knaap heb ik gebeden, nu heeft Jahwe mijn gebed verhoord. En daar hij een van Jahwe verleende is, zoo wijd ik hem voor altijd aan Jahwe toe."

Marcus 10:13—16.

Zij brachten kinderkens tot Jezus, opdat hij ze mocht aanraken; en de leerlingen bestraften hen die ze brachten. Maar Jezus, dat ziende, was verstoord en zeide tot hen: laat de kinderkens tot mij komen, verhindert ze niet; want derzulken is het koninkrijk Gods. Voorwaar, ik zeg u, wie het koninkrijk Gods niet ontvangt als een kind, zal er niet ingaan. En hij omarmde hen en leide hun de handen op en zegende hen.

Niet zonder bepaalde aanleiding heb ik u 't zoo even gehoorde voorgelezen en 't onderwerp gekozen waarover ik van morgen tot u spreken ga.

In ons midden zijn een paar ouders neergezeten, verblijd door de geboorte van een kind. Al begeerden ze voor dat kind geens-

zins den van ouds gebruikelijken Doop, toch maakten ze gaarne gebruik van de gelegenheid hun hier aangeboden om, naar aanleiding van hun huiselijke vreugd, zich een hartelijk woord te zien toegesproken en stellen ze prijs op uw aller deelneming in een voor hen zoo heugelijke gebeurtenis.

Wat ligt meer voor de hand dan dat we, nu zulk een woord voor 't eerst van ons gevraagd wordt, aan de zaak in 't algemeen onze aandacht wijden. Onder de wijzigingen die wij ons veroorloofden in 't gemeenteleven was er niet eene die zoozeer de aandacht trok, zooveel sympathie vond aan den eenen en zooveel bestrijding aan den anderen kant, als de terzijdestelling van den Doop. Er waren er die zich daaraan ergerden uit bekrompen gehechtheid aan een overgeleverden vorm of uit menschenvrees, maar ook sommigen wier bezwaren voortkwamen uit gemoedelijken ernst en dus oprechte waardeering verdienen. Geven we ons dan ook in dezen rekenschap van ons doen en zoeken wij 't antwoord op de vragen:

Waarom hebben wij den Doop ter zijde gesteld?

Hoe wijden wij de geboorte van een kind?

Op de vraag: van waar de Doop in de christelijke kerk zult gij van ver de meesten, ook nog van menigen geestverwant, ten antwoord ontvangen: Jezus heeft dien ingesteld. Zou 't inderdaad zoo zijn? Waarop berust toch die meening? Immers op de mededeeling van 't Mattheusevangelie, dat Jezus bij zijn laatste verschijning na zijne opstanding, tot zijne discipelen sprak: „gaat heen, maakt al de volken tot mijn leerlingen, hen doopende tot den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes", een bericht dat, zoodra wij 't aandachtig lezen, onzen argwaan en onze verbazing wekt. Al aanstonds wijl die woorden van den lippen van den opgewekten Jezus vloeien en dus voor ons, wien de opstanding niet anders is dan een symbool van den triumf zijner zaak, hun historisch karakter verloren hebben. Doch niet minder wekken ze onze verbazing om den last dien zij behelzen. Had Jezus inderdaad alzoo gesproken, hoe weinig zouden dan zijn volgelingen zich bekreund hebben om zijn uitdrukkelijk bevel! In plaats van uit alle volken leerlingen te verzamelen, beperken zij zich zoo angstvallig mogelijk tot hun volksgenooten en 't gedrag van Paulus, die het christendom als wereldgodsdienst aan de Heidenen predikt, wekt bij de twaalve ergernis en verontwaardiging. Nimmer doopen zij op de wijze die hun zou zijn voorgeschreven, nu eens, „in den naam van Jezus Christus tot vergeving der zonden", dan „in Christus"

alleen, doch nooit met de formule die nu door velen als de alleen-zaligmakende wordt beschouwd.

Kunt gij u in ernst die dogmatische formule op Jezus' lippen denken? Hoe liefelijk en treffend is 't bekend verhaal, dat ons hem voorstelt door een kinderschaar omstuwd! Hoe natuurlijk en echt menschelijk is het beeld van den kindervriend om wien de kinderen zich verdringen, terwijl hij hun vriendelijk toelacht en de hand op 't hoofd legt met de woorden: laat de kinderen tot mij komen, hunner is het koninkrijk Gods. Maar verbeeldt u nu eens dat we lazen: hij omarmde hen en nam water uit een bekken en doopte ze tot den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes, ge zoudt immers aanstonds uitroepen: neen, dat is onmogelijk, dat kan niet gebeurd zijn!

Trouwens, het ontstaan van den Doop in de christelijke kerk laat zich volkomen verklaren, ook zonder dat Jezus daartoe eenige aanleiding gaf. Veelvuldig was immers in 't Oosten de onderdompeling in 't water als een symbool van zedelijke reiniging. Wat werkt zoo verfrisschend in 't verzengende klimaat als een bad, dat de kracht vernieuwt en de levensgeesten wekt? Is 't wonder, dat die uiterlijke reiniging 't zinnebeeld werd van innerlijke levensvernieuwing? Wat natuurlijker dan dat Johannes de Dooper, zich aansluitende aan de reinigingsplechtigheden bij Israel in zwang, allen die berouwvol tot hem kwamen door den doop in de Jordaan inwijdde tot het naderend Messias-rijk? Wat lag meer voor de hand dan dat de eerste christen-predikers zich bedienden van die plechtigheid als zinnebeeld van de inlijving in het Christendom? Wel hecht Paulus, die in Jezus' geest aan uiterlijke vormen bitter weinig waarde toekent, ook aan den Doop luttele beteekenis. Christus, zegt hij, had hem niet gezonden om te doopen maar om het evangelie te verkondigen, maar toch krijgt de Doop langzamerhand het burgerrecht in de christelijke gemeenten en ontstaat de overlevering dat hij van Jezus zou afkomstig zijn.

Straks als de gedrochtelijke leer der erfzonde tot kerkleer wordt verheven, komt de kinderdoop in zwang. Ja allengs krijgt hij een magisch karakter en wordt hij in de Roomsch-Catholieke kerk als ter zaligheid onmisbaar beschouwd. Bij dreigend levensgevaar mag zelfs een ander dan de priester den nooddoop bedienen, opdat het kind toch niet ongedoopt sterve. Zoo spoedig mogelijk na de geboorte drukt dus de kerk den zuigeling het zegel harer genade op 't voorhoofd. Bij de intrede in 't leven omvat zij den pasgeborene met hare armen, doch niet om, gelijk Jezus, 't onschuldig kind met welgevallen aan te zien, neen, maar om de erfsmet die door Adams val hem aankleeft zooveel mogelijk uit te wisschen en hem te redden van 't verderf. Dat

magisch karakter van den Doop, door de Hervorming ter zij gesteld, keert terug in de oud-Gereformeerde leer, als b.v. de Nederlandsche Geloofsbelijdenis verklaart: dat „de erfzonde niet geheel door den Doop is uitgeroeid", alzoo wel ten deele, en 't is dus geen wonder dat zij die zweren bij geloofsbelijdenis en formulier den Doop een onschendbaar mysterie achten en den modernen 't recht ontzeggen, om dat heilig sacrament te bedienen. Op hun standpunt kunnen zij niet anders. Van tweeën een: de Doop is òf een onmisbaar sacrament òf een symbool, dat zoo 't aan onze religieuze en aesthetische behoeften niet voldoet, terzij gesteld moet worden.

Dat laatste is voor mijn gevoel 't geval. Ik zeg opzettelijk: voor mijn gevoel, want het geldt hier zoozeer een quaestie van subjectieven aard, dat elk hier voor zich zelven heeft uit te maken wat hem toespreekt en voldoet. Doch wat mij betreft, 'k heb menigmaal in de Ned. Herv. Kerk met stichting voor mij zelven en zoo ik hoop voor anderen, een hartelijk woord gesproken tot ouders verblijd door de geboorte van een kind, maar als ik tot den Doop zelven zou overgaan, wenschte ik altijd dat de plechtigheid mocht afgeloopen zijn. Immers noch de dogmatische idee van den kinderdoop, noch de formule daarbij uitgesproken, noch de vorm waarin hij wordt bediend heeft langer mijn sympathie. De dogmatische gedachte niet, want het denkbeeld dat het kind „in zonden ontvangen en geboren" de reiniging des Doops behoeft, is stuitend en onwaar. De formule niet, want al kan men er een redelijken zin uithalen, nadat men dien er in gelegd heeft, ze is en blijft trinitarisch en stelt den Zoon met den Vader op één lijn. De wijze van bediening niet, of is de besprenging met enkele druppelen waters in een tochtig, schaars bezet kerkgebouw, waar de gezondheid der kinderen door ernstige gevaren wordt bedreigd, niet een rampzalig overschot van het schoone symbool der onderdompeling in 't water?

Maar zullen we dan, in plaats van dat symbool ter zijde te stellen, niet trachten het te vervormen?

Ik antwoord: als kerkelijke vormen verouderd en versleten zijn, dan is 't een ijdele poging hun nieuw leven in te blazen. Dan juist dreigt 't meest het gevaar van aan den zielloozen vorm met bijgeloovigen eerbied te hechten en te hangen. Als de knaap man geworden is, verruilt hij zijn stokpaard met een wezenlijk paard dat, levend en krachtig, hem draagt, waar hij wil. In de plaats dus van den verouderden vorm de eeuwig jonge gedachte, in de plaats van 't gebrekkig beeld de heerlijke idee!

Van waar toch dat vele gemoedelijke ouders, ook onder onze geestverwanten, den Doop, hoe gebrekkig ook, ongaarne willen missen? Is 't niet omdat zij de behoefte voelen, die in 't verhaal van Hanna's bede en gelofte zoo schoon is uitgedrukt, om een godsdienstige wijding te geven aan de geboorte van hun kind? Welke behoefte natuurlijker en eerbiedwaardiger dan deze?

O, 't is een ontzaglijk oogenblik, waarop een mensch ter wereld geboren wordt. Welke vader, welke moeder herinnert zich niet de trilling van ernstige blijdschap die hun door de ziel ging bij den eersten levenskreet van hun kind! Met wat al gemengde aandoeningen van spanning, vrees en hoop is de geboorte, van den eersteling vooral, te gemoet gezien! Daar is hij de nieuwe wereldburger, die de derde zal zijn in 't verbond en straks de koning van het huis en de spil waarom alles zich beweegt. Spreekt er niet een aandoening van vurigen dank uit de traan die welt in 't oog en den glimlach die speelt om den mond van de lieve vrouw en moeder wier smart door de hoogste weelde is vervangen? Is 't niet een uitdrukking van blijde fierheid die troont op 't gelaat van den man die voor 't eerst zich vader voelt? Is 't wonder dat een diep gevoel: „ik dank u Vader!" opwelt uit beider ziel? Zeg niet dat er voor die dankbaarheid geen plaats is, als men alles natuurlijk leert verklaren en de oogen opent voor de onverbrekelijke wet van oorzaak en gevolg! Ik zeg u dat het godsdienstig geloof de onweerstaanbare behoefte in ons wekt om op te klimmen tot de altijd vloeiende levensbron en in het levend verband der dingen den harteklop en den handdruk der eeuwige liefde ons te gevoelen geeft. Wat al feestelijke, opwekkende oogenblikken die de kinderstemmen brengen in ons huis! Welk een wereld van teedere aandoeningen die in den kring onzer kinderen voor ons opengaat! Toen onlangs onze veelgeliefde Kuenen zijn 25jarig hoogleeraarsambt vierde, toen was 't niet het woord van hoog- en zeergeleerden, maar toen was 't de eenvoudige taal en 't ongekunsteld lied van zijne kinderen die daaraan den meesten luister bijzetten. Waarlijk de Senator Petrus in 't heerlijk boek van Ebers „Homosum" heeft gelijk als hij zegt tot Dorothea zijne trouwe gade: „tot een geheel, volkomen mensch wordt de man toch eerst door vrouw en kind en wie ze niet heeft, leert nimmer de zonnige hoogten en de donkerste diepten van 't leven kennen." Maar ook wie ze heeft, kent oogenblikken van onuitsprekelijke dankbaarheid, van verheffing van de ziel tot God!

Doch onmiddellijk paart zich daaraan een gevoel van afhankelijkheid, van behoefte aan leiding en steun. Wat zal er worden van den jonggeborene? Dat hangt voor een groot deel af van de invloeden die van jongs af op hem werken. Welnu, wij willen ons kind aan God opdragen en het wijden, niet als Samuels

moeder aan den naijverigen Jahwe, maar aan de heilige, zegenende, almachtige Liefde. Wij begeeren dat ons kind gedoopt worde met heiligen geest, dat het al vroeg de macht der vroomheid bij ervaring leere kennen. Immers „één druppel godsvrucht, zei Parker te recht, is meer waard dan de Jordaan en de Euphraat, de Indus en de Ganges, meer dan al de Oceanen die God geschapen heeft." Wij denken zelf, naar ik hoop, met dankbaarheid terug aan den geestesdoop dien we in vroeger jaren, aanvankelijk onbewust, ontvingen, den doop van vaderlijken ernst en moederlijke liefde, den doop van een aangrijpende persoonlijkheid of een opwekkend voorbeeld en zoo begeeren we ook de zielen onzer kinderen van jongs af te dompelen in den helderen stroom eener krachtige vroomheid, die hun kinderlijken eenvoud en frisschen levenslust waarborgt en bewaart.

Want ten slotte — wij voelen 't juist dan het diepst als wij onze kinderen Gode wijden — zijn wij zelve allereerst verantwoordelijk voor hun wel en wee. Wat zult gij er mee doen? dat is de vraag die ons telkenmale in 't leven wordt gesteld. Gij rijke wat zult gij doen met uw vermogen, gij kunstenaar wat met uw talent, gij hooggeplaatste wat met uwen invloed, gij ouders wat met uw kind? Niet elk die vader is geworden heeft zich daarmee reeds het zedelijk recht verworven om vader te zijn. Van den vader geldt 't omgekeerde als van den dichter. De laatste wordt niet gemaakt maar geboren; innerlijke inspiratie, hooger aandrift is 't die hem bezielen moet; de eerste daarentegen wordt niet geboren, maar gemaakt, gemaakt niet 't minst door zijne kinderen, daar toch de ouders evenzeer door hunne kinderen als de kinderen door hun ouders worden opgevoed. Wat al moeilijke vragen omtrent opvoeding en onderwijs, in onzen tijd vooral zoo klemmend en overstelpend, stellen zich voor onzen geest! Hoe altijd 't juiste evenwicht te bewaren tusschen de vorming van verstand en hart! Hoe onze kinderen aan den eenen kant behoorlijk toe te rusten tot den strijd van 't leven en aan den anderen kant 't gevaar van veelweterij en daaruit voortvloeiende oppervlakkigheid te voorkomen? Hoe den middelweg te bewandelen tusschen vrijheid en losbandigheid? Ziedaar enkele van de talloos vele vragen die zich bij de opvoeding verdringen voor onzen geest maar die ons den zegen van 't godsdienstig geloof te hooger doen waardeeren. Goddank, ook bij de opvoeding staan wij niet op ons zelve. Wij steunen op de schouders van het voorgeslacht; we zien op 't voorbeeld van sterkeren dan wij; we worden gedragen en geleid door Hem, die ons allen opvoedt met onuitputtelijke liefde en eindeloos geduld. En daarom maken wij het lied des dichters tot het onze:

Het huis is rijk
Dat blij op kroost mag roemen
Maar eigen kroost ook kindren Gods te noemen.
Wat vreugd' is aan dat heil gelijk?

Gezang 218 : 4.

Ja, 't huis is rijk dat blij op kroost mag roemen, daarvan zijt gij thans diep doordrongen, Mijne Vrienden, die in 't bezit van uw jonggeborene u zoo innig verblijdt. Wij doen 't met u van heeler harte. Dankt God voor den zegen u bereid. Begeert en zoekt voor uw kind den doop zijns geestes. Aanvaardt met goeden moed de dure verantwoordelijkheid, die uw kind u op de schouders legt. Dan wordt het, schoon niet gedoopt met water, gedoopt met heiligen geest. En op dien doop komt het toch ten slotte enkel aan. Ja, ga met dezen jongeborene door 't leven, machtige, eeuwige, heilige geest. Ontvlam onze harten, wek onze geestdrift, versterk ons geloof, breng de harten der ouders en der kinderen tot elkaar, wijd en beziel ons aller huiselijk leven. Amen.

DE GEVAREN EN DE EISCHEN DER VRIJHEID.

Na het zingen van Gezang 194: vs. 1 door de gemeente, 4 door het koor en 5 door de gemeente, sprak de voorganger naar aanleiding van Galaten 5 : 13—26 en 1 Corinthe 9 : 19—27 ongeveer aldus:

Er is misschien geen leuze, die op zooveler lippen zweeft, geen goed zoo algemeen begeerd, geen woord dat onder zoo velerlei omstandigheden en in zoo verschillende beteekenissen wordt gebruikt als 't woord vrijheid. Naar vrijheid smacht de gevangene die achter hooge kerkerwanden zucht en — als mijn weg herwaarts me langs de cellulaire gevangenis leidt, denk ik er menigmaal met deernis aan — door 't kleine tralievenster van zijn eenzame cel slechts een klein stukske van den helderen hemel kan aanschouwen. Van vrijheid droomt de arme zieke, opgesloten als een vogel in zijn kooi, altijd starend naar het „haantje van den toren," of 't zich niet naar zoeler windstreek wenden zou. Met vrijheid dweept de jongeling, die zich, te recht of te onrecht, in de ouderlijke woning door banden van tucht en orde voelt bekneld. Voor vrijheid ijvert de staatsman die vurig begeert zijn volk te verlossen uit de boeien van despotisme of priesterdwang. Naar vrijheid dorst de godsdienstige mensch, die in de belijdenis van zijn geloof aan geenerlei gezag van formulier of letter zich mag onderwerpen. 't Woord vrijheid dus op aller lippen, doch niet allen, die dansen om den vrijheidsboom, verstaan den hoogen ernst en den diepen zin van dat veelbeteekenend woord.

De vrijheid is een fiere, strenge maagd, die haar sluier niet opheft voor elk die zich los en luchtig voor haar buigt of haar naam uitgalmt met luidruchtige opgewondenheid; alleen voor haar echte vrienden, haar trouwe aanhangers onthult zij 't gelaat. Tot elk, die tot haar komt, richt zij de gewetensvraag: „zijt gij waard, zijt gij in staat om vrij te zijn?" Want niet elk kan zoo maar aanstonds vrij zijn, die 't begeert.

Daar is innerlijke kracht, daar is zedelijke moed, daar zijn sterke beenen noodig om de vrijheid te dragen. „Noblesse oblige"

die spreuk die de oude adel, welks glans allengs begint te tanen, in zijn wapen schreef, geldt van de vrijheid evenzeer. Hoe grooter vrijheid, des te duurder verplichting, of, zooals Jezus 't uitdrukte: „Wien veel gegeven is, van dien zal veel geëischt worden en wien men veel heeft toevertrouwd, van dien zal men te overvloediger eischen." De vrijheid brengt gevaren met zich, zoo ontzettend groot, zij stelt eischen zoo ontzaglijk zwaar, dat elk, die onder hare vanen strijden wil, zich vooraf wel ernstig af mag vragen of 't hem om de hoogste, de zedelijke vrijheid te doen is. Op de groote gevaren en op de hooge eischen van de vrijheid willen wij, als leden vrienden van De Vrije Gemeente, elkander wijzen. Naar wien kunnen we daarbij beter luisteren dan naar den grooten vrijheidsapostel, uit wiens brieven ik u een paar passages voorgelezen heb. Zij 't ons als riep hij zelf ons toe: „Broeders, gij zijt tot vrijheid geroepen; alleenlijk gebruikt de vrijheid niet tot eene aanleiding voor het vleesch, maar dient elkander door de liefde."

Vraagt gij mij, Mijne Vrienden, wat verstaat gij onder vrijheid? Zoo antwoord ik: vrij noem ik ieder wezen, dat noch door uitwendige noch door inwendige oorzaken in zijn ontwikkeling belemmerd wordt, door niets verhinderd om aan zijn bestemming te beantwoorden en zijne idee te verwezenlijken. Zoo is er dus tweeërlei vrijheid: een uiterlijke en een innerlijke. 't Is mogelijk de eerste te ontberen en nochtans de laatste te bezitten. Of was hij niet innerlijk vrij, die Paulus die daar tegenover Herodes Agrippa stond in boeien geklonken, 't fiere woord op de lippen: „ik wenschte wel van God dat niet alleen gij maar allen die mij heden hooren, zoodanigen werden als ik ben, uitgenomen deze banden." Was hij niet innerlijk vrij, die Jezus, die als een misdadiger gegrepen, ter dood veroordeeld en ter strafplaats heengeleid zich boven zijn vijanden zoo oneindig ver verheven voelde en met al de grootmoedigheid van zijn koninklijke ziel voor hen om vergeving bad?

Maar 't is ook mogelijk zich in de eerste te verheugen en van de laatste verstoken te zijn. 't Is ook mogelijk dat men de uiterlijke vrijheid niet kan dragen, omdat het aan innerlijke gebondenheid, aan gehoorzaamheid aan 't zedelijk gezag ontbreekt. Dan dreigt er gevaar van bandeloosheid en willekeur.

„Nu ben ik vrij!" zoo spreekt menig jongeling, wien in 't ouderlijke huis het bezorgde moederoog en de ernstige vaderlijke blik reeds lang verdroot, die daarbuiten zich ontheven voelt van de zachte tucht, die hij nog niet kan ontberen. En hij gaat zijn eigen weg en kiest zich vrienden, even zwak en lichtzinnig als hij zelf is en hij geniet het jonge leven ja, maar verteert ook zijn

geld en zijn kracht, en de droeve geschiedenis van den verloren zoon herhaalt zich voor de hoeveelste maal! Gelukkig als ze zich ten einde toe herhaalt, als zelfverwijt en schaamte en berouw hem doen terugkeeren op zijn schreden, als hij leert inzien, dat alleen hij waarlijk vrij is, die aan God gehoorzaamt en zich zelven beheerscht!

„'k Ben immers vrij om mijn begeerten op te volgen!" zoo spreekt de dronkaard of de wellusteling en hij voelt niet welk een verachtelijke slaaf hij is van een passie, die haar slachtoffer steeds meer verdierlijkt en al dieper zinken doet.

In zijn vrijheid roemt de luimige man, op haar vrijheid verheft zich de wispelturige vrouw en beide, door hun grillen overheerscht, dupe van hun prikkelbaar humeur of een overspannen zenuwgestel, voelen niet, hoe willekeur de weerhaan is, die hen met alle winden draaien doet.

„Wij zijn vrij!" zoo juichen vele quasi-liberalen, „vrij van alle kerkelijke voorschriften en verbindende formulieren, van alle uiterlijke vormen en geijkte ceremonieen, maar ze vergeten vaak dat uiterlijke vrijheid enkel waarde heeft als een onmisbare levensvoorwaarde, als de frissche atmospheer, die 't leven mogelijk en begeerlijk maakt maar niet de minste waarde heeft voor hem die niet leeft. Menigen „vrijdenker" zou men willen vragen: waarom hecht gij zooveel waarde aan dien naam, terwijl ge, bij al uw vrijheid, eenvoudig niet denkt, immers u niet bewust zijt van de vaste, onschendbare wetten, waaraan het denken onderworpen is? Menigen dusgenaamd vrijzinnige zou men wenschen toe te roepen: alleen hij die vroom van zin is, ernstig, nederig, nauwgezet, is waarlijk vrij van zin! En indien er zijn, die aan een vrije gemeente zich wenschen aan te sluiten, omdat men 't daar zoo nauw niet nemen zou met God en zijn gebod, die meenen dat de eischen van kuischheid, matigheid en eerlijkheid hier zoo streng niet zouden gelden, dan zij hun toegeroepen: hier strenger dan ergens, omdat hier op het leven alle nadruk wordt gelegd en in de plaats van de verouderde en onmogelijke kerkelijke censuur de tucht treedt van den zedelijken ernst, van 't openbaar geweten! Recht om uiterlijk vrij te wezen heeft alleen hij, die zich innerlijk gebonden voelt door den geest der waarheid en der liefde, die waarachtig vrij maakt.

Alleen hij is gevrijwaard voor 't gevaar van zelfverheffing en zelfbehagelijken trots, waarmee de vrijheid niet minder ons bedreigt. Ach, als we ons hebben losgemaakt van banden, die ons langen tijd beknelden, loopen we zoo groot gevaar van op hen die er, bewust of onbewust, nog onder zuchten uit de hoogte neer te zien, gevaar om ons zelve voor de verst gevorderden en hoogst ontwikkelden te houden, die de zooveel lager staanden

verwaardigen met een meewarigen blik. Zoo zou 't kunnen zijn, dat een of ander lid van onzen kring met een meelijdend schouderophalen dacht aan den heeten verkiezingsstrijd, dien onze geestverwanten in de door ons verlaten kerk dezer dagen weer te voeren hebben [1]) en tot zich zelven of anderen zei: „die arme stumperts sloven zich weer af in een hopeloozen kamp en jagen naar een onbereikbaar doel, wat staan wij toch veel hooger, die met dit alles niet meer te maken hebben!"

„Mijn vriend," zoo zou 'k denzulke willen vragen: „gij hebt toch hoop ik de kerk niet verlaten om er af en uit te zijn? Was 't inderdaad de overtuiging dat uw religieuze zin, uw zedelijke ernst gevaar liep en schade leed in dien demoralizeerenden partijstrijd, die u tot heengaan drong, welnu dan zult ge ook sympathie en eerbied hebben voor hen die, niet uit eigenzinnige behoudzucht, maar uit innige overtuiging dien strijd nog wenschen voort te zetten; een strijd die *ons* ijdel en wanhopig schijnt, omdat het niet om de overwinning van éene partij maar om het onbereikbaar recht van allen is te doen, is 't niet voor hem, die in vollen gemoede zich nog daartoe geroepen acht en 't zou kunnen zijn dat menig geestverwant, gewetens- of noodzakelijkshalve nog gevangen in kerkelijke banden, in zedelijke vrijheid hooger stond dan een ander, die hoogmoedig roemt op zijn deelgenootschap aan een vrijen kring.

Neen, noch 't gevaar van dwaze zelfverheffing, noch dat van egoïstisch roemen op de verworven vrijheid mag ons te machtig zijn! Ook 't laatste niet. Of wat dunkt u van een vrijheidsvriend, die waar hij aan een ondragelijken toestand zich ontwrong, durft juichen: „ik ben er uit Goddank, laat een ander nu maar zien hoe hij er komt!" Wat van den man, die als hij zich zelven uit het water heeft gered, rustig aan den oever neergezeten, 't aanziet hoe zijn vrienden daar nog spartelen en op- en onderduiken in den vloed?

Wat van een kleine schare van avant-tireurs, die zich door 't vijandelijk leger henensloeg, maar nu ook niet langer zich bekreunt om al de strijdgenooten, nog blootgesteld aan al de hitte van 't gevecht? Egoïsten zoudt gij ze allen noemen zonder liefde en hart. Maar zouden wij 't dan niet eveneens zijn, als we geen hart hadden voor onze broeders die, strijdend in gedunde gelederen, den moed niet laten zinken!

O, in een kleinen kring van geestverwanten dreigt zoo licht 't gevaar van zelfgenoegzaamheid en zelfbehagen, van club- en côteriegeest. Het „nul n'aura de l'esprit hors nous et nos amis"

---

1) Op den 8sten October had de verkiezing plaats van leden van het kiescollege in de Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam.

wordt er zoo licht gehuldigd en 't kan er niet genoeg gepredikt worden, dat alleen hij waarlijk vrij is, die de boeien van de zelfzucht leert verbreken en anderen dient in liefde.

Hoe ons te wachten voor, te wapenen tegen al die dreigende gevaren? Hoe anders dan door ons ten diepste te doordringen van de hooge eischen die de vrijheid ons stelt, dan door ons te stellen onder de tucht diens geestes die alleen waarachtig vrij maakt? Want waarlijk M. H. zij die meenen, dat de vrije godsdienst ons de levenstaak licht en luchtig op leert vatten, en voert langs een breeden, effen weg, ze hebben nog niets begrepen van zijn strengen eisch.

Neen, hoe hooger men stijgt, des te steiler wordt het pad, des te vermoeiender de tocht, des te ijler de lucht, des te dieper de afgrond, die gaapt aan den voet. Met des te voller nadruk geldt Jezus' woord: „Smal is de weg die ten leven leidt en weinigen zijn er die hem vinden." Als we in 't godsdienstig leven het grove, ruwe werk van kerk- en vormendienst ter zijde stellen, als het uiterlijk toestel voor ons in beteekenis daalt, dan komt het des te meer aan op den fijnen arbeid der vorming van het karakter, dan moet het beeld van den waren, geestelijken mensch in ons worden uitgebeiteld, met al den tact, het geduld, den schoonheidszin, die den echten beeldhouwer kenmerken.

De ware vrijheid roept tot zelfbedwang. Want gelijk het zedelijk leven in zijn eerste periode onder uiterlijke, soms harde tucht ontkiemen en wassen moet, zoo kan 't bij verdere ontwikkeling, alleen door innerlijke, zedelijke tucht gesteund, voorspoedig opgroeien.

„Ik beuk mijn lichaam en breng het tot dienstbaarheid," zoo hooren wij Paulus, den apostel der vrijheid verklaren. En onder 't bij hem zoo geliefkoosde beeld van de Grieksche spelen stelt hij zich zelven voor als voortsnellende in de loopbaan van het zedelijk leven, niet in 't onzekere, maar in rechte lijn afgaande op het doel. Gelijk de geoefende vuistvecher niet doelloos in de lucht slaat, maar zijn tegenstander treft en kneust met wel aangebrachte, forsche slagen, zoo overweldigt hij zijn lagere, zinnelijke natuur en komt als overwinnaar uit den heetsten strijd. Dat riekt naar ascetisme, zult ge zeggen. 't Zij zoo, maar vergeten we niet, dat het ascetisme, al wil het, in zijn overspannen ijver, met de weelderige loten van de zinnelijkheid soms de plant zelve knotten en verminken, toch een mate van zelfbeheersching openbaart, die ons allen tot jaloerschheid wekken moet.

De onafhankelijkste naturen, de fierste vrijheids-apostelen hebben zich, mits zij mannen van karakter waren, altijd gekenmerkt door

dat zich zelf betoomen en bezitten, door dat innerlijk evenwicht, dat niet dan door veel strijds en gebeds verkregen wordt. Ziet het in den grooten Meester die, staande in de vrijheid en anderen bevrijdend, door innerlijken drang gedreven de werken moet doen van zijnen Zender, maar daarin ook zijn spijs vindt en zijn lust.

Is dat niet de ware zedelijke vrijheid die alleen maar dan ook onvoorwaardelijk gehoorzaamt aan de wet van haar wezen, die in de Godsstem in het binnenste de vertolking vindt van hare innigste behoeften, die het goede doet, omdat zij 't niet kan laten; voor wie moeten en willen eindelijk in hooger eenheid samensmelten. Stelt niet alleen die vrijheid ons in staat al onze krachten te ontplooien, geheel onze natuur te ontwikkelen, mensch te worden in den vollen zin van 't woord?

Wie voelt zich met dit ideaal voor oogen niet ontzaglijk klein? Wie slaat tegenover zoo hooge eischen, zoo omvangrijke taak, zoo grootsche roeping niet beschaamd de oogen neer? Wie die naar innerlijke vrijheid streeft voelt niet telkens dat „als hij het goede wil doen, het kwade hem bijligt" en dat de strijd tusschen het dier en den engel zoo zwaar en zoo afmattend wezen kan? Juist daarom stelt de ware vrijheid den eisch der zelfvernedering, zij slaat den trots in ons ter neer, ze geneest ons van onzen dwazen eigenwaan, zij verootmoedigt ons te dieper, naarmate, bij 't wegvallen van knellende banden, de uiterlijke voorwaarden voor de ontwikkeling van 't hooger leven ons gunstiger geworden zijn.

Maar ze leert ons tegelijk, dat wie waarachtig vrij is, zich 't meest aan anderen wijdt en voor anderen opoffert. Komt men uit de dienstbaarheid tot vrijheid, omgekeerd leidt weer de vrijheid tot de vrijwillige dienstbaarheid der liefde. Wie van allen vrij is, stelt zich tot aller dienstknecht. Van allen vrij! — hoe weinigen, die dat van zich zelf getuigen kunnen. Zou niet onder al de prikkels, die ons drijven, de menschenvrees een van de sterkste zijn? Zijn ze niet schaarsch, de kloeke geesten, die, waar zij een beslissenden stap zullen doen, niet eerst den buurman ter rechter- en ter linkerzijde aanzien en vragen, „wat de menschen er van zeggen zullen?" En is 't wel mogelijk, als men anderen naar de oogen ziet, zich belangeloos aan hen te wijden? Neen, dat vermag alleen de innerlijk geëmancipeerde. Gelijk Paulus den Joden een Jood was en den Grieken een Griek, zoo leert hij den orthodoxen een orthodox te worden en den liberalen een liberaal, niet door allen naar den mond te praten en ter wille te zijn, maar door, bij besliste vastheid van beginsel, zich zooveel mogelijk op ieder standpunt te verplaatsen en 't betrekkelijk recht van anderer overtuiging te erkennen. Allen alles te worden, dat was door alle eeuwen heen het streven van het

Christendom. Wel heeft het daarbij niet altijd van onreine invloeden zich vrij gehouden en niet genoeg zijn zelfstandigheid bewaard, wel ging de eenvoud van 't oorspronkelijk Christendom soms onder wijsgeerige bespiegelingen en dogmatische spitsvondigheden al te zeer te loor. Maar toch, is er wel één godsdienst, die met zulk een wonderbaar assimilatievermogen het goede en schoone uit allerlei godsdiensten in zich opgenomen heeft, die met zoo zeldzame elasticiteit zich heeft gevoegd naar de eigenaardigheden van klimaat en ras en nationaliteit waarmee hij in aanraking kwam?

Aan Israels godsdienst ontsproten bewaarde hij, met terzijdestelling van de bekrompenheid van 't Jodendom, den profetischen gloed, eigen aan de ijveraars voor Jahwe's dienst. Van Rome zag hij af dat vermogen om zijn heerschappij steeds verder uit te breiden en zoovelen mogelijk te omvatten, dat het kenmerk is der Catholieke Kerk. Zich huwend aan de Grieksche wijsbegeerte, riep hij al die dogma's in 't leven, die, al zijn ze zwaar om te verstaan en te verteren, toch de openbaringsvormen zijn van het denken en gevoelen van de Christenen van dien tijd. En met den Germaanschen geest groeide hij zoo innig saam, omdat beide overeenstemmen in dien vrijheidszin en die waardeering van het individu, waaraan de Reformatie haar geboorte dankt. Zoo kluisterde het christendom, op zijn triumftocht door de wereld, allerlei volken en godsdiensten aan zijn zegekar — niet door geweld van wapenen, want waar 't zich daarvan bediende was het zwak, bekrompen en enghartig — maar door van die allen in zich op te nemen wat zijn eigen levenskracht verhoogen, door aan die allen mee te deelen wat hun wasdom bevorderen kon. Evenzoo, maar met meerder vrijheid en zelfstandigheid, moet de vrije Christen van dezen tijd zijn goed nemen waar hij 't vinden kan, vroomheid en ernst waardeeren, in welke vormen hij ze ook aantreffen moge, en zich dienstbaar stellen aan aller zedelijke ontwikkeling en godsdienstige verheffing. Juist dit is immers de zegen der ware vrijheid, dat ze ons in staat stelt ons geheel aan anderen te wijden, in allerlei zielstoestanden ons in te denken, allerlei talen te verstaan en alzoo allen alles te zijn.

In één woord, M. H. wilt gij weten wie waarachtig vrij is, 't is hij die zich buigt voor God, zich onderwerpt aan den eisch van 't geweten, niet met slaafschen maar met kinderlijken zin, die zich gedragen voelt door de macht der Heilige Liefde en alzoo instemt met het oude lied des vertrouwens: „de Heer is mijn herder, mij zal niets ontbreken!"

Van dat lied, Gezang 198, zong daarop het koor vs. 1 en 2 en geheel de vergadering vs. 5, en na een gemeenschappelijk

gebed werd het samenzijn besloten met het zingen van Gezang 50; 4*b* aldus gewijzigd:

Woon, O Vader! in ons midden:
Onder uwe heerschappij
Zijn wij zalig, zijn wij vrij;
Leer ons strijden, leer ons bidden!
Amen! heerlijkheid en macht
Word' U eeuwig toegebracht.

DE OPENING VAN HET VEREENIGINGSGEBOUW DER „VRIJE GEMEENTE," TE AMSTERDAM.

Een blijde, onvergetelijke dag was voor de Vrije Gemeente de 2de Mei 1880. Haar eigen gebouw aan de Weteringschans, nabij de Leidsche barrière, in minder dan een jaar tijds aanbesteed en opgetrokken, werd feestelijk geopend. Het bevat bij een lengte van 38 M. en een breedte van 20 M., behalve een ruime gehoorzaal met circa 1500 zitplaatsen, twee localen voor godsdienstonderwijs, een kleinere vergaderzaal met aangrenzende bestuurskamer en een woning voor den hoofdbeambte. De groote vestibule in het voorgebouw en twee zijportalen geven toegang tot de zaal, die in den ouden basiliekvorm is gebouwd, en twee breede trappen leiden tot de gaanderijen. Het houten plafond gekoepeld met verdiept middendeel, waarin een flinke ventilatie is aangebracht, vormt een voortreffelijken klankbodem, die de goede acoustiek niet weinig bevordert. De gaanderijen worden gesteund door ijzeren kolommen, welke ook gedeeltelijk de kap dragen en door à jour bewerkte bogen aan elkander en met den muur verbonden zijn. Voor den spreker is een ruime tribune aangebracht, die toegang heeft door een vestibule aan den achtergevel.

't Geheele gebouw, dat den architect G. B. Salm tot eer verstrekt, is opgetrokken in Romaanschen stijl en bestaat uit gebakken steen met geprofileerde lijsten, hardsteen en rooden en witten zandsteen. De boogramen, bezet met glas in lood met gekleurde borduurranden, geven vooral aan de spreekzaal een ernstig karakter.

De vestibule, hoezeer nog in primitieven toestand verkeerende, had toch een feestelijk aanzien daar ze door de vriendelijke medewerking van de heeren Westerman, directeur van het genootschap Natura Artis Magistra en Joh. van den Berg, boomkweeker en bloemist alhier, van schoone planten en bloemen was voorzien, terwijl de toekomstige plaats voor het orgel boven de tribune in een grooten bloemenmand herschapen was. Het koor, dat voor deze gelegenheid door eenige dames en heeren welwillend werd

gesteund, had plaats genomen op de tweede gaanderij tegenover de spreekplaats en stond gereed een cantate aan te heffen vervaardigd door den Heer Daniel de Lange.

Te half elf uren trad de voorganger voor de vergaderde menigte op en hield ongeveer de volgende toespraak, afgewisseld door den beurtzang van het koor en de vergadering.

Een hartelijk welkom zij 't eerste woord, waarmee ik u begroet aan deze plaats, Leden, Begunstigers, Vrienden van de Vrije Gemeente, u allen, die vol gespannen verwachting herwaarts kwaamt, 't zij dan door oprechte belangstelling, 't zij door geprikkelde nieuwsgierigheid gedreven. 't Is met een kloppend hart — waartoe 't u ontveinsd? met een mengeling van vrijmoedigheid en schroom, van huiverende vrees en blij vertrouwen, dat ik dien welkomstgroet op de lippen neem.

Verre van voltooid — eene oogopslag heeft, zoo gij 't nog niet wist, bij 't binnentreden er u van overtuigd — is ons Vereenigingsgebouw, en geen scherpe blik is er noodig om ook in deze zaal nog tal van leemten, onafgewerkte partijen, voorloopige inrichtingen te ontdekken. Wij hebben u genoodigd aan een disch, waar de gerechten nog niet alle opgedragen zijn en de gastheeren beginnen met verschooning te vragen voor hun onvolledige ontvangst. Ik erken 't, dat is een waagstuk. Hadden de omstandigheden ons niet gedrongen, ons voorloopig Vereenigingslokaal, waar wij een paar onvergetelijke jaren doorbrachten, zoo spoedig mogelijk vaarwel te zeggen, hoeveel liever zouden we u ontvangen hebben in een gebouw, in allen deele afgewerkt! Maar er was veel, dat tot een spoedige verhuizing drong. Langer uitstel scheen om meer dan ééne reden ongeraden. En, we zijn nu eenmaal hier, en me dunkt, 't is goed dat we hier zijn. Feestelijk en opgewekt stemt ons de aanblik van deze vriendelijke zaal en een gevoel van dankbare blijdschap heeft den boventoon in ons gemoed, bij de gedachte, dat na twee jaren levens onze Vereeniging reeds deze hoogte mocht bereiken. Ja, al moge 't werk nog onvoltooid zijn, toch is deze dag een blijde dag voor u, mijne Vrienden, Medeleden van het Bestuur, voor u, inzonderheid, Leden van de Bouwcommissie [1]), die van al uwe bemoeiingen en overleggingen aanvankelijk de vruchten moogt aanschouwen; voor u, mijn waarde Broeder, die onze jeugdige gemeente, het kind van uw vurigst streven en van uw teere zorg, de liefde van ons beider hart, een nieuw ontwikkelingstijdperk ziet intreden; voor u, geachte heer Architect, wien wij de openlijke getuigenis niet mogen

1) De Bouwcommissie bestond uit de Heeren A. Roland Holst, P. J. Nibbrig en J. Voûte Cz.

onthouden, dat ge ons een gebouw geleverd hebt, neen, niet volmaakt in allen deele — welk menschenwerk is dit? — maar toch zoo uitnemend practisch en doelmatig van inrichting, zoo beantwoordende aan onze eigenaardige eischen en behoeften, zoo smaakvol in verscheiden van zijn onderdeelen, dat wij het met ingenomenheid aanvaarden; voor u, opzichters en medearbeiders, aanvoerders en uitvoerders bij het werk, wien wij, voor zoo ver ge daarbij onze belangen met trouwe zorg behartigd hebt, een woord brengen van hartelijken dank. Een blijde dag voor u, vrienden van onze zaak, die zoo welwillend de middelen ons hebt verschaft of toegezegd tot onderneming van den kostbaren bouw; voor u bovenal, leden onzer gemeente, die haar geheel uw hart, uw onverdeelde sympathie geschonken hebt en die u hier weldra thuis zult voelen als in uw eigen huis. Een blijde dag voor ons allen, voor zoo ver we vertrouwen, dat ook hier menig opwekkend woord ons zal verkwikken, menig verheffend samenzijn den zin voor 't hoogere in ons wekken zal. Daarom toch is 't ons hier te doen. Versterking van ons godsdienstig-zedelijk leven, vermeerdering van ons vertrouwen en van onze geestdrift, van onze kracht tot leven en tot handelen, dat is 't, wat wij hier zoeken. Vinde die godsdienstige behoefte, dat verlangen naar 't hoogere, die dorst naar God, al aanstonds uitdrukking in het lied, dat beurtelings door het koor en door ons allen worde aangeheven.

I.

No. 1.

KOOR.

Daar ruischt door alle hemelstreken
Een zucht, een klacht, een bede, een lied,
In duizend talen 't éene teeken
Van 't geen niet eene kon vertolken
En toch in 't hart van alle volken
Zich altijd weder hooren liet.

Het is de kreet van 't menschenharte,
Bij 't anstig worst'len met het lot,
Om licht, om steun, om troost in smarte;
Het is, wat wiss'len moog' of keeren,
De kreet van 't innigst zielsbegeeren,
Het is de kreet naar U, o God!

No 2.

KOOR.

Heeft 's menschenkind, met smart tot smart geboren,
Hier niet een bangen strijd?

Waar 't uit al de ijdelheden die 't bekoren,
Slechts armoê gaart en spijt;
Waar ongeduld en vrees de kracht verslinden
Der ziel, die altoos weer
De rust verbeidt, maar zonder ze ooit te vinden,
Tenzij in U, o Heer

No. 3.

DE GEHEELE VERGADERING.

(Wijze: Psalm 42.)

't Hijgend hert der jacht ontkomen,
Schreit niet sterker naar 't genot
Van de frissche waterstroomen,
Dan mijn ziel verlangt naar God.
Ja, mijn ziel dorst naar den Heer,
God des levens, ach wanneer
Zal ik met verhelderde oogen
't Licht uws aanschijns groeten mogen.

INTUSSCHEN ZINGT HET KOOR.

Als 't hijgend hert naar waterbeken
Zoo dorst mijn ziel, naar U, o God,
Naar U, den Eeuw'ge,
Naar U, den Heilige, den Volzalige,
Naar uw licht,
Naar uw heil!

No. 4.

KOOR.

Gij die uit de heem'len zijt,
Aller wonden pijn kunt heelen,
Hem die dubb'le smarten lijdt
Dubb'len troost kunt toebedeelen,
Ach, verhoor des strijders bede,
Moegejaagd door leed en lust,
Heil'ge vrede!
Kom en breng mijn hart tot rust.

HIERNA VERVOLGDE DE GEHEELE VERGADERING.

No. 5.

(Wijze: Psalm 42.)

O, mijn ziel, wat buigt ge u neder,
Waartoe zijt ge in mij ontrust,
Voed het oud vertrouwen weder,
Zij Gods wil alleen uw lust.
Ook in donkerheid en smart,
Troost Hij 't Hem verbeidend hart;
Hoop op God, sla 't oog naar boven,
Eeuwig is Zijn naam te loven.

INTUSSCHEN ZINGT HET KOOR.

Als 't hijgend hert naar waterbeken
Zoo dorst mijn ziel naar U, o God,
Naar U, den Eeuw'ge,
Naar U, den Heilige, den Volzalige,
Naar uw licht,
Naar uw heil!

Ja, die toon van 't innigst zielsbegeeren, zoo diep, zoo klaar en krachtig, zoo zeer ons grijpend in de ziel, dat het moeielijk valt daarna te spreken, moest de eerste zijn die weerklonk in dit huis. Want hij zal de grondtoon wezen van de stemming die ons hier bezielt, het hoofdthema dat in duizenderlei variatiën telkens wederkeert. In deze nieuwe omgeving zoeken wij de bevrediging van een oude behoefte, het antwoord op een eeuwenoude vraag. Zoolang de mensch mensch geweest is, d. w. z. een wezen, zwak, dwalend en gebrekkig aan den eenen, maar dorstend en smachtend naar het hoogere aan den anderen kant, heeft hij zijn God gezocht. Zoodra hij de nooden van 't leven leerde kennen, zocht hij verlossing uit dien nood. Zoodra de worsteling met het lot voor hem aanving, zocht en tastte hij naar een hoogere macht, die hem schragen, sterken en bezielen kon. Licht in 's levens duisternis, steun in 's levens strijd, troost in 's levens smart, hij zocht en vond ze in zijn godsdienst. Was hij zelf aanvankelijk een louter zinnelijk wezen, de ruwe zoon der natuur, hij zocht dan ook nog alleen bescherming tegen de dreigende natuurmachten, hij kende geen andere dan zinnelijke behoeften en stoffelijke nooden. Die natuurmachten zelve zijn aanvankelijk zijn goden die hem kunnen treffen maar ook sparen, verderven maar ook zegenen en bij hen zelve zoekt hij bescherming tegen de gevaren die hem dreigen en door offers en gebeden zoekt hij hunne gunst te winnen. Nu eens tot den stralenden zonnegod richt hij zijn liederen en verzuchtingen, en smeekt hem om koesterende warmte, opdat de vruchten des velds wel mogen gedijen, dan tot den vreeselijken dondergod, opdat diens bliksemstraal zijn woning moge ontzien, straks tot de trouwe moederaarde, aan welke hij het kostbare zaad had toevertrouwd en in wier schoot hij eenmaal hoopte te rusten. Zoo was de kreet naar God aanvankelijk een nood- en angstkreet, afgeperst in de eerste plaats door zinnelijke behoefte, een bede om verlossing uit tijdelijken nood. Maar onder dien ruwen natuurgodsdienst schuilt de kern van een zedelijk streven. 't Gevoel van verplichting en verantwoordelijkheid tegenover die geheimzinnige, vaak zoo vreeselijke machten doet van stonden aan zich gelden. Allengs ontwaakt de overtuiging, dat hooger dan de natuurmacht staat de zedelijke macht, ja, dat zij de hoogste wet is

die 's menschen wil beheerscht. En door de nevelen van het natuur-leven dringt al meer en meer het licht van 't zedelijk besef.

Zal ik u enkele noemen van de duizend talen, waarin die éene godsdienstige behoefte teeken vond en klank? Hoort hoe de oude Indiër in zijn liederen Varuna, den alles overwelvenden nachtelijken hemel, die uit duizenden oogen op de aarde neerblikt en als de Alziende alle geheimenissen kent, smeekend aanroept.

„Vergeef wat onze vaadrên eens misdeden.
Vergeef wat wij met eigen hand misdreven."

Hoe hij tot Indra den machtigen storm- en dondergod het lied doet rijzen:

„Den hoogen trotschaard velt gij neder,
den needrige verheft gij weder,
doch zeker zullen uwe trouwe vromen
aan allen nood door uwe liefde ontkomen."

Hoe hij Agni, den lichtenden vuurgod, den bode tusschen hemel en aarde smeekt: „bewaar ons met uw licht voor de zonde door ons haar te doen kennen; geef ons kracht tot handelen en leven."

Beluistert den Egyptenaar, als hij Osiris aanroept als de weldadige zonnekracht, zegevierend over de machten der duisternis, de eeuwige jeugd, die met de wisseling der jaargetijde zich telkens weer vernieuwt. Ziet den Griek de handen opheffen naar den Olympischen Zeus of den stralenden Phoebus Apollo of buigt u met uw Gemaansche voorouders in het heilige woud voor den Alvader, den machtige en getrouwe op wien al zijn kinderen rekenen mogen. Is 't niet altijd en overal in den grond dezelfde behoefte zich uitend in allerlei gedaanten?

Of wilt ge den kreet naar God hooren weerklinken in een gansch andere taal — wandelt rond onder de statige bogen van den middeleeuwschen Dom, gedenkteeken van de vroomheid der voorgeslachten, waar 't kind van onzen tijd met diepen eerbied wordt vervuld voor de verheven gedachte die er in spreekt, maar toch zich niet meer thuis gevoelt. Leent het oor aan 't plechtige Te Deum, dat door de bogen ruischt en 't hart stemt tot aanbidding van de goddelijke macht en majesteit of laat het zachte Ave Maria u de uitdrukking zijn van 't geloof aan het eeuwig-vrouwelijke, het moederlijk-teedere in de Godheid. Laat bij het Gloria in excelsis, Eere zij God in den hooge, uwe ziel huppelen en juichen van vreugd of het weemoedige Miserere de klacht van het vermoeid en beladen hart. Is het niet altijd weer de kreet van 't menschenhart om licht, om troost, om steun?

Geen land of volk, geen tijdperk in de geschiedenis der menschheid, waar wij niet den godsdienst ontmoeten in eigenaardigen

maar toch aanstonds herkenbaren vorm. 't Is me, als zie ik het godsdienstige leven der menschheid zich in de geschiedenis voortbewegen als een breede, machtige stroom. Hier als een bergstroom, bruisend met telkens hoogere golven, door den storm van angst en nood daarbuiten of door 't schuldgevoel van binnen opgezweept; daar kalm en klaar als de spiegelvlakte van het meer, getint met 's hemels kleur en doorzichtig tot op den bodem, beeld der reine ziel, waarin Gods licht en waarheid zich weerkaatsen.

In twee hoofdvertakkingen splitst zich die breede stroom, hier de Semietische, daar de Arische arm. Hier zie ik den Semiet in 't gevoel van zijn afhankelijkheid zich neerbuigen voor zijn Jahwe met diep ontzag, ja soms met slaafsche vrees, terwijl hij uitsluitend dorstend naar verzoening met zijn God, kunst en wetenschap, ja heel de rijke wereld miskent; daar zie ik den Ariër zich verdiepen in den vollen rijkdom van 't leven, van natuur en kunst, maar om daarin te voelen tintelen het hooger leven, de innerlijke goddelijke kracht die alles draagt. Hebt gij 't ruischen van die beide stroomen niet gehoord in de beide liederen daar straks gezongen? Nergens vond de godsdienst van den Semiet zoo welsprekende vertolking als in den onsterfelijken 42sten Psalm, waar 't vervolgde hert, dat schreit naar den frisschen waterstroom, het beeld is van 't moegejaagde menschenhart, dat dorst naar God. En daarnevens klonk ons in het „Gij, die uit de heem'len zijt" de zang tegen van den Ariër van den nieuweren tijd, hoorden wij een Goethe te midden van het vroolijke Weimarsche hofleven, terugziende op zijn leer- en zwerfjaren vol afdwalingen en struikelingen, in 't nachtlied van den zwerver schreien om den heiligen vrede van het vroom gemoed; treffende prediking van den apostel der schoonheid, dat de mensch ook niet van kunst alleen kan leven, dat ook het kind der wereld uren kent, waarin zijne ziel dorst naar God. En 't is me, als vloeien beide stroomen saam in dien vollen, diepen toon, machtiger dan alle andere kreten, die spreekt uit het woord van hem, die wellicht duidelijker dan eenig ander de klacht van 't menschenhart verstond: zalig zijn de reinen van hart, want zij zullen God zien. Alomme dus in duizend talen die éene kreet naar God; welnu, zoo zeg ik met den dichter van den Faust, indien een ieder van hem spreekt in zijne taal, waarom ook ik niet in de mijne?

Waarom niet? Maar 't is juist de vraag, zoo hoor ik mij toevoegen, of onze eeuw nog wel een taal heeft voor de godsdienstige behoefte; of ze niet spreekt in vreemde talen en geleende woorden, omdat het haar aan persoonlijke ervaring ontbreekt. Sterft niet de stroom van 't godsdienstig leven in onze dagen weg in 't zand? Verstomt niet meer en meer de kreet naar God, overschreeuwd als hij wordt door allerlei andere kreten, die krijten

en krassen in de wereld rondom ons. Hier hooren wij den kreet om brood van hen, die honger lijden, 't zij met, 't zij buiten hunne schuld; daar den oproerskreet, die den oorlog verklaart aan het kapitaal en slechts van verdeeling en gemeenschap van goederen, van gelijkmaking van al wat uitsteekt, een betere toekomst verwacht; ginds de verwarde kreten van zingenot, wellust en gouddorst, maar waar is nog de kreet der ziel, die dorst naar God?

Ik zou willen antwoorden: „o gij onverstandigen en tragen van hart om te gelooven, al wat de teekenen des tijds u zeggen en leeren kunnen! Door alles henen klinkt die kreet; aan het onstuimig streven, het koortsachtige woelen van onzen tijd op ieder gebied ligt ten grondslag de dorst naar God, de behoefte aan het zedelijk ideaal. Als de man der wetenschap zich niet tevreden stelt met het verzamelen en constateeren van dorre feiten maar niet rusten kan, eer hij wet en regel, eer hij harmonie heeft gevonden in het vele en velerlei dat de wetenschap hem ontdekt, dan is dit streven, deze verzuchting een kreet naar God, die opgaat uit zijn studeercel. Als de dienaar der kunst, wel verre van zich te dompelen in den poel van een walgelijk naturalisme, zich opheft tot een wereld van ideale schoonheid en de reinste beelden zich zelven en allen die hem zien of hooren voor den geest roept, dan keert hij zich tot God. Idealisten met of zonder ideaal, met of zonder den vorm, die aan uw idealen gestalte en daardoor ook voor anderen leven kunnen geven, is het niet de kreet naar God, die ruischt door al uw zangen en zuchten, zijt gij niet vaak weemoedig gestemd, juist omdat ge smacht naar een nieuwe openbaring Gods? Ja, zelfs de zoogenaamde atheïsten, die daar optreden als bestrijders van het godsgeloof, wij hooren menigmaal in hun woord denzelfden kreet. Zij trachten te breken de gebrekkige vormen, de bekrompen voorstellingen van het ouds godsgeloof; zij protesteeren tegen wat hun daarin klein toeschijnt en laag, maar doen zij 't niet omdat het ideaal dat hun voor den geest zweeft oneindig hooger is en heerlijker dan de gebrekkige vormen, waarin de menschen 't hebben gehuld?

Zoo onderscheiden zij, misschien zonder het zichzelf te willen bekennen, gelijk de grijze maar nog altijd jeugdige Fransche dichter in zijn jongste werk tusschen de godsdiensten en den godsdienst, en teekenen protest aan tegen de eerste uit liefde voor den laatste. Op de vraag, welken godsdienst belijdt gij? kunnen ook zij met Schiller antwoorden: „niet eenen van allen, die gij mij noemt. En waarom niet eenen? Uit godsdienstzin." Omdat de heilige macht, waarin zij gelooven hun te hoog is, dan dat zij zelfs zouden willen pogen naar haar te grijpen, daarom verzetten zij zich tegen alle godsbegrippen, die hun slechts caricaturen van de godheid toeschijnen.

Inderdaad, God te loochenen is even ongerijmd en onmogelijk als zichzelven te loochenen. Loochen eens, zoo gij kunt, die heilige macht van binnen, die in den drang ten goede zich aan u kennen doet; dat beter Ik, die hoogere natuur, die u geen rust laat, zoo vaak gij, haar ontrouw, het beste in u verkracht! Ach, ontrusten wij ons niet te zeer over zooveel ongeloof en levensmatheid om ons heen. Ons geslacht is slechts moede, omdat het behoefte heeft aan nieuwe verfrissching en heilige bezieling. Doch deze, ze zullen komen en het profetisch woord zal ook aan dit geslacht worden bewaarheid: Die den Heer verwachten, zullen de kracht vernieuwen, ze zullen opvaren met adelaarsvleugelen, zij zullen loopen en niet moede worden, zij zullen wandelen en niet mat worden!

II.

Neen, Goddank! „de poort des hemels is ons niet gesloten."
In plaats van den God, die van buiten stoot, treedt voor ons de innerlijke, zedelijke drang; hoe meer de godheid voor ons afdaalt van haar troon daarboven, des te meer nemen wij haar op in onzen wil; maar dan juist, als wij beginnen te ontdekken, dat die goddelijke wil samenvalt met den hoogsten en heiligsten eigen wil, als het leven Gods zich als vereenzelvigt met ons eigen innigst zieleleven, dan spreekt zich ook ons heiligst bewustzijn uit in het geloofswoord: „Gij in mij en ik in u." Dan zullen wij den hemel niet meer bestormen met ons onzinnig en eindeloos geprevel, maar de bede : „Uw wil geschiede, o Vader!" leeft voortdurend ook onuitgesproken in onze ziel en vervult ons met ernstig vertrouwen en blijden moed.

Weet gij, waar God niet is te vinden? Niet daar, waar de priesters komen aandragen met een heilige ark of wat ook, waarin zij trachten het goddelijke te belichamen, het onzienlijke te verzinnelijken. Waar het hooge omlaag gehaald, beduimeld en bezoedeld wordt door de aanmatigende gemeenzaameid der priesters, daar verliest het heilige zijn heiligheid voor het waarlijk vroom gemoed. Ik zie de Sionswachters van alle eeuwen in breede drommen daarheen trekken, in plechtige houding, gelijk het den dragers van het heilige betaamt; hier de rei der oud-Israëlietische priesters, dragende de ark, een kist met een paar steenen, meteoren, — weet ik het? — maar volgens hen met de steenen tafelen, waarop Jahwe zelf zijn tien geboden had gegrifd, en voor die verbondskist als voor een fetis met bijgeloovigen eerbied zich buïgen. Daar de schare der wet- en schriftgeleerden uit later tijd

met de heilige wetsrol en de gedenkcedels, waarin volgens hen het kort begrip van alle vroomheid was vervat. Maar ik vind diezelfde „ark" terug in de R. Catholieke kerk, waar in de hostie ons Heer wordt opgeheven, en voor dat heilige de vrome gemeente knielt. Ik vind haar bij den rechtzinnigen protestant, die in aanbidding neerzinkt voor het boek, waarin volgens hem het onfeilbaar Godswoord is neergelegd. Ja, ik vind haar ook bij den modernen dogmatist, die zweert bij zijn klein, klein confessietje, waarvan het eerste artikel mogelijk luidt: „wonderen zijn onmogelijk," en het laatste: „wij zijn ontzaglijk liberaal." Er valt bij al deze bekrompenheid soms een naïeve vroomheid te waardeeren, maar krachtiger nog te waarschuwen tegen een gevaarlijken zuurdeesem. Tegenover hen allen moeten wij Jezus' woord stellen: „het koninkrijk Gods is niet hier of daar, het is in u"; 't is enkel daar, „waar blanke oprechtheid het oog ontsluit voor 't licht."

Daarom zijn er zoovelen, die al deze arken willen ter zijde stellen, wijl het de priesters zijn, die de Godheid verduisteren. Daarom zoo diepe afkeer bij velen van al wat in den ouden kerkvorm uit den booze is. Daarom hebben ook velen onzer gebroken met de oude kerk, niettegenstaande zij ook ons eenmaal lief en heilig was, en niet dan na zwaren strijd en pijnlijke worsteling. Ik denk daarbij niet aan de Vrije Gemeente alleen. Men kan, naar gelang van persoonlijke inzichten of plaatselijke omstandigheden, op tweeërlei wijzen breken met de kerk, òf door zich geheel af te keeren van den vroegeren kring en op eigen wieken te gaan drijven, òf door niet te rusten, eer uit de oude kerk een nieuwe vereeniging is verrezen, die niets anders zich ten doel stelt dan de aankweeking en vrije ontwikkeling van godsdienstig zedelijk leven. Dit echter voelen allen, die alleen in vrije vroomheid de vroomheid herkennen kunnen, dat de kerk aan het Godsrijk schade doet, zoolang zij optreedt met de pretensie van dat rijk ook maar eenigermate te belichamen.

„Maar gij dan," zoo roept mij iemand toe; „'t is waar, gij hebt gebroken met de kerk, 't is wel; allen moesten het doen gelijk gij; maar misleidt ge thans u zelf niet? Zie toch, nauwelijks hebt gij de oude kerk verlaten of gij sticht een nieuwe en verheugt u in een nieuw gebouwden tempel! Met uwe kerkstichting geeft gij u prijs aan den spot dier zelfde menigte, bij wie gij zegt in afkeer van de kerk niet te willen achterstaan!" Ik antwoord: met volkomen juistheid is dezer dagen gezegd: „het ontbreekt den modernen niet aan geloof, maar wel aan het geloof, dat kerken sticht." De modernen kunnen geene kerk stichten, maar zij willen het ook niet. Ons vereenigingsgebouw is dan ook geen kerk, evenmin als onze vereeniging een kerkgenootschap is. Wij willen

niet anders vormen dan een vrijen kring, die zich in den loop des tijds zal vervormen, die weer vervloeien en zich ontbinden mag als hij zijn tijd heeft uitgediend. Laat het waar zijn, dat ook onze Vrije Gemeente slechts een overgangsvorm is; wat hebben wij anders op aarde dan voorloopige toestanden, dan altijd weer breekbare vormen? Toch ontbreekt ons thans, en ontbreekt aan soortgelijke vereenigingen zeker nog langen tijd de levensvatbaarheid niet. Zoolang de godsdienst nog niet is doorgedrongen in geheel het lager onderwijs, zoolang het godsdienstonderwijs nog niet is opgenomen onder de leervakken van de middelbare school, zoolang blijft er behoefte bestaan aan scholen, waarin heldere kennis van en diepe eerbied voor het machtig verschijnsel van den godsdienst wordt aangekweekt. En zoolang de mensch een strijd heeft op aarde, zoolang de ziel wordt beroerd door zonde en twijfel, zoolang is er behoefte aan zulke plaatsen van samenkomst, waar het godsdienstig lied onze ziel opvoert tot de hoogte, waarop God wordt gezien, waar ook het woord van den religieusen leek het licht van zijn godsdienstige overtuiging doet vallen op de verschillende takken van sociale werkzaamheid. Wij erkennen het gaarne, dat wij allen aan deze geloofsversterking telkens behoefte voelen. En zoo nu onze vereeniging daaraan tegemoet komt, heeft zij daarin tevens haar recht van bestaan. Al is geenerlei kerkvorm voor ons de belichaming van het eeuwig goed, toch kennen wij de blijvende behoefte aan een plek, waar we ons telkens zien teruggebracht tot het middelpunt van 't godsdienstig-zedelijk leven dat naar alle zijden zijne stralen schiet, opdat wij, nu we geen godsstem uit den hemel daarboven meer wachten, te beter de godsstem van binnen zouden verstaan en elkander doen verstaan. Zoo willen wij ook dit gebouw maken tot een gezegende plek voor onszelf en elkaâr. Indien wij hier heilige voornemens opvatten, reine aandoeningen opwekken, edele daden voorbereiden, i. é. w. kracht ontvangen en kracht meedeelen, dan zal ook van deze plaats gezegd mogen worden: dit is niet dan een huis Gods en een poort des hemels!

II.

No. 6.

KOOR.

Godlof! de poort des hemels is ons niet gesloten,
        Gods eng'len weken niet van de aard',
Wij zijn geen zwervers, niet verlaten, niet verstooten,
        Maar welbemind en welbewaard.
't Godzoekend hart mag overal Hem vinden,
        Ook zelfs in nacht en eenzaamheid,

En wie in 't heiligst trachten zich verbinden,
Hij toont hun al zijn heerlijkheid.

No. 7.

KOOR.

Niet, waar de tempelwachters,
In blinden overmoed,
Hun arke Gods vertoonen,
Als borg zij 't eeuwig goed;
Niet, waar eens menschen leere
Het vrije denken smoort,
En klank en vorm moet gelden
Voor 't echte ziels-accoord.

Alleen waar blanke oprechtheid
Het oog ontsluit voor 't licht,
En op het eeuwig heil'ge
Al 's harten hoop zich richt.
Waar allen, wat hen scheide,
't „Excelsior" verbindt,
Daar toont zich d' Ongeziene
En voelt zich elk Gods kind.

HIERNA VERVOLGDE DE GEHEELE VERGADERING.

No. 8.

Zoo willen wij, zoo willen wij tegader,
O God! U zoeken en Uw licht,
Zoo ieder samenzijn U wijden, Vader,
Ook in dit huis door ons gesticht.
Zoo telkens hier het geestesvuur ontsteken,
Dat alles, alles heilgen moet,
En 't ook voor anderen stellen tot een teeken
Van 't hoogst en onverderflijk goed.

No. 9.

KOOR.

Een rustplaats voor den lijder,
Gebogen onder 't kruis,
Een wijkplaats voor den strijder
Zij ons dit vriend'lijk huis.

Hier moge 't woord weerklinken,
Dat leert en troost en sticht
En vaak een straal hier blinken
Van 't eeuwig klare licht!

Een frissche levensadem
Uit hooger, reiner steer
Doortint'le hier de harten
En stemm' ze tot Gods eer

DAARNA DE GEHEELE VERGADERING.

Daal neder in ons midden,
O Geest van liefde en kracht,
Beziel ons spreken, bidden,
Houd voor ons heil de wacht.

III.

Ja, hier hebben wij het geestesvuur te ontsteken, dat alles, alles heiligen moet, het hoogste ideaal voor elkaar te teekenen, dat ons bezielen moet in geheel ons leven. Och, of het ons gebeuren mocht, hier menigmaal de heilige roeping van het leven te leeren verstaan, en ons zelve en elkaar aan te gorden tot den heiligen strijd!

De ligging van ons gebouw is mij van de eigenaardige taak die op ons rust, een sprekend symbool. Het ligt op de grens van oud en nieuw Amsterdam, van de oude stad, wier vroegere glans nog niet is weggezonken en van de hoofdstad der toekomst, die al verder en verder zich uitbreidt. Zoo willen en moeten ook wij de traditie blijven eerbiedigen, den diepen ernst en den stoeren vrijheidszin der vaderen ons niet laten rooven, maar met hunne bekrompenheid en onverdraagzaamheid breken en meê helpen om de palen van den godsdienst uit te zetten, opdat steeds meerderen komen onder zijn invloed. Als een pionier van de beschaving moge onze gemeente vooraan staan, waar het geldt de verspreiding, de opwekking van godsdienstig-zedelijk leven, opdat ook wij medehelpen mogen om dien hoogsten zegen te brengen aan de stad onzer inwoning en ook hier door de wildernis een weg te bereiden voor onzen God.

In de onmiddellijke nabijheid van ons gebouw zie ik het sombere huis met zijn vele woningen, waar ongelukkige misdadigers door den arm der wet achterhaald, boeten voor misdrijven, hetzij met boos en wel overlegd opzet, hetzij onder de macht eener voor hen te zware verzoeking gepleegd; herinnert het ons niet, dat onze godsdienst zich allereerst in philantropische werkzaamheid moet openbaren, in het oprichten van gevallenen, maar meer nog in het bestrijden van al wat tot misdaad voeren kan, om alzoo het kwaad niet slechts te genezen, maar veel liever nog te voorkomen door zedelijke vorming en degelijk volksonderwijs? Op den zegen van dat onderwijs wijzen ons tal van scholen om ons heen, waarin wij krachtige bondgenooten begroeten in onzen strijd. Ja, laten de zaden van kennis en ontwikkeling steeds milder worden

uitgestrooid, maar vergeten wij daarbij nooit onze roeping om in die scholen te brengen niet een arke Gods, een onbegrepen dogmatiek, een bijbel als het tooverboek, waarmee alle booze geesten zouden worden uitgedreven, maar wel het pædagogisch element, de vorming van gemoed en karakter, gelijk onze beginselen ons daartoe dringen. Dat moet ook het streven zijn van de ambachts- en nijverheidsscholen in onze nabijheid, wie het niet genoeg mag wezen den arbeidszin en de kunstvaardigheid te verhoogen, maar die er ook op uit moeten zijn den arbeider te vervullen met een tegelijk tevreden en ontevreden geest; tevreden, wijl hij geen anderen ridderslag begeert dan dien de eerlijke arbeid zelf hem geeft, ontevreden, wijl hij telkens voelt nog niet genoeg te hebben gedaan om dien adel van den arbeid door allen te doen erkennen en eerbiedigen. Als bondgenoot in den heiligen strijd voor waarachtige beschaving begroet ik ook Amsterdams eersten openbaren speeltuin in onze nabijheid en het is me, of de menschenzoon zelf er rondgaat om met de kleinen blij te zijn, opdat ze althans in hun jonkheid het leven leeren zegenen. En meer nog: daar rijzen naast ons de tempels ter eere van de kunst, de schouwburg, een machtig bondgenoot, wanneer hij niet de lage lusten der wufte menigte tracht te streelen, maar als de groote volksopvoeder, gezonde, zedelijke beginselen te aanschouwen geeft in schoone gestalten en alle goedgezinden oproept om hem te steunen in dit heilig streven door hun vertrouwen en sympathie. En grootscher nog verrijst daar het Museum der kunst, dat de hoogste volksbeschaving kweekt en het Godsrijk uitbreiden zal, als de kunst er bestraald wordt door het licht van het zedelijk ideaal en alzoo zichzelve neerbuigt en opheft tevens tot een dienares van den heiligen God.

Zoo onzen godsdienst te maken tot de groote sociale macht, zoo alles te doordringen van het hoog en heerlijk humaniteitsideaal, zoo zichzelf te doordringen en zijn geheele omgeving te wapenen met het pantser van zedelijken ernst, waardoor alleen ons alle dingen rein kunnen zijn en blijven, welk een taak! welk een berg van bezwaren rijst daarbij voor ons op! En daartegenover

„Wij voelen ons zoo klein!"

Wie zijn wij, om met onze kleine kracht, met ons beperkt vermogen dit alles te volbrengen, waartoe hooge roeping ons dringt?

„Wij weten weinig." Er zijn er ter rechterzijde, die veel, ontzaglijk veel weten, ja wien de gansche, de volle raad Gods is geopenbaard: wij nemen hun verzekering aan als geheel ter

goeder trouw gedaan. En ook aan de linkerzijde zijn er die veel weten, priesters eener oppervlakkige wetenschap, die met de twee tooverwoorden: „kracht en stof" alles meenen te hebben verklaard; zij noemen zich onze vrienden, maar niet dan Filistijnsche vrienden zijn zij ons, die door den dageraad van het vrije denken reeds alle nevelen verdwenen achten. Wij gaan niet met hen mede. Wij erkennen het gaarne: wij weten weinig: wij hebben de oplossing van alle levensraadselen nog niet gevonden; wij staan nog dikwijls tegenover het leven met een hoofd vol vragen en een hart vol onzekerheid en angst. Toch, één ding hebben wij gevonden en wij aanvaarden het als het éene noodige: onze zedelijke roeping, den drang van het onvoorwaardelijke plichtbesef. Daarin ontmoeten en begroeten wij de hoogste macht, waarvoor wij ons eerbiedig en vertrouwend buigen. Wat er ook onzeker blijve omtrent de wijze waarop de tempel der toekomst zal moeten worden opgetrokken, omtrent den grondslag, waarop hij rusten moet, kan geen twijfel meer bestaan, vast en onwrikbaar, in staat om den zwaarsten bouw te dragen, ligt daar de basis van het zedelijk leven. En nu wij deze wezenlijke, deze hoogste macht hebben gevonden, nu verontrust ons onze kleinheid niet meer; integendeel dit gevoel van kleinheid houdt ons vroom, doet ons de toevlucht nemen tot Hem, die groot en sterk is en ons meedeelt van zijn kracht: ja alleen als we zwak zijn, alleen dan zijn we machtig.

Een Machtige steunt ons en schraagt ons,
Wij struik'len — Hij richt onzen voet.
Wij vreezen, wij vallen — Hij draagt ons
Getrouw over bergen en vloed!

Wij geven ons over aan de leiding van dien machtigen, heiligen Geest, noemt hem God, noemt hem Vader, noemt hem zooals gij wilt — namen zijn slechts namen — zoo ge maar in hem erkent die oneindige macht, wier heilige werking gij in u speurt en buiten welke gij niet leven kunt. Dan gaan wij moedig en eenparig de toekomst te gemoet.

Ja, eenparig, want nu wij in onze nieuwe stichting op ons zelve staan, voelen wij dubbele behoefte om ons aan elkander aan te sluiten. Wat dan onze verbindingsleuze, ons parool, onze confessie moet zijn? Dogmatisch, geen enkele. Wij vragen niets omtrent anderer, omtrent elkanders geloofsovertuiging, wij zullen het wel laten ons te willen indringen in het mysterie van elkanders godsdienstig gemoed, toegang te eischen tot het heilige der heiligen in den tempel des harten. Wat wij echter onderstellen, niet vragen, niet eischen, maar onderstellen, het is dat het „Excelsior",

altijd hooger, voor allen, die zich bij ons aansluiten een heilige levensleuze zijn zal, en daardoor tevens de verbindingsleuze in onzen kring, al wordt dit hoogere ook gezocht door elk op zijn eigen wijze. De een tracht er te komen langs den weg van kalm en rustig onderzoek, de ander door worsteling en strijd met de onheilige macht buiten zich; er zijn er die hunkeren naar een ruim uitzicht, die behoefte voelen aan een vroolijk lied, aan de verkwikking en vertroosting van poëzie en kunst; anderen gunnen bij het inspannend stijgen zich zelf geen tijd voor zang, hun stroeve ernst, hun practische nuchterheid houdt de behoefte aan poëzie en kunst ten onder. Deze zoekt het langs den weg van het denkend verstand, gene gunt zich de bezieling van rein en innig gevoel. Doch allen eeren ze elkaâr, waar zij de ontwikkeling van het godsdienstig-zedelijk leven beoogen. Allen stemmen zij samen in het kloek Excelsior! hooger op!

Onder die voorwaarde vernieuwen wij het verbond, dat wij sloten, gaan wij samen de nieuwe toekomst vroolijk tegen. Dit eene weten wij en willen wij niet vergeten, dat ook ons nieuw en schoon gebouw slechts eene der vele staketsels is voor den grooten tempel van het godsrijk, dat vernieuwd en eindelijk weer afgebroken moet worden, naarmate deze tempel stijgt. Zoo maar het mysterie van den godsdienst hier mag worden erkend, gevoeld, verkondigd, dan heeft ook ons gebouw, hoe nederig voorloopig zijn roeping ook zijn moge, zijn wijding en geen andere wijding begeeren wij.

Ja, aan U vertrouwen wij ons toe, machtige, heilige Geest die uw stem doet hooren in ons hart en leven. Wij voelen behoefte aan de bezielende kracht en het heilige leven, dat uitstroomt uit U. Worde hier menig goed voornemen opgevat, menige heilige daad geboren en telkens nieuwe kracht gegaard voor de oude taak.

Nooit zijn wij alleen, waar wij U zoeken, nooit machteloos waar wij gedragen worden door uw liefde, nooit moedeloos, waar wij ons gesteund weten door uw trouw. Tot zulk een plaats waar wij uw gemeenschap zoeken, willen wij ook dit huis wijden. Help ons, heilige Vader, opdat alzoo dit kind onzer liefde en zorgen ook een kind van uwe welbehagen worde. Zoo zij 't.

Alvorens wij uiteengaan een woord van warmen dank aan onze koorzangers en zangeressen voor hun verheffend lied en bovenal aan hun voortreffelijken leidsman voor de wijze waarop hij hen en ons wist te bezielen. En thans vinde 't gevoel van kleinheid waarin onze kracht ligt en van veerkrachtig vertrouwen waarmee wij de toekomst tegengaan zijne uitdrukking in de coupletten waarmee eerst het koor en eindelijk wij allen dit samenzijn besluiten.

III.

No. 10.

KOOR.

Nog is de waarheid niet gevonden,
In neev'len tasten we om,
En raads'len die wij niet doorgronden
Verbijstren ons alom.
Wij weten weinig, weinig, Heere
Wij voelen ons zoo klein!
Maar in dien ootmoed schuilt onze eere,
Hij houdt ons vroom en rein.

Hier viel de geheele vergadering onmiddellijk in met

No. 11

(Wijze: Ev. Gezang 178).

Ja, gij blijft onze hoop, o God,
Geen kleine kracht, geen duister lot
Kan van uw trouw ons scheiden.
De zucht naar waarheid, reinheid, recht.
Gij hebt haar zelf in ons gelegd,
Gij zult ter zege ons leiden.
Amen, Amen,
Wil ons sterken,
Dat w' ons werken,
Dat w' ons strijden
U ten heilig offer wijden.

TWEE VROME VRIJDENKERS.

Voor allen, die belang stellen in de vrije ontwikkeling van godsdienst en wijsbegeerte was de jongstverloopen Septembermaand (1880) van gewichtige beteekenis. Aan twee diepe denkers die in de stilte van het studeervertrek hun stelsels uitdachten en zich verdiepten in de wereld der bovenzinnelijke dingen werd een warme hulde gebracht door hun leerlingen en vereerders. De een, schoon reeds meer dan 200 jaar geleden gestorven, blijft spreken uit zijn graf en steeds luider klinkt en verder reikt zijn stem; de ander stond daar, schoon bijna 70-jarig, in volle levenskracht en tintelend van opgewektheid te midden van zijne vrienden.

De stille Paviljoensgracht te 's Hage was den 14den getuige van de onthulling van het beeld van Baruch Spinoza. Daar zit, het hoofd door lange haarlokken omlijst, de schrijfstift in de eene, de papierrol in de andere hand, in diep gepeins verzonken, de beroemde Jood die, aan de synagoge ontgroeid en daarom uit haar gebannen, zijn vrije en diepzinnige denkbeelden over godsdienst en zedelijkheid neêrlei in zijn beide hoofdwerken: zijn „godgeleerd- staatkundig vertoog", een kloek pleidooi voor de vrijheid in elken staat te gunnen aan iedere godsdienstige en wijsgeerige overtuiging en zijne „Ethiek", een zedeleer zoo stelselmatig ineengeschroefd, zoo wiskunstig betoogd met zoo fijne denkkracht glad geslepen, dat niemand er zich meer in vinden, maar ook niemand er zijn bewondering aan onthouden kan. Hartelijk verheugen wij ons in de onthulling van dit beeld. Het staat daar als een verblijdend bewijs, dat er in 't vrije Nederland plaats en eerbied is voor elke overtuiging, hoe ver ook afwijkende van kerkleer en traditie, mits ze eerlijk en ernstig zij, als een huldeblijk aan een vrijen vrome, die God liefhad beide met zijn hart en zijn verstand.

Drie dagen later was op het deftige Rapenburg te Leiden een schare van theologen uit alle oorden van het land saamgestroomd. Ze kwamen hun hulde brengen aan Jan Hendrik Scholten, die den dag mocht vieren waarop hij vóór 40 jaren het professoraat in de theologie aan het athenaeum te Franeker had aanvaard,

Hoe warm drukte onze Van Bell de dankbaarheid uit der oudleerlingen, die Scholten blijven eeren als den man met wien een nieuw tijdperk aanving in de geschiedenis der Nederlandsche theologie, die in zijn mondeling en schriftelijk onderwijs op allen die hem volgden een onuitwischbaren indruk maakte door zijn scherpe critiek, zijn vaste dogmatische overtuiging, maar allermeest door zijne warme godsdienstige geestdrift. 'k Zal niet alles vermelden, wat er op dien morgen door allerlei commissiën en deputatiën gesproken en aangeboden werd. De dagbladen gaven er verslag van. Maar twee zaken hebben mij vooral getroffen. Vooreerst in de pittige antwoorden van Scholten zijn erkenning en waardeering van de verschillende wegen door zijn leerlingen en vrienden ingeslagen, een gebrek aan eenstemmigheid dat hem, als bewijs eener vrije, zelfstandige ontwikkeling, innig verheugde, te meer, omdat het geen schade deed aan de eenheid in het hoogste, aan de gemeenschappelijke liefde voor 't geen waar en heilig is. Ten andere het geschenk hem door zijn tegenwoordige leerlingen aangeboden, een buste in medaillon van Spinoza, door de meesterhand van Colinet vervaardigd.

Spinoza en Scholten, twee mannen die meenen langs den weg van het denken tot God te kunnen opklimmen, ontmoetten elkaar op dezen dag en de laatste zeide met vreugde en dankbaarheid de beeltenis des eersten te aanvaarden, omdat hij in hem zag niet den atheïst en materialist, gelijk hij van zekere zijde wordt voorgesteld, maar den man, die vol was van God en van wien Schleiermacher zoo naar waarheid had gezegd: „hem doordrong de hooge wereldgeest, het oneindige was zijn begin en zijn einde, het heelal zijn eenige en eeuwige liefde."

Eere aan deze beide mannen! Beider stelsels zullen vergaan als gebrekkige vormen waarin de eeuwige waarheid zich hulde. Maar blijven zal beider invloed als boodschappers van het evangelie der „mondige menschheid" die geen ander gezag erkent dan dat van God in het geweten, geen ander geloof dan dat aan de werkelijkheid van het zedelijk ideaal.

ONS HERVORMINGSWERK. [1]

Indien er één gedenkdag is, die overeenstemt met de eischen en behoeften van het heden, die bij uitnemendheid onze feestdag is, dan zeker is het de Hervormingsdag. Bij herhaling gingen we op dit feest met onze gedachten naar het verledene terug. Nu eens stelden we, naar aanleiding van Kaulbach's beroemde fresco-schilderij ons de helden van den Reformatietijd voor oogen. Dan weer zagen wij in den ontwikkelingsgang van Luther het beeld van de geschiedenis van het Protestantisme. Ook nu wenschen wij ze niet te vergeten, de „wakkre helden", die zich aangordden tot den strijd. Maar toch, op ons hervormingswerk vestigen wij ditmaal in de eerste plaats het oog. Wat is thans voor ons de eisch, het parool, de leus van den Hervormingsdag? Waarin moet de hervorming bestaan, waaraan wij al onze kracht te wijden hebben? Is ze alleen een terugkeer tot het oude, tot de leerbegrippen en vormen van vroegere eeuwen? Is ze een opruiming, een omverwerping van alles wat ons tot dusver werd overgeleverd? Moet ze restauratie of revolutie zijn? Of wel is ze geen van beide, maar veeleer die geheele levensvernieuwing, die, van binnen uitgaande, het persoonlijk leven, het gemeenteleven, het maatschappelijk leven herschept en doordringt? Ziedaar een drietal vragen, wier beantwoording ons van zelf in de hervormingsfeer overplaatst.

Eeuwen lang heeft men de Hervorming alleen beschouwd als een terugkeer tot vroegere eeuwen. Voor de christenheid die van den rechten weg was afgedwaald, was, zoo meende men, terugkeer op hare schreden het eenige redmiddel; in de plaats van het verbasterde moest het zuivere, onvervalschte christendom worden gesteld. Dat was dan ook zonder twijfel de bedoeling van Luther en zijne medestanders. Als ge hem gezegd hadt, dat zijn hervormingswerk de eerste stap was op een geheel nieuwen weg, hij zou van schrik zijn teruggedeinsd. In de plaats van de heerschappij der kerk, aan hoofd en leden krank, stelde hij de

1) Deze bladzijden bevatten een vrije reproductie van het door mij gesprokene in de Vrije Gemeente op 31 Oct. 1880.

heerschappij van het Woord van God, dat beteekent in zijn mond: de Heilige Schrift. Al oefende hij, zijns ondanks, op verscheidene van hare boeken een vrijmoedige en willekeurige critiek, toch bleef ze hem het eind der wijsheid. Dat „Woord", moest men laten staan. De middeleeuwsche mystiek voert hem tot Augustinus en Augustinus tot Paulus terug. Verder gaat hij niet. De Paulinische rechtvaardigingsleer is hem het zaligmakend evangelie. De mensch wordt gerechtvaardigd niet door de werken der wet, maar door het geloof, let wel: door het geloof aan het plaatsbekleedend lijden en sterven van Christus. Dat stelsel is het Woord van God en aan dat Woord klemt hij zich, vooral in de laatste periode van zijn leven, hartstochtelijk vast. Luther restaureert het Paulinisch christendom met al de kracht en warmte van zijn diep gemoed; in terugkeer tot de goddelijke waarheid, in vroeger eeuw geopenbaard, ligt voor hem al het heil.

„Naar 't verledene terug!" zoo roept in onze dagen van nieuws een machtige partij. De jammerlijk misvormde kerk moet worden gereformeerd naar het model van de confessiën der 16de en 17de eeuw. Het Calvinisme is het eenige redmiddel voor de kwalen van dezen tijd. Maakt een toenemend ongeloof, een schromelijke ongodsdienstigheid zich van velen meester, alleen terugkeer tot de onvervalschte leer der vaderen kan daarvan genezen. En we zijn getuigen van een merkwaardige poging, om niet alleen de kerk, maar ook de wetenschap te schoeien op de leest der gereformeerde belijdenis!

Kan ook onze hervorming zulk een restauratie zijn? „Terug naar 't verledene", is dat ook onze leus? Onmogelijk M. Vr. Al hebben we eerbied voor de energie van hen die 't beproeven, we zijn er diep van overtuigd, dat het een wanhopige poging is de kinderen van onzen tijd weer te knellen in het keurslijf van de dogmatiek der 17de eeuw. Al staren we hem met verbazing aan, den Goliath, die deze poging waagt, we zijn er zeker van, dat hij zal verslagen worden door den kleinen David met den slingersteen van 't vrije Woord. Iedere restauratie verraadt reeds op zichzelf een bedenkelijke zwakheid en geestesarmoê. Op bouwkundig gebied restaureert men en trekt men nieuwe gebouwen op in den stijl der 17de eeuw of dien der Renaissance, omdat het, men komt er rond voor uit, aan eigen bouwstijl ontbreekt. Maar wie op godsdienstig gebied aan de 17de of welke andere eeuw dan ook zijn taal ontleent, van haar zijn stelsel borgt en zijn vorm overneemt, die belijdt daarmeê zijn volslagen gebrek aan eigen denk- en vormkracht, die geeft daarmeê te kennen dat hij er aan wanhoopt den godsdienst van dezen tijd te uiten in de taal en te hullen in de vormen van dezen tijd.

En al restaureert hij ook in rococo-stijl, al geeft hij aan het Calvinisme een 19de eeuwschen tint, al heult hij op bedenkelijke wijze met Heidensche godinnen en moderne toonkunstenaars, toch is en blijft hij een kind niet van dezen, maar van een lang vervlogen tijd.

Neen, niet tot Calvijn, maar ook niet tot Paulus terug, al liggen er in zijn leer beginselen van blijvende waarde en innig godsdienstige gedachten. De zedelijke kern van zijn rechtvaardigingsleer heeft het Protestantisme opgenomen in vleesch en bloed, maar zijn Christus is en blijft een bovennatuurlijk wezen, uit den hemel neergedaald, een gedachtenbeeld geboren uit het huwelijk van wijsgeerig denken en mystieke vroomheid; zijn Rabbinisme verleidt hem tot woordspelingen, die ons volkomen onbegrijpelijk zijn; in zijn brieven aan de Corinthiërs b. v. worden allerlei vragen aangeroerd, waarmee deze tijd niets meer te maken heeft.

Niet tot het oorspronkelijk christendom terug zelfs, al vleide bij haar optreden, de nieuwe richting zich met die illusie, al schreef ze aanvankelijk in haar programma: in plaats van het christendom van Paulus willen wij het christendom van Jezus zelven. Dat programma moet gewijzigd worden. Van Jezus weten wij te weinig, zijn beeld staat ons te nevelachtig voor den geest, dan dat wij zijn persoonlijkheid als model en ideaal den volke kunnen voorhouden.

Daarenboven de grenslijn tusschen wereld- en levensbeschouwing, door de modernen nu en dan getrokken, wordt telkens uitgewischt. Dat de wereldbeschouwing der eerste christenen de onze niet zijn kan, is zonneklaar. Maar met die wereldbeschouwing is hun levensbeschouwing op 't innigst saamgeweven, want het ascetisch karakter van hunne vroomheid, hun minachting van wetenschap, van kunst en van maatschappelijk leven hangt samen met hun koortsachtige verwachting van Christus' naderende wederkomst en deze wederom met hunne voorstelling van de inrichting van het heelal. Was uw godsdienst alleen geloof in Jezus en uw godsdienstprediking Jezusprediking, dan heeft de critiek te gelijk met de evangelische verhalen ook uw godsdienstig geloof uiteengerafeld en verscheurd. Niet tot het verledene terug, want evenmin als een stroom tot zijn bronnen, keert de menschheid terug op hare schreden, niet achterwaarts, maar voorwaarts leidt de weg!

Juist zoo, heet het van een tegenovergestelde zijde, maar met dat christendom moet dan ook onvoorwaardelijk gebroken worden. 't Is, zoo verkondigde ons onlangs een invloedrijk en met talent

geschreven blad,[1]) 't is door de mannen der confessie goed gezien dat ze willen teruggaan tot het Calvinistisch christendom. „Hoe is het christelijk geloof in de laatste dertig jaren hand over hand in ons land achteruit gegaan! Terwijl toen of vroeger een ongeloovige werd genoemd, wie omtrent de christelijke leerstellingen zich ook maar eenige vrijheid veroorloofde, zoodanige vrijzinnige nochtans tot geen prijs den naam van christen wenschte te verbeuren, schaamt men zich tegenwoordig niet voor een Anti-christ gehouden te worden, evenmin als de belijdenis, dat men een wereldbeschouwing is toegedaan, welke uit den aard der zaak met die, welke vóór 18 eeuwen ingang kon vinden, een hemelsbreed onderscheid vertoont. Terwijl voorheen de geavanceerde denkbeelden het deel waren van zeer enkele geleerden of van vrijdenkers, die zich echter wel zouden gewacht hebben, deze in al hunne naaktheid te verkondigen, is het ongeloof aan de christelijke openbaring niet langer het monopolie aan de éene zijde van diepzinnige geleerden of aan de andere zijde van lichtvaardige spotters, maar de leer zelfs van rustige, brave, practische huisvaders en huismoeders, die door hunnen handel en wandel de voor het christendom zoo gevaarlijke overtuiging voortplanten, dat de deugden, om welker bezit men tot dusver tot een geopenbaarden godsdienst de toevlucht nam, ook zonder deze, weliger dan ooit kunnen bloeien."

Alzoo, Christen, maar dan ook Gereformeerd en Calvinistisch of Anti-Christ, geen derde mogelijk! Zou 't waarheid zijn? Wij allen, die met volle bewustheid en uit innige overtuiging gebroken hebben met het geloof aan een bovennatuurlijke openbaring, zijn wij allen Anti-Christen? Welk een jammerlijk onjuiste voorstelling! Zeker, om den naam „christen" is 't ons niet te doen. Boven het christendom staat de humaniteit gelijk boven elken tijdelijken vorm het wezen, gelijk boven alle godsdienstvormen de godsdienst en boven alle natiën de menschheid. Waar het christendom van daan komt, uit wat al verschillende bronnen en beekjes die machtige stroom is ontstaan, wij laten het gerust aan de onderzoekingen der geleerden over. In hoever niet alleen Israel, maar ook Hindostan en Griekenland en Germanje daaraan 't hunne hebben toegebracht, we zullen 't met belangstelling vernemen. Maar vergeten zullen en mogen we nooit, dat wij de zedelijke kern van onze levensbeschouwing aan het christendom te danken hebben.

Om maar iets te noemen, onze erkenning van de hooge, volstrekte waarde van het zedelijk karakter, van den innerlijken mensch, is ze niet een christelijk beginsel? Als we boven alle uiterlijke godsdienstvormen stellen de godsdienstige gezindheid van het hart en de eerste betrekkelijk onverschillig achten, als

[1]) De Amsterdammer van 24 October 1880.

de laatste maar aanwezig is, dan sluiten we ons aan de beweging tegen het Pharizeisme met zijn uiterlijk godsdienstvertoon en tegen het Judaisme met zijn omslachtige ceremoniën en herhalen het woord: „het koninkrijk Gods komt niet met uiterlijk vertoon, maar is in uw midden, binnen in u." Als we boven alle gaven van geest en hart, boven de schitterendste talenten stellen liefdevolle toewijding en blijmoedige zelfverloochening dan beamen wij de spreuk: „profetie, kennis, welsprekendheid zullen te niet gaan, maar de liefde vergaat nimmermeer."

De liefde tot de vrijheid zit ons in merg en bloed en liever dan ons te laten voorschrijven wat wij te gelooven en te verrichten hadden, zijn wij, was 't ook met een kloppend hart, onzen eigen weg gegaan. Alleen wie vrij is, kan zich zelf zijn, zijn aanleg ontwikkelen, zijn gaven ontplooien, zijn persoonlijkheid handhaven. Maar waar was krachtiger vrijheidsprediker, dan het christendom dat met zijn leuze: „Gode meer gehoorzaam dan de menschen" en „al wat niet uit geloof, uit overtuiging is, is zonde", de synagoge ondermijnde, den tempel deed waggelen, het Romeinsche rijk deed uiteenspatten.

Het gevoel van onderlinge verantwoordelijkheid is de band van ons maatschappelijk leven, 't besef dat niemand onzer voor zich zelven leeft, de drijfveer onzer werkzaamheid. Allen zijn we er om en voor elkaar en wie alleen wil staan en zich hult in de wolk van een of andere voornaamheid of zich opsluit in de cel van 't egoisme, wordt ook alleen gelaten; de stroom der bezielende samenleving rolt hem voorbij, het vuur van 't liefdeleven verwarmt hem niet het koude hart. Maar is die wet der solidariteit niet met kracht en klem gepredikt door het Christendom, dat de menschen voorstelt als kinderen van één Vader of als leden van één lichaam, dat allen er toe roept elkander de voeten te wasschen, den schijnbaar meest vernederenden dienst elkaar te bewijzen, dat kwam niet om gediend te worden maar om te dienen.

Genoeg: waardeering van den mensch en van de vrijheid als de voorwaarde zijner ontwikkeling en van de samenleving als zijn arbeidsveld, die echt christelijke beginselen vormen het zout en het licht van onze maatschappij. Daarom, evenmin als we terugwillen tot een of anderen verouderden vorm van godsdienst of beschaving, evenmin als wij het christendom zelfs van Jezus, zoo als het daar ligt, aanvaarden, evenmin miskennen wij de rijke erfenis van 't voorgeslacht. Te ontkennen, dat onze tegenwoordige maatschappij haar beste zedelijke elementen dankt aan de christelijke beschaving, 't zou even dwaas zijn als ondenkbaar. „Table rase" maken willen wij niet. Geen kunstmatige oplapping van het verledene, maar ook geen roekelooze omwerping van het bestaande. Geen restauratie, maar revolutie evenmin.

Wat dan? Wat anders dan hervorming, vernieuwing van 't godsdienstig- zedelijk leven, die van binnen uit begint, wedergeboorte van het persoonlijk gemoedsleven, van het individueel karakter. Zijn niet alle groote hervormers daarvan uitgegaan? Begonnen ze niet allen met een beroep op gemoed en geweten? Dat deed Socrates, de hervormer van Griekenlands wijsbegeerte en volksleven, die zijn tijdgenooten wakker schudde uit den droom van 't weelderigst zingenot door de vragen: wat is deugd en wat is plicht? aan ieder voor te leggen. Dat deed Johannes de Dooper, als hij zijn donderend: „Bekeert u!" hooren deed en als somber boetgezant dreigde met het naderend strafgericht.

Dat deed Jezus, als hij tegenover zijne hoorders zich beriep op 't licht dat in hen was, op hun zuiver menschelijk gevoel voor waarheid, reinheid, recht. Dat deed Paulus, als door al zijn dogmatische bespiegelingen heen de grondtoon weerklonk: „wordt hervormd in 't binnenste uws gemoeds." Dat deed Luther, als hij in zijn beste oogenblikken geen hooger vierschaar kende dan het geweten „waartegen 't niet veilig noch raadzaam is iets te doen." Ook wij, we hebben vóór alle dingen behoefte aan karaktervorming en zedelijke levensvernieuwing. Aan uiterlijke beschaving geen gebrek, noch aan fijnheid van vormen en manieren, die van betrekkelijke waarde is, mits ze niet dienen om innerlijke holheid en leegte te verbergen. Weelde te over en in haar gevolg een genotzucht en uitspanningskoorts, doodelijk voor 't intieme huiselijk leven. Kennis in overvloed, vooral oppervlakkige kennis, die opgeblazen en hooghartig maakt. Maar weinig, ach zoo weinig diep gemoedsleven en fijn gevoel; weinig, ach zoo weinig eerbied voor de Godsstem hierbinnen en de zedelijke orde daarbuiten, weinig innige vroomheid, warme geestdrift, hooge ernst. Zien we verlangend uit naar een nieuwe reformatieeeuw, die komen zal en moet, dan allereerst ons zelf hervormd, de gulden les ter harte genomen die dezer dagen in de Tweede Kamer der Staten Generaal weerklonk: „herzie u zelf;" den strijd aanvaard tegen eigen loomheid en lauwheid, het licht daarbinnen aangeblazen tot een heldere vlam!

Dan deelt het nieuwe leven zich aan anderen meê, dan strekt zich de hervorming uit tot het gemeenteleven. Wij spreken niet van kerkhervorming, omdat de kerk voor ons alleen bestaat als een eerwaardige bouwval uit het grijs verleden, die langzaam maar zeker afbrokkelt en ineenstort. Omdat wij haren invloed op het volksleven zien zinken bij den dag en voor goed aan hare hervorming wanhopen, daarom hebben wij haar vaarwel gezegd. Ook thans is 't een ijdel pogen de kerk, aan hoofd en leden krank, te hervormen in de kerk; dat vermogen noch de reformatorische conciliën, noch de Erasmussen van onzen tijd.

Maar zorgvuldigen opbouw en aanhoudende hervorming eischt de gemeente, als de vrije associatie van gelijkgezinden met geen andere confessie dan een gemeenschappelijke leus, geen anderen band dan dien der onderlinge liefde, geen andere voorwaarde van toetreding dan instemming met haar beginselen, zich uitende in offervaardigheid. Vrije kringen als den onzen dreigen velerlei gevaren; ze kunnen ontaarden in clubs, in coterieën of vriendenkringen, waar men 't onder elkaâr zoo rustig en vreedzaam heeft dat wie er buiten staan ze bij „hofjes" vergelijken. Voor dat gevaar behoedt alleen 't besef: „Nog is de waarheid niet gevonden", de heilige onrust, die altijd zoekt naar zuiverder uitdrukking en frisscher vormen voor 't vroom gevoel des harten; daarvoor behoedt die liefde voor het vrije onderzoek, die voor elke nuance ruimte laat en door wrijving van denkbeelden telkens nieuw leven wekt. Daarvoor behoedt allermeest de overtuiging, dat de gemeente enkel middel is tot bereiking van het hoogste doel, de komst van het godsrijk in de maatschappij, de verheffing van den godsdienst tot een sociale macht. Welk een ontzaglijk arbeidsveld, dat zich hier voor ons uitstrekt! Vraagt gij wat er te hervormen valt in ons volksleven? Denkt aan de zedeloosheid van het hoog, aan de dronkenschap van het laag gemeen; aan de onverdraagzaamheid en den kastengeest, die zich openbaart hier in Jodenhaat, daar in de gespannen verhouding tusschen hoogere en lagere standen. Den jongelieden zou men willen toeroepen: bekeert u van uw onverschilligheid en verstrooiingszucht tot bewondering voor al wat schoon en geestdrift voor al wat goed is. Den werklieden: bekeert u van uw dronkenschap en dagdieverij, tot orde, huiselijkheid en vlijt. Den staatslieden: bekeert u van uw partijzucht die intrigues smeedt en ministeriën omverwerpt, tot onzelfzuchtige toewijding aan het volksbelang. Allen zonder onderscheid: strekt de hand, die in eigen boezem werd gestoken, uit tot heeling van den gemeenschappelijken nood; want de ware hervormers zijn niet zij, die over alles lamenteeren en jeremieeren, niet zij, die 't eene hervormingsplan na 't andere ontwerpen en verwerpen, maar zij, die in grooter of kleiner kring zelve de hand slaan aan den ploeg, die om krachtig te werken zich dompelen in den stroom der godsdienstige bezieling, wier zelfstandigheid één is met hun afhankelijkheid van de hoogste en heiligste macht.

GEORGE ELIOT'S MORAAL. [1])

Onze tijd heeft zedenleeraars en godsdienstpredikers van allerlei soort en in de meest verschillende gedaanten. Al blijft de godsdienstige toespraak voor velen haar waarde en beteekenis behouden, toch zijn de dagen sinds lang voorbij waarin zij bijna 't eenige voertuig was van godsdienstige gedachten, het eenige middel tot stichting en opwekking. Gelukkig! Want honderden die zich, om welke reden dan ook, in een godsdienstige samenkomst nooit meer vertoonen, behoeft het daardoor niet te ontbreken aan middelen tot opbouwing van hun hooger leven. Een van de uitnemendste predikslers van een religieuse levensbeschouwing is de idealistische romanliteratuur. Weinige auteurs hebben in de laatste jaren zoo echt-stichtelijk gepreekt, als de rijk-begaafde, veelzijdige en diepzinnige auteur, die op 't laatst des vorigen jaars aan Engeland en heel de beschaafde wereld ontviel, als *George Eliot.* Als predikster van een verheven moraal, als wegbereidster van de ethiek der toekomst wensch ik haar aan de lezers van de Stemmen voor te stellen. Leven we op elk gebied in een tijd van voorbereiding, zeker niet het minst ten opzichte der theorie van het godsdienstig-zedelijk leven. De oude dogmatiek is weggevallen en de samenhangende uiteenzetting van de feiten en verschijnselen van het innerlijk, met name van het zedelijk leven, vertoont zich eerst in 't verschiet. Enkele uitverkorenen meenen de hoofdlijnen te zien van dat toekomstige gebouw of dragen daarvan een ontwerp in hunnen geest. Intusschen worden van verschillende zijden bouwstoffen aangedragen. Scherpe waarneming van zedelijke karakters, fijne bestudeering van zedelijke persoonlijkheden, nauwkeurige nasporing van zedelijke wetten bewijzen hierbij uitnemenden dienst. En in dit alles is *George Eliot* meester.

Niet om een beschrijving van haar leven is 't mij hier te doen. Men vond daaromtrent kort na haar verscheiden de voornaamste bijzonderheden in verscheiden Engelsche bladen en onze vriend *Balsem* heeft ze in zijn bijschrift bij haar portret kortelijk saam-

1) Belangstellende hoorders zullen in dit artikel gedachten terugvinden uit mijne toespraken in de Vrije Gemeente van 20 Maart en 29 Mei 1881.

gevat. [1]) Ook niet om een vergelijkende en critische beschouwing van al hare werken waarbij we zouden hebben aan te toonen hoe haar latere romans, inzonderheid *Middlemarch* en *Daniël Deronda,* in scherpe karakterteekening en plastische schildering ver beneden haar vroegere staan, al ontbreekt het er niet aan verrukkelijk schoone bijzonderheden. [2]) Evenmin om een uitvoerig onderzoek naar de wijsgeerige beginselen, die aan hare werken ten grondslag liggen, naar de vraag of zij onder de leerlingen van *Locke, Mill* en *Spencer,* onder de aanhangers van *Spinoza* of onder de volgelingen van *Kant* t'huis behoort, dan wel er naar streefde de beginselen van den eerst- en laatstgenoemde met elkaar te verzoenen. Voor dit laatste zou pleiten, in 't voorbijgaan gezegd, dat ze als jong meisje op een wandeling met een vriendin nabij *Foleshill* haar toenmalige woonplaats, op eens stilstond, vol verrukking in de handen klapte en den wensch uitte, dat ze lang genoeg mocht leven om de wijsbegeerte van *Locke* en *Kant* onderling in harmonie te brengen, terwijl ze zich jaren later nog de kromming van den weg herinnerde, waar ze dien wensch had geuit.

Misschien zal een volledige beantwoording van die ingewikkelde vraag tot de vrome wenschen blijven behooren. Juist omdat *George Eliot,* althans in hare meesterwerken, een zoo uitnemende kunstenares is, kost het zooveel moeite van hare persoonlijke overtuiging zich rekenschap te geven. Met de grootst mogelijke objectiviteit verplaatst zij zich in de levensbeschouwing van hare helden en heldinnen; hare karakters ontwikkelen zich onder hare meesterhanden met onverbiddelijke noodzakelijkheid en in de aanschouwelijke prediking van de wetten der zedelijke orde ligt haar eenige moraal. Treedt zij op als zedeleerares, dan doet ze 't nooit in vermanende trant, als *Carlyle,* maar op aanwijzenden toon. [3]) Nooit zijn haar verhalen Tendenzromans, maar in de karakters, die haar eigen levensbeschouwing weerkaatsen, wijst ze naar 's levens hoogste goed en heerlijk doel. Alle godsdienstige richtingen en standpunten waardeert zij, inzooverre daarin iets van de eeuwig blijvende religie der zelfverloochenende toewijding opgesloten ligt; om dien godsdienst boven geloofsverdeeldheid, dat „geëssentieerde christendom" om met *Busken Huet* te spreken, is 't haar te doen en alle kerken en dogmen hebben voor haar waarde als sporten van den ladder, die tot die ideale hoogte

---

1) Mannen van beteekenis afl. 5 1881 pag. 176 en vv.

2) Bijzonder lezenswaard is uit dit oogpunt een artikel in The Westminster Review van Juli 1878 over „George Eliot as a novelist"; verg. in The Edinburgh Review van October 1876 de critiek van Daniël Deronda en de studie van Edith Simcox over George Eliot, in The Nineteenth Century Mei van 1881.

3) Die juiste onderscheiding wordt gemaakt in een artikel van *James Sully* over „*George Eliot's Art.*" in het tijdschrift *Mind* van Juli 1881.

voert. Vrijdenkster is zij, maar van de edelste soort d. w. z. een zoodanige, die uit de orthodoxie is opgegroeid, die den strijd tusschen geloof en twijfel in al zijn omvang heeft doorstreden, die in de middeleeuwsche mystiek, in de methodistische conventikelen, ja in de stroeve godsdienstvormen van het hoog-kerkelijke Engeland elementen van ware vroomheid weet te speuren. Aan ieder dogme ontgroeid, heeft zij met ieder dogme winst gedaan. Bij haar is het vrije denken door vroomheid gewijd, door poëzie verwarmd, van den hoogsten ernst doortinteld. Heeft ze de keus tusschen een benepen, maar gemoedelijk christen en een lichtzinnigen Jan Rap, dan kiest ze onverwijld voor den eerste partij; of verklaarde de hoog ontwikkelde philosoof, de vertolkster van *Strauss' Leben Jesu*, van *Feuerbach's Wesen des Christenthums*, van *Spinoza's Ethica* niet aan hare vrienden: „in een gesprek met den eenvoudigsten en minst ontwikkelden christen gevoel ik altijd meer punten van overeenkomst dan van verschil." Juist daarom is ze bij uitnemendheid de predikster voor een vrije gemeente en geloof ik dat menige voorganger aan zijn gemeenteleden een grooten dienst bewijst als hij, in stede van zich te verdiepen in allerlei wijsgeerige en historisch-critische vragen, haar levensvolle beelden op zijne wijs tracht na te schetsen. Eén groote tegenstelling keert min of meer opzettelijk in al haar werken terug. *John Crombie Brown* heeft er in zijn keurig boekske [1]) de aandacht op gevestigd en *Eliot* zelve verklaarde, dat wellicht niemand haar zoo goed begrepen had als hij. 't Is de tegenstelling van zelfzucht en zelfverloochening, zelfbehagen en toewijding; in oneindige verscheidenheid van vormen preekt ze over den tekst: „wie zijn leven wil behouden zal het verliezen, wie zijn leven verliest zal het behouden" en verkondigt ze de waarheid dat, om met *Brown* te spreken „onafhankelijk van elke formeele geloofsbelijdenis, vrijwillige aanvaarding van een hoogere levenswet dan het zoeken van ons eigenbelang en genot, de beste en hoogste levensopvatting is."

Tot die geëleveerde levensbeschouwing verhief zich *George Eliot*, nadat ze was opgevoed in kerkelijke kringen en gevormd in de school der wijsbegeerte. Voor de Anglicaansche kerk behield ze dan ook altijd een gevoel van piëteit en, al kan ze met fijnen humor, ja met scherpe satyre spreken over 't officieel gewaad van hare geestelijken, toch vindt zij, als het te vinden is, daaronder het echt menschelijk hart. Om dat laatste is 't haar altijd te doen. „Alleen die kennis van onzen medemensch," zegt zij ergens, „is de ware die ons in staat stelt met hem mede te gevoelen, die ons oor scherpt voor de kloppingen zijns harten onder het gewaad

---

1) The ethics of George Eliot's works. Third edition. William Blackwood and Sons

— slechts een gewaad — van omstandigheden en meeningen. Hoe fijn onze ontleding zij van scholen en secten, zij is onwaarachtig, zoolang haar het licht dier liefde niet beschijnt die, in alle vormen van menschelijk denken en menschelijk doen, den levenskamp en den doodsstrijd ziet van even zoovele menschelijke wezens." Ongenadig hekelt zij den predikant, die door 't werktuigelijk verrichten van zijn dienstwerk wordt gedemoraliseerd en met zijn gemeente is gewoon geraakt aan de meest banale opvatting van zijn verheven taak. *Ds. Crewe*, bijvoorbeeld, uit haar „*Scenes of clerical life*" mocht vrij het hart ophalen aan zijn gierigheid en behoefde niet te vreezen, dat spotzieke demagogen hem aan den kaak zouden stellen. Dat hij tegenwoordig geen oog meer in de boeken sloeg, en dat zijn geest geheel en al scheen op te gaan in materiëele zaken van den laagsten rang, moest enkel hieraan worden toegeschreven, dat hij in de vorige jaren de bronnen der wetenschap had droog gemalen. Waar is het, dat men van hem met weinig onderscheiding sprak, en de kale huishouding van den ouden *Crewe* gaf stof tot menige opmerking. Doch die schrielheid was een goede ouderwetsche karaktertrek in een predikant, die gedurende een halve eeuw het Milbysch leven had medegeleefd; zij was als de bulten en mismaaktheden eener oude familieschenkkan, die niemand zou willen ruilen voor het fraaist moderne stuk zilver uit Birmingham,"

Welk een beminnelijke figuur, welk een echte gentleman is daarentegen Ds. *Irwine* uit den *Adam Bede*, „*Adolphus Irwine*, Rector van *Broxton*, Vicaris van *Hayslope*, Vicaris van *Blythe*, een man, wien het den gestrengsten kerkhervormer moeite zou gekost hebben zuur aan te zien, ondanks deze drievoudige kerkelijke betrekking, die hij in zijn persoon cumuleerde." Overtuigd dat men moet „leven en laten leven" in den godsdienst zoowel als in andere dingen, laat hij de methodistische beweging, die in zijne gemeente wordt op touw gezet, rustig haren gang gaan en als *Dina* het beminnelijke preekstertje hem verhaalt hoe zij tot preeken gekomen is, hoort hij haar met de grootste belangstelling aan, bij zich zelven prevelend: „wie hier den paedagoog ging spelen, zou een groote wijsneus zijn: even goed zou men den boomen de les kunnen lezen, omdat ze groeien elk naar hun eigen vorm." „Een dier grootmoedige en liefdevolle naturen is hij, die niet afweten van kleingeestigheid of wrok, een epicurist, zoo gij wilt, een man zonder geestdrift, zonder hooggespannen plichtgevoel; maar niettemin fijngevoelig genoeg om onuitputtelijke deernis te betoonen met verborgen en eenzelvig lijden." Een man die, gewogen op de kerkelijke weegschaal, in menig opzicht te licht bevonden worden zou, die het enkel tijdverlies zou gerekend hebben „ouden vader *Taft*" of *Dirk Cranage* den smid

te wijzen op de groote geloofswaarheden, wiens geestelijk gehemelte eenigszins heidensch ontwikkeld was, zoodat hij aan sommige plaatsen van *Sophocles* of *Theocritus* een geur en smaak vond, geheel ontbrekend aan alle mogelijke teksten van *Amos* of *Jesaja*, een man die, hoewel hij waarschijnlijk zou geweigerd hebben zijn lichaam te geven om verbrand te worden voor welke publieke zaak ter wereld ook, niettemin bezat die zekere liefde, welke somtijds heeft ontbroken aan sommige karakters van zeer verheven deugd, die teerhartig was voor de gebreken van anderen en ongaarne kwaad dacht."

Welk een verheven karakter is dat van *Ds. Tryan* uit „*Janets repentance.*" Hoewel zelf Anglicaansch geestelijke, protesteert hij als aanhanger van de zoogenaamde „evangelische" partij tegen het Pharizeesche formalisme der landskerk. Hij verstout zich te preeken uit het hoofd, hij richt in zijn afgelegen wijk een volksbibliotheek op voor stichtelijke lectuur, hij leest in arbeiderswoningen hoofdstukken uit den bijbel voor en trekt door zijne prediking de Dissenters aan. Dat hij het christendom ten onrechte vereenzelvigt met zijn eigen bekrompen kerkgeloof, dat hij het werk Gods veel te uitsluitend gelegen acht in den strijd, te voeren tegen wereld, vleesch en duivel, dat zijn theologische beschouwing veel te wenschen overlaat, 't is niet te ontkennen. Maar wat beteekent dit alles in vergelijking met de heroieke toewijding, waarmee hij zijn tijd en kracht, zijn gezondheid en leven aan zijn gemeente offert, met het echt-menschelijk medegevoel waarmee hij de arme *Janet* opricht en staande houdt!

Doch hoezeer *George Eliot* het betrekkelijk goede waardeere dat in de landskerk, ondanks haar zelve, gevonden wordt, haar eigen sympathiën gaan veel meer tot de Dissenters uit. Nooit vond het Methodisme onpartijdiger en warmer waardeering dan in haar *Adam Bede*. „Zelden", schreef *Allard Pierson* in zijne voorrede voor de Nederlandsche vertaling, — „ik meen nooit — las ik een werk, waarin godsdienstige verschijnselen uit zulk een verheven oogpunt werden beschouwd en beschreven. Buiten de verschillende godsdienstige secten te staan, schijnt geen kunst, maar er zich boven te bevinden, dat is slechts aan weinigen gegeven." Welnu, hoe staat *George Eliot* boven de secten en partijen? Door allereerst haar fouten en eenzijdigheden onbewimpeld te erkennen. Hare methodisten, *Dina Morris, Seth Bede* en hunne geestverwanten, geloofden in voortdurend plaatsgrijpende wonderen, in oogenblikkelijke bekeeringen, in openbaringen door de droomen en visoenen; zij trokken om het lot, en zochten goddelijke aanwijzingen door het openslaan van den bijbel; zij dreven een soort van letterlijke schriftverklaring, rechtstreeks indruisend tegen de methode der beste commentaren" enz. Maar

voorts en bovenal door zich af te vragen: waar schuilt de kracht dier richting, die de mijne niet is, waarin ligt het geheim van haar wegslepend vermogen?

De kracht van het Methodisme, van de gemoedelijke orthodoxie in 't algemeen, ligt in haar warmen bekeeringsijver, wien 't om het behoud van zielen, om de redding van verlorenen te doen is. De Methodist ziet in iederen mensch een zondaar, van God afgevallen en tegen Hem in opstand, gebogen onder den vloek der erfzonde, staande aan den rand van een afgrond, waarin hij, zoo hij zich niet bekeert, reddeloos neerstort en 't wenscht dien ongelukkige te ontrukken aan 't hem dreigende verderf. Ligt er in dien ijver om het verlorene te zoeken, ontdaan van zijn eng dogmatisch kleed, niet een wonderbare kracht? Wij zien telkens onze medemenschen, jonge en oude, wandelen aan den rand van een afgrond van lichtzinnigheid en zedeloosheid, van winst- en eerbejag; zou 't niet goed zijn als we hen meer bij den arm grepen en poogden te behoeden voor een diepen val? De kracht der orthodoxie ligt hierin, dat ze, met voorbijzien van al 't andere, uitsluitend op het éène noodige, op 't heil der ziel het oog gericht houdt; allerlei wereldsche goederen en genietingen hebben hier — in theorie althans — geenerlei waarde, 't komt maar aan op 't heil der ziel. Schromelijk eenzijdig! Alsof die ziel iets ware, zwevende buiten het lichaam en boven de wereld, alsof niet gymnastiek en hygiène, beoefening van wetenschap en kunst mede behoorden tot de zorg voor de ziel. Maar toch, hoe noodig de herinnering, hoe heilzaam de wenk ons van die zijde gegeven, dat het boven alles aankomt op de vorming van het karakter, van den verborgen mensch des harten; dat de veelzijdigste kennis, de breedste aesthetische ontwikkeling, de meest practische wereldwijsheid den mensch niet baat, zoo hij schade lijdt aan 't leven des gemoeds. Zoo baant *Eliot* zich den weg tot die echte vroomheid die, boven den officieelen kerkelijken godsdienst en den engen sectegeest uitgaande, beider goede elementen in zich opneemt. In haar *Adam Bede* belichaamt ze die krachtige, gezonde vroomheid die haar eigen ideaal is en teekent ze te gelijk, naar men wil, het beeld van *Robert Evans* haren vader, een type van rechtschapenheid en eerlijkheid. 't Is een lust hem aan te zien, den forsch gespierden werkman met zijn gitzwart haar en donkere oogen, met zijn kloeke armen en lange, lenige handen, wiens zware basstem zingt boven schaaf en hamer uit:

Uw handel, wandel, groot en klein,
Zij als het licht des daags zoo rein!
De Heer ziet in 't verborgen
Des nachts en in den morgen.

Ondogmatisch is zijn godsdienst, juist omdat hij zoo innig is, want — en ziehier een fijnen trek — „Adams afkeer van leerstellig kerkgeloof ontsproot uit de diepten van zijn eerbiedig ontzag." Over de geheele levenspractijk strekt die godsdienst zich uit, want „Adams werk had altijd een deel uitgemaakt van zijn godsdienst en reeds zeer vroegtijdig was hij tot de klare bewustheid gekomen, dat goed timmerwerk te leveren Gods wil, dat deze en geen andere de vorm van Gods wil over hem persoonlijk was." Volgens hem is de geest van God in alles en overal, „in de week zoowel als op Zondag, en in de groote werken en uitvindingen, in de meetkunst en in de werktuigkunde en helpt God ons met onze hersenen en met onze handen even goed als met onze zielen." Die breede opvatting leidt hem, al is hij zelf nog een getrouw zoon der landskerk, tot de meest onbekrompen waardeering. Seth, zijn zwakken broeder, neemt hij in bescherming tegen de ruwe aanvallen van zijn kameraden; Lysbeth, zijn tobbende, klaagzieke moeder, moge hij soms met een hard woord van zich wijzen, straks verdubbelt hij tegenover haar zijn teeder geduld. En in Dina, het beminnelijk preekstertje, gaat, nadat de ijdele Hetty Sorrel hem ontroofd is, een nieuw en heerlijk licht op over zijn pad.

Van dit hooge standpunt eener religie boven geloofsverdeeldheid, van een zuiver ethisch humanisme, reikt George Eliot de hand aan alle kleinen en geringen. Het gekrookte riet verbreekt zij niet, den rookenden vlaspit bluscht zij niet uit. Het genoemde artikel in de *Westminster Review* wijst er terecht op, hoe uitstekend hare kinderportretten zijn. Zij heeft gelijk Romola, schoon zelve kinderloos, „een moederlijk instinct, dat een van de verborgen bronnen was van haar hartstochtelijke teederheid." Niemand, behalve Victor Hugo, heeft zoo den kinderen recht doen weêrvaren als George Eliot. Maar nog andere en ruimere sympathiën heeft zij. In Silas Marner vooral komt haar diep gevoel voor de dierenwereld uit. „Adam, zegt men, gaf namen aan de dieren, maar weinige schrijvers, met uitzondering misschien van Burns, gaven zulke nauwkeurige dierenbeschrijvingen als zij."

Doch wat beteekent haar dierenschildering, in vergelijking van de menschelijke karakters die ze boetseert, beeldhouwt, neen, levend ons voor oogen stelt. Met Adam Bede en Dina Morris, met Arthur Donnithorne en Hetty Sorrel, met Maggi Tulliver en Philip Wakem, met Romola en Tito Melema leven wij mee, we deelen in hun hartstocht, hun lijden en hun strijd. Romola en Melema, daar noem ik twee figuren, die mij aanleiding geven om nog dieper door te dringen in George Eliots levensbeschouwing. De groote tegenstelling tusschen egoïsme en toewijding, die haar werken beheerscht, komt, dunkt me, nergens sterker dan in deze

twee karakters uit. Tito Melema, de fijn beschaafde, levenslustige Griek, die op zekeren dag aanlandt in het Florence der Medicis, staat daar voor ons, niet als een afschuwelijke booswicht, niet als een duivelsch monster, integendeel: als we hem pas zien optreden, nemen zijn bevallig uiterlijk en beschaafde manieren ons geheel voor hem in. Toch is er van meet af aan iets in hem, we weten zelf aanvankelijk niet wat, dat ons wantrouwen inboezemt. We speuren, als bij instinct, dat deze luchtige, geniale, zich gemakkelijk bewegende natuur, met haar aangeboren zelfbehagen, tot den ondergang is voorbestemd. De eerste openbaring van zijn egoïsme, tegelijk de bedenkelijke crisis in zijn zedelijk leven, doet zich voor als hij het geld, dat hem zijn kostbare gemmen opbrengen en dat tot losprijs voor zijn gevangen pleegvader had kunnen dienen, zorgvuldig belegt. Nu zien we, hoe het egoïsme zijn dienaar verhardt en steeds kouder en ongevoeliger maakt. Aanvankelijk is Tito voor Romola, in wier somber leven hij een helderen lichtstraal vallen deed, de vriendelijke, voorkomende echtgenoot, maar zoodra 't hem blijkt, dat ze een hooger maatstaf kent dan het aangename en voordeelige, zoodra ze toont aan haar beginselen onwrikbaar trouw te zijn, staat hij met ijskoude hardheid tegenover haar, een hardheid, die haar toppunt bereikt, als hij de bibliotheek en de kunstschatten haars vaders, in haar oog een onschendbaar heiligdom, buiten haar weten heeft verkocht. Zelden of nooit misschien is er zoo aangrijpend gepreekt over den tekst: „de goddeloozen hebben geen vrede", zelden of nooit is de vreeselijke Nemesis van 't kwade aanschouwelijker voorgesteld; haar .symbool is het kleed der vreeze, de ijzeren maliënkolder, dien Tito draagt. Toch blijft hij met onverbiddelijke standvastigheid den god van 't eigen ik aanbidden en lang voordat zijn einde daar is, voelen wij dat zijne ziel verloren is, dat er voor hem geen plaats is des berouws, dat hij, die zijn zelfzuchtig leven tot elken prijs wilde behouden, het hoogere reddeloos verloren heeft.

Stel tegenover dat zwarte schaduwbeeld de heerlijk lichtende gestalte van Romola met haar gouden lokken en haar gouden hart. In haar doet Eliot ons zien hoe sommige naturen als tot toewijding geboren zijn, maar ook hoe ze alleen volkomen wordt geleerd in de school van het lijden, op den zwaren kruisweg.

Haar eerste les van toewijding ontvangt ze, als zij neerzit, de frissche, bloeiende maagd tusschen oude perkamenten en bestoven folianten en haar ouden, blinden vader in zijn lievelingsstudiën ter zijde staat. Zoo is het huisgezin in de eerste plaats de school der toewijdende liefde, waar de groote Opvoeder ons de moeielijke les aanvankelijk al spelende wil leeren. Daarna is 't haar demonische echtgenoot, aan wien ze zich offert en wijdt.

Hoe vreeselijk is haar ontwaken uit den droom eener vurige liefde bij de ontdekking, dat deze koude natuur haar niet verstaat noch waardeert! Hier niet, gelijk in zoo menige echtverbintenis, een wanhopige strijd tusschen twee heerschzuchtige egoïstische naturen om de heerschappij, maar een vrijwillig levensverlies van de zijde der edelste. Nooit is 't Romola in haren omgang met Tito in de eerste plaats te doen om zijn liefde en vertrouwen voor haar zelve te herwinnen, maar om hem weer te winnen voor waarheid, recht en ridderlijkheid. Eén oogenblik, 't is waar, wordt zijn egoïsme haar te machtig; bij de ontdekking van den verkoop der kunstschatten ontvliedt ze, als non verkleed, het huis, dat haar een hel geworden is. Maar Savonarola houdt haar staande, wekt in haar 't besef, dat haar lot verbonden is met dat der gansche menschheid en opent haar straks, als de pest in Florence woedt, eene nieuwe school van toewijdende liefde. Langen tijd klemt ze zich, geknakt door het leed, aan den profeet van Florence vast. Maar 't blijkt dat ook hij, ondanks zijn heroïeke natuur, het gevaar van zelfverheffing en verheerlijking niet te boven kwam, en als ze hem hoort zeggen: „de zaak van mijn partij is de zaak van Gods rijk op aarde", dan wendt ze zich af met het antwoord: „dat geloof ik niet; Gods rijk is onbekrompen en zachter, zoo niet, laat mij er dan buiten blijven met de mijnen, die ik liefheb." De hoogste abnegatie bereikt ze eindelijk, als zij zich na Tito's ondergang aan zijne kinderen, niet de hare, wijdt. Zij verhaalt aan Lillo, Tito's oudsten jongen, van een man, tot wien ze in nauwe betrekking stond. „Die man wist zich de genegenheid van bijna iedereen te verwerven, want hij was jong en knap en schoon en zijne manieren jegens allen waren vriendelijk en minzaam. Ik geloof dat, toen k hem het eerst leerde kennen, hij zelf niet had gedacht, dat hij ooit iets wreeds zou kunnen doen. Maar zie, omdat hij voortdurend zocht te ontkomen aan alles, wat onaangenaam is en nergens meer om gaf dan om zijn eigen veiligheid, verloochende hij zijn vader en liet hem in den vreemde gebrek lijden; hij verried een ieder, die vertrouwen in hem had gesteld, en dat alleen om zelf ongedeerd te blijven, om zelf rijk en gelukkig te worden. Daarom, lieve Lillo, er is zooveel in de wereld, dat verkeerd en moeielijk is, dat niemand waarlijk groot kan zijn, tenzij hij er van afzie altijd aan pleizier en belooningen te denken, en liever kracht zoeke om te verduren, wat hard en pijnlijk is."

Ziedaar de moraal van Romola, de moraal van George Eliot. Welke daarvan de diepste grond is, van welke wijsgeerige beginselen zij daarbij uitgaat, ik waag het niet een stellig antwoord op die vraag te geven. Ook haar laatste essays getuigen wel van

haar helderen blik op allerlei maatschappelijke kwalen en toestanden, van hare juiste diagnose van de ziekten van geleerden en letterkundigen, maar hare wijsgeerige beginselen zijn daaruit moeielijk op te maken. Was zij eene aanhangster van de positivistische school? Daarvoor pleit hare jarenlange verbintenis met George Henry Lewes, die zeker grooten invloed op haar heeft geoefend. Deze deed zich als philosoof, inzonderheid in zijne „*Problems of life and mind*", kennen als een zelfstandig aanhanger van Comte en Mill en toonde vooral in zijn beroemde biographie van Goethe zijn kunstenaarsaanleg. Ging George Eliot met hem mede, dan verloochende ze daarbij toch nooit hare idealistische natuur. Om de zedelijke orde zóó als onschendbaar en zich zelve wrekend voor te stellen, en met zoo krachtige trekken te teekenen het gericht, dat gaat over zelfzucht, laagheid en leugen, moet men zelf gelooven aan een hoogste goed, hoe dan ook genoemd. Zelfverloochening voor, toewijding aan een betrekkelijk goed, kan geen onvoorwaardelijke toewijding zijn. Misschien is George Eliot meer religieus geweest dan haar stelsel, dit is zeker, dat er uit haar werken een geest spreekt, die goed doet en verheft, dat ze een eereplaats zullen blijven innemen onder de echt stichtelijke geschriften van den nieuweren tijd, dat te haren opzichte de wensch in vervulling ging, dien ze in een van haar gedichten uitsprak:

„O, vond ik plaats in dat onzichtbre koor,
Van dooden, die herleven keer op keer
In levens door hun geest geadeld!..."

HEROËN EN HEROÏSME. [1]

Er is iets eigenaardigs en voor mijn gevoel iets bijzonder aantrekkelijks in het doel, dat ons hier van morgen samenbrengt, M. Vr. De Arnhemsche afdeeling van den Nederlandschen Protestantenbond wenscht in dezen winter, bij wijze van proefneming, eenige opwekkende samenkomsten te houden met jongelieden. Zij noodigt daar een spreker om door zijn woord, en eenige vrienden van de toonkunst om door de uitvoering van fragmenten uit de werken van groote meesters de hoorders op te wekken en te stichten. Tot mij kwam de uitnoodiging om die samenkomsten te openen, en ik heb haar aangenomen met aarzeling, maar ook met ingenomenheid; met aarzeling, omdat ik de moeielijkheid van de taak mij opgelegd levendig gevoel; met ingenomenheid, omdat ik 't een voorrecht acht tot jongelieden te mogen spreken over de hoogste levensgoederen, de reinste levensidealen. Zoo wend ik me dan al aanstonds tot de jongelieden, mijn eigenlijke hoorders. Ik zie wel, dat er vele ouderen van dagen in ons midden zijn, maar ik wensch te doen — en gij allen houdt me dat ten goede — alsof ze er niet zijn. Wat anders schromelijk onbeleefd zou wezen, dat vergunt, ja dat eischt ge hier van mij, u, ouderen, weg te denken.

Op u heb ik het oog, mijn jonge vrienden, en van harte heet ik u welkom in dit samenzijn. 't Verheugt me, dat gij hier zijt en ik hoop, dat ge terug zult komen in telkens grooteren getale. Want aan samenkomsten van dezen aard hebt gij dringende behoefte. Gij zijt op een leeftijd en ge leeft in een tijd, waarin onmetelijk veel te hooren en te leeren, op te nemen en te studeeren valt. Op Hoogere Burgerschool of Gymnasium, of waar

1) Deze toespraak, door mij den 13den November 1880 te Arnhem gehouden, werd voorafgegaan door de uitvoering van het Larghetto uit de 2de symphonie van Beethoven, door een dilettanten-vereeniging en achtervolgd door het Andante uit de 4de symphonie van Niels W. Gade. Ze werd later in gewijzigden vorm uitgesproken in de Vrije Gemeente en op een paar andere plaatsen en vindt thans hier een plaats, op verzoek van sommige Arnhemsche jongelui, die haar niet hoorden. Moge de poging van de Arnhemsche Protestantenbonds-afdeeling, om langs dezen weg, idealisme en geestdrift te wekken bij het jonge Holland met toenemenden bijval worden bekroond!

ge ook onderricht ontvangt, wordt ge rondgeleid in allerlei afdeelingen van 't groote veld der wetenschap; gezegend, overstelpt soms met een menigte leervakken. Dat is, tot op zekere hoogte, goed, noodzakelijk, onmisbaar zelfs. Maar bij dat onderwijs is geen sprake en kan niet opzettelijk sprake zijn van de godsdienstige beginselen, de zedelijke drijfveren, die uw leven beheerschen en in gang brengen moeten. 't Is waar, de gelegenheid tot het genieten van godsdienstonderwijs wordt u geschonken en ge maakt er, hoop ik, allen trouw gebruik van. Maar ook dat godsdienstonderwijs, waar een rijke leerstof in korten tijd moet worden meegedeeld, biedt vaak te weinig ruimte voor een verheffend en opwekkend woord.

Noodig zijn u samenkomsten, waarin de hooge ernst en de frissche poëzie van 't leven u opzettelijk voor oogen wordt gesteld. Wel neemt ge, vertrouw ik, nu en dan deel aan de gewone godsdienstoefeningen, maar ge hoort er soms vragen bespreken, die buiten uw gezichtskring, levenstoestanden beschrijven, die buiten uw ervaring liggen. Hier kan een woord gesproken worden binnen uw bereik en overeenkomstig uw behoefte, hier bewegen we ons op uw eigenlijk terrein. Het werkelijk leven wacht u. Wat zal het van u eischen? Een of andere taak zal u worden opgelegd, hoe zult ge haar naar eisch vervullen? Me dunkt, we vinden als van zelf het antwoord op die vragen, als ik u eenige gedachten ga meedeelen over *heroën* en *heroïsme*. Laat ik u al aanstonds verklaren, wat ik daarmee bedoel.

Van heroën ga ik tot u spreken, niet van helden in den engeren zin van 't woord. Wat is dan eigenlijk het onderscheid tusschen een held en een heros? Bij een held denken we, zooals J. de Vries 't geestig uitdrukt in zijn keurige bewerking van Smiles' boekske „Plicht" [1]) al licht aan 't bekende kinderrijmpje:

„H is een held met een houwer op zij",

aan de eigenschappen van dapperheid en onversaagdheid.

Een heros is bij verscheidene oude volken, bij de oude Grieken inzonderheid, een man of vrouw, die als de goden is, van Gods geslacht, van vaders of moeders zijde van goddelijke afkomst. Nu eens zijn die heroën mensch geworden goden, dan vergoddelijkte menschen, aanvankelijk natuurkrachten, goddelijke machten, die verpersoonlijkt, vermenschelijkt zijn; in elk geval wezens, veel krachtiger, schooner en moediger dan de gewone menschen.

Vraagt ge mij, wat een heros is, ik weet niets beters te doen

1) Vooral onder den indruk van het hoofdstuk „Heroïsme" aan Kingsley ontleend, waaruit ik enkele gedachten overnam, werd deze toespraak gehouden.

dan enkele heroëngestalten u voor oogen te stellen. En dan denk ik in de eerste plaats aan het type, het toonbeeld van alle heroën, aan den Herakles der Grieken, den Hercules der Romeinen.

Volgens de Grieksche mythe is Herakles de zoon van vader Zeus en van Alkmene. Met het oog op hem had Zeus gezworen, dat de eerste, die uit het huis der Perseïden zou geboren worden, over Argos heerschen en allen aan zich onderwerpen zou. Maar de ijverzuchtige Here weet te bewerken, dat een andere telg uit dat huis vóór hem het levenslicht ziet, Eurystheus, een teere zuigeling, een zwak en tenger knaapje. Kort daarop wordt Herakles geboren, maar van stonden aan met de bestemming om den zwakkere te dienen. Van die dienstbaarheid zal hij vrij zijn, als hij twaalf groote werken zegevierend volbrengt. Welnu voor die reuzentaak toont hij zich al aanstonds volkomen berekend. Want als Here twee giftige slangen tot hem zendt om den zuigeling in zijne wieg te dooden, grijpt het kind die monsters in de beide handjes en verwurgt ze met een enkelen greep. Zal ik u enkele van de reuzenwerken herinneren, die Herakles volbrengt?

Door 't woud van Nemea doolt een vreeselijke leeuw die, zoo vaak hij zijn manen schudt en zijn gebrul doet hooren, in heel den omtrek schrik verspreidt. Herakles toone zijn kracht door hem te dooden. Vergeefs schiet hij zijn pijl op het monster af; ze stuit af op zijn ondoordringbare huid. Herakles drijft hem met zijne knods op de vlucht; de leeuw schuilt weg in zijn hol, maar onze held vervolgt hem daar en als het monster tegen hem opstaat, omknelt hij het met zijn ijzeren armen en drukt het in die omarming dood. Hij hangt zich de huid van den Nemeïschen leeuw om de leden, een symbool als 't ware van zijn eigen leeuwenmoed.

In de vlakte van Lernae huist een slang met negen koppen, als de Lernaeische hydra alomme gevreesd. Herakles trekt op zijn strijdwagen, door zijn neef en wapenvriend Jolaos gedreven, tegen haar op. Het dier schiet woedend op hem los, maar hij plaatst den voet op zijn lijf en slingert zijn geweldige knodsslagen op de sissende koppen. Doch nauwelijks heeft hij er een afgehouwen of twee nieuwe treden er voor in de plaats. Met behulp van Jolaos, die een deel van 't nabijgelegen woud ontsteekt, brandt hij met de vlammende boomstammen de afgehouwen hoofden af en, als hij ze zoo alle heeft verdelgd, doopt hij zijn pijl in de vergiftige gal der slang en verwerft zich daardoor een onweerstaanbaar wapen.

Doch niet alleen als bestrijder van vreeselijke monsters, niet enkel doodend en verdelgend, ook reinigend en hervormend treedt Herakles op. In den veestal van Augias, den machtigen Koning van Elis, staan een aantal schapen en runderen, talloos

als de wolken des hemels. Daar heeft zich in verloop van tijden de mist en onreinheid zoo zeer opgehoopt, dat er aan geen reiniging te denken is. Herakles biedt Augias aan, den stal te reinigen, als hij hem een tiende deel van zijn kudden wil afstaan. Wat doet hij? Hij leidt de beide rivieren Alpheios en Peneios derwaarts; daar bruisen beide krachtige stroomen door den veestal met donderend geweld en in één dag is alle onreinheid weggevaagd. Zoo vervolgt hij alomme zijne zegetochten. De rossen van Diomedes bedwingt hij, de appelen uit den tuin der Hesperiden plukt hij, de zuilen van Herakles plaatst hij aan de straat van Gibraltar, den Cerberus overwint hij en aan den treurenden koning Admetos geeft hij zijn gestorven gade Alcestis terug.

Ten laatste treft hem een vreeselijke dood. Zijn gade, die hem van ontrouw verdenkt, zendt hem een kostbaar gewaad, gedoopt, naar zij meent, in een liefdewekkend vocht, maar inderdaad in een doodelijk vergif. En nauwelijks heeft zich Herakles met dien mantel getooid of het gif dringt de poriën van zijn lichaam binnen en woelt hem door de leden. Met een laatste krachtsinspanning werpt hij zich stervend op een brandstapel, gaat in de vlammen op en vaart, onder 't rollen van den donder, op een wolk ten hemel. Daar op den Olympos ontvangt Athene den verheerlijkten held en voert hem zijn vader en Here, wier haat verzoend is, te gemoet. Dezen schenken hem hun dochter Hebe, de godin der eeuwige jeugd.

Wat had Herakles in staat gesteld tot dien zegevierenden strijd? Een wijsgeer van later eeuw gaf op die vraag het antwoord in deze allegorie. Eens toen Herakles in zijn jongelingsjaren op den Kithaeron vertoefde, kwamen er twee vrouwen tot hem. De eene, wulpsch en weelderig van voorkomen, zag hem aan met vurige lonken en zei: „Ik zie, Herakles, dat ge in 't onzekere zijt, welken levensweg gij zult inslaan. Kiest ge mij tot vriendin, dan wijs ik u den aangenaamsten en gemakkelijksten weg. Om strijd en arbeid zult ge u weinig bekommeren, uw eenige zorg, 't gansche leven door, zal zijn, hoe u aan kostelijke spijzen en dranken te laven, hoe uw oog, uw oor en al uwe zinnen te streelen, hoe op 't zachtste leger neer te liggen en zonder moeite u al die goederen te verschaffen."

Toen Herakles bij 't hooren van die beloften haar vroeg naar haren naam, luidde 't antwoord: „Mijne vrienden noemen mij *gelukzaligheid*, mijn vijanden daarentegen, die mij lasteren willen, noemen mij *ondeugd*."

Intusschen was ook de andere vrouw nader getreden bescheiden, eerzaam, stil en sprak: „Ook ik kom, lieve Herakles, want ik ken uwe ouders, uwe natuur en opvoeding. Zoo hoop ik dat, als gij mijnen weg wilt kiezen, ge een voortreffelijk arbeider worden

zult op 't veld van al wat goed en groot is. Maar ik wil u niet bedriegen door voorspiegeling van genot; wat de goden verordend hebben leg ik u naar waarheid bloot. *Weet, zonder arbeid en moeite schenken de goden den menschen geen goed.* Wilt ge, dat de goden u goedgunstig zijn, zoo moet gij hen eeren, wilt ge, dat uwe vrienden u liefhebben, zoo moet ge hen dienen, wilt gij geëerd zijn bij uw medeburgers, zoo moet ge hun nuttig zijn."

Zonder lang te dralen volgde Herakles de roepstem van de laatste en bewandelde met volharding het enge pad van den plicht.

Ziedaar in enkele trekken wat de mythe van Herakles verhaalt. Ge zegt toch niet: wat hebben wij te maken met die sprookjes! want ge voelt, niet waar? dat deze mythe een natuurlijken oorsprong heeft en een zedelijke beteekenis. Een natuurlijke oorsprong; of is niet Herakles de krachtige zonneheld, die door alle hindernissen heen zegevierend zijnen loop volbrengt? De huid van den Nemeïschen leeuw, wat is ze anders dan de stralende gloed, waarin de zonnegod zich hult, de Lernaeische hydra met haar vele koppen, wat anders dan de vochtige grond van Lerna, waar de vele stilstaande bronnen een schadelijk miasme verspreiden, de mist in Augias' stal, wat anders dan de wolken en nevelen van den winter, die de zonnegloed verdrijft? En hoe treffend wordt, als de natuurmythe een zedelijke beteekenis verkrijgt, de zonneheld de zegevierende bestrijder van al wat boos is en onrein, de trouwe wachter voor waarheid en gerechtigheid!

Ziedaar een Griekschen heros; ik stel er een christelijken nevens. Of wie denkt, als hij van Herakles hoort, niet aanstonds aan Christus, den heros der christelijke mythologie. Merkwaardig is de overeenkomst tusschen beide mythen. Is Herakles de zoon van vader Zeus en Alkmene, Christus is de zoon van den Hemelschen Vader en van de maagd Maria; wordt Herakles als kind bedreigd door slangen, het Christuskind moet vluchten naar Egypte voor de lagen, die koning Herodes hem legt. Staat Herakles op den tweesprong tusschen deugd en ondeugd, Christus wijst in de woestijn den Satan zegevierend van zich. Beide treden op herstellend, zegevierend en levenwekkend. Herakles ontrukt Alcestis aan de armen van den dood, Christus doet Lazarus verrijzen uit het graf. En niet alleen Herakles, ook Christus heeft den Augiasstal gereinigd, waar de stroom van zijn bezielend woord den vormendienst van 't Judaisme zweepte en hij offerdieren en wisselaars uitdreef uit den tempel. En vaart Herakles op een wolk naar den Olympos, ook Christus stijgt ten hemel voor de oogen zijner jongeren en een wolk neemt hem weg uit hun gezicht. Maar hooger dan de Grieksche staat de christelijke heros. De eerste is de man van ruwe, ongetemde kracht, zijn knods slaat de doodelijke wonden, zijn giftige pijl leidt ten verderve.

De laatste paart aan den moed van den leevw de zachtheid van het lam; het gekrookte riet verbreekt hij niet, den rookenden vlaswiek bluscht hij niet uit, tot gevallenen buigt hij zich neer en met de weenenden weent hij.

Zoo treedt de heros telkens weer in andere gedaante op. Het christendom dringt onder de Germanen door en hun heros neemt de kenmerken van hun volkskarakter aan. De Germaansche Christus is de zoon van Alfadur, niet de medelijdende man van smarte, maar de jeugdige, stralende held, omstuwd door apostelen, engelen en heiligen als zijn schitterenden lijfstoet, zijn onverwinnelijke legerbende.

Wat al heroïeke elementen in de middeleeuwen! Zaagt ge niet wel eens op een oude schilderij een afbeelding van St. Joris met den draak? Die heilige George is een middeleeuwsche heros, de Cappadocische Prins der legende, die den draak verslaat, die de koningsdochter Aja dreigde te verslinden. Als de kruisvaarders 't heilige graf aan de Saracenen gaan ontrukken, dan plaatsen zij zijn beeld op hun vaandel en de draak is in hunne oogen het symbool van den Islam, die door de christenhelden moet verslagen worden. In die kruistochten wordt de heroïeke geest gekweekt, die den ridder doet strijden voor God en voor zijne dame, en doet optreden als beschermer voor de zwakken tegen onrecht en geweld.

Zoo naderen wij den nieuweren tijd. Wij treden uit de dichterlijke maar donkere schaduwen van het catholicisme in het licht van den hervormingsdag. Daar staat een nieuwe heros, Maarten Luther, ons voor oogen. Of is hij niet een heros, de monnik uit het Augustijnerklooster van Erfurt, die, waar hij zijn stellingen aanslaat aan Wittembergs slotkerk, met een bloedend hart zich afwendt van de moederkerk, die hem heeft gebaard, gekoesterd en gekweekt, ja, maar ook dreigde 't hoogere leven in hem te verstikken? Is hij niet een heros, de man, die den zegetocht onderneemt van Wittemberg naar Worms, overal aangestaard met eerbiedige nieuwsgierigheid, en als de held der natie begroet, als hij het kloeke, echt Protestantsche woord doet hooren: „het is niet veilig noch raadzaam iets tegen 't geweten te doen?" Is hij niet een heros, de ridder van den Wartburg, die in zijn eenzame cel over Hebreeuwsche en Grieksche teksten heengebogen, het reuzenwerk van de bijbelvertaling aanvaardt, die, als de Satan hem verschijnt in bange uren, hem den inktpot naar 't hoofd werpt, omdat hij wel weet dat de duivel voor niets zoo bang is als voor inkt, dat de booze geest moet wijken voor ernstig nadenken en grondig onderzoek.

Zoo heeft ook het Protestantisme zijn heroën gekweekt, de helden van het vrije denken, de martelaars der wetenschap: de

Spinoza's die den banvloek van de synagoge zich getroostten, de Lessing's, die 't hoofd boden aan „Hauptpastoren" en patriarchen, omdat ze alles over hadden voor hunne ernstige overtuiging, veroverd door onderzoek en strijd.

Zijn zulke heroën nog te vinden ook in onzen tijd? Of hebben zij gelijk, die beweren dat onze eeuw uitsluitend materieel, prozaisch, dor en koud geworden is? Neen, ze zijn er Goddank, die zulk beweren logenstraffen. Ik denk aan een man, wiens afsterven vóór weinige maanden niet alleen America en Europa, maar heel de beschaafde wereld in rouw gedompeld heeft — aan James Abram Garfield. Als zoon van een pionier groeit hij op in de bosschen van Ohio en als zijn vader met den bijl in de hand bosch- in bouwland gaat herscheppen, dan slaat de flinke jongen mee de handen aan 't werk. Straks zien we hem als een nederig jager een beurtschip trekken tusschen Cleveland en Pittsburg. Maar te droomerig is die taak voor zijn wakkeren geest. Hij laat zich als student inschrijven aan een seminarie en op 26-jarigen leeftijd vinden we hem te Hiram als hoogleeraar in de oude talen. Daar ontbrandt de slavenoorlog tusschen 't Noorden en 't Zuiden. Garfield sluit zich met geestdrift bij de abolitionisten, de tegenstanders van den slavenhandel, aan. Met honderd zijner leerlingen verwisselt hij de pen met het zwaard, strijdt in de voorste rijen mee, krijgt zitting in den krijgsraad en treedt straks op als lid van het congres. Zoo stijgt hij al hooger en hooger in de achting van zijn medeburgers tot den 4 Maart 1880 het treffend oogenblik aanbreekt waarop hij, aan de zijde van zijn 80-jarig moedertje, trotsch op zulk een zoon, zijn intocht doet in het Witte Huis als president der Vereenigde Staten. Nu strijdt hij met al de kracht van zijn geest tegen het ellendig stelsel van omkooping, dat de politiek der Vereenigde Staten vergiftigt, hij reinigt den Augiasstal en velt den afschuwelijken draak. Maar reeds wacht hem de tragische dood van den heros, door de hand van een waanzinnige wordt een pistoolschot op hem gelost, weken lang wordt hij geslingerd tusschen leven en dood en als hij eindelijk, door duizenden betreurd, den adem uitblaast, is zijn dood als die van Herakles en Christus een hemelvaart.

Doch ik sprak u alleen van heroën onder de mannen, toonbeelden van reuzenkracht en moed, alsof er ook geen heroïeke vrouwen waren! Een enkel voorbeeld is voldoende, dat van Florence Nightingale, 't model voor alle ziekenverpleegsters ook van den tegenwoordigen tijd. Ze had een gelukkig thuis, geld in overvloed, een kring van bewonderaars maar ze achtte dit alles schade te zijn voor de uitnemendheid van het dienend liefdewerk. Ze wijdt zich aan het bezoek van hospitalen, gevangenissen, verbeteringsgestichten; maar eerst de Krimoorlog brengt haar tot het

klaar besef van hare roeping, in de hospitalen van den Bosporus vindt ze nu haar arbeidsveld. Als ze met haar lantaarntje rondgaat bij de legersteden der gewonde soldaten, dan noemen deze de onbekende weldoenster „the Lady of the lamp", de dame met de lantaarn. Ze verbindt hun wonden en schudt hun peluws niet alleen, maar schrijft hunne brieven en regelt hunne geldzaken en is voor allen de reddende engel.

Maar ze is ook al weer een *beroemde* vrouw. Ge vraagt naar heroïsme bij gewone, alledaagsche burgermenschen. Ook daar is het te vinden, Goddank. Die arbeidersvrouw is geketend aan een ruwen man, die zijn geld verbrast en zijn gezin verwaarloost, maar zij verzorgt haar gezin met haar eigen verdiensten en brengt halve nachten met verstelwerk door en weet haar kinderen te behoeden voor volslagen ondergang. Dat jonge meisje wijdt haar leven aan een ouden, zieken vader en als hij in zijn sombere buien niets doet dan pruttelen en klagen, dan weet zij de nevelen te verdrijven met haar gullen lach. Die trouwe dienstbode was 20, 30 jaren lang werkzaam in 't zelfde gezin, en ze werd gaandeweg een lid van de familie en deelt in aller lief en leed, Die flinke knaap moet zijn eigen weg zich banen in de wereld, want 't ontbreekt hem aan geld, aan voorspraak en beschermers; maar hij verliest zijn ideaal geen oogenblik uit het oog. Hij wil worden timmermansbaas of kunstenaar, zich wijden aan de studie van natuur- of letterkunde of wat ook, en hij komt er omdat hij ernstig *wil*. Zijn dat ook geen sporen van heroïsme, verkwikkend en verheffend om aan te zien?

Ik vat het gesprokene in enkele trekken saam. Want het was me niet te doen om een bonte beeldengalerij, op 't laatst bedwelmend voor het oog, maar om de hoofdtrekken van het heroïsme, waaraan 't in alle eeuwen kenbaar is. Welke zijn die? Me dunkt in de eerste plaats geloofs-, of wilt ge liever, overtuigingsmoed. Want als we hier van geloof spreken, dan weet gij allen wel, dat de gedachte aan het aannemen van een kerkelijk dogme, van een geijkt begrip verre van ons is. Geloof is vertrouwen, dat zelfvertrouwen, dat in den diepsten grond Godsvertrouwen is, vertrouwen op ons beter ik, op onze hoogere natuur, op onze zedelijke roeping. De heros gelooft aan zijn goddelijke zending, hij heeft een hoogere roeping te vervullen, hij moet werken de werken van hem, die hem gezonden heeft. Herakles is gezonden om monsters te dooden, onreinheid weg te nemen, zwakken te bevrijden; Christus is gezonden om aan gevangenen loslating te prediken en aan blinden het gezicht, om het verlorene te zoeken en te redden. Luther is gezonden om zijn tijdgenooten den weg te wijzen, die voert uit het diensthuis

van de kerk. En wij allen, als 't ons duidelijk is geworden wat we hebben uit te voeren in de wereld en we in onze levenstaak een gewetenseisch, een zedelijke roeping zien, we kunnen deel hebben aan het heroïsme van de edelsten en besten.

Dat heroïsme kenmerkt zich door geestdrift, door warm enthousiasme voor de menschheid. Heroën zijn profeten, gloeiende van menschenliefde en afkeer van het kwaad. Met de vlammen van Herakles verschroeien zij de monsters; als Christus zijn ze gekomen om vuur te werpen op aarde en als de lantaarn van Miss Nightingale verlicht de straal van hun deernis de sombere legerstee van den gewonde en bedroefde. Zoo wordt de heros gekend aan zijn nederige toewijding. Hij is gekomen „niet om gediend te worden, maar om te dienen." Herakles treedt in dienst van den zwakken Eurystheus en Christus omgordt zich de lendenen met een linnen doek en gaat rond in den apostelkring om, als de geringste slaaf, allen de voeten te wasschen. Want de heros verheft zijn stem niet op de straten en maakt geen uiterlijk vertoon, maar is groot doordat hij aller dienaar is.

Vraagt ge ten slotte, mijne jonge vrienden, waarom 't mij met dit alles is te doen geweest, dan antwoord ik: om tweeërlei behoefte te wekken bij u en mij zelven. Allereerst de behoefte aan bewondering. Want naar waarheid heeft Carlyle gezegd: „Een meer verheven gevoel bestaat er niet dan dat der bewondering voor iemand, die hooger staat dan wij." Als wij bewonderen treden wij uit ons zelven, vergeten we ons eigen ik en voelen we ons met het oog op toonbeelden van moed en geestkracht en vertrouwen, ach zoo klein! We buigen ons neer voor die heldengestalten, met den stillen wensch, dat iets van hun geest zich aan ons mededeele. Zoo is bewondering aan vereering, aan aanbidding verwant. Uw godsdienstige overtuiging is wellicht weifelend en zwak. Ge hebt geen scherp afgebakend godsbegrip, dat spreekt van zelf, de diepste denkers hebben 't evenmin als gij, en wie zich verbeelden het te hebben toonen daardoor dat zij van het goddelijke niets begrijpen. Maar ge hebt wellicht evenmin een krachtig godsgeloof, ge weet eigenlijk niet, wat ge van God gelooven en denken moet; ge zijt er mee verlegen. Gelukkig als gij dat ten minste zijt, want 't is een bewijs, dat gij over 't hoogere nadenkt en er iets voor voelt. Welnu, begint met u te buigen voor 't geen waarlijk groot is en verheven in de menschenwereld. In 't verblindend licht van 't goddelijk wezen kan ons menschelijk oog niet zien, gelukkig wij, als we enkele stralen opvangen van het goddelijk licht, zich weerkaatsend in edele menschenzielen. Wie eerbied heeft voor wat er goddelijks is in de heroën, die buigt zich neder, die aanbidt, niet hen, maar de hoogere kracht, die in hen werkt.

Zulk een eerbiedige bewondering prikkelt tot navolging. Want wel zegt Rückert te recht:

Werken van groote mannen te zien
Slaat ons ter neder

maar met hetzelfde recht voegt hij er bij:

„Toch verheft het ons weder
Dat zulke werken door menschen geschiên."

Toen de jeugdige Correggio zich van zijn gave nog niet helder bewust was, stond hij eens voor een schilderij van den grooten meester Rafaël. Hij ging er in op met innig welgevallen en riep eindelijk vol verrukking uit: „Ook ik ben een schilder!" Het werk van zijn meerdere had hem aan zich zelven ontdekt en hem de bewustheid gegeven van zijn eigenlijke roeping. Zoo ga 't ook u; als ge hoort en leest van daden van geestkracht en volharding, van zelfopofferende liefde — en ge kunt er niet genoeg van lezen en hooren — zegt dan tot u zelven: „Ook ik ben een mensch, geroepen om mij in te spannen, naar een hooger levensdoel te streven en aan anderen mij te wijden."

Alleenlijk vergeet niet het woord dat Herakles vernam: *„Zonder arbeid en moeite schenken de goden den menschen geen goed"* of met andere woorden: eng is de weg en nauw is de poort, die ten leven leidt; wie achter de heroën gaan wil verloochene zich zelven, neme zijn kruis op en volge hen. Zoo dale dan op uwe hoofden, in uwe harten neer een geest van heilig plichtbesef, van warme geestdrift, van blijmoedige toewijding. In de wereld zult gij verdrukking hebben, u wacht in 't leven een heete strijd, een zware last, maar, ziet gij op de edelsten van ons geslacht, houdt ge alzoo God voor oogen, gij zult overwinnen!

EEN TERUGBLIK. [1])

Nadat de vergadering had gezongen Lied 5 uit den Liederenbundel van den Protestantenbond (Psalm 103) vs. 1 en 3, zeide de spreker ongeveer het volgende:

Er zijn soms oogenblikken in 't leven waarin, naar aanleiding van een buitengewonen zegen ons geschonken, een zeldzaam voorrecht ons bereid, een danklied als van zelf ons van de lippen vloeit, een danklied, liefst zoo klassiek en krachtig als de welbekende psalm, dien we daar aanhieven, waarvan we niet iedere uitdrukking wikken en wegen met dogmatische nauwkeurigheid, maar waarvan de volle, diepe toon ons goed doet aan 't hart; oogenblikken waarin het gevoel van met weldaden overstelpt te zijn ons geheel en al vervult, waarin we ons klein en verlegen voelen onder al de liefdeblijken ons betoond. Zulke dagen doorleefde ik met de mijnen en 't is me een behoefte ook hier, in dezen ruimen vriendenkring, een woord te spreken van innigen en diepgevoelden dank. Acht gij 't natuurlijk, dat ik uitspreek in uw midden wat mijn hart vervult, dan zal 't u niet bevreemden, dat ik thans als van zelf een terugblik sla op den afgelegden weg. Ligt er een bepaald tijdvak achter ons 't zij dan van ons huwelijksleven of van onze openbare werkzaamheid, dan worden we onwillekeurig tot zulk een terugblik gedrongen, dan verwijlen we met onze gedachten in 't verleden, dan roepen wij ze op, de blijde en droeve herinneringen uit een tijdperk dat zich achter ons sluit en trachten we de som van onze levenservaringen in groote trekken op te maken. Zulke herinneringsdagen breken vroeger of later voor ons allen aan, zulke mijlpalen staan op ons aller weg en als we er toe genaderd zijn gaat het ons, zooals de dichter zong:

---

1) Vanwege het persoonlijk karakter van dit woord van herinnering aan 25 jaren van huwelijksleven en openbare werkzaamheid aarzelde ik eerst het hier te plaatsen. Toch kwam ik er toe, omdat hier persoonlijke ervaring samenvalt met die van vele vrienden en geestverwanten, ja ten deele een algemeen menschelijke is.

Over 't land van zijn verleden
Slaat de zwerver 't oog;
In gepeinzen en gebeden
Vaart zijn geest omhoog.

Vergunt me van morgen zoo'n terugblik met u in 't verleden te slaan, niet om te blijven staan bij mijn persoonlijke omstandigheden, maar om daarin zooveel mogelijk het algemeen-menschelijke weer te vinden en aan te duiden.

In deze schoone, groene Meidagen komt mij en menig uwer de bruidstijd van het leven voor den geest, de tijd, waarin we aan de geliefde vrouw of aan den uitverkoren man de rechterhand der trouw reikten. Wat waren we toen jong van jaren en wat waren we toen jong van hart! Met wat al frissche illusiën, met wat al stoute, overspannen verwachtingen gingen, 'k zou haast zeggen, stormden wij 't leven in. Want stormenderhand wilden wij ons geluk veroveren en 't een of ander doel bereiken, dat wij ons in onze liefste droomen hadden voorgesteld. 'k Zal niet zeggen, dat al die verwachtingen verijdeld zijn, neen, Goddank, voor zoo ver zij iets meer waren dan vluchtige illusiën, kinderen van een zinnelijke phantasie, voor zoo ver zij degelijke, reine idealen waren, geboren uit heiligen ernst en innige liefde, zijn zij verwezenlijkt niet waar? hoewel op geheel andere wijze en langs geheel anderen weg dan wij ons hadden voorgesteld. Wij begonnen met den zoeten droom der eerste huwelijksliefde en al was mogelijk een onherbergzaam oord ons ter woonplaats toebedeeld, in ons oog was het een paradijs. Maar uit dien weekelijken droom schudde ons de ernst van 't leven wakker. Het huiselijk leven kwam met zijn lief en leed. Onze eersteling werd ons geboren, met hoeveel verlangen verbeid en met hoeveel blijdschap begroet! Doch wellicht verheugden we ons maar korten tijd in zijn bezit en trad al ras de dood binnen in ons jeugdig huisgezin. Andere kinderkreten werden straks gehoord; van vroolijk gedruisch en kindergeschrei begon het huis te weergalmen. De kring breidde zich uit, maar ook de pijnlijke leemten, de ledige plekken vermenigvuldigden zich. Straks ontvielen ons de ouders, tegenover wie we ons altijd nog kinderen gevoelden en tot wie we als groote menschen bleven opzien met piëteit en dankbaarheid. De blijde dagen ontbraken niet, en de zoetste waren die, waarop we ons in of met onze kinderen verheugden, maar 't was of in evenredige mate ook de zorgen aangroeiden en in 't late avonduur zaten vader en moeder vaak vertrouwelijk bijeen om licht te zoeken in een of andere duistere vraag.

Doch te midden van dat alles bleef het beste. Wat ook verduisterde, helder stralend bleef de zon der onderlinge liefde; wat

ook week of teleurstelde, onveranderd bleef de wederzijdsche trouw. Ja, hoe meer wij de ernstige taal van het leven verstonden, hoe meer de last van leed en zorg ons soms de schouders drukte, des te nauwer werd de band der liefde toegehaald. 't Leed, dat ons eerst te hard en bitter, 't gemis, dat ons ondragelijk scheen, gaf langzamerhand aan het huwelijksleven een ernstiger toon en dieper tint, aan onze vreugd een hoogere wijding, aan onze trouw een hechter grondslag. Al vielen er vele bloesems af, er waren er toch ook, die zich tot vruchten zetten, die rijpten aan den levensboom; vruchten van heiligen ernst, van blij vertrouwen en liefdevolle toewijding.

De hartstocht ontvlucht,
De liefde blijft over;
Gerijpt is de vrucht,
Al rimpelt het loover.

Als 't aan zulke vruchten niet geheel ontbreekt, slaan we dan niet een terugblik in 't verleden met schaamte en weemoed, ja, maar ook met stillen, blijden dank? Vinden we dan niet onzen vurigsten wensch uitgedrukt in het lied:

Ons aan elkaar te wijden
Met heilig hulpbetoon,
Eénzelfden strijd te strijden,
Den strijd om 's levens kroon,
Dat zij ons eenig trachten
Zoowel in vreugd' als rouw:
Zoo mogen w' U verwachten
Verzekerd van Uw trouw!

Van dat lied no. 206 zong het koor vs. 3, de vergadering vs. 4 en het koor wederom vs. 5.

Bij den terugblik op een tijdperk van ons leven bepalen wij ons niet tot den engeren kring van de binnenkamer en het huisgezin; we vragen dan tegelijk ons af, wat het leven ons gaf en van ons eischte in ruimeren kring, wat wij, naar de mate onzer krachten, voor anderen mochten doen. Welnu, mag ik ook hier van eigene ervaring spreken, tegelijk met den huwelijksband ging ik een andere verbindtenis aan ,die met de Ned. Hervormde kerk, in wier dienst ik als godsdienstleeraar trad. Maar terwijl de eerste band steeds nauwer werd toegehaald, werd de laatste al losser en losser, tot hij eindelijk geheel ontbonden werd. Al schaam en bedroef ik me geenszins over 't verbreken van dien band, toch stemt een terugblik ook op dat verleden mij tot stille

dankbaarheid voor onnoemelijk veel goeds in en door die kerk genoten, en schroom ik niet daarvan te spreken, omdat mijne ervaringen tot op zekere hoogte ook die van menig uwer zijn.

Hoe geheel anders dan heden zag 't er in de wereld van het godsdienstig en kerkelijk leven vóór 25 jaren uit! Al begonnen zich de voorteekenen te vertoonen van een naderenden storm, toch heerschte er nog een betrekkelijke stilte. Wel was de groote omwenteling in 't godsdienstig denken en leven lang reeds voorbereid. Immers in 't jaar 58 was het, om maar iets te noemen, reeds meer dan 20 jaar geleden dat het geruchtmakend werk van Strauss, zijn Leven van Jezus verscheen, dat al de evangelische verhalen als een reeks van mythen en legenden durfde voor te stellen. Reeds hadden de Tubingsche geleerden, met Baur aan 't hoofd, een geheel nieuwe opvatting van het oorspronkelijk christendom voorbereid.

Ik voor mijzelf had aan Utrecht's hoogeschool geen anderen invloed ondergaan dan dien van Opzoomers ervaringswijsbegeerte en meer nog van zijn veelzijdige persoonlijkheid en, toen ik van daar naar Leiden verhuisde, had het bezielende woord van Scholtens en Kuenens fijne ontleding van het Oude Testament mij aanvankelijk de oogen geopend voor de onhoudbaarheid van het oude en de aantrekkelijkheid van het nieuwe standpunt, maar tot mijn innigst bewustzijn was dit alles nog niet doorgedrongen. Toen ik dan ook mijn taak aanvaardde in 't hart der Veluwe, te midden van de eenvoudigste landbevolking, die men zich denken kan, besefte ik nog niet, dat ik eigenlijk op een gansch anderen bodem stond dan mijn naïf-rechtzinnige gemeenteleden.

Opgevoed in een gemoedelijke orthodoxe omgeving, waar op den ernst en de praktijk der vroomheid alle nadruk werd gelegd, had ik nooit geleerd het dogme op den voorgrond te stellen, maar was ik me evenmin bewust geworden van de beteekenis der nieuwe levens- en wereldbeschouwing, die al het oude zou doen voorbijgaan. In volle oprechtheid verkondigde ik aan mijn eenvoudige boeren Jezus als den eenigen Zaligmaker, en al ontdeed ik zijn beeld instinctmatig van den bovennatuurlijken stralenkrans, hij was en bleef mij toch de Heilige bij uitnemendheid.

Hoe gaarne denk ik terug aan de leerjaren, doorgebracht in de stille dorpspastorie. Leerjaren in de studeerkamer, waar Baur mij een blik deed slaan in de wording en samenstelling van het vierde evangelie, waar Busken Huet's pas verschenen Brieven over den bijbel en de Genestet's Leekedichten van alle zijden bressen schoten in de veste van mijn overgeleverd geloof. Leerjaren te midden mijner gemeente waar ik, meê door eigen misgrepen en onhandigheden, allengs wat wijzer geworden, de een-

voudige vroomheid des harten, die ik bij sommigen mijner gemeenteleden vond, onafhankelijk van elke dogmatische voorstelling, leerde waardeeren. Toch konden daarbij ernstige conflicten niet achterwege blijven en toen ik de schoone maar barre heide mocht verwisselen met het statig geboomte van het Sticht was me dit een ware uitkomst, omdat ik te midden dier vriendelijke natuur ook een vrijere en frisschere opvatting van den godsdienst hoopte te vinden. Maar al was het bekoorlijk Renswoude bekend door de liberale traditiën van zijn predikantenreeks, toch stuitte ik ook daar op een rechtzinnigheid en een onmachtsleer die, hoe welgemeend ook, zoo taai en zoo verlammend waren, dat een langer verblijf dan er mij te beurt viel voor de gemeente en mijzelven bedenkelijk ware geweest. Beide gemeenten hebben sinds rechtzinnige voorgangers gekozen en inderdaad, die zijn er op hun plaats.

Eerst in Friesland's hoofdstad daagde mij de nieuwe levensmorgen. Daar mocht ik ontwaken tot het volle besef van mijne roeping, om, zooveel in mijn vermogen was, een prediker te zijn der nieuwe richting op godsdienstig gebied. Die nieuwe richting hield toen haar blijden intocht. Met warmte en geestdrift werden critische vragen op den kansel besproken, soms met jeugdigen overmoed, want hoe zou ik niet met schaamte erkennen, dat ook ik me niet altijd hield binnen de grenzen eener wijze voorzichtigheid! Maar toch, 't was mijn ernstig streven, den godsdienst vrij te maken van al wat niet tot zijn gebied behoorde en dien te prediken als de levenwekkende macht, die 't al bezielen en doordringen moet. Hoe liefelijke herinneringen aan opgewekte samenkomsten van godsdienstigen en maatschappelijken aard, aan volksvoordrachten en bijeenkomsten met anderen op touw gezet, aan warme geestverwanten en hartelijke vrienden bewaar ik in een dankbaar hart.

Toen ik in '66 herwaarts was gekomen voelde ik — waarom 't ontveinsd? — mij hier aanvankelijk teleurgesteld en misplaatst. Wel werd de nieuwere opvatting van den godsdienst hier reeds toen gepredikt door mannen, in wetenschap en ervaring ver boven mij verheven, maar de taaie behoudzucht van het kerkelijk Amsterdam noopte tot voorzichtigheid. Eerst langzamerhand won, onder de leiding dier veteranen, waarvan verscheidenen niet meer in ons midden zijn, de nieuwe richting veld en mocht het ook mij gelukken een kring rondom mij te vergaderen van dezulken, die mij verstonden en met mij samenstemden. Ik vond op steeds ruimer veld een vruchtbare werkzaamheid, waarbij ik me alleen te bedroeven had over zoo kleine kracht tegenover zoo groote taak. Intusschen werd de klove steeds breeder tusschen onze overtuiging en de kerkelijke vormen en reglementen. De onmogelijkheid om, bij den wassenden stroom der reactie, losgelaten door de

eerlijke invoering van het algemeen stemrecht in de kerk, de tegenstrijdige richtingen te vereenen in één kerkverband sprong steeds meer in 't oog.

Ten laatste werd het mij, onder de bezielende leiding van mijn oudsten broeder, volkomen duidelijk, dat plicht en geweten mij geboden een kerk te verlaten, die voor de vrije ontwikkeling van onze overtuiging geene plaats had. Een verrassende instemming vonden wij bij vele geestverwanten. Wij stichtten met elkander onzen vrijen kring — en ik behoef u verder niet te herinneren wat ons allen versch in 't geheugen ligt. Doch ook bij dezen terugblik is 't ons behoefte, de som van onze ervaringen op te maken en vragen wij ons af, wat we bij de vrije ontwikkeling van ons godsdienstig leven verloren, wat gewonnen hebben.

Verloren ja, hebben wij veel van 't geen 25 jaren of korter geleden ons volstrekt onmisbaar scheen: den bovennatuurlijken God rechtstreeks ingrijpend in het weefsel van onze lotgevallen en van ons zieleleven, de bijbelsche wonderwereld met de lichamelijke opstanding van Jezus tot hoeksteen, 't geloof aan den zondeval en, wat onmiddellijk daarmee samenvalt, dat aan den zondeloozen Zaligmaker, aan den persoonlijken God wellicht en aan een bijzondere Voorzienigheid — om van het mindere, allerlei kerkelijke vormen en symbolen, niet eenmaal te spreken — verloren die concrete, die aanschouwelijke, die menschvormige voorstellingen, die aan ons godsdienstig geloof schijnbaar een zekere vastheid gaven. Ja, als bij den terugblik op het godsdienstig verleden ons oog op menige ruïne rust, dan kan de vraag zich aan ons opdringen, of we bij den zoogenaamden vooruitgang niet ontzaglijk veel verloren hebben, de vraag, wat ons ten slotte rest, dat in 's levens strijd ons troosten kan en sterken.

Maar behielden wij de kern van 't godsdienstig geloof, den religieuzen zin, dan verontrusten ons die vragen bij rijper nadenken niet. Immers ons bleef dan 't geloof aan de zedelijke orde, aan de heilige Macht, die 't al bezielt en draagt. Wat mij aangaat, als 't er op aankomt die Macht in bepaalde woorden te omschrijven, dan voel ik me machteloozer dan vóór 25 jaren. Wie God is in zijn diepste wezen, 't is een vraag waarop geen sterveling het antwoord vinden kan; alle twistgeschrijf daarover schijnt me bij toeneming ijdel en onnut. De slotsom van alle mijmeringen over dit ondoorgrondelijk mysterie blijft wat Vondel zong:

U zoo te kennen als Gij waart,
Der eeuwigheden glans en ader,
Wien is dat licht geopenbaard?
Wien is der glansen glans verschenen?

Wat wij alleen vermogen op te vangen — 't is de onbevredigende weerkaatsing van het goddelijk licht in 's menschen ziel en omdat elke menschenziel een gebrekkig werktuig is en alle zielen van elkaar verschillen, zijn er even zoovele godsvoorstellingen als menschelijke zielen en is er onder die alle niet eene, die den denkenden vrome kan voldoen.

Maar terwijl mijn godsbegrip hoe langer zoo minder scherp werd afgebakend, terwijl ik 't niet waag te spreken noch van een persoonlijk, noch van een onpersoonlijk God, werd mijn godsdienstig geloof steeds inniger en vaster. Steeds dieper de overtuiging, dat de Godheid, neergedaald van haren hemeltroon, in onzen wil moet worden opgenomen, steeds inniger 't gevoel van de tegendigwoorheid der heilige almacht in mijn binnenste, steeds klaarder het besef dat de godsdienst de schoone, onmisbare poëzie van 't menschenleven is, een poëzie, die niet zweeft in de lucht, maar wortelt in het persoonlijk gemoedsleven en de zinnebeeldige uitdrukking is van eigen zielservaring. Wie en wat de God is tot wien wij opzien dankbaar en vertrouwend, ootmoedig en berustend, vol geestdrift en hoop, wij kunnen en zullen in 't antwoord op die vraag verschillen. De een zal niet aarzelen van het goddelijke te spreken in menschelijke vormen, de ander zal diep gevoelen, dat het Oneindige Leven, dat tintelt in onze borst, tegelijk zoo onmetelijk ver verheven is boven onze zwakke menschelijke natuur, dat iedere vergelijking daarmee hem bijna heiligschennis schijnt. Maar dat dankbaarheid en vertrouwen, ootmoed en berusting, geestdrift en hoop 's menschen hoogste levensgoederen zijn, de aandoeningen, die aan het leven kracht en waarde geven, wij zijn 't er allen over eens.

Waar 't dus ten slotte op aankomt, 't is, gelijk Gladstone 't zoo juist uitdrukte in de merkwaardige rede, waarmee hij in het Parlement, helaas vergeefs, op aanneming van zijn voorstel tot opheffing van den eedsdwang aandrong, de practische erkenning van de allerhoogste Macht, aan welke wij verantwoording schuldig zijn van elke gedachte, die wij koesteren, van elk woord, dat wij uitspreken. Met andere woorden, in 't gevoel van een heilige levensroeping zet zich onze godsdienst om, in 't besef: de Macht, die 't al bezielt en draagt, die in de natuur als levenskracht, in het dier als min of meer redeloos instinct zich gelden doet, spreekt in mijzelf als zedelijke drang. Gehoorzaam aan de wet van uw wezen, buig u eerbiedig voor het onvoorwaardelijk plichtsgebod, wijd u met geestdrift aan 't geen rein en edel is, wees goed en doe goed, geef u aan anderen met zelfverzakende liefde, dat is, hoe men ook moge verschillen over oorsprong en wezen der religie — de theologen zullen er nog over disputeeren honderde en duizende jaren — dat is haar practische eisch.

Ja, geef u aan anderen met zelfverzakende liefde, laat uw godsdienst de springveer en drijfkracht zijn van al uw werkzaamheid ook op maatschappelijk gebied. Voor mij althans werd de religie hoe langer zoo meer een sociale macht, een wereldvernieuwend beginsel. Maar al te lang trok zij zich schuchter van de wereld terug, ontvluchtte zij het openbare leven, daalde ze uit de sferen eener afgetrokken bespiegeling niet af tot de levende werkelijkheid. Onze godsdienst heeft naar alle zijden zijne voelhorens uit te steken, overal het oor te luisteren te leggen, met alles winst te doen. Terwijl hij de zedelijke kern van het christendom dankbaar aanvaardt is hem de christennaam betrekkelijk onverschillig; ook de wijsheid der Indiërs, ook de kunstzin der Grieken, ook de krachtige geest der Germanen moet hem ten goede komen; alles te aanvaarden om alles te beheerschen, alles onder de oogen te zien ten einde 't alles dienstbaar te maken aan 't hoogste levensdoel, dat moet zijn leuze zijn.

Zoo en zoo alleen bewaart de godsdienst zijn frischheid en zijn kracht. Zoo paart zich aan den terugblik in 't verleden een vroolijk uitzicht in de toekomst. Zoo bewaren ook wij, zijne vrienden, al mengt zich langzamerhand het zilver in de lokken, al is onze levenszon haar middaghoogte reeds voorbij, de frischheid en den levenslust der jeugd.

Besluiten we ons samenzijn met een lied aan dien onvergankelijken levenslust gewijd.

Van Lied 183 zong het koor vs. 2, de gemeente vs. 4.

VRIJE GEMEENTEN IN AMERIKA.

L'Évolution religieuse contemporaine chez les Anglais, les Américains et les Hindous par le Comte Goblet d'Alviella, membre de la chambre des représentants de Belgique. 1884.

De moderne richting, hoe jong zij nog wezen moge, begint in ons vaderland reeds oud te worden en vertoont hier en daar verontrustende sporen van afnemende levenskracht. Op de laatste vergadering van moderne theologen, als naar gewoonte in de Aprilmaand te Amsterdam gehouden, kwam dit duidelijk aan 't licht.

Daar openbaarde zich het verlangen naar een moderne dogmatiek, naar scherp afgebakende dogmatische voorstellingen, al wist niemand van hen, die ze verlangden, ze ook maar bij benadering aan te geven. Daar werd als een voordeel van kleine gemeenten geroemd, dat men een soort van tucht, een zekere contrôle op de gewetens en gevoelens der leden er gemakkelijker kon handhaven. Daar werd den modernen prediker aanbevolen om zich toch zooveel mogelijk te bedienen van de oude bijbeltaal en door hare symboliek zich aangenaam te maken aan de ooren zijner conservatieve hoorders. Daar werd eindelijk het christendom zoozeer voorgesteld als de in zichzelf volmaakte en absolute godsdienst, dat er van steun en licht, daaraan door andere godsdiensten te geven, nauwelijks sprake wezen kon. Al deze beweringen bleven wel niet zonder ernstige tegenspraak, maar ze werden toch door de groote meerderheid der aanwezigen met levendigen bijval aangehoord.

Dergelijke indrukken geven stof tot nadenken en stemmen tot weemoed. Ze leggen de vraag op de lippen: zal dan 't ranke scheepje, dat een 30 jaar geleden zich in 't ruime sop ging wagen met de vlag der „vrije vroomheid" in top, met een lading van degelijke critiek en ernstige wetenschap bevracht, bemand met scheepsvolk vol moed en geestdrift voor den tocht, door een reactionairen stroom gedreven, binnenloopen in de haven der behoudzucht? Zal de moderne richting de leuze „vroom en vrij"

laten varen, omdat deze, gelijk sommigen beweren, toch eigenlijk zoo vaag is en zoo zwevend, om haar te vervangen door 'k weet niet welk dogmatisch parool? Alsof de leuze: „het Godsrijk komt, het koninkrijk der hemelen is nabij," waarmee het christendom de wereld intrad, niet even algemeen en veelomvattend was!

Zulk een terughunkeren naar kerkelijke dogmen, banden en symbolen, stemt ons melancholiek, maar doet ons te gelijk met groote belangstelling uitzien naar godsdienstige gemeenten, waar men met de vrijheid volkomen ernst maakt en 't met haar durft wagen tot in de uiterste gevolgtrekkingen toe. De vrijheid is „maar peper en zout," heeft men gezegd, waarmee men op zichzelf niets aanvangt, als de spijs, die zij moeten kruiden, ontbreekt. Volkomen waar, het levensvoedsel van den godsdienst moet er wezen in de eerste plaats, maar ontbreken de kruiden, die er smaak aan geven, dan wordt dat voedsel laf en smakeloos en zult gij 't vergeefs voorzetten aan de kinderen van dezen tijd.

Zulke sterk gekruide gerechten worden ons aangeboden in het boek van den Belgischen volksvertegenwoordiger, welks titel ik hierboven afschreef. De godsdienstige ontwikkeling van den tegenwoordigen tijd in Engeland, Amerika en Hindostan wordt ons hier door een ooggetuige — want de auteur heeft de godsdienstige kringen, waarin hij ons rondleidt, persoonlijk bestudeerd — in frissche trekken geschetst. Van de ontwikkeling der moderne godsdienstige ideeën in Engeland en in Hindostan sprak ik vroeger reeds. Maar de blik, dien we hier slaan in de vrije gemeenten der Vereenigde Staten is zoo opwekkend en leerrijk. dat wij er aan de hand van onzen auteur eens willen rondwandelen. Niet om de Amerikaansche theologie is 't ons daarbij te doen, want zij is grootendeels van Europeeschen oorsprong, maar om de vrije organisatie van het gemeenteleven, om de verschillende vormen en nuances van godsdienstige gemeenschap, daar te vinden. Wij maken aan 't eind de moraal van de geschiedenis op en vinden gereede aanleiding tot eenige wenken en opmerkingen betreffende ons eigen gemeenteleven.

Het moderne gemeenteleven in de Vereenigde Staten heeft zich geleidelijk ontwikkeld uit de oude Puriteinsche orthodoxie. In dien vorm toch drong het Protestantisme in Amerika door. Sinds de regeering van Elisabeth hadden de Puriteinen geprotesteerd tegen de liturgie en hiërarchie der Anglikaansche kerk. Hoe meer hun democratische en calvinistische beginselen aan 't licht kwamen, des te meer stonden zij bloot aan vervolgingen, die eindelijk een aantal hunner de wijk deden nemen naar ons vaderland, waar zij zich te Leiden neerzetten. Maar de vrees,

dat zij zich daar langzamerhand zouden oplossen in het Nederlandsche protestantisme, deed hen het plan opvatten om in Amerika een soort van godsdienstige kolonie te stichten. Dat plan werd verwezenlijkt door de „pelgrimvaders" die, in 1620 uit Delfshaven op de Mayflower onder zeil gegaan, landden op Plymouth-Rock, aan de kust van Nieuw-Engeland. Ontworsteld als zij zich hadden aan het juk der staatskerk, was 't hun eerste verlangen hun gemeenteleven volkomen vrij te organiseeren. Van streng rechtzinnige overtuigingen gingen zij daarbij uit. Hun ideaal was een theocratische republiek, waarvan de bijbel 't hoogste wetboek wezen zou [1]).

Aan volkomen vrijheid van alle staatsinmenging paarde dit „volk des Heeren" een groote strengheid tegenover alle afwijkende meeningen. De eerste dissidenten, die zich in de nieuwe kolonie wilden vestigen, twee leden van de Anglikaansche kerk, werden naar Europa teruggezonden met hetzelfde schip, dat hen had overgebracht. Een reeks van draconische wetten sloot den toegang van Nieuw-Engeland voor de anabaptisten, de anti-nomianen, de kwakers en catholieken af; de vloeker en sabbatschenner stonden aan de strengste straffen bloot, ja tot in 1692 werden in Massachusetts toovenaars ter dood gebracht.

Een even streng Gereformeerd karakter had de eerste nederzetting van Nederlandsche kolonisten op Long-Island en in het tegenwoordige Albany, blijkens de bepaling der West-Indische Compagnie, dat in de kolonie steeds een „vroom lid der ware Gereformeerde Religie" aanwezig moest zijn, die als schoolmeester, tevens als „kranckbezoeker" of „siekentrooster" dienst zou doen [2]).

Maar die onverdraagzaamheid en dat rigorisme waren de keerzijde van een zedelijken ernst, die op de Amerikaansche maatschappij twee eeuwen lang zijn stempel heeft gedrukt en de constitutiën dier primitieve staten, hoezeer met bijbelteksten doorzaaid, ademden een geest van persoonlijk initiatief en van zelfregeering, die ons weldadig aandoet. Zoo stichtte de prediker Roger Williams in 1636 de kolonie Providence (den tegenwoordigen staat Rhode-Island) op 't beginsel van volstrekte vrijheid van eeredienst. Zoo schreef William Penn in 1682 in zijn grondwet het verbod om de kosten van eenigerlei eeredienst te dekken uit de staatskas, „ten einde te voorkomen, dat eenige secte zich boven de andere verheffen zou."

---

1) Bijzonderheden aangaande de reis der Pelgrimvaders in het klassieke werk van Bancroft, *History of the United States* etc. Vol. I, p. 279—323.

2) Zie Cohen Stuart. Zes maanden in Amerika. Deel I, pag. 234, een boek dat, van het rechtzinnig standpunt des auteurs, met groote levendigheid en kennis van zaken geschreven, de lezing onverwaard is,

Die vrijheid van beweging en organisatie moest op den duur vrijheid van denken met zich brengen. Ook hier moest de spijs door het peper en zout der ketterij voor bederf worden bewaard en de onmenschelijke predestinatieleer moest een reactie in 't leven roepen. Het derde geslacht der emigranten was dan ook nog niet voorbijgegaan, of reeds had het dogma der voorbeschikking met zijn ouden vijand het Arminianisme te kampen, dat door het Socinianisme op den voet werd gevolgd.

Zoo was de weg gebaand voor het Unitarisme, waarvoor sinds 1750 tal van geestelijken en leeken gewonnen waren. Een overgang van denkbeelden, die in ons vaderland, dank zij een heillooze staatsinmenging, aanleiding gaf tot den felsten dogmatischen en politieken strijd, kwam hier — hoe kon het anders bij een zoo onafhankelijke gemeente-organisatie? — langs den weg eener geleidelijke evolutie tot stand.

In 1805 vinden wij aan de universiteit van Harvard, die bijna tot de eerste tijden der kolonisatie opklom, een liberaal theoloog Dr. Ware. „Allen die den invloed van Dr. Ware hebben ondergaan," schreef later een zijner leerlingen Ezra Stiles Gannett, unitarisch prediker in Boston, „zullen nooit vergeten de kalme waardigheid, de practische wijsheid, de vriendschappelijke sympathie, die zijne leerlingen met waarachtige vereering tot hem deden opzien. Deze heldere en krachtige geest had een afschuw van ieder compromis met de waarheid zoowel als met de menschen."

Tot die leerlingen behoorde William Ellery Channing, de groote vertegenwoordiger der Unitarische beweging in Amerika. In 1815 stond hij aan 't hoofd van de vrijzinnigste en beschaafdste gemeente in Boston, en vier jaren later sprak hij, naar aanleiding van een beschuldiging van huichelarij hem en zijn geestverwanten naar 't hoofd geslingerd, te Baltimore zijn beroemde rede uit, die als het grondleggend manifest van het Amerikaansche Unitarisme wordt beschouwd.

Terwijl hij verklaarde zonder uitzondering alle leeringen aan te nemen, in de Heilige Schriften onderwezen, eischte hij het recht, daarvan den zin te zoeken op dezelfde wijs als van alle andere boeken. „Want het is aan de rechtbank der rede, dat God het overlaat uitspraak te doen over de waarheid der openbaring." „Die roemrijke hervorming van de kerk," zoo heette het daar, „wij verwachten haar met Gods hulp van de ontwikkeling van den menschelijken geest, van den zedelijken vooruitgang der maatschappij en van 't geen daaruit voortvloeit, de vermindering van vooroordeel en bijgeloof, eindelijk, 't geen niet minder van belang is, van de omverwerping van het menschelijk gezag in zake des geloofs, van den val der hiërarchie en andere menschelijke instellingen,

die met het voordeel der getalssterkte de individueele overtuiging onderdrukken en een pauselijke heerschappij in de Protestantsche kerk doen voortduren." Woorden, die ons thans alledaagsch en verouderd in de ooren klinken, maar in 't jaar 1819 van gewichtige beteekenis! Mede onder hun invloed toch breken in Massachusetts honderd vijf en twintig congregaties met het calvinisme en daaronder de drie eerste gemeenten door de Pelgrimvaders op de kust van Nieuw-Engeland gesticht. En in 1825 zien wij in Boston de *American Unitarian Association* in 't leven treden: „om de kennis te verspreiden en de ontwikkeling te bevorderen van het zuivere christendom."

Uit Channings geschriften spreekt een gezond en gemoedelijk rationalisme. Niet diep en innig, maar klaar en kalm is zijne vroomheid en in het proclameeren van de souvereiniteit der rede als onze hoogste autoriteit „our ultimate reliance" ligt zijne kracht. Maar de Unitariërs waren in de Vereenigde Staten, wat de „Groningers" hier te lande waren, de voorloopers en wegbereiders van een nieuwe richting. Hun goedhartige maar halfslachtige theologie, Ariaansch in de christologie, Pelagiaansch in de anthropologie, vormde een onmisbaren overgang. Een breede basis legden zij, waarop verschillende stelsels konden worden opgebouwd Allereerst verrijst op dien grondslag het *transcendentalisme.* Met dien barbaarschen naam noemen de Amerikanen eene richting, die uit de eischen van het geweten, uit de aspiratiën van het gemoed besluit tot het bestaan van een bovenzinnelijke wereld [1]. In Ralph Waldo Emerson en Theodore Parker vindt zij hare groote vertegenwoordigers. Emerson, aanvankelijk voorganger eener Unitarische gemeente, hield in 1838 voor de theologische faculteit van Harvard eene rede, die een oorlogsverklaring aan alle christelijks kerken, ook aan de Unitarische bevatte, b. v. in deze woorden: „de gebeden en zelfs de dogma's van onze kerken zijn, als de historische monumenten der Hindoes, volkomen geïsoleerd van het leven en streven der natie." De dichterlijke idealist trok zich nu terug in zijn eenzame kluis te Concord en ontwikkelde in zijn Essays, waarvan dat getiteld „Nature" (1836) het voornaamste is, zijn poëtisch pantheïsme. Van het Eeuwige Eene, den Algemeenen Geest, is de natuur het product en symbool en tusschen de individueele en de algemeene ziel, *soul* en *over-soul,* bestaat een onuitsprekelijke band. Op dat verband tusschen de natuurlijke en geestelijke wereld legt hij telkens allen nadruk.

„Wanneer de mensch zich bewust wordt van de goddelijke tegenwoordigheid in zijn eigen geest, als hij de overeenstemming

---

1) O. B. Frothingham, Trancendentalism in New-England, a History.

van de zedewet met de wetten der chemie, der botanie, der astronomie ontdekt, als hij in die overtuiging den grondslag vindt van den plicht, de orde der maatschappij, de kracht van het karakter, den rijkdom der beschaving, de volmaking van den smaak, o, dan hebben wij een godsdienst, die verheft, die in 't bijzondere en openbare leven tot handelen wekt.... Dan zal er een nieuwe kerk zijn, gegrond op de wetenschap van het zedelijk leven, in 't begin koud en naakt als een ander kind in de kribbe. Maar zij zal den hemel tot gewelf hebben, de aarde tot grondslag en de wetenschap tot symbool, zij zal weldra het schoone tot zich trekken, muziek en schilderkunst en poëzie."

Een nog krachtiger en welsprekender vertegenwoordiger vond dit godsdienstig idealisme in Theodore Parker. Aanvankelijk onder de Unitariërs werkzaam, werd hij door deze uitgestooten, sinds hij in 1841 in een unitarische kerk te South-Boston zijn beroemde toespraak over het voorbijgaande en blijvende in het christendom gehouden had, waarin natuurlijk de plechtigheden en leerstellingen van het christendom als het voorbijgaande, de groote godsdienstige en zedelijke waarheden door Jezus „dat volmaakte toonbeeld van den godsdienstigen mensch" uitgesproken, als het blijvende werden voorgesteld. Als een atheïst en goddelooze wilde de associatie der predikers van Boston hem uit haar gelederen bannen. Wel werd die banvloek niet uitgesproken, daar gematigde mannen als Ezra Stiles Gannett en James Freeman Clarke, die ik een paar jaren geleden op de vergadering der Unitariërs te Londen ontmoette, zich daartegen verzetten, maar toch waren alle kansels van Boston sinds dien tijd voor hem gesloten. Maar toen in 1845 zijne vrienden in een meeting de resolutie hadden aangenomen „dat Theodore Parker zich te Boston zou doen hooren," werd hem een concertzaal verschaft, in 1852 verwisseld voor een ruimer lokaal, waar hij zeven jaren lang elken zondag voor duizende toehoorders zijn profetisch woord deed hooren. Maar ik behoef Parkers beeld niet in bijzonderheden te schetsen. Wien staat hij niet voor den geest, de vurige profeet, wiens redenen tintelden van warme geestdrift en heilige ironie, de maatschappelijke hervormer, die op alle sociale toestanden het licht van den godsdienst vallen liet, de onverschrokken held die meermalen zijn preek stelde met een geladen revolver op zijn schrijftafel, om zich tegen dreigende invallen van kidnappers te verdedigen! Was ooit iemand het bezielende middelpunt van een vrije gemeente, dan is 't Parker geweest.

Welk een gouden eeuw beleefde Boston in de jaren zijner werkzaamheid! Naast Emerson en Parker paste Bancroft de begrippen van het transcendentalisme op de historie toe, Sumner op het volkenrecht, Alcott op de paedagogiek, Whittier op

de poëzie, Margaret Fuller op de critiek; Olivier Wendell Holmes deed zich kennen als humorist, Prescott gaf zijn geschiedenis van de Spaansche veroveringen in Peru en Mexico uit; Hawthorne toonde in den roman zijn gave van psychologische ontleding. Longfellow bereikte het toppunt van zijn roem en Daniël Webster, afgevaardigde van Massachusetts naar den Senaat der Unie, schitterde als de machtigste redenaar der Vereenigde Staten.

Doch hoezeer Parker, naar zijne voorspelling vóór zijn dood in Florence, in Amerika voortleefde en zijn werk voltooide, men bleef niet staan op 't standpunt door hem ingenomen.

De evolutie vervolgde haren loop. Meer en meer scheidden zich onder de Unitariërs de rechter- en linkerzijde vaneen. Terwijl de eerste nog met Emerson en Parker vasthield aan de absolute beteekenis van Jezus' persoon en werk, stelde de laatste hem op ééne lijn met Buddha en Zoroaster, met Mozes en Mohammed. Op een vergadering in 1866 te Syracuse gehouden kwam het tot een scheiding. Toen het voorstel van een der radicalen om in den titel van den Bond de woorden „christelijke kerken" te vervangen door „onafhankelijke kerken" verworpen was, brak de voorsteller Mr. Abbot met de Unitariërs en stichtte met zijn geestverwanten de „Free Religious Association". Deze stelde zich volgens Art. 1 harer Statuten ten doel „de practische belangen van den zuiveren godsdienst te bevorderen, de geestelijke broederschap (fellowship in spirit) aan te kweeken en de wetenschappelijke studie aan te moedigen, zoowel van het godsdienstige gevoel als van de godsdienstgeschiedenis". Dat op dien breeden grondslag zich vele vrienden van den vrijen godsdienst wenschten te vereenigen, bleek op de eerste vergadering 30 Mei '67 te Boston gehouden, waarbij niet alleen radicale Unitariërs, maar ook de zoogenaamde Universalisten, Hicksiten of progressistische kwakers, joden en spiritisten zelfs waren opgekomen. Behalve door zijne jaarlijksche vergaderingen, door lezingen en conférences in verschillende oorden des lands wenschte deze Bond zijn doel te bereiken door de uitgave van een orgaan, den Free Religious Index, die nog steeds een der eerste modern-godsdienstige weekbladen is 1).

In hare vergadering van 1882 besloot de Free Religious Association tot het maken van propaganda op ruimer schaal. Een van hare jongste afdeelingen te Dorchester in Minnesota wordt geleid door eene dame, Mevr. Clara Bisbee. Ten bewijze van hare veelzijdige werkzaamheid diene, dat zij den dienst leidt, het orgel bespeelt, de toespraak houdt, een Zondagsschool bestuurt en de geschiedenis

1) Als proeve van de richting waarin de Index wijst, volgt hieronder een artikel, daaruit door een mijner leerlingen vertaald.

der godsdiensten voor een klasse van volwassenen onderwijst [1]).

Op merkwaardige wijze schetst Rev. William J. Potter, een der redacteurs van den Index, den geleidelijken overgang van zijne congregatie te New-Bedford van het strengste calvinisme tot het onbeperkste liberalisme aldus:

„Onze vereeniging leefde van den tijd onzer voorvaderen af tot heden toe onder de wet der revolutie. Langs natuurlijken weg heeft zij zich ontwikkeld. Geen geweldige schokken, geen revoluties noch coups d'Etat heeft zij gekend. Haar heden is als een natuurlijk gevolg uit haar verleden voortgekomen. Niet zoozeer door een formeel besluit op een bepaald oogenblik, als wel door de natuurlijke logica van haar ontwikkelingsgang is zij genaderd tot het punt, waarop zij met terzijdestelling van alle credo's, geloofsbelijdenissen en theologische benamingen haar deuren opende voor menschen van alle geloof en zienswijze, die zich voelen aangetrokken door haren geest. Niemand is er, die den nieuw toegetredene rekenschap vraagt van zijn geloof of van zijne godsdienstige antecedenten. Voelt een van hen, die men „ongeloovigen" noemt, zich om eenigerlei reden tot deze samenkomsten getrokken, dan is er noch in de statuten noch in den geest van onze vereeniging iets, dat hem den toegang sluiten kan. Indien adepten van dat vooruitstrevend jodendom, dat zich in ons land ontwikkelt, ja zelfs een vrijzinnig aanhanger van de Aziatische godsdiensten, een Hindoe, een Buddhist, een Mohammedaan, onze stad doortrok of kwam bewonen — wat niet onmogelijk is in onzen tijd van reizen en trekken — ken ik noch in den geest, noch in de statuten van onze vereeniging iets, dat hen zou kunnen uitsluiten, zoo ze geneigd waren onze godsdienstige gemeenschap te zoeken.... Al is onze congregatie historisch opgericht en ontwikkeld als een christelijke vereeniging, gij hebt die trapsgewijze uitgebreid, door de logische kracht van het protestantsch beginsel, dat de rechten van het individueele oordeel en het vrije onderzoek erkent — totdat er geen andere voorwaarden van toetreding overbleven dan het streven van den mensch naar deugd en innerlijken vrede. Bij gevolg zou 't eenige begrip, dat gij als ketterij zoudt kunnen brandmerken, zijn de meening, die het geloof stelde boven het levensgedrag en de realiteit van het godsdienstige leven beneden de toevalligheid der kerkelijke benaming."

Een jongere, nog meer geavanceerde zuster van de *Free Religious Association* is de „*Society for ethical culture*," de vereeniging voor zedelijke beschaving te New-York. Zij werd in 1876 gesticht door Felix Adler, zoon van een joodschen Rabbijn aan de voornaamste synagoge van New-York. Voor Rabbijn opgeleid, reisde

1) Index van 29 Juni 1882.

hij naar Duitschland om zijn opvoeding te voltooien, maar werd daar zoo doortrokken van moderne ideeën, dat de loopbaan zijns vaders voor hem ontoegankelijk was. Als aanhanger van Kants wijsbegeerte in nieuweren vorm (neo-Kantiaan) keerde hij terug, vasthoudende aan de postulaten van den grooten meester, maar zonder aan de begrippen van God en onsterfelijkheid objectieve werkelijkheid toe te kennen. „Ik neem het theïsme niet aan," zegt hij in een zijner conférences. „Maar de grondslagen kunnen het gebouw overleven en den onderbouw vormen van een nieuwe stichting. Ik hecht mij met al mijne kracht aan de grondslagen van het theïsme: vooreerst de ontkenning van het toeval, dat is te zeggen de overtuiging dat er orde is in 't heelal, vervolgens het geloof, dat die orde goed is, m. a. w. dat er vooruitgang is in de wereld." Van deze beginselen uitgaande heeft Adlers philosophie, hoe vrij zij wezen moge, een religieuzen grondslag. Maar vooral onderscheidt zij zich door haar practische strekking. „Waar het verschil van geloofsbegrippen steeds sterker op den voorgrond treedt," zegt hij, „daar schijnt het noodzakelijk, de zedewet te plaatsen, daar waar ze aan geen discussie onderhevig is, in de practijk. De menschen hebben zoolang getwist over den Auteur van de wet, dat zij zelve in de schaduw is getreden. Onze beweging is een beroep op het geweten, een kreet om meer rechtvaardigheid, een opwekking tot strengere plichtsbetrachting."

Wat de matigheids- of afschaffingsvereenigingen doen op een bepaald terrein, wil deze vereeniging uitstrekken tot alle kringen van menschelijke werkzaamheid. Haar „dienst" bestaat des Zondagsmorgens uit een voordracht „entre deux points d'orgue", zooals onze berichtgever het uitdrukt. Maar als het publiek is uiteengegaan, vergaderen de leden in bijzondere samenkomsten om zich bezig te houden met hun verschillende speciale werkzaamheden.

Hun stichtingen zijn: 1°. een zondagsschool, waar de moraal, de geschiedenis der voornaamste godsdiensten en zelfs de wijsbegeerten van den godsdienst onderwezen wordt; 2°. een publieke kindertuin, naar de methode van Froebel ingericht; 3°. een ambachtschool, in 1878 geopend met één leeraar en acht leerlingen, maar die thans een directeur, acht assistenten en 250 leerlingen telt; het onderwijs is er kosteloos en, in geval van nood, geeft men den kinderen gratis voedsel en kleederen; 4°. een nijverheidsmuseum, aan de school verbonden; 5°. een inrichting voor wijkverpleegsters (district), die dagelijks aan de zieken van de armoedigste wijk van New-York haar krachten wijden. Al zou ik voor mij al deze practische bemoeiingen liever opdragen aan afzonderlijke corporaties dan aan een godsdienstige vereeniging, toch staat men verbaasd over een zoo veelzijdige werkzaamheid.

De vrijzinnige invloed van beide vereenigingen doet zich meer en meer gelden niet alleen onder de Unitariërs maar ook onder de Kwakers, althans onder die liberale fractie, die onder den naam „Progressive Friends" te Longwood, in Pennsylvanië, het programma van den vrijen godsdienst aannam, ja zelfs onder de joden. Terwijl hier te lande tal van joden, in hun hart van hun godsdienst vervreemd, toch eenige uiterlijke ceremoniën nog blijven aanhouden, vindt men ze in de Vereenigde Staten, die geëmancipeerd van al de ritueele, hygieinische en sociale voorschriften der wet, tegelijk bevrediging zoeken voor hun hoogere behoeften in een vrije godsdienstige vereeniging, ja in het Bestuur der *Free Religious Association* vindt men vertegenwoordigd de Unitariërs, de transcendentalisten, de kwakers, de spiritisten, de Duitsche materialisten, de Reform-Joden, terwijl ook de aanhangers der Indische Brahmo-Somaj haar door tusschenkomst van Keshub Chunder Sen meermalen sympathie betuigden.

Wilden we ook aan de ontwikkeling van het wijsgeerig denken in Amerika onze aandacht wijden, dan zou 't ons niet aan stof ontbreken. Want opmerkelijk is 't, hoe de practische Amerikaan tegelijk zijn speculatieven ader heeft.

„Van New-York tot San Francisco, van Chicago tot Cincinnati", zegt d'Alviella, „heeft iedere stad van eenige beteekenis haar wijsgeerige club of instelling." Hier wijdt men zich aan de ontwikkeling der Hegeliaansche wijsbegeerte, daar riep Spencer's evolutieleer het zoogenaamde „Cosmisme" in 't leven, dat geloof en vertrouwen in het heelal den hoeksteen van zijn godsdienst noemt. Maar tot de duizelingwekkende hoogten dier wijsgeerige bespiegeling waag ik het niet op te klimmen en bepaal me tot de opmerking, dat zelfs deze philosofisch mystieke godsdienst een samenbindende kracht vertoont en zich zijn eigen kring schept. Om de veelvoudigheid en spontaneïteit van dit vrije vereenigingsleven is 't mij hier vooral te doen, en van deze bonte verscheidenheid van godsdienstige levensvormen willen we niet scheiden zonder ons de vraag voor te leggen, wat hier voor ons te leeren valt.

Dan sta op den voorgrond de waarschuwing — voor zoo ver wij nuchtere Nederlanders die nog behoeven — tegen een onvoorwaardelijk dwepen met Amerika's godsdienstige toestanden. Vooreerst is 't er ver van af, dat de moderne godsdienst- en levensbeschouwing hier de heerschende zou zijn. Neen, de orthodoxie, in streng methodistische en puriteinsche vormen, heeft ook in Amerika het overwicht, al draagt ze zelden dat smakeloos dogmatistisch gewaad dat hier haar heerschende kleederdaacht is. Maar ten anderen schuilt hier in moderne kringen heel wat kaf onder

't koren. De beide leden van de firma „truth and humbug", die in Laboulaye's Paris en Amérique de journalistiek drijven, gaan ook hier hand aan hand. De weelderig ingerichte congregatiezalen, de prachtige fluweelen gestoelten, de luisterrijke bloementooi en de schitterende koorzang getuigen niet altijd van louter godsdienstige behoeften. Maar ook waar we met dit alles rekening houden, blijven er tot onze beschaming en opwekking genoeg teekenen over van gezond en krachtig leven.

In de eerste plaats verdient onze aandacht het zuiver-Protestantsch en onafhankelijk karakter van de modern-godsdienstige beweging in Noord-Amerika. Dat karakter verklaart zich uit haren oorsprong. Het Protestantisme toch ging hier vooraf aan het Catholicisme, dat eerst later vooral door Iersche immigratiën werd ingevoerd en het bleef daardoor vrij van die Catholieke traditiën, die hier nog altijd zijn vrije ontwikkeling belemmeren. Of is voor de groote meerderheid van onze Protestanten, de „modernen" niet uitgezonderd, een volkskerk niet nog altijd het ideaal? Een kerk, die de meest uiteenloopende elementen moet omvatten, en daarom het gemeenschappelijk geloof in de rekbaarste en dubbelzinnigste termen moet trachten uit te drukken; een kerk, die als belichaming of afschaduwing van het eeuwige Godsrijk een onvernietigbaar karakter hebben moet en zich dus een oplossing in zelfstandige gemeenten nooit mag laten welgevallen. Eerst waar met die illusie voor goed gebroken is, waar niet langer de kerk het geloof, maar omgekeerd het geloof de kerk of liever de gemeente maakt, eerst daar kan van een volkomen vrije natuurlijke ontwikkeling der godsdienstige ideeën sprake zijn. Daar vormen zich groepen van gelijkgezinden, bezield door één gedachte, neergelegd in een eenvoudige leus en uitgesproken door een voorganger, die de tolk tracht te zijn van het beste, dat leeft in zijnen kring.

Zulk een groep bestaat en leidt een krachtig leven, zoolang de godsdienstige gedachte, die hij uitdrukt weerklank vindt bij zijn leden en overeenkomt met hun hoogte van ontwikkeling.

„Maar als dat nu niet langer het geval is, wat dan?" — zoo vraagt men op bedenkelijken toon. Het antwoord is eenvoudig: dan ontbindt zich de vereeniging, dan vormt zich uit haar midden weer een nieuwe groep. Zoo alleen wordt de godsdienstige ontwikkeling voor stilstand en versterving bewaard; zoo enkel voegt zich het gelijksoortige op ongedwongen wijze bijeen. Wij zagen het in den geleidelijken ontwikkelingsgang der godsdienstige ideeën in Amerika. Uit de strenge Puriteinen zagen wij de ernstige Unitariërs voortkomen en van deze de transcendentalisten zich afzonderen. In 't midden dier laatsten vormde zich de Free Religious Association en uit deze kwam wederom de Society for Ethical culture voort. En wat vooral aan deze ontwikkeling een

natuurlijk karakter geeft is, dat ze niet van buiten af, niet van hooger hand bestuurd en belemmerd wordt, m. a. w. dat er van staatsinmenging in de godsdienstige belangen der gemeenten hier niet de minste sprake is. Alle kerkgenootschappen zijn hier, van hunnen oorsprong af aan, niets anders dan zedelijke lichamen aan 't gemeene recht onderworpen en door het absolute verbod om de kosten van eenigerlei eeredienst uit de staatskas te dekken gewaarborgd tegen een bedenkelijke voogdij. —

Dat wij hier met bestaande toestanden te rekenen hebben, dat met name de losmaking van den financiëelen band tusschen den Staat en de Protestantsche kerkgenootschappen een zeer ingewikkelde quaestie is, spreekt wel van zelf. Langs welken weg de restitutie der geestelijke goederen, in vroegere tijden door den Staat genaast, aan de kerkgenootschappen, uitvoerbaar is, in hoever de uitkeering van tractementen aan plaatselijke gemeenten, ook waar deze zich mochten losmaken uit het verband der Ned. Hervormde Kerk door Art. 168 onzer Grondwet toegelaten wordt, dat zijn vragen, die deskundigen mogen uitmaken. Maar dit is zeker, dat thans menige gemeente, al heeft ze alle reden van bestaan verloren, een kwijnend bestaan voortsleept, alleen omdat ze uit de staatsruif eenig voedsel, te weinig om te leven maar ook te veel om te sterven, ontvangt. Dit staat vast, dat een gemeente, die alleen op eigen krachten steunt en zich uit eigen fondsen onderhoudt, van hare leden eischt een inspanning en een offervaardigheid die, zoolang ze er zijn, haren bloei verzekeren en als ze er niet meer zijn haar voor een kunstmatig gerekt leven bewaren.

Wat ons hier eindelijk weldadig aandoet, 't is de warmte, de innigheid, de gezonde mystiek die zich in deze modern-godsdienstige congregaties, bij alle vrijheid van denken en beweging, openbaart. Hier niets van het prozaïsche rationalisme der Duitsche „lichtvrienden," niets van de platte en oppervlakkige wijsheid van vele onzer „vrijdenkers." De practische vroomheid, die Channings toespraken ademen, de warme gloed, die Parkers redenen doortintelt, het mystisch licht, waarin Emersons Essays zijn gehuld, zijn algemeen bekend. Maar ook in de meest geavanceerde kringen vinden we diezelfde behoefte aan verheffing en poëzie. Het lied, dat op zijn machtigen vleugelslag de schare opwaarts heft is er in hooge eere. En van den bekrompen angst voor een koorzang, die onder ons bij sommige geavanceerden gevonden wordt, zou men zich hier geen denkbeeld kunnen maken. Frissche bloemen sieren in den regel bijna overal het spreekgestoelte en bij elke feestelijke gelegenheid is de zaal op vriendelijke wijze getooid.

Maar bovenal uit de toespraken, ook van hen, die met theïsme en christendom meer of min gebroken hebben, spreekt een idea-

listische geest, een vast geloof aan een nieuwe toekomst van den godsdienst. „Wel verre van te beweren", zoo heet het bv. in het derde jaarlijksch verslag van de Free Religious Association, „dat het godsdienstig gevoel is uitgeput en dat de godsdienst zijn laatste woord gesproken heeft, meenen wij integendeel, dat het orgaan der godsdienstige kennis thans zoo krachtig is als 't immer was en dat de toekomstige hervormingen in den godsdienstigen toestand der wereld — van welke natuur ze ook wezen mogen — het gevolg zullen zijn niet van een mechanische verbinding der beste elementen uit de godsdiensten van het verleden, maar van een regelmatige, organische en vooruitstrevende ontwikkeling." Zoo laat Mr. Savage, een warm aanhanger van Spencers evolutieleer zich, in een toespraak in 1880 voor zijn gemeente gehouden, aldus hooren. „Al de godsdiensten laten zich onder drie categorieën rangschikken: de vereering der bijzondere verschijnselen van het heelal, de vereering van het menschelijk ideaal en dien derden vorm, dien men den wetenschappelijken of kosmischen noemen kan. Die laatste wijst aan onze bewondering, vereering en aanbidding het heelal aan, als één geheel beschouwd, de eenheid, het mysterie, het wonder, de macht van dat groote Wezen, waarvan wij afhankelijk zijn. Ik geloof dat de godsdienst der toekomst een vereeniging zal zijn van die drie elementen; hij zal zich eigen maken de artistieke neigingen van het heidendom, het zedelijk ideaal van het christendom zoowel als de breedere opvatting, die de beide andere in zich sluit: de kosmische vereering van het heelal."

Er is in deze beweringen, die ik natuurlijk niet onvoorwaardelijk voor mijne rekening zou willen nemen, tweeërlei dat mij aantrekt: vooreerst het vaste geloof in de toekomst van den godsdienst en ten andere de overtuiging, dat geen enkele der historische godsdiensten, ook niet het christendom, volkomen aan onze behoefte voldoet, maar dat uit het tegenwoordige gistingsproces nieuwe, hoogere godsdienstvormen geboren zullen worden.

Omdat alleen vrije gemeenten, op Amerikaansche leest geschoeid, aan dat gistingsproces volkomen vrijheid laten, daarom hebben wij ze lief. De conservatieve neigingen van zoovelen onder de modernen komen grootendeels voort, bewust of onbewust, uit kerkelijke sympathieën en moeilijk los te maken banden. Dit is verklaarbaar en verschoonlijk, maar hoogst bedenkelijk tevens. Want aan den godsdienst de toekomst, ja, maar alleen aan den vrijen godsdienst.

1884.

DE WERELDTAAL.

Ieder die eenigszins opmerkzaam de teekenen der tijden gadeslaat wordt tegenwoordig getroffen door twee verschijnselen van schijnbaar tegenstrijdigen aard, twee stroomen, die tegen elkaar schijnen in te druisen: een streven naar toenemende verscheidenheid ter eene, naar toenemende eenheid ter andere zijde. Aan den eenen kant een steeds grooter verschil van inzicht, voorstelling en bedoeling op staatkundig en godsdienstig gebied. Waar 't geldt de belangen van staat en maatschappij, zelfs tusschen geestverwanten zóó belangrijk verschil, dat op menig punt, tot groote schade van de algemeene zaak, vruchtbare samenwerking geheel onmogelijk blijkt en onder hen, die aan de voogdij van iedere kerk ontwassen zijn, spreekt op godsdienstig gebied menigeen zoozeer zijn eigen taal, dat het soms moeite kost elkander te verstaan. En aan den anderen kant, welk een groote en toenemende eenvormigheid! Om maar te beginnen met het uitwendige: de eigenaardige provinciale kleederdrachten, die schilderachtige nuances van het volksleven, verdwijnen bij den dag; de bijzondere costumes, die den eenen stand of het eene gilde van het andere onderscheidden, gaan met deze standen en gilden zelve de wereld uit en meer en meer vertoont zich de koning en zijn staatsdienaar in 't zelfde gewaad als de handelaar, de geleerde en de handswerkman. Ternauwernood is er verschil te bespeuren tusschen het costuum van de vrouw des huizes en dat van de dienstbode, tenzij dan dat het eerste niet zelden eenvoudiger is dan het laatste. De dialecten, die aan 't leven eener taal zulk eene eigenaardige kleurenmengeling bijzetten, worden gaandeweg uitgewischt en in den laatsten tijd wordt telkens onze aandacht gevraagd voor een wereldtaal die, overal verstaanbaar en gemakkelijk aan te leeren, een nauweren band van gemeenschap tusschen de volken vormen moet. Reeds zijn er die met zekerheid ons durven voorspellen dat de spreuk der Latijnen: „ééne menschheid, ééne taal" eerlang tot werkelijkheid zal worden en die als een lichtzijde dier toekomst ons voorspiegelen, dat

onze jongelieden dan niet langer met het leeren van verschillende talen zich 't hoofd te breken zullen hebben. In hoeverre nu 't ons aangeprezen Volapük kan beantwoorden aan de vereischten van zulk een wereldtaal, waag ik niet te beoordeelen. Bij voorbaat, dunkt me, boezemt zulk een kunstmatig ontworpen taal ons een zeker wantrouwen in, een wantrouwen, dat in dit geval niet door de welluidendheid der taal wordt weggenomen. Trouwens de thans geleverde proeve is lang niet de eerste op dit gebied. Reeds de groote wijsgeer Leibnitz trachtte zulk een wereldtaal te ontwerpen en lang vóór hem, op 't laatst der 17e eeuw, wijdde een Engelsch bisschop zijn gedachte aan 't zelfde onderwerp.

Terwijl we het denkbeeld aan de beoordeeling der taalkundigen overlaten, wensch ik thans de zaak uit een meer algemeen oogpunt te bezien. Naar aanleiding van de twee verschijnselen, die ik u daar noemde, raakte ik aan 't mijmeren over verscheidenheid en eenheid op godsdienstig gebied. Hoe kunnen we onze eigenaardigheid handhaven als volken, als menschen, als godsdienstige wezens bovenal en tegelijk medewerken tot de gewenschte hoogere eenheid? In een drietal wenken vat ik mijn gedachten samen.

Spreek en behoud uw eigen taal.
Versta en waardeer anderer taal.
Streef naar een algemeene wereldtaal.

Liggen alle oorsprongen in 't duister en zoeken we op menig gebied te vergeefs een afdoend antwoord op de vraag: van waar? dat geldt niet het minst den oorsprong van de taal. Van waar komt den mensch dat geheimzinnig vermogen om, aanvankelijk stamelend en gebrekkig, maar straks al duidelijker en klaarder zijn gedachten in den vorm van woorden uit te drukken, tot hij eindelijk de taal leert spreken en kneden als het willig werktuig van zijn geest.

't Antwoord op die vraag, zoo zeggen sommigen, is doodeenvoudig. De taal was de vrucht van een onmiddellijke goddelijke ingeving; aan een rechtstreeksche openbaring uit den hemel is zij dank te weten. God zelf heeft zijn menschenkinderen de taal op de lippen gelegd. Maar die zoo spreken zijn rechtzinniger dan de Heilige Schrift zelve, koningsgezinder dan de koning. Immers volgens de naïve voorstelling van den schrijver van het paradijsverhaal was 't Adam die, op last van Jahwe, aan alle dieren die hem werden toegevoerd hun bijzondere namen gaf. „Zoo als Adam alle levende zielen noemen zou, zoo zou haar naam zijn."

Niet aan een rechtstreeksche openbaring zeggen anderen, maar

aan een onderlinge overeenkomst dankt de taal haren oorsprong. Koningen, priesters, wijsgeeren staken de hoofden bij elkaar en beraamden saam een gemeenschappelijk voertuig van hunne gedachten. Maar daargelaten, dat tot die beraadslaging zelve de taal reeds noodig was, die juist door haar moest geboren worden, hoe onnatuurlijk en kunstmatig is deze voorstelling!

Neen, wij kunnen ons de taal niet anders denken dan als de vrucht van een natuurlijke ontwikkeling. Voelen, denken, spreken zijn in den mensch onafscheidelijk één. Denk u den oorspronkelijken mensch, hulpbehoevend en in dierlijken staat, huizend in de takken van 't geboomte. Allerlei indrukken overstelpen hem, aan allerlei gevaren is hij blootgesteld en als van zelf vloeien hem de klanken van de lippen tot uitdrukking van een gevoel van verbazing of vrees, van verrukking of schrik. Waar een verscheurend dier hem bedreigt, daar slaakt hij onwillekeurig kreten van ontzetting en afgrijzen. Zal of 't werkwoord, of 't zelfstandig naamwoord 't eerst geboren zijn? Zal hij den wolf ziende naderen hebben uitgeroepen: „hij komt, hij komt!" of zal hij met den kreet, „de wolf, de wolf!" zijn natuurgenoot hebben gewaarschuwd voor 't dreigend gevaar? De geleerden zijn 't er niet over eens. Hoe 't zij, met de gedachten ontwikkelen zich de vormen, waarin zich die gedachten uiten. Ze groeien als 't ware in den menschelijken geest. Van daar, dat we spreken van verschillende taalstammen met onderscheiden takken; stammen en takken, die zich uitbreiden en wijzigen onder den invloed van den bodem en 't klimaat, waarin ze groeien. Zoo krijgt iedere stam, elk volk, ja iedere mensch zijn eigen taal. Zoo is de taal de uitdrukking van 't innigst leven eener natie. „De taal is gansch het volk."

Wanneer we dus zeggen: spreek en behoud uw eigen taal, gij volk van Nederland, dan zeggen we met andere woorden: handhaaf uw nationaliteit. Heb ze lief de taal, waarin gij uwe eerste klanken hebt geuit en aan den schoot uwer moeder uw eerste gebed gestameld. Wees fier op een taal die, al moge ze den vreemdeling hard in de ooren klinken, voor elk, die haar kent en beoefent een eigenaardige bekoorlijkheid bezit.

Wanneer we zeggen: spreek en behoud uw eigen taal, gij mensch, dan zeggen we met andere woorden: wees u zelf; waar elke vogel zingt, zooals hij gebekt is, uit gij daar op uwe wijze, wat u 't harte in beroering brengt. Niet het minst op godsdienstig gebied. Gij draagt er roem op, dat ge een eigen godsdienst belijdt, dat ge u niet van hooger hand een overtuiging laat opleggen, welnu toon dan ook, dat gij een overtuiging hebt. Leer haar ontwikkelen gaandeweg. Want gelijk het kind al stamelend leert spreken en de klanken en woorden hem aanvankelijk worden

voorgezegd, zoo uit zich ook het zwak godsdienstig geloof aanvankelijk in anderer taal.

Maar de geleende klanken krijgen voor ons eerst beteekenis en waarde, als zij onze eigen aandoeningen uitdrukken, als ze zich wijzigen naar onze eigen geestelijke behoeften, als zoo onze eigen taal zich vormt. Spreek uw eigen taal, gij dogmatische natuur en hul, waar innerlijke drang er u toe drijft, de aandoeningen van uw gemoedsleven in de strenge vormen van 't begrip. Uit u in uw eigen taal, mystieke geest, wien de godsdienst een opgaan, een zich verzinken, een leven in de Godheid is. Bedien u van uw eigen taal, man van de practijk, voor wien de godsdienstige beginselen slechts waarde hebben, voor zoover zij zich in daden belichamen en optreden voor aller oog. In aller godsdiensttaal dezelfde grondtoon: eerbied voor die zedelijke orde, die allereerst in eigen geweten ons haar wetten stelt, vertrouwen op die heilige macht, die zich in eigen binnenste als drang ten goede gelden doet. Spreek van haar gelijk 't hart u ingeeft, mits uw taal waar zij en oprecht, zuivere openbaring van 'tgeen leeft in uw binnenste, juiste vertolking van 't geen gij zelf gezien hebt en doorleefd.

Dan zal ze van zelf warm zijn, tintelend en bezield. Want als we spreken van datgeen, wat ons 't hoogst en heiligst is, hoe zouden we 't dan niet doen met al de ingenomenheid der liefde, met al 't ontzag van het kinderlijk gemoed? Hoe zouden we dan niet de taal der poëzie te hulp roepen om in zinnebeeldige vormen weer te geven wat geen oog gezien heeft en geen oor gehoord!

Ja, in duizend tongen spreekt de geest van liefde en kracht. En terwijl een ieder spreekt in eigen taal, heeft hij die van anderen te verstaan en te waardeeren. Te verstaan, want bevoorrecht is de mensch die, behalve zijn eigen taal, ook andere talen spreekt. „Wie één taal kent, kent geen taal", heeft men gezegd en men bedoelde er mee: hij is niet in staat om door vergelijking met andere talen de eigenaardigheid, de schoonheid en kracht van eigen taal op te merken en te genieten. Of openbaart zich niet in iedere taal, die we leeren kennen, de eigenaardigheid van 't volk, dat haar spreekt? Het strenge Latijn leert ons onze gedachten beknopt en helder uit te drukken en de jonge Abr. van der Hoeven was gewoon, als een of ander denkbeeld hem nevelachtig voor den geest zweefde, er mee te worstelen zoo lang tot hij in Latijnsche volzinnen er zich duidelijk rekenschap van gegeven had. Het weelderige Grieksch met zijn onuitputtelijken rijkdom van dialecten munt uit door zijn verscheidenheid. Is niet het gemoedelijke en diepzinnige Duitsch bij uitnemendheid de taal van dichters en wijsgeeren? Hebben niet de grootste lierzangers van den nieuweren tijd in deze taal gezongen en de wijsgeeren, die de diepste vragen

poogden te doorgronden in haar gestameld? Is niet het Fransch, zoo los, zoo geestig en bevallig, vooral de taal van het gezellig verkeer? En spreekt niet in de Engelsche taal, zoo kort, zoo pittig en eenvoudig, de kracht en energie van 't Britsche volk zich uit? Zoo heeft ook elke godsdienst zijn eigen taal, ja zijn de godsdiensten zelve de onderscheiden talen, waarin 't gevoel voor 't hoogere zich uit. In den Indischen godsdienst een diep gevoel van vereering voor de macht en majesteit van de natuur, zinnebeeld en draagster soms van de daarachter schuilende zedelijke orde. In den godsdienst der Grieken een levendig gevoel voor de harmonie in 't beeld der goden, zoowel als in 't leven der menschen, zoodat hier het maathouden, 't zich wachten voor den overmoed de hoogste levensregel is. En in dien der Germanen de frischheid en vrijheid van de statige wouden, waarin hij zich ontwikkeld heeft. Ziedaar verschillende godsdiensttalen uit het verledene. Maar hoe onderscheiden ook de talen, waarin 't godsdienstige gevoel zich in onzen tijd en onze omgeving uit!

In de stad onzer inwoning leven duizenden Israëlieten en, trots veler bekrompen Jodenhaat, vereenzelvigen zij zich meer en meer met ons maatschappelijk en gezellig leven! Hebt gij wel eens getracht hunne godsdiensttaal te verstaan? Als gij op den grooten verzoendag de Synagoge binnentreedt, dan kost het u aanvankelijk moeite een glimlach te onderdrukken; dan komt wellicht het woord van den profeet u voor den geest: „is dat een vasten, dat ik verkies, dat de mensch zichzelf kastijdt? dat hij zijn hoofd laat hangen als het riet en zich hult in treurkleederen? Is niet dit het vasten, 't welk ik verkies, los te maken de boeien der ongerechtigheid?"... Maar toch, hebt ge geen oor voor de taal van boete en zondenrouw, van behoefte aan verzoening met God, die zich hier in gebrekkige klanken uit?

Ge ontmoet op uwen weg tal van Roomsch-Catholieken en voor zoover ze een staatkundige partij vormen, die in vereeniging met andere kerkelijken aan onze vrijzinnige staatsinstellingen den dood gezworen heeft, hebt ge hun in 't aangezicht te wederstaan. Maar verstaat ge iets van de poëzie van hun godsdienst? Zijt ge wel eens van huivering aangegrepen bij 't binnentreden van een dier machtige kathedralen, wier statige pijlers, wier hooge gewelven de ziel opwaarts heffen, hebt ge in de Mis — als ge de eindelooze wendingen en kniebuigingen der priesters eens kondt voorbijzien — het streven weergevonden om de Godheid te doen neerdalen tot, te doen wonen onder de menschen of noemt ge haar met onze Gereformeerde vaderen alleen „een vervloekte afgoderij?"

Ge komt telkens in aanraking met rechtzinnigen van allerlei gehalte; is 't u genoeg hen voor bekrompen dwepers te ver-

klaren? Of gevoelt ge, hoeveel wij aan de ernstigen onder hen zijn verplicht, omdat ze in hunne naar den vorm verouderde dogmen ons onsterfelijke levenswaarheden hebben overgeleverd, omdat ze door hun gehechtheid aan de traditie den band vasthouden, die met de voorgeslachten ons verbindt?

Ge werkt of leeft samen met zoogenoemde vrijdenkers en atheïsten? Ziet ge enkel uit de hoogte neer op hunne oppervlakkigheid, of weet ge te waardeeren den waarheidszin en de zelfstandigheid, die zich — zij 't onder ruwe en onbehagelijke vormen — bij hen openbaart?

Die allen spreken in de taal, waarin ze geboren zijn of die ze zich met inspanning eigen maakten. Mag 't dan in u opkomen hen te veroordeelen of te bespotten, omdat gij hen niet verstaat, met die bekende lieden van den Pinksterdag te zeggen: „ze zijn vol zoeten wijns!" of zou 't niet beter zijn een ernstige poging te doen om hunne taal te vatten en alzoo te lezen in hun hart?

Zoo onze eigen taal behoudende en die van anderen waardeerende, leeren wij te streven naar de algemeene wereldtaal. Gesteld, dat ze ooit geboren werd in eigenlijken zin, dan ware 't immers ondenkbaar, dat de bijzondere talen door haar werden opgeheven en zou ze niets anders dan een middel van internationale gemeenschap kunnen zijn. Zoo kan er ook zijn, zoo is er reeds, Goddank, een gemeenschappelijke godsdiensttaal, behoudens alle verschil van dialecten en tongvallen, een gemeenschappelijk geloofsleven, dat alle bijzondere inzichten en behoeften volkomen ongedeerd laat. Of zweeft niet op aller lippen de taal van berouw, van schaamte en schuldbelijdenis? Wordt niet de bede om vergeving en kracht ten goede in allerlei talen gehoord? „Vergeef, zoo hooren we den Indiër bidden, vergeef wat onze vaad'ren eens misdeden, vergeef wat wij met eigen hand misdreven." „Bij u, o Jahwe, is vergeving, opdat gij gevreesd wordt," zingt de Israëliet. „Vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven onzen schuldenaren," zoo doet zich de christen hooren. 't Kan zijn dat wij van dien gebedsvorm ons niet meer bedienen, maar als het levendig gevoel van zonde en tekortkoming, 't besef van den grooten afstand, die ons scheidt van het ideaal, als 't verlangen naar reinheid en kracht zich bij ons uit, in welke vormen ook, spreken wij dan niet op onze wijs dezelfde taal?

Uit het gevoel van onvoldaanheid en innerlijke tweespalt, dat ons vervult, vloeit bij ons allen voort dezelfde behoefte aan het hoogere, dezelfde dorst naar God. De Indiër drukt dat op zijn naïve wijze uit als hij roept: „wij hebben behoefte aan U, gelijk koeien, die verlangen gemolken te worden." De Hebreër op veel dichtelijker toon als hij in 't onsterfelijk lied van 't hijgend hert

den dorst naar God bezingt. En wie onzer ziet niet uit deze wereld vol tegenstrijdigheden en wanklanken met vurig verlangen op naar die hoogere wereld, waar enkel licht en reinheid woont?

Eén gemeenschappelijke taal spreken we, wanneer 't zelfde gevoel van bewondering voor 'tgeen schoon is en verheven zich van ons allen meester maakt. Voor een verheven natuurtooneel staan menschen van allerlei richting en kleur eerbiedig en bewonderend stil. Als we samen van een bergtop een verrukkend vergezicht genieten of ons verliezen in den aanblik van den oneindigen oceaan, vragen we niet naar de confessiën, die ons verdeelen, maar éénzelfde gedachte: hoe onuitsprekelijk, hoe goddelijk schoon! vervult dan aller ziel. Voor Muncaksy's onvergetelijke schilderij, Christus voor Pilatus, verdrongen zich Joden en Christenen, orthodoxen en modernen, maar 't zij ze den Christus hielden voor den eeuwigen Godszoon, 't zij voor den volmaakten mensch, 't zij voor de heerlijkste schepping der christelijke phantasie, allen werden aangegrepen door den aanblik van dien onschuldig veroordeelde, daar staande tegenover zijn aanklagers, door vooroordeel verblind en door partijhaat opgezweept, kalm en fier in 't geloof aan zijne zegepraal.

En bij gelegenheid der hulde aan Beets gebracht, was 't opmerkelijk de bonte staalkaart van richtingen en partijen gade te slaan, die allen zich vereenden in 't zelfde gevoel. 't Was toch niet enkel dankbaarheid voor 'tgeen Beets gedaan heeft tot verheffing en zuivering van onze taal, niet enkel waardeering van de onsterfelijke typen in de Camera Obscura door hem geteekend, neen, maar bovenal 't besef, dat hij in zijne taal geijverd heeft voor al wat liefelijk en welluidend is, dat hij tot in 's harten heiligdom is doorgedrongen, wat den grondtoon van aller hulde uitmaakte.

Maar ook en bovenal in de liefdadigheid boven geloofsverdeeldheid uit zich de wereldtaal van den godsdienst. Zeker, er zijn specifiek-christelijke, er zijn Gereformeerde en Lutersche weldadigheidsinstellingen en welke niet al meer. Ook het terrein der philantropie is met allerlei staketsels en scheidsmuren bezet. Maar nu en dan, onder den indruk van een treffenden ramp, een algemeenen nood, worden ze omver geworpen of zoekt men daarbuiten een gemeenschappelijk, zuiver menschelijk terrein. De barmhartige Samaritaan is niet van één land of éénen kring; als een wandelende Ahasverus vertoont hij zich in alle hemelstreken, nu in den vorm van 't Roode, dan in dien van 't Witte Kruis, maar 't meest in de gedaante dier stille liefdadigheid, wier linker hand niet weet wat de rechter doet, en die door innerlijke ontferming bewogen een geknakt leven zoekt op te richten of onverdeeld zich geeft aan een noodlijdend gezin.

Uit dat gevoel van hoogere gemeenschap is 't, dat de wereldtaal van den godsdienst geboren worden moet. Laat de individualiteit zich steeds krachtiger uitspreken, 't verschil steeds scherper zich afteekenen, toch is 't in duizend talen 't zelfde teeken, in duizend liederen dezelfde grondtoon. — Ja, te midden van zooveel spraakverwarring is 't ons goed nu en dan een toon te hooren die, omdat hij algemeen en zuiver menschelijk is, in ons, in aller harte weerklank vindt.

Zoo wordt de spreuk: één menschheid, éene taal, meer dan een ijdele klank. Zoo is 't één verlangen naar licht en kracht, naar reinheid en levensvernieuwing, dat woont in aller zielen; één kreet, die rijst van aller lippen, de kreet naar U, o God!

1884.

HET TOONEEL EN ZIJN INVLOED OP DE ZEDELIJKE VOLKSONTWIKKELING.

Van deze voordracht, de eerste in dit seizoen gehouden in eene avondsamenkomst, geleid door den voorzitter N. Tetterode, volge hier een beknopt verslag.

Het tooneel, en met name het Nederlandsch tooneel, is tegenwoordig aan de orde van den dag. Hoe geheel anders was dat vroeger! Er is een tijd geweest, waarin alleen bij feestelijke gelegenheden, b.v. bij de jaarlijksche opvoering van den Gijsbrecht van Aemstel, of als schitterende sterren van elders, een Devrient of Seebach, een Possart of Barnay zich vertoonden, een talrijk en meer aanzienlijk publiek de schouwburgen vulde. De meerdere belangstelling van den laatsten tijd is voornamelijk te danken aan het Nederlandsch Tooneelverbond, op welks dochter, de Tooneelschool, thans meer dan ooit de aandacht is gevestigd. In de Raadsvergadering van 30 Oct. l.l., toen het jaarlijksch subsidie van *f* 2000 aan die school ter sprake kwam, trok vooral de heer W. Hovy daartegen te velde en handelde alzoo volgens zijne overtuiging, die eerbied verdient. Maar er waren ook bestrijders van andere richting, die meenden, dat die Tooneelschool te weinig resultaten opleverde. Toch werd het subsidie aangenomen met 28 tegen 6 stemmen. Toen evenwel het tot dusver verleende subsidie door de Provinciale Staten werd geweigerd, werd hier en daar de vraag gehoord: waar moet het heen met ons tooneel? En aan ons, leden van eene vereeniging, die godsdienstig-zedelijk leven wekken wil, doet naar aanleiding daarvan de vraag zich voor: in hoever oefent het tooneel een zedelijken invloed? Vergunt me u in korte trekken het verband te schetsen, dat in vroeger eeuwen bestond tusschen het tooneel en de religie, om daarna de vraag te beantwoorden, in hoever het thans, niet alleen uit een æsthetisch, maar ook uit een zedelijk oogpunt, yerheffend en veredelend werken kan.

Godsdienst en dramatische kunst waren van hun oorsprong af

op 't innigst saam verbonden, ja, het drama is als 't ware een kind van den godsdienst. Evenals het kind door gebaren aanduidt, wat er omgaat in zijn ziel, zoo uitte zich ook de godsdienst in zijne kindsheid in mimiek en symbolische gebaren. Dramatische liturgiën vergezelden de godsdienstige handelingen. De dans van David voor de ark, de cultushandelingen der priesters, dramatische geschriften als de Jobeïde en het Hooglied, wijzen op 't verband, dat bij de Israëlieten bestond tusschen godsdienst en dramatische kunst.

Maar nergens was dat verband zoo innig als bij de oude Grieken. Denkt maar aan den oorsprong der tragedie, den bokszang bij de Dionusosfeesten. Bij hen werd onder de bezielende leiding van Aeschylus, Sophocles en Euripides het tooneel de groote volksschool voor godsdienst en zedelijkheid, waar eerbied voor de goden en gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat den burgers werden ingescherpt. Daar werd de strijd van den mensch met zijn lot in de aangrijpende figuren van een Prometheus en Oedipus geteekend, Daar verhief zich, b. v. in de Antigone, het noodlot allengs tot de zedelijke orde, die boven alle menschelijke instellingen, alle wetten van den Staat, eerbied en gehoorzaamheid afdwingt.

In het oude Rome, waar het strijdperk der gladiatoren wreedheid en bloeddorst wekte, rees de dramatische kunst nimmer zoo hoog en is dan ook het verband tusschen godsdienst en tooneel niet zoo gemakkelijk aan te wijzen. Hadden ook al de blijspelen van een Plautus en Terentius eenige zedelijke beteekenis, in den keizertijd dalen de pantomimen tot steeds lager peil en de tooneelspelers worden van de lijst der burgers geschrapt, ja door keizer Justinianus eerloos verklaard. Geen wonder dat de oude christelijke kerk dit tooneel bestreed, dat verscheiden kerkvaders het een werk des Satens noemden en een zetel des verderfs, dat zij de tooneelspelers voor zonen en dochteren van den Booze, de toeschouwers voor afvallige christenen verklaarden. Zoo scheen het, onder de aanvallen der kerk en bij den ondergang der oude wereld, met het tooneel voor goed gedaan.

Toch is 't diezelfde kerk, die het tooneel in anderen vorm, herleven doet. Of wat was het tooneel in de middeleeuwen anders — men mag het den kerkelijken van dezen tijd wel eens herinneren! — dan kerkelijk spel. Behoef ik u de wording en ontwikkeling der kerkelijke mysteriën en passiespelen in 't breede te herinneren? Werden niet op Kerstmis de herders rondom Bethlehems kribbe, de Wijzen uit het Oosten door de geheimzinnige ster voorgelicht en met Herodes in gesprek, ten tooneele gevoerd? Werd niet in 't jaar 1418 in den Dom te Utrecht *Het spel van Herodes* vertoond en in de Jacobikerk dat *van ons*

Heeren verrijsenisse? En is niet het passiepel van Oberammergau het bewonderenswaardig overblijfsel van de middeleeuwsche tooneelen uit de lijdensgeschiedenis, die door de vrome menigte met naïven eerbied werden aangestaard? Dit alles is zoo overbekend, dat het enkel behoeft te worden aangestipt.

Maar door de Renaissance en de Reformatie wordt de macht der kerk gebroken. Het tooneel keert naar de oudheid terug. Corneille en Racine putten hun stof voor een goed deel uit de klassieke wereld. De Horatiussen en Curiatiussen worden met al hun heldenmoed ten tooneele gevoerd en daarbij klemde men zich vrijwillig in de strenge banden der drie eenheden van tijd, plaats en handeling.

Shakespeare, dien ik u onlangs in een godsdienstige toespraak, als den dichter van het zedelijk leven voorstelde, is de groote herschepper van het tooneel, de vader van het moderne drama. Hij grijpt dadelijk uit het volle, rijke menschenleven en legt in zijn karaktertragediën — denkt aan Macbeth in de eerste plaats — de wetten der zedelijke wereldorde, het onverbiddelijke gericht der Nemesis in de wroeging van het geweten bloot. Straks leidt Lessing Shakespeare in Duitschland binnen en geneest hij zijn tijdgenooten van hun dweperij met de tamelijk onbeduidende stukken van Voltaire. Zelf moraliseert hij misschien eenzijdig in sommige zijner drama's, maar wij verzoenen ons met hem als we hem in zijn Nathan de Wijze het evangelie der humaniteit hooren prediken op een wijze, die ons zoowel uit een aesthetisch als uit een zedelijk oogpunt aangrijpt en bevredigt. De namen van Göthe en Schiller heb ik u slechts te noemen om u te herinneren aan den klassieken bloeitijd van het Duitsche tooneel, namen, die men in een beknopt en vluchtig overzicht als dit, alleen met eerbied en dankbaarheid vermelden kan.

Zoo zien we ons den weg gebaand tot den nieuweren tijd en stellen we ons de vraag: welk is in onzen tijd, naar de moderne opvatting, het verband tusschen het tooneel en 't zedelijk leven? Kan er van zulk een verband nog langer sprake zijn? Is niet „l'art pour l'art" de rechte leuze? Moet niet de kunst alleen om haars zelfswille beoefend worden zonder te vragen of zij vruchten afwerpt voor het zedelijk leven? Zeker de kunst in 't algemeen, en dus ook de dramatische, mag niet zijn de slippedraagster van den godsdienst, de dienares van de zedelijkheid. Ze heeft haar eigen taak en rol en roeping. Tendenzromans en tooneelstukken zijn vaak zoo middelmatig, omdat ze hun reden van bestaan niet in zichzelf vinden en wanneer men ze verdedigt door een beroep op hun braafheid en goede strekking, zijn we geneigd te antwoorden: „Braaf ja, maar tevens vervelend en daardoor

doodelijk voor de braafheid." Zoo was het Engelsche tooneel der 18e eeuw bijzonder braaf en trad het als zedemeester op. George Lillo verklaarde uitdrukkelijk, dat het doel der tragedie was de zedelijke verbetering der toeschouwers. In zijn „Koopman van Londen" geraakt een jonge handelaar in de strikken van een maitres. Hij besteelt op haar aandrang zijn patroon en vermoordt ten laatste, ter wille van een erfenis, zijn rijken oom. Die misdaden worden ontdekt en op den achtergrond van het tooneel vertoont zich een galg, waaraan de moordenaar en de boeleerster worden opgehangen. Aan 't slot luidt de moraal: „Vermijdt onkuische vrouwen, die even valsch zijn als schoon." Ik kan het stuk niet lezen, zegt Hettner in zijn fijne opmerkingen over het moderne drama, zonder dat me het bekende lied voor den geest komt, dat de terechtstelling van een eerzamen Duitschen predikant verhaalt, die zijn kind vermoord had en uit deze geschiedenis de moraal afleidt:

„Publiek, dat mij hier hoort,
Wacht u voor kindermoord."

Doch al is er van dergelijke huisbakken zedenpreekerij geen sprake, toch heeft en behoudt het tooneel een machtigen invloed op de zedelijke volksontwikkeling. Het drama stelle ons, 't zij negatief, 't zij positief, de ideale zijde van het leven voor, het geve ons het waarachtig menschelijke, 't zij in zijn heerlijke ontplooiing, 't zij in zijn jammerlijke ontaarding te aanschouwen en 't zal daardoor reinigend en verheffend werken, niet alleen op onzen schoonheidszin, maar ook op ons gevoel voor al wat rein en edel is. Is toch het schoone de „glans van 't goede," dan kan wat ons aesthetisch goed doet en verheft ons niet zedelijk verlagen en verontreinigen.

Laat ons zien hoe, ook in onzen tijd, de dichter en de tooneelspeler en het publiek kunnen samenwerken om aan het tooneel dien verheffenden invloed te verzekeren.

De dichter moet er allereerst wezen; hoe toch kan het tooneel herboren worden zonder vader? En wel een dichter die, gelijk Goethe 't zoo schoon beschrijft in het eerste voorspel van zijn Faust, niet de knecht, maar de leidsman is van de menigte. Een dichter, die de stof weet te hanteeren, die in ruime mate voor 't grijpen ligt in den vorm van het karakter- en het zedendrama.

Het karakterdrama neemt immers in den nieuweren tijd de plaats van het oude „Schicksalsdrama" in. Voor ons geen noodlot meer dat, als een blinde macht, van buiten af den mensch beheerscht, maar gelijk het in den Wallenstein heet

„In Deiner Brust sind Deines Schicksals Sterne."

Van dat karakterdrama is alweer Shakespeare de vader. Denk aan zijn Hamlet, den weifelenden geest, die niet handelend weet op te treden waar en wanneer hij moet, slachtoffer van dat practisch scepticisme, dat ook heden ten dage in onze maatschappij te vinden is. Denk aan den Faust, den vooruitstrevenden, den handelenden, ongeloovigen geest die „dwaalt zoolang hij streeft." Of aan Molière's Misanthrope, het droefgeestigste blijspel, dat ooit werd geschreven, waarin hij den hoofdpersoon voorstelt als zwartgallig en menschenschuw, omdat hij niet met de heerschende richting kan meegaan, niet met de anderen kan vleien en kruipen. Zijn thans de dichters schaarsch, die zulke karakters weten te scheppen, aan de stof ontbreekt het waarlijk niet.

Het historisch drama zou men als een onderdeel van het karakterdrama kunnen beschouwen. Men denke aan Shakespeare's Caesar, Jan I of Richard III, welk laatste stuk in onze stad onlangs zoo voortreffelijk werd opgevoerd. Welke grieven men ook tegen het stuk en de uitvoering moge hebben, al is 't de vraag of 't met zijn afschuwelijke tooneelen niet te zeer op de lagere hartstochten van de groote menigte werkt, de vraag of Bouwmeester het karakter van den hoofdpersoon niet te zeer van zijne demonische zijde opvat, toch komt dien kunstenaar bij zijn gebrekkige opleiding en andere ongunstige omstandigheden, alle hulde toe voor de wijze, waarop hij zijne rol heeft gecreëerd.

Als model van het zedendrama zou ik Molières Femmes Savantes willen noemen, zoo geheel gegrepen uit de Fransche maatschappij dier dagen. Wie verlustigt zich niet in de geestige teekening dier blauwkousen, waarvan er eene, als zij den Grieksch sprekenden Trissotin ontmoet in verrukking uitroept:

„Hoe! gij kent Grieksch Mijnheer! O, gij vergunt me wel
Dat ik om 't Grieksch alleen u in mijne armen knel!"

Waarlijk, aan dichters, die met succes de zeden en gebreken van eigen land en volk weten te teekenen en te hekelen ontbreekt het ook in onzen tijd niet. Von Moser in zijn Stiftungsfest, Glanor in Uitgaan, Lodewijk Mulder in De Kiesvereeniging van Stellendijk, Justus van Maurik in zijn Fijne beschuiten kunnen daarvan ten bewijze strekken. Wel zijn de grieven van den heer Hovy tegen het laatste stuk niet volkomen ongegrond; de teekening is niet fijn, de „Patagonische bekleedingssocieteit" is belachelijk overdreven en daardoor onbillijk, maar de hekeling van den veinzaard, den hedendaagschen Tartuffe, is op zich zelf volkomen geoorloofd en gezond. En hoewel er in Sardou's Maison neuve veel is, dat verwerpelijk genoemd mag worden, is toch met groote fijnheid het gevaar geteekend, dat men loopt, als men hooger wil vliegen dan de vleugels dragen kunnen. Kan en moet

nu het drama invloed oefenen op het zedelijk leven, dan is daarmee tevens de staf gebroken over die tooneelstukken, die, gelijk zoovele Fransche echtbreukdrama's den toeschouwer slepen door de riolen van het maatschappelijk leven, waaruit een walgelijke lucht hem tegenwalmt.

Naast den dichter moet de tooneelspeler zedelijk verheffend werken. De ideale tooneelspeler, hoe verheven is zijn taak, hoe edel zijne roeping! Hoe diep moet hij doordringen in de kunstwerken, die hij heeft te vertolken, welk een studie, welk een toewijding, welk een diepe menschenkennis wordt in hem vereischt! Zal hij als volksleider en volksopvoeder optreden, dan moet ernst van karakter en reinheid van leven hem onderscheiden. Zulke tooneelspelers, hoewel zeldzaam, hebben bestaan en bestaan nog, om slechts de gebroeders Devrient te noemen. Maar naast den idealen tooneelspeler staat de werkelijke en dan.... wat al teleurstellingen! Doch alvorens hem te veroordeelen, bedenke men aan wat al gevaren en verzoekingen hij is blootgesteld, gevaren en verzoekingen, zoo groot, dat men zich verklaren kan, dat ouders, wier kind neiging heeft voor het tooneel, hem zoolang mogelijk van dat glibberige pad zoeken af te houden. Heeft dat kind een bepaalde roeping voor die loopbaan, dan zal deze in 't eind toch wel overwinnen.

Is 't nu niet juist de roeping van de Tooneelschool den acteursstand te verheffen? Hoe juist drukte in de laatste Algemeene Vergadering van het Tooneelverbond de Voorzitter Allard Pierson dat uit toen hij zeide: „Het doel is de verheffing van den stand, is het beroep van den tooneelspeler te doen stijgen in de schatting van den kunstenaar zelf en ook van het publiek. De kunst zal met des te meer toewijding beoefend worden, naar gelang de kunstenaar zichzelf meer leert eerbiedigen en in dat hooge besef van eigenwaarde versterkt wordt door den eerbied voor het publiek."

Voor het publiek, want ook dit laatste moet krachtig medewerken, zal er van het tooneel een verheffende invloed uitgaan. Dat men na vermoeienden arbeid nu en dan in den schouwburg onschuldige uitspanning zoekt, wie zal 't wraken? Mits men er niet in de eerste plaats henenga om zich te verstrooien en zijn zinnen te verzetten, in een stemming, zoo lichtzinnig en oppervlakkig als die door Göthe in den reeds genoemden proloog van den Faust bij monde van den Theaterdirecteur gehekeld wordt. Ach, hoeveel blijft ook hier te wenschen over. Draken en spectakelstukken gaapt de groote menigte aan en de opvoering van een Nathan de Wijze, waarin onlangs de bejaarde Veltman de hoofdfiguur zoo verdienstelijk wedergaf, wordt vooral door de eerste standen slecht bezocht.

Alleen dan als het gehalte der tooneelstukken degelijker wordt en reiner, als de tooneelspelersstand wint in beschaving en zedelijken ernst en het publiek door belangstelling in edele kunst hen aanmoedigt en draagt, dan alleen, maar dan ook zeker, gaat het tooneel een betere toekomst tegemoet.

Van de gelegenheid tot debat, door den voorzitter na deze voordracht geopend, werd schaars gebruik gemaakt. De heer A, C. Wertheim, die met het doel om daaraan deel te nemen, zich ter vergadering had opgemaakt, kwam ongelukkigerwijze een weinig te laat en vond de deuren der benedenzaal reeds gesloten. Thans was 't alleen de heer H. W. Kemman, die eenige opmerkingen ten beste gaf.

Is, zoo vroeg hij, het schouwburgbezoek in deze dure tijden bij beperkte middelen aan allen aan te bevelen en voor allen bereikbaar? Moet een tooneelschool, moet zelfs een Stadsschouwburg van gemeentewege worden gesubsidieerd, waar er zoovelen zijn, die daartegen bezwaren koesteren? En laat niet het privaatleven van vele acteurs zooveel te wenschen over, gaf niet met name de historie van de schulden, waarin de heer W. van Zuylen te Rotterdam zich gestoken heeft, ons daarvan zoozeer den indruk, dat er van een ernstige opvatting van die taak haast geen sprake is?

Op deze bedenkingen werd door den spreker kortelijk gerepliceerd. Dat het niet ieder evenzeer voegt den schouwburg te bezoeken, spreekt van zelf. Elk moet ook hierin met zijne middelen te rade gaan; is er iets goeds te zien, dan is er ook voor minvermogenden voor weinig geld een plaats te bekomen. En kent niet elk in zijnen stand genoegens, die boven zijn bereik liggen en waarvan hij met wijze zelfbeheersching zich geheel of grootendeels onthouden moet?

Dat een subsidie aan de Tooneelschool of zelfs aan den Stadsschouwburg niet in ieders smaak valt, is niet te ontkennen. Maar van hoevele zaken geldt dit niet, waaraan de belastingschuldigen bijdragen, ook al maken ze door hun bijzondere omstandigheden of om des gewetens wil daarvan geen gebruik. Aan de Thorbeckiaansche leer, dat kunst geen regeeringszaak is, zijn wij in elk geval lang ontwassen. Wie verlustigt zich b.v. niet in de nieuwe verblijfplaats van onze vaderlandsche kunstschatten, die hier in onze onmiddellijke nabijheid eerlang staat geopend te worden.

En wat eindelijk het zedelijk leven aangaat van menigen acteur, ook van hem, die met name werd genoemd, acht ik het hoogst bedenkelijk het private leven, van wien dan ook, in het openbaar gunstig of ongunstig te beoordeelen. Ik bejammer het,

dat het bijzondere leven van zoovele tooneelspelers en speelsters te wenschen overlaat, maar ik betreur het evenzeer, dat dit met zoo menig onzer het geval is.

Een ernstige levensopvatting, 't besef van een hooge levensroeping zij ons aller ideaal, opdat er van ons allen een zedelijk verheffende invloed uitga.

De Voorzitter zou wel gewenscht hebben, dat de leden der Provinciale Staten, die de subsidie aan de Tooneelschool afstemden, deze voordracht hadden aangehoord; de uitslag der stemming ware dan wellicht één andere geweest.

Met een woord van warmen dank aan den spreker sluit hij deze samenkomst.

DE RELIGIE DER ZEDELIJKHEID.

Die Religion der Moral, von William Mackintire Salter. — Vom Verfasser genehmigte Uebersetzung herausgegeben von Georg von Gizycki. Leipzig-Berlin. Wilhelm Friedrich 1885. 1)

Men verhaalt, dat de staatsman Cavour kort voor zijnen dood gezegd zou hebben, dat hij de menschen van een jongere generatie benijdde, omdat zij vóór 't einde der eeuw getuigen zouden zijn van de grootste van alle historische gebeurtenissen: de geboorte van een nieuwen godsdienst. Nu moge die uitspraak ons wellicht wat sterk voorkomen, toch zullen we ons allen met hem vereenigen in de overtuiging, dat de religie zich moet vernieuwen en verjongen, zal zij uitdrukking en voldoening kunnen geven aan de behoeften van een jonger geslacht. Alleenlijk, over de vraag, langs welken weg die vernieuwing moet worden gezocht, welke de kern zal zijn der toekomstige religie, zullen velen onzer belangrijk verschillen.

Over die vraag loopt ook het verschil tusschen den Heer Molenaar en mij, dat reeds bij herhaling de lezers der Stemmen bezig hield en waarover ik nog eens, *en thans voor 't laatst*, een enkel woord wensch te zeggen. Beiden zijn we één in de overtuiging, dat het godsdienstig geloof een onmisbaar en blijvend bestanddeel zal zijn van de nieuwere levensbeschouwing; beiden trachten we dat geloof te handhaven met al de kracht die in ons is. Maar op de vraag, wat we door dat geloof verstaan, geven we zeer uiteenloopende antwoorden; geen wonder, dat we dus ook belangrijk verschillen ten opzichte van de wijze, waarop het ontwikkeld en verdedigd worden moet.

Mijn geachte bestrijder heeft in een zeer breedvoerig artikel mijne bedenkingen tegen zijne toespraak beantwoord en op scherpzinnige wijze getracht mij te vatten en te vangen op onjuistheden en inconsequentiën in mijn betoog. Al moge hem dit hier en daar

1) In 1888 verscheen: Zedelijke Religie door P. H. Hugenholtz Jr., bewerkt naar W. M. Salter's „Religion der Moral".

gelukt zijn, wat ik niet ontkennen wil, ik zal hem niet volgen op dien weg, omdat voor een zoo ingewikkelde en fijn uitgesponnen discussie mijn tijdschrift niet de juiste plaats, mijn hoofd niet het geschikte orgaan en mijne lezers niet het rechte auditorium zijn. Bij elk debat van dezen aard doet het verschijnsel zich voor dat de beide strijders zich beklagen over misverstand en begripsverwarring. Elk hunner toch heeft zijn eigenaardige terminologie, samenhangend met de constitutie van zijnen geest, en alvorens den strijd te aanvaarden zou men eigenlijk een woordenboekje hebben saam te stellen, waarin de hoofdtermen van het debat met onderling goedvinden werden verklaard en bepaald, zou men 't in dit geval volkomen eens moeten zijn over de beteekenis, aan de woorden „geloof" en „wetenschap" te hechten. Over de definitie van beide termen bestaat al aanstonds tusschen ons een groot verschil. Om mij thans tot den laatsten te bepalen, M. vereenzelvigt wetenschap en wijsbegeerte of liever rekent tot de wetenschap „ook wat wij de wijsbegeerte plegen te noemen", maakt dus m.a.w. de wijsbegeerte tot een onderdeel der wetenschap. Ik voor mij zou wetenschap en wijsbegeerte ten scherpste willen onderscheiden en moest ik hare onderlinge verhouding trachten te bepalen, dan zou ik de eerste de dienares der laatste willen noemen, in zooverre zij de bouwstoffen aandraagt en de gegevens levert, die de wijsbegeerte met elkander in verband te brengen en te waardeeren heeft. M. laat mij zeggen, dat de wetenschap tot alle oordeelen onbevoegd is, terwijl ik haar alleen onvermogend heb verklaard tot het vellen van een waardeeringsoordeel over kunstwerken en godsdienstige behoeften.

Maar in plaats van de opsomming te vervolgen van de termen, waarover tusschen ons misverstand bestaat en die ook mij een klacht over „begripsverwarring" op de lippen leggen, wensch ik liever onmiddellijk te komen tot het hart der zaak. Het groote punt van verschil tusschen ons beiden ligt, zoo ik me niet bedrieg, in de vraag: is het godsdienstig geloof allereerst eene zaak des verstands of des harten, is het de verstandelijke overtuiging aangaande het bestaan der oneindige oorzaak aller dingen, of wel de vertrouwensvolle toewijding van hart en leven aan het Hoogste Goed, aan de Heilige Macht, die ons draagt en drijft? Wordt het dus aangekweekt langs verstandelijken of langs zedelijken weg? Is het de vrucht van logische bewijsvoering of van zedelijke opvoeding? De eerste weg wordt door M. aanbevolen. Volgens hem — 't is ons een onverklaarbaar mysterie — is er religie denkbaar, echte religie zonder vertrouwen, en dus ook zonder toewijding en zelfopoffering. Meenden we tot dusverre, dat het offer, voorbijgaand naar zijn uiterlijken vorm, maar blijvend

naar zijn innerlijk wezen, de kern is van alle religie, die niet kan gedacht worden zonder overgave van zichzelven aan een Hoogere Macht, aan een zedelijk ideaal, een albeheerschend levensdoel of hoe ge 't noemen wilt, door hem wordt het vertrouwen met de vrees op eene lijn gesteld en worden beide uit de religie der toekomst gebannen.

M. wil enkel weten van een geloof aan God, dat wetenschappelijk verkregen wordt. Geen andere weg is er ter aankweeking van het godsdienstig geloof bij anderen dan 't hun te bewijzen. „Wat hun niet als waar bewezen kan worden, waarom zullen ze 't aannemen?" En ik ontvang een vaderlijke kastijding, omdat ik van het „andemonstriren" niet bijster veel heil verwacht.

Nu, indien het godsdienstig geloof inderdaad is: de verstandelijke erkenning van de oneindige oorzaak en niets meer, dan zeker is het logisch bewijs daartoe de alleenzaligmakende, maar ook volkomen zekere weg, Dan is 't voldoende met Spencer of met een positivist als Littré aan te toonen, dat de wereld van het relatieve van alle zijden door den oceaan van het absolute wordt omspoeld, dat men bij het onderzoek naar de eindige dingen altijd stuit op de sfeer van het oneindige, dat, wat wij naspeuren en doorgronden, wortelt in den bodem van het onnaspeurlijke en ondoorgrondelijke.

Is 't enkel om dit povere resultaat te doen, zal dit de plaats moeten innemen van een geloof, dat de drijfkracht is van het liefdeleven, de prikkel tot elke daad van zelfopoffering, ja zeker, dan kan men er komen langs dien eenvoudigen weg. Dan kan het verstandelijk bewijs ons dwingen tot de erkenning van het oneindige, 't zij gij dat al of niet een postulaat der rede noemen wilt. Alleenlijk moet dan dat verstandelijk bewijs juister worden geformuleerd dan dit geschiedt door M., die toestemt, dat de begrippen „oneindig" en „oorzaak" met elkaar strijden, of althans *schijnen* te strijden, „dat die oorzaak volstrekt onbegrijpelijk is, dat *ik in het denken er over verwar.*" Hoe toch het bewijs, dat er iets bestaat in het denken waarover ik verwar, mijn verstandelijke en wetenschappelijke behoeften kan bevredigen, is mij niet duidelijk.

Gesteld nu, dat het bewijs van het bestaan van het Absolute afdoend geleverd kan worden niet alleen, maar ook de godsdienstige behoeften volkomen bevredigt, hoe dood-eenvoudig wordt dan de aankweeking van het godsdienstig geloof! Wat breken we ons dan langer 't hoofd met de moeielijke vragen omtrent de methode van het godsdienstonderwijs! De godsdienstige opleiding van het jongere geslacht, waaraan men immers in een paar uren tijds het bewijs voor het bestaan van 't Absolute leveren kan, is

dan in datzelfde tijdsbestek voltooid! Dan kan er in de omgeving van M. en zijne mede-intellectualisten geen enkele „overtuigde atheïst" gevonden worden, want elk, voor wien ze hun bewijs ontvouwen, moet, als hij ten minsten niet krankzinnig is, onmiddellijk daarvoor zwichten, en het bestaan van God moet onder alle wetenschappelijke lieden evenzeer vaststaan als de stelling, dat tweemaal twee vier is. Ja, wat meer zegt: alle lieden, van het bestaan van het Absolute verstandelijk overtuigd, zouden dan ook religieuze, waarachtig-vrome menschen moeten zijn, in wie die warmte en bezieling, die geestdrift en geestkracht zich openbaarden, die de vruchten der religie zijn.

Hoe komt het dat de zaken zoo niet staan? Is 't niet, omdat het godsdienstig geloof heel wat dieperen inhoud heeft en hoogere beteekenis dan de bloot verstandelijke aanneming van de oneindige oorzaak aller dingen? Is 't niet, omdat het in zich sluit het geloof aan een oneindige waarde die verwezentlijkt, een hooger levensdoel dat nagejaagd, een zedelijk ideaal, dat verwerkelijkt worden moet, een waarde, een doel, een ideaal, waarvan we den waarborg vinden in die zedelijke orde, in die absolute levenswet, die zich in ons geweten, in ons zedelijk bewustzijn gelden doet?

Omdat het godsdienstig geloof voor mij niet een verstandelijke erkenning, maar een zedelijke overtuiging is zoek ik het te wekken niet langs verstandelijken, maar langs zedelijken weg. Het bestaan van 't Absolute kan ik gemakkelijk betoogen. Maar wat baat me dit, tenzij als onafwijsbare hypothese voor den wijsgeer! Welke kracht gaat daarvan voor mijn leven uit? „Wat zal hij er mee doen?" die vraag, die Bulwer aan een van zijn uitnemendste romans ten titel gaf is, en te recht, op elk gebied, de groote levensvraag van onzen practischen tijd. Hoe zal ik dat verstandelijk geloof omzetten in kracht tot handelen en strijden, hoe zal 't me voedsel geven voor mijn geest, die hongert naar vrede en gerechtigheid? Omdat dus mijn geloof van een ander gehalte is, verder gaat en dieper reikt, zoek ik daarvoor een anderen grond. En ik vind dien in mijn zedelijke natuur, in de innerlijke noodzakelijkheid, die mij dringt „het plichtbesef te aanvaarden als 's levens licht en mij alzoo verzekerd te houden van eene even heilige als heerlijke roeping." [1])

Hier sluit ik me aan aan het boek waarvan ik den titel hierboven afschreef en dat me juist dezer dagen een welkome bevestiging van eigen overtuiging bracht. William Mackintire Salter, wiens werk ik alleen ken in de Duitsche vertaling van den Berlijnschen hoogleeraar Gizycki is de voorganger van eene „Ver-

---

1) Dr. Ph. R. Hugenholtz. Studiën II pag 147.

eeniging voor zedelijke vorming" (Society for ethical culture) te Chicago, de jongere zuster of dochter, zoo ge wilt, van een dergelijke vereeniging aan wier hoofd Prof. Adler te New-York staat. In deze zijne voordrachten geeft Salter het programma dier vereeniging. „Ik weet niet", zegt hij, „of er in technischen zin een bepaalde philosophische basis is voor deze beweging, die ons allen zoo diep heeft aangegrepen. De souvereiniteit van de moraal — het gevoel, dat een hooge, een oneindig verheven beteekenis in dit alledaagsche woord verborgen ligt — dat is ons vereenigingspunt; en wellicht zal alles, wat ik thans vermag te doen hierin bestaan, dat ik iets van deze beteekenis, zooals ze zich aan mijn eigen geest voordoet, met zeer weinig formeele philosophie bloot leg."

Al heeft die vrees voor philosophie Salter, naar 't mij voorkomt ten onrechte, er van weerhouden de idee „God" op eenigerlei wijze af te leiden uit den absoluten eisch der zedewet, toch komt de kern van zijn betoog hierop neer: op zekere hoogte van zijne zedelijke ontwikkeling begint de mensch de zedewet, die zijn innerlijk leven beheerscht, als de hoogste levenswet te erkennen en leert hij zich te buigen voor het innerlijk „gij moet." De voorstellingen van 't geen goed en kwaad is mogen in den loop der eeuwen zich belangrijk wijzigen en voortdurend ontwikkelen, de onvoorwaardelijke plicht verkrijgt hoe langer hoe meer een bindend gezag, de eisch der zedewet een steeds meer absoluut karakter. Dat bedoelde ik, wanneer ik zei: „de diepste grond van het godsdienstig-zedelijk leven is voor mij geloof in mij zelf; de laatste grond van dat geloof een „ik kan niet anders."

Dat deze uitdrukking aanleiding kan geven tot misverstand, gelijk ze die aan M. gegeven heeft, erken ik gaarne. 't Ware juister geweest te zeggen: *het* kan niet anders of voor ieder mensch die van zijn plicht geen haarbreed af wil wijken en zijn zedelijke roeping willig aanvaardt, verkrijgt die plicht een onvoorwaardelijk karakter; hij heeft en moet hebben diepen eerbied voor 's gewetens eisch, geloof in de zedelijke roeping, hem gesteld. Het subjectieve „ik kan niet anders" van den religieuzen mensch vindt zijn grond in het objectieve „*het* kan niet anders" waarin elk, die zijn zedelijke roeping beseft, zijn levensdoel erkent en is alzoo specifiek verschillend van het willekeurige „ik kan niet anders" van hem, die zich alleen door lust en luim regeeren laat.

Zoo is ook mijn geloof in God, even als dat van mijn geachten bestrijder, geloof in den Absolute. Met hem zeg ik: „wie kan God zijn dan de Absolute, de Oneindige alleen; en hierin zou ik dus principieel verschillen van die ethici, voor wie God niet de Absolute, maar de Relatieve is, omdat hij staat tegenover de blinde natuurmacht en dus niet is de Almachtige en Albeheer-

schende. Maar in den Absolute, niet gelijk hij als de „oneindige oorzaak" aller dingen zweeft in de onbereikbare hoogte der wijsgeerige bespiegeling, maar gelijk hij in mijn eigen binnenste den absoluten eisch stelt van onbepaalde toewijding en onvoorwaardelijke plichtsbetrachting. Immers al bedenk ik me driemaal, ja driemaal driemaal, toch verkrijgt het geloof aan een oneindige oorzaak voor mij geen godsdienstig karakter. Hou zou die oneindige oorzaak, volstrekt onbereikbaar voor mijn verstand en hart, mij eerbied kunnen afdwingen! Eerbied, ontzag kan ik alleen hebben voor 't geen boven mij staat, maar van deze oorzaak weet ik niet of ze boven mij staat noch of ze aan mij verwant is; ik weet alleen dat ik niets van haar weet. Eerst als die Macht zich aan mij kenbaar maakt „in iedere golving en trilling van mijn bevend en biddend hart," [1]) eerst als zij zich openbaart „in het leven van mijn gemoed, waar ze de heiligste gewaarwordingen en begeerten wakker maakt", [2]) eerst als ze mij innerlijk ten goede dringt en in mijn eigen binnenste „voor de Gerechtigheid werkt," eerst dan geef ik mij eerbiedig en vertrouwend aan haar over. Nu is zij ook niet langer volstrekt onkenbaar, of zou 't al te gewaagd zijn een macht, die „de heiligste gewaarwordingen" in mij wekt, zelve heilig te noemen in den hoogsten zin des woords?

Nu zie ik in haar onafwijsbaren drang, die zich niet alleen in mij doet gelden, maar in allen, wier geweten spreekt, een openbaring van de zedelijke wereldorde. Van de laatste durf ik blijven spreken, ondanks Molenaars naïve opmerking: „de zedelijke orde is de wereldorde niet." Dat nevens haar de natuurorde staat, is zoo klaar als de dag. Maar wie bij eigen ervaring weet, dat de zedelijke mensch staat boven den natuurlijken, die vertrouwt ook, dat de zedelijke orde het mechanisme der natuur aan zich dienstbaar maakt, dat zij het dus ten slotte is, die de wereld beheerscht. In dien zin verklaar ik voor mij de door mij aangehaalde en zeker ietwat zwevende uitdrukking, „geloof en vertrouwen in 't Heelal."

Ik bedoel er mee het vertrouwen, dat het Heelal geen chaos maar een kosmos is, dat in de wereldontwikkeling geen blind toeval heerscht, maar een zedelijke idee zich verwezenlijkt; dat, om met Pelletan te spreken „le monde marche," of, om 't in oud-christelijke taal uit te drukken, „het Godsrijk komt." Wanneer zoo de religie mij is: eerbied voor de zedewet, die mijn leven beheerscht, voor de heilige macht, die in mijn binnenste haar eischen stelt, dan eerst verkrijgt zij een *practisch* karakter. „Een

---

1) Molenaar.
2) „

religie der zedelijkheid," zeg ik met Salter, „moet overeenkomstig haar wezen een practische religie zijn, niet practisch en ideaal, maar practisch, *omdat zij ideaal is.* Zij zal den menschen een heiligen last opleggen, hun een taak aanwijzen, — een last, die slechts wordt opgeheven als men handelt, een taak, waaraan men zich niet onttrekken kan tot zij vervuld is. Gelijk het plan van een bouwmeester, zoo beteekent eene idee niets op zichzelf: zij sluit in zich een nieuwen levensvorm, gelijk het plan een nieuwen bouw in zich sluit."

Een godsdienst echter, die niets anders is dan een vereering der oneindige oorzaak, staat met mijn practisch leven niet in het allerminste verband. Wat zal ik met die abstracte formule aanvangen te midden van 's levens strijd? Wat zal dat wijsgeerig begrip me baten tegenover al de bezwaren en hinderpalen, die mij belemmeren in mijn loop? Deze god is een product der denknoodzakelijkheid, waartoe ik opklim langs den ladder eener philosophische redeneering, maar die onbereikbaar is voor 't vroom gemoed. Ik kan hem vereeren, gelijk Recha uit Lessing's Nathan den engel zou kunnen vereeren, door wien zij waant uit de vlammen gered te zijn, een vereering waarvan Nathan haar geneest door te zeggen:

„Welke diensten kunt gij dan
Een engel wel bewijzen? Zie, gij kunt
Hem danken; vrome zuchten slaken; tot
Hem bidden; in verrukking als het ware
Versmelten" . . . . . .

Eerst wanneer die engel een mensch is, m. a. w. wanneer de goddelijke macht zich weerkaatst in 't menschelijk gemoed en woont in mijn binnenste, eerst dan is zij „niet verre van een ieder onzer," eerst dan oefent hare vereering invloed op de levenspractijk.

't Verheugt me, dat ik mij hier nog eens, met volle vrijmoedigheid, op Matthew Arnold kan beroepen. 't Moge waar zijn, dat hij is „een kind van den geest der agnostische strooming" — als hij dat met zoovele woorden aan den heer Molenaar bericht heeft, staat het mij niet vrij dit te betwijfelen, — 't blijkt dan alweer dat niet alle kinderen naar hun vader aarden. Bij hem althans staat niet de oneindige oorzaak, maar de innerlijke levenswet op den voorgrond. God noemt hij in wijsgeerigen zin: de richtingsstroom, door welken alle dingen de wet van hun wezen vervullen, *(the stream of tendency by which all things fulfil the law of their being.)* „God te behagen, God te dienen, Gods wil te gehoorzamen wil zeggen de wet der dingen te volgen, die in ons geweten gevonden wordt, en die een aanwijzing is, onaf-

hankelijk van onze willekeurige wenschen en invallen, van 't geen wij behooren te doen. Daar is dus een werkelijke macht, die voor de gerechtigheid werkt [1]), en zij is voor ons de grootste der werkelijkheden. Wanneer Paulus zegt, dat onze taak is „den geest van God te dienen, den levenden en waarachtigen God te dienen" en wanneer Epictetus zegt: „Wat heb ik noodig: — mijzelf bekend te maken met de wezenlijke orde der dingen en mij daaraan te onderwerpen" dan meenen zij beide in zooverre het zelfde, als beide bedoelen dat we moeten gehoorzamen aan een drang, niet wij-zelve, die in ons geweten zich doet gelden, waardoor de dingen de werkelijke wet van hun wezen volbrengen." [2])

Dat klinkt toch eenigszins anders dan de vereering der onkenbare oneindige oorzaak, verkregen langs wijsgeerigen weg. „Welk een vertroosting voor ons," zegt hij, „die zoo gedurig gekweld worden door onze bekende ongeschiktheid voor afgetrokken redeneering, als we bevinden dat voor de groote zaak van den godsdienst afgetrokken redeneering niet het aangewezen middel schijnt te zijn en dat een even goede of betere weg, — want inderdaad er kon, in den tegenwoordigen staat van zaken moeielijk een slechteren gevonden worden — iets is, dat binnen het bereik van een gewonen sterveling valt." [3])

Die weg is, volgens hem, niet die der afgetrokken redeneering, maar die der practische ervaring. „Israel, de stichter van onzen godsdienst, begon met ervaring. Hij kende uit gezegende ervaring „de Niet-Wij, die voor de gerechtigheid werkt, en wist hoe weinig wij daarbuiten van God weten." [4]) Vraagt men ons, wat het doel is der religie? dan luidt ons antwoord: *Gedrag.* En vraagt men ons verder, wat is gedrag? dan antwoorden we: *Drie-vierden van het leven* [5]). „Ethisch wil zeggen *practisch,* heeft betrekking op de practijk of het gedrag, overgaande in gewoonte of gesteldheid. Religieus wil ook zeggen *practisch,* maar practisch in een nog hoogeren graad, en de juiste tegenstelling van het ethische en religieuze is de juiste tegenstelling van het practische, namelijk: het *theoretische.*" [6])

Die „Eeuwige Niet-Wij" wien de godsdienstige mensch gehoorzaamt is zeer zeker — ik zeg het Molenaar van harte na — „een ander dan wij, dien we uit onszelven niet hebben voortgebracht noch voort kunnen brengen, maar die *is* eene, van alle poëzie

---

1) Ik stem M. toe dat het juister is deze bekende uitdrukking aldus te vertalen.
2) Matthew Arnold, Literature and Dogma.
3) " "
4) " "
5) " "
6) " "

onafhankelijke, onaantastbare werkelijkheid." Die macht bestaat, om 't even of wij haar al of niet erkennen. Zijn we in de eerste plaats intellectueel of wijsgeerig van natuur, dan denken we ons haar als de oneindige oorzaak; zijn we in de eerste plaats ethisch en practisch van natuur, dan denken we ons haar als de Macht, die voor de gerechtigheid werkt. Zijn we geen van beide dan komt er *voor ons* geen God voor den dag; maar te beweren, dat haar objectief bestaan afhangt van de omstandigheid of wij haar theoretisch of practisch vinden, zou zeker even onzinnig zijn als te beweren, dat het objectief bestaan van de zon afhangt van de omstandigheid of wij haar zien.

Erkennen we nu evenwel die macht, dan moeten we op een of andere wijze haar nader omschrijven en ons haar trachten voor te stellen. Dit doen we door middel van 't wijsgeerig denken, als we, hoe gebrekkig dan ook, ons een theorie zoeken te vormen van de verhoudingen van God tot de wereld. M. denkt zich de godheid als eene „*overal tegenwoordige kracht*, onveranderlijk werkzaam *door het gansche heelal*." Hoe hij daarbij met Pierson van den „verheven onzin" van het Pantheïsme spreken kan is mij een raadsel; me dunkt, dat in die omschrijving eene erkenning van het betrekkelijk recht van het Pantheïsme opgesloten ligt. Waar dit wijsgeerig denken te kort schiet, roepen wij de poëzie te hulp. Zij is volgens mij zeer zeker „de onveranderlijke gezellin, ja de onmisbare hulpe van het godsdienstig geloof". Zonder me hier in den breede te verdiepen in de onderscheiding tusschen poëzie, phantasie en symbool, wil ik alleen zeggen, dat, naar mijn bescheiden meening, de poëet, zooals die leeft in iederen religieuzen mensch, door middel van zijne phantasie symbolen schept. De religieuze mensch kan spreken in poëtische taal, als hij b.v. God den Heilige noemt of de Macht, die voor de gerechtigheid werkt; hij kan spreken in symbolen, wanneer hij God voorstelt, onder 't beeld van Vader of Moeder, van het Licht of de Zon. Hij kan zich daarbij als mensch niet onthouden van menschvormige voorstellingen; „de mensch weet nooit, hoe anthropomorphisch hij is" zegt Goethe terecht. Maar hij moet bij zijn godsdienstige voorstellingen zich gehouden achten „uit zijn geloof al datgene weg te doen, wat zich niet in ieder opzicht met de wetenschap verdraagt." Dit heb ik toegestemd en dit blijf ik toestemmen. Iedere godsdienstige voorstelling, die in flagranten strijd is met een onomstootelijk resultaat der wetenschap *moet* vallen en als onhoudbaar worden erkend. Maar nog eens: ik kan niet inzien, dat het geloof aan de onschendbaarheid der zedelijke orde of aan de souvereiniteit der zedewet daardoor in 't minst wordt aangetast. Met Salter zeg ik: „In den strengen zin van het woord wetenschap — de wetenschap van den mensch

zoo goed als iedere andere — weet deze niets van recht of onrecht, maar alleen van 't geen *is*, van feiten en de wet hunner verbinding. Voor het bloote verstand bestaan deugd en ondeugd niet. Deze begrippen ontstaan krachtens ons oordeelen over de feiten, en het orgaan van dit oordeel is een ander dan dat, waarmee wij de feiten waarnemen en ze verklaren, de menschen noemen het 't geweten." Dat men het goede *moet* doen en het kwade *moet* laten kan en zal een wetenschap, die binnen hare grenzen blijft, nooit tegenspreken, en evenmin kan zij onwaar maken dat het goede zijn zegen, het kwade zijn vloek met zich brengt, dat het eerste tot levensverheffing en ontwikkeling leidt, het laatste tot innerlijk verval en zedelijken ondergang: m.a.w. het bestaan van een zedelijke orde, van een Macht, die voor de gerechtigheid werkt, kan zij niet betwisten.

Welnu, van die macht en orde hebben ook getuigd allerlei overgeleverde dogmen die *zoo als ze daar liggen* voor ons onaannemelijk en onbruikbaar zijn. Toch hebben ze op hunne wijze eene waarheid uitgesproken. Want terecht zegt Molenaar: „naar mijne overtuiging bestaat er geen enkele geloofsvoorstelling of op den bodem daarvan laat zich een kiem van waarheid ontdekken." Jammer maar, dat 't hem niet gelukt is die waarheidskiem te ontdekken in het voorzienigheidsgeloof, waarop hij tamelijk hardhandig den regel van Luther wil toepassen: „rond en rein alles geloofd of niets geloofd." Dat met mijne voorstelling van het Voorzienigheidsgeloof geen enkele geloovige van den ouden stempel vrede hebben zal, spreekt wel van zelf. Maar wat zou Molenaar zeggen, als we hem toevoegden: gij hebt niet langer recht aan God te gelooven „op den antieken vorm komt hier alles aan, als ge 't zóó niet gelooft, gelooft ge 't niet meer!"

Maar genoeg. Onwillekeurig ben ik, Salters werk besprekende, telkens weer teruggekeerd tot bestrijding van mijn geachten opponent. Als van zelf kwam ik er toe, omdat het theoretisch-wijsgeerig geloof van Molenaar en het practisch-ethisch geloof van den Americaan een zoo scherp contrast vormen. Dat alleen het laatste in onzen practischen tijd een toekomst heeft zoowel in de nieuwe als in de oude wereld, daarvan ben ik met Salter en zijn Duitschen vertolker innig overtuigd. Gelukkig dat ik met de drie mannen, wier denkbeelden ik hier telkens aanhaalde en beoordeelde: Salter, Matthew Arnold en Molenaar, hoe uiteenloopende wegen wij ook bewandelen, toch ten slotte 't zelfde doel beoog. Wij allen „zullen er nooit of nimmer toe komen om aan de wetenschap het recht te gunnen door ons godsdienstig geloof eenvoudig een streep te halen," wij allen zullen „'t gevoel hebben als zouden we moeten ophouden mensch te zijn en ons mensch te gevoelen ten dage, waarop we gevoelen zouden dat ons het

geloof aan God in ieder opzicht was komen te ontzinken." [1])

Handhaving van de religie als 's menschen onmisbaar goed is dus ons aller streven. En al schrikt M. angstig terug als ik spreek van „liefde tot God," toch zal hij, vertrouw ik, niet aarzelen zich met ons één te voelen in — 't geen voor mij hetzelfde is — liefde tot de Waarheid en Gerechtigheid.

1885.

1) Molenaar, Toespr.

CHRISTELIJK SOCIALISME. [1])

I.

Elke tijd, en dus ook de onze, heeft zijn „question brûlante", zijn brandend vraagstuk, dat op aller lippen zweeft, dat de hoofden inneemt, de gemoederen vervult, de debatten beheerscht, de zenuwen spant en de harten der ernstig denkenden „brandende in hen" doet zijn. Dat was b.v. een 25 jaar geleden, in modern-godsdienstige kringen, de vraag naar het recht en de beteekenis der historische kritiek op de evangelische verhalen uitgeoefend.

't Was de tijd, waarin Busken Huet en Hofstede de Groot in hunne Brieven over den Bijbel hun Machteld en Reinout en Leonard lieten disputeeren over de geloofwaardigheid der wonderverhalen, over de echtheid der bijbelboeken, over de vraag zelfs, of de inhoud van den brief aan de Galaten zich overeen liet brengen met dien van het Boek der Handelingen, op een wijze waartegen de Genestet vriendschappelijk-ondeugend protesteerde, toen hij zong:

„Zoo te theologiseeren
Met een lieve jonge deeren
Waarlijk neen, dat schikt zich niet —
En natuur en kunst, meneeren!
        Protesteeren,
Met een glimlach. in dit lied."

Die theologiseerende periode van de moderne richting ging voorbij. Al blijft zij natuurlijk, getrouw aan hare wetenschappelijke roeping, ook de kritische vraagstukken bespreken, minder dan vroeger brengt zij die onder de oogen van het groote publiek. Daar zijn thans de sociale vragen aan de orde. Het socialisme staat daar als een opgericht teeken, aan de eene zijde geschuwd

---

1) In eenigszins om- en uitgewerkten vorm volgt hier eene voordracht, door mij gehouden, in eenige afdeelingen van het Nut en van den Protestantenbond.

als het roode spook, het voorteeken der naderende revolutie, aan den anderen kant begroet als de Messias, die zijne volgers binnen kort zal brengen in 't beloofde land.

Inderdaad, 't kost tegenwoordig moeite het socialisme onpartijdig te beoordeelen en met kalmte te waardeeren. Want onder den indruk van de woelingen der sociaal-demokraten werd de benaming socialist bijna een scheldnaam onder ons. Socialisten, dat zijn, zoo meent men, onhebbelijke en onhandelbare lieden, die op ruwen toon hun overspannen eischen doen hooren, die op kwajongensachtige wijze de orde verstoren in menige rustige vergadering en met wie eenvoudig niets is aan te vangen. Dat het woelig hoopje sociaal-demokraten zich door eigen schuld zulk een oordeel heeft op den hals gehaald, dat de hoogst afkeurenswaardige wijze waarop een even ruwe hoop van zoogenaamde „Oranjeklanten" hun te lijf ging zich daaruit verklaren laat, is algemeen bekend.

Indien ooit, dan bleek het onlangs bij de schitterende viering van het Koningsfeest, dat ons volk van de opruiende woelingen der „soosjalen" hoegenaamd niets weten wil. In de eenparige en spontane versiering der achterbuurten, in den goedmoedigen humor, waarmee alle socialisten naar „de harington" verwezen werden, ligt een plebisciet over hun streven van onmiskenbare beteekenis. Maar 't spreekt vanzelf, dat hiermee de zaak niet is afgedaan. Dolle sociaal-democraten en ethische socialisten, dat zijn twee.

Wat de eersten aangaat, zij zijn de „tollenaars en zondaars" van onze maatschappij. Wat deed Jezus met die lieden? Hij trok zich hunner aan, hij zat in hun midden neer, hij at met hen. Een beroep deed hij op hun beter Ik, een hunner zelfs nam hij op in zijnen kring.

Welnu, ziehier een trek van het Christusbeeld, die voor ons groote beteekenis heeft. De wereldbeschouwing van het oude Christendom is de onze niet meer, met zijne metaphysica hebben wij gebroken, maar voorzoover het oude Christendom een leeken-en volksbeweging was, voorzoover het zich wendde tot de paria's der maatschappij met de blijde boodschap der reddende liefde, heeft het ons iets goeds te zeggen. Er is een onheilig en onzinnig, maar er is ook een edel en ethisch, een christelijk socialisme. „Christelijk" niet in den zin van de werklieden-vereeniging Patrimonium, die het eenige redmiddel van de maatschappij vindt in den terugkeer tot de leer der Dordtsche vaderen, tot het oud-Gereformeerde kerkgeloof; niet in den zin van den Berlijnschen prediker Stöcker, voor wien christendom niets anders is dan Jodenhaat en anti-Semitisme; niet in den zin van den aartsbisschop von Ketterer, die de arbeiders als een eenig man wil

opnemen in den schoot der alleenzaligmakende Moederkerk; maar „christelijk" in den humanitairen, den zedelijken zin van 't woord. Laat ons uit de geschiedenis van dat ethisch socialisme enkele grepen doen en trachten het in een paar edele gestalten te teekenen.

Van christelijk socialisme sprekende bedoel ik daarmee niet, dat het socialisme een plant is, die enkel op christelijken bodem groeide. Neen, ook in de Heidenwereld heeft het onder allerlei vormen zich vertoond. Immers stonden bij de ouden in 't gemeen, inzonderheid bij Grieken en Romeinen, de rechten der gemeenschap op den voorgrond en was de mensch in hunne schatting in de eerste plaats burger van den staat. Zoo heeft b.v. Plato in zijne Republiek zijn socialistisch ideaal geteekend. Die dialoog wordt ingeleid door een breed onderzoek naar het wezen der rechtvaardigheid. In den staat vertoont zich de rechtvaardigheid, wanneer, door een behoorlijke arbeidsverdeeling, allen hun eigen taak verrichten, de handwerkslieden, de wachters en de overheid. In deze drie hoofdgroepen toch heeft de ideale staat zijn roeping te vervullen. De wachters hebben als goede wachthonden te waken voor het heil van den Staat. Daartoe moeten zij tegelijk krachtvol en zachtmoedig, driftig en wijsgeerig zijn. Om die eigenschappen in hen te ontwikkelen behooren zij bovenal in gymnastiek en muziek te worden opgeleid. In de muziek allereerst of liever in de muzenkunst, dat is in alles wat den geest en het gemoed ontwikkelt. Daartoe onder anderen de sprookjes en mythen, die hun verhaald kunnen worden, voorzoover zij geen onreine voorstellingen omtrent de goden bevatten. Merkwaardig is — in 't voorbijgaan gezegd — de kritiek hier door Plato uit een zedelijk oogpunt geoefend op de mythen door Homerus en Hesiodus verhaald. — Nevens de muzenkunst de gymnastiek, die niet alleen de lichaamsoefening omvat, maar al wat tot bewaring en versterking van het lichaam dient.

Zoo opgeleid in strenge tucht en met de uiterste behoedzaamheid, leven zij in de meest volstrekte gemeenschap. Geen bijzonder eigendom wordt onder hen geduld. Gemeenschap van belangen, van goederen, van vrouwen zelfs moet onder hen heerschen. Volmaakte gelijkheid moet er bestaan tusschen man en vrouw. Ook het verkeer der geslachten onderling moet geregeld worden door de overheid, die uit den stand der wachters wordt gekozen. Ziedaar het socialime met al zijn licht- en schaduwzijden in de groep der wachters toegepast. Maar ook enkel in die groep. Want opmerkelijk is 't, dat hier van eenige gelijkstelling van de arbeiders met de andere rangen in den staat niet de minste sprake is. Die arbeiders toch waren slaven en die

slaven wezens van minder allooi. Hoe zou dan de socialistische gemeenschap tot hen zich kunnen uitstrekken?

Met het evangelie der broederschap ook voor de tollenaars en zondaars treedt eerst het christendom op. Een bekend stokpaardje is 't van de sociaal-demokraten, dat Jezus zelf een hunner zou geweest zijn. In de berichten der evangeliën vindt die bewering geen voldoenden grond. Wel is waar wendt Jezus zich bij voorkeur tot de kleinen en geringen. Wel slingert hij den rijken zijn wee u! naar 't hoofd en spreekt hij de armen zalig. Maar zalig noemt hij de laatsten, juist omdat zij arm zijn. Naarmate dus hun armoede wijkt, vermeerderen voor hen de gevaren aan 't bezit van geld en goed verbonden. In elk geval is de zaligheid verheven boven stoffelijk bezit: de hoogste schat is de „rijkdom in God". Daarenboven aan een onstuimig demagoog, aan een staatkundig agitator herinnert de profeet van Nazareth allerminst: zijn koninkrijk is niet van deze wereld. Toch heeft ook Jezus zijn socialistisch ideaal in dezen zin, dat hij het Godsrijk zich voorstelt als het groote huisgezin der kinderen Gods, waar slechts één wet, die der liefde geldt. Hier geen plaats voor oorlog of wapengeweld, voor tegenweer of zelfverdediging, voor de rechtbank of den eed. „Ik zeg u dat gij den booze niet wederstaat. Uw ja zij ja, uw neen zij neen!" Onder de oude christenen dan ook zonder twijfel een communistisch streven, een nauwe gemeenschapsband, in het bekende tafereel van Handelingen II zoo idyllisch geteekend.

Maar het christendom verliest zijn socialistisch karakter, hoe meer 't in kerkendom ontaardt. Die droeve lijdensgeschiedenis behoeven we hier niet in 't breede te herinneren. Genoeg dat straks de geestelijkheid en het volk, de klerus en de leeken, door een diepe klove van elkaar gescheiden worden en de hiërarchie in al hare trappen zich ontwikkelt.

Toch vertoonen zich ook in de kerk der middeleeuwen stroomingen van ethisch socialisme. Van de kloosters gaan zij uit. Daar heerscht volstrekte gemeenschap van goederen; daar heeft de individu zijn vrijheid prijs te geven ter wille der gemeenschap; daar wordt de gehoorzaamheid gedreven tot de spits der dooding van het Ik.

Type van een christen-socialist uit de middeleeuwen is de edele Franciscus van Assisi. In de kerk van Portiuncala hoort hij eens het woord lezen uit de instructierede van Jezus tot zijne discipelen: „Om niet hebt gij het ontvangen, geeft het om niet. Voorziet u niet van goud of zilver of koper in uw gordels".... Dat woord vat hij op in den meest letterlijken zin. En de zoon van gegoeden huize kiest zich de armoede tot bruid. In een ruwe monnikspij gehuld, den bedelstaf in de hand, gaat hij Italië door-

wandelen. Buiten de enge kloosterwanden vindt hij in de wijde wereld, in het vrije verkeer met anderen het veld zijner werkzaamheid. Straks ontvangt hij de pauselijke goedkeuring op de stichting eener orde, die het krachtigst protest is tegen kerkelijke heerschzucht en praalvertooning. Een dergelijk protest gaat aan den vooravond der Hervorming van allerlei kettersche sekten uit. De Lollarden en Petrobrusianen, de Waldenzen en Albigenzen zoeken in terugkeer tot den eenvoud en de vrijwillige armoede van het apostolisch christendom het geneesmiddel van de kranke kerk. Dien terugkeer predikt ook de Hervorming, maar van de sociale roeping van het christendom is zij maar al te weinig zich bewust. Wanneer althans onze sociaal-democraten boven de portretten van hunne leiders dat van Luther in een winkelkast doen prijken als van een van de hoofdaanvoerders hunner beweging, dan toonen zij al zeer weinig van Luther begrepen te hebben. Of was 't niet een van de eenzijdigheden van den grooten Hervormer, dat hij blind was voor het betrekkelijk recht van de eischen der Duitsche boeren en niet inzag, dat de hervorming, in de kerk aangevangen, moest doorgisten in de maatschappij?

Dan was veeleer Zwingli de gezonde type van een christensocialist. „Voor hem is de godsdienst veel meer het hooger beginsel dat het menschelijk leven in al zijn verhoudingen van staat, maatschappij, huisgezin, kerk, wetenschap, kunst en samenleving moet bezielen. Zijn eerste optreden is dan ook veel minder dat van een kerkhervormer dan van een humanist en patriot. Een goed burger.... dat te zijn, is altijd het doel van zijn streven geweest. Dat heeft hij getoond toen hem te Zürich zulk een invloed op den gang der openbare zaken werd toevertrouwd en onder zijne leiding geheel het maatschappelijk leven werd hervormd, het volksonderwijs werd verbeterd, handwerk en nijverheid werden aangemoedigd, inrichtingen van liefdadigheid werden gesticht, vrijheid en orde werden gehandhaafd" [1]).

Doch zijn vrije, praktische geest werd verdrongen door het dogmatisme van de 17de eeuw. Eerst op 't laatst der 18de eeuw werden de sociale vragen door tweeërlei revolutie op den voorgrond geschoven. De Fransche omwenteling doet den derden stand tot zijn recht komen. En de revolutie op industrieel gebied opent de oogen voor de nooden van den vierden stand. Van de groote ontdekkingen van James Watt en Arkwright is de laatste het gevolg. De stoomkracht op de verbeterde werktuigen toegepast brengt, als met een tooverslag, duizende raderen in beweging. Dientengevolge nam de productie op verbazende wijze toe en overtrof zij, vooral in Engeland, de hoogstgespannen

1) Zie Rauwenhoff, Geschiedenis van het Protestantisme. I, pag. 53.

verwachtingen. Maar terwijl de machine hoofdzaak werd, werd de arbeider bijzaak. Terwijl de productie steeds toenam, werd langen tijd de vraag verwaarloosd: hoe staat het met den producent? Hoe met den arbeider die, aan de machine verbonden, daarvan een toevoegsel, een bestanddeel dreigt te worden? De groote parlementaire enquête, daarnaar allereerst in Engeland ingesteld, bracht omtrent de exploitatie van vrouwen, meisjes en kinderen in fabrieken allerlei gruwelen aan 't licht [1]). Wat daaraan te doen? Niets, zoo luidde het antwoord van de oudere economen uit de school van den vader der staathuishoudkunde, van Adam Smith. „Het economische leven is niets anders dan een groot mechanisme, dat zichzelf regelt door van binnen werkende natuurkrachten en dat het best loopt, als men het maar aan zich zelf overlaat en niet van buiten af in den natuurlijken gang van zaken tracht in te grijpen. Elke poging van den Staat om daarop invloed uit te oefenen moet uitloopen op mislukking....

Op dien grond is dan ook alles uit den booze wat verandering zou brengen in de natuurlijke voorwaarden van den wedstrijd der individuen. Wat te zwak is om de concurrentie vol te houden moet vallen. De zwakken te helpen zou zijn een premie op onkunde of luiheid. 't Is wel hard, dat er zoovelen in den strijd om het bestaan te gronde gaan, maar 't is onvermijdelijk" [2]).

Tegen die leer van het laissez faire, laissez aller kwam een reeks van socialisten in verzet. Hoe hersenschimmig en onuitvoerbaar ook voor een goed deel hunne utopiën mochten wezen, bij allen hetzelfde streven om den minbedeelde een „menschwaardig" bestaan te verzekeren, om hem een aandeel te geven aan de goederen des levens. Brengen wij de geneesmiddelen door de voornaamsten hunner voorgeslagen in herinnering. De Graaf de Saint Simon betoogde, dat het voor Frankrijk oneindig grooter verlies zou zijn, wanneer het zijne drieduizend grootste geleerden en beste werklieden, dan wanneer het zijne drieduizend hoogstgeplaatste personen moest verliezen. Omdat de voornaamste plaats in de maatschappij aan den arbeid toekomt moest — vooral zijn volgeling Bazard ontwikkelde dit denkbeeld — het erfrecht der bloedverwantschap vervangen worden door een erfrecht der verdienste. De Staat moest het erfrecht onder zijne hoede nemen en door een uitgebreid bankstelsel in toepassing brengen. Zoo zou het staatsgezag redder en rechter worden in den socialen nood.

Charles Fourier wil het geluk, dat bestaat in volkomen be-

---

1) Zie zoowel hierover, als over de werkzaamheid van Maurice, het artikel van Mr. Quack „Maurice en de arbeiders". De Gids van November 1874.

2) Zie de rede van Mr. Goeman Borgesius in „Het maatschappelijk vraagstuk beschouwd uit het oogpunt van het godsdienstig-zedelijk leven". Uitgegeven door het Hoofdbestuur van den Ned. Protestantenbond, pag. 25.

vrediging van alle menschelijke behoeften, bereiken door een betere inrichting van de maatschappij. Haar middelpunten zijn de phalanstériën, die de steden en dorpen der tegenwoordige wereld vervangen moeten. In die phalanstériën zijn verschillende groepen of serieën vereenigd, door gelijkheid van neigingen gevormd, die den arbeid onderling verdeelen. De kinderen worden — denk aan de wachters van Plato — gemeenschappelijk opgevoed en de opbrengst der voortbrengselen van den arbeid onder de leden der phalanx onderling verdeeld, zoodat de noodzakelijke arbeid het hoogst, de nuttige wat minder en de aangename het minst beloond wordt. Bij die verdeeling van den arbeid is iedere neiging heilig en moet elke hartstocht worden gevierd. Maar hoe als dan menigeen, zijne neiging volgende, aan allen arbeid zich onttrekt?

Even edel bedoeld, maar ook even onuitvoerbaar waren de schoone plannen van Robert Owen. Door den machtigen invloed van zijn nobele persoonlijkheid had hij de ruwe arbeidersbevolking van New-Lanark in Schotland herschapen in een eensgezinde, ordelievende maatschappij. Met het aanzienlijk vermogen door hem in zijne onderneming bijeengegaard, trachtte hij in Nieuw-Amerika een nieuwe socialistische maatschappij te stichten op den voet van volkomen gelijkstelling van de meest ontwikkelden met de minst beschaafden. Maar terwijl de gelijkheid door allen werd aanvaard, werd de vrijheid jammerlijk misbruikt door velen, die wel in de opbrengst, maar niet in de inspanning van den algemeenen arbeid wilden deelen en de maatschappijen, hier en daar in Amerika gesticht, spatten als zeepbellen uiteen.

Tweeërlei uiterste dus. Aan den eenen kant een individualisme, dat de zelfzucht, als eenige drijfveer der menschelijke daden, onbeteugeld werken laat, al moeten daarbij ook duizende kleinen en zwakken te gronde gaan. Aan den anderen kant een socialisme dat, door een eenzijdig gemeenschapsgevoel gedreven, alle persoonlijke eigenaardigheden en gaven buiten rekening laat en allen met denzelfden maatstaf meten wil, of uitgaat van een ideale beschouwing van de menschelijke natuur, die de werkelijkheid uit het oog verliest.

Twee uitersten, beiden even bedenkelijk en gevaarlijk. Met het individualisme der oude economie kunnen wij niet medegaan, want wie het economisch leven enkel als een mechanisme beschouwt, rekent buiten de eigenaardigheden der menschelijke natuur. De mensch, ook de arbeider, is nu eenmaal iets anders dan een machine; hij heeft gevoel en verbeelding, rede en geweten en zijne hoogere behoeften, hoe weinig ontwikkeld ze ook wezen mogen, kunt ge niet straffeloos onderdrukken; hij is niet enkel individu, maar ook een deel van 't groot geheel en

alleen in het leven der gemeenschap komt zijn persoonlijk leven tot zijn recht. Maar met het staatssocialisme evenmin. Daartegen komt onze vrijheidsliefde in verzet en vooral wij Nederlanders, wien de vrijheidszin in 't bloed zit, zullen ons nooit laten overheerschen door een Staat opvoeder, alverzorger en albedril. Ons volksleven met zijn scherp geteekende eigenaardigheden protesteert tegen een nivelleerende gelijkheid, die de vrije ontwikkeling doodt, den mensch enkel tot staatsburger en de persoonlijkheid tot een nommer verlaagt.

Hoe dan tusschen die beide uitersten de hoogere eenheid te vinden? Wat ik het christelijk socialisme noem, wijst ons daartoe den weg. Het christendom toch stelt twee beginselen met gelijken nadruk op den voorgrond. Het predikt de hooge waarde van den mensch, van iederen mensch, ook van den kleine en zwakke, van den eenvoudige en geringe. „Niet één van deze kleinen mag verloren gaan. Blijdschap is er in den hemel over elken zondaar, die zich bekeert." Maar het predikt evenzeer het recht en de waarde der gemeenschap. Zijn evangelie is een evangelie des koninkrijks. Eén lichaam is de menschheid, waarvan elk lid zijn plaats, zijn rang en roeping heeft. Eéne kudde onder éénen herder moet het zijn. Schijnbaar heffen die twee beginselen elkander op. Wie voor zichzelven leeft, verbreekt den band der gemeenschap. Wie aan de gemeenschap zich wijdt, verwaarloost zijn persoonlijke ontwikkeling. Maar in werkelijkheid vallen beiden samen. Want door aan anderen zich te geven, ontwikkelt men zichzelf. Door zichzelf te vormen bekwaamt men zich voor het leven der gemeenschap. De persoonlijkheid en de gemeenschap staan dus niet tegenover elkaar, maar behoeven en bevorderen elkander. Door levensverlies tot levensbehoud, door zelfverloochening tot zelfontwikkeling.

Een bezield prediker van zulk een christelijk socialisme was Frederick Denison Maurice. Toen de industrieele nood in Engeland ten top gestegen was, toen tegenover de revolutionaire woelingen der Chartisten alleen een geleidelijke verheffing van den arbeidersstand redding aan kon brengen, wijdde hij zijn leven aan de werklieden. In 1805 geboren, werd hij in Trinity College opgeleid voor den geestelijken stand. Doch toen 't er op aankwam in dienst der kerk te treden, deinsde hij terug voor de onderteekening der 39 Artikelen, de verouderde, maar nog altijd geldende, confessie der Anglikaansche kerk uit de dagen van Elisabeth. Hij begon nu in Londen van zijne pen te leven en nam met zijn vriend Sterling, wiens leven Carlyle zoo aantrekkelijk beschreven heeft, de redactie van *the Athenaeum* op zich.

Doch weldra keerde hij terug tot zijne oude liefde. Coleridge, die tegenover de koude redeneeringen der „Aufklärung," den

warmen toon van het gevoels- en gemoedsleven aansloeg, wist hem met de 39 Artikelen te verzoenen, door daarvan een symbolische verklaring te geven. Straks vinden we hem als prediker op een klein dorpje in Warwickshire, daarna, in 1836, als „chaplain" in Guy's Hospitaal te Londen. Daar wist hij door zijne even eenvoudige als diepe prediking niet alleen de patiënten, maar ook hoorders van buiten af, waaronder mannen als Bunsen, te boeien. Aan die betrekking paarde hij sinds 1840 die van Hoogleeraar in de Nieuwe geschiedenis, Engelsche literatuur en Kerkhistorie aan het *Kings-College* te Londen. Wilden we bij de theologie van Maurice stilstaan, dan zouden we daar vinden eene in ons oog zonderlinge, maar in Engeland zeer gewone vereeniging van traditioneele vormen met nieuwe en frissche ideeën. Doch niet om den theoloog, maar om den maatschappelijken hervormer is 't ons thans te doen. Op den voorgrond stelt hij als zoodanig de boodschap, die het Christendom aan de armen, de verdrukten en lijdenden te brengen heeft. En de sociale zijde zijner werkzaamheid ontwikkelt zich meer als hij zijne betrekking aan Guy's hospitaal verwisselt met die van „chaplain" aan *Lincoln's Inn*, de oude gebouwen, die de Temple, Engelands hooge rechtszaal, omgeven. Daar woonden de advocaten en jonge rechtsgeleerden, voor wie Maurice nu eene reeks van lezingen hield, straks tot boeken aangegroeid, over theologische onderwerpen, maar altijd in verband met de godsdienstige hervorming van de maatschappij.

Daar trilt de revolutie van 1848 als een donderslag door de lucht. Zijn vriend Ludlow, aan wien hij zijn boek „*Learning and working*" opdroeg, schrijft hem een brief uit Parijs, na de verdrijving van de familie Orleans. „Daaruit begreep ik," schrijft Maurice hem, „beter dan ik ooit te voren had gedaan, hoe hol die stoffelijke beschaving was, van welke Louis Philippe van Frankrijk de groote bevorderaar was geweest en die we een tijdlang geneigd waren in Engeland over te nemen en te vereeren. Ik gevoelde sterker dan ooit te voren, hoezeer het de plicht van iedereen, maar bovenal van iederen geestelijke was, er naar te trachten, dat het beginsel en de macht der christelijke beschaving, die niet op zelfzucht is gegrond, noch de toeneming van stoffelijk bezit of zinnelijk genot tot haar hoofddoel maakt, in 't verleden van Europa en vooral van ons land mocht worden erkend en de toekomst mocht beheerschen." Wel voelde hij bitter zelfverwijt bij de gedachte hoeveel meer hij in die richting had moeten doen. „Nochtans kan ik naar waarheid zeggen," zoo vervolgt hij, „dat niet alleen iedere taak, die wij samen ondernamen, maar dat elke preek of lezing, die ik hield, ja iedere gedachte, die mij door 't hoofd ging, door die overtuiging, die wij samen deelden, werd gekleurd. Geen van beiden hebben wij er ooit aan getwijfeld, dat geheel

ons land eerst heil kan verwachten van de verheffing van zijn arbeidende klasse, dat wij allen moesten zinken, als zij zich niet ophief. Wij hebben er nooit aan gedacht dat die klasse kon gebaat worden door haar arbeidend karakter te verliezen, door zich te wennen aan weelde en gemak. Wij dachten veeleer dat *allen* de eerbiedwaardigheid van den arbeid en den zegen van zelfbeheersching moeten leeren kennen. Evenwel tot menschen, die veel leden, konden wij niet spreken van verstandelijke of zedelijke verbetering, tenzij wij eerst belang stelden in hun lichamelijken toestand en hunne gewone bezigheden; maar wij gevoelden ook dat elke belangstelling in dit opzicht geheel verspild zou zijn, meer kwaad dan goed zou doen, als zij niet het middel was om hen zichzelven te leeren beschouwen als menschelijke wezens, geschapen naar het beeld van God. Nooit hebben wij gedacht, dat wij hen konden helpen om persoonlijk wijs of goed te worden, als wij vergaten, dat zij sociale wezens waren, onderling verbonden door de banden van familie, nabuurschap, vaderland en gemeenschappelijke menschheid. Wij meenden, dat wij hen niet konden doen verstaan wat die gemeenschappelijke werkzaamheid was, of zelfs wat in elke der ondergeschikte betrekkingen ligt opgesloten, tenzij wij hun konden spreken van een Zoon des menschen, in wien zij een gemeenschappelijk belang hebben. En om dat te doen moesten wij nog dieper gaan en hun prediken, dat de Zoon des Menschen de Zoon van God moet zijn, dat er geen Broederschap bestaat voor menschelijke wezens, als er geen gemeenschappelijke Vader is."

Ziedaar het programma dat Maurice trachtte uit te voeren in de „Maatschappij tot bevordering van werklieden-vereenigingen", die hij in 1849 in 't leven riep. Door haar wilde hij de coöperatieve beweging onder de arbeiders bevorderen en daaraan zooveel mogelijk een christelijke wijding geven.

In de inleiding tot de Statuten dier maatschappij worden hare beginselen in deze woorden saamgevat: 1°. De menschelijke maatschappij is een lichaam, dat uit vele leden bestaat, met een massa van onder elkander strijdende atomen. 2°. Echte arbeiders moeten arbeidsgezellen, geassocieerden, geen concurrenten zijn. 3°. Een beginsel van rechtvaardigheid, niet van zelfzucht, moet in het ruilverkeer heerschen.

Zou die maatschappij krachtig werken, dan moest zij een eigen orgaan hebben. Welnu, dit werd in 1850 in 't leven geroepen onder den titel: de Christen-socialist. Bij het een en ander werd Maurice krachtig ter zijde gestaan door verscheidene jonge juristen, maar ook door zijn vriend en ambtgenoot Charles Kingsley. 't Is bekend hoe deze ook in zijne beroemde romans bij voorkeur zich op sociaal gebied bewoog. In zijne *Hypatia*

schilderde hij in een breed historisch tafereel de Alexandrijnsche maatschappij der vierde eeuw en stelde er de begaafde vrouwelijke wijsgeer met hare Nieuw-Platonische ideeën tegenover de fanatieke christenschaar die, onder leiding van den bisschop Cyrillus, haar belaagt, vervolgt en eindelijk als slachtoffer van hare dweepzucht vallen doet. In zijn „Gist" gaf hij te zien, hoe het gistte in hart en hoofd van aanzienlijken en werklieden in het Engeland zijner dagen. Dat gistingsproces trachtten de beide vrienden te leiden en als derde in hunnen bond stond *Robertson* hun ter zijde [1]).

De maatschappij door hen gesticht bleek na verloop van eenige jaren overbodig te zijn. Zoowel te Rochdale als elders sloegen de werklieden zelven de handen aan 't werk. Hare voornaamste zedelijke vrucht was deze, dat zij de mogelijkheid van vriendschappelijke samenwerking van heeren en werklieden had aangetoond.

Maurice zelf oogstte van zijne werkzaamheid niet enkel liefelijke vruchten. De Curatoren van Kings-College achtten zoowel zijne kettersche meeningen — hij had het gewaagd de eeuwigheid der straf te betwijfelen — als zijne socialistische sympathieën zóó bedenkelijk, dat zij hem in 1853 uit zijne betrekking aan die inrichting ontsloegen.

Wel verre van zich daardoor te laten afschrikken, richtte hij zijn „*Working men's college*" op. Men zou het eene avondschool voor volwassenen kunnen noemen. Doch niet enkel in 't lezen en schrijven werd daar onderricht gegeven, maar in de beginselen van allerlei wetenschap. Mannen van naam op velerlei gebied spraken er tot de werklieden over de beginselen van meetkunde en werktuigkunde, van algebra en sterrekunde, van staathuishoudkunde en gezondheidsleer, van zedeleer, geschiedenis en letterkunde, en de eerste cursus, in vijf klassen verdeeld, werd al aanstonds door 140 leerlingen gevolgd. In zijn boek „*Leeren en werken* (Learning and Working") schetste hij het ideaal, dat hem hierbij voor den geest stond. Van die merkwaardige lezingen geeft Mr. Quack in het genoemde artikel een uitvoerig overzicht. Genoeg zij 't hier de hoofdgedachte aan te stippen, dat de samenhang tusschen het boek en den arbeid, tusschen leeren en werken, in den nieuweren tijd verbroken, weer moet worden hersteld. Zonder degelijk onderwijs, zonder wezenlijke verlichting, zonder het deelgenootschap van den werkman aan de schatten van wijsheid, die andere klassen reeds genieten, geen ontwikkeling van de sociale idee. „God heeft ons opgevoed",

1) De eigenaardige en zelfstandige houding van Robertson tegenover de werkliedenbeweging, heb ik getracht te schetsen in mijne Karakterbeelden, pag. 234—247.

zoo heet het, „om onzen broederen werklieden op onze beurt een opvoeding te geven. Wij moeten hen van een dood gewicht tot een levende kracht maken; van de sleur der machine hen roepen tot de inwendige veerkracht van den geest."

Dat deze stichting zich tot hoogen bloei verhief, blijkt uit het feit, dat zij in 1857 haar statig gebouw betrok en dat in December 1865 het aantal leerlingen tot 509 was aangegroeid.

Wat Maurice zelf daar aan de werklieden ten beste gaf, blijkt onder anderen uit eenige zijner lezingen, die zijn vriend Hughes in het boek „*De omgang met boeken*" (The friendschip of books) bijeengebracht. Wij vinden er, nevens andere, voordrachten over „Oude geschiedenis", „Engelsche geschiedenis", het gedicht van Spencer, „Faery queene", „Verkrijging van kennis en verlichting" („Acquisition and illumination").

Ook de politieke zijde van het arbeidersvraagstuk zag Maurice moedig onder de oogen. Toen in de jaren 1865—67 de uitbreiding van het kiesrecht in Engeland ter sprake en tot stand kwam, toonde ook hij zich daarvan een warm voorstander in zijne brochure „*De Werkman en het Kiesrecht*" („The Workman and the Franchise, chapters from Englisch history on the representation and education of the People"). Die werklieden, die zich tot maatschappijen hebben gevormd, die in hunne tradesunions en coöperatieve vereenigingen zich hebben georganiseerd, hebben recht om in den staatskring te worden opgenomen. Alleen dan, als op hen van toepassing is wat Coriolanus bij Shakespeare de volksmenigte toeroept: „Gij fragmenten!" wanneer zij nog niet anders zijn dan een massa stuifzand, dat door elken windvlaag her- of derwaarts gedreven wordt, moet hun dat recht worden ontzegd.

Als sluitsteen van zijn ethisch socialisme gaf Maurice in 1869 zijne voordrachten over „Maatschappelijke Zedeleer" („Social Morality)"). In een uitvoerig historisch overzicht toont hij hier aan, hoe de behoefte aan gemeenschap in de kringen van het familieleven, van het volksleven en van het groot geheel der menschheid bevrediging zoekt en vindt. Niet op het egoïsme, maar op die behoefte aan gemeenschapsleven is heel de maatschappij gebouwd en de wet van onderlinge verantwoordelijkheid, die haar beheerscht, wordt voor elk der genoemde kringen in den breede ontvouwd. Ook voor onze moderne maatschappij is de oude Bergrede met al hare wonderspreuken en haar onpractisch idealisme de nog altijd geldende grondwet. Een paar voorbeelden van de wijze waarop Maurice de bedenkingen, tegen haar ingebracht, ontzenuwt:

„Indien iemand uwen rok vraagt, laat hem ook den mantel", dat is, zoo meent men in strijd met de beginselen der recht-

vaardigheid. Ik zou meenen, dat wij de beginselen der rechtvaardigheid schenden, als wij de rokken of mantels van anderen nemen, niet als wij de onze weggeven. Een geniaal man in onzen tijd, Victor Hugo, heeft beseft welk een ontzaglijken invloed een letterlijke opvolging van dit gebod kan oefenen tot hervorming van een misdadiger. De held van de *Misérables* wordt van een schavuit veranderd in een van de edelste mannen, juist door een dergelijke handelwijze van den bisschop, wien hij een paar kandelaars ontstal. Een schoone illustratie voorzeker van de wijze, waarop de belangen der wet en der maatschappelijke orde bevorderd kunnen worden door hem, die ze niet beschouwt als bestaande allereerst tot bevordering van *zijn* voordeel of tot beveiliging van *zijn* eigendom; die inziet dat een mensch meer waard is dan deze. Hij is den individu en de gemeenschap gelijkelijk ten zegen, omdat hij zichzelven niet boven beide stelt."

„Tot Jezus' leerlingen heette het, zegt men, dat zij niet behoefden te werken, omdat zij vermaand werden niet angstig en bezorgd te zijn over den uitslag van hun werk. Als ik er nog aan twijfelde of de bergrede past op onze tijdsomstandigheden, dan zou deze passage en de bedenkingen daartegen ingebracht mij daarvan overtuigen. Men heeft ons wijs gemaakt, dat wij met meer energie zullen werken met onze handen of met ons hoofd, wanneer wij ons zelf voortdurend kwellen met de vraag, wat er van ons werk zal worden, hoeveel geld of lof wij er mee verdienen zullen. En toch weet elk in 't diepst van zijne ziel, dat die kwelling zoowel de eerlijkheid als de vrucht van zijn arbeid verwoest. Konden wij vrij zijn van die aanhoudende koorts, konden wij werken uit innerlijken aandrang en niet onder de pressie van uiterlijke drijfveeren, als vrije mannen en niet als galeislaven, welk een verschil zou dat maken ten opzichte van onze gezondheid naar lichaam en geest en geheel onzen invloed op de maatschappij!

„Men heeft aan de Bergrede verweten haar lijdelijk en verwijfd karakter. Men heeft gezegd, dat zij al de eigenschappen ontzenuwt, 't meest uitblinkend in helden, die streden voor de vrijheid, dat zij een onderwerping predikt als van den slaaf aan den dwingeland. Maar moest zij hen, die haar aanhoorden, niet juist voorbereiden op tegenstand en vervolging, den moed bij hen wekken, die kon braveeren en volharden tot het einde? De waan, dat zij den moed uitdooft, vloeit voort uit de meening, dat moed gewekt wordt door een gevoel van eigen gewicht, en dat al wat dit gevoel ondermijnt den moed verslapt. Dat is zonder twijfel een lievelingsstelling van onzen tijd. Het onvermogen van dezen zelfzuchtigen, snoevenden geest om den onder-

drukker te weerstaan, zal, geloof ik, blijken uit de omstandigheden van onzen tijd. Als het Imperialisme in zijn volle kracht optreedt en onze hulde eischt, dan zal 't blijken dat *wij* iets behoeven tot aanvulling van hetgeen wij verloren. Dan zullen wij verstaan, beter dan ooit te voren, dat de vrije en kloeke geest de geest is van waarheid en liefde, de geest, die den man vrouwelijk maakt, als vrouwelijk wil zeggen: hoffelijk, inschikkelijk, vrij van brutale en onbeschaamde pretensies, maar die ook de vrouw mannelijkheid geeft, als mannelijkheid is: de kracht om te leven voor de zaak der menschheid en om voor haar te sterven."

In zoover dus Maurice, ondanks zijn theologische halfslachtigheid, de persoonlijkheid wier recht en waarde zoo hoog door hem wordt aangeslagen, juist in en door de gemeenschap verwezenlijkt wil zien, in zoover is hij christen-socialist en heeft zijn beginsel waarde ook voor onzen tijd. Onder de verschillende toepassingen van dat beginsel treft, dunkt me, vooral het Working Men's-College onze aandacht. Het thema van de Genestet's lied „Denken en werken en leeren is leven" zagen we daar op uitnemende wijze toegepast. Gelukkig kunnen we in ons vaderland op een vereeniging wijzen die, zij 't ook op kleiner schaal, een dergelijk verband tusschen het leeren en weten van den werkman zoekt te brengen. Ik bedoel de vereeniging „Weten en Werken" te Haarlem. Volgens Art. I van haar Reglement beoogt zij „het verspreiden van kennis en beschaving onder en het opwekken tot arbeidzaamheid van den handwerksstand." In 1856 opgericht, was zij de eerste vereeniging van dien aard in ons land. Bij gelegenheid van haar 25-jarig bestaan heeft Dr. Logeman, een van hare krachtige steunpilaren, hare lotgevallen verhaald. Ook in den afgeloopen winter werd 's Maandagsavonds in hare gehoorzaal eene reeks van volksvoordrachten gehouden over de navolgende onderwerpen: Het gehoor als het zintuig onzer geestelijke ontwikkeling; een bezoek aan Londen, opgehelderd door een menigte lichtbeelden uit een projectietoestel met kalklicht; Engelands handel, nijverheid en volkskarakter; een voordracht van de werkstaking van Coppée en andere stukken in proza en poëzie; Java en zijne bewoners; eenige bepalingen uit het nieuwe strafwetboek: onze Oost-Indische koloniën; eenige grepen uit de Nieuwe Geschiedenis; „Oude Heeren" van Werumeus Buning; Ponsard's Galilei benevens een paar andere gedichten; de Alchymie; de brug over de Forth-baai bij Edinburgh; verschillende toestellen tot vermeerdering der lichtkracht van het gas. Men ziet, aan de noodige verscheidenheid van onderwerpen ontbrak het niet.

„De lezingen werden over 't algemeen goed bezocht", zoo

besluit het verslag. „Een geest van orde en welwillendheid vervulde elk der bezoekers," enz.

Het goede voorbeeld alzoo door Weten en Werken gegeven werd reeds nagevolgd door verscheiden departementen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, door de Vereeniging voor volksbijeenkomsten te Leeuwarden, door de afdeelingen Volksvoordrachten der Maatschappij voor den Werkenden Stand alhier enz.

Toch ontbreken hier nog altijd wat ik juist in Maurice's Werkliedenvereeniging bijzonder navolgenswaard acht: geregelde cursussen voor werklieden over een of ander vak naar hunne eigene keuze. Deze hebben tweeërlei voordeel: vooreerst dat de werklieden omtrent een vak, dat hun belang inboezemt, eenigszins geregeld en stelselmatig worden ingelicht; ten anderen, dat daar dus tusschen den spreker en zijne hoorders, die elkaar telkens weer ontmoeten, een zekere band ontstaat, die te nauwer wordt toegehaald, als den laatsten telkens gelegenheid wordt geboden om door mondelinge of schriftelijke vragen nader te worden ingelicht.

Voorts lijden zulke volksvoordrachten hier te lande nog aan zekere schuwheid voor godsdienst en politiek, blijkbaar ook uit deze bepaling van het Reglement van „Weten en Werken": „De behandeling van godsdienstige en staatkundige onderwerpen is op de bijeenkomsten niet geoorloofd." Die uitsluiting van den godsdienst berust op de gewone verwarring van religie en theologie. Zeker, theologische debatten en haarkloverijen moeten hier zorgvuldig worden geweerd, maar indien cursussen als deze moeten dienen tot verstandelijke en *zedelijke* verheffing van den werkman — 't een en 't ander zal toch wel onafscheidelijk moeten samengaan — waarom zouden dan de godsdienstige grondslagen der moraal verzwegen worden?

En wat de uitsluiting van politiek betreft, zij is geheel uit den tijd. De werkman hoort nu eenmaal politiseeren in sociaal-demokratische kringen, maar vaak zoo oppervlakkig en wild, dat hij tegen die schoonklinkende maar holle theoriën dringend een zeker tegenwicht behoeft. Omtrent de beginselen van staathuishoudkunde en staatsinrichting behoort hij te worden ingelicht, maar hoe is dit mogelijk zonder kritiek op de bestaande maatschappelijke en staatkundige toestanden? Juist langs dien weg moeten onze werklieden in plaats van „fragmenten", ernstige en wel onderrichte mannen worden, die allengs in den kring der kiesbevoegden kunnen worden opgenomen. Zal er evenwel van zulke geregelde cursussen sprake kunnen zijn, dan behooren vóór alles de werkgevers en patroons daartoe mee te werken door hun werklieden, door inkorting van den werkdag, gelegenheid te geven een deel

van den avond aan de ontwikkeling van hoofd en hart te wijden.

Dan behooren we al verder bij onze rechtsgeleerden en staathuishoudkundigen meer medewerking te vinden dan dit tot nog toe het geval is. Jaloersch kunnen we zijn van den steun, dien Maurice bij zijn streven van de zijde der juristen ondervond. Hoevelen onder ons, die nog altijd door een zekere godsdienstschuwheid daarvan weerhouden worden! Alsof niet onder alle sociale vragen verborgen liggen die religieus-zedelijke beginselen, die de eigenlijke drijfkrachten van het leven zijn!

Wat ons toch bovenal aantrekt in de stichtingen van Maurice en de zijnen, dat is het streven om den arbeidenden stand niet maar verstandelijk te ontwikkelen, maar bovenal zedelijk te verheffen, dat is het warme medegevoel, de sociale barmhartigheid en rechtvaardigheid (want in den grond der zaak zijn die beiden één) tegenover den mensch in den handwerksman, in den fabrieksarbeider, 't verlangen om met hem mee te leven en te lijden, te denken en te werken.

Dat medegevoel treffen wij in nog sterker mate aan bij den grooten christen-socialist, wiens naam tegenwoordig op de lippen van duizenden zweeft, bij Leo Tolstoi. Terecht is hij door Melchior de Vogué, die 't eerst veler oogen en harten voor hem opende, „de apostel der sociale barmhartigheid" genoemd. Toen hij de ellende en armoede, in de achterbuurten van Moskou geleden, had leeren kennen, schreef hij naar aanleiding dier ervaringen zijn aangrijpend boekje: „Was sollen wir denn thun?" Voor zich zelf gaf hij het antwoord op die vraag, door zich op zijn landgoed terug te trekken, ver van de groote steden, de kweekplaatsen van misdaad en verderf. Daar leeft hij voor en met zijne moujiks, zijne eenvoudige landlieden, neemt deel aan hunnen arbeid en tracht door te dringen tot hun kinderlijk geloof.

Hoe 't waarachtig geluk alleen langs innerlijken weg verkregen wordt, hoe de hoogste rijkdom is de „rijkdom in God", dat schildert hij in die naïeve volksverhalen, die onder het Russisch landvolk met graagte gelezen worden en die onder den titel: „A la recherche du bonheur", bij duizendtallen in Europa zijn verspreid. In mijne schatting staan zij in levendige schildering, gezond realisme en soberen verhaaltrant boven zijne groote romans.

Doch er is in den laatsten tijd over Tolstoi als romanschrijver en als maatschappelijk hervormer zooveel en zooveel goeds gezegd, dat we ons veilig daarop beroepen kunnen. Alleen dit nog. Hoe machtig Tolstoi's persoonlijkheid, hoe aangrijpend zijne werken ook wezen mogen, alleen met zijn woord en voorbeeld komen wij er niet. Nevens hem behoeven wij een man als Maurice tot gids. Tolstoi schildert ons met de helste kleuren de maatschappelijke ellende, de schrille tegenstelling tusschen rijkdom en

armoede. Hij doet ons beurtelings weenen van deernis en trillen van verontwaardiging. En tegenover al de ellende van onze kranke maatschappij plaatst hij zijn ideale wereld, waarin, om met Böhringer te spreken, de „heilige, weerlooze liefde" heerscht, waar, zooals de profeet van den ouden dag 't reeds uitdrukte, de zwaarden tot spaden en de spiesen tot sikkelen zullen zijn omgesmeed. Maar als wij op 't punt zijn van met hem de groote steden te ontvluchten en daarbuiten, te midden van het eenvoudige landvolk — is 't inderdaad altijd zoo idyllisch? — over die verheven idealen na te denken, dan voert Maurice ons terug naar de groote stad met al haar ellende en strijd. Dan leert hij ons daar de handen aan 't werk te slaan, daar den arbeider op te heffen door „leeren en werken", door verstandelijke, maar bovenal door *zedelijke* ontwikkeling.

Op de vraag: wat moeten wij dan doen? door Tolstoi opgeworpen, geeft hijzelf ons geen, of althans geen bevredigend, antwoord. Hij wijst ons op het verheven ideaal der duldende, zelfverloochenende liefde, maar terwijl dat ideaal uit de verte ons tegenblinkt, voelen we in dubbele mate hoe onmetelijk de afstand is, die ons daarvan scheidt. Zullen we daarom dat ideaal verloochenen en verzaken? Dat nooit! Maar we zullen trachten een brug te leggen tusschen het ideaal en de gebrekkige werkelijkheid. Zulk een brug leert Maurice ons slaan. Zulke voorslagen van een doortastende maatschappelijke hervorming hebben anderen, meer radikaal dan hij, gedaan.

Alzoo, de bezielde profeet en de praktische hervormer, de dwepende idealist en de gezonde realist, zij moeten beiden onze gidsen zijn. Hoe kunnen wij door beiden geleid een betere toekomst tegengaan, hoe, althans in breede omtrekken, de verwezenlijking ons denken van zulk een socialistisch ideaal?

CHRISTELIJK SOCIALISME.

II.

James Cotter Morison. The service of man. An essay towards the religion of the future.
Ernest Belfort Bax. The religion of socialism.

Hervorming van de maatschappij op zedelijken grondslag — in hoever wijzen ons beiden de ethische idealist en de praktische hervormer daarheen den weg? Welk betrekkelijk recht hebben de overspannen eischen der socialisten? m.a.w. behooren niet de begrippen omtrent eigendom, erfrecht, overbevolking en wat dies meer zij uit een zedelijk oogpunt aan herziening te worden onderworpen?

Kan men hier volstaan met eenige uitbreiding van de staatszorg voor de min bevoorrechten en met de prediking van de eeuwenoude waarheid: herzie uzelf? Of moet de hervorming in hoofd en leden, die de kerk behoefde in de zestiende eeuw, thans het wachtwoord worden voor de maatschappij?

Van oekonomen van naam en gezag ontvangen wij op die vragen de meest uiteenloopende antwoorden.

Daar zijn er, die van zulk een radikale hervorming niet het allerminste willen weten. Ik denk b.v. aan Mr. N. G. Pierson, die in zijn merkwaardige Nutsverhandeling deze woorden spreekt: „Leent de sociale quaestie zich tot een nieuwe behandeling? Is het mogelijk nog een woord daarover te spreken, dat niet reeds honderdmalen is gezegd? Waarschijnlijk niet.” Volgens dezen bevoegden beoordeelaar is op maatschappelijk gebied alles tamelijk wel in orde; langs den weg van coöperatie, van uitgebreider staatstoezicht op fabrieken en werkplaatsen, van zelfherziening bovenal, moeten verbeteringen worden aangebracht, maar overigens moet de bestaande orde worden gehandhaafd.

Zooals bekend is deelt zijn collega Quack deze meening niet. In zijn veelbesproken Gidsartikel „Sociale rechtvaardigheid” spreekt hij rond de meening uit: „Worden werkelijk onze meeningen

en daden aan vaste zedelijke regels onderworpen, dan zullen wij moeten beginnen ons begrip van privaat-eigendom te herzien. Dan hebben wij te overwegen of wij niet, naast het privaat-eigendom, ook hier en daar in bezitstoestanden soms het collectivistisch beginsel zouden moeten versterken of misschien zelfs weder in het leven roepen."

Men moge tegen dit artikel met mij ernstige bezwaren hebben, toch verdient de moed waardeering, waarmee een zoo hoog geplaatst en invloedrijk man erkent dat op sociaal gebied niet weinig à refaire is.

Tot dezelfde slotsom komt James Cotter Morison, de mij overigens onbekende auteur van het bovengenoemd geschrift: „The service of man. An essay towards the religion of the future." In dit boek, dat ik niet in zijn geheel wil refereeren, — daarvoor schijnt het me niet belangrijk genoeg — maar toch dankbaar wil utiliseeren, tracht de auteur aan te toonen, dat de dienst van God, waaraan de christenen eeuwen lang hunne krachten verspilden, door den dienst van den mensch vervangen worden moet. Hij vat zijne resultaten in deze stellingen saam:

1. „Dat er in Engeland en meer nog in andere landen een toenemend streven gevonden wordt om het christelijk geloof vaarwel te zeggen. En dat het scepticisme van den tegenwoordigen tijd veel ernstiger en wetenschappelijker is dan het deisme van de vorige eeuw.

2. Dat de gewaande vertroostingen van het Christendom sterk overdreven zijn geworden. En dat het de vraag is of deze godsdienst niet evenveel angst en zielsbenauwdheid als blijdschap en vrede te weeg brengt.

3. Dat door de leer der vergeving van zonden, als gevolg van het berouw, zelfs in het laatste levensuur, het Christendom verlossend werkt, ten koste der zedelijkheid.

4. Dat de zedelijkheid van de eeuwen des geloofs zeer laag stond, en dat hoe meer wij teruggaan naar tijden van een krachtig geloof, het met haar des te slechter is gesteld.

5. Dat het Christendom een zeer beperkten invloed heeft op de wereld in haar geheel, maar een machtige uitwerking op sommige hoogst ontwikkelde naturen die, als zij ware heiligen worden, een ontzaglijken indruk te weeg brengen op de publieke opinie en dien godsdienst veel van den glans bijzetten, waarmede hij straalt.

6. Dat, hoewel de zelfverzaking der heiligen ontzaglijk schoon en aantrekkelijk is, zij nochtans als middel om menschelijk lijden te verzachten en den mensch te dienen in den ruimsten zin in hare uitwerkselen niet kan vergeleken worden met de wetenschap."

De vermelding van deze stellingen is, dunkt me, voldoende om aard en strekking te doen kennen van het genoemde geschrift.

Niet zonder talent, maar ook niet zonder breedsprakigheid, wordt hier het zondenregister opgemaakt van het kerkelijk Christendom en wordt de ,.Goddienerij", om met Multatuli te spreken, naar verdiensten aan de kaak gesteld. Jammer maar, dat de auteur niet heeft kunnen inzien dat „the service of man" in den hoogsten zin „the service of God" onderstelt, m. a. w. dat de hoogste humaniteit een religieuzen grondslag heeft. Jammer, dat hij van het positieve deel van zijn boek alleen het eerste gedeelte, de verbetering van den individu, heeft kunnen uitwerken in zijn belangrijk hoofdstuk: „The cultivation of human nature", en het tweede gedeelte, de verbetering der maatschappij, slechts in een inleiding vluchtig heeft kunnen schetsen.

Uit die inleiding haal ik met volle instemming deze woorden aan: „Algemeen wordt door alle ernstige en eerlijke waarnemers toegestemd, dat een groote maatschappelijke hervorming evenzeer wenschelijk als onvermijdelijk is. De tegenwoordige toestand kan, zou men zeggen, aan niemand voldoening geven. De enorme aanwas van rijkdom, die het gevolg was van de toepassing van het stoomwerktuig op de industrie, is slechts tot op zeer geringe hoogte gevolgd door een dienovereenkomstige verspreiding van algemeene welvaart, zooals men die eens op niet onredelijke gronden had verwacht."

Hij gaat nu voort te wijzen op het wonderbaar verschijnsel, dat Henry George zijn boek in de pen gaf, dat vooruitgang en armoede hand aan hand gaan, en eindigt zijne beschouwing aldus:

„De sociale vraagstukken zijn zoo ingewikkeld, zij moeten uit zoovele oogpunten bezien worden, hun juiste oplossing is van zooveel gewicht, hun verkeerde oplossing zoo gevaarlijk, dat zij niet langer aan een officieele of beperkte klasse van onderzoekers overgelaten mogen worden. Zij gaan alle burgers aan, en weinige plichten zijn in onzen tijd zoo gebiedend als hun ernstige en aanhoudende studie. Gelukkig wordt daartoe niet veel boekengeleerdheid vereischt. Heldere hoofden en kloeke harten, gepaard aan oogen, geopend voor de feiten rondom ons, zullen meer baten voor dit doel dan akademische vorming. Op zelfontwikkeling en het dienen van anderen komt het daarbij aan, op individueele en sociale hervorming." In de genoemde Nutslezing roept Pierson ietwat ironisch uit: „Om de mode te volgen moet men dwepen met sociale hervorming, maar van individueele hervorming niet reppen." Maar terecht herinnert hem de redacteur van het Sociaal Weekblad, hoe die beide onlosmakelijk samenhangen. 't Is schoon en goed den slachtoffers van den socialen nood op boetpredikerstoon het: „Herzie uzelven" toe te roepen, mits men daarbij niet vergete, dat voor die zelfherziening verbetering van het milieu, waarin de lijder verkeert, van de materieele en moreele voor-

waarden van zijn bestaan onmisbaar noodig is. Die laatste aan te vatten en te bespreken, daarvoor deinst elke leek op 't gebied der staathuishoudkunde altijd min of meer terug. Toch mag, wie de religie der zedelijkheid liefheeft, zich aan de bespreking van die vragen niet onttrekken, toch kwellen en vervolgen zij ons onder allerlei gedaanten.

Laat mij eenige vragen, gissingen, voorgevoelens, die mij geen rust laten, aan anderer rijper oordeel mogen onderwerpen.

In zijn merkwaardige verhandeling „Du socialisme considéré dans son principe" beweert Vinet, dat er vóór den val alleen van een menschelijke gemeenschap, na den val eerst van een maatschappij kan sprake zijn. „Peut être qu'au point de vue de l'innocence et de la félicité primitives le mot de société est impropre. Communion serait un mot plus vrai. Celui de société semble indiquer quelque chose de moins spontané, de moins libre, de moins spirituel et de moins intime. La société a suivi la chute, la communion l'a précédée." Men verbaast er zich over, hoe een zoo wijsgeerige geest als Vinet ten einde toe kon vasthouden aan het dogme van den val, en vraagt zich af, of 't op dit standpunt niet vanzelf spreekt, dat Adam en Eva met hun beiden moeilijk een maatschappij konden vormen. Maar ontdoet men zijne redeneering van hare dogmatische windselen, dan ligt er, dunkt me, deze waarheid in, dat in de kindsheid van het menschelijk geslacht de persoonlijkheid nog geheel werd overheerscht door, of opging in de gemeenschap. In zijn „Religion of socialism" geeft Ernest Belfort Bax eene schets van de algemeene geschiedenis van een socialistisch standpunt en beweert daar terecht, dat op den laagsten ontwikkelingstrap van het menschelijk geslacht de individu geheel vereenzelvigd is met zijn sociale omgeving; hij leeft enkel in en voor de gemeenschap, die hem heeft voortgebracht. Dientengevolge is geheel het leven, de arbeid, het genot, de regeering gemeenschappelijk; individueele belangen en individueele eigendom zijn onbekend. Dit primitieve communisme vindt men in de voorhistorische paalwoningen van Zwitserland, zoowel als in de oudste letterkundige overblijfselen, de Homerische gedichten, de IJslandsche sagen, het Nibelungenlied. Overblijfselen daarvan treft men aan in de Russische Mir, in de dorpsgemeenschap der Hindoes, enz. Dat naïve primitieve socialisme van den ouden tijd heeft in den nieuweren plaats gemaakt voor een individualisme, dat een bedenkelijken wedstrijd in het verwerven en bezitten, genieten en verteren deed geboren worden. En de eeuw van den stoom en de groot-industrie bracht ons in een toestand, dien Morison in deze woorden schetst:

„De lof van de stoommachine is in ieders mond en haar ver-

diensten liggen voor den oppervlakkigen beschouwer onmiddellijk voor de hand. Maar of zij op den langen duur een weldoenster zal blijken, dat staat nog te bezien. Zonder twijfel deed zij den rijkdom ontzaglijk aangroeien, maar zij deed niets voor zijne moralisatie of meer zegenrijke distributie. Ook deed zij de bevolking ontzaglijk aangroeien, wat een meer twijfelachtige weldaad of, om duidelijker te spreken, een vloek is. Maar wij hebben haar nu eenmaal en zullen haar niet ter zijde stellen, tot wij er toe gedwongen worden. Nu is het naaste en directe uitwerksel van alle machinerie, dat zij den prijs en de opbrengst van den handenarbeid belangrijk doet verminderen. Aanvankelijk werd dit resultaat zoo gemaskeerd door den snellen aanwas van den Engelschen handel, dat een vermeerderde vraag naar arbeid in den vorm van „handen" om stoommachines te bedienen, zich deed hooren. De dwaasheid en slechtheid der werklieden, die stoommachines vernielden, werd in 't begin dezer eeuw met veel zalving gepredikt. Duizenden handen, zoo beweerde men, en volkomen terecht, werden benuttigd in den katoenhandel, waar er vroeger slechts honderden werden vereischt. Maar een groote ommekeer greep er plaats sinds de groote verbetering der machines in de laatste jaren.

't Lijdt nu geen twijfel meer of de machine is een mededingster en dreigt een zegevierende mededingster te worden van den arbeid. Thans zou het ideaal van fabricage voortbrenging zonder handen zijn, behalve wellicht die van den stoker en den ingenieur. Elken dag worden er nieuwe uitvindingen gedaan, waardoor menschelijke arbeid overbodig wordt.

Breidde de handel zich uit, in stede van te kwijnen, dan zou er een compensatie gelegen zijn in de behoefte aan veel werklieden om het grooter aantal machines te bedienen. Maar in onzen tegenwoordigen toestand is het resultaat dubbel schadelijk voor den arbeidenden stand. De productie van koopwaren door middel van verbeterde werktuigen werd goedkooper en een reeds overladen markt vloeit steeds meer over, terzelfder tijd, dat de verdienste der verbeterde werktuigen voornamelijk hierin bestaat, dat men kan volstaan met minder handenarbeid.

Van welke zijde verbetering van dezen stand van zaken komen kan, is moeielijk in te zien. Laat het zich niet veeleer aanzien, dat die toestand erger worden zal? De wedstrijd in goedkoope productie is zóó hevig, dat elk bedrijf en ieder volk op zijne beurt genoodzaakt is alle zenuwen te spannen, om zich de mededingers van 't lijf te houden. De winsten der productie en de koopprijs van het artikel moeten binnenkort samenvallen. En wat zal er dan worden van den interest van den kapitalist en het loon van den arbeider?

Bestond niet de massa, zelfs der beschaafde menschheid, gelijk Carlyle zei, voor 't meerendeel uit gekken, dan ware er zonder twijfel een groote verlichting aan te brengen door onmetelijke sommen te besparen, thans verkwist aan krijgstoerustingen zonder voorbeeld in de menschelijke annalen. En de verwijdering van alle vrees voor oorlog zou zelfs een nog grooter gewin zijn dan de opheffing van oorlogsbudgetten. Maar de menschen moeten boeten voor hunne dwaasheden en hartstochten en zij boeten inderdaad zwaar genoeg."

Rooskleurig is deze schilderij zeker niet, maar, al moge zij wat al te donker getint zijn, in hare hoofdtrekken geeft zij zeker de droeve werkelijkheid terug. Die werkelijkheid roept ons toe, dat onze religie veel meer nog dan tot heden moet worden een „service of man", mits veel dieper opgevat dan door Morrison en zijne geestverwanten. Tot die geestverwanten reken ik die oekonomen en sociologen, die ons beschaamd maken door hun ijveren voor de materieele en moreele verheffing van het volk, maar intusschen den goddelijken factor, het hooger leven, ignoreeren, dat in de menschheid werkt. Heeft Böhringer ons welsprekend herinnerd, hoe Tolstoï ernst maakt met de prediking der „weerlooze liefde", wij hebben evenzoo ernst te maken met het evangelie van de broederschap der menschheid, m. a. w. christelijk of ethisch socialisme moet dunkt ons zijn, niet het toovermiddel, dat ons plotseling van alle kwalen verlost, maar de weg, waarlangs geleidelijk de hervorming moest worden nagestreefd.

Socialisme, laat me nog eens trachten te zeggen wat ik daardoor versta. 'k Bedoel er mee die richting in het gemeenschapsleven, die het individueele en sociale leven steeds meer in harmonie zoekt te brengen, door het persoonlijk belang en bezit aan de gemeenschap dienstbaar te maken en voor zooveel noodig ten offer te brengen. Dat bij de groote menigte, ook der meer ontwikkelden, het vooroordeel tegen het socialisme nog zoo algemeen en heftig is, is hieraan toe te schrijven, dat men 't niet anders kent, dan in den vorm van eene of andere caricatuur. Men heeft gehoord van de overspannen en kunstmatige wijze waarop mannen als de Saint Simon, Fourier of Robert Owen hunne socialistische idealen, als met een tooverslag, zochten te verwezenlijken. Men ziet in onzen tijd het socialisme gepredikt door eenige sociaaldemokratische heethoofden, die in schrille kleuren de maatschappelijke ellende schilderen en met holle phrasen de bestaande orde van zaken aanvallen. Men kent geen ander socialisme dan het staatssocialisme, dat den staat maakt tot den grooten alverzorger en albedril, die alle persoonlijk en huiselijk leven dooddrukt onder zijn ijzeren vuist en stelt zich, bij verwezenlijking van zijn program, alle werklieden voor als vereenigd in groote

phalansteriën, met gemeenschappelijke woningen, bezittingen en vrouwen misschien! Maar maakt men zich op die wijze de overwinning over het socialisme niet wat al te gemakkelijk? Ziet men zoodoende niet voorbij, dat geheel de moderne staatsinrichting en huishouding zich voortdurend bewegen in de richting van het socialisme en den staatsburger bij toeneming dringen en dwingen om zijne persoonlijke vrijheden, belangen en bezittingen te offeren aan de gemeenschap? Ligt, zou ik willen vragen, in dat streven niet een groote waarheid, is het niet een zedelijke eisch? Moet niet allereerst de leer van den eigendom in socialistischen geest worden herzien? Dat het socialisme in 't algemeen den eigendom negeert is een van die onjuiste beschuldigingen, die zonder ophouden worden herhaald. Zij is o.a. weerlegd door Dr. Schäffle in zijn boekje „De quintessens van het socialisme" dat ook door orthodoxe oekonomen als een onpartijdige kenschetsing van deze richting wordt geroemd. Het gewone deelingsvoorstel is noch socialistisch noch communistisch. Wanneer Rothschild, volgens de bekende anekdote, aan de arbeiders, die zulk een deeling van hem eischten, na een vlugge uitrekening elk voor zijn hoofd tien thaler uitbetaalde, gaf hij elk het hem in dit geval toekomende private eigendom. De proletarier, die zoo wil deelen, wil zijn deel *voor zich behouden* om het op te maken of er winst mee te doen. Zijn denkbeeld berust op het duister besef van de oorspronkelijke en natuurlijke gelijkheid van alle menschen. Geen ernstig socialist denkt aan zulk een gelijkheid die, vandaag door verdeeling tot stand gebracht, natuurlijk morgen reeds zou verbroken zijn. Waarheid is, dat het socialisme den privaten eigendom geheel of ten deele wil vervangen door den collectieven. Dat het hierin te ver gaat, neemt niet weg dat er in dit streven een zekere waarheid liggen kan.

„Onzinnig" zegt Quack terecht, „is de eisch, het particulier eigendom te willen afschaffen, dat juist een der voorwaarden van onzen vooruitgang is, een der prikkels, waardoor de mensch tot zelfstandigheid, onafhankelijkheid en vrijheid zich ontwikkelt; maar even waar is het, dat dit privaat-eigendom zich thans in de bestaande vormen veel te scherp versteent en er steeds op uit is, zich voortdurend uit te breiden, door telkens nieuwe vormen als copierechten, patenten, vergunningen, certificaten van oorsprong en handelsmerken in zijn bevestigden cirkel op te nemen. Nimmer mogen wij toch vergeten, dat het privaat-eigendom aan den grond en aan al de natuurgaven zich in den loop der tijden ontwikkeld en als het ware losgerukt of losgewrongen heeft uit het gemeenschappelijk eigendom."

De privaat-eigendom heeft uit den collectieven zich ontwikkeld. Zoo oordeelt ook Steinthal in zijne „Allgemeine Ethik." Dit be-

wijst, dat er lagen van maatschappelijk leven waren, waarin een gemeenschappelijk bezit het natuurlijke was en dat zich bij verdere ontwikkeling lagen voordeden, waarin integendeel het persoonlijk eigendom noodzakelijk en voordeelig was voor het geheel. Zoo is dan ook de mogelijkheid denkbaar, dat er eens nieuwe toestanden ontstaan, waarin een prijsgeven van den eigendom aan de gemeenschap weder heilzaam en noodzakelijk blijken zal".

De eigendom grondt zich niet op occupatie; deze kan enkel leiden tot bezit. De paneelzagers, die van de Nieuwe kerk zich meester maakten, hadden haar daarom nog niet in eigendom. De eigendom van den individu is een recht, dat door de gemeenschap hem wordt toegekend. „*Elk het zijne* dat is" — zegt Steinthal dunkt me juist „aan elk wordt door elk in de gemeenschap iets als het zijne toegekend, en zoo verkrijgt elk zijn eigendom. Die algemeene, weerzijdsche toekenning wordt geordend naar het recht, geregeld bij de wet. Den strijd hierover te vermijden, den vrede te herstellen of te verzekeren is volgens de beste juristen het doel van het recht.

„Zoo opgevat zijn de eigendomsverhoudingen geen vaststaande betrekkingen door de natuur of het noodlot beschikt, maar voortdurende, zich ieder oogenblik wijzigende, zedelijke daden van de gemeenschap. Ieder rechtspersoon laat door zijne werkzame toestemming, hoewel stilzwijgend toch feitelijk, aan ieder ander het door hem rechtens verworvene over. Zoo schept ieder onophoudelijk het eigendomsrecht met aller overeenstemming. Diefstal niet alleen, maar ook nijd en wangunst, brengen een storing teweeg in deze algemeene harmonie."

Eigendom is allereerst wat men door eigen arbeid, als de vrucht van persoonlijke inspanning, zich verworven heeft. Mijn eigendom is wel in de eerste plaats mijne persoonlijkheid, die ik mijzelf verworven en veroverd heb. Eigendom der ouders zijn de kinderen, door hen geteeld en gevoed. Doch tot op zeker hoogte slechts. De maatschappij kan de kracht, ja zelfs het leven vorderen van de bijzondere persoon. De Staat kan van de ouders hun zoon eischen voor den krijgsdienst, enz. Zoo wordt ook de materieele eigendom voortdurend gecontroleerd en beperkt door de gemeenschap, waar 't wezen moet, onteigend in het algemeen belang.

Op dienzelfden grond laat, tot op zekere hoogte, het erfrecht zich verdedigen. Over 't algemeen zegt Fr. Alb. Lange in zijn merkwaardig boekje: „*Die Arbeiterfrage, Ihre Bedentung für Gegenwart und Zukunft,*" kan het erfrecht, buiten de kringen der berooide arbeiders en der socialistische theoretici nog bijna overal als een der onaantastbaarste grondslagen der maatschappij, ja in zekeren zin als een vanzelf sprekende inrichting der natuur worden

beschouwd." Inderdaad, wat is natuurlijker dan dat ouders de bespaarde vrucht van hunnen arbeid aan hunne kinderen achterlaten? Bij den prikkel tot krachtsinspanning, tot zelfopoffering zelfs, die in dat recht kan gelegen zijn, is 't overbodig stil te staan. „Aan den anderen kant evenwel," zeggen wij met Lange, „is de invloed van dit recht op de toeneming van de sociale ongelijkheid der menschen zóó groot, het contrast van zijne uitwerking met de sociale gerechtigheid, die elk de vrucht van zijnen arbeid zou willen doen genieten, zóó in 't oog vallend, dat bijzondere aanvallen op dit recht zich steeds van nieuws en met toenemende kracht herhaald hebben en herhalen zullen, tot eindelijk ook de openbare meening een andere houding tegenover deze vraag zal innemen." Van die gewijzigde verhouding zien we reeds de sporen in de successie-rechten door den Staat geëischt tot des te hooger bedrag, naarmate het erfrecht in verder verwijderde zijlijn wordt genoten; en moge menige neef of nicht bedenkelijk 't voorhoofd fronsen, als hij bespeurt hoeveel van de erfenis van een rijken oom of een vermogende erftante door de successie wordt verslonden, ten slotte erkent elk, die redelijk is, de billijkheid van zulk eene naasting ten algemeenen nutte. Zelfs waagde het Stuart Mill, dien niemand onder de socialistische heethoofden zal rangschikken, voor te slaan het erfrecht van de verwanten in de zijlijn geheel te doen vervallen en voor 't geval dat er dan rechthebbende erfgenamen ontbraken, alles te doen vervallen aan den Staat. „Aan den eenen kant," zoo merkt hij op, „moet men den erflater de vrijwillige beschikking over zijn vermogen laten, maar aan den anderen kant een grens stellen, tot welke iemand alleen door de gunst van anderen, zonder eenige inspanning van zijn eigen krachten, bezit zal kunnen verwerven."

Nog bedenkelijker dan het onbeperkte erfrecht is wellicht het onbegrensde grondbezit. Nergens doen de sociale misstanden, die het in 't leven roept, zich zoo sterk gevoelen als in Engeland waar, naar men berekent, vijfhonderd van de grootste landeigenaren ongeveer een achtste deel van geheel het inkomen van het grondeigendom bezitten. Geen wonder, dat daar vooral de vraag aan de orde is: kan de aardbodem in 't algemeen privaat-eigendom zijn? Moet hij niet aan de gemeenschap behooren en door haar tegen vergoeding in gebruik worden afgestaan aan hen, die hem met het beste gevolg voor de gemeenschap kunnen bebouwen? Deze reusachtige oekonomische vraag roer ik hier enkel uit een ethisch oogpunt aan, om haar verder met eerbiedigen schroom aan bevoegden over te laten. Mijne bedoeling is alleen de vraag te stellen: verdient niet Quack's los daarheen geworpen bewering: „op ons rust de plicht om te overwegen, of wij niet naast het privaat-eigendom ook hier en daar in bezitstoestanden soms het

collectivistisch beginsel zouden moeten versterken of misschien zelfs weder in het leven roepen? niet enkel van een oekonomisch, maar ook van een ethisch standpunt ernstige overweging?

Want een christelijk of ethisch socialisme is 't, waarvan ik heil verwacht. Bedroevend en zorgwekkend toch is het verschijnsel, dat de hedendaagsche socialisten voor 't meerendeel volslagen atheïsten en materialisten zijn. In de plaats van het koninkrijk der hemelen treedt voor hen het aardsche luilekkerland, in de plaats van de oude relegie het nieuwe socialisme. Dat is het denkbeeld in alle geuren en kleuren uitgewerkt door Ernest Belfort Bax in het bovengenoemde boekje „The religion of socialism."

Doch dit geeft ons geen recht socialisme en godsdienstloosheid met elkaar te vereenzelvigen. Integendeel is 't een feit, dat de edelste socialisten bij uitnemendheid religieuze persoonlijkheden zijn geweest; ik denk aan St. Simon en Fourier, aan Robert Owen en Joh. Gottl. Fichte. Al waren hunne plannen onbekookt en hunne idealen onuitvoerbaar, hun streven was het toch, den etischen ader van het oude christendom weer te doen stroomen door onze koude, zefzuchtige maatschappij. 't Gevoel van zedelijke gemeenschap, door het oude christendom gewekt, maar al ras verdrongen door het streven naar redding van de eigen ziel, moet door het ethisch socialisme weer worden opgewekt. De *zedelijke* volksopvoeding moet veel meer dan tot heden op den voorgrond treden. Volksonderwijs was in de laatste 30 jaren de leus der liberalen, en 't bleef niet bij die leus; voor haar verwezenlijking is gearbeid en gestreden met warmen ijver en met kloeken moed, en ondankbaar zou 't zijn al de zegeningen te miskennen, die de openbare staatsschool sinds de wet van '57 aan ons land geschonken heeft. Maar met schrik beginnen we thans te ontdekken, dat onze werklieden wel verstandelijk, maar veel te weinig zedelijk zijn gevormd. Wij verbazen ons over den stouten toon, waarop zij het stemrecht eischen en hun aandeel vorderen aan de goederen des levens, over de brutaliteit, waarmee zij hun oppervlakkige kennis luchten en over hun gebrek aan zedelijk zelfbedwang. Maar wij vergeten, dat wij voor een deel oogsten wat wij hebben gezaaid. De school met haar eenzijdig intellectualisme heeft hen veel te weinig zedelijk gevormd. De volkskerk heeft geen vat meer op het volk. En de vereenigingen, waarin patroons en werklieden elkaar ontmoeten, waar zij, die verstandelijk en zedelijk hooger staan, het volk tot zich zoeken op te heffen, zijn maar al te schaarsch. M.a.w. er is geen noemenswaardige band van zedelijke gemeenschap tusschen de hoogere en lagere standen. Het „broeders en zusters" van den kanselstijl is niet veel meer dan een ledige phrase. Om dat gemeenschapsgevoel te wekken, is 't niet noodig en niet wenschelijk,

dat wij alle arbeiders tot modernen maken. 't Zou eenvoudig onmogelijk zijn. Niet noodig is 't, dat wij tot één godsdienstige vereeniging met hen behooren. De kerkgenootschappelijke band, waar hij bestaat, is grootendeels fictief. Het Catholicisme en de Protestantsche orthodoxie voldoen beter dan de moderne richting aan de godsdienstige behoeften van de massa en onze godsdienst, idealistisch en zwevend uit den aard der zaak, is het deel van een kleine minderheid, die zich altijd weder uit de groote massa recruteeren moet.

Wil dit zeggen, dat wij die groote massa overlaten aan haar eigen lot, op haar neerzien als op „de schare, die de wet niet weet"? Verre, zeer verre van daar! Is 't niet juist de zegen van onze richting, dat zij ieder in zijne taal laat spreken van de groote werken Gods, dat zij ernst en vroomheid kan waardeeren ook in antieke vormen? En is er niet buitendien gelegenheid te over om het volk ons aan te trekken, om in zijne nooden in te gaan, om zijn leven, of althans een klein stukske daarvan, mee te leven? Of ons dit niet veel gemakkelijker vallen zou, als wij niet van jongs af aan door diep ingrijpend standsverschil en standsvooroordeel van elkaar gescheiden waren; als de kinderen van hetzelfde volk, in Amerikaanschen trant, in een en dezelfde volksschool, althans aanvankelijk, met elkaar opgroeiden, 'k geloof het zeker. Maar ik zou hier komen op een ander terrein, dat van de demokratie met hare licht- en schaduwzijden, waarop ik me thans niet begeven mag.

Liever nog een woord over de vraag: hoe uit een zedelijk oogpunt te beoordeelen over de kwaal der overbevolking en de verschillende standpunten door de staathuishoudkundigen tegenover haar ingenomen?

„Kon," zoo roept Morison, aan 't slot zijner inleiding uit: „de verwoestende stroom van kinderen maar voor eenige jaren worden gestuit, dat zou een onuitsprekelijke verlichtig aanbrengen!" Te bedenkelijker is hij, omdat het de klasse der paupers en misdadigers is, die de menschelijke konijnen oplevert, voorttelend in de konijnenbergen onzer groote steden. De welopgevoeden en gegoeden planten zich veel minder snel voort, vandaar dat de jaarlijksche aanwas der bevolking voortvloeit uit de klassen, die geen meerdere kracht aan eene natie bijzetten.

De eenvoudigste oplossing dier vraag geeft ons zeker von Hartmann aan de hand, als hij leert, dat de groote massa nu eenmaal de beschavingsmest, de „Culturdunger" vormt, den rottenden, maar juist daarom vruchtbaren bodem, waaruit de fijne planten der hoogste geestbeschaving, van wetenschap en kunst hare sappen trekken, als hij den oorlog verheerlijkt als het gezegend middel, waardoor de natuurlijke teeltkeuze, uit de

oorspronkelijk wilde bevolking der aarde tred voor tred de meest ontwikkelde stammen (die juist voor dit overwicht hunne hoogere vatbaarheid voor beschaving bewezen hadden) ter overwinning leidde en uit de zoo veranderde ethnologische physionomie der menschheid weder de verstgevorderden tot verdelging der achtergeblevenen en tot verovering van hunne woonplaatsen leidde, ten einde zoo onder geographisch telkens nieuw gewijzigde voorwaarden een altijd nieuw en hooger materiaal tot voortzetting van de teeltkeus in den strijd om het bestaan te verschaffen."

Zeker die verheerlijking van de afmakings-methode is hooge philosophie, maar hoe schoon ze ook klinke, niemand onzer zal cynisch genoeg zijn om den eerstvolgenden oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland, of welken anderen ook, als een grooten schoonmaak dankbaar te begroeten.

Maar is toch die overbevolking geen noodzakelijk kwaad, in de natuur der dingen gegrond, een kwaad trouwens, dat tot op zekere hoogte zijn eigen geneesmiddelen met zich brengt en dat we dus met eenige kalmte kunnen aanzien? Zoo luidt, gelijk bekend is, de theorie van Malthus, die leert dat de bevolking van nature zich iedere 25 jaren minstens verdubbelt, d. w. z. in een meetkunstige reden toeneemt, terwijl het levensonderhoud onder de gunstigste voorwaarden niet sneller aangroeit dan in een rekenkundige verhouding.

Of de bezwaren door Henry George met name van oekonomisch standpunt tegen deze theorie aangevoerd streek houden, kan ik natuurlijk niet beslissen. Dit is zeker dat ze door hare voorstelling van de overbevolking als een noodzakelijk kwaad hoogst gevaarlijk wezen kan en maar al te licht een van die duivelsoorkussens levert, waarop de menschelijke zelfzucht en gemakzucht zich te slapen leggen.

Wanneer zij aan den anderen kant onthouding van en in het huwelijk als het voornaamste voorbehoedmiddel aanwijst, is 't de vraag of zij genoegzaam rekening houdt met de zwakheid der menschelijke natuur. Wat van het Neo-Malthusianisme met de kunstmatige wijze, waarop het de overbevolking wil tegengaan te zeggen zij, daaromtrent mogen allereerst de medici en physiologen ons inlichten.

In elk geval kan hij, die zich in de sociale nooden verdiept, zich niet neerleggen bij een gedeeltelijke berusting in en een gedeeltelijke voorkoming van het kwaad der overbevolking. Hij moet zich telkens afvragen: kan die inrichting der maatschappij rechtvaardig zijn en goed, waarbij een minderheid in weelde en genot zich baadt, een meerderheid vaak 't noodigste ontbeert? Zoo niet, hoe kan een billijker verdeeling van goederen worden

aangebracht, hoe de massa der misdeelden tot hooger levensstandaard worden opgevoerd?

Dit lijdt geen twijfel, op daden tot verlichting van den socialen nood komt het ten slotte aan. Van de hoogte van het zedelijk idealisme wordt dikwijls op maatregelen tot verbetering der maatschappelijke toestanden met minachting neergezien. Beginselen en maatregelen stelt men dan tegenover elkaar. Op de groote zedelijke beginselen, zoo heet het dan, komt het enkel aan, met kleine maatregelen komt men niet veel verder.

Ik voor mij zou omgekeerd willen vragen: wat beteekenen beginselen, die zich niet in maatregelen omzetten, die zich niet in de praktijk belichamen, zich niet openbaren in daden van persoonlijke offervaardigheid en toewijding?

Dat juist wil het ethisch socialisme. Het wenscht, dat het gemeenschapsleven, door het geloof aan zedelijke idealen gedreven en bezield, steeds inniger en waarachtiger worde; dat de staat op zijn terrein wake voor het zedelijk leven der gemeenschap, behoudens de vrijheid en de rechten der persoonlijkheid, maar bovenal, dat de zedelijke drang tot toewijding en aaneensluiting zich in de maatschappij steeds meer openbare.

„Al het uwe is het mijne," zegt de ongodsdienstige sociaaldemokratie; „al het mijne is het uwe," zegt het ethisch socialisme. In haat vindt het eerste, in liefde het laatste zijn kracht.

Zulk een gezond en ernstig socialisme zien we thans week aan week gepredikt in het Sociaal Weekblad. Dat het geen orgaan zal worden van het Nut betreur ik niet. De Redactie zal veel vrijer en natuurlijker zich blijven bewegen, waar zij enkel spreekt uit eigen naam. Maar tegenover de onbillijke en harde beoordeeling, die zij in den laatsten tijd, ook van de zijde van vele liberalen ondervond, sta hier een woord van hooge waardeering en hartelijke sympathie, niet voor ieder woord, dat haar uit de vlugge pen vloeide, maar voor den geest en het streven van haar blad in 't algemeen.

Waar blijft, nevens dezen prediker voor de meer gegoeden en beschaafden, het Volksblad van den Protestantenbond, dat in meer godsdienstigen toon en populairen vorm zich wende tot die werklieden en die kleine burgers, die zonder met de sociaaldemocraten mee te schreeuwen, toch in den goeden zin recht voor allen willen?

Het onstuimig en onredelijk socialisme toch wordt overwonnen, niet door daarop uit de hoogte neer te zien, maar door zijn waarheidskern te aanvaarden en van zedelijke beginselen te doordringen. Zoo herleve het naïeve socialisme van weleer in den vorm van een zelfbewust en zedelijk gemeenschapsleven, waarbij de individu niet opgaat in de gemeenschap, maar daarin veeleer

tot zijn recht komt en zich krachtig ontwikkelt, zoodat hij zich steeds meer aan het geheel kan wijden. Zoo worde het lied bewaarheid:

Onze leus zij een voor allen
En dan allen ook voor een!

1887.

NA TIEN JAREN.

EEN WOORD OP DEN GEDENKDAG VAN HET TIENJARIG BESTAAN DER VRIJE GEMEENTE.

Ons godsdienstig samenzijn van heden heeft een eenigszins feestelijk karakter M. H. Daarop wijst de eenvoudige groene feestdos, waarin onze zaal gehuld is, daarop de liederen, die door ons koor zullen worden aangeheven, daarop uwe tegenwoordigheid in buitengewoon grooten getale. De aanleiding daartoe is aan niemand uwer onbekend. Den 30sten November '87 was het tien jaren geleden dat onze Vereeniging „De Vrije Gemeente" in het leven trad. Uw Bestuur meende dien gedenkdag niet onopgemerkt te mogen laten voorbijgaan. Wel voegt ons geen opgewonden feestgalm, geen luide zegekreet. Te zwak is daarvoor nog ons pogen, te gering is de uitslag, die verkregen werd, te groot zijn de bezwaren, waarmee wij steeds te kampen hebben. Toch zou 't getuigen van onnadenkendheid en van ondankbaarheid als wij, tot zulk een rustpunt genaderd, niet eens terugzagen op den afgelegden weg om ons al het goede te herinneren, dat ons met en door elkaar te beurt viel. Toch hebben wij ons niet te schamen, dat wij er zijn en is 't ons goed het levensgevoel en den levenslust bij elkaar te wekken. Vergunt me dan allereerst in gedachte met u terug te gaan naar den geboortedag onzer Vereeniging en haar tienjarig leven in enkele trekken u te schetsen.

I.

Aan den avond van 30 November 1877 waren in de bovenzaal van het lokaal Eensgezindheid een 150tal mannen en vrouwen bijeen. Met een popelend hart waren zij daar saamgekomen, na het besluit door velen hunner genomen en uitgesproken om de Hervormde Kerk te verlaten en op andere wijze — men wist zelf nog niet hoe — het godsdienstig gemeenteleven voort te zetten. Wat tot dat besluit aanleiding had gegeven, behoef ik niet in den breede te herinneren. Sinds jaren deed de

Ned. Herv. Kerk welgemeende, maar wanhopige pogingen, gelijk ze dat nog altijd doet, om de meest uiteenloopende richtingen saam te houden binnen één kerkverband niet alleen, maar ook aan hare aanhangers dezelfde belijdenis op de lippen te leggen. Die belijdenis werd met name uitgesproken in de vragen voorgelegd aan hen, die zich als leden aan die kerk wilden aansluiten. Een onzer geestverwanten, de thans reeds ontslapen edele Hooykaas Herderscheê, werd aangeklaagd en veroordeeld, omdat hij, wat trouwens velen onzer deden, die vragen naar eigen inzicht had gewijzigd. Tal van moderne predikanten maakten nu zijne zaak tot de hunne en kwamen er met nadruk tegen op dat deze vragen als gebiedend voorgeschreven letter, ooit of ergens zouden leiden tot formuledwang. Zij verlangden met hunne beginselen en overtuigingen in hunne betrekking als leeraars en verzorgers òf erkend te worden òf geweerd.

De synode van dat jaar handhaafde nochtans die vragen als letterlijk verplichtend. Toen stak er een storm van verontwaardiging door heel den lande op; 't was nog in den tijd, dat het kerkelijk leven der modernen niet geheel plat en krachteloos op den grond lag. Een groote adresbeweging werd alom op touw gezet; 400 predikanten en 40,000 gemeenteleden protesteerden met alle krachten tegen die schending van het protestantsch beginsel. En wat was 't gevolg? De synode van het volgend jaar antwoordde met de voorloopige vaststelling van de veelbesproken vragen, aanmerkelijk gewijzigd en getemperd, wel is waar, maar in dubbelzinnige termen toch altijd nog bevattend een naar de letter verbindende belijdenis, waarin men o. a. verklaarde Jezus Christus te vereeren als den Zoon van God. 't Was nu maar de vraag, of de moderne predikanten hunne leerlingen te goeder trouw konden overreden om op die vragen ja te zeggen. Met andere woorden: de officieele leugen, het kunstmatig samenwonen van menschen, wier overtuigingen hemelsbreed verschilden, bleef daardoor bestendigd. Van de honderden en duizenden, die protesteerden, legden nu de meesten zich rustig daarbij neer. Dat kan, dat mag niet langer, zoo oordeelden zij, die daar waren samengekomen; daaraan willen wij niet langer mededoen. En 't voornemen stond bij hen vast om de oude kerk te verlaten.

Wel kostte dat een langen bangen strijd. Wel waren er, die hunne aarzeling nog niet overwonnen hadden. Want sterk zijn de banden, die ons hechten aan een kerk, waarin we zijn gedoopt en opgevoed, en, al waren onze grieven ernstig en gegrond, groot was toch de verplichting, die wij aan de oude Moeder hadden. Toch, bij ver de meesten was het besluit, in vroegere vergaderingen herhaaldelijk besproken, gaandeweg gerijpt. Doch wij gingen uit, niet wetende, waar wij komen zouden. Wat nu? dat was de groote vraag.

Zouden we ons aansluiten aan een der bestaande kerkgenootschappen, die van vrijzinnigen geest doortrokken zijn? Er was iets voor te zeggen. Veel veiliger was 't, den steun te zoeken van een gevestigde meening, dan op eigen wieken te gaan drijven. Daar had men den vasten bodem van historie en traditie. Daar vond men alles, om zoo te zeggen, klaar gemaakt. Is 't niet hoogst gevaarlijk, zoo vroegen de overmatig voorzichtigen, zich zelfstandig te constitueeren?

Kan daarvoor onze tijd, arm aan godsdienstige geestdrift en bezieling, wel de rechte heeten? Bedenkt toch, wat ge doet, riepen zij hoofdschuddend uit; hoe licht kan uw scheepje door de golven stukgeslagen worden, of stranden op de klippen van oppervlakkige vrijdenkerij of Philistijnschen overmoed! En wat reeds geschied was, gaf hun schijnbaar recht. Of hadden niet in een stormachtige openbare vergadering, kort te voren gehouden, de Dageraadslieden getracht ons te overvleugelen en aan onze beweging haar godsdienstig karakter te ontnemen?

Doch de groote meerderheid liet zich door die bezwaren niet terneder slaan. Zij was, uit de kerkelijke haven uitgeloopen, nu ook verlangend naar het ruime sop. Zij wilde 't er op wagen geslingerd en bestookt te worden.

God in 't oog, ernst in 't hart, de handen in elkaar geslagen ging zij haar eigen weg en constitueerde zich als een zelfstandige vereeniging onder den naam „De Vrije Gemeente". Hoe zou ik hier kunnen zwijgen van den man, die aan heel deze beweging den eersten stoot gaf, die daarvan de oorspronkelijke leider en de ziel mocht heeten, van mijn geliefden oudsten broeder! Sinds jaren had hij geijverd voor een innerlijke hervorming van de kerkinrichting, waardoor aan iedere godsdienstige overtuiging gelijk recht verzekerd werd en, waar dat pogen ijdel bleek, mij en velen met mij gebracht tot het besluit om niet te berusten maar te breken. Hoezeer had hij gewenscht, op dezen dag uit de volheid van zijn hart ook een enkel woord tot ons te mogen spreken en hoe welkom was ons dat allen geweest, maar de heeschheid, die sinds eenigen tijd hem kwelt, verbiedt hem dit. De nauwe betrekking, waarin ik tot hem sta, laat mij niet toe uit te weiden over 't geen wij hem verplicht zijn, maar behoefte is 't mij, en naar ik vertrouw u allen, hem een stille hulde te brengen van oprechte dankbaarheid.

Zoo ging het scheepje dan in zee. Mij viel het voorrecht te beurt, tot uw voorganger te worden gekozen en, nadat de grondslagen onzer vereeniging gelegd waren, kwamen wij den 3[den] Februari 1878 in onze eerste godsdienstige samenkomst bijeen. Het lokaal „Maison Stroucken", wij noemden het liefst met den vroegeren naam „Concordia", was daartoe bestemd. Welk een

verbazing en ergernis wekte toen ons samenkomen daar ter plaatse! Thans, sinds de doleerende broeders ons voorbeeld hebben nagevolgd, is men er aan gewoon geraakt. „Vrees niet, gij klein kuddeke," zoo riep de voorganger den vergaderden toe, en hij trachtte in 't licht te stellen, hoe wij bij het verlaten van de kerk niets te vreezen hadden, indien 't ons enkel om de krachtige handhaving, de diepere opvatting, de ruimere toepassing van den godsdienst des harten te doen was.

Een tweetal jaren kwamen we daar elken Zondagmorgen bijeen. Toen, op een schoonen Meimorgen van het jaar 1880, betrokken wij dit ons eigen gebouw. Vriendelijk was het gebouw getooid, opwekkend ruischte onze feestcantate door de zaal en het eenvoudige woord van den spreker vond gereeden ingang, omdat elk het bezielde met eigen warm gevoel.

Sinds dien tijd ging onze Vereeniging rustig haren weg. Beurtelings trad ik zelf en traden sprekers van elders in uw midden op, van welke verscheidenen in onzen kring bekend zijn en geliefd.

In onze avond-samenkomsten werden allerlei actueele onderwerpen: armverzorging en weezenverpleging, onderwijs en leerplicht, natuurwetenschap en kunst, eeredienst en tooneel, werden inzonderheid maatschappelijke vragen gesteld in 't licht van den vrijen godsdienst.

Verschillende loten ontsproten allengs aan de tengere plant: ons koor wijdde zich aan de zuivering en verheffing van ons gemeenschappelijk gezang en was ons bij de invoering van den nieuwen liederenbundel ten krachtigen steun. Onze school voor godsdienstonderwijs, waaraan verschillende leeraren, ook een tijdlang mijn broeder, thans in Amerika werkzaam, nevens mij hunne kracht wijdden, vindt voortdurend belangstelling. Van onze bibliotheek, onlangs uitgebreid en voor alle leden en begunstigers geopend, wordt wekelijks door ongeveer een honderdtal lezers gebruik gemaakt. Een vereeniging van oud-leerlingen der school en andere jongelieden ging onder den naam „Jong Holland" van ons uit. Onze zwakke seraphine zal, naar wij hopen, binnen eenigen tijd, vervangen worden door een krachtig orgel. Velen uwer schonken daartoe, bij wijze van feestgave, een grootere of kleinere bijdrage, reeds zijn wij meer dan halverwege gevorderd en met kracht worden de pogingen tot verkrijging van het benoodigde voortgezet.

En nu noemde ik nog enkel wat men ziet. Wat men niet ziet laat zich niet zoo gemakkelijk onder woorden brengen, noch met den vinger aanwijzen, maar heeft hoogere beteekenis.

Wij leven in het stil vertrouwen, dat er in die jaren van ons gebrekkig pogen eenige kracht ten goede uitging; dat menige zwervende en zoekende ziel, vooral onder dezulken, die door

de kerk van den godsdienst vervreemd waren, in ons midden steun vond en troost en het geloof aan God en een hoogere wereld in anderen vorm herwinnen mocht; dat vooral jongelieden in onzen kring eenige liefde en geestdrift leerden koesteren voor wat rein en edel is; dat het ons hier en daar gelukken mocht het zedelijk peil van het openbare leven een weinig te verheffen.

Zoo hebben wij van het waagstuk, voor tien jaren ondernomen, geen enkel oogenblik berouw. Steeds blijft als ideaal en doelwit ons voor oogen staan een vereeniging met geen anderen band dan een gemeenschappelijk streven dat, niet als bindende confessie maar als vrije leuze ons vereent, met geen ander doel dan de aankweeking van godsdienstig-zedelijk leven, door elk geformuleerd naar zijn behoefte, met geen anderen stoffelijken steun, dan de vrijwillige bijdragen van hen, die liefde hebben voor onze zaak. Wij zijn jong en zwak, wij staan alleen en zonder steun van menschen, maar, een Machtige steunt ons en schraagt ons. Soli Deo gloria! Hem alleen zij dank en eere!

KOOR.

Eeuw'ge Liefde, Bron van zegen,
  Neem ons morgenoffer aan;
Dankbaar klopt ons hart U tegen,
  God, Gij hebt ons welgedaan!

Wat al neev'len ons omgeven
  Door de neev'len straalt het licht:
Bij ons zoeken, worstlen, streven
  Blijft het oog omhoog gericht.

Liefdevol richt ge onze schreden,
  Voedt ge ons op door vreugd' en rouw.
Moedig dan weer voortgetreden!
  Zweren wij aan 't hoogste trouw!

Muziek van Schubert.

II.

Is er werkelijk recht en reden voor dat gevoel van blijdschap en dankbaarheid? Of was de stichting der Vrije Gemeente wellicht een misgreep, bleek haar pogen ijdel, was haar werk vergeefsch? Er is inderdaad 't een en ander, dat ons die vragen op de lippen legt. Nevelen zijn er, die ons omgeven en in menig opzicht zien wij ons teleurgesteld. Of heerschen in onzen kring die opgewektheid, die warmte, die offervaardigheid, die men van een zoo jeugdige stichting mag verwachten? Is elk zijner leden en vrienden doordrongen van de overtuiging: deze zaak is mijne zaak; ik moet opkomen voor hare eer, waken voor haar wasdom, ijveren voor haar bloei? Er zijn teekenen, die van het tegendeel getuigen. Aan alle leden, die onverdeeld ons toebehooren, zoowel vrouwen als mannen, hebben wij het stemrecht toegekend. Hoe

wordt daarvan gebruik gemaakt? Aan de laatste verkiezing van leden voor het Bestuur namen van de meer dan 1100 leden ruim 100 deel en niet eens zoovelen bezochten de Algemeene Vergadering. Ik wil, hoezeer ik die geringe belangstelling betreur, op dit verschijnsel geen sterken nadruk leggen, daar het, aan onzen leuken volksaard eigen, zich ook op staatkundig en maatschappelijk gebied vertoont en ten deele voortkomt uit het rustige vertrouwen, dat de zaken goed gaan en men er zonder hen wel komen zal. Gewichtiger is de vraag: is de godsdienstige geestdrift krachtig in ons midden? Zweren allen aan het hoogste trouw? Is er een sterk gemeenschapsgevoel, dat bij dit eenparig streven allen steunt en schraagt? Of zijn er ook onder onze leden, die zich warm betoonden, zoolang 't er op aankwam met de kerk te breken, den leerdwang te bestrijden, de vrijheidsleuze luide uit te kraaien; maar die zich terugtrekken of althans zich flauw en mat betoonen, nu het blijkt, dat het ons niet enkel om vrijheid van denken, maar bovenal om vroomheid des harten, om godsdienst in het leven te doen is? Zijn er ook aan den anderen kant nog, doortrokken van allerlei kerkelijken zuurdeesem, staande met den eenen voet op kerkelijken bodem, met den anderen op vrijen grond of wel gehecht aan een bepaalden vorm van gebed of bijbelspreuk, en o zoo huiverig voor de moedige toepassing van onze religieuze beginselen ook op sociaal gebied? Zijn er ook, die om persoonlijke redenen, grieven, veeten pruilend ter zijde staan? Zoo ja, geldt dan niet die allen het weemoedig en verwijtend woord: „dit heb ik tegen u, dat gij uwe eerste liefde hebt verzaakt?"

Onze Vrije Gemeente, zoo hoopten wij, zou een wijkplaats wezen en een toevluchtsoord voor allen, wien het gaandeweg te eng werd in de Ned. Hervormde Kerk. Hoe ging het daar intusschen? De atmospheer werd er niet frisscher op. Hoe meer de gisting toenam, des te knellender werd het nog altijd vastgehouden kerkverband. Op de afscheiding ter linker- volgde eene afscheiding ter rechterzijde. Maar terwijl de doleerenden bij groote scharen henengaan en naar de letter van de wet zonder genade worden uitgebannen, liet men ook deze gelegenheid voorbijgaan om een minnelijk uiteengaan te beproeven. Zelfs verheugen zich onze kerkelijke geestverwanten in de verademing hun daardoor tijdelijk verleend en zien zij in zoete droomen hun partij reeds weer op het kerkelijk kussen neergezeten. Er zijn verblijdende uitzonderingen, wel is waar. In verscheidene afdeelingen van den Protestantenbond, in sommige nieuwe of herboren gemeenten buiten de Ned. Herv. Kerk openbaart zich een frisch en krachtig leven en het hartelijk en waardeerend woord op onzen gedenkdag door de Hervorming, die inderdaad aan haren naam getrouw is, ons gebracht, heeft ons innig goed gedaan.

Maar ach, hoe weinig drong onder onze geestverwanten in de Kerk het besef nog door, dat de nieuwe richting, zal zij nog een toekomst hebben, de kerkelijke kinderschoenen dient af te leggen! Hoe weinig verstaat men, wat de Hoogleeraar Rauwenhoff dezer dagen zoo krachtig uitsprak: „De Kerk heeft uitgediend, de gemeente kan tot haar recht komen. Haar te vergaderen ook uit die allen, die de Kerk van zich en helaas! ook van den godsdienst had vervreemd — dat is de taak die onze tijd aan alle vrienden van den godsdienst op het hart bindt". Inderdaad, de religie loopt gevaar, gevaar niet het minst van de zijde van hen, die, hechtend en hangend aan kerkelijke vormen, fondsen en gebouwen, het zout van den godsdienst smakeloos maken, het berooven van zijn geur en kracht!

Doch het streven van vrije godsdienstige vereenigingen vindt misschien meer sympathie en steun bij de geestelijke aristokratie van ons volk. De meeste beoefenaars van wetenschap en kunst hebben sinds jaren den rug toegekeerd aan de kerk, in wier lidmatenboek zij met bedenkelijke dubbelzinnigheid wellicht nog ingeschreven staan. Toch zijn er onder hen niet weinigen, die hoogere behoeften kennen; voor wie de taal des gemoeds en des gewetens een eigenaardige bekoring heeft. Zijn zij in grooten getale vertegenwoordigd onder de leden, ik zeg niet van onze vereeniging, maar van den Nederlandschen Protestantenbond, of welken vrijen godsdienstigen kring dan ook? Immers neen, helaas! Er zijn onder hen, die in de afzondering van het studeervertrek of de werkplaats ternauwernood bespeuren, dat de godsdienst in nieuwe vormen opgetreden is. Met de oude godsdienstvormen is de religie zelve voor hen dood. Dat zij kwijnt vinden zij jammer voor het volk. De groote menigte kan er niet buiten. Ja, zij klagen soms op sentimenteel-verwijtenden toon, dat men aan het volk zijn ouden godsdienst, zijn hemel en zijn hel ontrooft. Zij stemmen toe, dat de maatschappelijke vraagstukken allereerst van ethischen aard zijn, en voor een goed deel door een herlevend zedelijk bewustzijn moeten worden opgelost. Zij erkennen zelfs, dat er in de zedelijke beginselen van het Christendom, in de heerlijke zaligsprekingen der Bergrede b.v. onvergankelijke waarheden liggen opgesloten. Maar dat vele vrienden van den vrijen godsdienst sinds jaren die waarheden op den voorgrond stelden; dat zij van de daken predikten, dat het aankomt op vroomheid van gemoed, op adel van karakter en reinheid van geweten, veel meer dan op alle vragen omtrent leer en kerkvorm, dat schijnt niet tot hun besef te zijn doorgedrongen.

O, hoe dringend noodig ware 't, dat een nieuwe Schleiermacher dien beschaafden onder de verachters der religie hun hooghartige bekrompenheid, hun voornaam egoïsme, hun preutsche zelf-

genoegzaamheid onder 't oog bracht! Dat hij hun deed beseffen hoe 't hun roeping is — ik zeg niet, iedere week te komen luisteren naar een toespraak, die hun bitter weinig nieuws zal leeren — maar wel den steun van hunnen naam, van hun gezag en hunne gaven te schenken aan het streven om den godsdienst gelijken tred te doen houden met wetenschap en nijverheid en kunst. Want gaat de religie te loor en met haar de warmte van 't gemoed, de behoefte aan aanbidding en vertrouwen, dan ontaardt de wetenschap in dorre geleerdheid, de kunst in een weelde- of modeartikel. Dan kruipt de letterkunde steeds lager over den grond en wroet zij steeds dieper in het slijk, dan wordt de toon van 't openbare leven steeds flauwer en matter. Dan bewaarheidt zich ten slotte de wanhopige leus van den ouden Prediker: IJdelheid der ijdelheden, 't is al ijdelheid! Wat behoedt ons voor dit alles? Alleen het schild van den zedelijken ernst, van 't godsdienstig idealisme. Des te zwaarder dus, maar ook des te schooner onze taak, des te duurder onze verantwoordelijkheid. De godsdienstige behoefte moge sluimeren, zij bestaat en zij zal ontwaken in den nood der tijden. Wat al neev'len ons omgeven, door de neev'len straalt het licht!

KOOR.

Hef u omhoog naar 's hemels transen,
  Met al uw leed, uw lust!
Kom, baad uw ziel in zonneglansen
  Uw hart in hemelrust!
Vergeet uw bange vrees, uw tranen;
Weet u den weg naar 't heil te banen!
Vang 't zonlicht op met aad'laarsoog
En vaar op aad'laarswiek omhoog!

Geen mijnslaaf zijt ge, in donk're schachten
  Tot somb're vrees gedoemd,
Gij moogt hier niet in wanhoop smachten,
  Kom, blij uw heil geroemd!
Het kind des lichts zal vrede vinden,
Zijn God den krans der eere winden,
Zijn lied doen klinken voor Gods troon,
Dit zij uw lot, uw vreugd, uw kroon!

Muziek van Mozart.

III.

Ja, treedt moedig voort, heft u omhoog naar 's hemelstransen, houdt op het ideaal het oog gericht. Wat is dan het ideaal van een vrije godsdienstige vereeniging, dat, bij al ons worstelen en streven, ons voor den geest moet staan? Laat mij ten slotte trachten 't u te schetsen. In de ideale vrije gemeente moeten vereenigd zijn twee elementen, die in de historie telkens met elkaar in botsing komen: het profetische en het priesterlijke.

Allard Pierson heeft in zijn jongste werk [1]) die beide op meesterlijke wijze geteekend.

Een profetische geest moet haar bezielen, een geest, die 't „waakt op, waakt op, reeds naakt de dag" [2]), dat ik dezer dagen zoo roerend schoon hoorde zingen, telkens weer doet hooren; een geest, die de dommelende droomers, de voorname onverschilligen, de taaie conservatieven wakker schudt en wakker houdt. De geest van den boetgezant, die tegenover al de bijzondere en openbare zonden zijn: wee u! hooren doet. Een wee u! over de lichtzinnigheid, die enkel speelt en danst en dartelt, terwijl de hoogste belangen van staat en maatschappij op 't spel staan. Een wee u! over de angstvalligheid, die een vermolmde kerk het heilige huis acht, die een grondwetsherziening onderneemt, maar wat allereerst met krachtige hand moest worden aangegrepen, de scheiding tusschen kerk en staat, om iets te noemen, wat ons hier bijzonder ter harte gaat, niet aandurft. De geest van het heilige enthousiasme, die aan het hoogste trouw zweert en daarom het lagere vallen laat: den kerkvorm, het geijkte Godsbegrip, den versleten priesterrok, het geesteloos geprevel van gebeden; maar dan ook trouw aan 't hoogste, aan de hoogheilige macht, die niet verre is van een ieder onzer, in wie wij leven, ons bewegen en zijn; aan de zedelijke wet en orde, die in ons binnenste haar heilig „gij moet" doet hooren, aan het hoogste ideaal van volmaaktheid en liefde, dat onze phantasie in dichterlijke taal beschrijft als den vader en de moeder van ons hoogste leven, als den God, den heer, den souvereinen koning van ons hart. De geest des vromen zieners, die van zijn hoogen wachttoren uit het sombere heden in de lichte toekomst staart, die in dezen Adventstijd nu duistre wolken, dichte nevelen ons omhullen, wijst op 't licht, dat daar doorhenen straalt, op de Messiaansche eeuw, waarin een nieuwe, vrije godsdienst tot jongen en ouden, geleerden en eenvoudigen zal doordringen; de geest van warme geestdrift, van zelfvertrouwen en van hoogen moed.

Doch nevens dien profetischen bezielt een priesterlijke geest de ideale vrije gemeente. Hoe nu? zoo hoor ik u vragen. We zijn er juist op uit geweest den priester terzij te schuiven met zijn eentonige liturgie, zijn slaapwekkend geprevel, zijn hoogdravenden en hollen kanselstijl. Gewis, dien priester zijn wij, hoop ik, kwijt en mocht hij nu en dan nog rondspoken in ons midden, laat ons trachten hem, in naam van natuur en waarheid, volkomen uit te bannen! Maar er is een ander, een hooger priesterlijk ideaal. De echte priester is een profeet, die opvoedt

---

1) Geestelijke Voorouders. Studiën over onze beschaving, pag. 212—219.
2) Koraal „Wach auf", van R. Wagner op woorden van Hans Sachs.

door vaste instellingen, door geregelde gewoonten. De profeet staat ver boven het volk, op een vaak ongenaakbare hoogte, hij is onverbiddelijk streng, maar ook menigmaal hard en bitter. De priesterlijke geest daalt tot de zwakken en de kleinen af; hij zoekt het godsdienstig leven aan te kweeken met onuitputtelijk geduld en edele zachtmoedigheid. De kinderen en jongelieden vergadert hij rondom zich in het godsdienstonderwijs. De volwassenen roept hij bijeen tot een godsdienstig samenzijn. Door den zachten band der gewoonte houdt hij allen in het rechte spoor. De profetische geest treedt op tegenover de slaven van kerkvorm en kerkleer, van overlevering en oud gebruik en roept hun toe: wat baat mij de menigte uwer vormen en leerstellingen, wascht u, reinigt u, laat af van kwaad te doen, leert goed te doen! De priesterlijke geest richt zich tot de hooghartige en ongezellige naturen en zegt: sluit u aan de gelederen aan, vertroost de droeven, steunt de zwakken, draagt de kleinen, weest eensgezind onder elkander!

Met andere woorden: de ideale vrije gemeente moet, wel verre van zich aan eenigen vorm te binden altijd weer naar nieuwe vormen zoeken, afbreken en opbouwen, verstrooien en vergaderen, bestraffen en vertroosten, prikkelen en leiden, zij treedt op met het zwaard in de eene, met den troffel in de andere hand.

Zoo staat dan onze schoone roeping van nieuws ons voor den geest en wij gorden ons weer aan om haar te vervullen. Wat mij betreft, ik heb mijn taak nog altijd even innig lief en zoolang de frissche kracht, naar lichaam en geest, mij bewaard blijft en gij mij 't oor wilt leenen, wil ik aan haar mij wijden. Ik vraag en verwacht van nieuws uwe medewerking, leden van het Bestuur. Nooit deed ik vergeefs een beroep op uw krachtigen en welwillenden steun. Met dankbaarheid herdenk ik, hoe velen uwer, ook onder voormalige bestuurders en mede-oprichters onzer vereeniging, een groot deel van hunnen tijd en hunne kracht, ingenomen door allerlei drukke bezigheden, aan onze zaak ten beste gaven. Uw werkzame belangstelling, leden en vrienden onzer vereeniging, die elk persoonlijk haren zedelijken invloed te vermeerderen, haren wasdom te bewonderen hebt; uw frissche opgewektheid, uw warme liefde, leerlingen en oud-leerlingen, op wie onze hoop voor de toekomst rust.

Uw licht, uwen zegen bovenal verbeiden wij, machtige heilige Geest van waarheid en gerechtigheid. Heilig ons gemeenschapsleven, wijd elk godsdienstig samenzijn, doortintel ons gemoed, reinig en versterk ons streven; kome ook door ons zwak, gebrekkig pogen, uw onzienlijk, eeuwig rijk!

NA DEN PRINSESSEDAG. [1])

Voerde ik in mijn laatste toespraken u telkens naar Amerika's Vereenigde Staten en verdiepten we ons in de licht- en schaduwzijden van het godsdienstig leven aldaar, thans ligt het voor de hand dat wij onzen gezichtskring bepalen tot de grenzen van ons vaderland. De Prinsessedag, heel den lande door, maar inzonderheid in onze stad, met zoo warme geestdrift en grooten luister gevierd, geeft vanzelf aan onze gedachten een bepaalde richting. De eigenaardigheid van dit feest is, dat het ons niet op het verleden, maar op de toekomst wijst. Op het achtjarige koningskind, de lieveling der natie, richtten zich aller oogen als op het symbool van een nieuwe toekomst voor ons volk.

Maar terwijl wij zoo staarden in het verschiet en in blijde toekomstdroomen ons verdiepten, richtten wij te gelijk het oog naar het verleden. De vertegenwoordigers van het geslacht van Nassau in onderscheiden eeuwen, de vorsten en helden, de kunstenaars en geleerden uit den bloeitijd onzer Republiek gingen aan onze oogen voorbij. En — opmerkelijk genoeg! — terwijl de historische optocht zich bewoog langs onze straten, werd in het vreedzame Rozendaal aan de aarde toevertrouwd het stoffelijk overschot van een man, die, Vaderlander en Oranjeman in merg en been, aan de studie der geschiedenis van ons volk een groot deel van zijn leven had gewijd. Hofdijk stierf, de man, die in 't verleden leefde, die aan „ons voorgeslacht" een reeks van boekdeelen wijdde, maar die tegelijk een vast geloof had in de toekomst van ons volk. 't Een en ander herinnert ons aan den nauwen band, die het verleden en de toekomst van een volk te zaam verbindt, verleden en toekomst, door den kleinen schakel van het heden onderling vereenigd.

Geloof in de toekomst, ziedaar een geloof onmisbaar voor elken mensch, voor iedere natie, die iets meer dan een plantenleven leiden, die krachtig zich ontwikkelen zal. Dat geloof is

---

1) De volgende bladzijden geven in hoofdzaak weer de toespraak door mij 2 September '88 in de Vrije Gemeente gehouden.

eigenlijk het eene noodige, het algenoegzame en alles omvattende. Het sluit in zich het geloof in onszelven, in de menschheid en in de goddelijke kracht, die haar doordringt. Het onderstelt liefde en eerbied voor het verleden, waarin het heden opgesloten ligt, 't is de prikkel tot een krachtige onvermoeide werkzaamheid. Vergunt me van morgen tot u te spreken over het geloof in de toekomst, waarvan het gevierde volksfeest de uiting was en het symbool. Laat ons zien, hoe het in 't verleden wortelt, hoe het de bezwaren van het heden trotseert, hoe het zich vertrouwend uitstrekt naar 't verschiet. Ruische ons alzoo een toekomst-muziek in 't oor, die ons 't hart verheffe en verkwikke.

Op een Maartschen morgen van het jaar 1673 zien wij in een der vertrekken van het Binnenhof te 's Hage een slanken jonkman staan, aan een zijner half geopende vensters, den blik op den Vijverberg gericht. Zijn hoog en breed voorhoofd, zijn fijne arendsneus, de vrijmoedige opslag van zijn donker oog, doen ons in hem iets buitengewoons vermoeden. Niet van vroolijkheid getuigen de hoekige lijnen van zijn gelaat, de zweem van stroefheid, aan zijn ziekelijke schraalte toe te schrijven. In gepeins verdiept staart hij op de golven van den vijver, schitterend in de stralen van de morgenzon, of op het eiland dat, alreede groenend, opdoemt uit de wateren. Of wel, hij ziet rond in het vertrek, de stadhouder Willem III, wiens beeltenis gij reeds herkend hebt, naar 'k vermoed; zijn blik rust op de portretten van zijn voorgeslacht, van zijn vader Willem II, van zijn grootvader en oudoom Frederik Hendrik en Maurits, van zijn overgrootvader Willem den Zwijger, zijn doorluchtige voorgangers in de zware regeeringstaak, die pas op zijne schouders rust.

Daar openen zich de deuren van het vertrek. Tromp en de Ruyter worden aangediend, de beide vlootvoogden ter kwader ure van elkaar verwijderd, maar thans bescheiden, om binnen weinige oogenblikken hunne verzoening in 's vorsten tegenwoordigheid te bezegelen. Wie durft er Willem III minder om achten, als hij zich zelven gewantrouwd heeft, in hoeverre het hem gelukken zou, den vereischten indruk te weeg te brengen, dewijl hij niet alleen menschenkennis genoeg bezat om te weten dat hij Tromp stemmen kon, zooals hij wilde; maar ook zooveel zin voor zedelijke grootheid als vereischt werd, om hem te doen opzien tegen de Ruyter. Het is waar, hij was vorst en de beide mannen welke hij wachtte waren maar burgers; doch daargelaten, hoe luttel een Hollandsch harte uit de zeventiende eeuw van den aangeboren of ingezogen eerbied voor menschelijke hoogheid wist, waarop zoovele vorsten tot het einde der achttiende eeuw vermetel zondigden, onze slanke jonkman streefde te vurig naar een onderscheiding, die hij slechts zichzelven en niet den stam

waaruit hij sproot, zou verschuldigd zijn om zijne geboorte in de weegschaal te werpen. Het is waar, hij had zijne nog niet volkomen verstreken drie-en-twintig levensjaren voortreffelijk besteed en zich gedurende de laatste tien maanden niet ten deele, maar met al zijne krachten der dienst des vaderlands gewijd. Doch wat zeiden deze bij den eerbied, dien meer dan eene halve eeuw heldenlevens moest inboezemen; een halve eeuw, die de Ruyter de bewondering der wereld verzekerde en hem echter nederig genoeg liet om in den laatsten slag admiraal, kapitein, matroos, soldaat, om dat alles tegelijk te zijn geweest, om dat alles te verrichten, wat zijne hand vond te doen! Hoe Willem III dat beginsel: toewijding aan zijnen plicht opmerkte, waardeerde, hulde bracht, hoe hij er den oorsprong van ontdekte, in liefde en dankbaarheid voor een zestig jarig lang bekroond vertrouwen op den bijstand van „Gods almachtigen arm."

Hij spreekt als de beide mannen voor hem staan, met de warmte der overtuiging van het getroffen gemoed en de handen, lang van elkaar vervreemd, worden weer ineengeslagen. Holland zou niet van de wereldkaart worden gewischt!

Misschien herkent iemand uwer in dit tafereel een bladzijde van Potgieter, ten deele woordelijk aangehaald, waar hij in zijn beroemde studie over „het Rijksmuseum te Amsterdam" ons de beeltenissen der vorsten van Oranje en van hunne groote tijdgenooten met forsche trekken teekent.

Vraagt ge, waarom mijn oog thans juist op die bladzij viel? Wel, omdat de vorst, wiens vertrek naar Engeland, om er de regeering te aanvaarden, dit jaar ons voor den geest roept, werd geboren in een hachelijken tijd, weinige maanden nadat zijn vader den adem uitgeblazen had en terwijl een sterke afkeer van het stadhouderschap, dat hij bekleeden zou, zich telkens openbaarde; omdat het lied

„Al is ons Prinsje nog zoo klein
Alevel zal hij Stadhouder zijn,"

dat van hem gold, met geringe wijziging van toepassing is op onze jeugdige Prinses; omdat eindelijk zijn karakteristieke figuur ons verplaatst midden in den heldentijd onzer historie, die door den historischen optocht ons voor den geest geroepen werd. Zoo treedt ons de waarheid voor den geest, dat een krachtig geloof in de toekomst van een mensch en van een volk wortelt in een groot verleden.

Ja, gelukkig de mensch, die een rijk en schoon verleden heeft, die terug mag zien op een blijde jeugd, op een ouderlijk huis, waar hij ademde in de koesterende atmospheer van vroomheid, ernst en liefde, of wel op een donker tijdperk in zijn leven, van

innerlijke worsteling en zwaren strijd, maar waarin hij al worstelend won aan krachten en aan zedelijken moed!

Gezegend de volken, die een rijk en schitterend verleden hebben, dat in tijden van kwijning en verval hen beschaamt maar prikkelt tevens! Dat was met Israël het geval. Toen de beide rijken van Efraïm en Juda, vaneen gescheurd, elkaar benijdden en bestreden, toen zagen de besten telkens weer terug naar de gouden eeuw van David, hun door de profeten afgeschilderd. Het beeld van David werd door hen geidealiseerd als van een man naar Gods hart. Met het oog op hun groot verleden durfden zij gelooven aan een nieuwe toekomst van hun volk.

Dat is het voorrecht van ons volk, een voorrecht, waarvan wij weer doordrongen werden, ziende op de mannen van de zeventiende eeuw. Welk een eeuw! Welk een vereeniging van groote vorsten, scherpzinnige staatslieden, machtige kunstenaars, veel omvattende geleerden! Welk een toewijding van die allen — ook bij groot verschil van inzicht, dat tot heftigen partijstrijd leidde — aan de belangen van het vaderland! Dat voorrcht van een groot verleden kent de nieuwe wereld niet.

Vraagt ge waaruit allerlei gebreken en zwakheden der Amerikanen zich verklaren laten, dan luidt het antwoord: uit hun gebrek aan een verleden. Hunne gebreken zijn de fouten van de jeugd. De jeugd is overmoedig, opgewonden, stout en boud; zoo de Amerikaan, die, driftig voorwaarts rennend, zich niet om gevaar bekommert en in zijn luidruchtige betoogingen en optochten, b.v. in de maanden voor een Presidentsverkiezing, ons aan kinderspelen denken doet. De jeugd oordeelt vaak met groote wijsheid over zaken, waar hij niet van weet; zoo de Amerikaan, die ons kan ergeren door de grootspraak van iemand, die weinig van de wereld en het leven heeft gezien. „Wij zijn kinderen" zeggen u alleen de besten; „wij beginnen pas". Dezen verzamelen gretig de herinneringen aan hun kort verleden. De grondleggers hunner onafhankelijkheid zijn bij hen in eere. Naar Franklin's naam, zijn liefdadige en wetenschappelijke instellingen, zijn straten en wegen genoemd. Washington's beeld wijst men u met eerbied aan. En de schitterendste zaal aan de Harvard-universiteit te Cambridge is de „Memorialhall", gewijd aan de nagedachtenis der studenten, gevallen in den oorlog tusschen het Noorden en Zuiden. Zoo waren er onder de leden der „Holland-Society", die onlangs ons vaderland bezochten, die met belangstelling en piëteit alles gadesloegen wat herinnerde aan de historie van hun voorgeslacht.

Laat ons dan niet versmaden wat door hen ons wordt benijd. Er is een liefde voor, of laat mij liever zeggen, een coquetteeren met het verleden van ons volk, dat zich vooral in de inrichting

van menige woning, in huisraad, meubelen, sieraad openbaart. Zij kan haar waarde hebben, als ze inderdaad van kennis en van fijnen smaak getuigt, maar hoe vaak zien wij de stijlen van onderscheiden eeuwen zoo wonderlijk dooreengemengeld en verward, dat de bezitter er wel voor, maar niet achter schijnt te zijn. En wat baat een wedergeboorte van de kunst, als zij niet voortvloeit uit een wedergeboorte van hct leven! Neen, op de nalatenschap van zedelijken ernst, van religieus vertrouwen die — afgezien van zijn versleten vormen — ons het voorgeslacht vermaakte, komt het boven alles aan. Geen krachtig voorwaarts streven, geen energiek geloof in de toekomst, zonder eerbied en piëteit voor die nalatenschap!

Nochtans, hoe schitterend en rijk het verleden van ons volk moge wezen, hoe goed het doe daarop te staren, wat baat het, als 't in 't heden aan moed en veerkracht ontbreekt! Inderdaad, er is niet weinig, wat ons terneerslaat en ontmoedigt. Leest er Potgieters artikel eens ernstig op na.

„Er was een tijd," zoo heet het in den aanhef, „waarin de weegschaal der volkeren van Europa door hare vorsten niet werd ter hand genomen, of de Hollandsche Maagd, aan hunne zijde op het rechtsgestoelte gezeten, wierp er mede haar oorlogszwaard of haren olijftak in en deed door deze bij wijlen den evenaar overhellen.... Er was een tijd, dat de Hollandsche vlag werd begroet als de meesteresse der zee, waar ook ochtend- of middag- of avondlicht de oceanen van beide wereldhalfronden verguldden; een tijd, waarin hare vlootvoogden den bezem op den mast mochten voeren, dewijl zij, naar de krachtige uitdrukking dier dagen, de zee hadden schoon geveegd van gespuis.... Er was een tijd, waarin de Hollandsche handel den moed had de boeien te verbreken, hem door den beheerscher der beide Indiën aangelegd."

Van dat alles thans geen sprake meer. Verdwenen is onze militaire kracht, sinds de groote mogendheden zich wapenen op steeds reusachtiger schaal, sinds het in den oorlog hoe langer zoo minder aankomt op persoonlijken moed, hoe langer zoo meer op kostbare vernielingswerktuigen. Me dunkt, op zichzelf hebben wij dat niet te betreuren, en te wenschen ware het, dat van de tonnen gouds, aan onze landsverdediging, zal ik zeggen: ten koste gelegd of verspild, een groot deel ten goede kwam aan ons onderwijs en andere volksbelangen. Maar hoe kwijnend ook in vergelijking met die dagen onze handel en scheepvaart, hoe gegrond de bezorgdheid, waarmede wij in gedachten den nieuwen landvoogd van Nederlandsch-Indië naar de koloniën vergezellen!

Wat bleef er over van het onwrikbaar dogmatisch geloof van de helden uit den bloeitijd onzer Republiek! „De prinsen van Oranje," zegt Macaulay, „waren over 't algemeen de bescherm-

heeren geweest van de Calvinistische theologie en dankten een groot deel van hunne populariteit aan hun ijver voor de leerstellingen van de uitverkiezing en de volharding der heiligen, een ijver, niet altijd door kennis voorgelicht of door humaniteit getemperd. Willem III was van kindsbeen- af zorgvuldig onderwezen in het theologisch stelsel, waaraan zijn geslacht gehecht was, en beschouwde dat stelsel met meer dan de partijdige voorliefde, die de menschen gewoonlijk koesteren voor een overgeërfd geloof. Hij had gebroed op de groote raadselen, die op de Dortsche Synode besproken waren en kon zich met zijn denken en zijn gemoedsgesteldheid vinden in de onbuigzame en strenge logica van de Geneefsche school.... Het leerstuk der predestinatie was de sluitsteen van zijn religie. Hij verklaarde dikwijls dat, moest hij dat leerstuk laten varen, hij daarmee zou moeten prijsgeven alle geloof in een Voorzienigheid die over alles gaat en een loutere Epicurist zou moeten worden."

Nu, *dit* dogmatisch geloof, dat met de predestinatie staat en valt, wenschen wij zeer zeker niet terug. Maar de zedelijke ernst, die er aan ten grondslag lag, de innige overtuiging, die er in doorstraalde, worden zij niet te zeer gemist bij dit geslacht?

Het dogmatisme, dat zich in een stelsel opsluit en daaraan angstvallig hecht en hangt is een bedenkelijke kwaal, maar zou het scepticisme, de vale, grauwe twijfelzucht, die thans in vele kringen heerscht, niet nog bedenkelijker ziekte zijn? Zij haalt tegenover de begrippen van goed en kwaad weifelend de schouders op, zij maakt het gevoel van plicht en roeping tot een bedriegelijken waan, zij ondermijnt het besef van verantwoordelijkheid en snijdt daardoor den wortel af aan alle veerkracht en zedelijken moed. Aan de theologie is zij ontwassen en gebroken heeft ze met de oude dogmatiek, maar de blijvende waarheid in de gebrekkige vormen van weleer opgesloten, wierp zij ook maar al te lichtelijk over boord. Zoo is zij dikwijls de moeder van een hooghartige critiek, die den staf breekt over alles, wat niet met hare wijsheid strookt, een critiek die, zooals Carlyle het uitdrukte, „klimt op de schouders van den grooten man, dien zij wil beoordeelen; zij ziet zoodoende uit de hoogte op hem neer, maar vergeet, dat zij die hoogte aan hem te danken heeft; zij verlustigt er zich in, dat zij „'t zoo heerlijk ver heeft gebracht" en behandelt haar voorwerp op luchthartige, half spottende wijs."

In zulk een tijd van verval ontbreekt het aan groote belangen, die de harten innemen, aan groote idealen, die de zielen in vlam zetten en, bij gebreke daarvan, houdt men zich met kleinigheden op. Kleine veeten, persoonlijke geschillen, treden op den voorgrond en breed wordt uitgemeten wat nauwelijks de aandacht waardig is. O, hoe verheffend en aangrijpend is een ernstige

strijd over groote belangen, over diep ingrijpende levensvragen gevoerd en hoe bewonderen we daarbij den man, die geen haarbreed van zijn beginsel afwijkt, wat het hem ook kosten moge! Hoe nietig daarentegen is het armzalig gekibbel over vragen van persoonlijken voorrang, gekrenkte eer, gekwetste majesteit, waarbij de onbeduidende persoon de zaak waar 't om te doen was, vaak verduistert en verdrinkt!

Is een tijd waarin zich dit alles voordoet niet verlammend en ontzenuwend, niet doodelijk voor alle geloof aan de toekomst? Neen, indien het waar is, dat het geloof in de toekomst juist wordt geboren in en uit den nood der tijden. Zoo ging het onder Israel. Wanneer ontstond bij hen de Messiaansche verwachting? Immers toen het volk jammerlijk verdeeld en diep gezonken was, nu aan dezen dan aan genen vreemden overheerscher ter prooi. Toen ontwaakte het besef van zijne hooge nationale roeping. Toen stonden de profeten als herauten van een nieuwe toekomst op. Zoo gaat het altijd. Mannen vol geloof en zedelijken moed, roeien tegen den stroom der tijdsomstandigheden op. Zij laten zich door den druk der tijden niet ter nederslaan. Er heerscht, zoo zeggen zij, in onzen tijd een geest van reactie op staatkundig en godsdienstig gebied, en toch laat de stroom van den vooruitgang zich op den duur niet stuiten en is de overwinning aan den geest die levend maakt; er heerscht een platte levensbeschouwing, die in bevrediging van het egoïsme de hoogste wijsheid vindt — en toch is de godsdienstige behoefte onuitroeibaar en ligt in toewijding en plichtsbetrachting de hoogste levensvreugd.

Wie gelooven aan zulk een betere toekomst weten ook in kleine kiemen de profetiën daarvan op te merken. Want er zijn kleine dingen, die onbeduidend en nietswaardig, maar er zijn ook kleine dingen, die groot en veelbeteekenend zijn. Jesaja sprak van den Messias, dien hij verwachtte als van een rijsje uit den afgehouwen tronk van Isai. Zoo ontsprong er ook een nieuwe loot aan den stam van ons vorstenhuis die, geteisterd door ruwe stormen, van de eene tak na de andere beroofd was. Een jonge prinses werd geboren en met het oog op haar herleefde het vertrouwen op een nieuwe nationale toekomst in het hart van ons volk. Aan een aanvallig meisje, aan een zwakke vrouw verbindt zich de verwachting, want wij zeggen niet met de Hindoe's, als een meisje 't leven intreedt dat er „niets" geboren is. Wij begroeten met vreugd de ontwikkeling en verheffing van de vrouw, de uitbreiding van haren werkkring op allerlei gebied; wij weten hoe zij de zwaarste taak aanvaarden, ja, de teugels van 't bewind in handen nemen kan, zonder het „eeuwig vrouwelijke" prijs te geven, dat haar sieraad is.

Dat geloof aan een nieuwe nationale toekomst mag niet bekrompen, niet, vergun mij 't vreemde woord, niet „chauvinistisch" zijn. De bekrompen Messiaansche verwachting der Israëlieten ging onvervuld voorbij. Het Davidshuis kwam niet weder op den troon. De vereeniging der beide rijken onder eenen scepter had niet plaats. Israel ging ten slotte onder als een zelfstandig volk. Maar de kern van zijne Messiasverwachting kwam tot haar recht. Verwezenlijkt werd het ideaal der profeten, dat Israels zedelijke religie, zijn geloof aan den Heilige, stand zou houden en vruchten af zou werpen voor de wereld. De stoutste verwachtingen der profeten werden aanvankelijk bevredigd in de zedelijke hoofdgedachte van het Christendom. En al vallen de kerkelijke vormen, de dogmatische voorstellingen van dat Christendom uiteen, zijn hoofdbeginsel, „zalig de reinen van hart", zal de leus moeten blijven van elke religie, die voor de toekomst iets belooft.

Aan het eind van zijn „Ons Voorgeslacht" schildert Hofdijk, in zijn kleur- en klankrijken stijl, den Nederlandschen leeuw, de fiere klauw rustend op een nieuw blazoen, waarin het devies: „Het is schooner het zedelijkste dan het machtigste volk der aarde te zijn." Ja, onze natie heeft beteekenis, en „Holland is niet oud geworden", zoolang zij iets behoudt van de oud-Hollandsche kloekheid en klaarheid, zoolang zij recht en slecht opkomt voor de eischen van zedelijken ernst en goede trouw.

Ten slotte niet om het eeuwig voortbestaan van eenig volk, ook niet van ons volkje, is het ons te doen. Volken gaan op en onder als de golven van den Oceaan; zij blijven leven, zoolang zij iets te doen en te zeggen hebben, zoolang zij in hunne mate medewerken tot den triumf van de eeuwige beginselen van waarheid en gerechtigheid. Zoo lossen zich alle wenschen en beden voor de toekomst van ons volk en van de menschheid in deze éène op: Uw koninkrijk kome!

LUTHER EN EMERSON. [1]

KOOR.

'T Is ons goed op u te staren,
  Beelden uit den ouden tijd,
Toen wij jong en schuldloos waren,
  Gansch nog vreemd aan 's levens strijd.

Tonen uit ons zalig Eden,
  Stemt ons ernstig, stil en blij;
Draagt ons over 't moeilijk Heden
  Met uw zachte poëzy.

Tekst en muziek van Dr. A. D. Loman.

Ja, 't is ons goed te staren op de beelden uit den ouden tijd en in gedachte terug te dwalen naar het Eden van onze jeugd. Wat was alles toen in onze oogen frisch en nieuw! Hoe staarden wij de wereld, met al hare wonderen en raadselen, vol verbazing aan! Hoe bracht haast elke dag ons een nieuwe verrassing! Heugt u misschien nog uw eerste wandeling aan de hand van uwen vader, of uw eerste rijtoer naar buiten, uw eerste bad in stroomend water, de eerste keer, dat gij schaatsen aan de voeten kreegt, of een andere gewichtige gebeurtenis uit uwe jeugd? Hebben niet de eerste prentenboeken uit de kinderkamer nog altijd voor ons een geheimzinnige bekoring?

Zoo gaan we op den Hervormingsdag terug tot de jeugd van het Protestantisme. We staan als 't ware bij de wieg van dat kindeken. Wij beluisteren zijne eerste levenskreten. Hoe frisch en krachtig, hoe eenvoudig en onschuldig was het toen! Ja onschuldig, want met een beminnelijke naïeveteit, als een jongen, die aan 't spelen gaat, aanvaardde Luther zijnen reuzenkamp. In allen eenvoud schoot hij zijne pijlen af. Als een andere David slingerde hij zijn steen naar 't hoofd van Goliath, de reusachtige moederkerk, zonder zich af te vragen, welke van dien steenworp de gevolgen zouden zijn. Die pijlen waren zijne stellingen, gehecht

1) De volgende bladzijden bevatten in hoofdzaak de toespraak op 31 October (1888) in de Vrije Gemeente door mij gehouden.

aan de deur van Wittenbergs slotkapel. Die steen was zijn onsterfelijk woord: „Hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij!" Neen waarlijk, hij kon niet anders; hij moest breken met den Paus en met de Kerk, hij moest luisteren naar de stem van zijn geweten, van zijnen God, wat er ook van komen mocht! Later werd het anders, helaas! Het Protestantisme werd gewond en bezoedeld in het slaggewoel. Het verloor den eenvoud en de frischheid van de jeugd. De kleine David hulde zich in de zware wapenrusting van confessiën en ceremoniën; hij wilde den reus met zijne eigene wapenen bestrijden. Maar hij verloor daardoor zijn vrijheid en vlugheid van beweging, hij werd in 't klein even log en zwaar, even snoevend en breedsprakig als de groote Goliath.

En thans is 't soms, alsof het Protestantisme het spoor geheel bijster is geraakt. Een tooneel van grenzelooze verwarring vertoont zich aan ons oog. Aan den eenen kant heeft men niet genoeg aan 't vrije geweten, maar wil zich buigen voor het gezag van belijdenis en formulier. En aan den anderen kant vraagt men, of er eigenlijk wel een geweten is en of de mensch zich niet enkel moet laten leiden door den blinden natuurdrang. Te midden van die verwarring zien wij weemoedig terug naar den ouden tijd en herhalen wij het lied:

> Tonen uit ons zalig Eden
>   Stemt ons ernstig, stil en blij;
> Draagt ons over 't moeilijk Heden
>   Met uw zachte poëzy.

Maar we doen nog iets anders en iets meer dan dat. Wij zijn hier niet saamgekomen om te jammeren over het verloren paradijs. Het doleeren laten wij over aan hen, die er behoefte aan voelen. Toen wij den Hervormingsdag onder onze feestdagen opnamen, was 't niet onze bedoeling, dat we altijd bij Luther en zijne medestrijders zouden blijven staan. Neen, 't was ons te doen om de voortzetting van het hervormingswerk, om de mannen die in andere tijden en in andere vormen van denzelfden geest waren bezield. Het Protestantisme heeft zijn Eden verlaten, 't is in het zweet zijns aanschijns zijn eigen brood gaan eten. Wie hebben het in later eeuwen, in onzen tijd gevoed en ontwikkeld? Op een van die nieuwe hervormers vestig ik heden uw oog. Onder den indruk van mijn bezoek aan de nieuwe wereld roep ik den Amerikaan Ralph Waldo Emerson voor u op. Laat ons zien wat, in onderscheiding van Luther, Emerson ons te zeggen heeft.

Een van de merkwaardigste samenkomsten, die ik bijwoonde in de Vereenigde Staten, was een avond door de Unitariers van het Westen aan de nagedachtenis van Emerson gewijd. In een

van de Methodistische kerken van Chicago, daarvoor welwillend afgestaan, kwamen wij bijeen. 't Was toen vijftig jaar geleden dat Emerson tot de oudste studenten van de Theologische school te Cambridge een adres richtte, dat door de Unitariërs beschouwd wordt als een keerpunt in hunne geschiedenis. Te midden van de planten en bloemen, waarmee de kerk kwistig getooid was, prijkten twee busten van den grooten meester. Muziekuitvoeringen, liederen, toespraken wisselden elkander af. Maar het onvergetelijkst deel van het programma bestond hierin, dat Rev. Jones mannen en vrouwen uit het publiek uitnoodigde om een schoone spreuk, een treffende gedachte van Emerson ten beste te geven. Nu rezen beurtelings een vijftigtal mannen en vrouwen, ook vrouwen, op, die met luider stem en groote vrijmoedigheid aan die oproeping gehoor gaven. En dit alles geschiedde zoo natuurlijk en gemakkelijk, dat het duidelijk was dat allen hunnen Emerson in hun hoofd en hart omdroegen.

Ik vroeg mijzelven af: zou iets dergelijks ook onder onze Nederlandsche geestverwanten mogelijk zijn en ik kwam tot het besluit, dat ik zelfs met den populairsten onzer moderne dichters, met de Genestet niet gaarne in een gemengde vergadering die proef zou willen nemen. Maar wie is dan die Emerson geweest, die onder onze Amerikaansche vrienden nog altijd als een profeet, ja bijna als een afgod wordt vereerd? Zie hier in 't kort zijn eenvoudige levensgeschiedenis.

Op 25 Mei 1803 zag hij 't levenslicht te Boston, reeds toen het middelpunt van een opgewekt geestelijk leven. Hij stamde uit een Puriteinsch geslacht en telde onder zijne voorvaders een reeks van leeraars en geestelijken. Zijn vader, prediker aan een Unitarische kerk te Boston, was een man van veel warmte, maar van groote strengheid tevens. Reeds op zijn achtste jaar moest hij hem missen. Nu brak er voor het gezin een tijd van armoede en ontbering aan. Ralph had met zijn broeder Eduard maar één overjas, die zij om beurten droegen. 't Was dus uit eigen ervaring dat hij in zijn essay over „Huiselijk leven" schreef: „Welke is de duig, die het gezin vast bijeen houdt? 't Is de ijzeren band van armoede, van noodzakelijkheid van strenge levensopvatting, die de kinderen uitsluit van zinnelijke genietingen, die andere jongens te vroeg oud maken, hun werkkracht in een veilige bedding leidt en hen, ondanks alle moeielijkheden, maakt tot vereerders van al wat groot, goed en schoon is. De engelen, die met hen waren en lauweren voor hunne jeugdige hoofden vlochten, zijn arbeid en gebrek, waarheid en kinderlijk geloof."

Behalve aan die engelen dankte hij zijne opvoeding aan zijne moeder, maar vooral aan zijne tante Mary Emerson, eene vrouw van Puriteinsche strengheid en rechtzinnigheid, maar ook van

een buitengewone kennis en ontwikkeling. Den invloed, dien zij op hem oefende, noemt hij even groot als die van Griekenland of Rome. Beminnelijk en aantrekkelijk was zij niet, scherp als een scheermes in haar satire wist zij iemand in een oogenblik te doorzien en peilde zoo zeker alras Ralph's buitengewonen aanleg. Reeds op zijn veertiende jaar vinden wij hem op Harvàrd-college, te dien tijde nog maar een eenvoudige jongensschool. Hij vond er evenwel een goeden onderwijzer in het Grieksch, waarop hij zich wierp met hart en ziel. Van de nieuwere auteurs vinden wij Montaigne en Shakespeare telkens in zijn handen.

Nadat hij de school verlaten had, wijdde hij zich een tijdlang aan het onderwijs op een meisjesschool te Boston, tot hij op zijn twintigste jaar zich in de theologie verdiepte. Toen hij met Amerikaansche vlugheid die studie had volbracht, werd hij, wegens een oogziekte, vrijgesteld van het examen ter toelating tot het predikambt. „Hadden zij mij geëxamineerd," zoo schrijft hij, „dan hadden ze mij waarschijnlijk in 't geheel niet laten preeken."

Slechts drie jaren vinden we hem werkzaam in een Unitarische gemeente te Boston. In 't huwelijk getreden voelde hij zich „zoo gelukkig als een mensch met veiligheid zijn kan." Maar reeds drie jaar later werd zijn jonge vrouw hem door den dood ontrukt en tegelijker tijd ongeveer legde hij zijn predikambt neer. Zijn idealistische philosophie plaatste hem meer en meer buiten de kerkelijke traditiën. In de geijkte kanseltaal en manieren kon hij zich onmogelijk vinden en vooral het Avondmaal stuitte hem tegen de borst. Hij stond op het punt zich zijn eigen weg te banen door de wereld. Maar vooraf ondernam hij een reis naar Europa en deed een bedevaart naar de eenzame woning op de heide, waarin Carlyle zich teruggetrokken had. Carlyle en Emerson, welke contrasten! De eerste een Oud-Testamentisch boetgezant, die op barschen toon en in ruwe vormen de zonden hekelde van zijne land- en tijdgenooten; de laatste een bespiegelend wijsgeer, beschaafd en bescheiden in zijn optreden; toch verbond hen van dit oogenblik af aan een innige vriendschap, die alleen door den dood verbroken worden kon.

In zijn vaderland teruggekeerd, zette Emerson zich, aan de zijde van zijn tweede gade, metterwoon neer in een oud en eenzaam huis te Concord om daar verder zijne levensdagen te slijten. Vandaar ondernam hij zijne pelgrimstochten door de Vereenigde Staten en strooide in een oneindig aantal lezingen het zaad van zijne beginselen uit. Een van de eersten was hij, die in dezen vrijen en lossen vorm, die thans gelukkig den ouderwetschen preektrant meer en meer vervangt, zijne zedelijke ideeën toepaste op allerlei levensgebied. Hij las niet om te amuseeren

of te onderwijzen, maar om te bezielen en te hervormen. In zijne talrijke essays en voordrachten is de draad niet altijd gemakkelijk aan te wijzen; als losse paarlen strooit hij zijne gedachten daarheen, 't blijft den lezer zelven overgelaten ze tot een keten aaneen te rijgen. Zoo vloeide zijn leven als een heldere, klare beek daarheen, en als de eenzame wijze, als de ziener van Concord leeft hij in de nagedachtenis zijner landgenooten voort.

Stel tegenover dat eenvoudige, rustige leven Luthers levensloop met zijn scherpe tegenstellingen en dramatische wendingen. Roep u den Augustijner monnik voor den geest, worstelend in Erfurts kloostercel. Zie den Wittenbergschen priester met zijne stellingen de brandende lont werpen in het kruit. Vergezel den hervormer op zijn triomftocht naar Worms en zie hem vrijmoedig en zegevierend staan tegenover den keizer en de rijksgrooten. Volg hem naar zijn schuilplaats op den Wartburg, die romantische plek, waar hij met den duivel kampt. Roep u zijn somberen levensavond te Wittenberg voor den geest, als hij, door zijne radicale volgelingen overvleugeld, terugdeinst voor de gevolgen van zijn eigen beginselen. Plaats den ruwen, hartstochtelijken man der middeleeuwen naast den fijn beschaafden denker van den nieuweren tijd, en ge vraagt: hoe komt het u in den zin tusschen die beiden een paralel te trekken?

Ik antwoord: omdat er, bij hemelsbreed verschil, toch ook merkwaardige overeenkomst wordt gevonden. Beiden zijn kluizenaars geweest, maar Luther zien we in zijn kloostercel worstelen in den gebede en zich geeselen ten bloede toe, Emerson op de vleugelen zijner idealistische wijsbegeerte zich verheffen tot de sfeer van het klare, vrije denken. Beiden waren mannen van de wereld; hoe kon Luther gezellig en vroolijk kouten in den huiselijken kring, en hoe tintelen zijne tafelgesprekken van geest en leven, hoe heeft Emerson in zijn essay over „Eenzaamheid en gezellig verkeer" den plicht en den zegen geschetst van 't leven midden in de wereld. Hervormers waren beiden: religieuse hervormers, die, getrouw aan de Godsstem in hun binnenste en zich buigende voor haar gezag, niemand vreesden noch ontzagen, als 't er op aankwam hun geloof in woord en daad te toonen. In beiden vinden wij, hoezeer in verschillende vormen, drie hoofdelementen, die voor elken godsdienstigen hervormer onmisbaar zijn: *mystiek, ethiek, practijk.*

Gezonde *mystiek*, diep en innig gemoedsleven, ziedaar een onmisbaar element in den godsdienstigen hervormer. Geen zedenleeraar is hij, die dorre zedelessen van de hoogte zijner wijsheid uitvaardigt, geen wijsgeer, die in louter afgetrokken bespiegelingen zich verdiept, maar een profeet, die het goddelijk leven dat in hemzelven woont in anderen overstort. Zoo Emerson. God is

hem het wezen van alle dingen. Waarheid, goedheid en schoonheid zijn hem verschillende zijden van hetzelfde Al. Met de natuurwetenschap was hij bekend en vertrouwd. Tijndall, de beroemde natuurkundige, noemde hem een poëet en een diep religieus man, geheel onvervaard voor de ontdekkingen der wetenschap. Maar de natuur is hem de openbaring van den geest, de zichtbare wereld het symbool der onzichtbare. Van de stof rijst het leven in opeenvolgende vormen van ontwikkeling door den geest tot volkomen vereeniging met den Algeest. 't Is een lange ladder, die opleidt van den gorilla tot Plato, Newton en Shakespeare, tot het heiligdom der religie, tot de toppen van wetenschap, kunst en poëzie. Ten slotte is de geest de eenige realiteit. Pantheïstisch is alzoo zijne Godsvoorstelling. „De menschen spreken van de openbaring als iets dat lang geleden is, als ware God dood. Maar onuitsprekelijk is de eenheid van God in den mensch in elke daad der ziel. Ja, voorzoover een man rechtvaardig van hart is, voorzoover is hij God." Doch wie aan dat onuitsprekelijk wezen 't meest denkt zal er 't minst van zeggen. Hem is het vertrouwen op de Eeuwige Macht het onzichtbaar steunpunt, de verborgen ondergrond van heel zijn leven.

Ook Luther leeft en ademt in de mystiek als in zijn element. Reeds in de kloostercel doorvoedde hij zich met de Paulinische brieven niet alleen, maar ook met de middeleeuwsche mystieken. Tauler en Eckart behoorden tot zijn lievelingsschrijvers en het vrome boekje „Van de Duitsche theologie" nam hij geheel in zich op. Maar bij hem gaat de mystiek gepaard met middeleeuwsch bijgeloof, met grof menschelijke voorstellingen van de Godheid. Met verwonderlijke naïeveteit spreekt hij van de groote huishouding, die God te besturen en te verzorgen heeft. „God verstaat alle handwerken: in zijn kleermakerij maakt hij het hert een rok, als een schoenmaker geeft hij het schoenen aan de beenen, bij de lieve zon is hij een kok." In een taal, die ons profaan klinkt van wege haar huiselijke gemeenzaamheid spreekt hij van zijnen omgang met God en stort hij zijn gebeden uit. Herinner u zijn gebed aan het ziekbed van Melanchton, toen zijn trouwe, onmisbare vriend, die zijn onstuimige natuur in toom hield en zijne ruwe kanten verzachtte, hem dreigde te ontvallen. „Ik wiesch God de ooren" zegt hij, „met al zijne beloften, die ik hem uit de Heilige Schrift wist voor te leggen." Ja, als een stout kind dwingt hij om zijn zin te krijgen en eindigt een van zijn gebeden met het krasse woord: „niet uw, maar mijn wil geschiede."

Ook Emerson handhaaft het gebed, doch niet als een zelfzuchtig vragen. „Het gebed dat een bijzonder voordeel afsmeekt, iets minder dan al het goede is verkeerd. Het is de beschouwing

van de feiten des levens uit het hoogste gezichtspunt; de alleenspraak van een mijmerende of jubelende ziel, een bad in het grondelooze oneindige."

Hoeveel nader voelen wij ons hier bij Emerson dan bij Luther! Hoe geeft de ontwikkelingsleer, die onze tijd ons predikt, ons telkens weer den diepen indruk van de geleidelijke, majestueuze ontplooiing van het hoogste leven in de wereld. Maar hoe diep zijn wij er tegelijk van doordrongen, dat dit hoogste leven zich nauwlijks in woorden laat vertolken, allerminst in plat-gemeenzame taal omlaag getrokken worden mag. Gelukkig wij, indien ook over ons leven, verwarmend en bezielend, een goddelijke levensadem henen gaat!

Dan openbaart zich de religie des harten in hoogen zedelijken ernst, in krachtig zedelijk leven. Zoo is *ethiek* een ander hoofdelement van den echten hervormer; zijn religie zal bovenal *zedelijke* religie zijn. Dat was die van Emerson. „Als een man zegt: Deugd ik ben de uwe, u wil ik dienen, dag en nacht, in het groote en kleine, dan is het doel der schepping bereikt en wordt God verheerlijkt."

De grondslag van zijne zedelijkheid is zelfvertrouwen. De mensch is zijn eigen ster. De hoogste verdienste, die wij aan Mozes, Plato en Milton toeschrijven is, dat zij boeken en overleveringen ter zijde stelden en uitspraken niet wat de menschen, maar wat zij zelven dachten." Die diepe, vaste overtuiging aangaande plicht en roeping moet zich in stilte ontwikkelen, moet in de eenzaamheid rijpen en dan als een voldragen vrucht der wereld worden aangeboden. Spreek uw verborgen overtuiging uit en zij zal het algemeen gevoel worden. Maar weet haar dan ook te handhaven vast en onvervaard. „'t Is gemakkelijk in de wereld te leven naar de meening der wereld, 't is gemakkelijk in de eenzaamheid te leven naar uw eigen meening, maar een groot man is hij, die, te midden der menigte, de onafhankelijkheid der eenzaamheid bewaart." Dit fier gevoel van onafhankelijkheid dwong Emerson een kerk te verlaten, in wier vormen en leeringen hij zich niet langer vinden kon en deed hem optreden als een profeet, die langs zijn eigen weg zijn God gevonden had.

Ook in Luther vinden wij een ethischen ader, een hooge mate van zedelijken ernst en zedelijke kracht. Als hij zichzelf is, dan is het geweten hem de hoogste souverein, dan acht hij 't noch veilig noch raadzaam daarmee in strijd te handelen. Dan getuigt hij in fiere taal van de vrijheid van den christenmensch. Maar die zedelijke ader wordt telkens afgebonden of belemmerd door zijn kerkgeloof. Als hij zijn strijd tegen den aflaathandel aanvangt, waant hij zich nog altijd een gehoorzaam zoon der kerk. En als hij den paus de gehoorzaamheid heeft opgezegd, geeft hij zich

straks gevangen, onder het gezag der schrift. Een Janus is hij met twee aangezichten, waarvan het eene naar het kerkelijk verleden, het andere naar het vrije land der toekomst staart. De monnik en de hervormer worstelen voortdurend in zijn binnenste. Dat kan niet anders. Zoo wordt ook Mozes ons voorgesteld als half Israëliet en half Egyptenaar, zoo staat ook Jezus, zoo Paulus ons voor de eene helft als Jood, voor de andere als Christen voor den geest. Alle helden, die de menschheid uit een of ander diensthuis uitleiden, moeten daarin zelf hebben gediend en vertoonen, ook na hunne bevrijding, nog de sporen van hun vroegere slavernij. Doch is 't wonder, dat wij ons nader gevoelen bij hen, die volkomen in de sfeer der vrijheid ademen en alle oude kluisters hebben afgelegd?

Die religieuze zedelijkheid belichaamt zich in het practisch leven. Zoo leert men eindelijk den hervormer kennen in en uit de *practijk*. Emerson, de vrome wijsgeer, de verheven idealist, was tegelijk een practisch hervormer. Dat was hij negatief door zijne bestrijding van kerkelijke vormen en instellingen. „God," zoo spreekt hij, „bouwt zijn tempel in het hart op de puinhoopen van kerk- en godsdienstvormen. Van den godsdienst der toekomst zal de eeredienst zijn toewijding aan de menschen; zijn bijbel de innerlijke stem van God; zijn gebod de wetten der natuur; zijn evangelie het zedelijk gevoel."

Dat was hij positief door hervormend in te grijpen in het maatschappelijk leven. Reeds als Unitarisch prediker opende hij zijne kerk voor de voorstanders der anti-slavernij-beweging en sloot hij zich met warmte bij de partij der abolitionisten aan. Toen de oorlog tusschen de Noordelijke en Zuidelijke staten stond uit te barsten kon hij niet onzijdig blijven. „Het laatste jaar," zeide hij in 1857 tot de burgerij van Concord, „heeft ons allen gedwongen ons met de staatkunde te bemoeien. Er is een gruwel hangende in de lucht. De wet van het Congres, den 18^{den} September 1850 aangenomen, is een wet, die ieder man bij de eerste gelegenheid verbreken zal, een wet, welke niemand gehoorzamen kan zonder de achting voor zichzelf en zijn naam van fatsoenlijk man te verliezen."

Toch stond hij in practische werkkracht achter bij Parker, die vocht als een leeuw tegen de kidnappers, en de voortvluchtige slaven met eigen levensgevaar verdedigde. Geen wonder: bij Emerson stond op de schouders van den Yankee het hoofd van een Griek en in het studeervertrek en de gehoorzaal voelde hij zich meer tehuis dan op de kampplaats van de politiek of in de werkplaats van het sociale leven.

Niettemin staat hij als sociaal hervormer boven Luther. Hoe hier vooral de zwakke zijde van den laatste aan 't licht komt,

weet ieder. Dat hij in den boerenkrijg voor het recht der verdrukte en mishandelde boeren veel te weinig oog had, is overbekend. Hij zag niet in, dat men ook in het maatschappelijk leven stond aan den morgen van een nieuwen dag, dat wie de eisch der vrijheid doet hooren op kerkelijk gebied geen slaafschen geest van den eenen stand tegenover den anderen dulden mag. De geest van het leenstelsel zweefde toen nog in de lucht. Omdat Emerson leefde in een tijd en in een land, die de middeleeuwsche boeien hebben afgeschud, viel 't hem veel gemakkelijker als sociaal hervormer op te treden.

't Komt niet in ons op, Emerson ten koste van Luther te verheerlijken. Al staat de eerste nader bij ons, de laatste is zonder twijfel veel kloeker en krachtiger figuur. Beiden hebben elk op zijn tijd en wijze het Godswoord gesproken, dat weerklonk in hunne ziel, beiden hebben nieuw leven rondom zich gewekt. Maar ook beiden wijzen ons vooruit en spreken van de nieuwe taak, die onze tijd ons oplegt, van de nieuwe eischen, die hij ons stelt. Is het religieus leven thans niet zoo tastbaar en concreet als in de Hervormingseeuw, heeft het den vorm van confessie en formulier althans voor ons afgelegd, 't kan des te meer als een zuurdeeg 't al doordringen. Ontdoe beide slechts geheel van den verouderden vorm. Make het ideaal van de „volkskerk" dat zoovelen onzer geestverwanten nog altijd bekoort en bedwelmt, plaats voor de vrije frissche organisatie van het godsdienstig leven in onuitputtelijke verscheidenheid. En klinke, te midden van al onze ellenden en worstelingen, ons het bemoedigend lied in 't oor waarmee het koor ons samenzijn besluite:

Vóór ons opent zich de baan,
  Zie niet om naar 't geen verging;
Voorwaarts roept u 't rijzend licht
  Op, uit nacht en schemering!

Eden, met zijn englenwacht,
  Met zijn vrede en harmonie,
Is geen droombeeld van 't weleer,
  Maar een blijde profetie.

't Werk'lijk Eden daagt ons eerst
  In des geestes reine lucht,
Waar de hartstocht zwichtte en zwijgt
  Onder liefde's heilge tucht.

Als de vloek der zonde week
  't Harte kalm werd, vroom en wijs,
Daalt de hemel in u neer,
  Bloeit alom een paradijs.

Uit het Engelsch door Ph. R. H.

Muziek van J. L. van den Broeke.

RAUWENHOFF HERDACHT.

Groot en treffend is het verlies in allerlei kringen geleden door het onverwacht overlijden van onzen Rauwenhoff. Wel wisten zijne vrienden, dat hij sinds geruimen tijd lijdende was en boezemde zijn toestand hun bezorgdheid in. Welwas 't hun bekend, dat hij bij een kuur alhier geen baat gevonden had. Maar van een verblijf in het Zuiden hoopten zij voor hem genezing. Helaas, op weg daarheen overviel hem een longontsteking, die hem 26 Januari l.l. te Meran ten grave sleepte.

't Ligt hier niet op onzen weg te schetsen, wat de wetenschap in 't algemeen, en de Leidsche hoogeschool in 't bijzonder, in Rauwenhoff verliest. Door meer bevoegden zal aan zijne verdiensten op dit gebied zeker recht worden gedaan. Maar wel mogen en moeten ook wij den man herdenken, die bij alle vrienden van zedelijken ernst en vrijen godsdienst een diepen indruk achterlaat.

Rauwenhoff heeft de zaak die wij liefhebben, gediend allereerst door zijn humane, edele persoonlijkheid. Daarvan weten te gewagen de gemeenten, waar hij achtereenvolgens als godsdienstprediker werkzaam is geweest. Daarvan de studenten, die hij te Leiden heeft gevormd. Meermalen hoorde ik verscheidenen hunner spreken van den opwekkenden en bezielenden geest, die van zijne colleges uitging, van de helderheid en den gloed, waarmee hij zijne denkbeelden over de wijsbegeerte van den godsdienst, zijn hoofdvak, voor hen ontvouwde.

Hoe hebben wij trouwens op onze Modernen-vergaderingen en Protestantendagen, waar hij hoogst zelden ontbrak, menigmaal genoten van de frischheid van zijne adviezen en de warmte van zijn woord! Hoe gaarne herdenk ik de jaren, waarin ik hem als medelid van het Hoofdbestuur van den Protestantenbond geregeld mocht ontmoeten!

Aan iedere zaak, waaraan Rauwenhoff zich wijdde, gaf hij geheel zijn hart, inzonderheid aan zijne historische en wijsgeerige studiën. Daarvan getuigen de beide hoofdwerken, die hij nalaat. Allereerst zijne Geschiedenis van het Protestantisme in twee deelen, die in 1871 in de „Voornaamste Godsdiensten" verscheen.

Niet zoozeer door diepte van bronnenstudie munt het uit, als wel door aanschouwelijken en boeienden verhaaltrant. Vooral de voorbereiding en ontwikkeling der nieuwe richting is er uitstekend geschetst. Hij schreef het in de jaren, dat de kerkgeschiedenis zijn hoofdvak was. Sinds hij in 1881 het onderwijs in de wijsbegeerte van den godsdienst op zich nam, wijdde hij daaraan al zijne aandacht. Vrucht van deze studie was het werk, waarvan onder den titel *Wijsbegeerte van den godsdienst* het eerste deel (Het stelsel) in 1887 het licht zag en waarvan hij het tweede niet voltooien mocht. Vele en daaronder gegronde aanmerkingen zijn er van onderscheiden zijden tegen ingebracht. Wie zou zich trouwens in onzen individualistischen tijd met eens anders godsdienstige voorstellingen geheel kunnen vereenigen! Met dat al komt het mij voor, hier te lande nog niet lang genoeg gewaardeerd te zijn. Ons landje is wellicht te klein, in meer dan ééne beteekenis, om werken van land- en tijdgenooten op den rechten prijs te schatten. In Duitschland vond het bij mannen als Lipsius en Pfleiderer meer waardeering. Reeds is eene Duitsche vertaling daarvan ter perse, door den onder ons welbekenden Dr. Hanne van Hamburg-Eppendorf bewerkt. Mij komt het eerste gedeelte van dit boek over ontstaan en ontwikkeling van godsdienst en godsdienstig geloof verreweg het gelukkigste voor. Van blijvende waarde schijnt mij vooral de verklaring van den godsdienst uit het gevoel van ontzag.

Geen wonder, dat ons vooral de vraag belang inboezemt: hoe stond Rauwenhoff tegenover het beginsel van vrije gemeente-vorming? Dat hij voor onze vereeniging sympathie gevoelde, toonde hij door den 3den Maart 1882 voor haar op te treden met eene voordracht over het Protestantisme. De beteekenis van het Protestantisme leidde hij daar af uit zijn ontstaan. Hij herinnerde ons het bekende protest der evangelischen op den rijksdag te Spiers, welks drie gronden neerkwamen op het onschendbare recht van het individueel geweten tegen alle gezag van Keizer, meerderheid of wie ook. Aan dat beginsel getoetst noemde hij het Protestantisme in zijne ontwikkeling eene onafgebroken mislukking, alleen te verklaren en te verontschuldigen uit de groote moeilijkheid om het individualisme met de rechten der gemeenschap te vereenigen; toch had hij op de toekomst van het Protestantisme moed, met het oog op den diepen zedelijken ernst, die het onderscheidt. Tegenover de kerkelijke overlevering van het Catholicisme plaatst het Protestantisme eigen overtuiging. Juist daarom heeft het in een tijd, waarin men gevaar loopt te veel naar buiten te leven, een dubbel schoone roeping.

Doch reeds lang vóór de geboorte onzer vereeniging had Rauwenhoff zich in beginsel voor de vorming van vrije gemeenten verklaard. Hij deed het in het voortreffelijk artikel, waarmede

hij in 1866 het „Theologisch Tijdschrift” opende, getiteld: „De Kerk”. Daar ontwikkelde hij het denkbeeld, reeds vroeger door Richard Rothe aangegeven, dat er op Protestantsch terrein eigenlijk voor een kerk geen plaats is. Maar terwijl voor Rothe het tijdstip, waarop de kerk zou kunnen wegvallen, nog in een verre toekomst lag, acht Rauwenhoff die toekomst meer nabij. Helder en overtuigend betoogt hij, dat *de Christelijke Kerk* een catholiek denkbeeld is, waarvan het Protestantisme, tot zijne schade, zich nog niet heeft kunnen losmaken. Wel heeft zich naast het eigenlijk kerkelijk godsdienstige leven een, zoo al niet onkerkelijk, dan toch buitenkerkelijk godsdienstig leven in de maatschappij gevormd, wel worden de beginselen van den godsdienst bij toeneming op de verschillende maatschappelijke behoeften toegepast; wel is de kerk in een toestand van isolement geraakt, maar toch durft men er nog niet voor uitkomen, dat zij, in den antieken zin van 't woord, heeft uitgediend.

En toch kunnen wij haar geen absoluut recht van bestaan toekennen. „Zij komt bij ons geheel in de klasse van vereenigingen tot bevordering van een zedelijk maatschappelijk doel. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zou als vergelijking kunnen dienen. Of men zou zich kunnen voorstellen, dat er een Maatschappij van toonkunst ware, die, ter bevordering van den muzikalen zin bij het volk, op geregelde tijden door toonkunstenaars, door haar aangesteld en bezoldigd, uitvoeringen deed geven en zorg dragen voor de muzikale opvoeding der jeugd.”

Nadat nu de voordeelen en de bezwaren, aan het breken met den ouden kerkvorm verbonden, uitvoerig zijn toegelicht, vervolgt R. aldus: Is het gezegde waar, „dan kan de voortduur der tegenwoordige kerkvormen voor de moderne richting ook niet wenschelijk worden geacht. Voor hare volgelingen is die voortduur zeker te wenschen in zooverre als daardoor schokken en zorgen zouden worden vermeden, die hun den tijd van overgang tot iets nieuws zeer moeilijk kunnen maken. Maar als de richting zelve eerst buiten dat kerkverband tot hare volle ontwikkeling kon komen, zou men die zorgen als onvermijdelijk en daarom ook goed moeten dragen. Bij het wegvallen van alle supranaturalisme, en dus ook van allen grond voor een kerk, in den wezenlijken zin van het woord, is de natuurlijke vorm voor godsdienstige gemeenschap deze, dat de gelijkgezinden op eenige plaats zich aan elkander aansluiten en door geheel vrije keus iemand benoemen tot hun prediker en leidsman in den godsdienst; zulk een vrije congregatie zou aan alle behoeften kunnen voldoen zonder de bezwaren, die ons thans drukken of bedreigen, op te leveren. Of zou er gevaar bestaan, dat zulk een vrije gemeentevorm ongeschikt zou zijn voor de taak, tot nu toe door de kerk

vervuld, om de groote menigte op te voeden in godsdienst en zedelijkheid? Ik kan het niet inzien.... Voor den zedelijken invloed op het volk is het onverschillig, of dc gemeente op zichzelve staat, dan of zij met anderen tot eene algemeene kerk behoort."

Toch kwam R. tot de conclusie: „Zij, die gelooven, haasten niet. Het is een hachelijk werk, gewelddadig in te grijpen in den gang van eenige ontwikkeling, dubbel hachelijk, waar het zoo teedere belangen geldt. Zoolang wij *mogen* blijven, *moeten* wij blijven om de anderen, opdat wij zoolang mogelijk onzen invloed op hen behouden, om onszelven, opdat wij ons niet ontijdig wagen aan de bittere smart, die het afscheid van de groote kathedralen, en van de eene gemeente ons kosten zal. Maar dan ook blijven om te spreken voluit, onbewimpeld, onversaagd."

Zoo in 1866. En in 1887 was Rauwenhoff nog geheel dezelfde overtuiging toegedaan. Getuigen deze woorden, waarmee hij zijne „Wijsbegeerte van den godsdienst" besloot: „Geen ondankbaarheid voor alles, wat de menschheid aan de christelijke kerk verschuldigd is. Geen miskenning van al het goede, dat zij nog voortgaat te stichten. Geen bekrompenheid ook in het bestrijden van oude, in het volksleven diep ingewortelde instellingen, die, dien kerkvorm behoudende, den kerkgeest hoe langer hoe meer uitdrijven. Maar, als dat ernstig op den voorgrond wordt gesteld, laat er dan ook even ernstig aan worden toegevoegd: *Wee den godsdienst van wege de Kerk!* Is voor ons met den val van het supranaturalisme het oude kerkbegrip onherstelbaar ondermijnd, laat ons dat als een uitredding voor den godsdienst erkennen. De Kerk heeft uitgediend, de gemeente kan tot haar recht komen. Haar te vergaderen, ook uit allen, die de kerk van zich, en helaas! ook van den godsdienst, had vervreemd, haar te vestigen op den grondslag van het gemeenschappelijk, vrij en persoonlijk geloof, haar te maken tot de kweekplaats van echt zedelijk idealisme in de maatschappij, dat is de taak, die onze tijd aan alle vrienden van den godsdienst op het hart bindt."

„De Kerk heeft uitgediend, de gemeente kan tot haar recht komen," ziedaar dus het resulaat van Rauwenhoff's kerkhistorische studiën, uitgesproken met de hem eigene oprechtheid en kloekheid. Heeft hij die theorie in praktijk gebracht, dat beginsel op de werkelijkheid toegepast? Neen, althans niet onvoorwaardelijk. Persoonlijk bleef hij lid van de Hervormde Kerk; wel verliet hij hare Nederlandsche afdeeling, maar om tot de Waalsche over te gaan. De motieven, die hem daartoe leidden, staan ons niet ter beoordeeling. Zeker behoorde daartoe de overweging, dat hij, hoewel als Universiteitshoogleeraar niet in dienst staande van eenige kerk, toch feitelijk jongelieden opleidde, die grootendeels de Herv. Kerk zouden

dienen. Hoe gaarne hadden wij hem geheel en onverdeeld tot de onzen mogen rekenen! Maar al was dit niet geval, toch waardeeren wij den kloeken zin, waarmede hij voor ons beginsel uit- en opkwam. De opgewektheid, om voor onze zaak te staan en te strijden wordt bij ons verhoogd, waar een zoo uitnemende afgestorvene daaraan zijn stem en steun verleende.

DE BHAGAVAD-GITA.

Wat wordt en wat vergaat in 't groot heelal,
Het leeft en sterft door mij. Gelijk het snoer
De paarlen saam vereenigt, zoo houd ik
Het al te zaam. Het licht van zon en maan,
De frischheid van het water, elk geluid
In 't luchtruim, 't woord in 't heilig lied, de moed
In menschenkindren, alles openbaart
Mij en het mijne. Ik ben de geur op 't veld,
De flikk'ring van het vuur, de levenskracht
In al wat leeft. Ik ben het zelfbedwang
In den asceet, het onuitputlijk zaad
Van al wat is en wordt. Ik ben 't verstand
Der wijzen en der hooggevierden eer,
De kracht der denkers, die zoowel 't bezit
Als 't derven aan zich onderwerpen; ik
De liefde, die, in vroomheids tucht, alom
Haar zegen brengt. Ja, elke ontwikkelingstrap,
Zoo zonde als deugd, met wat daartusschen ligt,
't Is al uit mij en wordt door mij geleid.

De schoone verzen uit de Bhagavad-gita, hierboven aangehaald, zijn ontleend aan de bloemlezing „Levenslicht uit vroeger eeuwen", waarvan de drie eerste afleveringen in 't licht verschenen. Dank zij de krachtige hulp van mijne medearbeiders, in de eerste plaats van mijnen broeder, die nog altijd voortgaat daaraan zijne krachten te wijden, zie ik door die uitgave, althans eenigszins, een ideaal verwezenlijkt, dat reeds jaren lang me voor den geest zweefde: het ideaal van een Bijbel der menschheid, van eene bloemlezing van gedachten en gedichten allereerst uit de heilige boeken der oudheid. Onze opvoeding toch op godsdienstig gebied was schromelijk eenzijdig. Wij zijn grootendeels, zoo niet uitsluitend, door de Joden en de oude Christenen opgevoed. Alleen den godsdienst van Israël en het oude Christendom leerden wij min of meer kennen. Nog altijd wordt in de godsdienstoefeningen, geleid door onze geestverwanten, enkel en alleen de Bijbel opgeslagen en wordt aan het Oude of Nieuwe Testament uttsluitend de tekst der prediking ontleend.

Dat is hoogst natuurlijk op rechtzinnig standpunt. Daar is de Bijbel het Woord van God, de onfeilbare en algenoegzame gids

ten leven, het kort begrip van 'tgeen men ter zaligheid te weten noodig heeft. Voor ons evenwel staat, wat zijn oorsprong betreft, de godsdienst van Israël en het Christendom volkomen gelijk met dien der Indiërs, der Perzen of welken anderen ook. Wel staat het Christendom, wat zijn zedelijk en geestelijk gehalte betreft, voor ons op de hoogste sport van den ladder, maar 't heeft aan andere godsdiensten ontzaglijk veel te danken en 't moet nog steeds daardoor worden verrijkt en aangevuld. Waarom dan voortdurend uit ééne bron geput, terwijl er daarnevens zoovele andere voor ons vloeien? Waarom in theorie toegestemd, dat er in alle godsdiensten iets goeds en waars, ja in sommige zelfs uitnemend veel schoons gevonden wordt en in de practijk tot den bijbelschen godsdienst ons bepaald?

„Daar ruischt door *alle* hemelstreken
Een zucht, een klacht, een bede, een lied,
In duizend talen 't eene teeken
Van 'tgeen niet eene kan vertolken
En toch in 't hart van alle volken
Zich altijd weder hooren liet."

Zoo heet het in een van onze lievelingsliederen. Maar zoo moeten we dan ook uit alle oorden die zuchten en klachten, die beden en liederen zoeken op te vangen; van die duizend talen er zoovele mogelijk zoeken te verstaan. Uit die behoefte werden reeds vroeger verzamelingen geboren als „De bijbel der menschheid" van den Franschman Michelet of „De gewijde Anthologie" van den Amerikaan Moncure Conway. Maar de eerste geeft enkel beschouwingen over de oude godsdiensten, zonder in hunne oorkonden zelf ons een blik te laten slaan. De laatste geeft tal van schoone maar al te korte fragmenten, zonder duidelijke vermelding van de bronnen, waaraan zij zijn ontleend. Met beider voorbeeld hebben wij winst gedaan, doch zonder ons daaraan te binden gingen wij onzen eigen weg. Ik stel mij voor, dien Bijbel der menschheid nu en dan met mijne lezers op te slaan, en wel in de eerste plaats de eerste aflevering, die aan den godsdienst der Indiërs is gewijd.

Naar de wieg en bakermat van onze Europeesche beschaving verplaatst ons dit gedeelte van ons boek: naar de hooglanden van Azië, het vaderland der Ariërs, de stamvaders van het Indo-Germaansche ras. Van het aloude geloof dier Ariërs is de godsdienst der Indiërs een rechtstreeksche voortzetting. Met hen dalen wij af in het land van Indus en Ganges, dat wonderland der wereld, waar, te midden van de rijkste natuur en den weelderigsten plantengroei, het leven kalm daarheen vloot. Geen scherper tegenstelling is er denkbaar dan tusschen ons, rusteloos bedrijvige Westerlingen en de mijmerende zonen van het Oosten.

Hier een koortsachtige strijd om het bestaan, een rusteloos gedraaf en gewoel op de markt des levens; daar een leven van stille overpeinzing en droomende beschouwing. Hier een eenzijdig opgaan in persoonlijke belangen en behoeften, een egoïstisch leven voor zichzelf; daar een vervloeien van de persoonlijkheid in het Al, een wegzinken in het verborgen Brahma, waar de ziel in rust.

„De ware oefenschool der deugd," zegt Prof. Kern, [1] „is de maatschappij, doch voor bespiegeling, voor het rustige denken, is deze niet de meest geschikte plaats. De ondervinding zal hem, die zich wijden wil aan ongestoord nadenken, ten einde het allerhoogste te begrijpen, leeren, hoe licht men telkens gestoord wordt door de ijdele vermaken en ontelbare jammeren dezer woelige wereld. Zelfs de ijverigste moet zich wel eens den moed voelen ontzinken om voort te gaan in zijn streven naar volmaking en eeuwige zaligheid. Krijgt hij nu eenmaal de vaste overtuiging, dat de wereld hem onoverkomelijke beletselen in den weg legt, om zijn ideaal te bereiken, wat dan te doen? Er schiet niets anders over dan: de wereld te verzaken. Laat hij afstand doen van al wat hem aangenaam is, afscheid nemen van allen, die hem dierbaar zijn. Laat hij bloedverwanten, magen en vrienden verlaten, zich afzonderen in de eenzaamheid, leven als kluizenaar, of rondzwerven als iemand zonder huis, zonder have, zonder verwanten, zonder makker. Daar in de wildernis of onder vreemden, van wie hij niets anders verlangt dan eene aalmoes om in 't leven te blijven, behoeft hem niets meer af te trekken van ernstig gepeins over de hoogste vragen der menschheid. Kalm, in vrede met zichzelven en met de hem omringende natuur, onbekommerd om 't geen hij eten of drinken, of hoe hij zich kleeden zal, kan hij alle krachten inspannen om door voortgezet nadenken den hoogsten trap der wijsheid te bereiken, het echte wezen van den *âtman* (het aldoordringende levensbeginsel) te begrijpen, totdat de ure der verlossing slaat. Zulk eene levensbeschouwing moet vanzelf leiden tot eene overmatige ontwikkeling van het kluizenaarsleven en het monnikendom, welke door het klimaat van Indië buitendien reeds begunstigd werden."

Geen denken is er dus aan, geen sprake van dat wij de levensbeschouwing en den godsdienst der Indiërs voetstoots zouden overnemen; om als de Hindoes te voelen, te denken, te aanbidden, zouden wij zelf Hindoes moeten zijn. Maar wel kunnen wij veel van hen leeren, en van onze schromelijke eenzijdigheid op godsdienstig gebied ook door hen genezen worden.

De menschelijke natuur heeft twee zijden: een handelende,

---

1) Geschiedenis van het Buddhisme in Indië, I, pag. 12.

strijdende, maatschappelijke aan den eenen, een lijdende, mijmerende en wijsgeerige aan den anderen kant. Azië en Europa herinneren ons aan Maria en Martha uit het evangelisch verhaal. Terwijl de eerste onbewegelijk nederzit, in vrome overpeinzingen geheel verdiept, is de laatste druk bezig met veel dienens, gaat zij op in tijdelijke belangen, in sociale en industriëele vragen. Hoe zeer heeft de laatste noodig door de eerste gewezen te worden op het hoogst en eeuwig goed, op de groote vragen naar oorsprong en doel van het leven, die niemand onzer kan ontgaan. Als type van die echt-Indische levensbeschouwing slaan wij de Bhagavad-gita op en vragen we ons af, wat daarin voor ons eigen leven vruchtbaars en bezielends is.

De Bhagavad-gita of het heilige lied is een zang, ingelascht in het grootste heldendicht der Indiërs, ja van geheel de wereld: het Mahabharâta. Nog steeds wordt in de Indische tempels dit gedicht, zoowel als het Ramayana, aan de bezoekers voorgedragen, en vooral op het platteland verzamelen zich talrijke scharen rondom den lezer, die zijne voordracht dikwijls afbreken met klachten en zuchten, wanneer een der helden in ballingschap wordt weggezonden of zich werpt in het slaggewoel. Dit gedicht verhaalt ons den strijd van twee nauw aan elkaar verwante vorstengeslachten, om de opperheerschappij van een klein rijk, midden in Hindostan gelegen. Een van de voornaamste helden ter eene zijde is Arjuna en aan den aanvang van de Bhagavad-gita staat deze gereed tegen zijne verwanten ten strijde te trekken. Doch als hij dien strijd aanvaarden zal, deinst hij terug voor de gedachte van zich den weg tot zijn koninkrijk te banen door het bloed zijner verwanten. „Mijne leden," zoo klaagt hij aan zijn wagenmenner, „zijn verslapt, mijn bloed droogt op in mijne aderen, een huivering grijpt mij aan." Die wagenmenner is niemand anders dan Krishna, een der avatâra's of vleeschwordingen van den god Vishnoe, die thans onder deze gedaante zich verbergt. Krishna spreekt den strijder moed in en zoo ontspint zich tusschen die beiden een dialoog, waarin verheven gedachten over 's menschen plaats en roeping op aarde, over de levenstaak van den vrome zijn neergelegd.

Zoodra Krishna Arjuna uit zijne verslagenheid zoekt op te heffen en hem aanzet tot den strijd, vernemen wij de diepzinnige hoofdgedachten der Indische wijsbegeerte.

Gij treurt om hen, om wie geen droefheid past;
Wie wijsheids hoogsten trap allengs besteeg
Treurt noch om levenden, noch om de doôn.
Ik zelf bestond nooit, noch ook gij, noch een
Der andre heerschers, noch zal ons bestaan
Hiernamaals einden. Als tot 't belichaamd zelf

De kindsheid komt, de jeugd en d' ouderdom,
Zoo ook een ander lichaam hem bereid.
De wijze man wordt daardoor niet ontsteld,
't Gevoel der zinnen toch, o, Kunti's zoon,
Dat koude en hitte, vreugde en smart verwekt,
Is niet van langen duur, het komt en gaat.
Verdraag 't, o Bharat's zoon; de wijze toch
Die, door dit alles niet geschaad, dezelfde is
In pijn en vreugd, verdient onsterflijkheid.
Wat wezenloos is, heeft ook geen bestaan,
Wat werk'lijk is, kent geen vernietiging;
De wijze slechts kent beider onderscheid,
Weet, dat, wat 't al doorstroomt, oneindig is.
't Is onuitputtelijk en onvernietigbaar
Dit lichaam, waarin d' eeuw'ge ziel slechts huist,
Die onverstoorbaar, onbeschrijf'lijk is.
Het is vergank'lijk. Dus aanvaard den strijd
O, zoon van Bharat! Wie toch meent, dat 't zelf
Kan dooden of gedood kan worden, dwaalt. Het doodt niet
En wordt niet gedood; 't is niet geboren en het sterft niet,
't Is eeuwig, ongeboren, onveranderbaar;
't Wordt niet gedood, al doodt men ook het lijf.
Hoe kan dan hij, die 't eeuwig wezen kent
Der onvergank'lijke, ongeboren ziel,
Hoe en wien kan hij dooden of verslaan?
Gelijk de mensch versleten kleed'ren soms
Verruilt voor nieuwe, zoo ook werpt de ziel
Het oude lichaam af, neemt 't nieuwe aan.
Geen wapen doodt, geen vuur vernietigt haar,
Geen water smelt, geen lucht droogt ooit haar op.
. . . .
Terwijl ge uw plicht erkent, hoe zoudt ge dan
Nog huiv'ren; wat, dat meer een krijgsman voegt
Dan een rechtvaard'ge slag? Gezegend toch
De krijger, wien die strijd ten hemel voert.
Onttrekt ge u aan den kamp, verzaakt ge uw plicht,
Dan is 't een eer- en vreugdeloos bestaan,
Dat u te wachten staat. Voor wie geëerd was toch,
Is schande erger dan de wreedste dood.
Daarom, rijs op en werp u in den slag,
O, Kunti's zoon, zoo wacht ge u voor het kwaad!

Zoo spreekt Krishna zijnen meester moed in door hem te wijzen op den plicht der caste, die voor den Indiër gaat boven alle verplichtingen, ook die van bloedverwantschap en liefde. Arjuna nu behoort tot de caste der Kshatriya's of krijgslieden. Hij mag zich dus niet onttrekken aan den krijg, al zou hij ook zijne bloedverwanten naar het leven moeten staan. Hier komt al aanstonds het hoog zedelijk karakter uit van ons gedicht. Plicht gaat ook den Indiër boven alles en aan zijn vervulling, ook waar hij het zwaarste offer kost, mag niemand zich onttrekken. Krishna, die zijnen meester aanzet tot den strijd, herinnert ons aan Christus, die, zijne discipelen voorbereidende op de vervolgingen, die hen te wachten staan, hun toeroept: „Wie vader of moeder liefheeft boven mij, is mijner niet waardig, en wie zoon of dochter liefheeft boven mij, is mijner niet waardig. En wie zijn kruis niet op zich neemt en mij navolgt, is mijner niet waardig."

Veel beter nog het leven te verzaken dan zich aan zijn aangewezen taak te onttrekken, of, zooals Krishna spreekt:

Volmaaktheid wordt alleen bereikt door hem
Die 't werk van zijne roeping niet laat varen.

Wat beteekent daarbij 't prijs geven van het leven? De ziel doodt niet en wordt niet gedood, ze is niet geboren en sterft nimmermeer. De Indiër toch kent geen persoonlijke onsterfelijkheid, ja geen persoonlijk bestaan in 't algemeen. Alle zielen bestaan van eeuwigheid af aan, zij doorloopen tal van zielsverhuizingen en keeren telkens in andere gedaante weer, tot zij geheel in het Brahma worden opgelost.

Waarachtig vroom is hij, die zich een deel voelt van de Godheid en op mystieke wijs met haar vereenigd is; die zijn eigen Ik leert prijs geven, niets voor zichzelf verlangt te hebben en te zijn, die „doof voor 't eigen ik niets 't zijne noemt".

Op ware devotie dus, op een leven van toewijding en zelfverzaking komt het aan. Die devotie heeft een passieve en een actieve zijde. Ze openbaart zich in stille mijmering, in vrome meditatie aan den eenen, in krachtig belangeloos handelen aan den anderen kant.

Aldus beschrijft Krishna de devotie der overpeinzing:

De vrome wijdt zich de overpeinzing toe.
Alleen, aan niemand toebehoorend, in zichzelf gekeerd,
Zet hij zich neder op een zuiv're plek
Die niet te hoog ligt en ook niet te laag,
Met rendierhuid en Kusagras bedekt.
Daar vestigt op één punt zich heel zijn ziel;
Zijn geest en zinnen houdt hij in bedwang
En zoekt devotie ter zelfreiniging.
Gansch onbeweeglijk, lichaam, hals en hoofd
Niet roerend, staart hij mijm'rend op de punt
Van zijnen neus en ziet niet om zich heen.
Gerust van hart, van vrees bevrijd, den eed
Des kluizenaars indachtig en zijn ziel
In toom gehouden en op mij gericht,
Zit hij daar neer, geheel aan mij verpand.
Zoo komt hij tot die kalmte, die in 't eind
Hem tot behoud'nis leidt en hem geheel
Met mij vereent. Wanneer alzoo de geest
In zich gekeerd, alleen op 't Zelf zich richt,
Aan elk verlangen ganschlijk is gespeend,
Bereikt zij der devotie hoogsten trap.
Gelijk een vlam die op een luwe plek,
Aan alle wind onttogen, rustig brandt,
Zoo onbeweeglijk en vol zelfbedwang
Is hij, die aan devotie 't leven wijdt.
Hij vond die onbeschrijfbre zielevreugd,
Die, 't al te boven gaande, niet gekend
Wordt door de zinnen, door de ziel alleen,
Die 't al, mits eens gekend, ver overtreft
En door geen jammer immer wordt geroofd.

Doch als de stille inkeer in zichzelf zoo groote waarde heeft, waarom dan, zoo vraagt Arjuna aan Krishna, mij aangezet tot de daad en den strijd?
Omdat, zoo luidt het antwoord, kennis en handeling één geheel vormen en ook de laatste onafscheidelijk is van de menschelijke natuur.

Men verwerft zich nooit
Vrijdom van hand'ling, door van daden zich
Te onthouden; noch wordt men volmaakt
Door zelfverloochning enkel. Zonder hand'ling toch
Is niemand zelfs een enkel oogenblik. Want zijn natuur
Dwingt hem vanzelf tot een of and're daad.
Zij slechts die daad belangeloos verricht,
Dan is zij van oneindig meer waardij
Dan werkeloosheid . . . .
Volbreng dus zonder zelfzucht meer en meer
Uw roeping, want de man die daden pleegt,
Van zelfzucht vrij, bereikt den hoogsten trap.
. . . . Ware ik zelf
Niet ijv'rig in het hand'len, ach hoe ras.
Werd dan mijn werkeloosheid nagevolgd.

Doch rusteloos werkt Krishna door op te treden nu in deze, dan in gene gedaante.

Ik schep mijzelf
Zoo vaak de vroomheid aan het kwijnen slaat
En goddeloosheid toeneemt. Ik treed op
In elke eeuw, tot delging van het kwaad,
Tot steun der vroomheid, die ik trouw bescherm.

Zoo leert Arjuna in een reeks van bespiegelingen, die zich over achttien hoofdstukken uitstrekken, de ware devotie kennen, gelijk zij zich in stil gepeins en in onzelfzuchtig handelen openbaart en Krishna als beider bron en oorsprong, van wien 't in ons motto heet:

't Is al uit mij en wordt door mij geleid.

Alle vrees is van hem weggenomen, alle besluiteloosheid geweken, zoodat hij spreekt, aan het einde van het lied:

Verstoord
Is mijn betoov'ring; o Allerhoogste, uw gunst
Hergaf mij aan mijzelf. Van aarz'ling vrij
Sta ik gereed te doen wat u behaagt.

Ziedaar enkele hoofdgedachten van den schoonen zang, die, om recht gewaardeerd te worden in zijn geheel gelezen en herlezen worden moet. Gelukkig heeft elk belangstellende daartoe thans overvloedig gelegenheid. Drie vertalingen van de Bhagavad-

gita liggen voor mij. Twee van een Hindoe-geleerde Kâshinâth Trimbah Telang, advocaat aan het gerechtshof te Bombay. De eene, in 1875 aldaar verschenen, is metrisch en werd hier grootendeels door mij gevolgd; de andere verscheen in 1882 in proza in Max Muller's „Sacred Books of the East", Vol. VIII. Een derde van de hand van John Davies verscheen in Trübner's Oriental Series.

Vragen wij de verschillende geleerden naar den tijd van het ontstaan der Bhagavad-gita, dan loopen de antwoorden zeer uiteen. Onze Indische auteur Telang kent daaraan een zeer hoogen ouderdom toe. Zeker acht hij het, dat de zang gedicht werd vóor de derde eeuw v. C. en mogelijk dat zijn ouderdom opklimt tot de achtste eeuw. Anderen achten het gedicht van na-christelijken oorsprong en meenen zelfs sporen van christelijken invloed daarin te kunnen ontdekken. Al matig ik mij geen gevoelen over deze ingewikkelde quaestie aan, toch schijnt het laatste vermoeden me hoogst onaannemelijk. De Gita is een plant van zuiver-Indischen bodem. En worden er denkbeelden in aangetroffen, die aan christelijke ideeën herinneren, dit bewijst alleen, dat dezelfde behoeften zich in allerlei vormen en hemelstreken openbaren, dat „in duizend talen 't éene teeken" aangetroffen wordt. Maar genoeg van een vraag, die aan het oordeel der mannen van het vak blijve overgelaten. Voor ons is 't van meer belang na te gaan wat in den „goddelijken zang" voor ons beteekenis en waarde heeft.

Dan trekt hier bovenal onze aandacht de pantheïstische Godsvoorstelling, die doorstraalt in het gedicht, gelijk in heel den Indischen godsdienst. Wij, opgevoed door het Oude Testament, zijn van jongs af gewoon aan een persoonlijke, menschvormige voorstelling van God. Jahwe werd ons voorgesteld als een mensch, die neerzit in Abrahams tent, die spreekt met Mozes als van aangezicht tot aangezicht, die met eigen vingeren de wet der tien geboden op de steenen tafelen schrijft, die liefheeft en haat, die beurtelings toornig en genadig is, die plannen maakt en daarvan berouw heeft enz. Straks leerden wij den hemelschen Vader kennen, die zijnen zoon niet spaarde, maar hem aan de wereld zond tot behoudenis der menschen, die ons met hem alle dingen schenken wil; den vader, die als hoofd van 't groote huisgezin elk zijner kinderen opvoedt en verzorgt.... Die voorstellingen hebben hare waarde voor de kinderlijke phantasie. Zij brengen de hoogste macht ons nader en onder ons bereik. Maar zij hebben toch ook hare eigenaardige gevaren; het gevaar bovenal van het allerhoogste te verkleinen, te beperken, naar omlaag te trekken. Er komt een tijd, dat wij daaraan ontgroeien. Dan is er,

dunkt mij, in het Pantheïsme, waarvan Indië de moeder is, niet weinig, dat ons aantrekt. Dan boeit ons die voorstelling van den Al-eene, het albezielend leven, de macht, die het al te saam houdt, gelijk het snoer de paarlen saamvereenigt, van

„Het Zelf, dat doodt noch sterft, dat schuilt in elk
Als kleiner dan het kleinste en grooter toch
Dan 't grootste, lichaamloos in 't lichaam, en
Te midden aller wiss'ling zich gelijk.

Dan trekt te midden van het rusteloos gewoel onzer hedendaagsche wereld ons aan die stille mijmering, die vrome overpeinzing, die opgaat in den Al-eene en zich in God verliest. M. a. w. er is in de contemplatie, de vrome mijmering van den Indischen godsdienst, iets wat wij maar al te zeer missen. De godsdienst lost zich niet in handelen op. Hij wordt geboren uit het gevoel van levensnood, uit het besef van de ellenden en raadselen van het leven, uit de behoefte aan verlossing, aan zelfverzaking en toewijding aan het hoogste en eeuwige goed. Waar en juist zegt Tolstoi: [1]) „De ruwste Indiër, die jaren lang op één been staat, alleen ter verloochening van het persoonlijk welzijn — ter wille van het Nirwana — is een onvergelijkelijk meer levend mensch dan de verdierlijkte menschen van onze tegenwoordige Europeesche maatschappij, die de gansche wereld in hunne spoorwagens doorvliegen en hun dierlijken toestand aan de heele wereld bij electrisch licht toonen. Deze Indiër heeft begrepen dat tusschen het leven der persoonlijkheid en het leven der rede een tegenspraak bestaat en tracht deze tegenspraak, naar zijn beste weten, op te lossen; de menschen van onze beschaafde maatschappij daarentegen hebben deze tegenspraak niet begrepen niet alleen, maar gelooven ook niet dat zij bestaat."

Toch stellen we dien mijmerenden en droomenden Indiër onszelven niet onvoorwaardelijk tot voorbeeld. Vooreerst, omdat de navolging van dat voorbeeld, gesteld dat ze niet gevaarlijk ware, voor de kinderen van dit geslacht eenvoudig onuitvoerbaar wezen zou. Verbeeld u dat wij, die door de practijk van het woelig leven aanhoudend worden voortgestuwd, ons als het ideaal der religie te denken hadden een onbewegelijk neerzitten op een afgelegen plek, dagen, maanden, jaren achtereen. Dan zou er voor allen die hun grooter of kleiner deel van de reusachtige levenstaak hebben te volbrengen, van religie eenvoudig geen sprake kunnen zijn.

Doch bovendien, even zeker als de mystiek een onmisbaar bestanddeel van de vroomheid is, even gevaarlijk en verderfelijk

---

1) Über das Leben, von Graf Leo Tolstoi. Autorisierte Übersetzung von Sophie Behr. Leipzig. Verlag von Duncker und Humblot, 1889.

is zij als allesoverheerschend element. Zij leidt dan tot een opgaan in gevoelsaandoening, tot een wegsmelten in zielsverrukking, tot een genieten van de godheid, dat tot een verfijnd en veredeld, maar juist daarom dubbel gevaarlijk egoïsme voert. Geen onbillijker voorstelling evenwel dan deze, dat de religie der Hindoes zich in zulk een mystisch pantheïsme zou oplossen. Neen, naast het mystische staat hier een ethisch en een practisch element. In de ware vroomheid richt de geest zich op het „Zelf" en voelt hij zich daarvan een deel. Is Krishna eeuwig werkzaam onder allerlei gedaanten, treedt hij op in elke eeuw tot delging van het kwaad en steun der vroomheid, dan is ook zijn dienaar geroepen tot arbeid en tot strijd, dan heeft de ware devotie een practisch element.

Welnu, 't is juist dat ethisch pantheïsme dat in de Bhagavadgita en de godsdienstige ideeën der Hindoes in 't gemeen ons aantrekt. In hoever kan het beter dan het theïsme voldoen aan de religieuze behoeften van onze denkende tijdgenooten? Hoe kan het zich aansluiten aan de wetenschappelijke natuurbeschouwing? Hoe het sociale leven van onzen tijd doorstroomen en verheffen? In welke verhouding staat het tot het Christendom?

Ziedaar vragen, zoo ernstig en omvangrijk, dat zij zich niet met een enkel woord laten beantwoorden. Tot hare opzettelijke bespreking voel ik me te meer gedrongen, nu op de laatste vergadering van moderne theologen het ethisch pantheïsme aanbevolen en verdedigd, maar ook met kracht bestreden werd. Daarover dus eenige bescheidene opmerkingen bij een volgende gelegenheid [1]).

---

1) In 1903 verscheen: Ethisch Pantheïsme. Een studie door P. H. Hugenholtz Jr.

EEN BROEDER HERDACHT.

Bij den aanvang der godsdienstoefening zong het Koor:

Ach! 't valt zoo hard te scheiden
  Van 't geen ons dierbaar is.
Moet onze tocht steeds leiden
  Door 't land der duisternis?
Waarom die somb're vragen,
  Die macht in 't bang gemoed?
Waarom die felle slagen,
  Die stormen zoo verwoed?

Vergeef ons al die vragen!
  Wij zijn 't gekrookte riet,
Dat aan des onweêrs slagen
  Slechts bevend weerstand biedt.
Gij zult het niet verbreken,
  Wij zijn wel moê gestreên,
Maar niet in 't leed bezweken;
  Gij liet ons niet alleen.

Dat ik heden met een diep bewogen gemoed voor u ben opgetreden, behoef ik u nauwelijks te zeggen, M. Vr. 't Lied, daar aangeheven, verplaatst ons naar de liefelijke begraafplaats, waar het, weinige dagen geleden, onder het gezang der vogelen en te midden van het frissche lentegroen, zoo weldadig weerklonk. [1]) Weer staan wij in gedachte aan het geopende graf van hem, die als een innig geliefde echtgenoot en vader door zijn vrouw en kinderen, als een trouwe broeder door zijne broeders en zusters wordt beweend; in wien mij ontviel een vaderlijke vriend, een broeder in den dubbelen zin des woords, een bondgenoot en medestander, neen, een leidsman en voorganger in den gemeenschappelijken arbeid, een deel als 't ware van mijn eigen leven. Ik mag en moet hier van hem spreken, ook na de hartelijke woorden, die onze vriend De Lang ll. Zondag hier aan zijne nagedachtenis wijdde, ook omdat hij in uw midden diep en innig wordt betreurd. Ons Bestuur legde daarvan getuigenis af door hartelijke woorden te spreken en frissche bloemen te strooien

1) Lied 224 vs. 1 en 8.

bij zijn graf; ons koor door zijn liefelijken zang en zijn schoonen lijkkrans; velen uwer door hunne tegenwoordigheid.

Nog telkens zie ik voor mij het weemoedig beeld van den lijder gedurende zijne laatste levensmaanden; dien vriendelijken glimlach, die den droeven trek op zijn gelaat wel niet wegnam, maar toch zooveel mogelijk verborg; dat trouw en innig oog, dat in dubbele mate scheen te spreken, waar de mond niet langer spreken kon; die hand, die zoo hartelijk de uwe kon drukken en bijna tot 't laatst toe onvermoeid en onberispelijk de gedachten bleef neerschrijven van het heldere hoofd. Wilde ik mij overgeven aan herinneringen van vertrouwelijken aard, hoeveel zou ik dan kunnen verhalen van de geestkracht en het geduld, den mannelijken moed en het kinderlijk vertrouwen, door hem getoond ook in de laatste lijdensmaanden! Maar de lijder zelf zou, indien 't mogelijk ware, de eerste zijn om mij het zwijgen op te leggen. Te kiesch en te teêr zijn zulke herinneringen, dan dat zij aan de openbaarheid mogen worden prijsgegeven.

Trouwens het beeld van den lijder wordt, voor mijn oog althans, allengs verdrongen door dat van den trouwen vriend en broeder, den diepen denker, den kloeken strijder, den bezielden spreker, in de jaren zijner volle kracht. 't Is waar, hij leefde meer naar binnen dan naar buiten; meer in de gedachtenwereld dan in de wereld van de daad; meer in het stille studeervertrek dan in de woelige maatschappij. Doch zijne gedachten zelve waren daden, in woord en schrift heeft hij zijn geestesleven blootgelegd. En dat leven stond in 't nauwst verband met ons godsdienstig leven; in de innigste betrekking tot onze Vrije Gemeente, waarvan hij de oorspronkelijke stichter was. Grooten dank zijn wij in dit opzicht hem verschuldigd. Hij was de Mozes, die ons den weg wees naar het beloofde land van den vrijen godsdienst; wij zijn hoogstens de Jozua's, de Kalebs en hoe zij verder heeten mogen, die dat land allengs hebben te veroveren en ons ten eigendom te maken. Laat mij trachten dat gedachten- en geestesleven in enkele trekken u te schetsen, opdat daarin de vriend en broeder tot ons spreke nadat hij gestorven is.

Vraagt gij, welke de grondtrek was van het karakter van onzen diep betreurden doode, dan zou ik willen antwoorden: die grondtrek was ernst, hooge, diepe, vrome ernst. Die ernst was opgegroeid uit de orthodoxie, wier kind en kweekeling hij was. Beiden ontvingen wij onze opvoeding in een rechtzinnige omgeving. Onze onvergetelijke vader was aanhanger eener ethische orthodoxie, die zoo weinig mogelijk onverdraagzaam en heerschzuchtig, zooveel mogelijk gemoedelijk en practisch was; wie 't niet in de eerste plaats om de leer, maar om het leven was te doen. Nog

hoor ik mijn vader in onderwijs en prediking allen nadruk leggen op het feit der zonde en op allerlei wijzen de roepstem herhalen: red, red uwe ziel! Dat tragisch feit der zonde was ook mijns broeders uitgangspunt. Voor al de schaduwen en raadselen van het leven had hij een open oog. Van het ongenoegzame en onbevredigende van al 's werelds vreugden was hij diep doordrongen. Maar toch, de donkerste schaduw op ons pad was hem „de disharmonie in onszelven, in ons eigen leven en streven. Dat gedurig verloochenen van eene toch niet af te wijzen grootsche roeping. Dat beurtelings zich uitstrekken naar het hoogste en gevangen blijven in het laagste. Die edele opwellingen en dat knechtelijk zwichten" [1]).

Eene edele droefenis, eene heilige onvoldaanheid was de grondtrek van zijn wezen. Pijnlijk kwetste hem iedere grove uitbarsting van zedeloosheid of lichtzinnigheid. Diep ergerde hem de oppervlakkigheid en alledaagschheid van de groote menigte. En allerminst, neen nooit, was hij voldaan over eigen werken en streven, ook waar 't door anderen werd bewonderd en geroemd. 's Menschen diepe ellende, innerlijke tweespalt, vaak onnutte worsteling vervulde hem met weemoed en rouw. Treffende getuigenissen ontving ik dezer dagen van het ontzag, dat hij inboezemde reeds in zijn academiejaren. „Als in mijn studententijd," zoo zeide een van zijne tijdgenooten, „Reinhard Hugenholtz van het gezelschap was, durfde niemand van ons een ruwheid te zeggen." — „De enkele malen dat ik het voorrecht had hem te ontmoeten," zoo schreef mij een ander, „kreeg ik telkens den indruk, dat men geen verkeerde dingen kon zeggen in zijne tegenwoordigheid en men maar het best deed te luisteren naar wat hij spreken zou." Geen wonder, dat zulk een fijn besnaarde ziel door den wanklank van het kwade gevoelig werd gekwetst. Maar verklaarbaar ook dat hij, tegenover een oppervlakkig liberalisme, dat het kwaad miskent of vergoelijkt, zich langen tijd voelde aangetrokken tot eene orthodoxie, die 't in de zwartste kleuren afschilderde. Tot de treurenden behoorde hij, die, juist omdat zij treuren, zalig zijn. En 't is als lezen we in zijn ernstig oog de dringende vermaning: zal uwe vrije godsdienstprediking den weg vinden tot het hart, dan wekke zij vóór alle dingen schaamte, ootmoed en berouw; dan zij hare leus: niet dat ik het alreê gegrepen heb, ik jaag er naar!

Trok alzoo het zondebewustzijn van de orthodoxie mijnen broeder aan, hare leer omtrent den zondeval kon hem onmogelijk op den duur voldoen. 't Werd hem duidelijk dat zij evenzeer zielkundig onhoudbaar was, als in strijd met het godsdienstig

---

1) Zie zijn diepzinnige voordracht over De Zonde. Geloofs- en levensvragen I, pag. 43 vv.

geloof. Hij was te ernstig om zich neer te leggen bij de oppervlakkige verklaring of verduistering die de kerkleer van de mysteriën der religie gaf. Zijn hooge ernst deed hem doordringen, gelijk onze Loman zoo naar waarheid zeide, tot den grond en wortel van de dingen. Een radicaal was hij in den edelsten zin des woords. Toen hij openlijk brak met de oude beschouwing, was dit alleen voor de oppervlakkige hoorders, dat wil zeggen: voor de groote meerderheid onverwacht. Geleidelijk en langzaam had die ommekeer zich voorbereid. Voor wie scherper ziet loopt door al zijne geschriften een nergens afgebroken draad. Reeds in de studie over „Het geweten", die hij in 1861 in 't licht zond, ligt de kiem van al zijne latere beschouwingen. Reeds daar is hem het godsdienstig geloof het erkennen en aanvaarden van den inhoud des gewetens, een beamen van ons wezen en onze bestemming, een beantwoorden aan den eisch onzer natuur. Reeds daar zijn lievelingsdenkbeeld van de innige betrekking tusschen godsdienst en zedelijkheid. „Het godsdienstige," zoo heet het daar, „is niet anders dan de ware naam van het zedelijke. Of zoo men onderscheiden wil, dan is het zedelijke de *vorm*, het godsdienstige de *inhoud* van dat leven, dat 's menschen waarachtige wezen uitmaakt; zóó dat het zedelijke zonder dien godsdienstigen inhoud eene ledige abstractie wordt."

Wien de godsdienst zulk een natuurlijke en zedelijke behoefte wordt, voor dien valt weg de bovennatuurlijke God en heel de bijbelsche en kerkelijke wonderwereld.

Op Paschen van het jaar 1864 sprak mijn broeder voor 't eerst onomwonden die overtuiging uit. Hij trad op in de Nieuwe kerk, die toen, als naar gewoonte onder zijn gehoor, met eene dichte menigte bezet was. Van dat oogenblik af aan verliet hem verre het grootste deel van zijn talrijk gehoor. Zijne vroegere vrienden, van welke zoo weinigen hem begrepen hadden, lieten voor 't meerendeel hem eenzaam staan en betrekkelijk eenzaam vervolgde hij zijnen weg, gesteund door een kleine schare van getrouwen, die zijne vroomheid dubbel hoog waardeerden, sinds hij in veler oog een ketter was. Nochtans was hij niet alleen, want „de Vader was met hem," hij voelde zich gedragen door de eeuwige Waarheid en Trouw. En zoo was 't hem „niet om de velen maar om de heelen" te doen.

Welk een eer en voorrecht was 't mij, in 1866 herwaarts gekomen, mede op zijn broederlijken aandrang, naast, neen onder hem te mogen arbeiden, eerbiedig tot hem opziende en vertrouwelijk op hem steunende. Zoo zag ik van nabij zijne wijsgeerige godsdienstbeschouwing zich ontwikkelen. Al werkte hij niet voor de groote menigte, des te hooger gold in allerlei kleinere kringen zijn gezag.

In de vergaderingen der moderne theologen, omstreeks dienzelfden tijd aangevangen, werd hij een der meest bezielende elementen. Als hij opstond heerschte er een zekere spanning en spitste men zich op zijn oorspronkelijk en geestig woord. In een verward en duister debat liet hij den bliksemstraal schieten van zijn vernuft en humor en — er kwam klaarheid en orde. Indien er over de laatste modernen-vergaderingen een zekere matheid en loomheid hing, zou 't niet meê hieraan zijn te wijten dat zijn machtig woord er niet weerklonk?

In nog kleineren kring genoot men meer van nabij van zijne gaven, in de „Theologische Krans" die sinds bijna 25 jaren eenige geestverwanten, hoogleeraren en predikanten in de hoofdstad geregeld samenbrengt. Geeft daar, naar de mate zijner gaven, ieder wat hij heeft, onderwerpt daar elk op zijne beurt een of andere vrucht van zijn wetenschappelijk of practisch leven aan een vriendschappelijk debat, Reinhard Hugenholtz betrad er telkens zijn lievelings-terrein, dat van de religieuze ethiek. De meeste verhandelingen die hij later in het „Theologisch Tijdschrift" plaatste, werden daar vooraf voorgedragen en besproken. In de redactie van dat tijdschrift vond hij weldra zijne plaats; 't staat aan een of ander harer medeleden te verhalen, hoe hij er zijn licht deed schijnen.

Doch niet alleen wijsgeerige verhandelingen, ook meer populaire vertoogen en voordrachten vloeiden uit zijne pen. Populair altijd in betrekkelijke mate, want voor elk genietbaar was hij niet. Er behoorde inspanning toe om hem te volgen en zijne ineengewrongen, saamgeperste zinnen verrieden soms al te duidelijk den zwaren arbeid waarmee zij zijn gebouwd. Verzamelde hij in zijne „Studiën", waarvan een derde bundel ter perse is, zijne theologisch-philosophische essays, in zijne „Geloofs- en Levensvragen" vindt gij verschillende voordrachten vereenigd, voor een deel in onzen kring gehouden.

In onzen kring, de Vrije Gemeente, waarvan hij de geestelijke vader was, waarvan hij allereerst het plan ontworpen, de grondlijnen getrokken had. Ook dat plan stond hem reeds sinds vele jaren voor den geest. Ook hier dezelfde hooge ernst, waarmee hij doordrong tot den grond en wortel van de dingen.

Tegelijk met het Supranaturalisme viel voor hem de Kerk, als middelares tusschen God en den mensch, als vertegenwoordigster en uitdeelster der genadegiften Gods; niet alleen de Catholieke maar ook de Protestantsche, gelijk zij door vele modernen nog altijd aangehangen wordt. „Nog altijd toch zijn er ook onder de modernen, die aan de kerkelijke vereeniging eene geheel bijzondere beteekenis blijven toekennen, als was zij specifiek van elke andere onderscheiden. Blijkt dit niet, zoowel uit de

denkbeelden door velen gekoesterd aangaande de wijze, waarop het lidmaatschap der kerk moet worden aanvaard en, in nauw verband hiermede, aangaande de beteekenis van den doop en de noodzakelijkheid van zekere kerkelijke tucht, als uit de overdreven eischen, die men nog telkens voortgaat aan de kerk te willen stellen." [1])

Langen tijd koesterde hij de hoop van de kerk in de kerk te kunnen hervormen en poogde hij haar van haar kerkelijk karakter te ontdoen. Toen hij in het jaar 1873 door de Synode werd benoemd in eene „Commissie van advies ter zake eener reorganisatie van kerk en kerkbestuur," sloeg hij met mijn medelid Mr. de Kanter dien radicalen weg in.

Door het veelbesproken ontwerp van kerspelvorming trachtte hij, met behoud van het administratief verband, aan de verschillende richtingen de meest mogelijke vrijheid van beweging en ontwikkeling te waarborgen. „Wij erkennen volgaarne" — zoo heette het in de Memorie van toelichting — „dat wij prijsgeven de *éène eenstemmig belijdende kerk*. Maar wij vragen: wat is dan thans onze Ned. Herv. kerk? Is zij éène eenstemmig belijdende kerk, al neemt zij er den schijn van aan, waar hare reglementen gewagen van „hare leer" en de handhaving van die leer tot plicht stellen? Het tegendeel is voor ieder openbaar. Het wijd uiteenloopend verschil der in haar midden vertegenwoordigde inzichten door de onbestemde omschrijving van hare leer mogelijk gemaakt en gewettigd, en de daaruit voortgevloeide feitelijke opheffing van de leertucht geven er onweersprekelijk getuigenis van. *Dit* is de werkelijke toestand, dien men willens of onwillens moet aanvaarden, zal men, zonder schennis van nu eenmaal verkregen rechten, den strijd doen ophouden en de scheuring verhoeden. En waar wij nu in ons voorstel dien feitelijken toestand regelen, daar brengen wij verandering te weeg, maar geene andere dan deze éene dringend noodzakelijke, dat wij aan de kerk eene alleen in schijn bestaande eenheid ontnemen, die haar doet lijden aan innerlijke onwaarheid en dat wij alzoo voor al de in haar midden strijdende bestanddeelen, ook en niet het minst voor het confessioneele, de gelegenheid openen om zich ongehinderd te bewegen en te ontwikkelen." [2])

Vergeefsch helaas was al de arbeid en moeite aan dit plan ten koste gelegd. Het stuitte af op den diep ingewortelden kerkmin, van de orthodoxen niet enkel, maar van de modernen evenzeer. De innerlijke onwaarheid woekerde voort en de breuk,

---

1) Zie in „Geloofs- en levensvragen" I pag. 98 vv. „De kerk en de eischen van het heden"; verg. Deel II, „Onze godsdienst in het heden" pag. 116 vv.

2) Rapport van de Commissie van advies enz. pag. 127.

thans gevolgd ter rechter- en ter linkerzijde, werd voorbereid door eigen schuld.

Nog een laatste reddingspoging werd onder leiding van mijnen broeder ondernomen. Toen tegen onzen vriend Hooykaas Herderschee eene aanklacht was ingediend, omdat hij de vragen ter bevestiging van lidmaten gewijzigd had, kwamen tal van moderne predikanten in verzet tegen een belijdenisdwang, die, door de handhaving van de letter der bedoelde vragen, over leeraars en leden zou worden uitgeoefend. Maar helaas, ook het zoogenaamde „non possumus-adres" stierf weg als een stroom in het zand. Bij „gezindheidsvragen", die naar onze overtuiging een confessioneel karakter behielden, legde men zich gedwee neer. Nu was de maat vol.

Na zooveel vergeefschen arbeid en vruchteloozen strijd achtte mijn broeder de ure van het heengaan eindelijk gekomen en uit volle overtuiging schaarde ik me aan zijn zijde. De geschiedenis, die ons allen versch in 't geheugen ligt, behoef ik hier niet te herhalen. In eene gespierde brochure [1]) werden de motieven der uittreding blootgelegd. „Wat een kerkelijke vereeniging," zoo heette het daar o. a., „die godsdienst en zedelijkheid wil aankweeken, het eerst moet handhaven, het minst in de weegschaal mag stellen, het is juist de oprechtheid, die voorwaarde en aanvang van al het goede. Heeft de kerk, juist de eeuwenoude kerk, dat al te vaak uit het oog verloren, wordt het dan geen tijd, is het niet hoog tijd om juist hierop alle aandacht te vestigen?"

— „Och, hadden al onze geestverwanten de handen ineengeslagen om als een eenig man — ik zeg niet: onze kerk te verlaten; reeds erkende ik, dat verschillende toestanden verschillende eischen stellen; maar om als een eenig man gehoorzaamheid te weigeren aan onbetamelijke voorschriften en de rechten der waarheid en der vrijheid te doen gelden tegenover al, wat ze aantast. Hoeveel schooner resultaat was er te verwachten geweest! Het heeft niet zoo mogen zijn. De gelederen zijn verdeeld en slechts zeer weinigen staan tot nog toe aan deze zijde. Doet dit heengaan ons ter weerszijde pijnlijk aan, laat ons ter weerszijde toezien, dat het leedgevoel nimmer ontaarde in iets, dat naar verbittering zweemt."

Geen verbittering, enkel diepe weemoed straalt dan ook door in het aandoenlijk afscheidswoord, een paar maanden later uitgesproken [2]). Hij spreekt uit den aanhef: „Het is — hoe kan het anders? — een diep weemoedige stemming, waarin ik thans

1) Berusten of breken? Een woord tot de moderne leden der Ned. Herv. Kerk door Dr. Ph. R. Hugenholz. Amsterdam, T. Kouwenaar, 1877.

2) Afscheidswoord uitgesproken den 27sten Januari 1878 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam door Ph. R. Hugenholtz. Amsterdam, T. Kouwenaar 1878.

voor u ben opgetreden. Scheiden doet pijn; en dat te meer, waar men met eigen hand banden moet verbreken, die hecht waren geworden en die in menig opzicht streeling en zegen met zich brachten. Wel is waar, de kerk die ik vaarwel zeg, die kerk als zoodanig kon mij sinds lang niet of nauwelijks meer boeien. Eene moeder, die haar eigen kinderen het opwassen niet gunt, heeft haar moedernaam en moederrecht verbeurd. Maar die kerk was toch ook voor mij de draagster van velerlei dierbaars en kostelijks. Tal van herinneringen knoopen zich aan haar vast, herinneringen van heilige en zalige oogenblikken uit kindsheid en jeugd en rijper leeftijd. En vooral: ik ontleende aan haar eene betrekking, die ik in mijne jonge jaren met al de liefde mijns harten heb aanvaard en die ik heb blijven liefhebben en liefheb tot op dezen dag."

Na gedoeld te hebben op de vroegere scheiding van de orthodoxie vervolgt hij: „Bij dat vroegere scheiden dacht ik weinig, kon ik niet voorzien, dat het nog eens tot een ander, meer eigenlijk scheiden zou moeten komen, tot een scheiden als het tegenwoordige. Eerst van lieverlede werd die noodzakelijkheid mij openbaar. — Niet door persoonlijke voorkeur, neen, maar door den hiertoe leidenden gang der dingen, heb ik een werkzaam aandeel genomen in den kerkelijken strijd, die 't gevolg werd van het zich ontwikkelen en uitbreiden der nieuwe richting. Het is er mij niet, het is er mij nooit bij te doen geweest om anderer recht te verkorten; geheel het tegendeel van dien; neen, alleen om ook voor eigen recht de onontbeerlijke ruimte te verkrijgen. Wat mij te eerder daartoe dreef was mijn voorliefde voor de onverkorte toepassing van erkende beginselen; mij geen deugd, maar slechts de vrucht mijner natuurlijke geaarheid. Misschien is het goed, dat er ten allen tijde zijn, die liever in de eerste plaats den band met het verleden willen vasthouden. Toch acht ik mij gelukkig meer aan de zijde te staan van hen, die bij voorkeur op de toekomst het oog hebben. 'k Wensch liever eenigen dank te verwerven van het nageslacht dan van die tijdgenooten, wier eigenaardigheid juist wegstervende is met het heden."

Genoeg. Men leze en herleze dat aangrijpend afscheidswoord en verplaatse zich van nieuws in die dagen van crisis en strijd. Dat is goed en noodig nu er op kerkelijk gebied ook onder onze geestverwanten een toenemende reactie, een onrustbarende liefde tot de rustige rust gevonden wordt. Goed en noodig om ons, leden van de Vrije Gemeente, tot vernieuwde dankbaarheid te stemmen voor de vrijheid, die onze aanvoerder in de eerste plaats ons verwierf.

Hijzelf trok met niet genoeg gewaardeerde zelfopoffering zich terug en zette zich metterwoon te 's Hage neder. Doch om van

daar uit onze vereeniging, die zich geleidelijk ontwikkelde, belangstellend gade te slaan niet alleen, maar krachtig te steunen evenzeer. Hoe levendig staan ze ons weer voor den geest, de toespraken en voordrachten, die hij in ons midden kwam houden en de waardeering, die zijn profetisch woord, met zooveel gloed en geestdrift uitgesproken, bij toeneming onder ons vond!

Dezelfde ernst die hem deed breken met de kerk, deed hem het religieus karakter onzer Vereeniging zooveel mogelijk op den voorgrond stellen. Hij was te ernstig om rechtzinnig en kerkelijk, maar ook te ernstig om godsdienstloos te wezen. Van niets had hij dieper afkeer dan van het geschetter der zoogenaamde radicalen, die uit naam van een zeker humanisme den godsdienst bestrijden. Het atheïsme was in zijn oog de grootste oppervlakkigheid. Want voor wie doordringt tot den wortel der dingen schuilt achter de wisselende schijnselen een eeuwige grond, achter de vergankelijke vormen een blijvend wezen, wijst eigen zedelijk leven en streven op de heilige macht, die ons ten goede drijft.

Alzoo, ernst deed onzen broeder de orthodoxie afzweren, ernst deed hem breken met de kerk, ernst was de wortel van zijn geloof, ernst het zout van zijn dagelijksch leven.

Van zijn dagelijksch leven, van zijn gezelligen omgang, ook met kleinen en geringen. Want al werd zijn diepe geest door weinigen gepeild, zijn liefdevol hart, zijn vriendelijk oog werden verstaan juist door die armen van geest, tot wie hij zich bijzonder voelde aangetrokken; ook hier wist hij tot den bodem door te dringen en het edele hart te ontdekken ook onder een schamel kleed en in een povere omgeving.

Die ernst lag ten grondslag aan zijne beschouwing en waardeering van het schoone. „'t Is," zoo schreef hij, „eene kostelijke zaak een geopend oog en een aandoenlijk hart te hebben voor het schoone, mits hetgeen ons trekt en boeit waarlijk het schoone zij, de glans van het goede, de heerlijkheid niet des vleesches, maar des geestes, de verschijning en uitdrukking dier harmonie, die zelve ons verrukt en ons de disharmoniën in eigen hart en leven allermeest doet schuwen. Geen verfijning van den smaak met verderving van de conscientie; geen huppelen op de maat, dat het innerlijk maathouden doet vergeten; geen genieten in de verbeelding van het metterdaad verbodene." [1])

Die ernst doortintelt zijn poëzie en geeft daaraan een hoog en edel karakter. Hij straalt door in zijne godsdienstige liederen, die, in onzen bundel opgenomen, ons telkens weer aantrekken door hun warmen toon en soberen vorm, in de Cantate, die hij dichtte bij de inwijding van dit ons gebouw, ten deele in onzen bundel

---

1) Geloofs- en levensvragen, II, pag 130.

weer te vinden [1]) zoowel als in de metrische vertolking van Indische en Grieksche, Latijnsche en Germaansche poëzie, waarmee hij gedurende zijne laatste levensmaanden ons „Levenslicht" verrijkte.

Die ernst was de keerzijde van den hoogen humor en de fijne ironie, waarmee hij onwaarheid en halfheid kon hekelen op godsdienstig, op kerkelijk en ieder ander gebied, zoowel als van de onschuldige scherts, waarmee hij het dagelijksch gesprek wist te kruiden en die hij ook in zijne lijdensmaanden niet verloochende.

Of wij dan in alles met hem mede gaan? Hij zou de eerste zijn geweest om ons daarvan terug te houden. Ook in zijne godsdienst- en levensbeschouwing zijn leemten en eenzijdigheden, die door anderen moeten worden aangevuld. Er waren er — om iets te noemen — die vroegen of hij den godsdienst niet te zeer beperkte tot de sfeer van het zedelijk leven. Er waren er, die 't betreurden, dat hij zijne diepzinnige gedachten niet meer aanschouwelijk en concreet wist uit te drukken en daardoor te brengen onder meerderer bereik. Doch als wij dankbaar op onze voorgangers zien, is 't niet om bij hunne woorden te zweren, maar om hun beeld op ons te laten inwerken en hunnen geest in ons op te nemen. De werking zal eerst recht aanvangen, nadat hij is heengegaan. Op allerlei gebied gaf hij lijnen aan, die moeten worden doorgetrokken. Niet te vergeefs zal hij gehoopt hebben eenigen dank te verwerven van het nageslacht.

Zoo sta zijn verheerlijkt beeld dan voor ons en vinde het zijne plaats in onze beeldengalerij van vrome strijders. Zoo doordringe onze Vrije Gemeente, zoo beziele ons allen de hooge ernst, de vrome zin, de kloeke moed die in hem was. Zoo blijve met ons, waar de eene leidsman na den anderen ons ontvalt, de Heilige Liefde, de Eeuwige Trouw!

1889.

---

1) Lied 74, 139, 145.

WEEMOED EN HOOP.

> Tusschen weemoed, strijd en hope
> Snelt het leven ras voorbij.
> Waakzaam, werkzaam wachten wij,
> Tot het raadsel zich ontknoope,
> Wat ons korte leven zij.

Met een vriendelijken groet aan onze lezers, medewerkers en vrienden openen wij den dertienden Jaargang van onze Stemmen. De jaarsverwisseling dringt onwillekeurig tot een terugblik. En die terugblik kan niet anders dan weemoedig zijn. Voor mij — waarom het verheeld — ging het jaar '89 in nevelen onder en al mijne geestkracht had ik saam te rapen, al het oud vertrouwen, dat in mij leeft, wakker te roepen, om de nieuwe toekomst moedig tegen te gaan. Geen wonder! De beste en trouwste mijner medewerkers is mij ontvallen. Mijn broeder, die ook aan dit tijdschrift de wijding gaf van zijn vromen, kloeken geest, is niet meer. Nog ruischen ze ons in de ooren, de liederen, waarmee hij, te midden van zijn lijden, onzen vorigen jaargang opende en waarmee hij zoovelen heeft verkwikt. En doorbladeren wij onze vroegere jaargangen, geen enkele of wij vinden er artikelen in van zijne hand; hier een stichtelijke overpeinzing, daar een fijne critiek, ginds de bespreking van een strijd- en tijdvraag, altijd op zijn eigenaardige wijze, pittig, ernstig, diep. Hebben, nu deze stem voor goed verstomde, onze stemmen niet veel van hare aantrekkelijkheid verloren, ware 't niet beter, dat zij er voortaan het zwijgen toe deden? De opening van dezen jaargang bewijst, dat wij op de laatste vraag ontkennend antwoorden. Er is tegenwoordig zoo ontzaglijk veel te zeggen en te doen voor wie den vrijen godsdienst liefheeft. De religieuze vraagstukken, wel verre van te zijn afgehandeld, doen zich voor in een nieuw licht en vertoonen zich van andere zijden. Nu zij treden uit de donkere schaduwen van de kerk, om in het volle licht van het openbare leven zich te doen gelden, nu zij literatuur en kunst, sociale nooden en belangen telkens op hunnen weg ontmoeten, nu krijgen ze een zoo nieuwe en hooge beteekenis,

dat zij ons niet loslaten, ook wanneer wij hen loslaten willen. Nu is voor elk, die iets te zeggen heeft, voor een kring van belangstellende en zoekende lezers, spreken een stellige plicht. Daarom blijven ook onze Stemmen weerklinken, zij 't met niet al te zacht en onzeker geluid!

Doch nog eens, dat haar toon weemoedig is ontveinzen we ons niet. „Veel trouwe gezichten zijn heen." Nevens den man, dien we boven allen missen, zijn meerdere leiders en meesters heengegaan. Mannen van het woord, van de pen, van de lier, die vooraan stonden en streden, moesten, afgeroepen van hun post, ons het vaandel overreiken. Is 't wonder, dat het ons aanvankelijk nog trilt in de handen?

Te meer, omdat we op meer dan een punt teruggeslagen werden. Omdat wij midden in den stroom der reactie zijn. Onder den druk der kerkelijke partijen valt het soms zwaar het geduld te bewaren en een gevoel van ergernis te onderdrukken. De aanneming der gewijzigde schoolwet komt daarbij ons voor den geest. Al willen wij den strijd daarover niet hernieuwen, toch mogen we ons nog wel eens herinneren, hoe daardoor menige illusie is verstoord. Ruim dertig jaar geleden hoopten de liberalen, dat de volksschool al de kinderen des volks zou omvatten en vereenen in een geest van eendracht en broederschap. Een godsdienst boven geloofsverdeeldheid zou aan de kinderen van Joden en Christenen, van Catholieken en Protestanten, van rechtzinnigen en vrijzinnigen een nieuwe toekomst brengen. Maar zij hadden niet gerekend met de diepe wortelen, die het Calvinisme geslagen heeft in een deel van ons volk. De gemoedsbezwaren, door dat deel der natie gevoeld, waren, schoon hier en daar kunstmatig opgedreven, lang niet ongegrond. De godsdienstvrees had ook een deel der openbare onderwijzers aangegrepen. Er waren en er zijn er die, zonder iets van het geniale in Multatuli te begrijpen, in zijne oppervlakkige redeneeringen over den godsdienst 't eind der wijsheid vonden en op zijn gezag alle religie voor „goddienerij" verklaarden. Dat wekte de ergernis van ernstige orthodoxen niet alleen, maar van gemoedelijke modernen evenzeer. Doch ook waar de openbare school niet enkel kennis meedeelde, maar onder de leiding van vele voortreffelijke onderwijzers, ook opvoedend en karaktervormend werkte, ook daar kon zij, 't spreekt van zelf, niet voldoen aan die honderden en duizenden, voor wie de religie nu eenmaal onafscheidelijk is van hun geijkte dogmatiek.

Zoo moest het komen tot eene wijziging der wet overeenkomstig de bestaande omstandigheden. 't Ging niet langer aan, de gekoesterde en uitgegalmde gemoedsbezwaren enkel als grillen en voorwendsels te beschouwen. Niet langer aan, de recht-

geloovige broederen meê te laten betalen voor scholen, die nu eenmaal voor hen onbruikbaar waren en hen bovendien hunne eigene te laten bekostigen. Redelijkheid en billijkheid eischten de aanneming van eene wet, waarvan het subsidie-stelsel de kern was. En we zijn aan de Eerste Kamer dank verschuldigd, dat zij niet door verwerping van 't ontwerp de zaden van nieuwe, van de allerfelste, verbittering gestrooid heeft. Nochtans, dat het zoover komen moest, dat een groot deel van ons volk te laag staat om een ondogmatische opleiding tot christelijke deugden te kunnen genieten en waardeeren, dat stemt tot weemoed.

Inderdaad, de tijden zijn voor de zaak der vrije religie beangstigend en donker. Een toenemend deel van ons volk zich vastklemmend aan de letter der confessie, of zich buigend voor het pauselijk gezag. Een ander deel dat zich met naïeve vrijmoedigheid onder de godsdienstloozen rangschikt! Hoe langzaam, hoe ontzettend langzaam gaat ze voorwaarts, de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven! Door wat al misverstand en tegenstand wordt zij belemmerd! 't Kan ons menigmaal toeschijnen als wandelen we op een glibberigen weg waar we, bij elke twee schreden voorwaarts, er weer een achteruitglijden en soms geruimen tijd met den voet in den modder blijven steken. Toch, hoe onheilspellend allerlei teekenen mogen zijn, toch kan de gezonde weemoed niet verlammend, niet neerdrukkend werken.

De gezonde, want er is ook eene ziekelijke weemoed, eene droefheid over ingebeelde smarten en denkbeeldige nooden. Er waren, vooral in een vroegere periode van de litteratuurgeschiedenis, dichters, die droomden van smarten, die zij eigenlijk niet gevoelden, die weenden, zij wisten zelf niet waarom. Doch die periode is voorbij. Sentimentaliteit is nu juist niet de kwaal van onzen tijd. Er is een ernstig, een gezegend streven om waar te zijn, om de werkelijkheid, zooals zij is, onder de oogen te zien. We behoeven dan ook waarlijk geen smarten te verdichten. Er is zooveel werkelijk leed, zooveel reëele smart, dat wij de ingebeelde veilig daar kunnen laten.

Gezonde weemoed, die teleurstelling en gemis aanvaardt, zooals ze zijn, is een weldadig gevoel. Want daarin is bitterheid noch wrevel, veeleer dankbaarheid en hoop. Dankbaarheid voor de schatten, die zij, die heengingen, ons achterlieten. Hoop op den nieuwen oogst, die zal opwassen uit het zaad, door hen gestrooid.

Gelijk de geboorte van het Christuskind door engelen werd aangekondigd, zoo zijn er ook thans weer engelen, herauten, die ons wijzen op een nieuwe toekomst voor het hoogere geestesleven. Elke hervorming heeft hare voorloopers. Dat waren vóór de geboorte van het Christendom de pseudo-Messiassen, de mannen, die de behoefte aan hervorming en bevrijding diep

gevoelden, al zochten zij tevergeefs haar te bevredigen langs eenzijdigen politieken en revolutionairen weg. Dat waren de Hellenisten, de Grieksche Joden, die de enge banden van het Jodendom verbraken en een open oog hadden voor 't licht, door Griekenlands wijsgeeren en dichters ontstoken. Dat was de sombere Dooper, die juist door zijne strenge strafgerichten de behoefte deed ontwaken aan de boodschap der vergevende en verlossende liefde.

Zulke herauten baanden den weg voor de Hervorming der zestiende eeuw. De wetenschappelijke ernst van Wiklef wekte lust tot onderzoek en geeselde de traagheid van de welgedane bedelmonniken. De eenvoudige volkstoon, waarop Huss sprak in de Bethlehemskapel te Praag, voldeed aan de behoefte van armen van geest in den trant van Bethlehems herders. En de geest des Doopers, in Savonarola herleefd, wees op Italië's zedenbederf en op den geesel, waarmee God het zou tuchtigen.

Zoo heeft ook de nieuwe dag, die voor ons of voor onze kinderen aan zal breken, zijne engelen en herauten. Daartoe reken ik, om er enkele te noemen, de hedendaagsche kunst, de muziek, de schilderkunst, de poëzie. In tijden van zwak en kwijnend godsdienstig leven wordt er altijd eenzijdig aan de kunst geofferd. Zij moet dan de leemte aanvullen, door 't gebrek aan religie ontstaan. Daartoe blijkt zij dan telkens buiten staat. Maar wel kan zij wekken en uiten de behoefte aan vertroosting en versterking die straks de godsdienst op zijne wijs vervult. Dat doet zij door het gevoel van hijgend verlangen en van diepen weemoed in tonen, kleuren, woorden uit te spreken. Zoo de nieuwe muziek. Is er in de muziek van Wagner en zijne leerlingen niet een onstuimig jagen, hijgen, dringen aan den eenen, een diep melancholieke grondtoon aan den anderen kant? Zoo de moderne schilderkunst. Ligt niet over de meeste van hare producten een diep weemoedig waas? Kunnen ze u geen tranen in de oogen brengen, de heerlijke heidegezichten van Mauve met hun grauwen bodem, hun eenzame schapen, hun dolenden herder, hun naakte stammen en hun geheimzinnig vergezicht? Of de mistieke wintergezichten van Apol met een nevel, doorzichtig genoeg om de kilheid van ijs en sneeuw er door heen te doen schemeren. Of de donkere sterfbedden van Israels, waarbij de achterblijvende, alleen neergezeten, u vervult met een gevoel van verlatenheid en eenzaamheid. Bij mij althans wekken al die grauwe nevelen, vale tinten, donkere luchten dikwijl het gevoel: Wachter, wat is er van den nacht! En datzelfde gevoel grijpt mij aan, als ik luister naar de nieuwste poëzie. Of ligt er over de gedichten van onze jongste poëten, voor zoover zij gedichten mogen heeten en geen kunstig saamgelijmde sonnetten zijn, over de schoone verzen van Helene Swarth, b.v. niet een waas van diepen weemoed!

Die herauten zijn de boetprofeten van onzen tijd. Want ook wij hebben onze Doopers en onze Savonarola's. Dat zijn mannen als Tolstoi, die aan onze maatschappij verwijt haar weelde, haar zinnenlust en oppervlakkigheid, die de groote steden, broeinesten van zedenbederf en van lichtzinnigheid, ontvlucht en zich hult, wel niet in een kemelharen mantel, maar toch in een ruwe werkmanskiel. Mannen als Ibsen, de boetprofeet van het Noorden, die in zijne tooneelstukken, zwaar om te verstaan, ons harde noten te kraken geeft en allerlei zedelijke vraagstukken wel niet oplost, maar ons voorlegt en ons dwingt er over na te denken. Of komt ons niet uit Ibsens en Björnson's stukken een verkwikkend zedelijk idealisme te gemoet? Geeselen niet beiden de wufte opvoeding van het meisje, de schending van de huwelijkstrouw, het gebrek aan waarheidszin en ernst in huiselijk en maatschappelijk leven? Herhalen ze niet op hunne wijze 's Doopers boetprediking: bekeert u, want de bijl ligt alree aan den wortel van onze kranke maatschappij.

Onder die voorloopers zou ik ook willen rangschikken de maatschappelijke hervormers van onzen tijd. Ook wij hebben onze pseudo-Messiassen, sociale tinnegieters, wier kloeke daden geen gelijken tred houden met hunne groote woorden, die met geweld alles 't onderst boven willen keeren om 't even wat er dan van worden zal. 't Is waar, zij doen ontzaglijk veel kwaad, maar althans dit goede hebben zij, dat ze door hun geschreeuw vele slapenden wakker schudden.

Doch wie meer beteekenen, dat zijn de ernstige sociologen. Wel verklaren zij — althans de meesten hunner — dat zij godsdienstloozen zijn, doch dat is zoo kwaad niet gemeend. Meer op een, zeker niet geheel vergefelijke, onkunde berust die verklaring dan wel op ernstig nadenken en onderzoek. Stukken en brokken van een verouderde geloofsleer hebben zij misschien nog in 't geheugen hangen, maar te midden van hunne practische bemoeiingen ontbrak hun de tijd of het geduld om het vraagstuk der religie te onderwerpen aan een ernstig onderzoek. En zoo doet het geval zich voor dat zij, huns ondanks misschien, gedreven worden door religieuze beginselen, die zij in theorie verloochenen. Laat ons hen daarom niet te hard vallen, want zij doen een werk dat zedelijke waarde heeft en religieuze beteekenis. Wat zij doen voor betere loonsregeling en arbeidsverdeeling, voor betere voeding en huisvesting, voor bescherming van vrouwen en kinderen in de fabrieken, dat alles vormt den grondslag, waarop straks het gebouw van een zuiver godsdienstig, zedelijk leven, van een hoogere levensopvatting verrijzen moet.

In hunne ergernis over een onpractisch en twistziek christendom zien ze vaak voorbij, dat er ook een christendom was en

nog is, dat leidt tot blijmoedige toewijding en ijverig dienstbetoon. Zeker, dat is een droevige onbillijkheid. Maar dat zij zich ergeren aan een godsdienst, die enkel de handen vouwt tot bidden en daardoor verzuimt die handen aan 't werk te slaan, die enkel voorbereidt voor den hemel, instede van hier op aarde helsche toestanden te verdrijven en duivelsche machten te bezweren, dat kunt ge hun toch niet ten kwade duiden. De tijd zal wel komen, dat zij leeren zullen, dat er een bidden is dat den arbeid doordringt en wijdt, een religie, die de drijfveer is tot al wat edel is en goed. Tal van verschijnselen dus die 't gevoel van weemoed verdrijven of temperen althans door een gevoel van hoop en moëd, die wijzen op een beteren dag!

Intusschen staat het aan ons de taak weer voort te zetten. Als wij treuren om 't verlorene en klagen over bittere teleurstelling, dan komt tot ons de vraag: wat staat u te doen? Wij staren hen weemoedig na, de grooten en goeden, die van ons henengingen, maar 't is als roepen zij ons toe: aan u onzen arbeid te vervolgen, ons beginselen toe te passen en te verbreiden in steeds ruimer kring. Als de Mozessen henengaan, die het beloofde land, waarheen zij anderen leidden, enkel uit de verte zien, dan treden de Jozua's op, die 't aangewezen voetspoor volgend, den vijand overwinnen, die zich plaatst op hunnen weg. Als de Elia's opvaren, wier leven was als een onweder, donderend tegen alle kwaad, verpletterend allerlei onrecht, dan laten zij hun mantel op de Eliza's vallen, die, zij 't ook met minder vuur en kracht, zoeken te genezen en te helpen. Als de Christussen ten hemel stijgen, dan komt tot hun verweesde jongeren de paracleet, de trooster, die hen in de waarheid leidt.

Verkeeren wij in een tijd van druk en nood, des te meer hebben wij de krachten in te spannen. Gij klaagt over koude en onverschilligheid, maar hebt ge zelf alles gedaan wat in uw vermogen is om warmte en geestdrift voor 't hoogste te wekken in uwen kring? Over oppervlakkigheid en genotzucht, maar geeft gij zelf het voorbeeld van een diepe en ernstige levensopvatting? Over somberheid en wrevel, maar hebt ge zelf uw leed gedragen met opgewekten moed?

't Is goed, dat er voor ons tijden komen van beproeving en strijd. Daardoor worden we gedwongen om onze overtuiging steeds scherper te preciseeren, onze religie steeds dieper en breeder op te vatten en, met terzijdestelling van elk benepen godsbegrip, ons leven van een goddelijken aandrift te doordringen. De tijden zijn bang, de eischen zijn hoog, op onze trouw aan 't geweten, op onze warme vrijheidsliefde, op onze geestdrift voor zedelijke idealen komt het aan!

1890

ONZE HOUDING TEGENOVER DE KERKELIJKEN. [1]

Op de plaats, van waar ik, als naar gewoonte, een woord tot u spreken ga, stond, weinige dagen geleden, een Roomsch-Catholiek priester [2], die door velen uwer werd gehoord. Een priester in de Vrije Gemeente — ziedaar een verschijnsel, dat aanleiding gaf tot de meest uiteenloopende oordeelvellingen. Er waren er, die zeiden: zoo behoort het; in een vrijen kring behoort men mannen van allerlei richting en standpunt, mits men aan hun ernst en eerlijkheid gelooven kan, te hooren over de groote vragen van den dag. Er waren anderen, die jammerden: wat gaan ze nu beginnen? Gaat men in de Vrije Gemeente ook al met de Roomschen meedoen en met de kerkelijken heulen? Waar, waar moet dat heen!

Wat mij betreft, 'k heb tot dat optreden vrijmoedig meegewerkt en heb daarvan nog geen oogenblik berouw, omdat ik het leerzaam en belangrijk achtte ook een gemoedelijk Catholiek, die zich beweegt op maatschappelijk gebied, te hooren over hetgeen hij daar heeft waargenomen en gewerkt.

Of zijne voordracht mij bevredigde? 'k Betuigde na haren afloop reeds met een enkel woord het tegendeel. Ik had gehoopt vrij wat te hooren van de vereeniging, waarvan de spreker de ziel is en van den invloed, die aldaar op den arbeid wordt geoefend, doch in de plaats daarvan vernamen wij fragmenten van Roomsch-Catholieke theologie, die voor een groot deel ongenietbaar, ja onverstaanbaar voor ons waren. De beschouwingen over het Vader- en Zoonschap en dergelijke gingen over onze hoofden heen en buiten onze harten om. We maken daarvan den geachten spreker geen verwijt. Hij kon niet anders en 't stond hem vrij zijn onderwerp op zijne wijze aan te vatten. In elk geval zijn wij hem dankbaar voor zijn optreden, omdat het ons aanleiding geeft van onze verhouding tegenover zijn standpunt ons nader rekenschap te geven. Voelden wij ons aan

---

1) Deze en de volgende toespraak werden, als twee pendanten, achtereenvolgens door mij gehouden; beide geef ik hier in hoofdzaak terug.

2) Jhr. H. C. J. M. v. Nispen tot Sevenaar, Pres. van de St. Joseph-Gezellen-Vereeniging.

den eenen kant aangetrokken door 's mans gemoedelijken ernst, aan den anderen kant werden wij geprikkeld en geërgerd door onbillijke aantijgingen en onjuiste beschuldigingen. Menig uwer brandde na afloop evenals mij een woord van tegenspraak op de lippen. Toch handelden wij wijs door dat woord terug te houden. In de hitte van het debat toch ware ons licht een scherp en bitter woord ontvallen, dat in strijd zou zijn geweest met de heusche behandeling, die wij onzen gast verschuldigd waren. En als men zoo ver van elkander staat, dat men elkaar zelfs niet verstaan kan, is een debat volkomen onvruchtbaar.

Doch niet onvruchtbaar is een nabetrachting. Van groot belang is 't, ons naar aanleiding van het gehoorde af te vragen: hoe moet in dezen tijd van heftigen partijstrijd onze houding tegenover de kerkelijken zijn? Ook hier staan wij tusschen twee vuren. Aan den eenen kant de schare der heftige, hartstochtelijke Protestanten, die in iederen Catholiek een verkapten Ultramontaan, een verholen Jezuïet meenen te zien; aan den anderen kant de lauwe en slappe verdraagzaamheid van hen, die, uit een sentimenteele deernis met de minderheden, de kerkelijken steunen in hun verzet tegen onze vrije staatsinstellingen. Noch met de eersten, noch met de laatsten gaan wij mee. Den vromen Catholiek eerbiedigen wij, maar tegen den heerschzuchtigen Ultramontaan stellen wij ons te weer. Den man, die behoefte heeft aan kerkgezag en kerkgebaar, gunnen wij die gaarne, maar als hij ze ons wil opdringen houden wij hem van 't lijf. Onpartijdige waardeering ook van kerkelijke vroomheid en besliste tegenstand tegen kerkelijke heerschzucht — vragen wij ons af hoe die beide kunnen samengaan.

Had ik de Roomsch-Catholieke kerk in hare eigenaardigheid met een enkelen trek te teekenen, dan zou ik haar de gezagskerk willen noemen. Uiterlijk gezag is de grond, waarop zij staat, de spil, waarom zij zich beweegt, de ziel van hare werkzaamheid. De mensch, zoo leert zij, die van nature in duisternis rondtast, kan alleen bij 't licht der bovennatuurlijke openbaring zijnen weg vinden. En dat licht wordt hem ontstoken door de kerk. Zij is de onmisbare leidsvrouw, de onfeilbare gids; buiten haar geen heil. Wie zal ontkennen, dat die moederlijke zorg, dat moederlijk bedril op de Europeesche menschheid een tijdlang gunstig heeft gewerkt? Toen ten dage der volksverhuizing ruwe horden Europa overstroomden, werden deze door de kerk allengs getemd, beteugeld en beschaafd. Hare zendelingen zond zij tot hen, in de kloosterscholen gevormd, die de ruwe menigte met hunne reliquiën en ceremoniën wisten te lokken en te boeien. Met haar pauselijk gezag beheerschte zij de volken, deed zij de vorsten als hare

onderdanige vasallen voor haar knielen, overwon zij elken tegenstand. Eeuwen lang bleef alzoo de kerk de leidsvrouw en gebiedster van vorsten en volken, slaafsche onderwerping eischend en blinde gehoorzaamheid. Zoo moest het zijn. Als de kinderen nog niet loopen kunnen, hebben zij den leidband noodig. Als zij nog niet denken kunnen, moeten de ouders voor hen denken en zien zij tot vader en moeder als tot hunne goden op. Maar de kinderen worden groot en leeren op eigen beenen staan. De zucht tot zelfstandigheid ontwaakt. Nu wordt dat ouderlijk gezag, als 't op dezelfde wijs gehandhaafd wordt, drukkend, ja ondraaglijk op den langen duur. Nog hield men er een „christelijke topographie" op na, volgens welke 't onchristelijk was aan het bestaan van tegenvoeters te gelooven. Immers, Paulus had gezegd, dat God het menschelijk geslacht gemaakt had om het aangezicht der aarde te bewonen en men kon toch niet aannemen, dat de aarde twee aangezichten of een bewoonbaren rug zou hebben! Nog meende men Galileï tot zwijgen te kunnen brengen door het woord, volgens het Boek der Handelingen door de engelen gesproken tot de discipelen, die hunnen Meester naoogden, toen Hij ten hemel voer: „Gij Galileesche mannen, wat staat gij en ziet op naar den hemel!" waarmee immers het turen naar den hemel, om er den loop der sterren na te gaan, verboden werd. Nog beschouwde men elk buitengewoon natuurverschijnsel, inzonderheid de verschijning van een komeet, als het werk van den booze, die volgens Thomas van Aquino den mensch naar welgevallen door de lucht kon voeren. Doch meer en meer kwam tegen dat alles de ontwakende geest in verzet. De Renaissance opende weer het oog voor een andere wereld dan de kerkelijke, voor de groote gedachten en de schoone gedichten der oude Heidenen, voor allerlei schatten van wetenschap en literatuur en kunst. De Reformatie begon de boeien af te schudden, die eeuwenlang de ontwikkeling van geest en hart belemmerden en stelde, bij monde van Luther, in plaats van 't gezag der kerk, de uitspraak van 't geweten. En waar zij halverwege staan bleef en 't gezag der kerk door dat der Schrift verving, daar is 't de roeping van onzen tijd bij 't onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek zich door niets te laten besturen dan door ernstige waarheidsliefde alleen.

Gebroken hebben wij alzoo, beslist gebroken met ieder kerk- en schriftgezag. Maar zijn we daardoor nu volkomen onafhankelijk? Wanen we ons aan God gelijk? Zeggen wij: „de mensch is God en dus zichzelf ten doel?" M. a. w. moet de vrijheid, die wij liefhebben, leiden tot losbandigheid? Neen, en nogmaals neen! Ziedaar juist het ongeluk van het Catholicisme, dat het geen midden kent tusschen onvoorwaardelijk-bindend kerkgezag en

bandelooze willekeur. Wij kennen een hooger standpunt, althans wij streven er naar. Boven het uitwendig kerkelijk stellen wij het inwendig zedelijk gezag. Aan elken Paus zeiden wij de gehoorzaamheid op, aan die van Rome en van Genève, die van Dordt en van Amsterdam, maar om ons te buigen voor hooger macht en orde, voor die goddelijke wet, die in 't geweten zich weerkaatst. Wij voelen ons gebonden aan plicht en roeping, afhankelijk van de zedelijke orde, onderworpen aan de hoogste wet. Doch niet drukkend is die wet, omdat we haar als redelijk erkennen; omdat zij de eisch is van onze betere natuur. Zoo vloeien afhankelijkheid en zelfstandigheid hier in hoogere eenheid samen; zacht is zoo ons juk en licht is onze last.

Ernst en vroomheid kunnen alzoo heerschen ook in de Vrije Gemeente, ook in de kringen der vrijmetselaars. Op deze laatsten, 't bleek ons weer uit de bewuste voordracht, is de Catholieke Kerk bijzonder gebeten. Geen wonder! De orde der vrijmetselaars behoorde tot de eersten, die het kerkelijk juk begonnen af te schudden op een geheimzinnige en bedekte wijze, die toen volkomen gerechtvaardigd was. Zij behoort tot de pioniers van vrijheid van denken en geweten. Juist daarom slingerden de Pausen haar in verschillende Encyclieken den banvloek naar 't hoofd. Juist daarom moet zij voor elk Catholiek met een zwarte kool geteekend zijn. Maar juist daarom ook hebben wij aan haar groote verplichting.

Thans heeft zij, naar 't ons voorkomt, grootendeels haar taak volbracht. Thans bestaat er geen reden meer voor het waas van geheimzinnigheid, waaronder zij werkt. Wat zij predikt binnen de muren, voor de oningewijden afgesloten, en in allerlei mysteriën en symbolen hult, dat prediken wij van de daken. Toch zijn wij geestverwanten, deelgenooten van denzelfden arbeid. En tot de Catholieke Kerk zeggen wij te gader: wij waardeeren uw gezag, voor zoover 't nog nuttig is en noodig, maar wij — we zijn er voor altijd aan ontgroeid.

Niet anders is 't met onze verhouding tegenover Rome's eeredienst. Wie eenig gevoel heeft voor het schoone en eenige kennis der historie, weet hoeveel de kunst aan het Catholicisme te danken heeft. De bouwkunst en de beeldhouwkunst, de schilderkunst en de muziek zijn allen opgegroeid in de schaduwen der Moederkerk. De machtige Gothische kathedralen, waarin wijzelven in vroeger jaren onze stichting zochten, geven ons aangrijpende indrukken van het verhevene en goddelijke. Onder de beelden van apostelen en heiligen zijn er, die spreken tot ons gemoed. De Madonna, die een Rafaël en Murillo bezielde tot hunne meesterwerken, blijft ook voor ons het type van het „eeuwig-vrouwelijke". De

missen van een Palestrina of Beethoven kunnen ook in ons de stemming wekken van dankbare blijdschap of van diepen ootmoed. Doch terwijl voor het Catholicisme enkel heilig is, wat den kerkelijken stempel draagt, willen wij zooveel mogelijk in de wijde wereld om ons henen zien. Heilig is ons iedere edele aandoening van het menschenhart, elke openbaring van moederliefde en kindertrouw, van zin voor 't ware en 't schoone, van eerbied en ontzag. Ja, 't kan gebeuren, dat 't zoogenaamd „profane" voor ons heiliger dan het „gewijde" is. Heiliger dan een H. Sebastiaan, van honderde pijlen doorboord, van wien wij ons op 't laatst met walging afwenden, is ons, om een nobel man te noemen, die pas van ons henenging, Buys Ballot, die op zijn terrein, dat der meteorologie, werkte met vromen ernst en onverdroten inspanning en zijn wetenschap een schrede verder bracht. Heiliger dan menig kerkgewelf is ons het bosch met zijn statig geboomte of de heide, door een mystieken nevel overtogen en met wollige schapen bezaaid. Ja, als we in een schilderijenmuseum ons een tijdlang bewogen hebben te midden van Italië's en Spanje's kerkelijke kunst, dan is 't ons een verkwikking in de voortbrengselen van oud-Hollands schilderschool en van de beste nieuwere meesters ons te verdiepen en schijnbaar prozaische onderwerpen uit het werkelijke leven door den glans van een kunstenaarsziel bestraald te zien.

O zeker, nog altijd kunnen wij iets, ja veel leeren van de Roomsch-Catholieke kunstwaardeering. Puriteinsche stijfheid en prozaïsche nuchterheid doen velen onzer nog altijd terugdeinzen voor de versiering van onze kerken of gehoorzalen met ernstige en schoone kunstproducten. Te meer juichen wij het toe, dat ons onlangs een kleine geldsom aangeboden werd tot opluistering van onze zaal met een paar beelden of busten en hopen we dat door vele groote of kleine bijdragen dit ideaal de werkelijkheid nabij kome. Maar wij walgen van een bonte poppenkraam, die het geestelijke verzinnelijkt, het goddelijke omlaag trekt, het heilige gemeen maakt. En tegenover elke grofzinnelijke voorstelling van de geestelijke dingen herhalen wij het woord: God is een geest en die hem aanbidden moeten hem aanbidden in geest en waarheid.

Wij ontmoeten eindelijk de kerkelijken op maatschappelijk en politiek gebied, het terrein, waarop zij thans vooral hunnen invloed doen gelden en waarop wij tegenover hen op onze hoede moeten zijn. Karakteristiek was het woord van onzen priester: voor het Catholicisme bestaat de sociale quaestie niet. 't Is waar, in een gezin, waar vader en moeder heerschen met onbeperkt gezag, waar zij den kinderen, die in verzet dreigen te komen, het zwijgen opleggen, daar bestaat ongestoorde vrede, althans naar

den uiterlijken schijn. Wel voelt zich menigmaal een der kinderen achteruitgezet of partijdig bejegend, maar al moge hij inwendig mokken en morren, hij durft het niet te zeggen. Er heerscht dus rust, de rust van 't graf.

Zoo bezit de Catholieke kerk de betrekkelijke verdienste van hare kinderen, ook de arbeiders, zoet en stil te houden. In de landen, waar zij heerscht, zijn de sociale vragen niet zoo gistend als waar de Protestantsche vrijheid doorgedrongen is; in Noord-Brabant b.v. zijn over 't algemeen de fabrieksarbeiders gewillig en gedwee. Maar wij, we willen nu eenmaal onze kinderen niet opvoeden met plak en tuchtroede en onze medemenschen niet houden in een zekeren staat van slavernij.

Wij wagen 't op de vrijheid met al hare gevaren en bezwaren, met de uitspattingen en dwaasheden waartoe de sociaal-democratie hare volgelingen maar al te vaak verleidt. Want wij gelooven aan de zedelijke orde, aan de oppermacht van waarheid en liefde, aan den triumf der gerechtigheid.

En zoo keeren we ons met vollen ernst en uit besliste overtuiging tegen hen, die in maatschappij en staat ons zouden willen terugvoeren tot een middeleeuwschen dwang. De Ultramontaansche politiek is in onze oogen gevaarlijk en onzedelijk. Wat zij inhoudt wordt door oppervlakkige liberalen te zeer vergeten en voorbijgezien. In zijne brochure: „Anti-papistische felheid of Protestantsche plichtsbetrachting" gaf Prof. Spruyt eene bloemlezing uit pauselijke encyclieken, die behartiging verdient. Zoo sprak b.v. Paus Gregorius XVI van de ongerijmde dwaalleer of den waanzin, dat aan ieder mensch gewetensvrijheid moet worden toegekend. Zoo meende hij de drukpersvrijheid nooit genoeg te kunnen vervloeken en te verfoeien. Zoo verklaart de Syllabus den oorlog aan de openbare school, aan het burgerlijk huwelijk, aan de scheiding van Kerk en Staat, aan allerlei moderne staatsinstellingen, die bij ons hoog staan aangeschreven. Wie deze dingen weet, en ieder kan en moet ze weten, die handelt onverantwoordelijk door zijne stem te geven aan een geloovigen Catholiek voor 't bestuur van stad of staat, *alleen omdat* hij Catholiek is.

Neen, laten de Catholieken vele kerken bouwen als zij daaraan behoefte hebben en schoone vooral, hoe schooner, hoe strenger en edeler des te beter. Laten de confessioneele Protestanten, hunne natuurlijke geestverwanten, de eene confessie na de andere opstellen, zoo antiek en dogmatisch als 't hun behaagt. Laten synodalen en doleerenden hun onverkwikkelijken strijd voortzetten, tot zij dien uitgestreden hebben. Op hun terrein zij de meest mogelijke vrijheid hun gegund.

Doch zoodra die kerkelijke machten, verbonden of gescheiden,

onze maatschappelijke ontwikkeling, onze staatkundige vrijheid bedreigen, hebben wij in 't gelid te treden en de bedreigde positie te verdedigen met al de kracht die in ons is.

Alzoo de vrijheid gehandhaafd, omdat alleen door haar de vroomheid bloeien kan, maar ook door onzen ernst getoond, dat wij die vrijheid trachten waard te zijn. De vroomheid gewaardeerd in welken vorm, zij 't ook de strengst Catholieke, zij ons tegentrede, doch tegelijk zoovelen mogelijk tot de vrijheid opgevoed. Gehandhaafd dus de schoone leus van onzen kring:

Vrije vroomheid brenge vrede!

ONZE HOUDING TEGENOVER DE GODSDIENST-LOOZEN.

Mijn raad is deze:
De zaak te nemen zooals zij daar ligt.
Kreeg elk van u zijn ring van zijnen vader,
Beschouw' dan elk den zijnen als den echten.
't Is mooglijk, dat de vader langer niet
De dwinglandij van d' éénen ring wou dulden
En zeker is 't, dat hij u alle drie
Heeft lief gehad, gelijk'lijk lief gehad,
Daar hij aan twee geen nadeel wilde doen,
Om éénen te begunstigen. — Welaan!
Streev' ieder uwer 's vaders liefde na,
Zoo edel en van elk vooroordeel vrij.
Wedijvert met elkander om de kracht
Elk van den steen in zijnen ring te toonen;
Komt haar ter hulpe met zachtmoedigheid,
Met hartlijke verdraagzaamheid, met weldoen
En vol vertrouwende overgave aan God.
En doet zich dan de kracht der steenen gelden
Bij uwe kinds-kindskinderen, dan daag ik
U over duizend, duizend jaren weer
Voor dezen stoel. Dan zal een wijzer man
Dan ik hier zetelen en recht doen. Gaat!
Aldus sprak de bescheiden rechter.
(De rechter in Lessing's Nathan de Wijze.)

Er heerscht tegenwoordig onder ernstige menschen, aan alle oorden der wereld, een groot en telkens dieper gaand verschil. Bij toeneming worden de gemoederen bewogen door de vraag: zal de religie, die eeuwen lang 's menschen troost en kracht uitmaakte, die geacht werd tot zijn wezen te behooren, hare waarde en beteekenis behouden? Of zal zij blijken te behooren tot een periode in de ontwikkeling der menschheid, die nu begint voorbij te gaan? M. a. w. heeft de godsdienst zijnen tijd gehad of gaat hij een nieuwe toekomst te gemoet?

Veel dieper ingrijpend is dit verschil dan alle vroegere verdeeldheid op godsdienstig gebied. Vroeger gold het enkel verschilpunten in 't kamp der vrienden van den godsdienst zelven: tusschen Joden en Christenen, tusschen Catholieken en Protestanten, tusschen orthodoxen en modernen, nu laatstelijk tusschen synodalen en doleerenden. 'k Zal niet beweren, dat die strijd

heeft uitgewoed; integendeel, wij zijn er midden in, helaas! en meer dan ooit behoeven wij tegenover de vereenigde kerkelijke partijen waakzaamheid en eendracht. Maar toch, al die verschilpunten treden op den achtergrond bij deze groote vraag: heeft de religie zelve nog recht van bestaan, of is zij haren ondergang nabij?

Die ernstige vraag moet, 't spreekt vanzelf, ernstig besproken worden. Dat is lang niet altijd het geval. Men steekt er soms den draak mee, men maakt er zich van af met groote woorden, men glijdt er luchtig overheen. Wanneer b.v. op het tooneel een godsdienstprediker optreedt als een zedelooze veinzaard, een verachtelijk huichelaar, dan is 't helaas niet te ontkennen, dat er zulke lieden zijn, maar dan bewijst dit evenmin iets tegen den godsdienst, als het bestaan van lichtzinnige en onzedelijke godloochenaars iets bewijst tegen het recht der ernstige godsdienstloosheid. Wie deze dingen bespreekt in 't openbaar streve vóór alles naar ernst, naar onpartijdigheid en kieschheid, die rake niet met ongewasschen handen de teerste vragen aan.

Van zulk een ernstige behandeling treffen wij gelukkig proeven aan — ook in de romanliteratuur. Robert Elsmere geeft hier een schitterend voorbeeld, dat van verre werd nagevolgd door Margaret Deland in haar „Tweeërlei richting" (John Ward, Preacher) en door Edna Lyall in haar „Wij beiden (We two). In dien laatsten roman staat op den voorgrond een ernstig apostel van het atheïsme, een eerlijk godloochenaar, die heel zijn leven aan de voortplanting van zijne beginselen wijdt. Nevens hem staat zijne dochter, die aanvankelijk haars vaders overtuiging deelt en als zijne secretaresse ijverig met hem medewerkt. Doch zij komt in aanraking met vrome christenen, met een gemoedelijk predikant en diens zoon, en wordt door dezen gewonnen voor een christendom van vrij orthodoxe kleur. Toch blijft zij aan de zijde van haren vader werken, hoewel niet langer in zijn dienst en in zijn geest. Toch blijft er tusschen die beiden bestaan een band van innige gehechtheid en hartelijke waardeering. Beider overtuiging is te zwak geteekend en komt niet voldoende tot haar recht, maar beider onderlinge verhouding is verkwikkend om aan te zien. Zoo staan in onze tegenwoordige maatschappij warme vrienden der religie en overtuigde godsdienstloozen naast elkaar. Hoe moeten zij elkaar bejegenen? Hoe kunnen wij in onze verhouding tot dezulken besliste overtuiging paren aan onpartijdige waardeering?

Verbroedering van allen die van goeden wille zijn — ziedaar een ideaal, dat in dezen tijd van gisting en partijstrijd ons telkens voor den geest staat. Hoe kunnen we die toenadering in de hand werken? Zullen we dat doen door de kloven, die ons

van andersdenkenden scheiden, zooveel mogelijk te bedekken? Zullen we b.v. tegenover hen, die van geen religie willen weten, ons aanstellen als waren wij 't nagenoeg met hen eens, en onze religieuze overtuiging zooveel mogelijk bemantelen en verhelen? Neen en nogmaals neen! Nooit wordt een ernstige vrede voor den prijs van beginselen gekocht. Ons religieus standpunt hebben wij te handhaven, onze overtuiging krachtig uit te spreken.

Religie behoeven en behouden wij. Van religie spreek ik liever dan van godsdienst. 't Laatste woord doet zoo licht denken aan het dienen van een persoonlijken God, door uiterlijke practijken, door ceremoniën en plechtigheden. Religie daarentegen, in ons oud-Hollandsch, b.v. door vader Hooft, zoo menigmalen gebruikt, duidt oorspronkelijk aan den band, die den mensch verbindt aan hooger macht en orde, aan een onzienlijke, ideale wereld, die hem verbindt aan 't groot geheel en dus ook aan al zijne medemenschen. Die religie is een echt menschelijke aandoening en behoefte. De mensch is één geheel; al zijne krachten en vermogens loopen uit op één middelpunt of wellen uit één bron. Toch onderscheiden wij tusschen zijne verschillende vermogens, tusschen denken, voelen, willen. Welnu, van alle drie is de religie het uitgangs- en middelpunt.

Religie is een behoefte van onzen denkenden geest. Wij leven in een eeuw van specialiteiten. In onze ingewikkelde maatschappij is verdeeling van den arbeid noodig, zal elk het zijne goed doen. Maar nu loopen wij allen groot gevaar van ons op te sluiten in dat kleine hokje, waarin wij ons werk doen, in dat kleine deel van 't groote arbeidsveld, dat ons werd aangewezen. De wetenschappelijke man loopt gevaar heel de wereld te beschouwen van het standpunt zijner wetenschap, de staatsman alleen datgeen gewichtig te achten, wat in verband staat met zijne politiek, de winkelier niets anders te zien dan zijne winkelwaren, de huismoeder op te gaan in haren huiselijken kring. Wij allen loopen gevaar wel het vele maar niet het eene, wel de deelen maar niet het geheel, wel de boomen maar niet het bosch te zien. Denken nu is zoeken naar samenhang, naar den band, die 't al verbindt, de kracht, die 't al te samenhoudt, m. a. w. denken is, gelijk Heinrich Lang het uitdrukte, God in de wereld te zoeken. Dien God dacht men zich vroeger als den man daarboven in de lucht, als den menschvormig-willekeurigen heerscher, werktuigelijk ingrijpend in het lot van volken en menschen. Maar voor ons is die menschvormige God afgedaald van zijnen troon. Sinds kwam hij ons veel nader, ja onmiddellijk nabij. Heel de wereld is ons één groot geheel, door éene kracht gedragen, van één leven doortinteld, van éénen geest bezield. Een mechanisme zoo ge wilt, een werktuig, waar-

van al de onderdeelen in elkander grijpen, maar getuigend van een geest „die de raad'ren en de veeren van dit machtig uurwerk drijft," dat spreekt van rede en gedachte, dat op een grootsch en heerlijk doel is aangelegd. De ontwikkelingsleer, die groote ontdekking van onzen tijd, bevestigt ons in die overtuiging; zij doet ons zien, of waar wij 't nog niet zien, vertrouwen, dat er in de natuur geen sprongen zijn, dat één gouden draad door alles henenloopt, dat één eeuwige energie 't al doordringt. Zijn wij zelf redelijke wezens, we kunnen dan niet anders dan rede, orde, harmonie onderstellen in 't heelal, dan in den schijnbaren chaos den kosmos vermoeden, ook waar ons oog die nog niet ontdekken kan. Zijn wij zedelijke wezens, we moeten dan vertrouwen dat alles, ook wat ons hard en wreed en bitter voorkomt, ten slotte dienstbaar is aan een hooger zedelijk doel. In ons binnenste vangen wij niet dan een flauwen weerschijn op van dat eeuwige licht. Toch blijft dat licht schijnen ook wanneer wij, zijn gebrekkige dragers, verdwenen en door anderen vervangen zijn. Eén en al — die gedachte die Lessing in Spinoza aantrok, ziedaar de grondgedachte dezer religie.

Doch niet enkel aan denken hebben wij behoefte, Ons gevoelend hart, ons warm gemoed stelt zijne eischen. „Het verstand," zegt Rauwenhoff, „is een nuttig werkman maar een pover poëet, en wat is godsdienst zonder poëzie!" Als de voorstelling van de hoogste macht in ons gewekt is, dan maken zich van ons meester aandoeningen van eerbied en ontzag, van afhankelijkheidsgevoel en vertrouwen, van geestdrift en dankbaarheid. Die voorstellingen oefenen op ons tweeërlei invloed; zij buigen ons neer en zij heffen ons op, ze maken ons klein en ze maken ons groot.

Klein, want wie zijn wij, nietige stervelingen, tegenover den machtigen, eeuwigen Geest, die 't al bezielt en draagt; wij, beperkt en kortzichtig van verstand, tegenover de alomvattende Rede; wij, gebrekkig en onrein, tegenover het ideaal der hoogste Heiligheid. Maar hoe groot tegelijk, want van dat goddelijk leven, van die eeuwige kracht woont een sprank in ons gemoed. Van Gods geslachte zijn wij en van adellijken bloede; geroepen om onszelven te beheerschen, om ons de stof te onderwerpen, om de omstandigheden ons dienstbaar te maken, knechten, neen, kinderen Gods. Zoo worden die eigenaardige tegenstellingen geboren, waarin de humor van het religieuze leven ligt, tegenstellingen, door een vrome uit den ouden tijd aldus weergegeven: „droevig, doch altijd blijde, vervolgd, maar niet verlaten, twijfelmoedig, maar niet mismoedig, stervend en zie, wij leven!"

Onwillekeurig drukken wij die religieuze aandoeningen uit in de taal der poëzie. Hoe zouden wij 't anders kunnen doen? Het hoogste, dat ons oog niet zien, ons verstand niet bevatten kan,

laat zich alleen bij benadering weergeven in symbolische vormen. Daarom zijn lied en bede de aangewezen taal van het religieus gevoel. Daarom spreken wij van en tot God als Koning, Heer en Vader en drukken alzoo uit het gevoel van afhankelijkheid en van verwantschap, dat tegenover die souvereine macht ons bezielt. Ja, in die taal der poëzie deinzen wij niet terug voor uitdrukkingen en beelden, die kinderlijk-naïef en aanschouwelijk zijn, mits zij in reine, schoone vormen afbeelden het innerlijk gevoel van eerbied en vertrouwen.

Die religie, waartoe het denken ons drijft en het voelen ons wekt, is eindelijk het richtsnoer van ons willen. Willen, ernstig willen, is het richten van ons leven op een hooger doel, is het buigen voor een hoogsten wil. De wil zoekt zijn wet, het zedelijk leven zijn norm, waar zullen ze die vinden? In de wisselende hartstochten van het zinnelijk leven? — maar, daaraan gehoorzamende, word ik de speelbal van allerlei tegenstrijdige neigingen, word ik her- en derwaarts geslingerd, leef ik niet, maar word ik geleefd. In de veranderlijke uitspraken der publieke opinie? — maar, die volgende, heb ik nu hier, dan daar het oor te luisteren te leggen, geef ik mijn zelfstandigheid prijs, wisch ik mijn persoonlijkheid uit, wissel ik als de kameleon telkens weer van kleur. Neen, mijn wil vindt zijn wet alleen in die zedelijke orde, waarvan mijn geweten getuigt, die in de historie zich gelden doet, die in de samenleving niet straffeloos overtreden wordt. Mijn wil moet zich buigen voor den hoogsten Wil, dan wordt hij krachtig, onverwinnelijk, elken hinderpaal te sterk; dan wekt de bede: uw wil geschiede! niet alleen gehoorzaamheid en berusting, maar ook veerkracht en zedelijken moed; dan voelen wij, om met George Eliot te spreken, ons omringd door iets, dat sterker is dan wij in de wereld buiten ons en in de wetten der zedelijkheid binnen in ons.

Ziedaar de religieuze overtuiging, die ik uitdrukte op mijne wijs, die ieder weergeeft in zijn eigen taal, maar die in haar diepste wezen dezelfde is voor allen, die haar kennen. Als we haar uitspreken, zijn er velen, die ons aanzien met verbaasde blikken, die ongeloovig 't hoofd schudden, ja, meewarig de schouders ophalen, als wilden ze zeggen: ziedaar een taal, waarvan wij geen syllabe verstaan, een soms niet onwelluidend, maar verouderd dialect! Dan stuiten wij op den weerzin of althans de onverschilligheid der godsdienstloozen.

Hoe zullen wij ons houden onder het koudwaterbad, ons door hen toegediend? Wat mij betreft, mijn eerste indruk bij de ontmoeting derzulken is een onweerstaanbaar gevoel van ergernis en verontwaardiging.

Wie zijt gij, zoo denk ik dan onwillekeurig, nietig menschen-

kind, dat gij een machtige aandoening, die door alle eeuwen heen der menschen zielen aangreep, voor verouderd en onmogelijk verklaart, omdat gij haar niet gevoelt. De religie, die in alle tijden aan de diepste denkers hunne stelsels, aan de grootste dichters hunne liederen in de pen gaf, die zwakken sterk en kleinen groot gemaakt heeft, zoudt ge in onze eeuw op zij willen zetten! Eèn stroom, die eeuwen lang door de wereld bruiste en schatten van vertroosting en bezieling met zich voerde, zou nu op eens verzanden! Even goed zoudt ge kunnen voorstellen de kunst nu maar eens af te schaffen, omdat gij misschien misdeeld zijt van muzikaal gehoor of geen oog hebt voor de schoonheid eener schilderij! Zou 't niet raadzaam zijn vooraf te onderzoeken, of 't ook soms hapert aan uw eigen oor of oog of hart? Maar wij gaan niet voort op die manier en geven niet toe aan dat gevoel van ergernis. Liever onderzoeken wij of de oorzaak van die godsdienstmiskenning ook voor een deel te zoeken is bij de vrienden der religie zelve. Ja, dat is zij zeker. Dat er van den godsdienst zooveel kwaad gesproken wordt, daarnaar hebben velen zijner vrienden het gemaakt.

Wat is, wat wordt er al niet voor godsdienst uitgegeven, dat dien heiligen naam in de verte niet verdient! Ik spreek niet eens van onzedelijke staatkunde en oneerlijk winstbejag, die achter het masker van den godsdienst zich verbergen. Maar ik denk aan dat bedelen om Gods gunst en die vrees voor 's Hemels straf, die niet anders dan verkapt egoïsme zijn. Aan die „goddienerij", die Multatuli met bijtend en welverdiend sarcasme, hoewel met jammerlijke miskenning van de echte religie, zoo vaak gegeeseld heeft. Of aan dat ziekelijk gebazel en gefemel over uitverkiezing en verwerping, over den zondeval en den staat der genade, aan de tale Kanaäns vaak gesproken door hen, wier leven allesbehalve stichtelijk en verheffend is, Ik denk aan de onverdraagzaamheid, de partijdigheid, den eigenwaan, die ons vrienden der religie allen min of meer aankleeft en waardoor we hare heilige zaak bederven en verlagen.

En 't verwondert me niet, dat, met het oog op al die bastaardvormen der religie, menigeen zonder verder na te denken, uitroept: weg met allen godsdienst!

Doch daarmee is de zaak niet afgedaan. Hoe 't verschijnsel te verklaren, dat ernstige en oprechte menschen de religie ook in haar zuiverste gedaante, ook in haar edelsten vorm ter zijde willen stellen? Ik voor mij weet het niet anders te verklaren dan uit die eenzijdige ontwikkeling, waaraan thans ieder blootstaat. Er zijn menschen, zoozeer opgaande in practische bemoeiingen, in sociale en philantropische hervormingen, dat hun voor ernstig nadenken over 's levens beteekenis en doel, over den diepsten

grond en de hoogste wet van ons bestaan geen tijd en geen orgaan overblijft. Waartoe, zeggen zij, al die ijdele bespiegelingen, die vrome mijmeringen; die laten wij over aan den theoloog of philosoof in zijn bedompt studeervertrek, wij hebben in het drukke practische leven wel wat anders te doen! Of ze zijn zoo eenzijdig verstandelijk aangelegd en ontwikkeld, ze hebben zoozeer geleerd aan alles den maatstaf aan te leggen van 't gezond verstand alleen, dat de stem des gemoeds zich niet meer hooren laat. Geen religie zonder gezonde mystiek, zonder een leven „verborgen in God", zonder de innige aandoeningen van ootmoed en berouw, van dank en aanbidding en voor mystiek is er bij deze naturen nu eenmaal geen plaats.

Zullen we nu met deze godsdienstloozen ons begeven in een eindeloozen strijd? Zullen we trachten hen door polemiek en debat tot ons gevoelen over te halen? IJdel zou dat pogen zijn. De gemoedsstemming, de levensrichting van een mensch wordt niet gewijzigd door verstandelijke redeneering, maar door zedelijken invloed, door aangrijpende indrukken bovenal. Het godsdienstig geloof laat zich nu eenmaal niet aandemonstreeren. De religie is de vrucht niet van woordenstrijd, maar van levensstrijd. Daarom zouden wij allen, die hierover redetwisten, willen toeroepen: vrienden, staakt uwe debatten; stelt in de plaats van uwen woordenstrijd een edelen wedstrijd.

Een wedstrijd, als waarvan sprake is in de onsterfelijke fabel der drie ringen, waarvan ik het slot u in herinnering bracht.

„Wedijvert met elkander om de kracht
Elk van den steen in zijnen ring te toonen."

De drie zonen, die beweren elk den echten ring te bezitten, dat zijn thans niet, gelijk in Lessing's Nathan, de Joden, de Christenen en de Mohammedanen, maar dat zijn de orthodoxen, de modernen en de radicalen. Uit hun practisch leven en werken zal de kracht van hun beginsel moeten blijken. Blijken moet het, wiens leven 't rijkst en 't diepst, 't warmst en 't vruchtbaarst is, wie de kracht van zijnen steen 't meest te hulpe komt, „met zachtmoedigheid, met hart'lijke verdraagzaamheid, met weldoen." Laat ons erkennen, dat in dien wedstrijd ernstige godsdienstloozen ons soms beschamen kunnen. Er zijn onder hen mannen en vrouwen, die zichzelf voor godsdienstloozen uitgeven en die op 't gebied der practijk, van philantropie, van sociale hervorming zich aan anderen wijden met een ijver en warmte, die ons tot jaloerschheid wekken kunnen.

Ik voor mij geloof, dat zij religie hebben zonder het te weten of te willen. Ik geloof, dat het niet mogelijk is aan de menschen, vooral aan min bevoorrechten en bedeelden zich te wijden zonder

dat het gevoel van de hoogere eenheid, van de gemeenschappelijke roeping van 't menschelijk geslacht, van den band, die allen saam verbindt, daarvan de drijfveer is. Maar ik zou daarover niet met hen willen twisten. Allerminst hun mijn religie willen opdringen. Veeleer zou ik zooveel mogelijk willen zoeken naar punten van aanraking met hen, die, al mogen zij zich godsdienstloos noemen, zeker niet liefdeloos zijn; zoeken naar een terrein van gemeenschappelijke werkzaamheid. 'k Zou hun willen zeggen: ons uitgangspunt moge verschillen, ons etiquet niet 't zelfde wezen, wij beoogen 't zelfde doel, wij streven naar één ideaal: de maatschappij stoffelijk en zedelijk te verheffen, het rijk der humaniteit te doen komen. Onze wegen loopen uiteen. Welnu, elk ga dien weg, die hem door zijn geweten aangewezen wordt. Mogelijk zijn er kruispunten, waarop wij elkaar ontmoeten kunnen. En zeker hopen wij elkaar de hand te reiken aan den eindpaal. Zoo kunnen wij, bij verschil van overtuiging, dat wij niet verheelen, elkaars bondgenooten en mede-arbeiders zijn. Zoo moge de ervaring leeren, wiens practische werkzaamheid zich 't meest kenmerkt door veerkracht niet alleen, maar ook door die innigheid, die teederheid, die kieschheid en warmte, die evenzeer behooren tot het gezonde menschenleven. Laat ons in elk geval ophouden elkaar te verdenken en te veroordeelen, te twijfelen aan elkanders ernst en goede trouw. Laat ons trachten elkaar zoo weinig mogelijk ergernis te geven en van het gebrekkige van ons beider overtuiging en streven ten diepste ons doordringen.

En voorts zij de einduitspraak den hoogsten Rechter aanbevolen. Voorts moge 't leven 's levens proefsteen zijn.

ELK IN ZIJN EIGEN TAAL.

Als we in de heerlijke lentedagen in de vrije natuur ons bewegen, treft ons telkens wederom haar onuitputtelijke rijkdom, haar veelvoudige verscheidenheid. De planten en heesters, die zich dan in hun vollen bloei vertoonen, seringen en gouden regens, meidoorns en jasmijnen, azalea's en rhododendrons hebben elk haar eigen pracht, spreken elk haar eigen taal. Anders is de gladde stam en het fluweelen blad van den beuk, anders de ruwe schors en het gekarteld gebladerte van den eik, anders de zilveren stam van den berk, anders de donkere tint van dennen en sparren.

Veel grooter nog wordt die verscheidenheid, als we rondzien in de menschenwereld. Hiert vormt iedere mensch, als hij althans dien naam aanvankelijk verdient, een eigen individualiteit, een zelfstandige persoonlijkheid. Stel naast die sanguinische natuur, prikkelbaar en licht bewogen, vroolijk tot dartelheid, veranderlijk tot wuftheid toe, de melancholische, ernstig, nadenkend, in zichzelf gekeerd, tot somberheid geneigd; naast het cholerisch karakter, hartstochtelijk, heftig, soms ontembaar, het phlegmatisch temperament, practisch, kalm tot onverschilligheid toe. En zie, hoe die verscheidenheid zich 't allermeest vertoont op het gebied van het godsdienstig zedelijk leven, 't hoogst en heiligst levensgebied. Hoe hooger de mensch zich ontwikkelt, hoe meer hij nadenkt over 's levens taak en roeping, des te meer komt dat verschil van persoonlijkheid aan 't licht.

Hoe sterk kwam dit in den laatsten tijd uit in onzen kring, waar mannen van allerlei richting en meening zich, ieder van zijn standpunt, deden hooren. Een Roomsch Catholiek Priester vertegenwoordigde het onvoorwaardelijk kerkgezag en meende alle nooden en ellenden van het maatschappelijk leven te kunnen heelen, of althans te kunnen sussen, te bezweren in elk geval, door het machtwoord van de Moederkerk. Een vertegenwoordiger van de Vrijmetselaarsorde zong den lof der heilige vrijheid, met een waas van geheimzinnigheid overtogen en in allerlei symbolen afgebeeld. Een vriend der godsdienstlooze zedelijkheid, nauw verwant aan den barmhartigen Samaritaan, verkondigde den lof

der bedrijvige menschenliefde, der practische philanthropie, door zijn pas gesproken woord, gelijk hij 't door zijn voorbeeld doet. En allerlei geestverwanten spreken voortdurend in ons midden, elk in zijn eigen dialect, over de geestelijke dingen, meer verstandelijk de een, meer gemoedelijk de ander, de een meer gehecht aan den band der traditie, de ander geneigd om met ons nieuwe wegen te bewandelen. Is dit niet een duidelijk bewijs, zoo zou een twijfelaar kunnen vragen, dat wij van 't hoogste ten slotte niets ter wereld weten, dat we ons tot de zienlijke dingen te bepalen hebben? Neen, zou 'k willen antwoorden, 't bewijst alleen, dat ieder de hoogere dingen van zijn standpunt ziet of niet ziet, en die noemt of niet noemt met zijnen naam, dat niemand onzer, eenzijdige en kortzichtige wezens als wij zijn, 't geheel omvat. Elk in zijn eigen taal, dat is de gedachte neergelegd in de Pinksterlegende, als zij verhaalt dat de apostelen tot allerlei buitenlandsche joden, op den Pinksterdag saamgestroomd, spraken, ieder in zijn eigen taal, over de groote werken Gods. Dat denkbeeld vind ik terug in Goethe's Faust, wanneer Gretchen spreekt, nadat Faust voor haar zijn half wijsgeerige, half mystieke geloofsbelijdenis heeft afgelegd:

> Dat alles is recht schoon en goed!
> Zoo spreekt omtrent de Pastor ook,
> Alleen maar met wat andre woorden.

En Faust antwoordt:

> Zoo spreken in al 's werelds oorden
> De menschenharten altemaal,
> Een ieder in zijn eigen taal,
> Waarom ook ik niet in de mijne?

Elk in zijn eigen taal, houden wij dat denkbeeld een wijle vast en zoeken wij 't wat breeder uit te werken.

„De taal is gansch het volk," in dat welbekende woord van vader Maerlant ligt ook voor ons een groote waarheid. In de taal legt een natie haar eigenaardig karakter neer, spreekt een mensch zijn innigst wezen uit. Denkt aan de talen der oudheid, waarin het christendom 't eerst gepredikt en verbreid werd; 't Hebreeuwsch, die echt Oostersche taal, niet voor geleerden en denkers, maar voor dichters en zieners, aanschouwlijk, plastisch, tintelend van gloed en leven; 't Grieksch, met zijn kneedbare vormen en veelvuldige nuancen, de taal der wijsbegeerte en der poezie; 't Latijn, kort, puntig, scherp bepaald en daarom bij uitnemendheid de taal van den wetgever, van het legerhoofd, van

den man van zaken. Denkt aan de talen van den nieuweren tijd: het vloeiend Nederlandsch, glashelder, eenvoudig en kalm; het bevallige Fransch, de taal van 't gezellig verkeer en van de fijne vormen; het diepzinnig Duitsch, wijsgeerig en afgetrokken, vaak tot duisterheid toe; het practisch Engelsch, zoo geeigend voor wereldhandel en internationaal verkeer, de taal der wereldburgers.

Zoo heeft niet alleen ieder volk zijn eigen taal, maar elke tak van menschelijk leven en streven. Er is een taal der wetenschap, een taal der kunst, een eigenaardige taal ook van godsdienst en zedelijkheid. Hoe heeft die laatste taal zich verveelvoudigd in den jongsten tijd, welk een tal van verschillende dialecten doet zich in haar voor! Er was een tijd, waarin alle godsdienstige menschen ongeveer dezelfde taal spraken; de kerk schreef die voor, de priesters lei ze op de lippen, of de catechismus gaf ze aan en door de geloovige schare werd zij min of meer werktuigelijk nagepreveld. Die tijd is gelukkig voorbij. Juist het tegenovergestelde verschijnsel doet thans zich voor; de verscheidenheid van talen is zoo oneindig groot, dat een Babylonische spraakverwarring ons bedreigt en 't ons o zooveel moeite kost elkander te verstaan. Inzonderheid in onzen kring, waar 't om de aankweeking van godsdienstig-zedelijk leven is te doen, trekt drieërlei taal onze aandacht: de taal van hen, die den godsdienst eenzijdig op den voorgrond stellen, de taal van hen, wien 't uitsluitend om zedelijkheid te doen is, en eindelijk de taal van dezulken, die beiden in hoogere eenheid zoeken saam te smelten. Leenen we aan die drie talen 't oor. Doch herinneren we ons daarbij, dat geen enkele taal waar is of onwaar; ze zijn allen min of meer ontwikkeld, gebrekkig of verfijnd, arm of rijk, prozaïsch of poëtisch, en naar die mate min of meer beantwoordend aan elks bijzondere behoeften.

Ziehier de taal van hen, wien 't bijna uitsluitend om godsdienst en niet of nauwelijks om zedelijkheid te doen is, van hen die alles van God en niets of bitter weinig van den mensch verwachten. Van God, zoo zeggen zij, alleen ons heil. Uit en door uzelf vermoogt ge niets, o mensch! Gelijk het vat uit de hand van den pottebakker, zoo kwaamt gij voort uit zijne hand, zoo schiep hij, om met Paulus te spreken, vaten ter eere en vaten ter oneere. Van eeuwigheid af aan heeft hij sommigen uitverkoren ter zaligheid en anderen ter verdoemenis bestemd. Wat zoudt gij, nietig menschenkind, vermogen, onbekwaam tot eenig goed, geneigd tot alle kwaad, wat anders dan geloovig de hand aangrijpen, die u ter redding wordt toegereikt! Laat u verlossen, redden, zaligen, wees dankbaar voor 't heil u bereid, maar droom niet van eigen kracht en werkzaamheid, waardoor ge uit uzelven iets zoudt kunnen doen!

Die taal heeft ook weer allerlei dialecten, een bijbelschen tongval of een confessioneelen, een Dordtschen of een Augsburgschen.... maar in haar geheel is zij de taal der gemoedelijke orthodoxie; eerwaardig door hare oudheid, typisch door hare klassieke uitdrukkingen; wij waardeeren haar diep afhankelijkheidsgevoel, haar nederig vertrouwen, maar zij is ons, hare verouderde uitdrukkingen daargelaten, te week, te slap, te teemend; zij wekt te weinig de veerkracht, de energie van het zedelijk leven. Er is in haar niet weinig, waaraan wij veel te danken hebben, groot zijn de diensten, die zij ons als opvoedingsmiddel bewees, velen onzer begonnen met haar en haar alleen te spreken; maar thans — is zij niet langer de onze.

Een gansch andere taal klinkt ons tegen van de andere zijde, de taal van hen, die enkel zedelijkheid, geen godsdienst willen, die alles wachten van den mensch en God, ik zeg niet ontkennen, maar ter zijde stellen. Hoeveel eeuwen lang, zoo zeggen dezen, heeft de menschheid nu reeds over God en het goddelijke gedacht, gedroomd, in mijmering en bespiegeling zich verdiept en toch kwam zij daarmee geen enkele schrede verder. Wie kan zich neerleggen bij 't geloof aan een persoonlijken God met menschelijke aandoeningen, hartstochten, begeerten, ingrijpend in het lot van menschen en volken, 't oor leenend aan menschelijke gebeden? En is God alleen het Absolute, welk afhankelijk mensch kan dat begrijpen en waardeeren? Waar 't gemoed een God wil aanbidden, die troosten kan en helpen en het verstand zich zulk een God niet denken kan, stel daar kort en goed de eischen van 't gemoed ter zijde! Verwacht daar niet langer heil van de religie, die u de raadselen des levens toch niet oplost. Neen, niet op het geloof, maar op het leven komt het aan, op het practisch-zedelijk leven midden in de menschenwereld. En welk een tooneel van ellende biedt ons die menschenwereld aan! Wat al armoede en misdaad, wat al onreinheid en onzedelijkheid wordt daar gevonden!

Zoo sprekende nemen deze vrienden van de practijk ons mee naar die achterbuurten, waarin zij zoo uitnemend den weg weten; zij leiden ons langs donkere trappen, over bedompte portalen, in muffe vertrekken, wijzen ons op een hoop lompen, waarin twee, drie, vier kinderen te slapen liggen en roepen ons toe: brengt hier allereerst lucht en licht, spijs en drank, gezondheid en vroolijkheid, een hartelijk en vriendelijk woord, maar spreekt niet langer van uw godsdienstig geloof! 'k Behoef die taal niet verder uit te werken, want onze vriend Tours deed ze ons l.l. Zondag hooren, kalm en klaar, waardig en ernstig.

Welnu, die taal klinkt cordaat en kloek, doortastend en radicaal. Ze hakt den knoop, welks oplossing zoovele geslachten vergeefs beproefden, eenvoudig door. Ik kan begrijpen, dat zij op practische

menschen, die zich liefst zoo weinig mogelijk in mijmering verdiepen, een sterken indruk maakt. Ja, er is niet weinig in, dat ons allen aantrekt, dat ook het onze is; wij herkennen daarin woorden uit ons woordenboek — toch, met dat al, onze eigen taal, althans de mijne, is zij niet.

Daar verneem ik een derde taal, waarin ik mijne eigene herken en die ik daarom wat uitvoeriger wensch weer te geven. Zij zegt: gij beiden, vrienden, zijt eenzijdig, beiden ziet ge maar éene helft der zaak. Het menschelijke moogt ge niet verloochenen, maar het goddelijke evenmin. Zoomin ge de plant kunt losrukken uit den bodem, waarin ze wortelt, zonder haar te doen verdorren, zoomin kunt ge den mensch losmaken van den grond van 't goddelijke leven zonder dat het beste in hem schade lijdt. O zeker, de voorstelling van een menschvormig-persoonlijken God stellen wij met u ter zijde, omdat zij het goddelijke in ons oog vernedert en verlaagt; uit eerbied voor de goddelijke grootheid zeggen wij: God is geen mensch. Doch als we geen persoonlijken God erkennen, in den beperkten zin, dien wij hechten aan dat woord, een onpersoonlijken erkennen wij evenmin; immers het onpersoonlijke staat voor ons lager dan het persoonlijke en de goddelijke macht, die voor ons de hoogste is, kunnen we ons niet denken lager dan de mensch. Eer zouden we met den Duitschen wijsgeer Von Hartmann de godheid de bovenpersoonlijke of „het bovenbewuste" noemen, voelden we niet, dat elke omschrijving hier te kort schiet en ons onbevredigd laat. Zegt gij: wat baat u dan elke poging om met dien of dat groote Onbekende in gemeenschap te treden, dan antwoorden wij: ja ijdel zou die poging zijn, indien God voor niets anders dan het onbeschrijfelijke Absolute, de groote Onbekende was. Doch die Onbekende wordt ons bekend door de practische ervaring van ons innerlijk leven, van dat Absolute vinden wij een sprank, een straal in eigen binnenste. Het vormt den vruchtbaren achtergrond van heel ons leven, de onderstelling van ons bestaan, de macht, die ons ten goede drijft, het element, waarin we leven, ons bewegen en zijn.

Waarheen ge u ook wendt of keert in 't leven, die goddelijke macht ontmoet ge overal. Zij is de levensbron, de moeder van de kunst. Of zegt de dichter in Multatuli's Vorstenschool, die hier dezer dagen zoo voortreffelijk werd opgevoerd, niet juist:

> Daar is een kracht, uit hooger kracht gesproten,
> Die 't zinkend hart des menschen schoort,
> Die 't opvoert naar een hooger oord,
> Die 't vastklemt, als de stam zijn loten,
> Als moederarmen 't schreiend wicht
> Aan de eerste bron van liefde en licht.

VRIJDAG

14

Maart.

Opschrift van een boekenlegger.

Denk bij al wat gij leest: De Heer is daar!
Lees daarom slechts wat goed is, rein en waar,
En vraag u af bij elk boek, dat gij sluit:
„Bracht 't nader mij tot God?
Wat leerde ik er uit?"

C. A. J. (*Overgenomen*).

Zon		Maan	
opgang	6.19	opgang	8.9 's m.
onderg.	6.—	onderg.	12.48 's m.

Eerste Kwartier 15 Maart 9.17 av.

Een vraag.

Diogenes al wand'lend door Atheen
(las op een marm'ren gevelsteen:
»Slechts wie rechtvaardig is, treê deze woning in".
Verwonderd bleef de wijze staan.
„Wat peinst ge?" sprak in 't eind een vriend hem aan,
„Ik vraag", was 't antwoord diep van zin,
„Hoe komt de huisheer zelf, hoe zijn gezin
Dit huis dan in?"

A. J. H.

Overgenomen.

Ieder kunstenaar, die inderdaad dien naam verdient, voelt zich door hooger kracht gedreven en gedragen, kent iets van die goddelijke aanblazing, die de bron is van de kunst. Zoo b.v. vader Haydn, die, toen hij zijn oratorium De Schepping 't eerst hoorde uitvoeren, bij de heerlijke passage „God sprak: Daar zij licht en daar was licht", tot tranen toe bewogen uitriep: „dat is niet mijn, maar dat is Gods gedachte". Zoo voelt ieder kunstenaar, die niet enkel technisch juist zijne indrukken weet weer te geven, maar daarop een lichtstraal laat vallen uit zijn eigen ziel, zijne hand of lippen aangeroerd door een gloeiende kool van 's Heeren altaar; zoo is hij 't orgaan, 't kanaal van hooger goddelijk leven.

De goddelijke macht is de onderstelling, het uitgangspunt van de wetenschap. Want de wereld van het kenbare drijft als een eilandje in den oceaan van het onkenbare. De eindige wereld onderstelt de oneindige, de relatieve onderstelt de absolute. En hoever we ook de keten van oorzaken en gevolgen kunnen nagaan, ten slotte vloeit alles voort uit die oneindige levensbron, waarvan wij zeggen: uit haar, door haar en tot haar zijn alle dingen. Ja, het weten en denken zelf onderstelt een noodzakelijken samenhang, een redelijk verband van oorzaak en gevolg. Of om met Spencer te spreken: „te midden van al de mysteriën die des te mysterieuzer worden, hoe meer men ze overpeinst, blijft deze éene absolute zekerheid, dat de mensch altijd in tegenwoordigheid is van een oneindige en eeuwige kracht waaruit alle dingen voortvloeien."

Die goddelijke kracht is de verborgen drijfveer van alle waarachtige philantropie. Of ik bid u, als iemand menschen zoekt op te heffen, misdeelden en behoeftigen in beter toestand zoekt te brengen, waarom doet hij dit? Is 't zijn hoogste ideaal dat alle menschen goed gewasschen en gekleed, gevoed en gehuisvest zullen zijn; dat in alle woningen lichte trappen en heldere portalen, frissche kamers en ruime bedsteden, privaten en waterleidingsbuizen zullen zijn aangebracht? Neen, dat zijn altegader kleine middelen tot bereiking van groote doeleinden. 't Is er ten slotte om te doen aan allen te bezorgen wat Domela Nieuwenhuis met de zijnen noemt: een „menschwaardig" bestaan? Maar wat is een menschwaardig bestaan? Immers dat van hem, wiens verstand ontwikkeld en wiens hart gevormd is, wiens karakter veredeld en wiens geest verteederd werd, die de heilige aandoeningen kent van ontzag en vroomheid en vertrouwen, uit wiens ziel een kreet rijst tot God!

Die „Macht, niet wijzelf, die gerechtigheid werkt" (Matthew Arnold) is eindelijk de diepste drijfveer van de zedelijkheid. O zeker er is zedelijkheid, niet enkel oppervlakkige, maar ernstige, zonder godsdienst. Indien wij er aan twijfelden, een groot aantal

ernstige mannen en vrouwen zouden ze ons in onzen tijd te zien geven. Doch 't is een andere vraag of zij de hoogste en de diepste is, of zij, onzeker omtrent 's mensch hoogste roeping, zich kan verheffen tot een ideale hoogte. En dit laatste wordt beslist ontkend ook door Prof. Kuenen, die het recht der godsdienstlooze zedelijkheid zoo eerlijk en onpartijdig heeft erkend. Zal het zedelijk leven volharden, zoo ongeveer luiden zijne woorden, ons door Tours herinnerd, onder tegenwerking en teleurstelling, dan behoeft het den steun van 't godsdienstig geloof; voortgezet en volhardend zedelijk leven moet tot religie leiden.

Ja, van het hoogste zedelijk leven is het religieus vertrouwen op de macht en zegepraal van het goede de onmisbare ondergrond. Hoe zal ik mij wijden onvermoeid en onverpoosd aan de verwezenlijking van zedelijke idealen, indien ik niet vertrouw op een orde en macht, die mij die verwezenlijking waarborgen. Waarom gehoorzamen aan een zedewet, waarvan 't ten slotte onzeker is, of ze niet enkel de vrucht is van conventie en gewoonte, de subjectieve opvatting van mijzelf en mijnen kring. „Wie plicht zegt, zegt God", heeft men terecht gezegd. Hij erkent een norm, een regel, dien hij niet zichzelven stelt, maar die hem is gesteld door hooger macht en orde.

Die hoogste macht is voor den religieuzen mensch een levende werkelijkheid, in wier tegenwoordigheid hij zich gevoelt, tot wie hij in voortdurende betrekking staat en zich verheft in de dichterlijke vormen van bede en lied; bede en lied, die dan eerst warm en innig zijn, als ze niet maar moraliseeren en redeneeren, doch uitdrukking geven aan „den kreet van 't innigst zielsbegeeren" gelijk 't heet in ons lievelingslied: „Daar ruischt door alle hemelstreken...."

Is er dan niet iets onbegrijpelijk naïefs in, die goddelijke macht eenvoudig, niet te ontkennen, maar terzijde te stellen, omdat zij ondoorgrondelijk is? Is niet op de agnostici van toepassing wat George Eliot van sommige menschen schreef: „Zij zien alle dingen o zoo duidelijk en met zoo weinig moeite, maar tot den prijs van droeve zelfverminking." Wie een vraagteeken zet achter God, die zet ook een vraagteeken achter eigen roeping en bestemming. Stel u een zelfbewuste plant voor die zei: omdat ik den grond, waarin ik wortel niet omschrijven kan, laat ik in 't midden of die grond bestaat; of een kind dat aldus redeneerde: omdat mijne ouders mijn begrip te boven gaan, laat ik in 't midden of ik wel ouders heb. Aan die plant, aan dat kind doet de mensch ons denken, die 't bestaan van God in 't midden laat. Maar gelijk die plant haar sappen uit den bodem trekt, gelijk dat kind zich onweerstaanbaar tot de moederarmen voelt getrokken, zoo voelt de religieuze mensch zich gedragen en gezegend door

zijn God. En als hij dien aanbidt, dan eert hij niet den grooten Onbekende, maar dien gezegenden Bekende, die in zijn innigst zieleleven als een zegenende macht zich openbaart.

De zaak is dus zoo eenvoudig niet, dat men, om in de practijk niet langer gekweld te worden door pijnlijke vragen, haar kort en goed ter zijde stellen kan. Dat hebben dan ook de diepste denkers en dichters niet gedaan. Liever hebben zij zich den blaam van inconsequentie en halfheid getroost, dan dat ze of aan hun verstand, of aan hun gemoed voor een deel het zwijgen zouden hebben opgelegd. Dezelfde Alfred de Musset b.v., wiens twijfelaarsgebed ons kon verbazen, heeft in zijn roerend gedicht: „De hoop op God", ook deze woorden gesproken:

„Een eeuwige belofte is over d'aard gevaren;
Onwillens, willens.... tot den hemel zien wij op!"

Dezelfde Moncure Conway, die om zijne onthouding van het gebed ons ten voorbeeld wordt gesteld, schreef in eene zijner afscheidsredenen van zijne Londensche gemeente: „De religie is niet agnostisch, maar gnostisch. Zij is niet de vereering van het onbekende, maar van het bekende. Godsdienst kent geen twijfel. Zijn gebied is dat, waarvan wij zeker zijn. Er is een gebied van het onbekende, welks grenzen de wetenschap moet inkrimpen, van twijfel, voortschrijdende tot zekerheid en van zekerheid tot twijfel, in nimmer eindigenden wisselkeer. Maar voor de religie is dat gebied vertegenwoordigd in die emanatiën, die de gnosticus zag opwellen uit de onpeilbare diepte: Gedachte, Wijsheid, Waarheid, Liefde." [1])

Dezelfde Guyau, die een dik boek schreef over „De godsdienstloosheid der toekomst" verklaart elders: „De ideale godsdienstloosheid, die voor ons de ontkenning insluit van de dogmen en bijgeloovige instellingen van onzen tijd, sluit geenszins uit een hernieuwd religieus gevoel [2]).

Zoo zouden we kunnen voortgaan religieuze uitingen op te sommen van mannen en vrouwen, die gebroken hebben met elk antiek en dogmatisch Godsgeloof. Doch 't is een overbodig werk. In onze beide bundels „Levenslicht" zijn zij in overvloed te vinden. Zij doen ons zien dat de machtspreuk: „geen godsdienst zonder dogma" berust op de verwarring van een dogma en een vaste overtuiging. De laatste is de vrucht van innige religie, het eerste is 't product van kerkgezag. Niet blind zijn wij natuurlijk voor het feit, dat de meerderheid der dus genoemde beschaafden en wetenschappelijk ontwikkelden zich thans van de religie af-

1) Moncure D. Conway, Farewell Discourses. — A Gnostic's Apology, pag 20.
2) Education et hérédité, étude sociologique par M. Guyau, pag. 135.

keert, dat er in onzen tijd een sterke godsdienstlooze strooming is. Doch er was en is immers te allen tijde in het religieuze leven eb en vloed. In elke periode van overgang schijnt het alsof de religie ten doode opgeschreven is.

Zoo was het bij den ondergang der Grieksch-Romeinsche godenwereld. Zoo in de dagen van Humanisme en Renaissance. Zoo aan 't eind der vorige eeuw, toen Schleiermacher zijne Redenen over den godsdienst tot de beschaafden onder zijne verachters richtte. Zoo thans, nu we verkeeren onder den eenzijdigen druk der exacte wetenschappen en van het sociale streven. Er zijn tijden, waarin de vroomheid, als Maria, werkeloos nederzit, in stille mijmering verdiept. Er zijn andere, waarin de zedelijkheid, als Martha, druk bezig met veel dienens, voor haar bedrijvigheid alleen de aandacht vraagt. De eene eenzijdigheid wordt uit de andere geboren. Doch ten slotte wreken beiden zich zelven en blijken mijmering en handeling, geloof en practijk, onafscheidelijk één te wezen. Ja, op elke godenschemering volgt vroeg of laat een dageraad van nieuw godsdienstig leven. — Ziedaar een taal, waarin ik mijne eigene herken die, hoe gebrekkig ook, weergeeft wat leeft in mijn eigen gemoed.

Alzoo drieërlei taal, die ons tegenwoordig in de ooren klinkt. Welke is de onze? 't Komt er op aan, ons daarvan rekenschap te geven en wel bewust en rijpelijk doordacht onze eigen taal te spreken. Zeker, dat gaat niet op eens. Hoe wonderlijk stamelt en stottert het kind eer 't behoorlijk spreken leert, hoe neemt het klanken en woorden gaandeweg over en vormt daaruit een gebrekkig geheel. Zoo ook wij op godsdienstig-zedelijk gebied. Velen onzer spreken daar nog zeker anderen na en laten zich nu door den een, dan door den ander meesleepen. Als zij een vriend der godsdienstlooze zedelijkheid ernstig en waardig zijn standpunt hooren verdedigen, zeggen zij: „is daar toch niet veel van aan? zou hij 't niet bij 't rechte eind hebben"? En als ze straks daarop een vriend der religie hare rechten hooren bepleiten, zeggen zij: „deze man heeft toch ook wel gelijk!" 't Is goed, beiden en anderen daarnevens te hooren, goed, dat we in onzen kring door uiteenloopende meeningen zedelijk worden door elkaar geschud. Doch alleen dan goed, als we daardoor ten slotte onze eigen taal leeren spreken.

Is God voor u niet anders dan een groot vraagteeken, de religie niet langer een zielsbehoefte, welnu, poog haar dan uit te rukken uit uw zieleleven en spreek dat open uit, mits even kalm en ernstig, als wij 't hier hoorden. Is en blijft daarentegen religie, vrije ondogmatische godsdienst, u een levensbehoefte, spreek het eveneens uit, beslist en krachtig, telkens weer van nieuws.

Spreek uw eigen taal, welke ze ook zij, maar doe 't bescheiden, ernstig, waar.

Doch luister te gelijk naar anderer taal. 't Is niet gemakkelijk. Er zijn menschen, die liefst, ja uitsluitend, zichzelven hooren spreken. En toch — wie één taal kent, kent geen taal, kan haar niet met andere vergelijken en zoo haar kracht en zwakheid leeren kennen. Daarom zouden wij tot de godsdienstvrienden willen zeggen: luistert naar de taal der godsdienstloozen. Wel te verstaan niet wanneer zij schreeuwen en schetteren op ruwen toon, maar als zij zoo ernstig en eerlijk getuigen, als thans menigmaal geschiedt. O, ge kunt zooveel van hen leeren. Zij hebben zulk een open oog voor het werkelijk leven. Velen hunner verdiepen zich met zooveel toewijding en volharding in de sociale nooden. Onder hen barmhartige Samaritanen, die aan menigen priester en Leviet een gevoelige les geven! Ziet toe, dat ge hen niet onder de Jan Raps rangschikt, noch uit de hoogte veroordeelt. Laat u door hen beschamen en terechtwijzen.

Doch omgekeerd, gij godsdienstloozen, luistert naar de taal van de vrienden der religie. 't Zou kunnen zijn, dat gij daardoor tot de overtuiging kwaamt, dat de zaak niet zoo eenvoudig is, als gij in uw practischen ijver soms schijnt te denken, dat het hoogst bedenkelijk is uit de afwezigheid of sluimering van eigen religieuze behoeften te besluiten tot den ondergang of de kwijning der religie in 't algemeen. Of hoe zoudt ge oordeelen over iemand, die, omdat hijzelf geen muzikaal gehoor had, 't waarschijnlijk achtte, dat de muziek haar besten tijd gehad had. Ge zoudt zeggen: vriend, omdat 't uzelf ontbreekt aan die heerlijke gave, moogt ge toch niet blind zijn voor 't genot en den zegen, die de muziek aan anderen schenkt. Erken liever deze leemte in uwe ontwikkeling, tracht haar, zoo mogelijk, nog een weinig aan te vullen, heb in elk geval eerbied voor een van de weldadigste levensmachten.

Zoo vrijmoedig sprekend en bescheiden luisterend, kunnen menschen met en zonder religie op menig gebied vruchtbaar samenwerken. Zoo verkondigt elk in zijne taal de groote werken Gods, elk, ook hij, die van een God niet weten wil. Want allen, ook deze laatsten, getuigen dan van de goddelijke gaven, den menschen verleend: de gaven van ernstigen waarheidszin, van belangelooze toewijding, van moedig vertrouwen!

POËZIE EN PRACTIJK.

Met levendige sympathie begroeten wij de geboorte van een Comité, bestaande uit vrouwelijke leden der Vrije Gemeente, ter versiering van de zaal onzer Vereeniging met planten en bloemen bij feestelijke en bijzondere gelegenheden. En met blijdschap vernemen wij, dat de dames door groote en kleine bijdragen aanvankelijk zijn in staat gesteld haar plan te volvoeren. Ons schijnt het een hoogst gelukkig denkbeeld, nevens de menschelijke stem en de tonen van het orgel, ook planten en bloemen nu en dan te doen meespreken in ons samenzijn. De godsdienstige samenkomsten toch, ook van moderne protestanten, zelfs van de meest geavanceerde vrienden der religie, hebben nog altijd te zeer een Puriteinsch karakter. De reactie tegen den al te bonten tooi, waarmee de Roomsch-Catholieken vaak hunne kerken overladen, doet zich nog immer sterk gevoelen. Schoone fresco's en muurschilderingen zijn in verscheidene onzer cathedralen, die van Catholieke afkomst zijn, met een dikke kalklaag overdekt en de afschuwelijke witkwast heeft heel wat moois doen verdwijnen, dat nu langzamerhand weer voor den dag begint te komen. Daarom is iedere poging, om natuur en kunst te doen medewerken, tot het wekken van een religieuze stemming, mits met soberen ernst beproefd, ons van harte welkom.

Toch vindt zulk een poging lang geen onverdeelden bijval. In een onzer dagbladen [1]), welks redacteur onbescheiden genoeg was om een circulaire, alleen voor leden en begunstigers onzer Vereeniging bestemd, aan het groote publiek mee te deelen, werd daarop een zeer onwelwillende critiek uitgeoefend. Uit het verlangen, door het Comité uitgesproken, om „op onderscheidene wijzen wat meer poëzie en verheffing te brengen in onze samenkomsten", werd afgeleid, dat dus die bijeenkomsten „prozaïsch en plat" waren. Dit hebben de dames noch gezegd noch bedoeld. Als zij meer poëzie wenschen, volgt daaruit, dat zij dus meenen, dat er reeds poëzie gevonden wordt. Inderdaad, menig heerlijk

1) De „Amsterdammer", Dagblad voor Nederland. Zaterdag 27 September.

lied uit onzen bundel wekt een poëtische stemming, ons koor weet die liederen telkens beter tot hun recht te doen komen, ons nieuwe orgel zal straks een warmen toon doen ruischen door ons samenzijn en, wat het voornaamste is, alle sprekers, die hunne roeping eenigszins verstaan, zullen er op uit zijn aan 't godsdienstig samenzijn, door hen geleid, een verheffend karakter te geven. Aan poëzie en verheffing dus aanvankelijk geen gebrek. Bij een ernstig pogen om uit de aangehaalde woorden op te maken wat zij inderdaad bedoelen, ware dit gemakkelijk te verstaan.

Nochtans erkennen wij gaarne met de schrijfsters der circulaire, dat wij in onzen prozaïschen en platten tijd nog *veel meer* poëzie en verheffing behoeven en meenen wij met hen, dat een poging om aan onze plaats van samenkomst, ook door een vriendelijken planten- en bloementooi, nu en dan een feestelijk aanzien te geven, daartoe niet weinig medewerken kan. Met hen hopen wij, dat zij op den duur op blijvende wijze onze zaal zullen kunnen versieren door b.v. het beeldenfonds, waarvan de grondslagen zijn gelegd, te versterken en te eeniger tijd een paar busten of beeltenissen van groote mannen daarin aan te brengen.

Men versta ons wel. Waarachtige poëzie en verheffing kunnen, als zij in de menschen ontbreken, op geenerlei wijze van buiten af worden aangebracht, noch door bloemen, noch door beelden, noch door welk ander middel ook. Zij moeten allereerst opwellen uit het vroom gemoed; vruchten zijn ze van een religieuze stemming en levensbeschouwing. Doch is die stemming aanwezig, dan mag en moet men alle gepaste middelen aanwenden om haar uit te drukken en aan te kweeken.

De auteur van het bedoeld artikeltje beveelt een ander middel tot meerdere verheffing aan. Hij wenscht dat de dames, in plaats van voor planten en bloemen geld te verzamelen, „voor iets anders, b.v. de kindervoeding, de school voor haveloozen of iets dergelijks een extra bijdrage vroegen". Bedrieg ik me niet, dan berust deze opmerking op een volslagen miskenning van den aard en het doel eener religieuze vereeniging. Elke vereeniging heeft, gelijk ieder mensch, zijn eigen taak in deze wereld. Er zijn vereenigingen voor kindervoeding, voor volksgaarkeukens, volksbaden, volksbibliotheken en wat niet al meer! En zij werken uitmuntend elk op haar eigen terrein. Maar te midden van al deze drukke en geruchtmakende werkzaamheid op philantropisch en sociaal gebied, zijn er ook vereenigingen noodig, waar zin voor het hoogere, liefde tot God, vertrouwen, geestdrift, solidariteitsgevoel wordt opgewekt, waar die stemmingen worden aangekweekt, die van zelf zullen leiden tot allerlei philantropischen arbeid.

Zulke religieuze vereenigingen hebben zelve niet practisch op

te treden. 't Ligt evenmin op haren weg kinderen te voeden als, gelijk dezelfde dagbladschrijver onlangs wilde, motiën aan te nemen in 't belang van de naar zijne meening te zeer met werk overladen conducteurs en koetsiers der A. O. M. Door, zoo als een echte bemoeial overal den neus in te steken, zou de Vrije Gemeente zich eenvoudig belachelijk maken en met het volste recht zou men haar toeroepen: „Schoenmaker, houd u bij uw leest".

Dwaasheid zou 't zijn bij een zoo gemengd personeel als de leden en begunstigers der Vrije Gemeente overeenstemming te verwachten omtrent vragen van economischen en socialen aard, die alleen na ernstige studie beantwoord kunnen worden. Of kindervoeding wenschelijk is op of buiten de scholen, of zij enkel van particulieren moet uitgaan of van gemeentewege moet geschieden, ziedaar vragen, waarop menig lid der V. G., als hij verstandig is, erkennen zal het antwoord niet gereed te hebben. En is hij van de wenschelijkheid van kindervoeding door particuliere krachten overtuigd, dan kan hij, niet als lid der Vrije Gemeente, maar als lid van eene vereeniging ad hoc of als particulier daartoe meewerken.

Laat ons toch de zaken niet noodeloos verwarren en door elkander halen! Men zal toch niet van een religieuze vereeniging verwachten, dat zij als zoodanig partij kieze in allerlei staatkundige en maatschappelijke vragen, dat zij ijvere voor persoonlijken dienstplicht, voor vrijen handel, voor Tindal's plannen misschien ten opzichte van de mobilisatie van ons leger!

Zulk een albedril was eens de Catholieke kerk. Van haar ging in vroeger eeuwen het onderwijs, de armenverzorging, de ziekenverpleging uit; onder hare hoede stond de wetenschap en werden de kunsten beoefend. Niets kon zonder haar geschieden. Maar omdat zij alles wilde omvatten, deed zij niets tot haar recht komen. „Qui trop embrasse, mal étreint."

Thans leven wij onder de gezegende wet der verdeeling van den arbeid. Eén ding voegt niet voor allen. Elk heeft zijn eigen taak. Er zijn onhandige menschen — zal ik hen vrienden of vijanden noemen? — die onze Vereeniging willen meesleepen op allerlei andere banen, die haar willen berooven van haar religieus karakter, die er van willen maken een politieke of sociale, misschien straks een socialistische club. Dat pogen zal hun niet gelukken. De Vrije Gemeente wil, getrouw aan haar programma, godsdienstig-zedelijk leven trachten aan te kweeken. Zij wil door godsdienstonderwijs en godsdienstige samenkomsten het machtig verschijnsel der religie doen kennen en waardeeren, de religieuze behoefte bij zoovelen mogelijk zoeken aan te kweeken, winst doende met de resultaten der wetenschap, zich aansluitende aan het werken en streven van dezen tijd. Ziedaar een taak zoo

zwaar en ernstig, zoo omvangrijk en veelomvattend, dat ze daaraan meer dan genoeg heeft.

Wie nu voor religie geen hart heeft, wie den godsdienst houdt voor een weelde-artikel of een ziekteverschijnsel, kan dit streven evenmin waardeeren, als iemand zonder muzikaal gehoor of gevoel een maatschappij van toonkunst kan begrijpen. Wie een godsdienstige vereeniging zonder vastgestelde dogmen en officieelen eeredienst mager en leeg noemt, die toont niets te begrijpen van de religie, zooals zij in onzen tijd is opgevat door Parker en Emerson, door George Eliot en Tolstoi. Maar die houde zich er dan ook eenvoudig buiten. Hij doe er bescheidenlijk het zwijgen toe. Hij verschoone ons althans van zijne neuswijze op- en aanmerkingen, die zijn eigen onkunde verraden en bij anderen verwarring en misverstand aankweeken.

Ons zij en blijve het te doen om het aankweeken van die religieuze stemming, van die gevoelens van verantwoordelijkheid en solidariteit, die van zelf leiden tot de practijk, maar tot een practijk, die elk op zijne wijze heeft toe te passen en aan te wenden.

Naar onze overtuiging zullen alleen zij op den duur met liefde en kracht zich aan anderen wijden, kinderen voeden, arbeiders te eten en te lezen geven en wat dies meer zij, die in de eerste plaats religieuze menschen zijn, bezield met geestdrift voor zedelijke idealen, gedragen door een diep gevoel van eerbied, liefde en vertrouwen. En daarom achten wij de aankweeking van die gevoelens door woord en bede en lied, ja ook door bloemen en planten en kunstvoorwerpen een heerlijke taak, waaraan de Vrije Gemeente zich nog lang moge wijden, onverdeeld en onverpoosd!

TER ORGELINWIJDING.

KOOR

Wees welkom, schoone dag, dien wij begroeten
  Met onzen feestzang luid' en blijd',
Nu aller oog ten laatste mag ontmoeten,
  Wat lang reeds door ons werd verbeid.

Een nieuwe toon zal in ons huis weergalmen,
  Een diepe, volle orgelklank,
Die draagt en leidt de blijde jubelpsalmen,
  Het lied vol geestdrift, lof en dank.

Onmiddellijk hierop zong de Gemeente Lied 170 : 1 en 2.

Op den geboortedag van onze Vereeniging, die heden voor de dertiende maal verjaart, begroeten wij met blijdschap den eersten orgeltoon, die ruischte door ons godsdienstig samenzijn en ons gemeenschappelijk gezang begeleidde. Met groot verlangen en klimmende spanning hebben wij dezen dag tegemoet gezien. En nu wij eindelijk gereed staan ons orgel in te wijden, nu zich voor ons samenzijn een nieuwe toekomst opent, zien we allereerst terug in het verleden. Zoodra onze Vrije Gemeente hare taak aanvaardde, stond het bij ons vast, dat ook de zang een bestanddeel moest uitmaken van hare godsdienstige samenkomsten. Maar geen zang zonder begeleiding van een instrument. We begonnen op onze voorloopige plaats van samenkomst met een seraphine-orgel, tot aankoop waarvan wij door een milde gift werden in staat gesteld. Ons koor trad alras in 't leven, aanvankelijk zwak en klein. Allengs nam het toe in omvang en gehalte, totdat het, onder de krachtige leiding van zijn tegenwoordigen directeur, een steun en sieraad van onze vereeniging werd.

De toestand bleef ongeveer dezelfde, toen wij deze onze eigen woning betrokken, ingewijd met De Lange's heerlijke cantate. Onze seraphine werd verborgen achter een sierlijk orgelfront, thans vervangen door een venster, dat met zijn vroolijk gekleurd glas een warmen tint verspreidt in onze zaal en met de plantenversiering, aangebracht door de zorgen van ons damescomité, de

feestelijke stemming verhoogt. Maar haar zwak geluid werd er niet sterker op en werd steeds hinderlijker, toen de liederenbundel van den Protestantenbond, door ons ingevoerd, met zijne schoone, maar ten deele moeilijke melodieën, dringend een krachtige begeleiding eischte. Er vormde zich een orgelfonds, dat langzaam aangroeide, zóó langzaam, dat het Bestuur in zijne vergadering van 6 Juni 1887 een Commissie benoemde om de benoodigde geldsom bijéén te zamelen. Die Commissie mocht zoo gelukkig slagen in hare pogingen, dat, bij contract van 14 December 1888, de vervaardiging van het instrument werd opgedragen aan den Heer J. Fr. Witte van Utrecht, en thans staat het daar voltooid voor ons, niet schitterend door uiterlijken tooi, maar naar 't oordeel van deskundigen bewerkt met zooveel degelijkheid en kunstzin, dat we den vervaardiger geluk mogen wenschen met zijne wel volbrachte taak. 't Staat daar als een symbool van die hoogere wijding, waaraan onze vereeniging zoo dringende behoefte heeft, van dien religieuzen toon, die alle andere tonen van geklaag en van gejuich, in deze wereld weerklinkend, overstemmen en doordringen moet. 't Staat daar als een tweede prediker, machtiger, aangrijpender, veelstemmiger dan de spreker, die hier voor u staat. De man, die 't spreekgestoelte inneemt, spreekt uit, wat er leeft in zijn hoofd en hart, tracht iets van zijn eigen aandoeningen in anderen over te storten; maar hij kan enkel geven, wat hij heeft, hij, de zwakke, beperkte, individueele persoonlijkheid. Daar staat nu tegenover hem de prediker zonder woorden, het orgel, dat heel den toonladder van 't menschelijk gevoel doorloopt, voor elke stemming de uitdrukking weet te vinden en klanken geeft aan 't diepst en onuitsprekelijkst gevoel. Wees aan God gewijd, gij tweede prediker, gewijd aan al wat goed doet, adelt en verheft. Spreek ook thans, in vereeniging met ons koor, van de verschillende godsdienstige stemmingen, die gij vertolken kunt.

KOOR

Nu zal 't orgel dond'rend bruisen,
  Dan zal 't angstig kloppend hart
In zijn zuchtend, klagend ruischen
  Uiting geven aan zijn smart.

Dan zal 't lied van boete en rouwe,
  Weemoed en verslagenheid,
Smachtend naar des Eeuw'gen trouwe,
  Door hem worden begeleid.

Dan weer dragen zijne accoorden
  't Lied van stillen zielevreê,
En bidt met die teed're woorden
  't Hart van alle vromen meê.

Kracht en zwakheid, dank en bede,
  Bange twijfel, kloek besluit,

Smart en vreugde, strijd en vrede,
't Spreekt zich al in 't orgel uit.

Ja, 't spreekt zich al in 't orgel uit, wat leeft in 't diepst van ons gemoed. En wat al verschillende stemmingen kent het godsdienstig leven! Een stemming van diepen weemoed en van innig smartgevoel tegenover al de nooden, raadselen, zorgen van het leven; de sombere Psalmtoon: „wat buigt gij u neder, o mijne ziel, en wat zijt gij onrustig in mij," als we voor onszelf of met ons volk staan bij een geopend graf, waarin een groot verleden wegzinkt; van eenzaamheid en verlatenheid door God en menschen, als we zijn overgelaten aan onzen eigen twijfel, onze zielsangst en wanhoop als een: „mijn God, mijn God, waarom hebt gij mij verlaten!" ons voor den geest en op de lippen zweeft. Een stemming van vertwijfeling en opstand tegen God en menschen, als het donderend bruist in onze ziel en ons gemoed is als een kokende zee, waarvan de golven hoog en telkens hooger worden opgezweept.

Een stemming van ootmoed en berouw als een beschuldigend verleden ons een blos van schaamte op de wangen brengt, als ons geweten, dat alle drogredenen tot zwijgen bracht, daar voor ons staat als een Oud-testamentisch boetprofeet en ons zijn: „Gij zijt die man!" doet hooren; als onze zwakheid en traagheid, onze onwaarheid en dubbelhartigheid en oppervlakkigheid als zoovele aanklagers oprijzen rondom ons; als we ons krommen onder 't wicht van schuldbesef en zelfverwijt en daaraan uiting geven in een: „Miserere, wees ons genadig, o God, naar den rijkdom uwer barmhartigheid, treed, treed met ons niet in 't gericht, delg onze zonden uit, schep ons een rein hart, vernieuw in ons binnenste een vasten geest."

Een stemming van vrede, van onuitsprekelijke kalmte, als 't oud vertrouwen herleeft in onze ziel, 't vertrouwen op eene macht, die onze zwakheid schraagt, op een trouw, die grooter is dan onze ontrouw, op een orde, die den chaos der menschelijke dwaasheden en zonden tot een kosmos verheft, op een liefde, die zegent en behoedt en die we niet beter kunnen afbeelden dan in de kinderlijke taal: „Vader, onze Vader!"

Een stemming eindelijk van dankbaarheid en blijdschap, als 't licht des geloofs door de nevelen van den twijfel henenbreekt, als we voelen en bij ervaring weten, dat ook de smarten van het leven ons ten goede medewerken, als de passiebloem „van zegen overdrupt, van bloesems overdekt" ontluikt in onzen hof en daarnevens zooveel andere bloemen: de madelieven van de lente, de gloeiende rozen van den vollen zomer, de veelkleurige chrysanthemums van den najaarstijd; als 't leven in zijn vollen inhoud zich voor ons ontsluit; de rijkdom de natuur, de schatten

van de kunst, de poëzie van 't huisgezin en onze dankbare ziel losbarst in den blijden jubeltoon: „Loof den Heer, mijne ziel, en al wat in mij is zijnen heiligen naam!"

Hoe hebben zij getuigd van die verschillende stemmingen, de groote helden van het orgel. Een vader Bach, als hij zijn patriarchalen eenvoud, zijn naïef geloof, zijn kinderlijk toevoorzicht in zijn tonen neerlei; een Händel, als hij 't bijbelsch heldendicht door orgeltonen dragen liet en de grootsche figuren van een Samson, een Judas Maccabaeus, een Messias uit het rijk der sagen op deed rijzen; een Beethoven, als hij op de worstelingen van zijn donker leven 't licht liet vallen van zijn geloof aan een ideale wereld, een eeuwige harmonie, als zijn bezwaard gemoed uit den somberen klaagtoon tot de orde aan de vreugde zich verhief. Hooggestemde tonen, zouden ze ook te hoog zijn voor een tijd van angst en twijfel, die ons doet vragen of 't thans wel tijd van zingen is?

ALT-SOLO.

Doch is 't thans wel tijd van zingen,
Is er drang nog tot een lied,
Nu alomme ons schijnt te omringen
Wat bekommert en verdriet?

Bittre klachten, oorlogskreten,
Vragen, pijnlijk en verward,
Worstling van geloof en weten,
Hoe beklemmen ze ons het hart!

Dient in zulke bange tijden
't Kinderlijk vertrouwend woord,
Dat eens 't leven placht te wijden,
Niet voor goed te zijn gesmoord?

SOPRAAN-SOLO.

Neen, juist in dagen van strijd en van tranen,
't Oog op een donker, onzeker verschiet,
Klinke op steile en moeielijke banen,
Dubbel veerkrachtig 't godsdienstige lied.

„Vrede op aarde, in menschen behagen,"
't Lied van de englen, zoo heerlijk van toon,
Luider dan al wat doet zuchten en klagen,
Klinke 't profetisch, verheffend en schoon.

't Zing' van den vrede, door vroomheid verkregen,
Vroomheid die vrij is, eenvoudig en zacht,
Bron van bezieling, van licht en van zegen,
Stralen verspreidend in donkeren nacht.

't Spreek' van het vuur, dat in 't diepst onzer zielen
Gloeit voor het hoogste, het heiligste werk,
Van wat ons nu vol aanbidding doet knielen,
Straks ons doet voortgaan, volvaardig en sterk.

KOOR.

Ruischt om ons henen, bezielende tonen,
Krachtig en blijde, Gode ter eer.
Zij het ons goed, hier te zamen te wonen,
Daal, Heil'ge Liefde, in ons midden ter neêr.

Is 't thans wel tijd van zingen? — zoo hoorden wij ons vragen. Is het oogenblik gelukkig gekozen tot inwijding van een orgel, tot het aanslaan van een ernstig feestelijken toon, nu het vaderland in gedrukte stemming en in somberen rouw verkeert? Thans nu 't plechtig klokgelui, nu de omfloerste vlaggen, nu het zwijgen aan alle openbare feestvreugde opgelegd, getuigt van den nationalen weemoed nu de laatste mannelijke telg van het huis van Oranje op het doodsbed neerligt en met hem een verleden, rijk aan grootsche herinneringen, neerdaalt in het graf!

Thans nu, afgezien ook van dit oogenblikkelijk leed, in 't algemeen het weenen ons nader dan het lachen, het zuchten nader dan het juichen staat? Hoeveel, dat samenwerkt van allen kant om ons terneêr te drukken en te beklemmen, dat met een net van zorgen en bezwaren ons de ziel omstrikt! 't Godsdienstig geloof, in vroeger tijd zoo scherp belijnd, zoo vast bepaald en duidelijk omschreven, was toen voor elk een staf, die van geen wankelen wist. De persoonlijke God stak als 't ware van uit den hemel zijn worstelend kind de handen te gemoet; de Godszoon, door wonderen als zoodanig gekenmerkt, had reddend op de aarde rondgewandeld en dood en duivel overwonnen. Het verlossingsdrama was eens voor altijd afgespeeld en het verzoenend sterven van den Christus was voor elken geloovige het rustpunt van zijn hart. Thans integendeel duizende zielen worstelend met onzekerheid en twijfel, ongeloovig 't hoofd schuddend bij het engelenlied, vervuld alleen met de ellende en den nood van het aardsche, het maatschappelijke leven. Thans een hartstocht voor, een honger naar de werkelijkheid, die idealen als ijdele droomen terzij stelt en belacht. Een staren op al het lagere en werktuigelijke, het dierlijke, ja 't beestelijke, dat er is in menschenwereld en maatschappij; een meedoogenloos onthullen en tentoonstellen met zeker leedvermaak van de afzichtelijkste wonden, de vuilste poelen in steden, huizen en harten. Maar een ernstig streven ook om de klove te dempen tusschen de weelde der rijken en de armoê der armen, een pogen om in te gaan in de nooden der misdeelden, om meê te leven met de lagere klassen van de maatschappij, een verheerlijking van den werkman, die soms aan 't ziekelijke grenst en hem, met terzijdestelling van alle anderen, maakt tot den held van den dag. „Houdt toch op," zoo roepen duizenden ons toe, die onder die indrukken verkeeren, „houdt op met een godsdienstig lied, ziet om u heen, steekt de handen uit

de mouwen, zingt niet en bidt niet, maar werkt, wroet desnoods in de aarde, maar voert het een of ander uit!"

Wat zullen we antwoorden op die verwijtende vraag, op die ironische aanklacht? Wat anders dan 't geen ons daar straks zoo schoon werd toegezongen:

> Neen, juist in dagen van strijd en van tranen,
> 't Oog op een donker, onzeker verschiet,
> Klinke op steile en moeilijke banen
> Dubbel veerkrachtig 't godsdienstige lied.

't Lied in 't algemeen, maar vooral 't godsdienstig lied, wordt juist uit den nood geboren, is een kind van tranen en smarten, groeit op in dagen van druk. Luther zong zijn triumfzang „Een vaste burgt is onze God," toen zijne aanhangers op den rijksdag te Augsburg hunne zaak hadden te verdedigen tegen miskenning en verdrukking en hij zelf, nog onder den rijksban gebogen, hen enkel van uit Coburgs vesting bemoedigen kon. Paul Gerhard stemde zijn „Beveel gerust uw wegen" aan toen hij, uit Berlijn gebannen, met zijne vrouw in een armoedige herberg nederzat. Marnix van St. Aldegonde zong zijn Wilhelmus van Nassouwen in 't heetst van den tachtigjarigen oorlog, toen de zaak van geloofs- en gewetensvrijheid dreigde onder te gaan. Zoo ook thans. Hoe komt het, dat in deze donkere dagen de muziek voor zoovelen een engel uit den hooge, een bode des hemels is? Omdat tot haar het woord geschiedt: „Troost, troost mijn volk!"

Volk van Neêrland, gij zijt niet langer, wat ge waart in vroeger eeuwen. Uw militaire roem verbleekte, uw koloniale luister taande, onder de volken van Europa zijt ge niet langer wat gij eenmaal waart en de tragische ondergang van een vorstenhuis, zoo nauw met uw historie saamgeweven, stemt u droef. Maar er is een rijsje voortgekomen uit Oranje's afgehouwen tronk en dat koningskind, onze kleine koningin, is ons het symbool van een nieuwe toekomst.

> „Wat de tijd hem ook ontnam,
> Frisch en sterk bleef de oude stam."

Ja, tal van nieuwe uitspruitsels begint hij te vertoonen, de stam van ons volksbestaan; in de plaats van het onvruchtbaar politiek gekibbel een steeds meer geopend oog voor de nooden en de eischen van het sociale leven. Nog heeft zij iets te beteekenen onze kunst, onze wetenschap, onze industrie.

Nog leeft en steeds meer herleve onze godsdienstzin. Een godsdienstzin, die, hoe minder hij zich in dogmen en confessiën uit, des te meer de taal spreke van het warm en diep gevoel. In de plaats van 't Godsbegrip treedt voor ons op den voorgrond 't Godsbetrouwen, de diepe eerbied voor de goddelijke heiligheid,

het vertrouwen op de komst van 't Godsrijk, de liefde voor allen, die met ons van goddelijken bloede zijn. Boven den God van verre en daarboven staat de God van nabij en hierbinnen, de bezielende drang, de heilige macht in ons gemoed, die ons beschaamt en vernedert, ja maar ook opwekt en aanvuurt tot een leven van toewijding en strijd.

Die religieuze zin moet wekken en drijven ook tot het werk der menschenliefde, tot den socialen arbeid in allerlei gedaanten. O, 't is heerlijk, dat er thans zooveel voor de min bedeelden wordt gedaan, heerlijk, dat de eisch der sociale rechtvaardigheid zich steeds luider hooren laat, dat jong en oud zich gedrongen en gedreven voelt om iets voor anderen te doen. Maar hooren wij niet in dien drang de stem van Mozes, van Buddha, van Jezus bovenal, die, juist omdat zij zich naar het eeuwige uitstrekten het eindige hervormden, die, omdat zij God liefhadden bovenal den naaste liefhadden als zichzelven, in zichzelf en in anderen het hoogere opzochten, ontdekten en waardeerden? Juist als het een tijd van werken en van strijden is, is 't ook een tijd van zingen. 't Godsdienstig lied, door de machtige tonen van het orgel begeleid, moet het vertrouwen wekken, de geestdrift aanvoeren, de strijders onderling verbinden. Gij jongen en ouden dan, die van verre staat met slaperige oogen, met loome leden, met visschenbloed in de aderen, wordt wakker, laat een orgeltoon u ruischen door de ziel, een psalm u vloeien van de lippen, zingt van uw eigen kleinheid en van de grootheid Gods, van de ellende der zelfzucht en van de heerlijkheid der zelfverloochenende liefde, stemt in met het „Soli Deo Gloria!"

Ja, u wijden wij de tonen van ons orgel, u de liederen van ons hart, o God, die u uit den mond der kinderen lof bereidt, wien al wat adem heeft moet loven. U zij onze angst en onze twijfel, onze schuld en onze matheid geklaagd en beleden, u onze vreugde en onze arbeid toegewijd!

Gemeente. Lied 145.

1890.

CATHOLIEK EN PROTESTANT. [1])

Onlangs hield Allard Pierson in de algemeene vergadering der Maatschappij tot bevordering van Nijverheid eene rede over de nieuwe richting in de kunst, waarvan het verslag een diepen indruk op mij heeft gemaakt. Hij onderscheidde daar de oostersche, de classieke en de nieuwe kunst. De eerste kenschetste hij als de symbolische, die gedachten weergeeft als kracht, schoonheid, weelde, bij de aanschouwing der natuur ontstaan. In de classieke kunst verdwijnt de symboliek en maakt zij plaats voor den eenvoud van het menschelijk beeld. Hier is de kunst zoozeer één met de natuur, dat de Helleen nooit gevoelde, dat er verschil was tusschen natuur en kunst. In Griekenland viert de kunst die heerlijke bruiloft met de natuur, waarvan de classieke meesterwerken de vruchten zijn. Doch het Christendom kwam die harmonie verbreken. Het maakte in de wereld scheiding tusschen goed en kwaad, tusschen mooi en leelijk. Het schonk grootere diepte aan het gemoed en wekte daarin het verlangen naar iets beters en hoogers. Onder dien invloed stelt de nieuwe richting in de kunst de individualiteit, het persoonlijk gemoedsleven op den voorgrond. In haar geeft de kunstenaar zichzelf, zoo als hij is, met de naïveteit van het kind, zonder te vragen naar een maatstaf door wetenschap, wet of gewoonte aangelegd. Al wat genie is, is naïef: zonder naïeveteit geen genie. Geniaal is de mensch, die onmiddellijk doet, en waarvan Goethe gezegd heeft: „Ein Künstler ist ein Mensch von Gottes Gnaden," hij die onder alle omstandigheden zich zelf durft zijn en daardoor soms is, als het kind, dat ontzettend lastig kan wezen, maar in wien men toch ten slotte om zijne geniale naïeveteit welgevallen heeft.

In die onderscheiding, in die kenschetsing vooral van de nieuwe richting in de kunst, is ongetwijfeld veel moois en waars. Alleen is 't uisterst moeielijk scherp de grenzen te trekken tusschen naïeve individualiteit en teugellooze willekeur, tusschen den kunstenaar

1) Mijne hoorders in de Vrije Gemeente zullen in dit woord, hier en daar, de toespraak herkennen door mij 21 Juni 1891 gehouden.

door Gods genade en den kunstenaar naar willekeur en luim. Niet ieder, die zich kunstenaar noemt, heeft de macht en het recht om zich zelf te wezen. Daartoe moet hij eerst, onder den machtigen invloed van zijne meerderen, zijn innerlijk zelf ontwikkeld hebben en gevormd.

Wat van den kunstenaar geldt, geldt van den mensch in 't algemeen. Niet allen kunnen wij kunstenaars wezen, maar wel moeten wij allen menschen zijn. En als menschen hebben wij aan den eenen kant onszelf te zijn en te geven, aan den anderen kant ons door anderen te laten leiden en voorlichten. We mogen niet maar willekeurig doen wat ons in 't hoofd, zeggen wat ons voor den mond komt, maar dat alleen, wat waarachtig en echt menschelijk is, dat, waartoe God ons roept. Met andere woorden, we moeten tegelijk Catholiek en Protestant zijn; gehoorzamend aan de algemeen menschelijke wet en volgend onzen eigen aandrang; waardeerend wat altijd en overal door allen is gevoeld en protesteerend tegen de willekeurige tirannie der overlevering. Laat ons in enkele trekken, aan kunst en leven ontleend, die gedachte ontwikkelen.

De kunstenaar, de mensch in 't algemeen behoort zichzelf te zijn. Nemen wij een onzer grootste meesters, Rembrandt, tot voorbeeld. Wat ons in hem 't meest treft is zijne sprekende individualiteit, zijne karakteristieke persoonlijkheid, waardoor ge hem uit duizenden herkennen zoudt [1]). Is hij niet bij uitnemendheid de Nederlandsche schilder, die met de nevelen en de grauwe tinten van ons laag en vochtig land op wonderbare wijze weet te tooveren? Uit de nevelen, tegen den donkeren achtergrond, komt menigmaal een figuur te voorschijn, waarop de schilder al het licht heeft laten vallen. Zoo in de „Nachtwacht" het geheimzinnig meisje, dat den vogel draagt, wier geel kleed, met een blauwachtige pelerine overdekt, door een tooverachtig licht bestraald wordt. Zoo in den Simeon in den tempel, de grijsaard met het kind op de armen, scherp afstekend tegen de donkere gestalte der priesters en schriftgeleerden, die hem omringen.

Zichzelf is Rembrandt in het weergeven van de wisselende en tegenstrijdige aandoeningen, die vaak de hoofdpersonen in zijne tafereelen vervullen. Zoo in zijne voorstelling van Abraham's offerande, waarin hij den toeschouwer tegelijk den ernst van het gevaar, dat Isaac bedreigt en de zekerheid van zijne bevrijding doet gevoelen. Daar ligt de knaap ontkleed en gebonden op het altaar, als een willig slachtoffer. Zijn vader heeft het mes gegrepen

1) Hier is 't een en ander ontleend aan het keurig boekje van Ath. Coquerel fils, „Rembrandt et l'individualisme dans l'art", dat ons heel wat dieper blik doet slaan in 's meesters werken dan het hooggeroemde, maar nevelachtige „Rembrandt als Erzieher".

en op zijn gelaat, waarop hevige smart staat te lezen, vertoont zich nochtans niet de minste aarzeling. Intusschen grijpt de engel, niet tevreden met Abraham uit de verte toe te roepen, zijn rechterarm. Deze laat het mes vallen en, terwijl de geblinddoekte Isaac, stom en gelaten, den doodsteek verwacht, weet de aartsvader reeds, dat zijn zoon gered is en wordt zijn vreeselijke angst verdreven door de blijdschap der verrassing.

Elders herkent de oude Jacob het bebloede kleed van zijn geliefden zoon. Terwijl de gewaande dood van zijn lieveling hem een ontzettenden angstkreet ontlokt, speelt op zijne knieën de vijf- of zesjarige Benjamin, die den bloedigen rok nog niet in 't oog kreeg, zinnebeeld van het jonge, dartele leven, zich van geenerlei gevaar bewust.

Zichzelf is Rembrandt bovenal in de natuurlijke, realistische wijze, waarop hij de menschen in 't algemeen, maar vooral de bijbelsche figuren weergeeft. Van heiligenkransen en aureolen hier geen spoor. Niet te vergeefs had hij verscheiden jaren in Amsterdams Jodenbuurt gewoond en daar het woelig en bedrijvig leven, de nationale eigenaardigheden der zonen Israëls nauwlettend bespied. Zijne apostelen en profeten, zijne aartsvaders en rabbijnen zijn gewone joden. Zijn heilige familie is een timmermansgezin. Door het open venster, waarin de Oostersche zon haar volle stralen vallen doet, ziet ge in een verblijf, dat woon- en werkplaats tevens is. Daar staat een timmerman met opgestroopte mouwen een plank te schaven. Daar geeft een jonge moeder, op een lagen zetel neergehurkt, de borst aan haar kind. Daar staakt een oude vrouw een wijle hare lectuur, om den zuigeling te bewonderen. Die timmerman is Jozef, die moeder Maria, die oude vrouw Hanna, dat kind Jezus. 't Is eenvoudig een arbeidersgezin, maar de heiligheid van de moederliefde, van den arbeid, van de vrome overpeinzing spreekt er u uit toe, alles door Gods lieve zon bestraald. Ja, als hij in den storm op zee het scheepje schildert, heen en weer geslingerd door de baren, en de verheven kalmte van den meester tegenover de hevige angst der jongeren stelt, dan spaart hij, haast al te realistisch, ons het schouwspel niet van een discipel, door zeeziekte overmand.

„Het meest verrassende dat Rembrandt in dit genre gaf," zegt Coquerel, „is misschien een teekening, die helaas verloren ging, maar gelukkig als gravure bewaard bleef, *de ledige stoel* genaamd. Daar schittert de hoofdpersoon, in den letterlijken zin des woords, door zijne afwezigheid. Herhaaldelijk had de kunstenaar Christus voorgesteld tusschen de beide Emmausgangers; stouter greep deed hij, toen hij het oogenblik schilderde, waarop de Meester, na het gebed bij het breken des broods te hebben uitgesproken, verdwenen is. In een eenvoudig vertrek is een landelijke maal-

tijd aangericht; op den voorgrond is aan de tafel een leerling gezeten, wiens handen, gevouwen bij het gebed, zich nog niet meer dan halverwege hebben kunnen scheiden, terwijl hij, verstomd van verrassing en bewondering staart op de plek, die zijn meester ledig heeft gelaten. Zijn metgezel, tegenover hem gezeten, heeft den tijd gehad om op te staan; van schrik verbijsterd staat hij tegen een muur gedrukt, de beide geopende handen opgeheven, met verwrongen trekken. Ook hij kan de oogen niet afhouden van den zetel, dien Jezus zoo even nog innam. Deze is niet van de tafel afgeschoven, als had iemand dien verwijderd om zich terug te trekken, maar hij wordt bestraald door een schitterend licht, als verblindend en vluchtig spoor van de aanwezigheid van den verrezene". Ziehier een idealisme, dat met het zoo even genoemde realisme een scherp contrast vormt.

Zoo is Rembrandt, zoo is de echte kunstenaar zichzelf, zoo protesteert hij tegen de conventie en den sleur. Zoo geeft hij de dingen en de menschen, gelijk hij die zelf gezien, gevoeld en in zich opgenomen heeft. Zoo zoekt hij de schoonheid en heiligheid van 't menschelijke, niet in den stralenkrans, noch in het officiëel gewaad, zoo is alles hem gewijd, wat waarachtig menschelijk en natuurlijk is, wat door eenvoud en waarheid spreekt tot zijn gemoed. Maar tegelijk is Rembrandt, is de echte kunstenaar Catholiek. Hij wil leeren van de groote meesters, die hem zijn voorgegaan. Wat schoon en goed is brengt hij van alle zijden saam. Zijn woning moet een soort van kunstmuseum zijn geweest. Romeinsche marmers en keizerbusten vond men er nevens Italiaansche schilderijen. Gravures naar Leonardo da Vinci, naar Michel Angelo en Raphaël bestudeerde en copieerde hij met groote zorg. Zoo vindt men onder zijne werken een nauwkeurige copie van het beroemde Avondmaal. Eerbiedig maar zelfstandig tevens staat hij tegenover dit kunstwerk. Want terwijl de Italiaansche meester door drie kleine vensters het licht laat vallen, maakt de Nederlandsche daarvan een enkel breed en schitterend raam en toont hij zich weer den toovenaar met het licht.

Algemeen-menschelijke aandoeningen geeft hij in zijn werken weer: kinderlijke blijdschap en folterende zielsangst, heftige verontwaardiging en innig welgevallen, diepe smart en blijde verrukking. Hij is een mensch en acht niets menschelijks van zich vreemd. Vandaar dat in alle oorden van de wereld zijne meesterwerken worden aangetroffen, dat de museums van Amsterdam en 's Hage, van Berlijn en Cassel, van Londen en Petersburg ze elkaar betwisten. Menschen als hij zijn niet van éénen tijd, maar van alle tijden, behooren niet aan één volk, maar aan alle natiën toe.

Wat geldt van den kunstenaar, dat geldt ook van den mensch, bovenal van den godsdienstig-zedelijken mensch. Nemen wij de figuur van Jezus, zooals zij in de evangeliën voor ons staat, dan treft ons ook in hem dat hij Catholiek is en Protestant tevens. Catholiek is hij, in zoover hij uitgaat van de algemeen menschelijke behoefte aan troost en verlossing, aan verzoening met God en met het lot. Niet om te ontbinden, maar om te vervullen kwam hij. Hij breekt de wet niet af, hij stelt haar niet ter zijde, maar hij ontdoet haar van al wat plaatselijk is en tijdelijk, vormelijk en ceremoniëel, opdat uit de schaal de pit, uit den bolster de kern te voorschijn kome. Met stouten greep vat hij al hare voorschriften saam in de twee hoofdgeboden: heb God lief bovenal en den naaste als u zelven. Hij staat op de schouders der profeten. Hij voelt zich hun zoon, hun erfgenaam, hun geestverwant, „Barmhartigheid, niet offerande" in die eene hoofdgedachte vat hij samen al hun werken, denken, leeren. Dat is de korte zin der lange rede. Catholiek is Jezus in zooverre hij niet enkel de groote gedachten van Mozes en de profeten tot de zijne maakt, maar ook met de hoofdbeginselen van Buddha en Kong-fu-tse, van Socrates en van de nieuwere Stoïcynen instemt. Vijandsliefde wordt immers niet alleen door het Christendom, maar ook door de Indische wijsheid gepredikt; wederkeerigheid is niet enkel Jezus', maar ook Confucius' lievelingsdenkbeeld; in zachtmoedigheid en zelfbeheersching ontmoeten elkaar Jezus en Paulus ter eene, Epictetus en Marcus Aurelius ter andere zijde. „De deugden vragen niet naar casten" zegt Buddha; „menige Heiden gaat de Joden voor in 't koninkrijk Gods" zegt Jezus. Wat in 't diepst van alle menschenharten weerklank vindt, wat op den bodem ligt der menschelijke ziel, dat is voor alle waarachtige profeten de kern en het merg der religie, daarin zijn zij als echte Catholieken één.

Maar juist omdat zij zuiver-Catholiek zijn, omdat 't hun bovenal om het algemeen en echt menschelijke te doen is, daarom zijn zij ware Protestanten tevens. Daarom protesteeren zij tegen al wat het zuiver menschelijke verminkt en miskent, aan banden legt en onderdrukt. Daarom komen zij in verzet tegen alle willekeurige inzettingen en menschenvormen. In naam der vrije menschelijkheid stelt Jezus tegenover de inzetting der ouden zijn „Voorwaar, ik zeg u". Tegenover de beperkte naastenliefde stelt hij de algemeene menschenmin, tegenover de willekeurige beperkingen van den eed en de kleingeestige casuïstiek daarmee gedreven, het onbepaald verbod daarvan en 't nobele beginsel „uw ja zij ja, uw neen zij neen", tegenover het „oog om oog en tand om tand" de veroordeeling van alle tegenweer in eigen belang. Heel de kleingeestige Sabbathswetgeving doet hij te niet door

het groote beginsel: „de Sabbath is om den mensch, niet de mensch om den Sabbath"; alle omslachtige spijswetten veroordeelt hij door 't eene woord: „Niet wat den mond ingaat, maar wat den mond uitgaat, dat verontreinigt den mensch".

Hier staat de vrije persoonlijkheid met haar souverein gezag tegenover alle Rabbijnenscholen en priesterkringen. Hier spreekt de mensch bij Gods genade, de Godszoon die leert en doet wat hij van zijn Vader gehoord en gezien heeft.

Ziedaar het ideaal, dat in de verte en in de hoogte ons allen voor den geest moet staan; waarnaar wij hebben op te zien, waarheen we ons hebben uit te strekken met heilig zielsverlangen. Wees u zelf, volg den drang van uwe natuur, ontwikkel, handhaaf uwe individualiteit, mits het inderdaad uw hoogere natuur zij. Want velen, overmoedig en brutaal, willen zichzelf zijn, eer zij daartoe den noodigen ernst, de zedelijke kracht bezitten, eer zij daarvoor het onmisbare fonds hebben vergaard.

Er is tegenwoordig bij jonge kunstenaars een streven om op alle classieke vorming, alle academisch onderricht uit de hoogte neer te zien. Zij trekken den neus op voor de kunstwerken der oudere meesters. Zij steken den draak met het voorschrift om die te bestudeeren, te copiëeren en zich eigen te maken. Dat wil maar aanstonds eigen impressiën geven, hoe vaag en zwevend, hoe onbekookt en onbeduidend ze ook mogen zijn. Alsof niet ieder in zijn vak moest beginnen met op de schoolbanken zich eenvoudig neer te zetten! Alsof de kunstenaarsaandrift maar van zelf ontvlamde, de maarschalksstaf met één stouten greep veroverd werd. Eerst geluisterd naar het woord van den meester, gehoorzaamd aan 't gebod van den meerdere, gebogen voor 't gezag van wie boven ons staat. Is er een greintje oorspronkelijkheid en eigen aanleg, dan gaat het niet te loor door van anderen te leeren, dan wordt het integendeel daardoor ontwikkeld en gewekt.

Maar is het ontwaakt, heeft men eens zichzelf gevonden, iets van den goddelijken drang in zijn binnenste gespeurd, dan ook moedig eigen weg gegaan. Dan uitgesproken in kleuren, woorden, daden wat er leeft in eigen ziel. Er zijn maar al te veel leerlingen naar 't beeld des meesters gefatsoeneerd en gemodelleerd. Leerlingen die, bij gebrek aan beter, 's meesters zwakheden overnemen en zijne fouten navolgen; flauwe copieën, zwakke echo's van 't oorspronkelijke, maar waaraan alle kracht en heerlijkheid ontbreekt. Neen, zijn wij eenmaal overtuigd van 't goed recht van onze meening, voelen wij, dat we uit ons zelf iets te zeggen hebben of te doen, dan ook niet geaarzeld en geschroomd. Zoo min gij de fontein verbieden kunt hare wateren op te stuwen, of den bergstroom zich benedenwaarts te storten met donderend

gedruisch, evenmin kunt ge een diep gewortelde overtuiging verhinderen zich uit te spreken en zich in daden om te zetten. Wie niet anders kan dan zichzelf te zijn en te geven, die zij, die geve zichzelf.

Doch hij late ook anderen zichzelf zijn op hunne beurt. Hij trachte te leven en te laten leven, hij eerbiedige ieders richting, zienswijze en persoonlijkheid. Dat geldt in de kunst. Men verhaalt van Rembrandt, dat hij in de verschillende huizen, die hij achtereenvolgens te Amsterdam bewoonde, telkens op den zolder een aantal vertrekjes liet inrichten voor elk zijner leerlingen afzonderlijk. Elk moest zijn eigen werkplaats hebben. Ieder moest leeren de kunst niet van anderen af te zien, maar op zichzelf te staan, te rekenen en te voelen. Cellulair in den goeden zin des woords moest hunne opleiding zijn. Toen een zijner leerlingen hem eens met vragen overstelpte, antwoordde hij: „Begin met in practijk te brengen wat gij weet; hebt ge dat gedaan, dan zult gij van zelf het middel vinden om verder te gaan."

Die methode heeft uitstekende vruchten gedragen. Geen meester heeft zulk een bont genuanceerde school gevormd als hij. Elk zijner leerlingen onderscheidt zich door zijne bijzondere eigenaardigheid. Welk een verschil tusschen de forsche, stoere figuren van een Van der Helst en de fijne penteekeningen van een Terburg, tusschen de kloeke dierenfiguren van een Paul Potter en Albert Cuyp en de landschappen van Ruysdael en Hobbema vol weemoedig sentiment. Elk heeft van den meester geleerd zichzelf te zijn en te geven, eigen indrukken van natuur en leven weer te geven in eigen taal en trant.

Niet anders is 't op geestelijk, met name op godsdienstig gebied. Ook Jezus fatsoeneerde zijne leerlingen niet naar zijn model. Het type van Petrus, wispelturig, heftig en hartstochtelijk, verschilt hemelsbreed van dat van Thomas, zwaarmoedig en in zichzelf gekeerd; dat van Johannes, cholerisch en vurig in zijne liefde en in zijnen haat, is een gansch ander dan dat van Jacobus, den man der practische moraal en der nuchteren levenswijsheid. Een Protestant meer dan eenig ander is een Paulus, anderen roepend tot die vrijheid, waarin hij zelf heeft leeren staan.

Zoo ook in den tegenwoordigen tijd een staalkaart van godsdienstige richtingen en strevingen, zoo bont en veelkleurig, dat zij haast verbijsterend werkt. Hier de geloovige Israëliet zich houdend aan de voorvaderlijke overlevering en de voorschriften der synagoge, zijn spijswetten gehoorzamend, zijn Sabbath vierend met angstvallige nauwlettendheid. Daar de strenge Roomsch-Catholiek, voor wien de Mis een hoogheilig mysterie, de Kerk een goddelijke instelling is. Kerkelijke modernen met herlevende hoop en taaie volharding, zich nestelend in de kerk der vaderen, naast onkerkelijke modernen, die alleen van vrije vereenigingen

een nieuwe toekomst wachten voor 't godsdienstig leven. Naast de doleerenden, die met naïeve zelfbegoocheling hunne nieuwe stichting uitgeven voor de oude Gereformeerde kerk, de scharen van het Heilsleger, die door hun schelle tonen en bonte kleuren de algemeene aandacht trekken. Tegen hunne zenuwachtige, overspannen, geruchtmakende vormen van godsdienst hebben wij onze welbekende en wettige bezwaren. Maar dit neemt niet weg, dat wij hunne practische pogingen tot redding van menschen eerbiedigen en steunen kunnen. Zulk een poging werd in den laatsten tijd door hen ondernomen, waar zij in Amsterdam, in navolging van 't geen hun generaal Booth in Londen deed, een wijkplaats voor zwervers openden, voor dezulken, die door verschillende omstandigheden en oorzaken van den maatschappelijken ladder afgetuimeld zijn, zoo zij er al ooit op gestaan hebben, en die langzamerhand alle hoop op een menschwaardig bestaan hebben opgegeven en dus hun geestkracht verloren. „Meestal in lompen gehuld", zoo heet het in de circulaire, waarin zij deze poging aanbevelen, „vervuild, vol ongedierte en aan andere onreinheid lijdende, uitgeput door gebrek, verzwakt naar lichaam en ziel, maken zij een indruk, die menig hart doet bloeden. Wat wij als verkondigers van *practischen godsdienst* wenschen te doen, is de practijk van onzen godsdienst aan deze menschen te toonen en de hand uit te steken tot redding dier gevallenen, zonder onderscheid van landaard of geloofsbelijdenis. Een eet- en slaapzaal staat daar open voor elk, die, zoo hij ze niet betalen kan, in de gelegenheid wordt gesteld het vereischte luttele kostgeld door eenigen eenvoudigen arbeid te verdienen." Is dat niet een poging tot redding van menschen, die de sympathie en den steun verdient van allen, die, hoe ook gekleurd of genoemd, iets voor anderen willen doen?

Die allen en zoovelen nevens hen die, mits uit innige overtuiging, in hun eigen huis wonen en hun eigen weg volgen, hebben aanspraak op eerbiediging van hunne individualiteit. Allen protesteeren zij op hunne wijze tegen 't geen hun onwaar schijnt en onrein.

Doch terwijl wij allen als Protestanten eigen weg volgen, hebben wij tevens allen Catholiek te zijn. Wel te verstaan niet Roomsch-Catholiek. Van het clericalisme hebben wij een hartgrondigen afkeer, en het doet ons goed aan 't hart, dat bij de jongste verkiezingen de stembus over een clericaal bewind een ondubbelzinnig vonnis uitgesproken heeft. Maar Catholiek in den ruimsten, breedsten zin van 't woord, eerbiedigend de algemeen menschelijke behoeften, ons buigend voor de goddelijke wet, die geldt voot allen.

Voor allen, hoe ook getint of genoemd, geldt het onverbidde-

lijk plichtgebod. Niet het aangename, niet het voordeelige en streelende, maar het goede is de hoogste levenswet. Wie haar op losse schroeven stelt, verliest zijn waardigheid en ernst, geeft zijn karakter prijs, laat zich verlokken tot al wat zelfzucht en zinnelijkheid hem als begeerlijk voorspiegelen. Zijn ze er niet, helaas, zelfs onder de hoogst beschaafden en wetenschappelijk ontwikkelden, die de hoogste menschelijkheid missen, omdat niet plicht maar lust hen drijft, die gaan spelen met eigen en anderer leven en de prooi worden van willekeur en luim. Dat zijn geen kunstenaars, geen menschen door Gods genade, maar onmenschen door eigen willekeur. Welke voor ieder in 't bijzonder en in elke bepaalde omstandigheid de eisch is van den plicht, dat vereischt een ernstig en vaak ontzaglijk moeilijk onderzoek, maar dat die plicht gevolgd moet worden, lijdt niet den minsten twijfel.

„Doe wat gij moet, laat er van komen wat er wil," dat is de algemeen menschelijke wet.

Catholiek evenzeer is de wet der toewijding, de stem die ons zegt: wat gij zijt en hebt en doet, heeft ten slotte enkel waarde, voor zoover het de gemeenschap ten goede komt. Elk heeft zijn gave te leggen op het altaar der menschheid; offeraars zijn wij allen en, gelijk Kaïn offerde van zijne veldvruchten en Abel van zijn vee, zoo hebben wij te offeren van ons geld, van onze kennis, van onze talenten en vermogens. Elk geve wat hij heeft.

Voor allen onmisbaar is eindelijk de drang naar 't hoogere, de zin voor het ideale, de liefde tot God. Zonder haar mist het leven zijn hoogste wijding, zijn warmsten gloed, zijn innigste poëzie. 't Is niet de vraag, hoe hij God noemt, zelfs niet of gij Hem noemt, maar 't is de vraag of ge uit deze lage sferen, waar zooveel nevelen hangen van bekrompen vooroordeel, van zelfzuchtig winstbejag, van ellendige tweespalt opziet naar een hoogere wereld, waar enkel licht en liefde woont. 't Is de vraag, of de dorst naar het Oneindige u kwelt, of ge, zij 't ondanks uzelven, de oogen hemelwaarts heft. Van die hoogste behoefte getuigen alle torenspitsen, alle godsdienstige liederen, elke zucht, die opwelt uit het menschenhart. Dat is het eeuwig-Catholieke, dat geen menschenkind zonder zelfverminking kan ontberen.

Laat ons in dien zin Catholiek en Protestant zijn, afhankelijk en zelfstandig tevens, kinderen Gods en daarom als broeders voor elkaar verantwoordelijk, aan de hoogste wet gehoorzaam en juist daardoor vrij.

KUENEN HERDACHT.

Bij den aanvang van een nieuw jaar zien wij onwillekeurig achterwaarts, rondom ons en vooruit. Wij verlevendigen onze indrukken, rangschikken onze herinneringen, monsteren onze gelederen. En dan missen wij in de laatste een krachtig hoofdman, een machtig aanvoerder. Kuenen is niet meer! Dat is de diep-weemoedige hoofdindruk, waarmede wij, als vrienden van den godsdienstigen vooruitgang, het oude jaar besloten en het nieuwe intraden.

De 10de December blijft voor al zijn vrienden en vereerders een dag van diepen rouw. Toen werd hij, nog onverwachts, uit ons midden weggerukt. Wel wisten wij, dat hij in de laatste maanden niet meer de man was van weleer, dat een bedenkelijke kwaal zijn gezondheid ondermijnde. Wel hadden wij hem in de laatste Modernen-vergadering zijne gedachtenisrede hooren uitspreken met verzwakte stem en daarna de sporen van afmatting bij hem waargenomen. Maar hij arbeidde voort als van ouds en gunde zich geen rust.

Toen ik hem op 't eind van Juni de laatste maal ontmoette, ten huize van Prof. Loman, nam hij, als naar gewoonte, als gecommitteerde aan de eindexamens van het Amsterdamsch gymnasium deel, zag hij een deel van 't werk der jongelieden na en stelde hij zelf het rapport aan den Minister. Hij beloofde mij, spoedig eens te zullen aankomen. Helaas, ik heb zijn vriendelijk gelaat niet mogen weerzien!

Iets nieuws te zeggen van onzen afgestorven vriend, na al de woorden van dank en hulde aan zijn nagedachtenis gewijd, is een onmogelijkheid. Maar van hem te zwijgen is even onmogelijk. Elk geeft zijn eigen indrukken en raadpleegt zijn eigen herinneringen. De eigenschap van Kuenen, die op mij altijd den diepsten indruk maakte, was zijn groote bedachtzaamheid, zijn zachtmoedige wijsheid. Die bedachtzaamheid maakte hem tot een meester in de critiek. Zijne scherpzinnige ontleding van de boeken des Ouden Testaments in alle bijzonderheden te volgen en te waardeeren, is slechts aan weinigen gegund. Maar zijnen arbeid uit

de verte met bewondering gadeslaan en daarvan de hoofdresultaten opnemen en aan anderen meêdeelen konden met mij velen.

Trouwens hij had die hoofdresultaten aan alle belangstellenden in de geschiedenis van den godsdienst in zijn „Godsdienst van Israël" aangeboden, het werk, dat door Wicksteed, in zijn waardeerend artikel in The Academy van 26 December, zijn hoofdwerk is genoemd. Hoe genoten wij allen van de heldere uiteenzetting en de aanschouwelijke voorstelling van Israëls godsdienstige ontwikkeling! Hoe won die godsdienst voor ons aan waarde en beteekenis, nu hij ons als de vrucht van een geleidelijke evolutie werd voorgesteld, nu wij uit een ruwen natuurdienst allengs, onder de machtige leiding der profeten, een verheven zedelijk monotheïsme geboren zagen worden! Met hoeveel vertrouwen gaven wij ons over aan dezen kloeken gids, omdat wij wisten, dat iedere stap, door hem gezet, de vrucht was van rijp beraad. Hoe waardeerden wij daarom dubbel zijne gewijzigde inzichten, blijkende uit den tweeden druk van zijn „Historisch-critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds", waarvan helaas het derde deel nog niet voltooid is. Die wijziging van inzichten wordt hem door een blad als De Maasbode tot schande aangerekend. Geen wonder! De strenggeloovige Catholiek kent slechts éene waarheid, die in de geijkte kerkleer voor altijd is neergelegd, slechts één gezag, dat van den onfeilbaren Paus, dat alle tegenspraak verstommen doet. Wij zien in wijziging van inzicht een teeken van geestelijken groei, dan vooral, als zij de rijpe vrucht is van langdurig en zorgvuldig onderzoek. En dat was bij Kuenen in de hoogste mate het geval. Scholten en hij, hoezeer zij de wereld ook door hunne kettersche meeningen verbaasden, waren beiden conservatieve naturen en gaven beiden niet dan na zwaren innerlijken strijd een lang gekoesterd denkbeeld prijs.

Die bedachtzaamheid maakte onzen Kuenen tot een voorzichtig pædagoog. Als zoodanig deed hij zich kennen ook op onze Modernen-vergaderingen. Vooral tegenover de jongeren onder ons stelde hij altijd op den voorgrond, niet wat verdeelde, maar wat samenbond, niet wat wij moesten prijsgeven, maar wat wij behielden. Als *hij* een meening prijsgaf, had men het gevoel, dat zij niet langer houdbaar was. Als *hij* een standpunt verdedigde, plaatste men zich daarop zonder aarzeling. Zoo gaf — 't werd zoo juist opgemerkt door Oort bij zijn graf — zoo gaf zijne tegenwoordigheid, zijne leiding een gevoel van veiligheid.

Bedachtzaam was hij in de hoogste mate, ook als hervormer op godsdienstig en kerkelijk gebied. Aan de Ned. Herv. Kerk is hij tot zijn dood toe trouw gebleven. En daarom werd de

stichting van de Vrije Gemeente niet door hem toegejuicht. Wel waardeerde hij den kloeken moed, waarmee mijn broeder daartoe het initiatief nam. Wel bleef hij met belangstelling hare ontwikkeling volgen en was hij — hoe kon 't anders bij zoo ruimen blik? — vrijzinnig genoeg om ook in haar het goede te erkennen. Maar met ons meegaan deed hij niet.

Juist omdat ik op dit en menig ander punt van hem verschilde, is 't mij een dubbele behoefte mijn diepen eerbied uit te spreken voor zijn edele persoonlijkheid. Toen de slag gevallen was, zocht ik onwillekeurig de brieven weder op, vroeger en later van hem ontvangen en als kostbare relieken door mij bewaard. Van nieuws trof mij daarin zijne zachtmoedige wijsheid. Een paar voorbeelden.

In September 1888 kondigde Kuenen de Hollandsche bewerking van Salter's Zedelijke Religie, door mij ingeleid en aanbevolen, in „De Hervorming" aan. Eer de artikelen verschenen, schreef hij mij: „Van Loenen Martinet zond mij „Zedelijke Religie" met de vraag, of ik het wilde bespreken in „De Hervorming". Ik mocht hem dit niet weigeren, want hij klaagt te recht, dat hij te veel — als redacteur — aan zijn lot wordt overgelaten. Intusschen kreeg ik onder de lezing berouw. Hoeveel schoons Salter ook zegt, het boek in zijn geheel kan mij niet bevredigen. Is het hem ernst met de „religie" — en natuurlijk *is* het hem daarmee ernst — dan behoefde hij zich niet zoo tegenover „de oude godsdiensten" te stellen. Ik had veel liever aan een ander overgelaten, dit te zeggen — ook omdat gij met het boek zoo zijt ingenomen. Doch ik was nu eens aan de lijn, heb mijne bezwaren op het papier gebracht en ze — juist vandaag — aan v. L. M. toegezonden. Posito dat ik niet kon instemmen, zult gij, naar ik vertrouw, tevreden zijn over mijne bestrijding."

Een ander voorbeeld. In de Modernen-vergadering van 1889 was o. a. een debat gevoerd over ethisch pantheïsme en had ook ik, met alle bescheidenheid naar ik hoop, daarvoor partij getrokken tegenover Kuenen. Mijne denkbeelden daarover had ik nader uiteengezet in een artikel in „de Stemmen". Toen ik dat aan Kuenen toegezonden had, schreef hij mij, onder dankzegging daarvoor, het volgende:

„Ik heb mijzelven ernstig afgevraagd, of ik u eenige ruimte moest verzoeken voor eene korte toelichting mijnerzijds. Maar voorloopig althans heb ik daarvan afgezien. Al minder en minder heb ik lust om te discussieeren., al zou dat ook, gelijk in dit geval, kunnen geschieden op den meest vriendschappelijken toon. Allerminst lokt mij eene discussie over dit onderwerp aan. Wij kunnen over het godsbegrip niet altijd zwijgen, en dat behoeft

ook niet. In de Mod. verg. zou ik evenwel niet hebben deelgenomen aan die gedachtenwisseling, indien... niet, op grond van zijn ethisch pantheisme, losmaking van het Christendom had aanbevolen. Dit scheen mij kwalijk gemotiveerd, omdat ik in een waarlijk *ethisch* pantheïsme een vorm van het theïsme en geen strijd met het Christendom zie. Maar overigens laat ik gaarne aan ieder op dit gebied zijne voorstelling of zijn begrip — ook omdat ik, die bestrijdende, zoo licht den schijn van verkettering op mij zou laden, dien ik verfoei. Derhalve zullen wij het, zoo gij dit goedvindt, hierbij laten. Gij kent nu de motieven van deze onthouding en zult die, naar ik vertrouw, billijken."

Billijken deed ik die motieven natuurlijk, hoewel ik die onthouding zeer betreurde. Hoe gaarne had ik over dit gewichtig punt Kuenen's gedachten eens nader ontwikkeld gezien! Doch wat mij in beide brieven 't meest trof en mij noopte daaruit hier iets meê te deelen, was de beminnelijke humaniteit die, bij verschil van inzicht of nuance, niets zoozeer schroomt als den andersdenkende te kort te doen.

Wat mij betreft — waarom zou ik 't niet erkennen? — ik vroeg mij somtijds af met innerlijken schroom of Kuenen's omzichtigheid niet te groot was, of zij soms niet dreigde te ontaarden in schroomvalligheid. En 't deed mij waarlijk goed ook in Kuenen, met het oog op wien wij ons 't ontstaan van het dogma der zondeloosheid zoo goed verklaren konden, althans eenig spoor te ontdekken van menschelijke zwakheid. Te meer, omdat die ontdekking niet de minste afbreuk doet aan den hoofdindruk, dien wij van hem behouden, dien van rustige kracht. Van Mozes, wiens historische figuur en mythischen stralenkrans hij zoo door en door kende, had hij het geheim afgezien dat in deze lofspraak is vervat: „de man Mozes was zeer zachtmoedig, meer dan alle menschen, die op den aardbodem waren."

Zoo gingen in den laatsten tijd drie hoofdmannen van ons heen, Rauwenhoff, Reinhard Hugenholtz en Kuenen, die wij blijven herdenken met weemoedige piëteit. Doch hoe droef die terugblik ons ook stemme, wij vertwijfelen, wij versagen niet. Daarvoor leeft in ons te krachtig het vertrouwen op 't goed recht van onze beginselen. Daarvoor bewaren ons de gunstige teekenen des tijds.

Daartoe rekenen wij het vruchtbaar slib, dat Kuenen's invloed nalaat op de velden der orthodoxie. Steeds klimmend is het aantal der gematigd-rechtzinnigen, die zijne critische resultaten aan- en overnemen, die er niet langer aan denken het historisch karakter te handhaven van de scheppingsverhalen, of van de legenden der aartsvaders, of den Mozaïschen oorsprong van den

Pentateuch. Wel is en blijft het ons een raadsel, hoe zij daarmee kunnen paren hun vasthouden aan het supranaturalisme met den aankleve van dien, maar wij vertrouwen, dat de critische beginselen allengs zullen doorgisten in hun hoofd en hart en de atavistische overblijfselen van het oude standpunt zullen uitdrijven met zachten, onweerstaanbaren drang.

HET LICHT DER MYSTIEK.

Bij u, o God, is de fontein des levens, in uw licht zien wij het licht. Psalm 36 : 10.

Ons samenzijn van heden heeft, in tweeërlei opzicht, een eenigszins feestelijk karakter. Reeds heeft uw aller oog gerust, naar 'k hoop met eenig welgevallen, op de beide gekleurde vensters, aan weerszijden van ons hoofdraam aangebracht, die, beschenen door de vroolijke winterzon, door onze zaal een vriendelijk licht verspreiden. Wij danken ze aan ons versieringscomité en aan diegenen uwer, die 't met hunne bijdragen steunen. 't Schonk ons daarin een blijvende vrucht zijner bemoeiingen en verwierf zich een nieuwe aanspraak op onze erkentelijkheid. Op kosten van een lid onzer vereeniging werden de beide looze ramen, die zich achter deze vensters bevinden, in wezenlijke veranderd, opdat het licht in te breeder stroomen naar binnen vloeien zou. Die beide feestgaven zijn eigenaardig juist op dezen dag.

Eergisteren toch was 't vijftien jaar geleden, dat wij ons vereenigden in onze eerste samenkomst en elkaar toeriepen: „Vrees niet, gij klein kuddeke."

Dat kleine kuddeke heeft zich allengs uitgebreid. 't Is toegenomen in aantal, beteekenis en invloed, en al weten we zeer goed, dat we 't nog niet gegrepen hebben, neen, op verre na niet, dat er aan onzen stoffelijken en geestelijken bloei nog al te veel ontbreekt, toch hebben wij stof tot blijde dankbaarheid, ja maar ook tot ernstige zelfbeproeving. Toen de Vrije Gemeente in 't leven trad, waren 't twee idealen die zij zich stelde: onbelemmerde vrijheid van godsdienstig gelooven, denken en spreken en innige religie, warme poëzie, gezonde mystiek. De eerste hebben wij verkregen, aan de laatste ontbreekt nog al te veel.

Die gedachte maakte zich van nieuws van mij meester, toen ik onlangs een bezoek bracht aan onze Vlaamsche broeders, in wier midden ik te Gent een paar malen als spreker optrad. Ik verplaatste mij in hun warmen strijd voor het gebruik der Vlaamsche taal, waardoor zij het Belgische volk van zijn half-

slachtigheid verlossen willen, een strijd, waarin zij ons, Noord-Nederlanders, behoeven en begroeten als krachtige bondgenooten. Ik verlustigde mij in hun artistieken zin en staarde met welgevallen op de schilderachtige kerken en gebouwen, die Gent en Brugge in rijke mate opleveren. Ik voelde daarbij levendig de armoede en behoefte van ons godsdienstig leven aan gezonde mystiek en poëzie.

In gedachte treed ik met u de St. Bavokerk binnen, Gent's beroemde cathedraal. Wij plaatsen ons voor de schilderij der gebroeders Van Eyck, de Aanbidding van het Lam, het grootste en merkwaardigste kunstwerk der oude Vlaamsche school. Wij zien de triptiek geopend voor ons en vinden het verlossingsdrama hier symbolisch voorgesteld. In den geopenden hemel God den Vader, een krachtig man in schitterend gewaad, de driedubbele kroon op 't hoofd, den scepter in de hand; ter rechterzijde de Heilige Maagd in haar traditioneel blauw kleed, een diadeem op de blonde golvende haarlokken, lezend in het boek der waarheid; ter linker Johannes den Dooper met lange haren en strenge gelaatstrekken, een groenen mantel om de haren pij. Ter weerszijden de vreugde des hemels voorgesteld door een schare van engelen, die blijde liederen aanheffen, door de Heilige Cæcilia begeleid. Op het middelstuk het Lam, onmiddellijk omgeven door een kring van engelen, die als koorknapen het wierookvat zwaaien; rechts een dichte schare van martelaars, links een optocht van heilige vrouwen met rozen in 't haar en palmen in de handen. Op den achtergrond de torens van Jeruzalem met een blik op de blauwende bergen; op den voorgrond de profeten en apostelen en heidensche priesters, koningen, edelen, door hen tot het Christendom gebracht. 't Geheel is natuurlijk gegrepen uit een kring van voorstellingen, die ons vreemd geworden is, maar toch vervult het ons in zijn schitterende kleurenpracht met een gevoel van blijden triumf en belichaamt het zegelied uit het openbaringsboek: „Het lam, dat geslacht is, is waardig te ontvangen de kracht en rijkdom en wijsheid en sterkte en eer en heerschappij en lof!"

Ik betreed met u een der drie Begijnenhofjes, die men in Gent aantreft, in één waarvan zich 700 Begijntjes bevinden. Welke een hoorbare stilte op die rustige pleinen, voor de zedige gebouwtjes, waarin zij groepsgewijze samenwonen, elk van den naam van een heilige voorzien; welk een eigenaardige aanblik, ze allen in de kerk te zien neergeknield, de litanie eentonig prevelend, de hagelwitte huiven over 't hoofd, die ze na afloop van den dienst haastig opvouwen om, met het zwarte kleed bedekt, in den regen zoo snel mogelijk huiswaarts te keeren. We zien ons hier als met een tooverslag in de middeleeuwen verplaatst en over ons komt de stemming van „in een hoekje met een boekje".

We staan in de Onze Lieve Vrouwe-kerk te Brugge stil voor Michel Angelo's Madonna met het kind, een heerlijke marmeren groep, door den meester ontworpen, maar, naar 't schijnt, uitgevoerd door een andere hand. We doen eindelijk een bedevaart naar St. Jan's Hospitaal om er de schilderijen van Hans Memling te bewonderen. De Oud-Vlaamsche schilder, zoo luidt de legende, klopte op zekeren avond als een ziek soldaat aan de poort van 't gasthuis; hij werd door de nonnekens liefderijk opgenomen en verpleegd, kreeg medicijnen uit de oude apotheek, die nog even schilderachtig is bewaard gebleven, en gaf, daar hij niet had om te betalen, zijn schilderijen in ruil, gemaald met een innige nauwkeurigheid en fijnheid van trekken, thans veel te weinig gewaardeerd. 't Meest bekoorde mij zijne aanbidding der Wijzen, alle drie met dezelfde fijnheid en warmte geschilderd, terwijl, naar men wil, het gelaat van den schilder zelf zich op den achtergrond door 't venster vertoont.

Een wonderlijk gevoel maakt zich bij dit alles van ons meester. Uit dezen tijd, waarin alles bruist en gist om ons heen, waarin ruwe oproerkreten, schrille wanklanken ons van alle zijden in de ooren dringen, zijn we op eens overgeplant in een geheimzinnige wereld van rustige gepeinzen, stille gebeden en vrome kunstwerken. Goed dat wij er niet meer in leven! Zij zou ons, gewoon te leven op breede schaal en in koortsachtigen haast, te zedig, te benepen, te angstvallig zijn. Maar jammerlijk tegelijk, dat wij sommige elementen daarvan hebben prijsgegeven of althans veel te weinig bezitten! Komt in onzen godsdienst de mystiek en de kunstzin wel voldoende tot zijn recht? En zoo niet, hoe zullen we trachten die leemte aan te vullen?

Als wij de oude kerken in Zuid- en Noord-Nederland bezoeken, treffen ons telkens weer de sporen van de schendende hand der beeldstormers, daar in menigte te vinden. Wat al kostbare altaarstukken hebben zij vernield, wat al heerlijke beelden verbrijzeld, zonder te vragen naar schoonheid of kunstwaarde, alles verpletterend wat onder hunne handen kwam. Dat is jammerlijk en ergerlijk, maar 't is verklaarbaar tevens. Natuurlijk was het het hartstochtelijk verzet tegen den druk, zoo lang door de kerk geoefend op het gemoed en het geweten van duizenden, tegen een uiterlijke vertooning, waaraan het innerlijk leven ontbrak. Was niet de godsdienst in de Catholieke en is hij niet nog menigmalen in de Protestantsche kerk een zaak, van buiten af den mensch aangebracht en opgelegd? Een van buiten opgelegde leer, als een legkaart ineensluitend, maar dan ook als één geheel onvoorwaardelijk aan te nemen, te eer en te meer, naarmate zij ongerijmder en zwaarder te verduwen was. Wat al worstelende zielen,

die hunne ernstige bedenkingen tegen de leer der Drieëenheid of van het plaatsvervangend lijden, tegen het misoffer en de aanroeping der moedermaagd als zoovele aanvechtingen van den Booze bestreden, maar daarbij telkens weer iets prijs gaven van hun zelfstandige persoonlijkheid! Een van buiten opgelegd samenstel van kerkelijke plechtigheden, van sacramenten, die, alleen omdat ze werden bijgewoond of aangenomen, de genade Gods meedeelden op wonderbare wijs. Zoo worden b. v. in de schilderachtige kapel van het Heilige Bloed te Brugge nog wekelijks eenige droppelen van het gewaande bloed van Christus den geloovigen vertoond en het kistje, dat ze bevat, door hen gekust met bevende lippen.

Dat juk werd gewelddadig afgeschud, heel die heiligen- en ceremoniënkraam dooreen geworpen, maar daarbij ook met het badwater het kind weggeworpen, de mystiek en de poëzie die in de vormen was versteend, met hen terzijgesteld. Of was niet het Protestantisme, gelijk iedere reactie, eenzijdig? Het vertrapte frissche bloemen en doodde een schat van poëzie. Het deed de ontnuchterde menigte staren op naakte, witte wanden. 't Verhief de dogmatiek op den troon, het bracht de confessie in eere, 't gaf een ruime plaats aan redeneering en bespiegeling, maar schoof op den achtergrond het warme gemoedsleven, de teedere mystiek.

En toch, zonder mystiek kan een godsdienst niet leven. Zonder dien inkeer in zichzelf, die bijwijlen de oogen sluit voor de rijke, bonte wereld daarbuiten, kan hij niet warm en krachtig zijn. Zij vertegenwoordigt het aandeel van het gevoelsleven in de religie. Zij is het streven naar een onmiddellijke betrekking tot God. Ze duldt niet, dat zich iets tusschen haar en het voorwerp van haar aanbidding plaatse. Van daar dat in tijden van kerkpraal en priesterdwang de eenvoudige vromen zich terugtrokken in „de kapel van het hart." Vandaar haar pantheistische tint, haar innige gemeenschap met Hem, in wien wij leven, ons bewegen en zijn, haar opgaan en verborgen zijn in God.

Alles hangt af van het licht, dat valt op een landschap, in een kerk, op een menschenschare; ontbreekt dat licht, dan is het landschap dof en grauw, kleurloos en nevelachtig. Maar valt het op geheimzinnige-tooverachtige wijze door de boomstammen heen, speelt het tusschen de takken, tint het de bladeren met een gouden gloed, gaat het een strijd aan met de nevelen, dan komt er leven in de natuur. Straalt het licht door de gekleurde vensterruiten, dan speelt door de cathedraal die geheimzinnige tint, die ons droef en tevens blijde stemt, die de tranen in de oogen lokt en tegelijk een glimlach brengt om de lippen, die ons het beeld is van het wondere leven met al zijn raadselen en strijd.

Wie zal dat licht verklaren en beschrijven, wie haarfijn ontleden de stemming die het wekt in ons gemoed? 't Is een „ick en weet niet wat," een gevoel dat zich in geen woorden laat uitdrukken, een mengeling van fierheid en ootmoed, van vertrouwen en twijfel, van kracht en teederheid, 't Is in één woord, 't licht der mystiek, die de ziel, 't leven der religie uitmaakt Die mystiek, gelijk ze uit de zedige en vredige figuren van Memling spreekt, heeft iets kinderlijks en rustigs, met een naïef en onbepaald vertrouwen ziet zij de wereld in, stil als 't gespeende kind aan den schoot zijner moeder, rustig als de knaap, die aan de hand zijns vader veilig voorwaarts treedt. Hoe komt het, dat in dezen tijd van strijd en woeling de eene mensch zoo bitter en naargeestig, zoo koud-critisch en onbarmhartig is, niets anders ziende dan de wonden en de fouten van de maatschappij, en de ander, trots alle raadselen en nooden, blijft hopen en gelooven, liefhebben en werken? Omdat de laatste wordt bestraald en bezield door het licht van vroomheid en vertrouwen, dat den eerste ontbreekt. Dat geloof dat, als wij 't hoogste zoeken, alles ten slotte ons ten goede medewerkt, dat het Godsrijk zeker komt, 't kan ons niet door redeneering worden aangebracht en evenmin ontnomen. 't Is niet de slotsom van een sluitrede, niet de conclusie van een betoog, maar 't moet ons als een warme lichtstraal vallen in de ziel. 't doet ons met den ouden psalmdichter zeggen: „bij u, o God, is de fontein des levens, in uw licht zien wij het licht."

't Licht ook van blijden levenslust, van kloeke zedelijke kracht. Want geeft de godsdienst zich enkel en uitsluitend over aan de aandoeningen van 't gevoel, is hij niets anders dan mijmeren, schouwen, zuchten, dan dreigt de klip van het mysticisme, dan wordt hij een wiegelen op gevoelsaandoeningen, waarbij de kracht te loor gaat en de moed ontzinkt.

Doet de ziekelijke mystiek, als reactie tegen een naturalisme, dat in den mensch enkel het dierlijke, neen het beestachtige opmerkt, zich niet voor in onze jongste letterkunde? Onthaalt zij ons niet vaak op een zwemmen en zwelgen in gevoelsaandoeningen, waarbij 't ons wee om 't hart wordt? Verlustigt zij zich niet in een uitrafeling van gevoels- en zenuwaandoeningen, bij voorkeur van de ziekelijkste en onnatuurlijkste? Wordt niet de mensch hier voorgesteld enkel als een speelbal, een slachtoffer van zenuwprikkeling en overspanning, zoo week als was, zoo slap en buigzaam als een bies, alsof er van zedelijke veerkracht, inspanning, weerstandsvermogen geen sprake meer kon zijn! Neen, het gevoel heeft enkel waarde als drijfveer tot handelen. 't Echt godsdienstige vertrouwen doet ons, ja, bij wijlen peinzend nederzitten en bidden in de binnenkamer, maar het drijft ons ook

weer uit de cel het werkzaam leven in. 't Waren krachtige mannen, die in de middeleeuwen die statige cathedralen, die heerlijke stadhuizen, die schilderachtige hallen bouwden. Wat al veerkracht leeft er in die forsche pijlers, wat al fierheid in die ranke torens, wat al kloekheid in die breede gewelven! Thans hebben wij die kracht noodig, niet tot den bouw van kerken in de eerste plaats, die zijn hoogsten bloeitijd heeft gehad, maar tot leniging van maatschappelijke nooden, tot bestrijding van sociale zonden, tot het leggen van de grondslagen van den nieuwen maatschappelijken tempel, die het persoonlijk plichtsbesef tot grondzuil, het gemeenschapsgevoel tot cement, de eenheid van stoffelijke en geestelijke welvaart tot kroonlijst hebben moet. Doch juist de meest practische barmhartigheid wordt geboren uit het diepst gevoel van deernis, de ernstigste poging om den klassenhaat te bezweren, uit het levendigst besef van rechtvaardigheid. Emotie, ontroering is de moeder van de daad. Hoe dieper de indruk van den nood der tijden, des te vuriger de ijver om te helpen, te redden en te dienen. Zoo wordt uit de fontein des levens, uit de bron van 't blij en moedig Godsbetrouwen de hoogste kracht geput.

't Verwarmend licht, dat ons bestralen moet, dat we thans vooral behoeven in ons godsdienstig leven, is eindelijk dat van schoonheidszin, van liefde voor al wat liefelijk en welluidend is. Of hebben niet honderden en duizenden der religie den rug toegekeerd, omdat zij optrad in zoo weinig aantrekkelijke vormen, omdat ze vaak zoo naakt en koud, zoo nuchter en prozaisch, ja, laat ons 't maar ronduit zeggen, zoo onbevallig en zoo leelijk was? In vroeger tijden zette men, als sprak 't van zelf, ja bij wijze van zelfkastijding zich neer in een ongezellige tochtige kerk met witte, kille wanden, om twee, drie uren achtereen te luisteren naar een dorre leerrede, behoorlijk in drie stukken, waarvan elk weer in drie onderdeelen afgedeeld, of om deel te nemen aan een eindeloos gebed of aan een gezang, dat zoo langzaam en eentonig mogelijk naar een vasten dreun werd aangeheven. Alles ter meerdere eere Gods! Thans heeft de plaats van godsdienstige samenkomst in aantrekkelijkheid te wedijveren met iedere andere en zich te vertoonen in eenvoudig vriendelijk gewaad.

Wat wij liefhebben en hoog stellen zullen wij zoo veel mogelijk eeren en sieren. Is niet de moeder er op uit, haar kind in een eenvoudig, maar aanvallig gewaad zoo gunstig mogelijk te doen uitkomen, klopt haar 't hart niet hooger van moederlijken trots als dat kind ook door zijn uiterlijke verschijning de harten wint en de oogen tot zich trekt? En zullen we dan onze religie, het kind van zooveel tranen en gebeden, met zooveel smart door ons gebaard, smakeloos en weerzin wekkend de wereld in doen

gaan? Alzoo haar prijs geven aan ruwe aanvallen en aan bitteren spot?

Neen, „vroomheid derft haar krone zonder schoonheidszin." Als we den godsdienst liefhebben, mag ons zijn kleed niet onverschillig zijn. Dan zullen we muziek en zang, poëzie en beeldende kunst zooveel mogelijk stellen in zijn dienst. Dan leggen we als de Wijzen uit het Oosten onze kostbaarste schatten neer aan de voeten van het Christuskind, dat in elke eeuw van nieuws geboren wordt, dat overeenkomstig de eischen des tijds telkens weer optreedt in een andere gedaante, maar altijd met het evangelie der verzoening en verlossing op de lippen. Van het uiterlijk gezag der Roomsch-Catholieke kerk willen wij niets weten, noch van haar vrees voor 't vrije denken, noch van haar priesterheerschappij, maar navolgen willen wij haar in de liefde tot de kunst die, mits sober en ernstig, door koorzang en orgeltoon, door beeld en schilderij, door een geheimzinnige mengeling van kleuren en tinten, den zin voor 't hoogere wekt. 't Beeld toch grijpt sterker aan dan het begrip. Een godsdienstige aandoening, die zich in woorden nauwelijks laat uitdrukken kan ons overmeesteren in de taal der tonen, in de poëzie der kunst.

Toch ga ons 't licht der vrije vroomheid boven alles.

Vrienden, ziet toe dat het licht in u geen duisternis worde. Laat het helder stralen en alles kleuren met zijn gloed. Wandelt als kinderen des lichts!

ZAAITIJD.

Matth. 13 : 3b

„Een zaaier ging uit om te zaaien", die welbekende aanhef van een der schoonste gelijkenissen uit het evangelie komt ons tegenwoordig telkens voor den geest. Want wij leven midden in den zaaitijd. Wel is hij in de natuur reeds weer voorbijgegaan en door den vollen zomer opgevolgd. Toch keeren wij met onze gedachten nog telkens terug tot de onvergetelijke lente en den heerlijken voorzomer die achter ons liggen. Een nieuwe warme levensadem ging in die dagen over bosch en veld. Heerlijker dan immer prijkte de natuur in volle pracht. Seringen en gouden regens geurden en gloeiden ons tegen. De meidoorns waren met een wit of rood feestkleed overdekt. De kastanjes staken hun witte luchters zegevierend omhoog. Alles tintelde van leven.

Leven ook op veld en akker. De landman dreef den ploeg weer door den grond en in de geopende voren strooide hij het zaad. Terwijl op de drukke markt verkocht wordt en gekocht, vaak met heel wat réclame en uiterlijk vertoon, terwijl een oorverdoovend rumoer heerscht op pleinen en straten, gaat de zaaier rustig zijnen gang, treedt hij voort met kalmen, kloeken tred en strooit hij onopgemerkt het zaad in den akker.

Terwijl de zaaitijd in de natuur is voorbijgegaan, is en blijft het zaaitijd in de geestelijke wereld. Een tiental jaren geleden vormde zich in Londen een vereeniging „De nieuwe broederschap" genoemd, die een tijdschrift onder den titel: „Zaaitijd" in de wereld zendt. Meer dan van alle uiterlijke hervormingen verwacht zij van de toepassing van ernstige beginselen op elks persoonlijk leven. Door die toepassing, meent zij, zal van zelf de inrichting van staat en maatschappij veranderen. Wij zelven moeten trachten ons huiselijk en maatschappelijk leven vrij te maken van de zelfzucht, die 't nog al te zeer beheerscht. Door woorden niet alleen, maar door ons persoonlijk voorbeeld bovenal moeten wij van ons geloof getuigen. Boven en voor een

veranderd samenstel van onze maatschappij gaat een vernieuwde zedelijke en godsdienstige bezieling.

't Is zaaitijd. Dat zouden wij in dezen tijd willen herinneren aan de onrustige uiterlijke hervormers ter eene, aan de bezorgde alarmisten ter andere zijde. Aan de hervormers, die van uiterlijke maatregelen alleen alle heil verwachten. „Weet gij," zoo roepen zij ons toe, „wanneer en waardoor de nieuwe tijd zal dagen en de tegenwoordige sociale ellende door betere toestanden vervangen worden zal? Door uitgebreid of liever algemeen kiesrecht, door vermeerderd toezicht op werkplaatsen en fabrieken, door een doortastende wetgeving op den arbeid, door belasting naar draagkracht, door invoering van leerplicht en persoonlijken dienstplicht en evenredige vertegenwoordiging"... Ongetwijfeld, zoo antwoorden wij, is in dit alles veel goeds en noodigs, zijn hier hervormingen genoemd maar al te lang door behoudzucht en angstvalligheid op de lange baan geschoven en hoe eer zoo liever in te voeren. Maar vergeet intusschen niet, dat het zaaitijd is. Strooi, terwijl ge misschien persoonlijk noch bevoegd, noch in staat zijt tot die hervormingen rechtstreeks meê te werken, strooi in uw eigen kring de beginselen van plichtsbetrachting en toewijding uit en zie hoe ge daardoor onwillekeurig tot de herziening van wetten en instellingen medewerkt.

't Is zaaitijd, dat roepen wij evenzeer aan alle hoofdschuddende alarmisten toe. „Welk een bange tijd", zoo jammeren dezen. „Alles staat op losse schroeven. Men weet niet langer, waaraan zich te houden. Alle booze geesten schijnen losgelaten op 't gebied van literatuur en kunst. De onbegrijpelijkste taal geeft men ons als poëzie te hooren, de bontste, schrilste kleurenmengeling in de schilderkunst te zien. 't Wordt ons groen en geel voor de oogen. Aan den grofsten wellust, aan de vuilste liederlijkheid viert men schaamteloos den teugel. Kreten van oproer en revolutie klinken ons van allen kant in de ooren. Waar moet dat alles heen!"

Vergeet niet, dat het zaaitijd is, zoo antwoorden wij. Als de akker wordt omgewoeld, komen er zware kluiten en harde steenen naar boven. Als de grond in den zaaitijd wordt bemest, zijn 't geen liefelijke geuren die u tegenkomen. Maar intusschen worden de kiemen gelegd van een nieuw en krachtig gewas. Zoo zitten er ook thans nieuwe gedachten en beginselen in de lucht, die te midden van allerlei onzin en dwaasheid, van groote en ijdele woorden, hun weg zullen vinden in de wereld. Ga gij intusschen voort te zaaien op uw wijs en op uw akker, rustig, moedig, onverpoosd. Stellen wij ons het beeld van den zaaier voor den geest, zijn geloof, zijn geduld, zijn toewijding, te midden

van teleurstellingen en bezwaren. Roepen we elkaar bemoedigend toe: „Zaaiers, zaait in Gods naam voort!"

Het beeld van den zaaier is door niemand onder de nieuwere schilders zoo juist en mooi geteekend als door den Franschen kunstenaar Millet. Als landbouwerszoon opgegroeid aan de rotsachtige Fransche kust had hij een open oog voor 't werk van den landman en van den visscher beide. Hij schildert den laatste als hij in de brandende zon het zeewier ophaalt aan het strand. Of het oude vrouwtje langs het zandpad afdalend met waggelenden tred, onder een zwaren takkebos gebogen. Of de ganzen in de dorpsstraat die, door de kinderen opgedreven, waggelen naar den waterpoel. Of een drietal vrouwen, die een nalezing houden op het korenveld, terwijl daar ginds op den achtergrond de gouden korenschoven schitteren in de helle najaarszon. Of ook en bovenal, den zaaier, die uitgaat om te zaaien. In zijn rustige, bescheiden figuur teekent hij ons al de kracht en de toewijding voor dat eenvoudig werk vereischt.

Met het oog op zijn schilderij rijst de geschiedenis van alle hervormers en profeten der menschheid ons voor den geest. Zij hebben eenvoudig hun gedachten en beginselen uitgestrooid onder de menigte, zonder te vragen hoe zij zouden neerkomen en wat men er van zeggen zou. Fier en moedig, kalm en onverschrokken gingen zij huns weegs. Jezus bovenal. Als de groote zaaier wandelde hij rond in Galilea's dreven. Daar vielen ze neer, de zaadkorrels van zaligsprekingen en wonderspreuken, van vragen en gelijkenissen, van gedachten stout en diep. Nu scherp als een tweesnijdend zwaard, dan zacht als een malsche zomerregen. „Deze mensch is van God gezonden", zei de een. „Hij is van een boozen geest bezeten", zei de ander. Hier werd hij als de Messias begroet, daar als een Godslasteraar uitgekreten, hier vergood en daar verguisd. En intusschen ging de zaaier voort, uit vollen buidel om zich henen strooiend, weldoende zonder om te zien.

Nog niet lang geleden koos een andere profeet die, hoe schitterend ook begaafd, toch niet in de schaduw van den grooten zaaier staan kan, zich dezelfde leus. Multatuli zette boven zijn ideeën het motto: „een zaaier ging uit om te zaaien". Hij zaaide het groote beginsel van recht voor den Javaan, van vrije studie, van zelfstandig denken. Hij deed een huivering van bewondering en afgrijzen door den lande gaan; hij gaf een krachtigen stoot aan de hervorming van ons koloniaal beleid. Hij schitterde door geest en vernuft; hij verwierf zich een breeden aanhang van vurige bewonderaars, van hartstochtelijke aanbidders zelfs, maar hij was niet altijd even kieskeurig op zijn zaad. Hij zaaide ook bangen twijfel, ruwe verdachtmaking, bitteren spot, verwarring van inner-

lijke vroomheid met uitwendige „goddienerij". Hij deed helaas wat een groot zaaier nooit doet, hij vestigde de aandacht op zich-zelf en riep met luider stemme tot het publiek, dat hij zich inbeeldde te verachten: „publiek, ziet ge wel hoeveel ik zaai en hoeveel ik lijd!" Zoo toonde hij, dat het niet onverschillig is wat en hoe men zaait, dat alles aankomt op de gezindheid van den zaaier en op het gehalte van het zaad.

Er schuilt in Jezus' woord een groot en onbegrensd vertrouwen. Vertrouwen op de kracht van het zaad en op 't vermogen van den grond om vrucht te dragen. De echte zaaier is idealist. Wie verdient dien naam? Niet hij, die zich onmogelijke hersenschimmen vormt, onbekookte plannen, nevelachtige utopieën, waarvoor ten slotte geen plaats is in de werkelijkheid, maar hij, die gelooft aan de waarheid van zijn eigen wezen, die durft afgaan op zijn hoogste aspiratiën, die zichzelf durft zijn, vertrouwen en verwezenlijken. Mist hij dat idealisme, dan doet hij een wanhopig werk. Een vader of moeder, een onderwijzer of opvoeder, die alle idealisme heeft uitgeschud, is een van de treurigste figuren, die men zich in de wereld denken kan. 't Ware dien mensch beter, dat hij nooit geboren ware. Onmisbaar is voor elk, die opvoedend en hervormend op zal treden het geloof in de waarde en de macht der persoonlijkheid, in persoonlijke roeping en verantwoordelijkheid. Gij weet hoe Taine, de scherpe Fransche denker, die ons onlangs ontviel, in zijn beroemde Geschiedenis der Engelsche letterkunde uit drie factoren elken schrijver zocht te verklaren: uit het ras, de omgeving en het oogenblik. Hoe schitterend is zijn werk, maar hoe onbevredigend tevens! Tot op zekere hoogte weet hij ons de groote geesten van Walter Scott en Byron, van Wordsworth en Shelley te verklaren maar er blijft altijd een onbekende X. Hij stuit ten laatste op het wonder, het mysterie der persoonlijkheid. Hoe komt het, dat van twee menschen, geboren uit hetzelfde ras, in dezelfde omgeving en onder dezelfde omstandigheden de een een machtig kunstenaar wordt of een bezield profeet en de ander een middelmatig werkman of een gebrekkig broddelaar? Dat komt van: „ick en weet niet wat", van dat hoogste en onuitsprekelijke in 's menschen persoonlijkheid, waardoor hij meer dan een product van eindige gegevens, waardoor hij meer aan God verwant en van Gods geslacht is. Alleen wie aan het goddelijke in den mensch gelooft, zoekt en vindt in hem het hoogste en het beste: plichtbesef en zedelijken ernst, verantwoordelijdheids- en gemeenschapsgevoel, meer waard dan kennis en kunst, smaak en bevalligheid, fortuin en stand. Ja ook 't geloof in de kracht en den zegen der gemeenschap kan de zaaier niet missen. Of wat beteekent een korenhalm, die op zichzelf staat, geslingerd, geknakt, straks voor goed ter neergeslagen

door den wind! Maar duizend en tienduizend halmen vormen saam een korenveld, al golvend en wiegelend dragen en steunen zij elkander, ze houden en werken elkaar omhoog. Ze leveren straks saam het voedzame brood.

Geloof in het zaad, maar ook geloof in den grond behoeft de zaaier, m. a. w. vertrouwen op de menschelijke natuur, op haar ontwikkelingsvatbaarheid en toekomst, haar hoogen aanleg en haar verborgen krachten. 't Vertrouwen, dat ook de stugste, schraalste akker, mits goed bewerkt, in zijne mate vrucht kan dragen, dat ook in den ruwsten mensch een betere kiem te vinden is. Als Zola de Fransche boeren teekent, dan zijn 't beesten, zwijnen, zich wentelend in het slijk, walgelijk om aan te zien, vuil van kleur en geur. Als Cremer daarentegen de Betuwsche boeren teekent, neen dan maakt hij er geen salonfiguren van, geen Arcadische herders, maar toch weet hij onder de ruwe schors trekken te vinden van innige goedhartigheid, van kinderlijke naiveteit en trouwe hulpvaardigheid, die voor wie goed ziet werkelijk aanwezig zijn. En als Jezus een handvol Galileesche visschers en tollenaars voor zich ziet, durft hij tot hen zeggen: „gij zijt het licht der wereld en het zout der aarde," dan durft hij hun toeroepen met een onbegrensd vertrouwen: „Weest volmaakt, gelijk uw Vader in de hemelen volmaakt is!"

Waarlijk de menschelijke natuur heeft een religieuzen ondergrond, die soms voor den dag komt als gij 't het minst had verwacht. In een volksvergadering hoorde ik onlangs een sociaaldemocraat spreken, die in 't vuur zijner rede zich bij ongeluk of bij geluk 't woord: „Goddank!" ontvallen liet. Een ander viel hem daarom hard en uitte in lompe taal zijn ergernis, dat hij zulk een onmogelijk, ouderwetsch woord op de lippen nemen kon. Doch onze vriend zette hem behoorlijk terecht met de opmerking, dat wie te koop loopt met zijn schetterend ongeloof nog erger is dan hij, die pronkt met zijn geloof, de schreeuwende Jan Rap nog bedenkelijker dan de Pharizeër, biddend op den hoek der straat. Zou er in hem, zoo dacht ik, niet iets zijn overgebleven van die behoefte aan het hoogere, waardoor hij een zoo ruwen aanval verontwaardigd afslaan moest? Een ander zoogenoemd ongeloovige, die een pijnlijke operatie moest ondergaan, zei vooraf tot zijn vriend: „Als ik straks 't niet kan uithouden van de pijn en dan „o God!" uitroep, moet ge daar niet aan hechten, dat meen ik niet, dat komt zoo maar van zelf." Ja juist, dat komt van zelf. In den hoogsten nood grijpt de mensch onwillekeurig naar een macht, een hand, die hem steunt en draagt; op 't laagste standpunt naar een zinnelijke macht, een wonderman, die in stoffelijken nood uitredt, heelt en helpt, op hooger standpunt naar een zedelijke en geestelijke, wier gemeenschap kracht

tot handelen en dragen geeft. Diep in den akker ligt een schat, diep in de menschelijke natuur de behoefte aan God en hooger leven. Gezegend de zaaier, die haar zoekt en ook als hij ze niet vinden kan, voortwerkt in 't vertrouwen dat zij er wezen moet!

Daartoe behoeft de zaaier een groote mate van geduld. Onze eeuw is de eeuw van het ongeduld. De stoomkracht bracht een gezegende maar ook gevaarlijke revolutie te weeg in de wereld der nijverheid. Wat vroeger duizenden menschenhanden ten koste van langdurigen en inspannenden arbeid verrichtten, wordt nu in weinige dagen of uren door reusachtige machines tot stand gebracht. Doch diezelfde stoomkracht wil men zien toegepast op het gebied van opvoeding en onderwijs. In drilscholen moeten de knapen vlug en handig worden afgericht op een of ander bedrijf: een bepaalde dosis kennis wordt hun ingepompt, die zij hebben uit te gieten bij de kunstbewerking, die men examen noemt. Maar of bij die vulling van het hoofd het hart ook schade lijdt, het karakter verwaarloosd wordt en 't gevoel verstompt, daarnaar wordt vaak te weinig gevraagd. Zelfs op godsdienstig, neen op kerkelijk gebied, willen velen in een half jaar of enkele maanden voor een zoogenoemde „aanneming" worden klaar gemaakt. De ernstige zaaier daarentegen wacht zijn tijd. Voor niets zoozeer bevreesd als voor kunstmatige dressuur, werkt hij met moeite op tegen den stroom van onzen haastigen en luidruchtigen tijd. Zooveel mogelijk zoekt hij kalmte en stilte voor de vorming van het jong gemoed, de stille uren in de gezellige huiskamer of in de vrije natuur, uitlokkend tot vertrouwelijk en gemoedelijk gesprek. Zal het zaad ontkiemen, dan moet het een tijd lang stil worden overgelaten aan zijn lot. Dan moet de zaaier niet, gelijk de kinderen, ieder oogenblik den grond omwoelen om te zien, of 't zaad nu nog niet opkomt. Dat doen de onrustige hervormers, de zenuwachtige arbeiders, die 't nu zus dan zoo beproeven en door rumoer en geschetter pogen aan te vullen, wat hun aan veerkracht en werkkracht ontbreekt.

Welk een onuitputtelijken schat van toewijding en zelfverzaking heeft de echte zaaier noodig! Hier stuit het zaad af op het harde pad, het woord op de koude, zelfzuchtige natuur. Vergeefs vraagt hij zich af: hoe zal ik mijn woord brengen waar ik 't hebben wil, hoe den weg vinden tot dat stug, onhandelbaar gemoed? 't Is al zoo'n kunst de menschen onder zijn bereik te krijgen en dan hen te pakken, te roeren, te grijpen in de ziel! Wat al pantsers van dogmatisme, fatalisme, materialisme en 'k weet niet wat al -ismen meer, die ondoordringbaar schijnen!

Daar de rotsbodem, de sanguinische, licht bewogen en prikkelbare, maar ook oppervlakkige en vluchtige naturen, de menschen, die bij den aanvang van een nieuwe beweging meegaan en

Hosanna roepen, maar straks terugdeinzen en afdruipen als 't op inspanning en arbeid aankomt. Ging 't zoo niet ook met de nieuwe richting? Toen zij optrad, trok zij allerwege de aandacht en werd zij als een wonder aangegaapt. De nieuwsgierigen liepen te hoop; de levenmakers voegden zich er bij. Jan Rap en zijn maat mengden hun luidruchtige stem in 't koor. De oppervlakkige ongeloovigen verlustigden zich in haar ontkenningen. Doch al dat zaad verdorde, omdat het geen diepte van aarde had. Toen 't bleek, dat wij iets anders dan ontkenning, veeleer de hoogste affirmatie wilden, dat het ons niet om minder, maar om meer religie te doen was, dat er harde waarheden werden gezegd en gevoelige lessen gegeven, toen droop de groote menigte af. De kern en kracht van elke godsdienstige beweging, dat zijn ten slotte de diepe naturen, die niet terugdeinzen voor inspanning, voor zelfverloochening en strijd, wien 't niet te doen is om holle phrasen en mooie woorden, maar om leven en kracht.

En dan die doornen en distelen, dat onkruid zoo schilderachtig en mooi om aan te zien en toch zoo gevaarlijk voor het goede zaad. Hoe wemelt vooral in de groote steden, in die drukke middelpunten van 't verkeer de akker van dat onkruid, op zich zelf goed, als 't maar op zijn plaats is, want er is niets onnut in de natuur. Er is daar iederen avond wat te doen. Nu een prachtig concert, dan een schitterende tooneeluitvoering. Nu een voordracht, o zoo interressant, dan een feestelijk samenzijn, o zoo gezellig! Al te gader kostelijke zaken op zichzelf. Maar tijd om te midden van dat alles een ernstig woord, dat men hoorde, te verteren en in zich op te nemen, om het te overleggen en te bewaren in zijn hart — neen, die is er niet. En zoo staat de ernstige zaaier vaak verlegen als hij vraagt naar de vruchten van zijn werk.

Toch kan 't zijn, dat deze zich vertoonen, als hij er niet meer is. „Een ander is 't die zaait, een ander is 't die maait." Een moeder waakt en werkt voor haar stuggen jongen dag en nacht, beproeft 't nu met een traan in 't oog, dan met een vriendelijken lach om de lippen, nu met een ernstig dan met een teeder woord. Maar de knaap ziet 't niet of wil 't niet zien. Of wel hij vindt: dat spreekt van zelf, daar zijn de moeders voor en — gaat intusschen zijnen gang. Doch na haar dood wellicht zal hij met tranen in de oogen zeggen: die goede, trouwe moeder, hoe innig heeft ze mij liefgehad en hoe weinig heb ik haar begrepen! En te midden van zelfverwijt en berouw zal zijn beter ik ontwaken en zal het zaad der moederlijke liefde ontkiemen in zijn hart.

Wij, kinderen van deze eeuw, we zullen weinig meer aan-

schouwen van de groote hervormingen die, te midden van hevige spanning en gisting, zeer zeker worden voorbereid: de onderlinge toenadering der standen, de gelijkmatiger verdeeling van het bezit, de verheffing van den arbeider, de meerdere verwezenlijking van de eeuwenoude leus: Gij zijt allen broeders. Zullen we daarom instemmen met het enghartige woord: na ons de vloed! 't Zal onzen tijd nog wel uithouden! Maar beteekent het dan niets, meê de grondslagen te leggen, of ook maar een enkelen steen aan te dragen voor 't gebouw der toekomstmaatschappij? Was 't dan niets dat Mozes van Nebo's top 't beloofde land zag blauwen? Had dan Jezus te vergeefs geleefd, toen hij als een teleurgestelde zaaier den adem uitblies aan het kruis?

Als wij staan bij 't graf van iemand, dien wij innig liefhadden en die waarlijk leefde, dan maakt zich onweerstaanbaar van ons meester het gevoel: dat kan niet uit zijn, dat leven duurt voort, werkt na, draagt vrucht. Wij denken hier niet in de eerste plaats aan 't geen men noemt persoonlijke onsterfelijkheid. Wij verdiepen ons niet in phantastische bespiegelingen over een hemelsch leven daarboven of een reïncarnatie hier op aarde. Wij blijven bij 't beeld van den zaadkorrel. Als hij, in de aarde gevallen, zich ontbindt, brengt hij overvloedige vrucht voort. Zoo stond ook Christus hier op aarde op. Hij herleefde in de harten en voor de oogen van zijn vrienden. Hij zette hier zijn arbeid voort. Zoo is de ware onsterfelijkheid, om met Schleiermacher te spreken, eeuwig te zijn in ieder oogenblik, in ons leven een onsterfelijken inhoud te leggen en een onvergankelijke beteekenis, meê te werken aan een werk dat blijft. En overigens roept ons de dichter toe:

„Wacht stil Gods toekomst af!"

Zoo ligt dan in dit eene woord: Een zaaier ging uit om te zaaien, de historie van alle Godsgezanten, de taak, de roeping van elk, die zich aan anderen wijdt; van vaders en moeders in de eerste plaats. Laten zij de akkers braak liggen, zien ze er niet naar om, te midden van hun drukke zaken en hun veelvuldige uitgangen, 't verwondere hen dan niet, als zij straks enkel doornen en distelen vertoonen. Zijn ze er niet, in verontrustende menigte, de ouders, die zich om de godsdienstige opvoeding hunner kinderen in 't minst niet bekommeren? Als men eens een statistiek opmaakte van de kinderen uit zoogenoemde vrijzinnige gezinnen, die hoegenaamd geen godsdienstonderwijs ontvangen, gelooft ge niet dat die uitkomst ons den schrik om 't hart zou doen slaan? Of misschien godsdienstonderwijs ter elfder ure! Ja, als hun jongen of meisje 17, 18 jaar geworden is, dan her-

inneren zich vele ouders, dat er toch ook nog zoo iets als godsdienst in de wereld is. Wie kan te midden van al die leervakken ook aan zoo'n kleinigheid denken? Welstaanshalve dienen de kinderen er toch wel iets van te weten. 't Staat zoo vreemd als zij later nergens bij behooren; men weet nooit, hoe 't lidmaatschap van een gemeente bij 't sluiten van een huwelijk of de opneming in een handelszaak te pas kan komen.

Dan loopen dezulken haastig naar een godsdienstleeraar en besteden hem de godsdienstige vorming aan van hun kind. Dan eischen zij van hem, dat hij in een jaar tijds of korter nog zal herstellen wat zij jaren lang schromelijk verwaarloosden. En dan zegt deze man, als hij ernstig is: vrienden, ik kan geen wonderen doen; wat jaren vereischt van trouwe zorg en teedere toewijding wordt niet in enkele maanden klaar gespeeld! Toch wil ik zien of 't mij gelukken mag een ernstige gedachte te leggen in dit verwaarloosd gemoed.

Is 't wonder als 't niet gelukt? Als zulke jonge menschen op den godsdienst, dien zij niet kennen, neerzien uit de hoogte hunner voorname onwetendheid, als zij uit gebrek aan krachtig geestesvoedsel, zich laten bedwelmen door de tegenwoordige noodlotliteratuur en eindelijk, in een vlaag van levenswalging, de handen slaan aan zich zelf!

„Een zaaier ging uit om te zaaien" — is niet in dit woord de levenstaak van den onderwijzer geteekend met een enkelen trek. Over de vraag wat hij in 't openbaar zeggen mag en zwijgen moet, komen tegenwoordig tallooze monden en pennen in beweging. Ik zou de laatste willen zijn om ook voor hem het vrije woord aan banden te leggen. 'k Zou willen zeggen: bij het uitspreken van zijne overtuiging ook op maatschappelijk gebied zij hij door geen andere wet gebonden dan die voor iederen burger geldt. Maar tegelijk zou ik hem willen vragen: is niet de kinderwereld, de school allereerst de akker, waarin ge uw zaad te strooien hebt? Vindt gij, bij de overstelpende moeilijkheid der opvoedkundige vragen, daar niet meer dan genoeg te doen? Kost het niet groote inspanning, daar hoofd en hart in evenwicht te houden en niet alleen verstand en geheugen, maar ook karakter en gemoed der kinderen te vormen? En wie zich aan die taak met lust en liefde wijdt, zou hij wel veel tijd en hart hebben voor 't bespreken van sociale utopieën en 't droomen van vage toekomstdroomen?

Wij allen, roepen we 't beeld van den zaaier ons telkens voor den geest. Beter dan klagen is werken, beter dan zuchten vertrouwen, beter dan wanhopen moed houden, beter dan schetteren zaaien. Zaaiers, zaait in Gods naam voort!

1893.

GODSDIENSTIG NATURALISME.

> Hoe groot zijn uwe werken, o Heer! Gij hebt ze alle met wijsheid gemaakt; het aardrijk is vol van uwe goederen.
>
> Psalm 104 : 24.

Wie in de zomermaanden — vooral van een zoo heerlijken zomer als die achter ons ligt — een tijd lang vertoefde in de vrije natuur, voelt de onweerstaanbare behoefte zich van zijn natuurindrukken rekenschap te geven en de zwevende religieuze aandoeningen, die zich van hem meester maakten, zooveel mogelijk onder woorden te brengen. 't Is toch een eigenaardigheid van het natuurgenot, dat het ons tot droomen en mijmeren stemt, een droomen en mijmeren, schijnbaar onvruchtbaar en onpractisch, maar dat toch, mits het ernstig en innig zij, ten slotte een vruchtbaar slib achterlaat in onzen geest en bezielend werkt op de levenspractijk. Die blijvende vrucht van een voorbijgaand, maar edel genot zou ik willen noemen: godsdienstig naturalisme.

Godsdienstig naturalisme — is dat niet een onmogelijke vereeniging van twee termen, die elkaar uitsluiten? Het naturalisme toch, in den thans gebruikelijken zin van 't woord, is die natuur- en levensbeschouwing, die richting in de letterkunde, die in de natuur niets anders ziet dan een zielloos mechanisme, een reusachtig werktuig, waarvan al de raderen met ijzeren noodzakelijkheid in elkander grijpen, zonder dat er van wet of doel, door hooger macht daaraan gesteld, eenige sprake zijn kan. Dit naturalisme beschouwt den mensch louter als natuurproduct, heeft enkel oog voor zijn lage afkomst, voor zijn verwantschap aan de dierenwereld en laat voor plicht en bestemming, voor eerbied en bewondering, om van religie niet eens te spreken, niet de minste plaats. Het vermeit zich in de schildering van de dierlijkste hartstochten, de laagste driften, de walgelijkste tooneelen. En dat niet uit voorliefde voor het lage en gemeene, maar als een zuivere schildering van de werkelijkheid.

Doch dit naturalisme heeft Goddank zijn tijd gehad. Wie in het leven en de kunst het hoogere liefheeft, hoorde met welgevallen de doodsklok daarvan luiden. De Fransche letterkundige Jules Hurès ondervroeg eenigen tijd geleden op dit punt Frankrijks voornaamste letterkundigen en romanschrijvers. En als uit éénen mond verklaarden zij : het naturalisme heeft afgedaan, het heeft zijn tijd gehad, groote diensten heeft het bewezen als reactie tegen de rozenwater-literatuur, de rozengeur en den maneschijn der romantiek, maar 't is thans op weg om uit te sterven, ja 't is volgens sommigen dood, morsdood. Een van onze jongere letterkundigen, die zelf een tijdlang op de altaren dezer richting offerde, stemde met dat oordeel in. In een meer aanschouwelijke dan fijne beeldspraak vergeleek hij dit naturalisme bij een zwaar, ontzettend zwijn, dat nog waggelend levensdronken zijn tartend gegrom naar den hemel opsnorkt, maar om weldra in zijn eigen vuil te stikken. Sinds Zola de merkwaardige reeks van zijn romans met „le docteur Pascal" besloot gaat die profectie in vervulling. Daarmee trad hij als de begaafde lijkbezorger van dit naturalisme op.

Doch er is een ander naturalisme, veel ouder, veel edeler, van veel meer blijvende waarde dan het zoo even bedoelde. 't Is die vertrouwelijke omgang, dat innig samenleven met de natuur, dat zich aan haar machtigen invloed onbevangen overgeeft en in haar een voorwerp vindt van religieuze vereering en kinderlijke piëteit. De Deensche letterkundige, Brandes, heeft de opkomst en de ontwikkeling van dit naturalisme in de Engelsche literatuur van het begin dezer eeuw meesterlijk geschetst [1]). 't Was een natuurlijke reactie tegen de stijve vormen van het classicisme der achttiende eeuw, tegen de nuchter verstandelijke redeneeringen van het tijdperk der verlichting. Het gemoed, maar al te lang tot zwijgen gedoemd, deed weer zijn rechten gelden. Het gevoel, kunstmatig onderdrukt, bruiste op met vernieuwde kracht. Terugkeer tot de natuur, tot den eenvoud van het landleven, tot de poëzie van zee en berg en woud werd het wachtwoord van den dag. Dit naturalisme vertoont zich in de meest verschillende vormen. Bij Walter Scott in natuurschilderingen zoo nauwkeurig en getrouw, dat een botanicus den plantengroei der plaatsen, waar zijn romans spelen, daaruit herkennen kon. Bij Keats in een gevoeligheid voor kleurenpracht en vogelenzang, voor druivensap en bloemengeur, die hem de natuur doet omvatten, met al zijn zinnen, zien en hooren, smaken en ruiken, voelen en inademen. Dit naturalisme doordringt het romantisch supranaturalisme van Coleridge, het ethisch theisme van Wordsworth, het atheistisch spiritisme van Shelley, het revo-

1) G. Brandes, Die Hauptströmingen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts, Deel IV.

lutionair liberalisme van Byron, de historiestudie van Walter Scott. Maar vooral bij Wordsworth heeft dit naturalisme een religieus karakter, een ernstig gemoedelijken grondtoon. Zestig jaren lang heeft hij zijne liederen gezongen en in allerlei tonen de taal van lucht en wolken, van berg en dal, van woud en stroom teruggegeven. Het zelfde warme natuurgevoel doordringt de gedichten zijner jeugd, de liederen van zijn mannelijken leeftijd, de zangen van zijn ouderdom. „Mijn hart springt op" zoo zingt hij in een zijner oudste liederen.

„Mijn hart springt op als 'k in de lucht
Den regenboog zie stralen.
Dien eerbied voelde ik reeds als kind,
Als man ben 'k evenzoo gezind;
Zoo blijve 't als mijn leven vlucht....
Of 'k moog' ten grave dalen!
Het kind is vader van den man,
O zij geheel mijn levenstijd
Vol kinderlijke piëteit!"

Die wensch werd vervuld, aan dien geest bleef hij getrouw. Want in later jaren zingt hij:

„Ook nadat
De dart'le vreugde van mijn jongenstijd
En 't vroolijk spel lang was voorbij gegaan,
Was 't één en alles voor mij de natuur.
Ik kan niet schilderen, hoe 't toenmaals was;
De waterval, die bruisend nederstort
Was mij een hartstocht, en de hooge rots,
De berg, het diepe, schaduwrijke woud,
Hun aanblik, hunne kleuren waren mij
Vol van bekoring, liefde en gevoel
Dat geene redeneering noodig had."

Op een eenzame wandeling aan den oever van een meer wordt zijn oog opeens geboeid door een veld van gouden narcissen, die, door den wind bewogen, zwieren en dansen in nog lustiger beweging dan de golven aan wier zoom zij groeien. Dat beeld houdt hij vast, als een symbool van blijden levenslust.

„Hoe vaak als 'k, van gedachten vol,
's Nachts op mijn sponde ben gelegen
Schonk, als mij 't oog van tranen zwol,
Hun lief'lijk spel mij troost en zegen!
Dan werd mij 't hart weer licht en klaar,
't Sprong op met de narcissenschaar."

Die eerbiedige liefde tot de natuur strekt zich tot vlinders en insecten uit; getuige dit lied aan een vlinder, die hem omfladdert.

Blijf bij mij, vlucht niet spoedig heen,
Laat mij niet al te ras alleen!
Gedachten wekt gij vol van vreugd,
Herinn'rend aan mijn prille jeugd.
Omzweef mij nog geruimen tijd
Met plechtig, zacht geruisch.
Gij brengt, lief schepsel als gij zijt

Me een beeld vol stille vroolijkheid
Uit 't ouderlijke huis.
Want lief'lijk, lief'lijk was hij wel
De tijd, toen in ons kinderspel
Mijn zuster Emmeline en ik
Te zaam vervolgden de kapel.
Als rust'loos jager stormde ik voort
Naar mijne prooi; met dart'len sprong
Doorrende ik het boschrijk oord,
Maar zij, God minne en zeeg'ne haar!
Behield zorgvuldig, ongestoord
Het stof op 't vleuglenpaar.

Die liefde omvat het madeliefje in de weide, de leeuwerik in zijn vlucht, beklaagt in een gevoelvolle elegie het hert dat, juist op 't oogenblik dat het de bron bereikt heeft, die zijn dorst zal lesschen, door den jager wordt doorschoten: in één woord, heel de natuur, die haar een levende, bezielde wereld is.

Want, zoo zingt de dichter,

„Ik heb
Geleerd om de natuur te zien, niet als
In de onbezorgde jeugd, maar luistrend vaak
Naar 't zacht en zuchtend lied der menschheid, dat
Ons verootmoedigt en een wondre kracht
Tot loutring heeft. En 'k heb een macht gevoeld,
Een invloed om mij heen, die met de vreugd
Van heil'ge en hooge ideën mij ontroert,
Een diep instinct van iets, dat al wat is
Doordringt en saam verbindt, dat woont en leeft
In 't purpren licht van de ondergaande zon,
In d' oceaan, die deinst aan 't ver verschiet,
In 't hemelblauw en in der menschen ziel; —
Een invloed en een geest, die al wat denkt
En wat gedachten wekt, beweegt, bezielt
En stroomt door alles. Daarom ben ik steeds
Een vriend geweest van weide, zee en woud,
Van heuvlen, bergen en van al hetgeen
Wij van deez' bloeiende aarde zien; van heel
De grootsche wereld, zoo van oor als oog
Van 't geen zij zelf half scheppen, half doen zien,
Recht dankbaar, dat ik steeds in de natuur
En in 't gevoel voor haar erkennen mag,
Het anker van mijn reinste ideën, gids
En liefde en hoop en poolster van mijn hart,
De ziel van heel mijn zeed'lijk wezen... 1)

Zoo is de natuur voor Wordsworth de ondergrond van de geestelijke, het zinnebeeld van de zedelijke wereld. Om die laatste is 't hem bovenal te doen. Zij is hem het einddoel en de kroon der schepping; haar wet beheerscht het gansch heelal. Zoo toch besluit hij zijn beroemde ode aan den plicht:

Gij, strenge rechter, toont nochtans
Gods vriend'lijk troostend aangezicht,
Noch is er schitterender glans
Dan die van uwe trekken licht.

---

1) Levenslicht, vijfde druk, n⁰. 349.

U groet de bloem in 't zonnig bed,
Zich buigend onder uwen tred,
Den sterren wijst gij baan en werk,
Door u zijn de oude heem'len frisch en sterk.

Tot kleiner taak, o hooge macht,
Roep ik u aan met stil geween.
O, sterk en schraag mijn zwakke kracht,
O, richt mijn weifelende schreën.
Schenk mij door stage oefening
De geest der zelfverloochening,
't Vertrouwen op der rede kracht
Het licht der waarheid en der liefde macht.

Ziedaar een naturalisme van geheel ander karakter dan 't geen thans met dien naam bestempeld wordt. De vraag is maar: is er voor die dichterlijke en religieuze natuurbeschouwing nog plaats in onzen tijd? In een tijd van analyse en critiek maakt zulk een naief-kinderlijke natuurbeschouwing op velen een indruk van onnoozelheid. De natuur is een reusachtig cellenweefsel. een onmetelijke fabriek, een grenzenloos worstelperk, waar de bloedigste strijd om het bestaan dag aan dag gestreden wordt, Of wilt ge liever: ze is een onafzienbaar museum, een verzameling van bijzonderheden, waard om elk op zichzelf ontleed te worden en uiteengerafeld, om door het mes te worden in stukken gesneden, zonder eenigen eerbied voor het leven, of door het microscoop met scherpe blikken te worden bespied.

Zeker, dat alles is zij voor den man van wetenschap en recht, onmiskenbaar recht, heeft hij tot zijn streng en onverbiddelijk onderzoek, mits geen enkel leven, ook van plant of dier, buiten hooge noodzaak, door hem worde verminkt of gedood. Aan dat onderzoek hebben wij ontzaglijk veel te danken en onbewust en onnadenkenkend menigmaal plukken wij, niet-natuurkundigen, daarvan de rijpe vruchten.

Doch diep te beklagen is de man der natuurwetenschap, als een half en onvolledig wezen, wanneer hij in de natuur niets anders ziet dan een verzameling van cellen en weefsels, van vezelen en spieren, van bloedvaten en zenuwen; als 't hem ontbreekt aan het vermogen om van de deelen zich te verheffen tot het groot geheel. Dit laatste doet de dichter, de religieuze mensch; hij ziet de natuur niet van den platten grond, maar bij vogelvlucht. Hij heeft een open oog, een diep gevoel voor dat „iets, dat al wat is doordringt en saam verbindt", waarvan Wordsworth zong.

Waarlijk, 't een sluit het ander niet uit. De wet der ontwikkeling heerscht in de natuur, die haar verschillende rijken onderling verbindt en de soorten geleidelijk en noodzakelijk in elkaar doet overvloeien. Maar indien die ontwikkeling niet enkel een voortgaan, maar ook een vooruitgaan is, een opklimming van

lager tot hooger, van het dierlijke tot het goddelijke, wat is dan natuurlijker dan het vertrouwen, dat heel die ontwikkeling daarop is aangelegd, dan de behoefte, om de macht, die uit de lagere levensvormen langs tallooze ontwikkelingstrappen de hoogste gedachten, de reinste idealen, de nobelste daden doet geboren worden als de hoogste, de aanbiddelijkste te erkennen en te vereeren! Wat natuurlijker dan de aandoening, die de Israëlietische dichter in zijne taal aldus uitdrukte: „Hoe groot zijn uwe werken, o Heer, gij hebt ze alle met wijsheid gemaakt, het aardrijk is vol van uwe goederen!"

Deze en dergelijke gedachten maakten zich van mij meester, toen ik onlangs ter verpoozing en verkwikking ronddoolde door het Schwarzwald en mij verlustigde in Badens heerlijke natuur. Welk een rijk en gezegend land! Zet u in de nabijheid der stad Baden neer, 't zij in het vriendelijk dal nabij Lichtenthal, waar de Oos dartelend voortbruist langs de frissche weiden en de bevallige villa's achter 't hooge geboomte zich verschuilen, 't zij in de hoogte nabij het nieuwe slot, de eenvoudige woning van Badens geliefden groothertog, omgeven door een rustig park, dat met zijn hoog opgaand geboomte en zijn rijken bloemenschat telkens weer uitlokt tot een bezoek; terwijl weinige schreden van daar de bosschen, waardoor de weg tot het oude slot loopt, een schaduwrijk toevluchtsoord bieden. Begeef u langs den romantischen waterval van Geroldsau naar Sand, de breede hoogvlakte met haar hooge berglucht, ruime vergezichten, uitlokkende wandelingen, 't geliefkoosd verblijf van onze koninginnen. Doorwandel het bekoorlijk Albthal en laat, als een eenvoudige herberg u niet afschrikt, u bij Hohenfels neer, om, te midden van de rotsen, het riviertje te hooren klateren en een frisschen, verheven indruk te ontvangen, die u rechtstreeks tot het hart gaat. Zet u neer in Sanct-Blasiën, zonder u zeer te ergeren aan de hinderlijke vereeniging van de statige, gerestaureerde kloosterkerk met de katoenspinnerijen, die haar omgeven. Wandel langs de boorden van de Titisee, die, waar ze u den trotschen indruk der Zwitsersche meren niet kan geven, dat gemis vergoedt door de bevallige wijs, waarop ze in een lijst van zwaar geboomte is gevat. Overal eenzelfde vereeniging en tegenstelling, waaraan ge u niet verzadigt: de vereeniging en het contrast van de frissche, bloeiende weiden en het donkere, zwarte woud.

Die weiden, gedrenkt door beekjes van de bergen afgestroomd, geurend van de malsche klaver, met tallooze grasbloemen getooid, die weiden zijn mij het zinnebeeld van jeugdige frischheid, maagdelijke ongereptheid, onverdoofbren levenslust. Zij doen denken aan de onschuld van 't eenvoudige gemoed, aan den kinderzin,

dien Wordsworth als zijn blijvend levensgoed begeerde en dien Jezus de eerste voorwaarde achtte voor het ingaan in het koninkrijk Gods. Die frischheid behoeven we thans meer dan ooit. In de eind-der-eeuwstemming is iets afgemats en uitgeputs, een gevoel van van alles genoeg te hebben en van alles teruggekomen te zijn, een zekere schroom, om zich over te geven aan een natuurlijken indruk, om zijn liefde of bewondering te doen blijken. Iets afgeleefds zonder dat men eigenlijk geleefd, iets afgewerkts zonder dat men inderdaad gewerkt heeft. Een zekere geblaseerdheid, die maar ééne kunst verstaat: die van zich over niets te verwonderen. Een zekere matheid in het openbaar leven, waar 't ontbreekt aan den moed om de vraagstukken flink onder de oogen te zien en moedig te aanvaarden, waar men van groote maatregelen, die vertrouwen in het volk en in de toekomst vereischen, door angstvallige berekeningen teruggehouden wordt. De stemming van den Prediker zit in de lucht, die verklaarde dat er niets nieuws is onder de zon en die in zijn wanhopige levensleus: „Alles is ijdelheid" het welkom voorwendsel vond voor een egoïstische levensopvatting. Die frissche, geurende weiden daarentegen roepen ons toe: er is wel iets nieuws voor hem, die frisch is van levensopvatting en jong van hart; hem lacht het leven toe ondanks al zijn zorgen en bezwaren; hij bewaart de kracht om het te genieten juist in zijn eenvoudigste vormen en nederigste openbaringen; een liefelijke geur, opwekkend en verkwikkend, doet hij van zich uitgaan en als de weide draagt hij telkens nieuwe vrucht.

Doch wat de bekoorlijkheid dier Badensche weiden verhoogt, is dat zij in 't donker geboomte zijn gevat. O heerlijk, statig woud, dat wel terecht den naam van 't zwarte woud moogt dragen! In dichte drommen rijzen de forsche, hooge sparren uit u op, piramidaal gevormd, krachtig gebouwd, in de toppen vooral getooid met een menigte bruine sparappels, die helder afsteken tegen het donker groen van het geboomte, de lucht vervullend van hun aromatische geuren. Als om den donkeren tint dier sparren te verhoogen vertoonen zich daartusschen mollige beuken, frissche eikenbladeren, bevallige acacia's als symbool van de waarheid, dat ook de donkerste plekken van 't leven haar lichtpunten bieden, dat vaak de zwartste wolk haar gouden rand heeft.

Wie maalt ons de oneindige verscheidenheid van dit bekorend woud? Op een somberen regendag is het gehuld in een geheimzinnig duister, zooals de Engelsche schilder Whistler dat in zijn mystieke schilderijen weet weer te geven; de droppelen vallen van de boomen met een zwaar, eentonig geluid, als zoovele tranen van de donkere sparren, die schijnen rouw te dragen over 't leed der wereld. En op een helderen zomerdag, als de zonne-

stralen door het loover spelen, langs de stammen glijden, in het mos wegduiken en in de rotsspleten afdalen, tintelt er alles van licht en leven en zingt het bosch zijn jubellied.

Is niet dit donker woud, dat de weiden omlijst, het symbool van de geheimzinnige machten in 't leven, de donkere raadselen, de onnaspeurlijke mysteriën, die alleen de oppervlakkigheid miskennen kan en loochenen? Wekt niet het hoog opgaand geboomte een diep gevoel van eerbied en ontzag? Stemt niet die mengeling van licht en duister tot ootmoedige aanbidding? Hoe komt het, dat in 't statige woud het levendig gesprek bij wijle gaat kwijnen, de vroolijke scherts verstomt, tot er eindelijk een eerbiedige stilte onder 't reisgezelschap heerscht? Is 't niet omdat de majesteit der natuur zich aan allen oplegt en van allen meester maakt, omdat allen het besef doordringt dat hier woorden te kort schieten om uit te drukken wat er leeft in 't diepst der ziel?

Waarlijk dan gevoelen wij dat de natuur iets meer is dan een werkplaats, een magazijn of een strijdperk, dat zij een tempel is, ontzaglijk hoog en diep, waarin 't den mensch voegt te aanbidden en zich neer te buigen. Die behoefte aan aanbidding is in de kindsheid der volken onder den indruk der natuur gewekt, hoezeer ontreinigd door dweepziek bijgeloof en huiverende vrees, die wetenschap en nadenken verdrijven. Toch blijft zij, bij normale ontwikkeling, bestaan en doet zich gelden in 't eenzaam woud, of aan het plechtig zeestrand, in 't heiligdom der harten bovenal. In wat al verschillende vormen openbaart zij zich! Op zekeren avond was ik van het hoog gelegen Seelach in Badens nabijheid langs een hellend boschpad naar Lichtenthal afgedaald. 't Pad was glibberig, moeilijk en steil, 't kostte inspanning niet uit te glijden noch te struikelen, maar die inspanning werd rijkelijk beloond. Het woud was plechtiger en statiger dan ooit, de stralen der avondzon tintten de stammen met een rossen gloed, tegen de helling en beneden in het dal lagen pas gevelde stammen opgestapeld, de stemmen der houthakkers weerklonken door het bosch en eenige spannen ossen met hun schilderachtige horens, hun breede schonken en hun forschen bouw stonden gereed om een deel van het hout weg te voeren.

Uit het woud getreden valt mijn oog op een arbeider, die voor een oogenblik den veldarbeid staakt. Hij staat daar met ontblooten hoofde, de handen geleund op de spade, die rust in den grond, eerbiedig luisterend naar de tonen van de Vesperklok, die weergalmen door de lucht. Millet's Angelus komt mij natuurlijk voor den geest. Ziedaar de aanbidding in haar eenvoudigsten vorm. Zeg mij niet, dat er misschien bijgeloof bij in 't spel is, spreek mij niet van de macht van gewoonte en sleur, maar stel u even in gedachte naast dien man, buig met hem 't ontbloote hoofd,

bewonder, eerbiedig en aanbid! Zou 't louter toeval zijn, dat juist in het boschrijkste land van Europa de Gothische bouwkunst haar prachtigste monumenten stichtte en haar schitterendste triumfen viert? Zien we ons hier niet bevestigd in de overtuiging, dat zij bij den bouw harer tempels zich het woud tot model koos en van de natuurvereering uitging? Steenen wouden zijn de cathedralen van Keulen, Straatsburg en Freiburg, die mij elk op zijne wijs weer machtig aangrepen.

De Keulsche Dom is en blijft de meest voltooide, de meest harmonisch ontwikkelde van dit drietal. Hoe menigmalen ook bezocht, altijd grijpt zijn aanblik u weer even machtig aan. Nauwelijks treedt gij het voorportaal in, of uw oog dringt door 't lange middenschip onmiddellijk tot in 't koor, dat u met zijn hel gekleurde vensters tegenschittert. Langzamerhand laat gij uwe oogen dwalen door de zijschepen en rusten op de verschillend genuanceerde lichtbundels, die door de vensters binnendringen.

De slanke, statige pijlers herinneren u aan de dennen van het Schwarzwald, zoo rank, zoo fier en veerkrachtig rijzen zij omhoog. Het licht, de frischheid der Schwarzwaldsche weiden schijnt hier door de wanden heen te schemeren. Ontzaglijk, maar tegelijk verkwikkend, statig, maar niet neerdrukkend is de aanblik van 't geheel.

Gansch anders is de indruk dien Straatsburgs Munster maakt. Als ge dien binnentreedt omvangt u een heilig duister, een indruk als van het donker woud, dat Dante zag aan den ingang van de hel. Een huivering vaart u door de leden. Angstwekkend geheimzinnig is de aanblik van die groote holle ruimte, van het door een enkel venster flauw verlichte koor, van de grijs-roode, forsche pilaren. Maar langzamerhand gewent uw oog aan 't duister. Ge begint steeds meer te zien en doet telkens nieuwe ontdekkingen. 't Wordt u duidelijk, waarom Goethe behoefte had dezen Dom rustig op zich te laten inwerken, eer hij van zijn indrukken zich rekenschap kon geven. Treedt ge naar buiten, dan boeit de hoofdingang geruimen tijd uw oog. De drie portalen der façade vormen een reusachtig boek, als 't ware, van de linker- naar de rechterzijde te lezen. Links de voorbereidende genade, liefelijke tooneelen uit de kindsheid van Christus en een aantal jonkvrouwen, die ondeugden, in den vorm van draken en andere monsters, met den voet vertreden. In het middenportaal het eigenlijke verlossingsdrama; onder aan den middenpijler de Heilige Maagd, omstuwd door Oud-Testamentische koningen en profeten. In verschillende bogen de scheppings- en paradijsgeschiedenis tot de vlucht van Kaïn, de aartsvaders, de martelaars onder de apostelen, de evangelisten en kerkvaders, eenige wonderen van Christus. In den hoogen spitsgevel, die het portaal kroont, zit koning Salomo

op zijn troon door twaalf leeuwen omstuwd, de Madonna en eindelijk God de Vader. Rechts de opstanding en het laatste oordeel met de wijze en dwaze maagden, de eerste bijzonder bevallig, als symbolen van waakzaamheid en zorgeloosheid. Boven dit alles het hoofdsieraad van Straatsburgs Dom, het beroemde rozenvenster, meer dan 13 M. in doorsnede, dat u des te heerlijker tegenschittert, hoe verder gij er u van verwijdert.

Het midden tusschen den Keulschen en den Straatsburgschen houdt de Freiburgsche Dom, niet zoo licht en opwekkend als de eerste, niet zoo zwart en duister als de laatste, boven alles aantrekkelijk door zijn prachtigen hoofdtoren, in ragfijn kantwerk uitgebeiteld.

Deze cathedralen moesten eigenlijk enkel plaatsen zijn van stille aanbidding en rustige mijmering. Of indien er tonen gehoord werden, dan moesten het geen andere zijn dan die van een machtig orgel en van een breed en krachtig koor. Het oratorium zou hier bovenal op zijn plaats zijn, getuige de indruk door de uitvoering van Bach's Mattheuspassion in Haarlems Groote Kerk te weeg gebracht. Of door de Lange's a capella koor zou men er de liederen der oude meesters willen hooren zingen. Dat alleen is waardig het steenen woud, dat door het geesteloos geprevel van gebeden en het gerinkel van schellen, door de vermoeiende vertooningen en kniebuigingen van priesters die men, met alle waardeering van hun goede bedoelingen, zou wenschen weg te kijken, schromelijk ontheiligd wordt.

Ontheiligd, evenals de hedendaagsche religie nog vaak wordt ontheiligd door het onvruchtbaar gehaspel van theologen — God betere 't ook moderne! — over de bepaling van het Godsbegrip. In Duitschland's wouden en cathedralen wordt men bovenal gestemd tot een breede, ruime opvatting der religie. Daar leert men verstaan wat Seeley in zijn al te spoedig vergeten boek bedoelde met „natuurlijke godsdienst", een hooger leven door bewondering gedragen. „In een God", zoo schreef hij terecht, gelooft ieder, die zich in de tegenwoordigheid gevoelt van eene macht, welke boven hem en onmetelijk boven hem staat, eene macht, in welker beschouwing hij verzonken is, en in de kennis van welke hij zijn geluk en zijn veiligheid vindt. Zulk eene macht is de natuur voor den natuurvorscher. Ik zeg niet dat het voldoende is zulk een God te vreezen, maar ik zeg dat, sedert den aanvang der wereld, er geen klasse van menschen meer waarachtig aan een God heeft geloofd, met meer vuur of overtuiging haren God heeft vereerd... Met innige overtuiging kan de vereerder van die Godheid zeggen: „In haar leven wij en bewegen wij ons en zijn wij." Het is ijdel woordenspel, wanneer menschen wier gemoed van zulk een gedachte vervuld is en wier leven aan zulk een beschouwing is

gewijd, verklaren dat hun niets van God bekend is, dat de wetenschap niets met God te maken heeft, dat de naam van God in een versleten wereldbeschouwing t'huis behoort. Op zichzelf is 't van geen gewicht met welken titel zij het voorwerp hunner beschouwing verkiezen te doopen. Of zij God dan wel natuur zeggen, hierop komt het aan, dat hun gemoed vervuld is van eene macht, welke naar allen schijn oneindig en eeuwig is, een macht, waaraan hun eigen bestaan onafscheidelijk is vastgeklonken, wier wegen gekend moeten worden, wil men zich veilig gevoelen, wier beschouwing een gevoel van zalige verrukking schenkt." [1])

Deze ruime en frissche beschouwing der religie laat voor de meest uiteenloopende opvattingen plaats, voor de zedelijke zoowel als voor de natuurlijke, voor de aesthetische zoowel als voor de intellectueele. Wat mij betreft, boven de natuurlijke religie stel ik de zedelijke, boven de vereering der natuurmacht die der zedelijke orde, de aanbidding van de Heilige Liefde. Meer nog dan de sterrenhemel boven mij vervult mij 't geweten binnen in mij met eerbied en ontzag. Maar de eene opvatting sluit de andere niet uit. Integendeel, ze zijn elkaars onmisbare aanvulling. Wie enkel van natuurlijke, niet van zedelijke religie wil weten, verminkt haar, beperkt haar gezichtskring en haar vlucht. Wie enkel zedelijke, geen natuurlijke religie kent, rukt de plant van haren wortel af en miskent het onlosmakelijk verband tusschen de natuurlijke en de geestelijke wereld. Welke zijde op den voorgrond zal staan, hangt af van ieders persoonlijkheid en wee hem, die daarin zijnen broeder de wet zou willen stellen of de grenzen aan zou willen wijzen binnen welke hij zich te bewegen heeft! Aanbid den God, die u het machtigst aangrijpt, omdat hij onmetelijk boven u staat als de hemel boven de aarde, omdat ge u tegenover hem oneindig klein en oneindig groot gevoelt. Maar vergeet nooit, dat wie weigert of verleerd heeft te eerbiedigen en te aanbidden, het beste in zich uitdooft en verkracht. Spreek uw eigen taal, zing uw eigen partij, maar meng uw stem, op welke wijs dan ook, in het lied van alle eeuwen en geslachten: Te Deum laudamus, U, o God, loven, prijzen en aanbidden wij!

---

1) Prof. Seeley, Natuurlijke godsdienst met een voorrede van Prof. van der Wijck, pag. 18—22.

INDRUKKEN VAN ITALIË. [1])

HET OUDE ROME.

Nu ik, na een afwezigheid van weldra drie maanden, voor 't eerst weer voor u op mag treden, voel ik me overstelpt door een stroom van aandoeningen en indrukken, die ik nauwelijks onder woorden brengen kan. Allereerst en bovenal voel ik me aangegrepen door een gevoel van blijde dankbaarheid voor 't verheffend natuur- en kunstgenot dat mij te beurt viel, voor al de liefde en vrienschap die ik, tijdens mijn afwezigheid en bij mijn terugkomst van zoovelen uwer ondervinden mocht, voor uw hartelijke ontvangst, uw warmen welkomstgroet van zoo even, die mij aangrijpt en verlegen maakt en voor de woorden en tonen waarin mijn oude, hooggeschatte vriend daaraan uitdrukking gaf; van dankbaarheid bovenal voor de plaats, waar ik sta, de taak mij aangewezen en den kring, waarin ik me beweeg. Want, laat mij 't aanstonds uitspreken, hooger dan al de kunstschatten van 't Vaticaan en 't Capitool, dan de prachtigste kerken van Rome, dan den rijkdom van geheel Italië, stel ik deze plek, waar ik sinds jaren 't beste uitsprak wat mij hart en hoofd vervulde; deze plek, uit een oogpunt van kunst arm en onbeduidend, uit een historisch oogpunt van geringe beteekenis, maar voor u en mij bevolkt door tal van goede geesten en

1) In deze toespraak geef ik in hoofdzaak weer wat door mij gezegd werd in de Vrije Gemeente na mijne terugkomst uit Italië. Den 26sten Mei 1895, bij mijn eerste weder optreden, was de zaal feestelijk met bloemen getooid en zong het koor mij de volgende woorden (tekst en muziek van Prof. Loman) toe:

Wees welkom in het Vaderland!
  Zoo groeten we u met blijde klanken.
Vernieuwd zij thans onze oude band,
  Waaraan wij zooveel zegen danken.
Gij spreekt van onverderfbaar goed,
  Dat ons een hemel schenkt op aarde;
Gij zet geheel ons hart in gloed
  Voor menschenmin en menschenwaarde.

gewijd door heerlijke herinneringen. Men zou heen willen gaan en in den vreemde willen ronddolen om met dubbele dankbaarheid terug te keeren tot zulk een taak en zulk een vriendenkring!

En nu verwacht en verlangt ge van mij enkele afdrukken van indrukken. Uw verwachting, hoe natuurlijk en billijk ook, brengt me waarlijk in verlegenheid. Waar zal ik beginnen en waar eindigen? In bonte, bedwelmende mengeling gaan tallooze beelden aan mijn oog voorbij. Weer word ik, om met het laatste te beginnen, verbijsterd door het rusteloos gewemel van Frankrijks woelige hoofdstad. Weer dool ik rond door de zalen van het Louvre om bij Michel Angelo's slaven, bij Rembrandt's Emmausgangers, bij Millet's Nalezeressen aandachtig stil te staan. Weer vertoef ik onder 't gehoor van C. Wagner, den begaafden schrijver van het frissche boek „Jeugd" dien ik als een even bezield en ernstig spreker leerde kennen. Weer hoor ik mijn ouden vriend Albert Réville aan het Collège de France een hoofdstuk uit de geschiedenis der Drieëenheidsleer verhalen, in zijn boeienden geestigen trant en ben daarna met hem in een ernstig gesprek verdiept. Weer rijst voor mijn oog het voormalig pauselijk paleis te Avignon, thans tot kazerne ontwijd, en zie ik me verplaatst in de dagen der Babylonische ballingschap van het Pausdom. Weer voel ik me geblakerd door den zonnegloed van de Rivièra en laat ik het oog weiden over de Middellandsche zee met haar mengeling van donkerblauwe, heldergroene en grauw-grijze tinten; weer drink ik de geuren in van de weelderige rozenhagen en de bloeiende acacia's. Weer drijf ik in een gondel in Venetië's kanalen door straten van marmeren paleizen of geniet ik, bij helderen avondstond, de echt zuidelijke muziek, die over 't water uit andere gondels tot mij komt. Weer sta ik op de Piazza della Signoria te Florence, verdiept in de bewondering der marmeren beelden, die aan

---

Wees welkom aan den Amstelboord!
  Wat ginds in de oud-geheiligde oorden,
U 't hart verruimd heeft, 't oog bekoord,
  't Zal spreken straks uit al uw woorden.
Zij ons deez' dag een heerlijk feest!
  In ons hervindt ge uw trouwe vrinden;
Gij zelf wilt thans, verfrischt van geest,
  Aan 't schoone werk u weer verbinden.

    Gezegend zij de dag
  Van 't heuglijk weer ontmoeten.
    Geheiligd aan ons hart
  De nieuw geknoopte band!
    Lang gloeie nog 't gevoel
  Waarmee we u thans begroeten;
    Wees welkom, trouwe vriend,
  In 't lieve Vaderland!

den openbaren weg voor ieder te aanschouwen zijn; weer geniet ik in het klooster San Marco de innig-vrome en mystieke kunst van Fra Angelico of roep ik in de cellen van Savonarola mij 't beeld van dien grooten monnik voor den geest; weer laat ik van de hoogte van Fiësole mijn oogen gaan over de bloemenstad, schitterend in de avondzon. Weer zie ik Napels als eene weelderige schoone uitgestrekt langs den golf naar haar genoemd, den altijd rookenden Vesuvius ter eene, het lachend eiland Capri ter andere zijde. Weer dragen mij de golven der Middellandsche zee naar Sicilië en bekoort mij Palermo's echt zuidelijke omgeving of onderneem ik in gloeiende zonnehitte een tocht naar Monreale's Byzantijnschen Dom. Weer — om 't hoogste 't laatst te noemen — dool ik weken achtereen in 't eenige en eeuwige Rome rond, nu over het Forum Romanum met zijn schilderachtige ruïnen, dan door de onmetelijke galerijen van het Vaticaan; nu over den levendigen Monte Pincio, waar al wat in Rome 't leven geniet zich in 't namiddaguur onder de muziek der Bersaglieri verzamelt, dan door de onderaardsche Catacomben met hunne sombere gangen, nu door den St. Pieter met zijn bonte pracht, dan door de Campagna met haar droomerige natuur.

De Paaschmorgen breekt weer voor mij aan. Welk een contrast toen tusschen uw omgeving en de mijne! Reeds in 't vroege morgenuur was ik in een der zalen van het Vaticaan, door een Hollandschen priester, wien de Vrije Gemeente niet onbekend was, daarbinnen geleid en zag er den Paus een Mis bedienen. Al boog ik niet de knie, gelijk ver de meesten van het driehonderdtal dat er was heengestroomd, toch zag ik met eerbied den vijfentachtigjarigen grijsaard aan, den ernstigen soberen Paus, die toont, van zijn standpunt, zijn tijd te begrijpen en een hart te hebben voor de nooden van den arbeidersstand. Hoe statig klonken de tonen van de machtige pauselijke kapel, die Leo XIII bij zijn binnentreden het „Gij zijt Petrus en op deze Petra zal ik mijn gemeente bouwen," toezong! En toch, hoe indrukwekkend het oogenblik ware, met mijn hart was ik onder ulieden, vergaderd in grooten getale onder 't gehoor van een geliefden spreker, bij 't genot onzer oude maar altijd jonge Cantate, en met het oog op frissche voorjaarsbloemen. En meer dan ooit was ik doordrongen van mijn voorrecht van voorganger te zijn van een *vrije* gemeente.

Doch laat me trachten mijn indrukken eenigszins te ordenen en met enkele ruwe potloodstrepen het oude Rome, het heidensche zoowel als het christelijke, voor u te schetsen.

Rome, de stad die mij van alles wat ik zag 't meest heeft

aangegrepen en bekoord, heeft men meermalen vergeleken bij onze aarde of een der andere planeten, die in haar verschillende aardlagen haar eigen geschiedenis verhaalt. Zoo liggen ook in Rome de lagen van historische ontwikkeling op en over elkaar. Op den ondergrond de oude wereld, de koningstijd, de republiek, het keizerrijk; daarover heen het Rome van de middeleeuwen en de Renaissance; daarboven weer dat van den nieuweren tijd; de onderste lagen nog telkens weder opgedolven, zoodat het oude Rome zich steeds verjongt en in een voortdurend ontwikkelingsproces verkeert. Wij dalen thans tot een der onderste lagen af. Daartoe begeven we ons naar het Capitool, de oude burgt van Rome, middelpunt van haar eeredienst en staatsbeleid. Langs de breede marmeren trappen stijgen wij op, voorbij de wolven, die nog steeds in Rome worden onderhouden tot herinnering aan de legendaire voedster van Romulus en Remus. Op het breede binnenplein verwijlen wij voor het reusachtig ruiterstandbeeld van Marcus Aurelius die, waardig van houding en gebaren, gevangenen, die om ontferming smeken, begenadigt.

We treden de galerij der antieken binnen en bepalen ons, met voorbijgang van den stervenden Galliër, de Capitolijnsche Venus en zooveel andere kunstschatten tot de zaal, waarin de busten der Romeinsche keizers zijn verzameld. Vergunt mij ze met u door te wandelen en er u eenige met den vinger aan te wijzen. Ziehier Julius Cesar, die immers reeds tot de keizers mag gerekend worden, de stoute maar overmoedige dictator, die den Rubicon dorst over te trekken en wien 't „Ik kwam ik zag, ik overwon" op het aangezicht te lezen staat. Augustus, de machtige heerscher, die in het Vaticaan blootsvoets, niet als een mensch maar als een god is afgebeeld. Tiberius, de onmenschelijke tiran met zijne zinnelijke trekken. Nero, de schouwspeler op den keizerlijken troon. Caligula, de lijder aan hoogmoedswaanzin, die den Capitolijnschen Jupiter beschouwde als zijn mededinger, wien hij de goddelijke eer benijdde. Ziehier twee edele keizerparen: Vespasianus, de streng-rechtvaardige heerscher en zijn zoon Titus, wien, ter eere van zijne onderwerping van den Joodschen staat, de beroemde boog werd opgericht. Antoninus Pius, wiens leus in leven en in sterven was „gelijkmoedigheid" en zijn pleegzoon Marcus Aurelius, de Stoicijnsche mijmeraar, die in zijne gesprekken met zichzelf een stichtelijk boek voor denkende vromen van alle eeuwen en richtingen naliet; Alexander Severus, die in 't door hem gestichte Pantheon aan Christus een plaats inruimde nevens Serapis, Orpheus en Pythagoras, en Diocletianus, de laatste vervolger der christenen. Daar staan ze allen, die machtige heerschers, na hunnen dood verheerlijkt en vergood, fier en statig, kloek en

krachtig, maar ook kil en strak, als het marmer waaruit zij zijn gebeiteld; als ge langs hunne rijen rondwandelt, maakt zich een gevoel van kilheid van u meester. Ge zoudt aan deze figuren leven willen inblazen, zoodat gij hen zaagt spreken en lachen, toornen en weenen zooals wij. Welnu, gaan wij daartoe naar het Forum Romanum, de oud-Romeinsche markt en beurs en spreekplaats, het middelpunt van 't oud-Romeinsche leven.

Ale ge 't pas betreedt, voelt ge u teleurgesteld. Ge ziet niets dan een verzameling van oude ruïnen, afgeknotte zuilen, afgebrokkelde muren, halve poorten en ge begrijpt, hoe iemand in den geest van een oud-Hollandsche huismoeder zeggen kon: „dat Forum moest eens worden schoongemaakt en opgeredderd." Doch 't edelste genot, zoo herinneren we ons te goeder ure, wordt alleen door inspanning verkregen en vooral in Rome moet men werken om te genieten. Zoo laten we ons dan rondleiden door een der wel onderrichte gidsen, die al die zuilen en tempels ons verklaart, en het verleden rijst voor ons uit zijn graf. Ziehier de basilica Julia, het paleis van Cesar, haar basiliek, ontvangzaal, spreekzaal, gerechtszaal tegelijkertijd. Daarachter de tempel van Saturnus met zijn acht zuilen, waarin de staatsschat werd bewaard. Daarnaast de tempel van Vespasianus, waarvan drie kolommen overbleven; nevens dezen de triumfboog van Septimius Severus, na een behaalde overwinning opgericht ter eere van dien vorst. Daar de tribune of openbare spreekplaats met haar eigenaardige rostra of nebben van veroverde schepen, waarvan ze haren naam ontving. Wandelen wij de via sacra langs, want ook Rome had zijn heiligen weg, dan bemerken wij weldra rechts het atrium Vestae, de woonplaats der Vestaalsche maagden, die haar kuisch en ingetogen leven wijdden aan Vesta, de godin. Eindelijk op den achtergrond de drie rijzige marmeren kolommen van den tempel van Castor en Pollux, het schoonste monument van heel het Forum.

Zoo begint deze doodenstad voor u te leven. Ge hoort van de spreekplaats Cicero 't woord richten tot de vergaderde menigte, ge ziet de vergaderplaatsen van de plebejers, de patriciërs, den Senaat en op de Via Sacra woelt voor uw oog alles in bonte mengeling dooreen.

Wij wandelen verder in de richting van den boog van Titus en weldra verheft zich voor ons oog de machtige ruïne van het Colosseum, het reusachtig amphitheater uit den keizertijd, schouwplaats van de grootste weelde, de ruwste wreedheid en 't meest barbaarsche zingenot. Bij allerlei licht sloeg ik dit reusachtig gedenkteeken gade. Nu zag ik zijn grijze steenblokken scherp afsteken tegen de helderblauwe middaglucht, dan door Bengaalsch vuur getint met veelkleurigen gloed, of wel, en dat was 't schoonst

van alles, zich badend in bleeken maneschijn. Dan, te midden van de plechtige avondstilte, nauwelijks door een enkelen voetstap afgebroken, bevolkte de phantasie die doode steenmassa met levende beelden. 't Was me, als zag ik die hoog oploopende banken bezet door een dicht opeengepakte menigte en te midden van die allen den keizer met zijn gevolg op de vorstelijke zetels. Ik zag de gladiatoren binnentreden met den gebruikelijken groet: „Ave Caesar, wees gegroet, o keizer, zij die sterven gaan, groeten u." En de donkere keerzijde dier oud-Romeinsche beschaving sprong me telkens weer in 't oog; onder die strakke kilheid de meest brandende hartstocht en de afschuwelijkste bloeddorst. Bij een wandeling over den Palatijn, den heuvel, die Rome zag geboren worden en die nog allerlei overblijfsels van Cesarenpaleizen bewaart, werd die indruk steeds meer versterkt. Hoe ruime plaats toch in die vorstelijke woningen ingeruimd aan de weelderige badkamers en de schitterende eetzalen met afzonderlijke verblijven zelfs om de gevolgen der onmatigheid te boeten! Een diepe indruk van die weelderige en wulpsche heidenwereld drijft ons onwillekeurig naar de overblijfsels van het oude christendom.

Daarvoor behoeven wij trouwens niet ver te gaan, we blijven aanvankelijk in het Colosseum. Weer is 't bevolkt door een dichte menschenmassa, hunkerend naar een bloedig schouwspel. Daar staat in 't midden der arena een aaneengesloten stoet van mannen en vrouwen, zwakke grijsaards, krachtige mannen, fiere vrouwen, jonge meisjes zelfs. 't Is een groep van christenen, veroordeeld om door de wilde dieren te worden verscheurd. In sommiger oog ja gloeit hartstochtelijke dweepzucht, er zijn onder hen die hunkeren naar de martelaarskroon, doch anderen ook die met vast geloof en kalm vertrouwen den dood tegemoet gaan. Daar opent zich het onderaardsche verblijf der wilde dieren. De grendels worden weggeschoven. het traliewerk opent zich. Een leeuw, die lang gevast heeft, treedt te voorschijn. Hij ruikt menschenvleesch, hij schudt de manen, zwaait den staart en doet een donderend gebrul hooren. Reeds dringt zich een tweede en een derde achter hem op. De christenen grijpen elkaars hand en zien ten hemel. Nog weinige oogenblikken en daar liggen de bloedige overblijfselen en de ontvleeschde beenderen van deze kleine schare.

Nu gaan we naar de plek waar, voor een deel althans, die beenderen rusten. De Via Appia gaan wij op, den weg langs welken Paulus Rome binnentrad. Het beeld van den geboeiden apostel, die met gebogen hoofd en knikkende knieën zijnen weg vervolgt, rijst ons voor den geest. Weldra staan wij voor de Catacomben van Calixtus, de uitgebreidste en de merkwaardigste

van de vele onderaardsche doodensteden, die Rome bevat. Een paar Fransche monniken gaan ons voor met een kaars in de hand, nadat ze aan elk der bezoekers een waslicht hebben aangeboden. Met moeite strompelen wij langs de steenen trappen naar de onderaardsche gewelven. Welk een eentonige aanblik die ons aanvankelijk benauwt en beklemt! Overal smalle donkere gangen, waardoor men, bij het flauwe kaarslicht, aarzelend den weg vindt, muren met geheel gelijke nissen in verschillende verdiepingen, die ons aan laden denken doen; de afsluiting meerendeels weggebrokkeld of vervallen, zoodat ge, scherper turend, een hoop asch of beenderen ontdekt.

Tot wat al uitloopende meeningen en onderzoekingen hebben die geheimzinnige gewelven aanleiding gegeven! Zijn zij van de Romeinen of van de christenen afkomstig? Voor een deel zeer zeker van de eerste; toch werd, althans naar de meening van een beroemd oudheidkundige [1]) verreweg het meerendeel gegraven door der christenen hand; meermalen is het beeld van een grafdelver, die de bijl slaat in den steen, op die wanden voorgesteld. In navolging van de Joden en van verschillende Oostersche volken vertrouwden de christenen hun dooden op deze wijs aan de aarde toe. Meermalen vindt ge een open ruimte uitgehouwen uit den steen. Hier een kleine kapel voor de familie van den afgestorvene, daar een grooteren tempel tot het houden van een godsdienstoefening. Als ge scherper ziet ontdekt ge figuren en opschriften aan den wand, die Rossi de groote ontdekker van de catacomben, meerendeels ontcijferd heeft: de duif, het sijmbool van den heiligen geest, de visch, het geheimzinnig teeken met de beginletters van welks Griekschen naam Jezus Christus, de zoon van God, de Zaligmaker werd aangeduid [2]), het anker als zinnebeeld van de hoop, het schip met ontplooide zeilen als symbool der ziel, die de haven der eeuwigheid te gemoet gaat. Hier Orpheus, die met zijn muziek de wilde dieren temt als zinnebeeld van den verteederenden invloed van het christendom, daar de goede herder, die 't verloren schaap draagt op zijn schouders. Van hoe aandoenlijke naïveteit zijn sommige dier voorstellingen! De goede herder wordt b.v. afgebeeld niet enkel met het schaap maar soms met den bok op de schouders, beeld van de oneindige liefde, die ook over den hardnekkigen en weerspannigen zondaar zich ontfermt. Bij een voorstelling van Abrahams offerande biedt zich een ram alreeds ter slachting aan; bij een afbeelding van den doop ver-

---

1) Gaston Boissier, wiens belangrijke „Promenades archéologiques" ik hier grootendeels gevolgd heb.

2) Visch heet ichthus in 't Grieksch en herinnert aan Jèsous Christos, Theoru uios sootèr, Jezus Christns, zoon van God, Zaligmaker.

toont zich een visscher, die, als symbool van 't menschen vangen, een visch uit het water ophaalt.

Hoe greep het contrast van die beide werelden mij aan! Beiden hebben hun licht- en schaduwzijden, want de dagen zijn voorbij, Goddank, waarin men de deugden der Heidenen blinkende zonden noemde en het blinde Heidendom stelde tegenover het volmaakte Christendom. Onder de christelijke kerkvaders waren er immers, die Socrates en Plato verheerlijkten en er diep van doordrongen waren, hoeveel zij aan de Heidensche wijsbegeerte verplicht waren. En hoeveel wij danken aan de Grieksch-Romeinsche kunst, daarvan overtuigt ons zelfs een vluchtige wandeling door de beeldengalerij van het Vaticaan. De aanblik van den Apollo van het Belvedère, van de Amazonen hier in heeten strijd gewikkeld, daar pijnlijk gewond maar toch stand houdend, van den machtigen Jupiter van Otricoli of den Laocoön, met zijn zonen bezwijkend onder slangenbeten, stemt tot eerbiedige bewondering. Hoe onbeholpen daartegenover, hoe lomp en linksch de beelden uit den ouden Christentijd! Hoezeer herinnerend aan den Semietischen afkeer van de beeldende kunsten, zoo scherp afstekend tegen den Grieksch-Romeinschen kunstzin! En toch, hoe hebben aan den anderen kant die oude christenen den invloed der Grieksch-Romeinsche kunst ondergaan, zoodat b.v. sommige van hunne Christusbeelden herinneren aan die van Asklepios, den Griekschen God der geneeskunst. In deze catacomben ontsluit zich, soms in geleende vormen, een nieuwe wereld van gemoeds- en geestesleven! Welk een onbepaald vertrouwen, waarmee deze Christenen den dood tegemoet gaan, en opzien naar den hemel als hun eigenlijk vaderland, in tegenoverstelling van deze wereld, een oord der vreemdelingschap, een sombere woestenij; soms ja met een hunkerend en ziekelijk verlangen, maar soms ook met een kalmte, die spreekt uit grafschriften als deze: „De vrede zij met u! Sluimer in Christus! Uw ziel ruste met den Heer!"

Welk een strenge soberheid, welk een kloeke onthouding tegenover de weelderigheid en wulpschheid van hun Romeinsche omgeving! Zij ontaardt in sombere wereldverachting, ja, en in ziekelijk ascetisme; heel de wereld ligt voor hen in 't booze; voor de schoonheid en den rijkdom, voor de bouwstoffen van hooger leven die zij biedt, hebben zij meestal te weinig oog, maar toch, eerbied verdient hun strenge zelfbeheersching en zelfbeperking,

En wat ons 't meest treft is de teederheid des harten, is de warmte des gemoeds, die ons te gemoet komt uit deze dodenwereld. Hier is een heiligdom van 't hart, hier een levendig besef van den band, die dooden en levenden gelijk maakt en verbindt; hier verneemt men den polsslag van 't innigst liefdeleven, hier spreekt een liefde sterker dan de dood!

Zoo scheiden wij met tweeërlei hoofdindruk van het oude Rome, het heidensche en het christelijke. Ter eene zijde trekt ons aan de fiere kracht, de kloeke moed, de machtige heerschersgave van het oude Rome, ter andere het kinderlijk geloof, de sobere eenvoud, de teedere liefde van de oude Christenheid. Moeten wij kiezen tusschen deze beide? Neen, Goddank, wij hebben ze in hoogere eenheid saam te paren. Kracht en teederheid, mannenmoed en kinderlijk vertrouwen, frissche levensvreugd en strenge zelfbeperking, ziedaar de twee stroomen, die in ons leven moeten samenvloeien.

Vrienden, laat ons streven naar die hoogere eenheid: zelfbeperking ook in zinnelijk genot, ook in kunst en weelde, maar nooit ontaardend in een ziekelijk ascetisme. Want alle ascetisme, dat in de onthouding op zich zelf een deugd ziet en een weg ten hemel vindt, is uit den booze, omdat het onnatuurlijk is en 't rijke leven afknot en dooddrukt. Aan 't gastmaal des levens behoort zoowel het heldere water als de fonkelende wijn, met mate genoten en nimmer leidend tot den roes der zinnelijkheid. Fiere mannenkracht en kloeke heldenmoed, maar nooit zich schamend over den traan van weemoed en berouw die opwelt in het oog: grondig weten, moedig willen, krachtig handelen, maar gedragen en gedreven door dat geloof des harten dat de zenuw is van alle kracht. Ziedaar enkele van de tonen die het oude Rome in mij na doet klinken. Vinde die klank weerklank in uw ziel!

ALLARD PIERSON.

Den 30sten Mei jl. zullen velen onzer geestverwanten zich in gedachte hebben opgemaakt naar de vriendelijke begraafplaats van Zutphen om Allard Pierson te begeleiden naar zijn laatste rustplaats. Toen de droeve mare ons bereikte, dat hij op zijn rustig buitenverblijf nabij Lochem, na langdurig lijden, overleden was, voelden velen met mij, hoeveel wij bezeten en verloren hebben in dien rijkbegaafden, hoogstaanden man. Wie Piersons levensgeschiedenis verhalen wil, heeft een stuk tijdsgeschiedenis te doorloopen, dat wij geheel of ten deele hebben meegemaakt en moet een bonte reeks van feiten uit onze vaderlandsche cultuurgeschiedenis aan zijn oogen doen voorbijgaan. Van zulk een uitvoerige biographie kan vooralsnog geen sprake zijn. Maar wèl voelt ieder, die Pierson heeft gekend en liefgehad, behoefte de som op te maken, zij 't ook in ruwe cijfers, van 't geen hij van hem geleerd en aan hem te danken heeft. Men kon Pierson niet hooren of lezen, zonder menigmalen van hem te verschillen, zich over hem te verbazen en zich aan hem te ergeren misschien, maar men kon hem ook niet volgen, zonder telkens bewondering te voelen voor den rijkdom van zijn geest en de warmte van zijn gemoed.

Wat mij betreft, ik leerde hem voor 't eerst kennen, toen ik in 't jaar 1852 pas op de rol der studenten aan Utrechts hoogeschool was ingeschreven. Op zekeren September-avond was ik in zijn gezellige studeerkamer op de Voorstraat met hem aan de theetafel gezeten. Al pratende schoof hij mij een deel toe van Vinet's Etudes sur la littérature Française, dat ik had open te snijden en dat ik later zelf doorlezen en genoten heb. Hij sprak over de kunst van lezen en studeeren, over theologie en litteratuur, zoo natuurlijk en vriendschappelijk, dat dit bezoek in mijn herinnering een vriendelijke oase is in de barre woestijn van den groentijd.

Kort daarop verliet hij Utrecht, schreef te Leiden zijn dissertatie over den strijd van Nominalisten en Realisten en trok na zijn promotie naar Leuven, om er onder de schaarsche Prote-

stanten het werk te aanvaarden van een evangelist. De kweekeling van het Réveil voelde zich tot dergelijken arbeid onweerstaanbaar aangetrokken. Immers al had hij geheel gebroken met de overgeleverde orthodoxie, waarin hij was opgevoed, al had hij Opzoomers empirische wijsbegeerte met geestdrift omhelsd, toch oefende de bezielende warmte, die van het Réveil was uitgegaan op hem een machtige bekoring. Wie herinnert zich niet de schitterende bladzijden die hij in zijne „Oudere Tijdgenooten" heeft gewijd aan die godsdienstige opwekking die, van Fransch Zwitserland uitgegaan, tusschen de jaren 1840 en '50 zich vooral in Amsterdam vertoonde. Zij was een reactie van het gemoed tegen de dorre begrippen der stelselmatige rechtzinnigheid, een dergelijke reactie als in de 13de eeuw Franciscus en zijne volgelingen met hun mystisch en ascetisch christendom in 't leven riepen tegen de stroeve leervergoding der Dominicaners. Zij kenmerkte zich al meer en meer door de bekrompenheid en den partijgeest van het Methodisme, zij schuwde wereldsche kunst en poëzie, concert en schouwburg, maar toch „niemand miskenne het verhevene dezer levensbeschouwing, waarin plaats was voor diepen ernst, krachtige poëzie, wijsgeerige bespiegeling, kennis van het menschelijk hart, zijne wonden, zijne nooden, zijn ledig; kennis van het Evangelie, voor zoover het, naar de opvatting van den grooten Heiden-apostel, zich samentrekt in de tegenstelling tusschen zonde en genade. Ja, voor dit alles was hier plaats, en dit alles is niet weinig."

Zoo spreekt Pierson in zijn „Intimis" dat verrukkelijk boekske, 't aantrekkelijkst in zijn beknopten vorm, waarin hij zijne Leuvensche ervaringen in romantischen vorm mededeelt en aan zijne moeder en zijn leermeester da Costa een zoo diepgevoelde hulde brengt.

Het kleine kuddeke, dat hij te Leuven zelf bijeen te garen en te verzorgen had, liet hem tijd in overvloed voor eigen studie en zoo werd zijn wijsgeerige proeve „Bespiegeling, gezag en ervaring" daar geboren. In de bespiegeling die, van de denknoodzakelijkheid uitgaande, met verwaarloozing der werkelijkheid, alleen aan eigen brein haar gedachten ontspint, ziet hij daar de onveiligheid.

Het gezag levert veiligheidsmaatregelen, maar legt ook de vrije ontwikkeling aan banden. Alleen de uiterlijke en innerlijke ervaring baant den koninklijken weg tot zekerheid. Dit geschrift bracht aan 't licht zijn volledige breuk met de orthodoxie en vervreemdde alzoo van hem personen en kringen, die nog altijd gehoopt hadden hem voor 't ware geloof te behouden.

Toen hij in 1853 als predikant bij de Waalsche gemeente te Rotterdam was opgetreden, stond hij weldra vooraan onder de

leiders der moderne richting, die omstreeks dien tijd in 't leven trad. Hoe levendig staan ze mij voor den geest, de dagen van haar frissche jeugd en kracht! Beurtelings traden zij op in de Waalsche kerk, Pierson en Réville voor een talrijk en uitgelezen gehoor en als ik, in die dagen nog verkeerend in mijn storm- en drangperiode, uit mijn vreedzaam heidedorpje kwam in mijn vaderstad, dan haalde ik 't hart op aan beider bezielende toespraken: Réville meer oratorisch-welsprekend, klaar en doorzichtig, soms door gebrek aan diepte, Pierson meer mystisch en innig, maar soms ook vluchtig en duister. Die broederlijke en vruchtbare samenwerking van twee zoo uitnemende mannen duurde voort tot het jaar 1865. Pierson gaf in die jaren zijn „Oorsprong der moderne richting" zijn „Richting en leven" om niet te spreken van allerlei Gidsartikelen en vlugschriften, waarin zijn veelzijdige en beweeglijke geest nu deze, dan gene zijde van het nieuwe evangelie op den voorgrond stelde.

Toen kwam er een eind aan de lieflijke idylle. Want reeds toen voelde Pierson, wat ons eerst een twaalftal jaren later volkomen duidelijk werd, dat het religieuze humanisme zich niet laat opsluiten binnen eenig kerkgenootschap, dat in een gemeenschappelijke geloofsbelijdenis, hoe beknopt en eenvoudig ook, de hoogste eenheid vindt. Pierson lei zijn predikambt neer en brak met de kerk. Daarover ontspon zich tusschen hem en zijn voormaligen ambtgenoot Réville een strijd, die van weerszijden met groote warmte, maar helaas met bitterheid gevoerd werd en in welks onverkwikkelijke bijzonderheden we niet willen afdalen. Twee uiteenloopende naturen stonden hier tegenover elkaar; de meer behoudende, die den nieuwen schat zoolang mogelijk bewaart in de oude, aarden vaten en de meer vooruitstrevende, die den nieuwen, gistenden wijn in nieuwe lederen zakken gieten wil; tweeërlei naturen, die met elkaar in botsing zullen komen, zoodra en zoolang op welk gebied dan ook de eisch der hervorming zich laat hooren. Jammer maar, dat Pierson niet zelf zich opmaakte tot uitvoering van een van de stellingen, waarin hij aan 't slot van zijn woord: „Aan mijne laatste gemeente" zijn denkbeelden samenvatte. Ik bedoel deze stelling: „Wie in het algemeen menschelijke den grond der hoogste eenheid vindt, handelt niet ongerijmd met van alle menschen zonder onderscheid en *van geheel vrije godsdienstige samenkomsten* (in het leven geroepen voor zoover en zoolang als de behoefte daartoe zich laat gevoelen) te verwachten, wat tot hiertoe van de kerk en van kerkelijke personen werd verwacht."

Zulke vrije godsdienstige samenkomsten werden door Pierson niet georganiseerd; tot de stichting van een vrije gemeente kwam hij niet. Misschien was de tijd er niet rijp voor en moest eerst

het kerkelijk conflict hooger stijgen. Althans de vrije samenkomsten, onder leiding van Busken Huet in Haarlems concertzaal gehouden, stierven na een kortstondig bestaan den teringdood.

Hoe 't zij, Pierson zette zich aanvankelijk metterwoon te Rohrbach bij Heidelberg neder en zag zich in laatstgenoemde stad weldra een buitengewoon professoraat opgedragen. In die jaren schreef hij een zijner hoofdwerken, te weinig gekend en gewaardeerd, zijn uitvoerige en doorwrochte Geschiedenis van het Roomsch-Catholicisme tot op het concilie van Trente. Van de reeks der voornaamste godsdiensten door A. C. Kruseman uitgegeven maakt dat werk een sieraad uit. Het heiligenideaal van het Catholicisme is hier met warme voorliefde geteekend en de nobele figuren van Augustinus, Bernhard van Clairvaux en Franciscus van Assisi staan hier als 't ware in marmer gehouwen. Men zou kunnen vragen of de donkere schaduwen van het Catholicisme hier niet te zeer op den achtergrond gedrongen zijn. Wie hier een tuighuis meent te vinden, vol wapenen tegen het Ultramontanisme, ziet zich teleurgesteld en heeft voor dien strijd, dien b.v. onze vriend Bolland met zooveel talent en heftigheid voert, zich elders toe te rusten. Hem was het te doen om waardeering van een godsdienstvorm, die zoo groote karakters heeft gekweekt en waaraan de kunst zoo ontzaglijk veel heeft te danken en 't zij men al of niet met die waardeering moge instemmen, ontkennen laat zich niet dat zij de vrucht is, niet van een sentimenteele opwelling, maar van een ernstige en grondige studie.

Die kunstwaardeering bracht hem meer en meer op het gebied, dat zijn officieel terrein werd, sinds hij aan de Amsterdamsche Universiteit het hoogleeraarsambt in de aesthetiek en de kunstgeschiedenis aanvaardde. Ook op dat gebied voelde en toonde hij zich weldra meester. Van zijne colleges over de geschiedenis der kunst of over dichters als Shakespeare, Goethe en Victor Hugo zullen dankbare leerlingen ons vroeger of later de bijzonderheden verhalen. Mij is 't altijd aan 't hart gegaan, dat Pierson zich niet officieel bleef bewegen op het terrein, waarop hij zich feitelijk 't meest thuis voelde en dat hem niet een professoraat in de godsdienstwetenschap of in de philosophie werd opgedragen. Hier toch toonde hij zich 't meest in zijn element en in zijn kracht. Nu was 't de Bergrede of eenig ander Nieuwtestamentisch fragment, dat hij in vereeniging met zijn collega Naber aan een stoute, maar vernuftige critiek onderwierp. Dan was het de stoere figuur van Calvijn, die hij stelde in een betwistbaar, maar verrassend licht. Straks waren het de „Oudere Tijdgenooten," Heldring, J. H. Koenen, Willem de Clerq, Bilderdijk, die hij groepeerde tot een beeldengalerij, nadat hij voor da Costa reeds vroeger een afzonderlijk monument had gesticht. En last not least was het

zijn reuzenwerk „Geestelijke Voorouders." Het plan van dat werk, dat Pierson opvatte toen de middag van het leven reeds voor hem voorbij was gegaan, zou op zichzelf veel meer dan een menschenlven hebben geëischt. 't Is dan ook een ontzagwekkende torso, die hier voor ons ligt. Israel en Hellas zijn voltooid, het volk van den godsdienst en het volk van de kunst. Beide, 't eerste deel vooral, gaven van de zijde der vakmannen aanleiding tot ernstige en gegronde bedenkingen. Wie, hoe rijk ook begaafd en hoe veelzijdig ontwikkeld, zou een zoo onmetelijk veld kunnen beheerschen! Maar toch herkent ge telkens weer de kunstenaarshand die, ook waar zij mistast en misteekent, kenbaar is aan de stoutheid van haar greep, aan de aanschouwelijke en plastische wijze vooral, waarop zij ons 't verleden nader brengt. Van het derde deel, dat het Hellenisme of de Grieksche beschaving na Alexander den Groote had moeten schetsen in zijn vijf centra: Athene, Alexandrië, Antiochië, Pergamon en Rome is, helaas, alleen de eerste aflevering voltooid.

Viel het zwaar Pierson te volgen in zulk een wetenschappelijk en wijsgeerig werk, meer kon elk ontwikkelde van hem genieten, als hij optrad in 't openbaar. Dat deed hij tot viermalen toe in de Vrije Gemeente. De eerste maal schetste hij, in de reeks van beschouwingen over het Christendom, waarop wij toen onthaald werden, het Catholicisme in zijn oorsprong, beteekenis en bewegende kracht. Zijn oorsprong vond hij in de behoefte aan verzoening en eenheid der strijdende meeningen in de derde eeuw; zijn beteekenis in het streven om een volksgodsdienst te kweeken, pasklaar en bruikbaar voor elks behoeften; zijn bewegende kracht in de vereeniging van het algemeene en het persoonlijke, van het episcopaat en het alles beheerschend kerkelijk gezag ter eene, en het monnikenleven met zijn individueel en revolutionair karakter ter andere zijde. De tweede maal besprak hij het Catholicisme in verband met de staatkunde. Hij sloeg een blik in den syllabus, in zijn strijd met de moderne maatschappij, met de scheiding van Kerk en Staat, met de gemengde school, met het burgerlijk huwelijk, met allerlei instellingen, die zijn saamgegroeid met onze nieuwe samenleving. Hij stelde daartegenover den geest van Luther, wiens 400-jarige geboortedag toen juist aanstaande was, blijkbaar vooral uit zijne tafelgesprekken, dien gezonden, vrijen echt menschelijken geest, die 't beste wapen is tegen alle kerkelijke voogdij. De derde maal behandelde hij de studie der letterkunde in haar zedelijke beteekenis. Hij teekende haar in eenige hoofdvertegenwoordigers: Sainte Beuve, de vorschende snuffelaar, met zijn zuiver objectieve critiek; Macaulay, de louter subjectieve beoordeelaar, die ieder schrijver weergeeft zooals deze zich in zijn eigen binnenste weerkaatst; zie!

Vinet, die met zijn edele reine ziel zich geheel zoekt te verplaatsen in het voorwerp van zijne beschouwing, die oefent de critiek der liefde die alle dingen hoopt en gelooft; Taine, die elk letterkundig voortbrengsel, waar hij koud en gevoelloos tegenover staat, brengt onder het ontleedmes zijner critiek; Gervinus eindelijk, de opmerker bij uitnemendheid, aan wiens blik niets ontgaat en die ons in zijn geschiedenis der Duitsche letterkunde onmiddellijk aangeeft, waarop wij te letten hebben. Die studie der letterkunde heeft een zedelijke beteekenis, in zooverre zij den geest verruimt door vooroordeelen weg te nemen en het hart verruimt door ons belangstelling in te boezemen in zaken en toestanden, ons vroeger wellicht vreemd.

De laatste maal eindelijk dat Pierson optrad in ons midden besprak hij de beweging „het eeuwig evangelie", in de dertiende eeuw uitgegaan van Joachim van Flora en gericht tegen de toenmalige maatschappij. Gelijk zij een nieuwe samenleving beoogde, waarin geen plaats zou zijn voor leenstelsel, privaatbezit, priesters, kardinalen en Paus, zoo vertoont zich een dergelijk streven in het hedendaagsche anarchisme. Zoo is er strijd door alle eeuwen heen, een scherp contrast tusschen de onbevredigende werkelijkheid en de idealen, die wij ons vormen. Wij zijn geen oproerkraaiers als wij ontevreden zijn. Wij zijn veeleer het nakroost van de heilige ontevredenen, die gezegd hebben: het ideaal is niet van deze wereld dan alleen in zooverre, dat wij er naar blijven dorsten, soms meenen het dicht onder ons bereik te hebben.

Zoo bleef hij werken onvermoeid en onverpoosd. Helaas, hij vergde te veel van zijn lichaam; een vreeselijke kwaal begon zijn gezondheid te ondermijnen en wie hem op 't eind van zijn openbaar leven ontmoette, werd pijnlijk getroffen door zijn onzekeren gang, zijn zwakke stem, zijn dof oog. Nog zocht hij vergeefs in Italië herstel en sleepte zich voort naar plekken door kunstherinneringen voor hem gewijd. Eindelijk trok hij zich terug in Lochems heerlijke omstreken en ging rustig heen te midden dier kalme natuur. Bij zijn uitvaart ruischte over Zutphen's vriendelijke begraafplaats de melodie van zijn lied:

O, stille nacht
Die eens mij wacht,
Gij doet mijn hart niet vreezen,
Na moeite en strijd
Zult gij een tijd
Van stoorloos rusten wezen.

Vragen wij, in gedachten van zijn uitvaart weergekeerd, wat wij aan hem te danken hebben, dan voelen we onmiddellijk, dat zich dat nog niet in bijzonderheden laat omschrijven. De inven-

taris van zijn geestelijke erfenis laat zich nog niet opmaken en is alleen in hoofdtrekken te overzien.

Tot die hoofdtrekken reken ik in de eerste plaats de warme erkenning en waardeering van het gemoedsleven, die Piersons heerschende karaktertrek gebleven is. Gelijk Schleiermacher, ook nadat hij met het Pietisme en de dogmatiek der Herrnhutters gebroken had, zich toch een Herrnhutter bleef noemen, maar „van hooger orde", omdat vroomheid was „de moederschoot in welks heilig duister zijn jong leven gevoed werd", die hem „bijbleef ook toen de god en de onsterfelijkheid van zijne kinderjaren voor zijn twijfelend oog verdwenen" zoo was en bleef Pierson een zoon van het Réveil, met zijn diep gevoel en warme extase, met zijn afkeer van het conservatisme der kerkelijke orthodoxie en van het optimisme eener oppervlakkige vrijzinnigheid. Van daar zijn diepe vereering van de vroomheid, een stemming wier waarachtigheid men kan erkennen, al loochent men de gegrondheid van elk geloof, en daarom ook van de vromen van vroeger en later tijd, zijn piëteit voor het Christusbeeld, waarvan hij de religieuze waarde bleef erkennen, ook waar het zijn historisch karakter voor hem geheel verloren had, zijn eerbied voor Augustinus en de middeleeuwsche heiligen, zijn warme schildering van mannen als Heldring en Willem de Clercq, Groen van Prinsteren en van der Brugghen, Capadose en da Costa. Tot die allen sprak hij deze woorden herinnerend aan Renan's hulde aan zijn leermeesters: „Daarom gedenk ik u met dankbare ontroering, vrienden mijner ouders, harten van goud. Uw theologie was een weinig zonderling, uw mirakelgeloof niet volkomen in overeenstemming met de tegenwoordige kennis van de natuur, uw levensbeschouwing vaak eenzijdig en daarbij willekeurig, maar dat waren de aarden vaten van het uitnemende dat uw deel was... Hopen tegen hopen; vasthouden van hetgeen aan zooveler karakterloosheid ontglipt, kweeken van hetgeen zooveler lichtzinnigheid en gemakzucht verwaarloozen, opmerken en liefhebben van hetgeen zooveler overhaasting over het hoofd ziet, zooveler blindelings volgen van de openbare meening als geheel verouderd prijsgeeft, ziedaar hun gave." [1])

En aan da Costa bracht hij in zijn Intimis deze hulde: „o mijn Meester, o mijn vader wiens discipel ik niet ben, wiens kind ik niet ben, maar wien ik met den eerbied van een discipel en met de liefde van een kind altijd gedenke!"

Van daar de religieuze poëzie die hem vloeide uit het hart en uit de pen. Vandaar de godsdienstige liederen die hij ons op de lippen legde. Zijn frissche „Opwekking" (Lied 48) met dat zangerig slotcouplet:

1) Oudere Tijdgenooten, pag. 118.

Hoor! wat zoete melodij!
Als een zomerregen
In des levens woestenij,
Ruischt zijn liefde ons tegen.
Zij besproeit,
Waar zij vloeit,
Ook de dorste wegen
Met haar rijken zegen.

Zijn weemoedig-vertrouwend „Onafscheidelijk" (Lied 68). Zijn van droeve ervaring getuigend „In beproeving" (Lied 97) en zijn stemmingsvol „Lied voor den rustdag" (140). Hij kende geen grooter vijand dan het intellectualisme, dan de eenzijdige verheerlijking van het gezond verstand en juist omdat hij voelde dat dit een van de zwakke zijden der oud-moderne richting was, dat zij gevaar liep te wanen den steen der wijzen gevonden te hebben en met haar critiek en haar ontkenning van het wonder alle raadselen te hebben opgelost, juist daarom heeft hij haar dikwijls gegeeseld met scherpe slagen en deze hare zwakheid meedoogenloos in 't licht gesteld. Juist daarom voelde hij sympathie voor het streven der socialisten en beschreef „verteedering des harten", toenemend medegevoel voor de paria's der maatschappij als een van de heuglijke verschijnselen van onzen tijd. Juist daarom vond hij vaak weerklank en waardeering bij rechtzinnigen, die voor zijne ketterijen terugdeinsden, maar tot zijn warm gemoed zich aangetrokken voelden.

Nochtans deed die gemoedswarmte geen afbreuk aan de vrijheid van zijn denken en de onafhankelijkheid van zijn onderzoek. In een artikel, verkwikkend door innige piëteit en waardeering, heeft een der jongeren [1]) hem zoo juist geteekend, als den denker die, „als een arme naar den geest altijd, vroeg om iets nieuws, omdat hij overtuigd was van de mogelijkheid om het geheel nieuwe, wat nog niet bestond, te ontvangen en omdat hij daar alles voor over had, alles in den meest letterlijken, materiëelen zoowel als geestelijken zin." Den denker, die geloof had en geduld en door zijn denken telkens werd vernieuwd. Wel vroeg men soms zich met verbazing af, of hij zijn invallen en gissingen, hoe geniaal en verrassend ook, soms niet al te ras den volke meedeelde, maar nooit had men recht hem te verwijten, dat hij zoo dikwijls veranderd is in zijn leven. Hij was bij uitnemendheid „een open geest", die naar alle zijden de vensters openzette om het licht op te vangen, van welken kant het komen mocht. Hem kenmerkte een hartstochtelijk verlangen om 't goede overal te zoeken. Vandaar zijn liefdevolle waardeering van het Heidendom, inzonderheid van Hellas met

1) A. de Graaf, in De Kroniek van 7 Juni.

zijn kunst en wijsbegeerte; zijn onpartijdige beoordeeling van het Catholicisme, dat hij door zijn verblijf te Leuven in zijn licht- en schaduwzijden had leeren kennen; zijn streven om overal het schoone op te sporen.

Want ook warme schoonheidszin was een hoofdtrek van Piersons geest, waaraan wij veel te danken hebben. Deze dreef hem tot de ernstige studie van Griekenlands dichters en kunstenaars en deed hem ook de nieuwe classieken, met name Goethe en Shakespeare waardeeren. Deze deed hem aan zijn taal en stijl de hoogste zorg wijden, zoodat hij vooral in zijn Intimis, zijn Catholicisme en zijn Oudere Tijdgenooten, bladzijden heeft geschreven onsterfelijk in onze letterkunde. Deze deed hem het schoone op 't nauwst met het goede verbinden, ja soms op bedenkelijke wijs daarboven stellen. Vandaar zijn onbillijke beoordeeling van Kant's categorischen imperatief in zijn laatste vluchtige studie over Hoekstra's Zedenleer. Ernstige, ja harde woorden zijn daarover gezegd in de laatste vergadering van moderne theologen, maar terecht werd er op gewezen, dat wij hier te doen hebben met een onvoltooid fragment en dat hij op zijn paradoxale manier heeft willen doen uitkomen, dat boven het ijzeren plichtgebod staat de vrije aandrang tot het goede, die door zijn heerlijkheid bekoord en gewonnen wordt.

Die zin voor schoonheid en poëzie heeft hem, naast de taal van het scherpe denken, die van het dichterlijk gevoel doen spreken, waarin zich de religie uit. Vandaar dat ge van denzelfden man, die nu den bodem van het zedelijk leven met scherpe critiek om woelde, straks een lied kondt nooren vol van de innigste godsdienstige poëzie. Zoo waren er in hem twee of meerdere menschen, soms met elkaar in strijd en daardoor anderen in verwarring brengende. In zijn denken en voelen was hij niet een man uit één stuk, en allerminst een dogmaticus. Het scepticisme speelde nu en dan hem parten en de beweeglijkheid van zijn geest deed hem soms de eene zijde van een vraagstuk zoo in 't licht stellen, dat daardoor een andere te zeer in de schaduw trad. Doch ondanks die tweeslachtigheid hebben wij modernen aan dezen onzen vroegeren leider groote verplichting die, onder den invloed van een zekere ontstemming, door velen onzer niet altijd voldoende is erkend. Hij heeft gewerkt als een onvermoeide rustverstoorder. Hij heeft den conservatieven zuurdeesem altijd weer uitgedreven. Hij heeft hun, wier denkbeelden tot dogmen dreigden te versteenen, telkens weer de oogen geopend voor het ongenoegzame van iedere formule, waarin zij den rijken inhoud van het godsdienstig leven wilden samenvatten. Hij was menigmalen der modernen tegenstander en scherpe criticus, maar ook een vriend, die hun hun feilen toonde. Kuenen heeft hij mis-

schien niet altijd genoeg gewaardeerd. Maar toen Kuenen gestorven was stond Pierson vol piëteit bij zijn graf.

Zoo is de dood de groote verzoener. Mits het streven oprecht en de bedoeling waar zij geweest, bedekt hij allerlei fouten en leemten met den mantel der liefde. En zoo zeggen wij ook tot dezen machtigen doode, wien wij zooveel te danken hebben: u zij veel vergeven, u zij dank en hulde, want gij hebt veel liefgehad!

1896.

BOOMEN EN MENSCHEN.

Wie, door 't gewoel en 't gedruis van het hedendaagsche leven overstelpt, zich zenuwzwak en overspannen voelt, ziet zich tegenwoordig door zijn geneesheer soms een afzonderingskuur voorgeschreven, en brengt weken of maanden in volstrekte eenzaamheid door om tot zichzelf te komen. Doch ook voor wie, lichamelijk gezond, zich geestelijk afgemat gevoelt, kan zulk een afzondering, niet binnen de vier wanden van een eng vertrek, maar in de stille, vrije natuur, heilzaam en weldadig zijn. Hoevelen, die 't in den afgeloopen zomer ondervonden! Er zijn zee-menschen en er zijn bosch-menschen. Sommigen rusten nergens beter uit dan aan het strand of in de duinen. Zij luisteren uren lang naar het rusteloos geklots der golven. Zij laten hunne droomerige oogen gaan over het eindelooze watervlak. Zij slaan de zee gade in den stralenden morgengloed en in de geheimzinnige avondschemering. De wisselende tinten van het water, grauw-grijs, hel-groen, diep-blauw, de witte schuimkoppen en de aan- en afstroomende golfvloeden boeien en betooveren hen. En zij worden rustig, ze weten zelf niet hoe.

Ik behoor niet tot hun getal. De zee bedwelmt, bedrukt, bedriegt mij, maakt mij sluimerig en wiegt mij in slaap. Het bosch daarentegen heeft voor mij een oneindige bekoring. Getroffen en aangetrokken heeft mij altijd het voorschrift, dat den Brahmanen in Indië gegeven werd, dat ze zich namelijk op zekere hoogte van hun leven moesten terugtrekken in het woud. Als zij jegens huisgezin en maatschappij naar hun vermogen hunne plichten hadden volbracht, als zij het beste wat in hen leefde aan hun kinderen en leerlingen hadden meegedeeld, dan hadden zij onder de hooge boomen de som hunner levenservaring op te trekken en zich te verdiepen in 't verborgen Brahma, waar de ziel in rust. Wij leven niet in het contemplatieve Oosten, maar in het bedrijvige Westen. Ons bedreigen niet zoozeer de gevaren der bespiegeling als die der practijk. In dubbele mate weldadig kan 't ons zijn, als het woud nu en dan ons opneemt in zijn donkeren schoot.

Zulk een geestelijk bad nam ik wederom in het Teutoburger woud. Ettelijke jaren geleden had ik er een onvergetelijke „Sommerfrische" genoten. Thans kwam ik er terug met oude herinneringen, in de hoop er nieuwe indrukken op te doen. Ik zag me niet teleurgesteld.

Op kleinen afstand van het vriendelijke Berlebeck vond ik thans op Johanna-berg een toevluchtsoord. 't Is een woudeenzaamheid in den vollen zin van het woord. Van ons balcon zagen wij van alle zijden op de dichtbegroeide bergtoppen, of verlustigden ons in de boschranden, die een helgroene weide of een paarsrood heideveld omlijsten. Hier de machtige figuur van Hermann, die de geheele streek beheerscht, en in zijn koperen vuist het reusachtig zwaard triomfeerend omhoog houdt. Daar de schilderachtige Falkenburg, een oude slot-ruïne, die zich tusschen de boomen verschuilt. Ginds het Winfeld, een uitgebreide hoogvlakte, die in 't schemeravonduur de herten, schuchter uit het bosch te voorschijn tredend, samenbrengt. Beter dan ooit begreep ik in deze regenachtige Augustusmaand de oude mythen, die den strijd tusschen zon en nevelen zoo schilderachtig afbeelden. Hoe waren vaak de bergtoppen en de boomgroepen uren lang in dichte nevelen gehuld. Laag hingen zij neer in de dalen tot zij, door een windvlaag uiteengedreven, het uitzicht openden op de roode daken van Berlebeck. Achter een dik wolkgordijn was lang de zon verborgen. Maar als door een onzichtbare hand wordt dat gordijn op eens weggeschoven en op de donkergroene dennen en helgroene weiden werpt de zon een tooverachtigen gloed. Men zou er zich menige regenbui voor willen getroosten, om dat spel van licht en nevelen te genieten. Een onafgebroken heldere hemel is even eentonig en bedwelmend als een levensjaar van louter voorspoed en genot. De wolken geven karakter aan het landschap, werpen hun wisselende schaduwen over bosschen en velden, brengen rythmus in de lucht en in 't gemoed.

Op zekeren nevelachtigen morgen daalde ik alleen af van den Johannaberg; bij de Berlebecker bronnen kruiste ik de chaussee naar Kreuzkrug en klom langs de romantische houtvesterswoning door het dennenbosch naar de Falkenburg op. Bij donkeren hemel was het dennenwoud zwarter en geheimzinniger dan ooit. Hoe greep de stilte van het bosch mij aan! Geen plek meer dringend en drijvend tot een ernstig zelfgericht. Daar rijzen zij op als van tusschen de stammen, de dwaasheden, de verkeerdheden van vroeger en later tijd, de verdroomde dagen, de verbeuzelde uren, de verdartelde oogenblikken. Vlak voor ons staat de hooge eisch van 't leven. 't Is alsof de levenstaak ons de hand op de schouders legt, en ons

beschamend in de oogen ziet. De groote, eenzame zielen, die, door weinigen begrepen, uit hun zelfgericht en hun isolement hun kracht putten, rijzen hier als woudgeesten rondom ons op. Twee hunner waren daar mijn geestelijke metgezellen: Marcus Aurelius en Wordsworth. In de gedachtenwereld van den grooten wijsgeer werd ik dieper ingeleid door Walter Pater, die in zijn wijsgeerigen roman [1]) ons een jongen Romein teekent, die den vertrouwelijken omgang van Antoninus Pius en Marcus Aurelius geniet. Van den laatste tracht hij de kunst af te zien om ook te midden van 't gewoel der hofwereld en de staatkundige beslommeringen met zichzelf alleen te zijn. „De menschen trekken zich gaarne terug" zoo schreef hij immers in zijn Gesprekken met zichzelf, „op het land, in het gebergte, aan de zee en ook uw hart gaat wellicht daarnaar uit. Maar in den grond der zaak getuigt dat van beperktheid. Het staat u immers vrij te ieder uur U in uzelf terug te trekken, want nergens vinden we een zoo vreedzame en ongedeerde schuilplaats als in ons eigen binnenste."

En voor Wordsworth, den mijmerenden natuurdichter, was immers de natuur vol wenken, vingerwijzingen, aanduidingen van 's menschen innerlijk leven, van zijn voorbestaan en voortbestaan. Te midden van de weelde en den jubel der natuur is er weemoed in zijn hart en doemt telkens voor hem op 's levens duistere achtergrond en geheimzinnig verschiet: „Er was een tijd" — zoo zingt hij:

„Er was een tijd, dat bosch en stroom en wei,
Deez' aarde en elk gewoon gezicht
Zich toonde aan mij
Als badend in een hemelsch licht,
De glorie en de frischheid van een droom.
Thans is 't niet meer zoo als het was weleer.
Mijn oog dwaal' waar het mag,
Bij nacht of dag,
De dingen, die ik zag, zie ik, helaas, niet meer.

Nog straalt de regenboog,
De roos verkwikt het oog;
De maan vertoont haar pracht,
Ziet neerwaarts van den onbewolkten trans,
En in den held'ren nacht
Is 't water rijk aan glans.
De zon toont schitt'rend hare macht.
En toch ik weet, waarheen ik treed,
Dat daar is heengegaan een glorie van deez' aard.

Geboren worden is slechts slapen en vergeten.
De ziel, die met ons opkomt, 's levens ster,
Heeft van een ander oord geweten
En daalt reeds neer van ver.

---

1) Marcus the Epicurean, his sensations and ideas bij Walter Pater.

Niet enkel in vergetelheid
En niet in droeve onwetendheid,
In nevelen van glorie komen wij
Van God, ons steeds nabij.
In onze kindsheid straalt om ons de hemel.
Wel is de knaap die groeit al ras gesloten
In sombere gevangenis,
Maar toch aanschouwt hij 't licht, dat is gevloten,
Uit Hem, die aller oorsprong is.
De jeugd steeds meer verwijderd van het uur
Van haar geboorte, blijft toch priester der natuur,
En voelt zich door haar schitterend visioen
Verzeld bij al haar droomen en haar doen.
Maar voor den man sterft deze luister weg
In 't rust'loos sleurbedrijf van ied'ren dag. 1)

Zoo voelt Wordsworth, zoo drukt hij bij benadering uit, dat den mensch een eeuwigheid in 't hart is gelegd, dat hij aan meer dan ééne wereld toebehoort.

Ziedaar de andere zij van de woud-eenzaamheid. Zij beschaamt en vernedert ons niet alleen. Zij heft ons ook op. Wie alleen is onder de boomen, voelt dat hij meer dan de boomen is. Dat hij zichzelf heeft te zijn door karakterontwikkeling en innerlijken strijd. In het woud worden alleen die boomen krachtig en forsch, die vrij staan en naar alle zijden hun wortelen en takken kunnen uitslaan. Zoo moet ook de mensch, die iets worden en aan anderen geven zal, zich vrij kunnen ontwikkelen.

Geen dwang geoefend op 't geweten, geen onnatuurlijke boei hem aangelegd, mag hem verhinderen geheel te worden wat hij is naar aanleg en natuur. In het Germaansche woud ontwikkelde zich de vrije persoonlijkheid, daar werd het Protestantisme geboren.

Naar een tweetal plaatsen, in de geschiedenis van het Protestantisme van groote beteekenis, deed ik dezen zomer een bedevaart. Onze weg leidde ons over Horn en Altenbeke naar Cassel en van daar door het Lahndal naar den ouden Rijn.

Niet alleen aan schilderachtige plekjes, maar ook aan historische herinneringen is het Lahndal rijk. Wetzlar sporen we thans voorbij. Bij de herinneringen aan Goethe's Werther, die het oplevert, stonden wij vroeger stil. Thans wenkt Marburg ons van uit de hoogte zoo vriendelijk toe, dat wij de verzoeking om er af te stappen niet kunnen weerstaan. Terrasgewijze slingert het stadje zich in den vorm van een halve maan om de hoogte, wier top het oude slot versiert. 't Is als klouteren de huizen in wedstrijd tegen den heuvel op. Hier en daar zijn de straten en steegjes door steile trappen onderling verbonden. Maar te midden der antieke huizen en moderne villa's zijn 't vooral drie gebou-

1) Fragmenten uit de „Ode on intimations of immortality. From recollections of early childhood.

wen, die de aandacht trekken, de Elisabethskerk aan den voet, de Universiteit aan de helling en het Slot op den top der heuvelenrij. Een der oudste proeven van den Gothischen stijl in Duitschland is, nevens de Lieve Vrouwenkerk van Trier, de Elisabethskerk. Gewijd is zij aan de nagedachtenis der vrome Vorstin, die na den dood van haar gemaal betrok, niet het haar aangewezen slot, maar het hospitaal, door haar nabij de kerk gebouwd en aan Frans van Assisi toegewijd. Heel haar leven wijdde zij aan de zorg voor zieken en armen, en met ascetischen ijver onderwierp zij zich aan de harde boetedoeningen haar door haar biechtvader Koenraad van Marburg opgelegd. Werd ze reeds bij haar leven als een heilige vereerd, de sage wist te verhalen van wonderbare genezingen, uitgegaan van haar graf. De kerk, in 1283 aan haar nagedachtenis gewijd, werd reeds in 1539 een zetel van de Reformatie, door Philip den Grootmoedige er ingevoerd. Wat ons vooral in haar bekoort is, niet Elisabeth's schitterend mausoleum, dat met zijn rijken tooi van paarlen en edelgesteenten als 't ware vloekt tegen haar nagedachtenis, niet de bonte kleurenversiering van 't inwendige der kerk, maar het eenvoudig schoon van haar vroeg-Gothischen bogen, van haar slanke torenspitsen en van haar statig hoofdportaal.

Denzelfden vroeg-Gothische stijl vinden wij terug in het nieuwe Universiteitsgebouw, dat in de plaats van een oud Dominicanerklooster werd aangebouwd tegen de kerk, die daarvan alleen nog overbleef. Konden de oude Dominicaners al de colleges hooren, die hier door een talrijke professorenschaar aan ongeveer een duizendtal studenten gegeven worden, ze zouden menigmaal zich omkeeren in hun graf! Want niet alleen de Sancta Theologia, ook de nieuwere wetenschap en letterkunde is hier ruimschoots vertegenwoordigd en aan de nieuwere taalstudie zijn aan deze kleine hoogeschool, tot beschaming van Nederland, verscheiden katheders, met het recht van promotie in deze vakken, gewijd.

Jammer dat wij, door de juist ingetreden vacantie, de studenten misten, die anders de breede gangen en de ruime collegezalen bevolken en de hooge bogen van hun stemgeluid weergalmen doen. Want dat het hier niet ontbreekt aan bruisenden levenslust, die zich ook in de barbaarsche duelleer-manie der Duitschers openbaart, daarvan getuigt de carcer, een hooggelegen kerkercel, waar voor deze en andere zonden tegen de tucht naar Duitschen trant wordt geboet.

Nog meer echter dan het nieuwe Universiteitsgebouw trekt het oude Slot ons aan. Het steile pad daarheen voert langs heerlijk gelegen villa's, grootendeels bewoond door hoogleeraren der Universiteit, die hier als 't ware hun hulde komen brengen aan den Landgraaf Philip, aan wien de stichting der hoogeschool te

danken is. Aan dien schutsheer der Hervorming herinnert het godsdienstgesprek, dat immers door zijn toedoen van 1 tot 5 October 1527 op dat Slot gehouden werd. 't Was op den 29sten September, dat Zwingli daar met zijn vriend Oecolampadius aankwam, nadat ook Bucerus en Hedio zich bij hen hadden gevoegd. Daags daarop vinden wij er Luther en Melanchthon met hunne vrienden Cruciger, Justus Jonas en Myconius. Vóór den grooten strijd was men 't in particuliere gesprekken over onderscheiden punten van verschil tusschen de Saksers en Zwitsers nagenoeg eens geworden. Thans bleef het avondmaal het punt in quaestie. Ons, die van dien strijd zoo ver verwijderd zijn, schijnt het ondenkbaar, dat op dit punt de hartstochten zoozeer ontvlammen konden, dat de scheuring tusschen Lutherschen en Hervormden daaraan hoofdzakelijk te wijten was. Maar gansch anders was 't in dien tijd. Immers 't was de vraag, of men op dit punt de Roomsch-Catholieke traditie verzaken of handhaven zou. In de Mis toch, waarin het offer van den Godmensch, wiens lichaam en bloed in water en wijn veranderen, zich dagelijks herhaalt, concentreert zich het mysterie der Catholieke kerk. En al beweerde Luther van de transsubstantiatie of verandering van zelfstandigheid niets te willen weten, toch waren voor hem Christus' lichaam en bloed in de avondmaalsteekenen op geheimzinnige wijs tegenwoordig. Wie op dit punt van het sacrament geheel brak met de leer der Moederkerk, was in zijn oog een gevaarlijke scheurmaker en een afschuwelijke ketter.

Van daar de groote beteekenis van het dispuut dat den 2den October reeds 's morgens te 6 uur onder leiding van den Landgraaf aangevangen werd. Van daar Luthers hartstochtelijke gehechtheid aan de woorden: „dit is mijn lichaam," die hij met krijt in groote letters voor zich op de tafel had geschreven. Van daar zijn angstvallige vrees om daarvan een haar breed af te wijken. Van daar eindelijk de bittere weemoed, waarmee hij zich met de woorden: „gij hebt een anderen geest" van Zwingli afkeerde, ook al weigerde hij hem ten slotte de hand van vrede en vriendschap niet. [1])

Waarom is dit dispuut over een schijnbaar zoo onbelangrijk vraagstuk ook voor ons nog van beteekenis? Omdat het persoonlijk karakter van het Protestantisme hier in zijn licht- en schaduwzijde duidelijk aan 't licht treedt. Tegenover de verzoeningspogingen van den concilianten Philip van Hessen, die tot elken prijs den vrede wilde onder de aanhangers van het nieuwe geloof, houden beide partijen hunne overtuiging vast; Luther met al de hardheid en onverzettelijkheid, maar ook met

1) Zie Stemmen, zeventiende jaargang, pag. 341, waar Colenbrander mij op dit punt tot andere gedachten bracht.

al den ernst en de eerlijkheid van zijn ijzeren natuur, die hem zeggen deed: „Dat is een vervloekte liefde, die mij eerst vader, moeder, kind verwurgt en dan zegt: „houdt vrede, lieve vrienden, wij willen elkaar liefhebben, de zaak is niet van zooveel aanbelang, dat wij het daarom oneens zouden zijn."

Hier staan dus tegenover elkaar twee geheel verschillende persoonlijkheden: Luther, de man van phantasie en geestdrift, die op de grens van dweperij staat, Zwingli, de man van het nuchtere klare denken. Luther een door en door Duitsche natuur, Zwingli een echte Zwitser. Luther een monnik, in de diepere beteekenis van het woord, met overwegenden hang tot het contemplatieve, Zwingli een wereldsch geestelijke, ook in den besten zin, die de aardsche levensverhoudingen al vroeg van haar natuurlijke, practische zijde had leeren opvatten. Luther in monarchale verhoudingen levend, Zwingli een zoon der republiek [1]). Als zulke scherp geteekende persoonlijkheden tegenover elkander staan, elk opkomend voor zijn overtuiging en beginsel, is dan een botsing niet bijna onvermijdelijk, is dan een kloek uiteengaan niet te verkiezen boven een zoetelijken vrede, die eigen beginsel verloochent?

En toch staan zulke mannen, als dragers van één hoofdbeginsel, weer broederlijk naast elkaar. Zoo dacht ik, toen ik op een der schoone glasschilderingen van de gerestaureerde Willebrordskerk te Wesel de vier gestalten van Luther, Melanchton, Zwingli en Calvijn vereenigd vond. Een andere phase uit de geschiedenis van het Protestantisme riep een bezoek aan die stad mij voor den geest. Door drie baanbrekers van de Reformatie werd hier de nieuwe beweging voorbereid. Allereerst door Alexander Hegius, den humanist, die later stond aan 't hoofd van de Deventersche school der Broeders van 't gemeene leven; ten andere door Buschius, een der medewerkers aan de Brieven der Duisterlingen, waarin met zoo bitteren spot de onwetendheid en de onzedelijkheid der toenmalige monniken gegeeseld werd; eindelijk door Adolf Klarenbach, den eersten evangelischen martelaar der Rijnprovincie. Niet als een bloot navolger van Luther, maar als een zelfstandig hervormer ging de laatste zijn weg. Toen men hem in zijn proces voorwierp, dat hij gedurende zijn verblijf in Wesel Luthers geschriften had gelezen en verspreid, antwoordde hij: „slechts enkele geschriften van Luther heb ik gelezen en geen enkel uitgedeeld, niet de leer van Luther, maar die van Christus heb ik geleerd en als Luther deze leert en schrijft zal ik mij zijner niet schamen."

Geen wonder dat een stad, waar zulke mannen vrijheid van

1) Zie Hagenbach's Vorlesungen über Wesen und Geschichte der Reformation, 2te Auflage, I p. 365—368.

geloof en geweten predikten, een toevluchtsoord voor allerlei vervolgden werd. „Vesalia hospitals," het gastvrije Wezel, als zoodanig kenden haar de Protestantsch-gezinde Engelschen, die, toen er na den dood van Eduard VI onder de bloedige Maria een vervolging tegen hen uitbarstte, hier vonden een „herberg der gerechtigheid." Als zoodanig roemden haar de Nederlandsche vluchtelingen, die onder 't schrikbewind van Alva hier bij duizenden een schuilplaats vonden, de laatsten zeker mede aangetrokken door de kerk, die van oudsher naar Willebrord, den bisschop van Utrecht, was genoemd. Onder de 52 kloosters en kerken, die Willebrord vooral aan den beneden-Rijn zou hebben gesticht, behoorde, volgens zijn levensbeschrijver Alcuinus, ook een doopkapel te Wesel.

Op die historische plek verheft zich thans de gerestaureerde Gothische kruiskerk met haar vierhoekigen hoofdtoren. De geschiedenis van haren bouw en de eigenaardigheden, waardoor zij zich kenmerkt, zijn door een harer vroegere predikers tot in alle onderdeelen weergegeven. [1]) Laat mij hier alleen op een paar karakteristieke bijzonderheden wijzen. Dan trekt op de beschilderde vensters, door allerlei vermogende gemeenteleden aangeboden, vooral de aandacht niet enkel het viertal hervormers reeds genoemd, maar ook een copie van Durer's apostelengestalten, Johannes, Petrus, Paulus en Marcus: de slanke zachte Johannes, een scherp contrast vormend met den krachtigen, vurigen Paulus: de in zichzelf broedende Petrus, sterk verschillend van den hartstochtelijken Marcus met schitterend oog en geopenden mond; een van de grootste werken der oud-Duitsche kunst.

Merkwaardig is evenzeer 't verzoeningsfeest in deze kerk door de vereenigde Lutherschen en Hervormden gevierd. Onder de vier hervormers zijn op een ander venster hun gecombineerde wapens aangebracht: het zegel der oude Hervormde gemeente, een pelgrim in antiek gewaad, in de hand een spreukband met het opschrift: „ik was een vreemdeling en gij hebt mij geherbergd." Dat der Lutheranen: een ark op de schuimende golven, waarheen een duif den olijftak brengt met het opschrift: laetum nuncium, blijde boodschapper. Dat de oude Catholieke processie- en offerkerk in een predikplaats is omgeschapen, moet nog door den Duitschen schilder Gesellschap op een portaalvenster in het zuidelijk kruisschip door een voorstelling der Bergrede worden afgebeeld. Mij zou de van oorsprong Catholieke kerk als predikplaats ganschelijk niet aanlachen, maar als historisch monument en machtig kunstwerk maakt ze een aangrijpenden indruk. Ook

1) Die Evangelische Gemeinde Wesel und ihre Willebrordkirche. Beiträge zur Geschichte derselben von Lic theol. Joh. Hillmann, Pastor der St. Pauli-Gemeinde zu Braunschweig.

op deze kerk heeft het Protestantisme met zijn scherp geteekende persoonlijkheden en zijn hoogere eenheid zijn eigenaardigen stempel gedrukt.

Dat het dien stempel gezet heeft ook op de kunst, daarvan overtuigde mij van nieuws een bezoek aan de schilderijenverzameling in Cassel, waar onze Rembrandt zoo rijk en schitterend vertegenwoordigd is. Geen gewonere maar ook geen onjuistere bewering dan deze, dat in de christelijke wereld alleen het Catholicisme kunst zou hebben voortgebracht. Zeker, ook ten dezen hebben wij aan de Catholieke kerk groote verplichting. Hoeveel Italiaansche schilders zijn door het Madonna-beeld geïnspireerd! Wie kent niet een heilige familie, een apostel of heiligenfiguur, die een diepen indruk op hem maakte! Toch ligt over de Catholieke kunst, die Italië's museums grootendeels bevolkt, een zeker waas van eentonigheid. Dezelfde gestalten en groepen keeren hier onder verschillende vormen telkens weer terug! En wie zich moe gestaard heeft op een eindelooze reeks van Madonna's en heiligen, dien is 't een ware verkwikking een zaal binnen te treden waar, te midden der Hollandsche schilderschool, Rembrandt als meester troont.

Ziehier den man, die aan geenerlei kerkelijke traditie gebonden, de werkelijkheid geeft, geheel zooals zij is. Meester in het portret, geeft hij ons een reeks van karakteristieke koppen en sprekende figuren. Zijn schrijfmeester Coppenol ziet, met de pen in de hand, u rustig aan. Zijn oude man met een gouden beker baadt het gerimpeld gelaat in een zee van licht. Eenigszins uitdagend is de blik van zijn geharnasten krijger met zijn donkere oogen en zwarte haarlokken. De edele kop van Frans Bruyningh, van bruin krulhaar omlijst, maakt dubbelen indruk, omdat hij scherp verlicht afsteekt tegen den doorzichtigen nevel, waarin het verdere lichaam is gehuld. Het portret van een wiskundige geeft ons het intieme leven van een geleerde in een roodachtig gewaad, met bont omzoomd, gehuld. Gezeten voor zijn tafel, met papieren overdekt, houdt hij in de eene hand een pen, in de andere een passer. Een grijze baard en dunne, witte lokken kronen het fijne, geestvolle hoofd. Als verrast door een onvoorzienen inval volgt hij, in mijmering verdiept, het denkbeeld dat zich van hem meester maakte. 't Is als zocht hij ze met alle kracht vast te houden, de waarheid, die hem aangreep en in verrukking brengt. Zoo leeft elk van zijne personen — en ik bepaalde mij hier alleen tot portretten van Cassels galerij — zijn eigen leven, dat door den meester in zijn diepste geheimenissen en eigenaardigheden is bespied.

Geen wonder dat Rembrandt zich zoozeer tot den bijbel voelde aangetrokken. Hij verlustigt zich in die rijke beelden-

galerij. Israelietische aartsvaders en koningen, profeten en apostelen geeft hij weer, niet als westerlingen in modern gewaad, maar als echte oosterlingen in de vormen van hun tijd en hunne omgeving. Hoe juist gekozen is het oogenblik, waarop Abraham, gereed zijn zoon Izaäk te offeren, door den engel, tot geruststelling van den toeschouwer, in den rechterarm gegrepen wordt, waaraan het dreigend slachtmes ontglipt. Hoe karakteristiek is in ons Rijks-museum, de oude blinde Izaäk die, niets vermoedend van het bedrog tegen hem gesmeed, Jacob zegent die met sluwe oogen opziet en door zijn moeder Rebecca met welgevallen wordt aangestaard. Hoe eerwaardig is de grijze Jacob, die — een der paarlen van het Casselsche museum — zijn zegenende hand over Jozefs zonen uitstrekt.

Hoe reëel, hoe echt Semietisch is de Christus, die met zwarte haarlokken en baard, 't gelaat vol verheven majesteit uit den donkeren achtergrond als een geheimzinnige verschijning opkomt. Of de verrezene, die te midden der Emmausgangers als de onbekende gastheer rustig aan de tafel zit. Geen heiligenkrans versiert zijn hoofd; hoogstens straalt daarvan uit het schitterend licht, dat Rembrandt gewoonlijk op zijn hoofdfiguren vallen doet. Niet den wonderman schildert hij, niet den bovennatuurlijken Godszoon, maar den profeet, machtig in woorden en in werken, den mensch, die sprak als geen ander mensch. Van daar ook zijn voorliefde voor gelijkenissen, die van menschelijk lijden, menschelijke vreugde en menschelijke liefde verhalen: den barmhartigen Samaritaan en den verloren zoon. Hoe zijn zijne apostelen echte Israëlieten, typen naar modellen, die hij in de Amsterdamsche jodenbuurt gevonden had. En als hij een heilige familie schildert, dan is 't een gezellig binnenhuisje, een echt werkmansgezin, de vader opgaande in zijn werk, de moeder in haar kind, de grootmoeder, die de lezing van haar bijbel een oogenblik staakt om den kleine gade te slaan. „Hier niets goddelijks," zoo zegt Coquerel in zijn keurige Rembrandtstudie [1]), „dan de teederheid der moeder, de arbeid van den vader, het vrome boek, waaruit de grootmoeder leest en Gods lieve zon, die door de ruiten schijnend dit binnenhuis verlicht. Alles is diep godsdienstig, maar tegelijk echt menschelijk in dit tafereel. Hoe geheel anders dan een Maria met haar wonderkind, die in een schitterenden Gotischen tempel wordt gediend door engelen met gouden stalenkransen, gehuld in purperen gewaden, geknield voor 't Jezuskind en hem lekkernijen aanbiedend op een zilveren schaal."

Hier overal de gedachte, dat het echt-menschelijke juist daarom

---

1) Rembrandt et l'individualisme dans l'art par A Coquerel fils pag. 131—134.

gewijd en goddelijk is, dat van het eenvoudig gelaat van de huismoeder of den werkman een hooger vrede kan afstralen, dat godsdienst en leven, ideaal en werkelijkheid elkaar ontmoeten in de hoogste kunst. En tegelijk welk een diep gevoel voor 's levens diepste mysterie en geheimzinnigen achtergrond. „Het mysterie trekt hem aan en wat menschelijke ooren nooit gehoord, wat menschelijke oogen nooit gezien hebben, wil hij ons zeggen en toonen. Staande op de grenzen van de uiterlijke wereld en van die onzienlijke, die ons omhult en ons aanlokt in de heiligste oogenblikken van ons leven, gaat hij telkens van de eene in de andere over en voert ons met zich mede. De droom met zijn duistere klaarheid, de diepe stilte of de angst voor den naderenden dood, al die ontzettende vraagstukken, waaraan wij niet kunnen ontkomen, de gloed van een gebed, dat opwelt uit het diepst der ziel, de teederheid van een vader, die zijn zoon terugvindt, dien hij verloren waande, die van den god, die zich aan zijn discipelen onthult, de onzekere blikken en de aarzelende gebaren van het leven, terugkeerend in een lichaam dat het verlaten had, de geheimenissen uit het schimmenrijk, die Lazarus ons overbrengt, aan zijn graf ontkomen, of Christus nog gebroken door de folteringen van het lijden, al die raadselachtige, onuitsprekelijke dingen, hij onthult ze ons bescheidenlijk, met den graad van zekerheid, die zij kunnen hebben, met de duisternis, die zij moet behouden. Al de kracht en al de teederheid van de meest verschillende gevoelsaandoeningen vinden haar uitdrukking in het werk van dezen wonderbaren, machtigen meester, die tot in de teederste nuances van een hoogst verfijnde kunst, zoo diep menschelijk blijft en aan zijn schilderkunst zelve iets mededeelt van de beweging en huivering der gedachte." [1])

Zoo vertoonden zich aan ons oog op verschillende terreinen het mysterie en de kracht der persoonlijkheid. Wij zagen haar ontwaken of tot zich zelve komen in den schoot van 't diep en donker woud, protesteeren tegen iederen dwang op eigen overtuiging uitgeoefend, beslist en kloek en heftig, en eindelijk haar individueelen stempel drukken op de kunst. Overal, in het Teutoburgerwoud, in Marburg's slot, in Wesels Willebrordskerk, in Cassels galerij kwam de mensch ons te gemoet, zoekend worstelend en weenend, maar tegelijk tot het hoogste geroepen en van Gods geslacht!

Het Protestantisme eischt kracht om alleen te staan, moed om eigen overtuiging uit te spreken, te handhaven, gestand te doen. Van daar dat in dezen tijd van twijfelzucht en karakterschaarschte zoovelen het verlaten of verloochenen. Van daar de talrijke over-

---

1) Emile Michel. Rembrandt, sa vie, son oeuvre et son temps, p. 450.

gangen tot het Catholicisme, die ons telkens weer pijnlijk aandoen. In die overgangen gaat een oordeel over ons slap, zenuwachtig, overprikkeld geslacht. Hoevelen, wien 't faalt aan zelfstandigheid en veerkracht, of die nu hier dan daar vergeefs den vrede zochten, die alleen een persoonlijke religieuse overtuiging schenken kan, werpen zich, zwervens- en tobbensmoe, in de armen van een Moederkerk, die hun, voor den prijs van eigen nadenken, rust belooft en tot op zekere hoogte schenkt.

Des te kloeker moeten zij zijn en des te vaster staan, de echte zonen van het Protestantisme, de vrienden der vrije vroomheid. Liever waarheid en ernst tot den prijs van verdeeldheid en strijd, dan onwaarheid en oppervlakkigheid bij zoetelijken vrede. Wie waarachtig mensch wil wezen, moet nu eenmaal strijder zijn. Hoog boven de boomen uit verheft zich Hermann, die Rome met zijn legerbenden heeft verslagen, de strijdbare zegevierende Mensch.

AAN DEN INGANG DER BAAN.

(EEN WOORD TOT DE ONTSLAGEN LEERLINGEN).

Derhalve laat ook ons, daar wij zoo groot eene wolk van getuigen rondom ons hebben, allen last en de licht belemmerende zonde afleggen en met volharding den wedloop, die ons is voorgesteld, loopen, ziende op den aanvanger en voleinder des geloofs, Jezus, die, om de vreugde hem voorgesteld, het kruis heeft verdragen, met verachting der schande, en zich gezet heeft aan de rechterhand van den troon Gods.

Hebr. 12 : 1, 2.

Niet dat ik het reeds verkregen heb of reeds volmaakt ben; maar ik jaag er naar, of ik het ook grijpen mag, naardien ik ook door Christus gegrepen werd. Broeders, ik reken niet, dat ik zelf het gegrepen heb. Doch dit ééne doe ik, vergetende hetgeen achter is en mij uitstrekkende naar hetgeen vóór is, jaag ik, volgens het doel, naar den prijs der hemelsche roeping Gods in Christus Jezus.

Philipp. 3 : 12—14.

Morgenstond.

Wat is er niet te hooren,
Wat is er niet te zien,
Bij 't eerste morgengloren,
Als nacht en nevel vliên:
Van glansen, kleuren, stralen,
Die langs den hemel dwalen,
Van rozenroode wolken,
Die 't oost en 't west bevolken,
Van heldre pareldroppen
Op blaad'ren, bloemen, knoppen;
Van blijde vogelzangen,
Luidruchtig aangevangen,
Uit volle borst geslaakt . . .
Maar tot Arbeid is de mensch ontwaakt.

Wat is er niet 't ontwaren
In 's harten diepsten grond,
Bij 't opgaan onzer jaren,
In 's levens morgenstond!
Te voelen, te beseffen,
Te gissen en te treffen,
Te zoeken, te verlangen,
Te ontdekken, op te vangen,
Te kennen en te smaken,

Tot eigendom te maken.
Te droomen en te dichten,
Te slechten en te stichten,
Te ontginnen nooit genoeg . . .
Eén ding is noodig, en dat Eéne vroeg.

Beets.

Wederom staan wij, tegen 't eind des jaars, aan het einde van onzen cursus van godsdienstonderwijs. Weer mogen wij den oogst inzamelen van het door ons gestrooide zaad. Weer is een aantal leerlingen, van onze school voor godsdienstonderwijs ontslagen, in ons midden neergezeten om met een hartelijk afscheidswoord te worden begroet. Wij heeten u welkom in ons midden, mijne jonge vrienden, want ons afscheidswoord is tegelijk een welkomstgroet, ons vaartwel tevens een tot wederziens! Wij hopen u nog menigmalen in ons midden te ontmoeten. De vraag, of gij als leden zult toetreden tot onze vereeniging, hebt gij voor u zelven, in overleg met uwe ouders, te beantwoorden; maar wij hopen en vertrouwen, dat het antwoord toestemmend zal zijn. Indien gij met eenige belangstelling het godsdienstonderwijs gevolgd hebt, dan is er tusschen u en ons een band gelegd, dien gij nauwer zult willen toehalen. Dan wenscht gij door middel der vereeniging, die u onderwijs gaf, ook nu en dan een opwekkend woord te hooren en in een godsdienstig samenzijn nieuwe kracht te garen.

En wat zal ik thans tot u zeggen, dat ik u niet al menigmaal heb gezegd? Wat zal de eindindruk zijn van het genoten onderwijs? In bonte mengeling gaan zij aan uw oog voorbij, al de verhalen en gedichten, de mythen en overleveringen, de zedelijke waarheden en de godsdienstige voorstellingen, die wij met u besproken hebben. Toch liep door dat alles één draad, toch werd het beheerscht door één hoofdgedachte, toch was het op één einddoel aangelegd. Dat wenschen wij nog eenmaal in 't oog te vatten. Ik weet het niet beter te doen dan door voor u uit te werken een beeld, dat we ook menigmaal geteekend hebben: de vergelijking van het zedelijk leven bij een loopbaan.

De twee voorgelezen bijbelplaatsen doelen daarop.

De eerste christenpredikers, in dit opzicht meer actueel dan vele predikers van den tegenwoordigen tijd, ontleenden hun voorbeelden en zinnebeelden aan den tijd, waarin zij leefden. Welnu, in de oude, met name in de Grieksche wereld, waren de kampspelen bij uitnemendheid geliefd. In den wedloop, in de wedren, in den worstelstrijd vertoonde zich het menschelijk lichaam in al zijn kracht en schoonheid, zijn vlugheid en lenigheid. En in de musische wedstrijden, den kamp in muziek en poëzie, kwamen de geestesgaven der deelnemers aan 't licht. Verplaatsen we ons een oogenblik in Griekenlands bloeitijd.

Weer zullen zij te Olympia gehouden worden, de vierjaarlijksche spelen ter eere van Vader Zeus, die daar door Phidias afgebeeld in zijn tempel troonde. De vredeboden van Zeus, de afgezanten der steden, die aan de wedstrijden deelnemen, doorreizen het heele land om de jongelingschap tot deelneming uit te noodigen. Daar zien wij ze naderen uit alle oorden van Griekenland, de jonge krachtige mannen, tintelend van levenslust, brandend van verlangen om hunne krachten te meten in den strijd. Reeds maanden te voren hebben zij zich daartoe voorbereid, zich onthouden van alles wat hen zou kunnen belemmeren, zich geoefend in soberheid en zelfbeheersching. Van verre streken voeren de schepen breede scharen van Hellenen aan, die reeds geruimen tijd er zich op verheugd hebben dat schouwspel bij te wonen. Een feestelijke stemming bezielt de onafzienbare menigte, die zich aan weerszijden van de loopbaan op hoog opgaande banken heeft neergezet. Gespannen verwachting staat in veler oog te lezen. Wie zal de prijs behalen in den kamp? Om de nationale eer en grootheid is het te doen en alles is gewijd aan den machtigen godenvader. Die wedren in de loopbaan was voor de Nieuw-Testamentische schrijvers het lievelingsbeeld van den kamp van het zedelijk leven. Bij groote overeenkomst bestaat er ook sterk sprekend verschil. Daar was 't alleen te doen om lichaamskracht en vaardigheid, hoogstens om kunsttalent en geestelijke begaafdheid, hier geldt het den strijd van het zedelijk leven. Daar namen enkel jongelingen deel aan den kamp, hier opent zich de baan voor meisjes en knapen, voor mannen en vrouwen zonder onderscheid. Een leven van ernst en plichtsbetrachting, van toewijding en piëteit is immers aller roeping, daaraan mag niemand zich onttrekken. Daar was de prijs slechts voor enkelen verkrijgbaar, hier kan elk in zijne mate de vruchten oogsten van zijn werk.

Gij, mijne jonge vrienden, staat aan den ingang der baan, zijt ge doordrongen van de hooge eischen u gesteld? Beseft ge den ernst van de taak, die u wacht? Me dunkt, 't kan goed zijn dat besef bij elkaar te verlevendigen. Aan den ingang van de baan staan wij nadenkend stil. Wat wordt van u gevraagd? Wat gaat er in u om? Hoe zult ge loopen, strijden, onvermoeid en onversaagd? Op die vragen willen wij samen 't antwoord zoeken.

Wanneer de deelnemers aan de Grieksche wed- en worstelstrijden te Olympia, te Nemea, of waar dan ook, waren aangekomen, dan hadden zij zich aan te melden bij de Hellanodiken, de strenge kamprechters. Dezen moesten onderzoeken of zij gezond van lijf en leden waren niet alleen maar ook en

bovenal of hun zedelijk leven rein was, hun karakter onbesproken, hun wandel onbevlekt. Zoo niet, zij werden onverbiddelijk afgewezen. Zoo gaat het ook hier. Niet allen zijn waardig en in staat de loopbaan van het zedelijk leven in te treden. Er zijn, die het leven ingaan roekeloos en onnadenkend, lachend en spelend alleen, op niets anders bedacht dan op verstrooiing en genot. Er zijn, wien 't hoogste is, carrière te maken in den alledaagschen zin van 't woord, vooruit te komen, dat wil voor hen zeggen: in den kortst mogelijken tijd zooveel mogelijk geld te verdienen, of zooveel mogelijk naam te maken, zoo niet door eerlijke dan door oneerlijke middelen, zoo niet op rechte paden, dan langs slinksche wegen. Ook aan den ingang van de zedelijke loopbaan staat een rechter, niet een zichtbare, niet een menschelijke, maar de hoogste, de onzienlijke, de goddelijke gerechtigheid, die spreekt in uw eigen geweten. Die rechter vraagt u af: voelt ge iets van den ernst van het leven? Beseft ge, dat het daarbij te doen is om iets hoogers dan om zinnelijk en stoffelijk goed? Erkent ge den plicht als uwen meester? Buigt ge u voor de goddelijke macht van gerechtigheid en liefde? Hebt ge alles over voor des gewetens eisch? Zoo ja, dan opent zich voor u de baan.

Doch, terwijl ge toestemmend antwoordt, terwijl ge in uw hart de heilige gelofte aflegt: ja aan den plicht wil ik mijn leven wijden, leven wil ik voor al wat rein en goed en edel is, aan mijn God wensch ik toe te behooren, overvalt u een beklemmend gevoel van zwakheid en kleinheid. „Hoog is het doelwit en steil is de baan." Welk een zware eisch altijd waar te zijn en oprecht, zachtmoedig en blijmoedig, altijd zich zelf te beheerschen en aan anderen zich te wijden! „Niet dat ik het alreeds gegrepen heb," zoo roept gij uit. Wie ben ik, dat ik zou beantwoorden aan zoo hoog een ideaal?

Heil u als dat gevoel zich van u meester maakt! Een van de gevaren waarvoor de Grieksche wijzen, lier- en treurspeldichters 't eerst en 't ernstigst waarschuwden was dat van overmoed en eigenwaan.

Of zong niet Pindarus:

Wie glorie verwierf in den kamp,
Of macht en aanzien door rijkdom
En nochtans het hart van overmoed vrij weet te houden,
Hem komt een burgerkroon toe.
Maar van u slechts, o Zeus! komt zoo edel een zin;
Bij godsvrucht alleen bloeit een blijvende zegen,
Bij 't lager bedoelen verwelkt ras het geluk.

En Aeschylus:

Huivren van ontzag is goed;
't Zal in 't harte woning maken,
En het licht verleid gemoed
Voor het kwade trouw bewaken.

En in de oud-christelijke geschriften treedt geen gevoel zoozeer op den voorgrond als dat van kleinheid en onwaardigheid. 't Spreekt zich uit in de zaligsprekingen der treurenden en der armen van geest, in de tollenaarsbede: „o God, wees mij zondaar genadig!" of in de Paulinische klacht: „ik ellendig mensch, wie zal mij verlossen!" In dat gevoel van kleinheid ligt de waarborg onzer grootheid, in die onvoldaanheid het besef, dat wij tot iets hoogers zijn geroepen. Of zong niet Vondel naar waarheid:

„De Hemel heeft het kleene zich verkoren,
Al wie door ootmoed werd herboren,
Die is van 't hemelsche geslacht."

Als de Grieksche wedlooper, huiverend aan den ingang der baan, verlegen om zich henen zag, dan viel zijn oog op „de wolke der getuigen." Dan zag hij op tot de breede rij van standbeelden van vroegere overwinnaars in den wedstrijd, opgericht aan weerszijden der baan. Dan was 't als zagen zij hem aan, aanvurend en bemoedigend, als riepen zij hem toe: houd goeden moed, ook wij hebben huiverend den loop aanvaard, ook wij kenden onze bange oogenblikken, maar onzer was de overwinning, de kroon was voor ons weggelegd. En zag hij met schuchteren blik nog verder om zich henen, dan zocht hij te midden der dicht opeengepakte toeschouwers zijn vader of zijn broeders — want vrouwen werden niet toegelaten tot het renperk — en een aanmoedigend gebaar, een vriendelijke blik, een hartelijke hoofdknik zei hem meer dan duizend woorden.

Zoo ook gij. Ge wandelt weer in gedachte rond in de galerij van voorgangers en leidslieden, waarin ik u zoo menigmaal heb rondgeleid. Voor en boven allen staat de „overste leidsman en voleinder des geloofs", de Christusgestalte met haar heerlijke vereeniging van mannelijke kracht en vrouwelijke teederheid, van fierheid en ootmoed. Gij herinnert u de groote waarheid die er in ligt in den heroëncultus der Grieken, in den heiligen-vereering der Roomsch-Catholieke kerk en ziet op met dankbaarheid en piëteit tot deze of gene machtige persoonlijkheid, die u bijzonder aantrok en boeide, een Buddha of een Socrates, een Paulus of Augustinus, een Luther of Lessing of welke andere ook, want onafzienbaar is de heldenreeks en ieder heeft zijn lievelingsfiguur. Ook u omgeeft een breede schare van ouders, vrienden en verwanten. Meer dan ooit voelt gij thans den zegen van het huiselijk leven, zoo ge dien genieten mocht; van vaderlijke trouw, van moederlijke liefde, misschien tot heden te weinig door u gewaardeerd; de koesterende warmte van het ouderlijk huis waarin ge werdt gevoed en grootgebracht; en nu ge wellicht op 't punt staat als vogels uit te vliegen in het wijde luchtruim, nu beseft ge eerst wat het zegt, bewaakt te worden en omringd door een liefde, trouw,

en teeder. „Hoeveel waren ze voor mij, mijne ouders!" zoo zegt ge tot u zelven, „en hoe weinig ben ik nog voor hen geweest!" En gedragen door de herinnering aan uw ouderlijk huis en geprikkeld door 't geen zij van u vragen en verwachten, aanvaardt gij uwen loop.

Eén ding hebt gij dan te doen, één doel in 't oog te vatten, door één denkbeeld u te doen beheerschen, te streven, elk op zijne wijs, naar het ideaal van reine, vrije menschelijkheid. Eén ding! en er is zoo ontzaglijk veel te doen en te leeren in het leven, zooveel lessen zijn er te volgen, zooveel boeken te doorbladeren, zooveel vakken te beoefenen, zooveel moois en goeds is er te hooren en te zien! Is niet veelzijdigheid de leus van onzen tijd, harmonische ontwikkeling zijn ideaal? Terecht, mits te midden van het vele goede het ééne noodige de hoofdzaak zij, mits het bovenal te doen zij om vastheid van karakter, teederheid van gemoed en reinheid van geweten. Van hooge waarde is de wereld van handel en bedrijf, die voert in 't drukke volle leven, is de arbeid van den kunstenaar, die in poëzie, in tonen of kleuren uitdrukt wat er leeft in zijne ziel, is de studie van den man van wetenschap, die zich telkens een nieuw terrein van onderzoek geopend ziet, maar boven dat alles staat de adel, de hoogheid van het zieleleven. Want al ware 't, dat ik allerlei handelsbetrekkingen had aangeknoopt, allerlei natuurwetenschap had doorvorscht, allerlei kunsten had beoefend, en ik had een hart vol zelfzucht en eigenwaan, ik ware een klinkend metaal en een luidende schel gelijk.

Af te leggen hebt gij aan 't begin der loopbaan allen last. Bijna onbekleed, vlug en rank en vrij, trad de looper de wedren in. Niets mocht hem drukken of bezwaren, niets belemmeren in zijn vaart. Zoo hebt ook gij af te leggen allen ballast van dogmen en ceremoniën, van berekeningen en vooroordeelen, van gebruiken en conventies, die geen andere reden van bestaan hebben dan dat zij er altijd zijn geweest, af te schudden de beangstigende vrees: wat zullen de menschen er van zeggen? Zullen mijn kameraden me ook uitlachen als ik niet meedoe aan dwaze verteringen of laffe vermaken, die zij zich veroorloven? Af te leggen bovenal de zonde, die u lichtelijk belemmert, gelijk de wedlooper over een lang sleepend gewaad zou gestruikeld en gevallen zijn, af te leggen, af te zweren die eene lievelingszonde, die pedanterie of ijdelheid, die traagheid of menschenvrees, die drinkgewoonte of dien zinnenlust, die u vroeg of laat ten val zou brengen.

Vergeten moest de wedlooper 't geen achter is; geen tijd mocht hij zich gunnen om om te zien, om zich af te vragen, hoe groot een deel van de baan hij reeds had afgelegd, wie hem dreigde in te halen of hem 't meest op de hielen zat. Dat alles

zou hem in zijn loop vertragen en kostbare minuten doen verloren gaan. Zoo ook hier:

Noch omzien, noch schreien, noch klagen
Vertroost ons, vernieuwt ons de kracht.

Hebt ge een fout begaan in uw jonge leven, ligt daar een dwaasheid voor uw rekening, betreur haar innig en oprecht, herstel ze zooveel mogelijk, en voorts, laat er u niet door terneerslaan noch verlammen, wisch het gepleegde kwaad zooveel mogelijk uit door diep gevoeld berouw en — doe iets beters; zij 't u een prikkel tot verdubbelde toewijding en verhoogde krachtsinspanning. Want zich uit te strekken naar 't geen voor is, daar komt het op aan. Geen enkel oogenblik had de wedlooper het wit uit het oog te verliezen; in gestrekten draf had hij daarheen zich uit te strekken. Voorwaarts ligt ook voor u de weg. Hoeveel wordt er van u gevraagd, verwacht, geëischt! Hoe kort is het leven en hoe lang is de kunst!

Hoe verder ge komt, des te hooger rijzen de eischen. 'k Heb iets gedaan, zoo zegt ge dan, maar ach, hoe bitter weinig nog! Die éene verzoeking ben ik te boven, maar hoevele, die mij nog bedreigen! Eén lievelingskwaad ben ik meester, maar een ander schuilt nog op den bodem van mijn hart. Niet dat ik het alreeds gegrepen heb!

Daar in de verte vertoont zich het wit. Daar hangt aan den eindpaal de vurig begeerde prijs; in de Grieksche wedstrijden niet anders dan een simpele lauwerkrans, een enkele olijventak. Niet om geldelijk voordeel was 't daar te doen, niet om gouden eereteekenen, noch kostbare sieraden. Geen winzucht werd hier gevoed, geen lagere hartstocht geprikkeld. 't Gold enkel een symbool der hoogste overwinning. Zoo ook in den zedelijken strijd. Aan aller oog vertoont zich, bij ernstig zedelijk streven, de kroon in het verschiet, niet anders dan het gevoel van nederige blijdschap, van onuitsprekelijken vrede, van zalige zelfvoldoening, dan de innerlijke stem: wel u, gij goede en getrouwe!

Doch bij dit alles, zoo denkt mogelijk iemand, was niet of nauwelijks sprake van godsdienstig geloof, van religieus vertrouwen. Gij, mijn jonge vrienden, hebt gevoeld niet waar? dat de echte godsdienst aan dit alles ten grondslag ligt, daarvan uitmaakt de diepe grondtoon, de bezielende hoofdgedachte. Want niet in dogmatische bepalingen bestaat voor ons 't godsdienstig leven, niet in theologische bespiegelingen, noch in mijmering over onoplosbare vraagstukken. Nooit stelde ik u den godsdienst voor als een tooversleutel, waarmee we alle raadselen en mysteriën zouden kunnen ontsluiten, maar wel als de bezielende macht, die ons te midden van tallooze vragen en geheimenissen het ver-

trouwen ongeschokt bewaren doet. Een afgerond Godsbegrip heb ik u nimmer meegedeeld, om de eenvoudige reden, dat ik het zelf niet bezit. Onder alle Godsnamen, die ik u noemde was ons de Vadernaam de liefste en de schoonste, die naam aan de innigste menschelijke betrekking ontleend, gefluisterd reeds door Grieken en Germanen, maar eerst in het christendom verheven tot de centrale gedachte van het evangelie. Doch nooit verheelde ik u dat die naam, of welke andere ook, niets anders is dan een symbool, een poëtische vertolking van 't geen in den diepsten grond onnaspeurlijk is en onuitsprekelijk. Niet om Gods naam, maar om Gods zegen was 't ons te doen. De naam, het begrip laat onvoldaan, staat bloot aan misverstand, verwijdert en verdeelt verwante zielen. De zegen der religie ligt onder het bereik van allen, die oprecht van harte zijn, is 't onvervreemdbaar eigendom van allen, die hongeren en dorsten naar gerechtigheid. Niet de wijsgeerige geesten zien God, niet de dogmatische theologen, noch de kibbelende kerkleeraars, niet de droomende theosofen, noch de bijgeloovige spiritisten, maar de reinen van hart. Wie naar 't hoogste streeft, voelt zich gedragen en gedreven door de macht der heilige liefde. Godsdienstig geloof is geloof in ons eigen zelf, dat een sprank is van 't hoogste Zelf; is geloof in eigen waarde en roeping, in den God, die in ons woont, in de zedelijke orde, die ons draagt, in den heiligen wil, die ons geleidt. 't Is het geloof in de redelijkheid der wereldorde, in den vooruitgang der menschheid, de zegepraal van waarheid en gerechtigheid, m. a. w. in de komst van het koninkrijk Gods. Dat vertrouwen geeft warmen gloed aan 't leven, doortintelt ons van schaamte en berouw ter eene, van geestdrift en ontzag ter andere zijde. Bezielt u dat geloof, dan loopt ge niet in 't onzekere, dan kampt ge niet als in de lucht slaande, dan weet ge, waar ge staat en wat ge wilt, dan heeft geen levensmoeheid, geen naargeestig pessimisme vat op u. Steeds vaster wordt dan uw tred, steeds scherper uw blik, steeds sneller uw loop, steeds vaardiger uw hand tot strijden, helpen, dienen. Dan gaat de bede in vervulling, die door ons koor u worde toegezongen:

> De Heer zeegne, de Heer behoede u!
> De Heer verheffe zijn aangezicht over u en zij u genadig!
> De Heer doe zijn aanschijn over u lichten en geev' u Zijn vrede! Amen.

Ja, God zegene u, mijn jonge vrienden! Wij menschen, we zouden u zoo gaarne beschutten en behoeden. Wij vermogen 't niet en 't is goed dat wij 't niet vermogen. Gij hebt uw eigen weg u te banen, uw eigen strijd te strijden. Gij jonge mannen, houdt uw geweten rein, uw wandel onbezoedeld, uw karakter onbevlekt. Acht u zelf te goed om kwaad te doen, te hoog om op iets laags te zinnen. Waarheen uw weg ook leide,

welke taak u wachte, welke arbeid ook van hoofd of hart of handen, tracht één ding te doen.

Gij jonge meisjes, ge leeft in een heerlijken tijd, een tijd, waarin aan de vrouw steeds grooter arbeidsveld wordt aangewezen en de gelegenheid tot ontwikkeling en degelijke vorming haar van allen kant geboden wordt. Bewaart, terwijl ge die gelegenheid gretig aangrijpt, het eeuwig-vrouwelijke, de warmte van gemoed, de fijnheid van gevoel, den tact en de teerheid der liefde. En 't zij ge later als huisvrouw en moeder aan 't hoofd van een gezin u aan de uwen wijden kunt, 't zij ge u een werkkring verovert op 't gebied van huishoudelijke praktijk of onderwijs, van wetenschap of kunst, laat toewijdende liefde 't geheim zijn van uw kracht.

Niet alleen aanvaardt gij allen den loop. Met u gaat de eeuwige Trouw. U vergezellen de gedachten en de beden van uw ouders en van allen, die u liefhebben. Gij ouders van onze leerlingen weest onze bondgenooten; zonder uwen steun en uwe sympathie is 't beste godsdienstonderwijs geslagen met onvruchtbaarheid. Zijn ze er niet, de ouders, die hun kinderen 't beste onthouden wat zij hun geven kunnen en tot wie dezen later niet zonder grond 't verwijt zouden kunnen richten: Gij hebt ons lichamelijk gevoed en verzorgd, ge hebt ons cijfers en letters, feiten en natuurverschijnselen in 't hoofd doen prenten, maar dat er een hoogere wereld is van onzienlijke dingen en zedelijke idealen, dat hebt ge ons nooit doen vermoeden. Of de ouders, die wanen dat de ethische vorming hunner kinderen in 't godsdienstonderwijs aan een of meerdere leeraars kan worden aanbesteed en die daartoe een enkel uur in de week voldoende achten! Hoe zouden wij religieuzen zin kunnen kweeken, als die niet gewekt wordt in 't ouderlijk huis? Hoe kan men verwachten, dat jonge menschen met lust en liefde een godsdienstige samenkomst bezoeken, als hun ouders daar volslagen vreemdelingen zijn? Indien op één gebied, dan is hier noodig innige samenwerking van huis en school en leven, dan moeten hier ouders en leeraars samenwerken in 't heiligste verbond. Omdat velen uwer met ons samenwerkten in dien geest, daarom brengen wij aan uwe kinderen met goed vertrouwen onzen afscheidsgroet.

En Gij, ga met deze jongelieden door 't leven, God van liefde en kracht. Verwarm hun hart, verhelder hun hoofd, verteeder hun geweten. Zij 't jonge, frissche leven U, den Allerhoogste toegewijd! Amen.

1896.

ÉÉN DING.

'k Wensch in het jaar, onlangs weer ingetreden,
  Eén ding te doen, één ding met alle macht:
Niet achterwaarts mij keerend naar 't verleden,
  Te schenken aan de toekomst al mijn kracht.

Eén ideaal beziele al mijn streven,
  Eén hoog beginsel sta mij steeds voor 't oog,
Eén heilig vuur doortintele mijn leven,
  Eén loflied reize uit mijn ziel omhoog.

Dan komt er eenheid in mijn rustloos trachten,
  Dan daalt er vreê in mijn geschokt gemoed;
Dan treedt in plaats van 't zuchten en van 't smachten,
  Eén moedig streven naar het hoogste goed.

PROF. A. D. LOMAN.

IN MEMORIAM.

Nog onder den diepen indruk van het overlijden van onzen vriend Loman op stillen Zaterdag den 17den April (1897) is 't mij behoefte ook hier een woord van hulde te brengen aan zijne nagedachtenis. Een vader en voorganger, een der eersten en besten is ons in hem ontvallen; een man tot wien allen, die hem kenden; opzagen met diepen eerbied en innige piëteit. Die hem kenden; want Loman was een dergenen, die men van nabij moet kennen om hem ten volle te waardeeren. Zijn diepe natuur werd niet gemakkelijk gepeild. De schatten van geleerdheid en van levenswijsheid, van hoogen ernst en warme vroomheid, die hij in zich droeg, lagen niet voor ieder aanstonds bloot. Maar wie het voorrecht had, meer van nabij tot hem door te dringen, voelde zich telkens meer aangetrokken tot dezen rijken, diepen geest. Mij was dat voorrecht meer dan dertig jaren lang gegund. Tot den Theologischen Krans, die in 1865 was opgericht, mocht ik toetreden bij mijn komst alhier. Loman was daarvan een der stichters, de ziel en het middelpunt. Onder zijne leiding behandelden wij daar het „Leven van Jezus" en de hoofdgedachten van het Paulinisme. Toen wij later niet meer een gemeenschappelijk werkplan volgden, maar elk op zijne beurt uit zijne studie of practijk gaf wat hij had, zag toch elk, bewust of onbewust, in Loman den leider en de ziel van het debat. Zijn advies lei het hoofdgewicht in de schaal. In dien kring zagen wij allengs geboren worden die symbolische opvatting van de evangelische verhalen, waarvan hij de vader is geweest. Openlijk en onverholen sprak hij haar uit in zijne veel besproken voordracht over: „Het oudste Christendom" gehouden in de Vrije Gemeente 13 December 1881. „Volgens de voorgestelde hypothese", zoo besluit hij deze voordracht, „is deze Jezus van Nazareth niets anders dan de ideëele zoon der Joodsche natie zelve met haar taai geduld, met haar onverzettelijk geloof, met hare volharding

bij de beloften Gods, met haar profetisch enthousiasme der Joodsche natie, die haar kruis heeft gedragen en dus door de wereld is vertrapt geworden. Niets anders dan de lijdende Messias, de knecht Gods, die ook is opgestaan uit zijn vernedering en gekroond is met heerlijkheid. Gekroond, doch eerst nadat tempel en stad verwoest waren door de Romeinen, nadat het Israël naar 't vleesch was bezweken, opgestaan uit de dooden en met een nieuwen naam, Christendom, gedoopt. Nu is daarom het Jodendom, dat liever aan wet en tempel vasthoudt dan door het verjongde profetisme zich te laten herscheppen, niet als een schandvlek door de Christenen te vloeken; neen, maar de kinderen van den nieuwen geest hebben de taak om de oudere broeders minzaam te gemoet te gaan, hen op te heffen uit den druk. Als dat geschiedt, dan zal er meer zegen uitgaan van het Christendom, voor Christenen en Joden beiden." [1])

't Is niet van deze plaats en niet van mijn bevoegdheid de symbolische opvatting en in 't algemeen het theologische standpunt van Prof. Loman in bijzonderheden te bespreken. Twee dingen trekken mij daarin bijzonder aan. Vooreerst de kloeke consequentie, waarmee Loman de lijn doortrok door Strauss en anderen aangevangen en de onmogelijkheid aantoonde om een levensvatbaar, wel samenhangend Jezusbeeld uit de evangeliën saam te stellen, de klaarheid, waarmee hij aantoonde, dat het godsdienstig geloof, diep en ernstig opgevat, niet staat of valt met eenige al of niet historische figuur. Ten anderen de wijsgeerige mystiek, die hij paarde aan zijn scherpzinnige critiek. De laatste heeft hij vooral neergelegd in zijne drie artikelen over „Het Onuitsprekelijke" in „De Gids" van 1876 en 78. Zij ontwikkelde de gedachte, dat op het gebied van wetenschap, van kunst en godsdienst het hoogste niet in woorden kan worden uitgedrukt. „Het onuitsprekelijke", zoo heette het aan 't slot van het laatste artikel, „dat is onze kracht en onze zwakheid; de steen des aanstoots voor onzen voet en tegelijkertijd de prikkel, die ons voortdrijft; het voorwerp van ons hopen en streven en tegelijk datgene, wat wij niet hopen mogen door ons streven te zullen bereiken. Het onuitsprekelijke, het is de hemel, die ons zaligt, het is de afgrond, die ons vernietigt. In het onuitsprekelijke verliezen wij ons zelven, in het onuitsprekelijke vinden wij ons zelven terug. Arme mensch, die het hoogste en beste wat gij hebt, in u moet opgesloten houden! Al de weeën van uwen arbeid zijn te vergeefs. Het kind naar den beelde van uw ideaal wordt niet geboren. Gelukkige mensch, die na elke inspanning, na elk genot, na elke teleurstelling, na elke zegepraal, van de

1) Zie „Stemmen" Vijfde Jaargang, pag. 1—19.
A. D. Loman. Het oudste Christendom.

zalige zekerheid doordrongen blijft: mijne kracht is niet misbruikt, mijn schat niet uitgeput. In die kern van mijn wezen ligt het betere, het hoogere. En dat betere blijft, ook nadat ik gestorven zal zijn."

In dat drietal artikelen heeft Loman zijn diepste wezen, de kern van zijn persoonlijkheid neergelegd. Hij worstelt er met de taal, waar hij tracht over het onuitsprekelijke te spreken. Hij perst vaak in een enkele zinsnede samen, wat anderen over een aantal zinnen verdeelen. In zijn gecondenseerden stijl, die een schat van oorspronkelijke gedachten in weinig woorden samenwrong, lag zijn kracht, maar zijn zwakheid tevens. Hij stond de ruimere verspreiding, het meer algemeen verstand van zijne ideeën in den weg. Met name valt het te betreuren, dat zoowel zijn zware gedachtengang als zijne blindheid hem verhinderd heeft zijne opvatting van het oudste christendom in één boekdeel saam te vatten. Allerlei bouwstoffen daarvoor liggen daar, helaas, onafgewerkt dooreen. Te midden van den arbeid heeft de dood hem verrast. Zijn werkkracht was nog zoo groot en zijn taak zoo omvangrijk. Eerst na zijn verplicht emeritaat kon hij zich meer onverdeeld daaraan wijden. Tot de enkele uitingen op zijn ziekbed, waaruit bleek dat hij zich van zijn toestand bewust was, behoorde ook de klacht, dat hij nog zoo ontzaglijk veel te doen had. Helaas, hoeveel had hij nog kunnen doen! Onuitputtelijk was zijn wilskracht en vermeerderd scheen zij sinds zijne oogen hem hun dienst ontzeiden! 't Was, als begreep hij te meer te moeten woekeren met de gaven en den tijd, die hem restten! Met hoe elastischen tred liep hij nog daarheen gewoonlijk voor het etensuur als hij zijn dagtaak had volbracht! Hoe was hij tehuis in zijn rijk voorziene bibliotheek en hoe wist hij — tot beschaming van menigen ziende — u onmiddellijk te zeggen, waar 't een of ander van zijne boeken te vinden was. Hoe vaak heb ik bewonderd de uitgebreidheid van zijn kennis ook buiten de grenzen van zijn vak en hoe menigmalen hem met vrucht geraadpleegd over allerlei bijzonderheden op litterarisch en historisch gebied!

Doch boven zijn groote geleerdheid stond de warme liefde van zijn hart, meer dan zijn helder hoofd was zijn fijn besnaard gemoed. Het sprak zich uit in de muziek, die hem zelven een licht was in de duisternis en waarmee hij o zoovelen heeft goed gedaan. Dat hart klopte in de liederen, die hij gezongen heeft, in het tweetal b.v. dat voorkomt in den bundel van den Protestantenbond. In het eene „Geef me, o God, u aan te hangen, als een kind zijn moeder doet" (Lied 92) spreekt al de innigheid van zijn kinderlijk vertrouwen, in het andere: „Help maar u zelf, zoo helpt u God!" (Lied 105) al de fierheid van zijn zelfbewuste

kracht. Maar vooral als hij een lied, door hem gedicht, tevens op muziek gezet had, kwam heel zijn persoonlijkheid u daarin te gemoet. Zoo in het lied der Koorvereeniging „In 's harten allerdiepsten grond, daar groeit voor elke zielewond een balsem wonder machtig." Ons koor zong het op Paaschmorgen, nadat ik Loman's beeld in enkele trekken had geteekend. Het was als zagen wij hem weer in ons midden neerzitten, gelijk hij zoo dikwijls placht te doen, met zijn verduisterd oog en toch zoo sprekend gelaat, dat Jan Veth gelukkig met meesterhand geschilderd heeft. Hoe warm was zijn sympathie voor de Vrije Gemeente en hoe voelde hij zich thuis in onzen kring. Hoe greep mij 't lied door hem gedicht, in de ziel, waarmee mijne vrienden mij welkom heetten na mijn terugkeer uit Italië. Ja, als ik een oogenblik van mij zelven spreken mag, ik bezat in Loman een vaderlijken vriend, wien ik de innigste vereering en de hartelijkste liefde toedroeg, en in wien ik na den dood van mijn onvergetelijken broeder, aan wien hij ook zoo nauw verbonden was, 't meest vertrouwen stelde. Ook van Loman geldt, wat hij sprak bij 't graf van mijn broeder: „Straks als deze sombere kuil gesloten en zijn stoffelijk overschot aan uw oog is onttrokken, straks spreekt hij zelf met nadruk en in toenemende mate nadrukkelijk uit dit zijn graf, tot u: het was u goed dat ik heenging. Zijn beeld verheerlijkt zich voor u en verschijnt u als een trooster van God. Want wie voor het eeuwige heeft geleefd, sterft niet. Hij blijft leven voor en in de zijnen. Hij leeft in God!"

TWEE GROOTE HEIDENEN.

> Petrus zeide: naar waarheid bemerk ik, dat God geen aannemer des persoons is, maar dat onder ieder volk, wie hem vreest en gerechtigheid werkt, hem aangenaam is.
>
> Hand. X : 34, 35.

> O, Atheensche mannen, ik ben u wel gezind en heb u lief, maar ik zal de Godheid meer gehoorzamen dan u; en zoolang ik ademhaal en er toe in staat ben, zal ik niet ophouden mij op wijsheid toe te leggen en ook u er toe op te wekken en tot ieder uwer dien ik ontmoet te spreken, zoo als ik gewoon ben; o gij voortreffelijke! gij zijt burger van Athene, de stad die er roem op draagt de grootste in macht en in wijsheid te zijn, — en gij zoudt u niet schamen alleen naar rijkdom en aanzien te trachten, zonder u te bekommeren over den toestand uwer ziel en naar waarheid en inzicht te streven om haar zoo deugdzaam mogelijk te maken?
>
> SOCRATES.

> De God binnen in u voere heerschappij, wat ook uw geslacht, leeftijd, beroep, afkomst of plaats moge zijn, wie ge ook zijn moogt, wat u uit het leven oproept willig afwachtend, geen eed noch eenig mensch als getuige behoevend. In u schijne het licht, zoodat ge geen behoefte voelt aan hulp van buiten, noch aan den vrede, dien anderen ons geven kunnen. Sta op u zelf en laat u de wet niet stellen door anderen.
>
> MARCUS AURELIUS.

't Is met groote ingenomenheid, dat ik heden morgen uw aandacht vestig op het nieuwe raam, dat ons wordt aangeboden als een feestgave, voortgekomen uit een deel van het bedrag, dat bij de herdenking van het twintigjarig bestaan van de Vrije Gemeente door een aantal leden en begunstigers ons geschonken werd. 't Zijn de beeltenissen van Socrates en Marcus Aurelius, die daarop prijken. Hartelijk hoop ik, dat dit schoon en voortreffelijk uitgevoerd werk velen moge opwekken om aan het drietal beschilderde vensters, die wij thans bezitten, meerdere toe te voegen. Hoe zou ik mij verheugen als onze beeldengalerij spoedig aangroeide en als ook de ouderen onder ons haar voltooiïng nog zagen naderen!

Vraagt ge, waarom deze beeltenissen mij bijzonder welkom

zijn, ik antwoord: omdat twee groote Heidenen daarmee hun intocht doen in ons midden. 'k Zou me kunnen voorstellen, neen, ik weet met zekerheid, dat dit feit door sommigen onder ons met een bedenkelijk hoofdschudden en door velen buiten onzen kring met onverholen afkeuring wordt begroet. Twee Heidenen, opgenomen als voorgangers en leidslieden in een wel niet uitsluitend, maar toch overwegend christelijken kring, is dat niet een gevaarlijke ketterij, ja een ergerlijke Godslastering?

Ach, hoe weinig hebben wie zoo spreken, nog begrepen van den vrijen, ruimen Christusgeest! Of is 't niet een van de heerlijkste trekken in het Christusbeeld, dat hij staat met milde waardeering tegenover het Heidendom? De Joden zijner dagen achtten de Heidenen honden, rekenden zich verontreinigd door hunne aanraking en spraken in éénen adem van Heidenen en Tollenaren. Maar de Christus trok zich beiden aan. Hij verdroeg niet alleen de Heidenen, maar hij waardeerde, ja hij bewonderde hen vaak. Hij stelde het groote geloof van menigen Heiden zijn volgers ten voorbeeld en zeide, dat zij zouden komen van 't Oosten en Westen en met Abraham, Izaäk en Jacob aanzitten aan den maaltijd van het koninkrijk Gods. Dezelfde waardeering van het Heidendom spreekt uit het verhaal van de Wijzen uit het Oosten, de Chaldeeuwsche sterrenwichelaars, die het geboren Christuskind komen begroeten, zich voor hem buigen en hem geschenken aanbieden. Immers daarin ligt de gedachte, dat het Christendom eerbied wekte bij ernstige Heidenen, maar dat ook omgekeerd die Heidenen veel hadden te geven aan het Christendom. Die waardeering vinden wij terug in het tafereel van Paulus' optreden te Athene, waar hij het opschrift van het bekende altaar: „aan den onbekenden God" kiest tot tekst zijner prediking en zich beroept op het woord van een Grieksch dichter: „wij zijn van Gods geslacht." Terug ook in 't verhaal van Petrus' prediking voor den Heidenschen hoofdman Cornelius. Had deze, een vroom en godvreezend man, die prediking begeerd, Petrus, nog in joodsche vooroordeelen bevangen, aarzelt het huis van een Heiden in te treden. Daar valt hem op 't platte dak van zijne woning een gezicht ten deel. Hij ziet een groot laken uit den hemel neerdalen met allerlei viervoetige en kruipende dieren, ook dezulke, die den Joden door hun spijswetten verboden waren. Hij hoort een stem, die hem toeroept: „Sta op, Petrus, slacht en eet." — „Geenszins, Heer," zoo luidt zijn antwoord, „ik heb nooit iets gegeten wat gemeen of onrein was." — „Wat God gereinigd heeft, acht gij dat niet onrein!" zoo luidt het wederwoord. En Petrus overwint zijn vooroordeel, treedt het huis van Cor-

nelius binnen en zegt: „nu bemerk ik naar waarheid dat God geen aannemer des persoons is, maar dat onder ieder volk wie hem vreest en gerechtigheid werkt, hem aangenaam is.”

Zoo zie ik dan in de opneming van deze twee Heidenen in onzen kring de verwezenlijking van een groot en heerlijk beginsel. De christelijke kerk heeft maar al te lang gemeend, dat zij het monopolie van de waarheid had, dat er buiten haar geen heil was. Maar het echte christendom zegt: vraag niet of iemand Jood, Heiden of Christen is, zie in hem alleen den mensch. Allerlei bouwlieden zijn er noodig aan den grooten tempel der menschheid, Heidenen, Joden en Christenen, profeten en apostelen, maar ook wijsgeeren en mannen van wetenschap, ook dichters en kunstenaars, ook mannen en vrouwen van de practijk. Van allen hebben wij te leeren, met aller wijsheid winst te doen. Daarom begroeten wij met vreugd deze twee in ons midden, daarom ga ik trachten in breede trekken beider beeld u te schetsen, daarom zinge ons koor met het oog op de vromen uit allen volke:

Daar rijst uit alle hemelstreken
Een zucht, een klacht, een bede, een lied enz.

Lied 74.

Wij verplaatsen ons in het Athene der 5e eeuw v. Chr., de gouden eeuw van Pericles. Dien begaafden staatsman gelukte het de ontwikkeling der Attische republiek te bouwen op breeden democratischen grondslag. En tegelijk trad hij op als een machtig beschermer van kunst en wetenschap. Tempels als het Parthenon, zuilengangen als de Propylaeën verhoogden den luister van de stad. Rondom dien aanvoerder een generale staf van kunstenaars, aan wier hoofd Pheidias, die zijn onsterfelijke beeldhouwwerken schiep; van dichters als Aeschylus en Sophocles, die hun heerlijke treurspelen dichtten; een schitterende tijd! Maar de medaille had een donkere keerzijde. Weelde en zedenbederf, lichtzinnigheid en overdaad gingen hand aan hand met zooveel pracht en praalvertooning. Sparta, afgunstig op Athene's bloei, stak haar naar de kroon en in den Peloponnesischen oorlog zou Athene 't onderspit delven. Dat alles voorzag en predikte Socrates, de machtige boetprofeet, de ernstige volksleeraar; die ons hier voor oogen staat. In zijn uiterlijk was niets, dat aantrok. Zijn platte neus met wijd opgesperde neusgaten, zijn uitpuilende oogen, zijn dikke lippen, zijn plompe gestalte wekten aanvankelijk den spot der menigte. Barrevoets, in gedachten verdiept, wandelde hij door de straten van Athene; dikwijls stond hij uren lang, in nadenken verloren, stil. Maar als die oogen begonnen te fonkelen, gelijk zij hier doen, als die lippen zich openden, dan getuigde alles van den machtigen

geest in dit onbevallige lichaam. Dan sidderde menigeen voor zijn scherpe satire, zijn bijtende ironie.

„Als ik hem hoor," zoo zeide zijn leerling Alcibiades, „dan klopt mij 't hart en springen mij de tranen uit de oogen. Hoorde ik Pericles of andere redenaars, dan dacht ik, dat zij goed spraken; door Socrates echter ben ik dikwijls zoo geroerd, dat ik voelde, dat ik niet waard was voort te leven, als ik bleef zooals ik was." Wilde zijn vader, die beeldhouwer was, dat zijn zoon zijn voetspoor volgen zou, Socrates voelde in zich een andere bestemming. Het wilde veeleer in geestelijken zin het voorbeeld volgen van zijne moeder, die vroedvrouw was. Wat zij deed voor vrouwen in barensnood, dat wilde hij doen voor menschen, die van gedachten zwanger gingen. Ideeën deed hij geboren worden uit de menschen en als hij ze ter wereld had gebracht, dan onderzocht hij of ze levensvatbaar waren. Waren zij juist, dan heette hij ze welkom; waren zij valsch, dan verstoorde hij ze.

Op alle tijden van den dag vond men hem op de marktpleinen, in de oefenplaatsen en volksvergaderingen en met allerlei menschen knoopte hij gesprekken aan. Al vragend wilde hij uit hen te voorschijn roepen, wat er in hen sluimerde of hen tot het bewustzijn brengen van hunne onwetendheid. Zoo wist hij zekeren Glaucon, die, nog geen twintig jaren oud, als volksredenaar durfde optreden, in de hoop van deel te verkrijgen aan het staatsbestuur, te doen inzien hoe volslagen onwetend hij was. Hij vroeg hem naar 't vermogen, naar de inkomsten en uitgaven van den staat, naar zijne krachten te land en ter zee, naar de opbrengst der zilvermijnen en der korenvelden, tot de jonge man, die op dit alles het antwoord schuldig bleef, verlegen en vernietigd afdroop. „Wat is rechtvaardigheid?" zoo vroeg hij: „wat vroomheid, wat moed, wat de beste staatsregeling?" Van de eene gevolgtrekking wist hij zijn toehoorder tot de andere te leiden tot deze, in de engte gedreven, inzag dat zijn punt van uitgang verkeerd was geweest.

Als een wandelend vraagteeken bewoog hij zich zoo te midden van zijn medeburgers. 't Orakel van Delphi noemde hem den wijste der menschen, wijl hij één ding wist, namelijk, dat hij niets wist. En dit eene wist hij, omdat hij niet vergeefs een der spreuken in den voorhof van den Apollo-tempel „ken u zelf" had gelezen en die tot zijn lijf- en lievelingsspreuk gemaakt had.

Zoo bestreed hij aan den eenen kant het dogmatisme, de stelselzucht der oude wijsgeeren. Zij waanden uit één beginsel, het vuur of het water, 't heelal te kunnen verklaren en verloren zoo, opgaand in ijdele bespiegelingen, de werkelijke wereld uit het oog. Maar Socrates bracht de wijsbegeerte van den hemel naar de aarde terug en begon zijn onderzoek met hetgeen 't naast

voor de hand lag, de studie van den mensch. Daardoor bestreed hij aan den anderen kant het scepticisme, de twijfelzucht van zijn onmiddelijke voorgangers, de sophisten. Mocht de zinnenwereld nog zoo vluchtig en bedrieglijk zijn, de stem des gewetens kon niet bedriegen. 't Oog naar binnen slaande ontdekte hij waarheden, die geen twijfel toelieten. Zedelijke gewisheid was de rots, waarop hij in de schipbreuk van den twijfel landde.

Zoo moest hij in verzet komen tegen den zinnelijken godsdienst, de menschelijke godsvoorstellingen zijner tijdgenooten. Een god, die zich overgaf aan zinnelijken lust, een godin, die voor de verleiding bezweek, een weelderig gastmaal, een tooneel van hartstochtelijken strijd op den Olympus, 't moesten gruwelen zijn in zijne oogen. Hem was de Godheid de hoogste Rede, de eeuwige Gerechtigheid; haar stem hoorde hij in zijn innerlijk demonium, dat hem terughield van alles wat streed met zijne roeping.

Zoo prikkelde hij zijn tegenstanders tot haat en vijandschap. Zij rustten niet, eer zij hem voor de rechtbank der Heliasten gedaagd hadden, met de beschuldiging, dat hij onrecht had gepleegd, de jeugd verdorven en, met minachting van de goden, die de staat eerde, vreemde godheden had aangebeden. Kalm en waardig stond hij tegenover zijne rechters, van zijn onschuld zich bewust. In de eenvoudige verdedigingsrede, waarvan ik u een deel voorlas, bewees hij de valschheid der aanklacht tegen hem ingediend. Maar, in plaats van om genade te smeeken, beweerde hij op fieren toon dat men, wilde men hem recht doen, als den weldoener van zijn volk, hem in het prytaneum op staatskosten onderhouden moest.

Zijn rechters, daardoor geprikkeld, veroordeelden hem met een kleine meerderheid ter dood. Te vergeefs wilden zijne vrienden hem tot vluchten overhalen. In zijne laatste levensdagen vinden wij hem in den kerker, verdiept in gesprekken met zijn leerlingen. Met verheven gelatenheid dronk hij den gifbeker. „Krito," zoo luidden zijn laatste woorden tot een zijner leerlingen, „we zijn aan Aesculapius een haan, het genezingsoffer, schuldig, geef hem dien en verzuim het niet," als wilde hij daarmee te kennen geven, dat hij zijn dood beschouwde als zijn genezing, als overgang tot hooger leven. Allengs, na 't drinken van den gifbeker, verstijfden zijne ledematen. Een laatste trilling ging hem door de leden en — hij was niet meer. Zoo stierf, zeide Plato, de beste, wijste, rechtvaardigste van zijne tijdgenooten. Even als Jezus liet hij geen letter schrift na. Maar Xenophon en Plato hebben zijn beeld geteekend, de eerste met den naïeven eenvoud der synoptische evangeliën, de laatste met de wijsgeerige bespiegeling van den vierden evangelist. Zoo staat hij voor ons als de grootste

profeet der Heidenwereld, ons toeroepend met tintelende ironie maar ook met heiligen ernst: ken u zelf, leg af allen eigenwaan en ingebeelde wijsheid, gezegend de eenvoudigen, zalig de armen van geest!

Een gansch andere figuur is die van den man, dien we nevens hem aanschouwen: Marcus Aurelius, geboren in een anderen tijd, in de tweede eeuw n. C., zich bewegend in een andere omgeving, het keizerlijk hof van Rome, maar toch met hem één in wijsgeerige kalmte, in eenvoud van levenswijze, in strenge zelfbeheersching. Reeds op zijn twaalfde jaar hing hij zich den philosofenmantel om de leden. Die liefde tot de wijsbegeerte, had hij geërfd van zijn pleegvader Antoninus Pius, die hem als zijn laatste woord de levensleuze: aequanimitas, gelijkmoedigheid, had achtergelaten en van zijn leermeester Epictetus, den edelste der Heidensche slaven. Beiden hadden hem doordrongen van de beginselen van het Stoïcisme, maar in nieuwer gedaante, ontdaan van de hardheid en de koude der oude Stoa en bezield met een geest van zachtheid en humaniteit. Welk een ernst zetelt op dat voorhoofd, wel een nadenken ligt er in die zoekende oogen, van hoe diepe mijmering getuigen die strakke trekken! Het kleed van den wijsgeer heeft hij vervangen door den imperatorenmantel, maar toch blijft hij de wijsgeer op den troon. In navolging van zijne voorgangers doordringt hij de wetgeving van een menschlievenden geest. De slaven onttrekt hij aan de willekeur hunner meesters, door de bepaling dat dezen niet mogen optreden als rechters in hun eigen zaak, maar hunne beschuldigingen voor de aangewezen rechtbanken te brengen hebben. Grenzen stelt hij aan de vaderlijke macht, bij de Romeinen langen tijd zoo onbeperkt, dat zij zelfs over leven en dood der kinderen kon beschikken. De gruwelijke zwaardgevechten weet hij nog niet te doen verdwijnen, maar toch te matigen, onder anderen door de bepaling, dat een meester zijn slaaf niet langer mag verkoopen om hem met de wilde beesten te doen vechten.

Wij vinden den keizer bij herhaling op het slagveld, nu in 't Oosten als hij tegen de Parthen, dan in 't Westen als hij tegen de Marcomannen en Quaden strijd te voeren heeft. Maar als hij in de stilte van den nacht in de eentonige vlakte van Hongarije zich in zijn tent heeft teruggetrokken, geeft hij zich over aan stille mijmeringen. Dan leest en herleest hij Epictetus' handboek. Dan neemt hij zelf de schrijfstift ter hand en grift in 't was de kernachtige spreuken, die zijn boekske: „Tot zichzelf" of „Gesprekken met zichzelf" vormen.

Dat merkwaardig boekske behoort tot die stichtelijke lectuur, die evenals de schoonste bladzijden uit den Bijbel, als de Confessies van Augustinus, als het boekje der Duitsche Theologie,

als Thomas à Kempis' Navolging van Jezus Christus, voor alle tijden en voor alle menschen leerrijk zijn. „Juist omdat het geen dogmatischen grondslag heeft," zegt Renan, die aan Marcus Aurelius een zijner schoonste boeken heeft gewijd, „zal het zijn eeuwige frischheid behouden." Het kenmerkt zich door rustige objectiviteit, door onbepaald vertrouwen door „den vrede, die alle verstand te boven gaat." Naar den god binnen in ons leert hij ons te luisteren, te zien bij 't innerlijk licht. Tot verkeer in de vreedzame schuilplaats van ons eigen binnenste wekt hij op. „De menschen trekken zich gaarne terug op het land, in het gebergte, aan de zee en ook uw hart gaat wellicht daarnaar uit. Maar in den grond der zaak getuigt dat van beperktheid. 't Staat u immers vrij te ieder uur u in u zelf terug te trekken, want nergens vinden we een zoo vreedzame en ongedeerde schuilplaats als in ons eigen binnenste." Tot arbeid prikkelt hij b.v. in 't woord: „Voor den arbeid zijt gij geboren en in de wereld gekomen en ge zoudt verdrietig zijn, dat gij aan 't werk moet! Zie alle schepselen, de leeuwriken en de mieren, de spinnen en de bijen, hoe elk zijn werk volbrengt en op zijne wijze arbeidt aan de juiste levenstaak. En gij zoudt de uwe niet volbrengen, den weg niet gaan, dien de menschelijke natuur u voorschrijft!" In 't bezit van een gezonde ziel, van een hart, tegen niemand verbitterd, maar allen met vriendelijkheid aanziende vindt hij 't hoogste goed.

Maar die humane wijsgeer-keizer heeft toch de christenen vervolgd — zoo hoor ik zeggen. 't Is niet te ontkennen, helaas: 't is te betreuren, maar 't laat zich verklaren tegelijk. Juist als ernstig vorst meende hij elk verzet tegen het staatsgezag te moeten onderdrukken en tegen dat gezag kwamen de christenen in opstand, die weigerden voor de beelden der keizers zich te buigen. Het Romeinsche rijk was, in hunne oogen, een aan God vijandige macht, die Christus, hoopten zij, bij zijne wederkomst verdelgen zou. Spraken niet de christenen op minachtenden toon van de goden van den staat, voor hem dragers van verheven ideeën, als waren ze niets anders dan demonen en booze geesten? Spuwden ze niet minachtend op den grond, als ze die beelden voorbijgingen en lasterden zij hen niet in 't aangezicht?

Wie in dienst van den staat trad, ging, zoo meenden zij, met de demonen een verdrag aan. Zoo zochten zich dan de christenen, te midden van een zoo militairen staat, van den krijgsdienst te onthouden. Zoo onttrokken zij hunne rechtszaken, als 't maar eenigszins mogelijk was, aan de openbare rechtbanken, zoo weigerden zij te zweren bij den genius des keizers. Ja, tegenover de rechters namen ze vaak een uitdagende houding aan en ontzagen zich niet de tempels en beelden van Rome's goden openlijk te honen.

Daarenboven, hoe gebrekkig was in menig opzicht het Christendom der tweede eeuw en hoe weinig beantwoordde het aan het ideaal in de schoonste trekken der evangeliën geteekend! Tegen de eenvoudig-verheven wijsbegeerte van dezen vorst staken de duistere en verwarde stelsels der Gnostiek op 't ongunstigst af: zijn vreedzaam gemoed had een natuurlijken afkeer van de ongezonde dweperij der Montanisten die, met het oog op de naderende wederkomst van hunnen Christus, de wereld als met een tooverslag wilden reinigen van alle ongerechtigheid.

Zoo werd geboren het tragisch misverstand tusschen twee machten, die zoo dicht bij elkaar stonden en toch elkander niet begrepen. De christenen der tweede eeuw hebben Marcus Aurelius miskend en op zijne beurt wist hij hen niet te waardeeren. Thans zijn er betere tijden aangebroken. Wat beide machten tegenover elkaar misdeden hebben wij te herstellen. En zoo ruimen wij ook voor dezen wijsgeer-keizer nu een plaats in in onze beeldengalerij. Maar naast hem plaatsen wij den Christus. Beiden stemmen overeen in hooge waardeering van het innerlijke leven. Beiden wekken tot ernstige zelfbeproeving, tot inkeer in zich zelf, tot berusting, zachtmoedigheid en vergevensgezindheid. Maar aan Marcus Aurelius' wijsbegeerte ontbreekt de kracht en de gratie, de warmte en de geestdrift, die wij in de evangeliën vinden. Zijn „handboek van het geresigneerde leven" zooals Renan het noemt, laat een zekere onvoldaanheid bij ons achter, omdat we van den bergtop der stille mijmering, waarheen de wijsgeer ons opvoerde, op het werkelijk leven met zijn arbeid en strijd te zeer uit de hoogte neerzien. Geen enkele kreet van toorn of angst, geen zucht zelfs van stille droefenis dringt hier tot ons door; geen vroolijk jubellied, geen psalm der dankbaarheid. Had Marcus Aurelius het christendom begrepen hoeveel diepte en breedte, hoeveel kracht en gloed had het aan zijn wijsbegeerte bijgezet! [1])

Wij willen Stoicisme en Christendom met elkaar verzoenen. Aan kalmte en zelfbeheersching willen wij paren diep berouw, krachtig geloof, warme menschenliefde. Alles is het onze. Griekenland's en Rome's wijsbegeerte zoowel als Mozes' wet, en Jezus' evangelie. Door alles willen we ons doen vormen tot vrome, vrije menschen, tot blijde kinderen van God!

NASCHRIFT.

Het raam, beschilderd met de beeltenissen van Socrates en Marcus Aurelius, dat met bovenstaande toespraak door mij werd ingewijd; is eene ware aanwinst voor ons vereenigingsgebouw.

1) Wie meer wenscht te weten van Marcus Aurelius raadplege mijne „Karakterbeelden" verschenen bij Tj. van Holkema.

De busten zijn in het atelier van Schouten en le Comte bewerkt in denzelfden trant als die van Luther en Zwingli, maar wat rijker en levendiger van kleur. Beide zijn genomen naar marmeren busten uit het Vaticaan. Het eigenaardig type van Socrates, mooi van leelijkheid, is hier bijzonder gelukkig weergegeven. De schilder hing hem om de leden een nonchalant gewaad, een witten mantel met blauwe bloemetjes bezaaid. Met vorschenden en geestigen blik ziet u de wijsgeer aan.

De beeltenis van Marcus Aurelius leverde grootere moeilijkheden op. Welke te kiezen uit de talrijke afbeeldingen van hem, die te Rome gevonden worden. Die van het ruiterstandbeeld op de plaats van het Capitool kwam natuurlijk geen oogenblik in aanmerking. Hier staat u alleen de machtige imperator voor oogen in al de majesteit zijner heerschappij. Meer aantrekkelijks bood de buste van den philosoof. Maar vooreerst is haar echtheid twijfelachtig en ten anderen geeft zij te zien den jongeling, niet den man. Zoo bepaalden wij ons tot een der keizer-busten, waarin tegelijk de imperator en de wijsgeer weergegeven is.

Doch nu kwam 't er op aan het marmeren beeld te vertalen in een schilderwerk. Hier vooral is de kunstenaar uitnemend geslaagd. De stijve marmeren krulletjes van het beeld zijn herschapen in een natuurlijken haardosch. Het halfrood gewaad geeft iets majestueus en tegelijk iets levendigs aan de figuur. Beide busten vormen met elkaar een groot contrast en toch een hoogere eenheid. Zoo staan als onze geestelijke voorouders twee Heidensche wijsgeeren hier naast de Mozesgestalte en het Christusbeeld. Wij verheugen ons dankbaar in ons wordend Pantheon; wie brengt het een weinig nader tot zijn voltooiing?

1898.

HOLLANDS EER.

Een hartelijk welkom roep ik u allen toe, mannen en vrouwen van Nederland, op dezen nationalen feestdag, den eersten van een reeks van dagen, die in de geschiedenis van ons volksleven onvergetelijk zullen zijn. Wilhelmina, onze jonge Koningin, viert heden met haar volk haar 18[den] geboortedag en staat gereed de regeering te aanvaarden, tot welke zij, krachtens onze Grondwet, gerechtigd en geroepen is. Het goed vertrouwen en de blijde geestdrift, waarmeê wij hare inhuldiging tegemoet zien, is in ons versterkt na de lezing van hare zooeven verschenen proclamatie, die ik u wensch mee te deelen. Zij luidt als volgt:

Aan mijn Volk!

Op dezen voor U en Mij gewichtigen dag gevoel Ik Mij gedrongen eenige woorden tot U te richten.

Allereerst een woord van warme dankbaarheid! Sedert Mijne vroegste jeugd hebt Gij Mij omgeven met Uwe liefde. Uit alle deelen van het Koninkrijk, uit alle kringen der maatschappij, van ouden en jongen, ontving Ik steeds de treffendste blijken van gehechtheid. Nadat Mijn beminde Vader Mij was ontvallen, werd al Uwe aanhankelijkheid aan Mijn Stamhuis op Mij overgebracht. Thans, nu Ik gereed sta de schoone, doch zware taak, waartoe Ik geroepen ben, te aanvaarden, gevoel ik Mij als gedragen door Uw trouw.

Ontvangt Mijnen dank! Hetgeen Ik tot dusver mocht ondervinden liet onuitwischbare indrukken bij Mij na. Het is Mij een waarborg voor de toekomst.

Mijne innig geliefde Moeder, aan Wie Ik onuitsprekelijk veel verschuldigd ben, gaf Mij het voorbeeld van een edele en verhevene opvatting der plichten, die nu op Mij rusten.

Ik stel Mij tot levensdoel, dat voorbeeld na te volgen, te regeeren, zooals van een Vorstin uit het Huis van Oranje wordt verwacht. Aan de Grondwet getrouw wensch Ik den eerbied

voor den Nederlandschen naam en de Nederlandsche vlag te bevestigen. Ik wensch bij het Opperbestuur over de Bezittingen en Koloniën in Oost en West rechtvaardigheid te betrachten en naar Mijn vermogen bij te dragen tot verhooging van Uw geestelijk en stoffelijk welzijn.

Ik hoop en verwacht, dat U aller steun, in welken ambtelijken of maatschappelijken werkkring binnen of buiten het Koninkrijk Gij zijt geplaatst, Mij daarbij nooit ontbreken zal.

Op God vertrouwende en met de bede, dat Hij Mij sterke, aanvaard Ik de regeering.

Gedaan te 's Gravenhage, op heden den 31sten Augustus 1898.

WILHELMINA.

Dat koninklijk woord, niet waar? wettigt ons goed vertrouwen en niet ten onrechte hult zich Amsterdam, onze goede oude stad, in schitterenden feestdos, om onze Koningin met waardigheid te ontvangen. Van allerlei zijden openbaarde zich het verlangen om deze dagen te wijden door een ernstig godsdienstig samenzijn. De Synode der Ned. Herv. Kerk noodigde al hare gemeenten daartoe uit en eenparig verklaarden dezen zich daartoe bereid. De andere kerkgenootschappen volgden dit voorbeeld. Ook wij, leden en vrienden van de Vrije Gemeente, wilden daarbij niet achterwege blijven. Niet, omdat wij door eenig kerkbestuur daartoe werden aangemaand of opgeroepen. Als een vrije vereeniging gehoorzamen wij aan ons zelven alleen. Evenmin, omdat wij behoefte voelen aan een officieelen dank- en bidstond. Voor ons is het gebed niet een zaak van bepaalde uren en evenmin een vragen om gaven of voorrechten voor ons zelf of voor anderen. Veel minder nog kennen wij een „God van Nederland", die onze natie boven andere volken zou hebben uitverkoren. Neen, maar omdat wij gewichtige dagen in ons bijzonder en gemeenschappelijk leven door een religieuze stemming willen wijden.

En deze dagen zijn voor ons volk van groot gewicht. Zij doordringen ons van de groote voorrechten, die ons kleine volk geniet boven machtige natiën. Zij verlevendigen in ons het besef van de hooge plichten, die wij, gedragen door een grootsch verleden, geprikkeld door een onbevredigend heden, uitziende naar een nieuwe toekomst, te vervullen hebben. Zij leggen ons op de lippen de vraag naar onze verhouding tot het hoofd van onzen staat, in ons oog niet de gezalfde bij de gratie Gods, niet een bovennatuurlijk wezen met een geheimzinnigen stralenkrans getooid, maar een mensch van gelijke beweging als wij, met onze fouten, onze behoeften, onze begeerten; een constitutioneele vorstin en als zoodanig de eerste dienares van het volk en van den staat, wier regeering dan alleen, maar dan ook zeker gezegend

zal zijn, als zij diep gevoelt, dat zij tot dienen is geroepen. Zoo zien wij in dezen dag een nationalen feestdag, die warme vaderlandsliefde, krachtig nationaliteitsgevoel bij ons wekt, die ons voor den geest roept den nauwen band, die Nederland en Oranje saâm verbindt en ons, bij een open oog voor de gebreken van sommige vorsten uit dit huis, tegelijk hun deugden en verdiensten hoog doet waardeeren. Daarom sierden wij ons huis, daarom tooiden wij onze borst met de nationale kleuren, daarom heffen wij samen aan een vaderlandsch lied.

Holland is niet oud geworden,
't Boog niet voor der jaren macht,
Welke twijgen ook verdorden,
D'ed'le boom leeft voort in kracht.
Wat de tijd hem ook ontnam,
Frisch en sterk bleef d'oude stam.

Onze leus zij: één voor allen
En dan allen ook voor één!
Samen staan en samen vallen!
Wie breekt door dien ringmuur heen?
D'eêlste krachten saamgegaard,
Hollands eer en roem bewaard!

LIED 215 : 3, 4.

„Hollands eer en roem bewaard!", als wij daartoe willen medewerken, dan roepen wij ons voor den geest de mannen aan wie Nederland zijn onafhankelijkheid te danken heeft, de voorvaders en voorgangers van onze jonge Koningin, Willem den Zwijger, in de eerste plaats, den grondlegger onzer vrijheid, den Vader des vaderlands, een vorst van Duitschen bloed, maar die Nederland als zijn eigenlijk vaderland leerde beschouwen en daaraan getrouw bleef tot in den dood. We zien hem geboren worden en opgroeien op het stamslot der Nassau's, in 't vriendelijk Dillenburg en met zijne broeders Lodewijk, Adolf en Hendrik, die vóór hem het leven offerden, spelen onder den eeuwenouden lindeboom. Aan 't hof van Brussel wordt hij in de staatszaken ingewijd, den koning van Spanje eerend, niet alleen den doorluchtigen vader, doch ook, maar al te lang, den benepen en dweepzieken zoon; op elfjarigen leeftijd van Luthersch Roomsch Catholiek geworden of gemaakt, ter wille van het staatsbelang; lang voor den godsdienst betrekkelijk onverschillig; vóór alle dingen staatsman, doch ook als zoodanig diep doordrongen van het recht van alle staatsburgers op vrijheid van geloof en van geweten. Toch doet zich de innige godsdienstzin, waarvan Juliane van Stolberg, zijn vrome moeder, de kiem in hem legde, gelden meer en meer. Hij ontwikkelt zich in den balling, die zijn land verlaat en vlucht naar 't oude stamslot, in den aanvoerder, die met zware persoonlijke offers een bevrijdingsleger op de been brengt. Neen, hij kon niet Roomsch Catholiek blijven,

de man, wien de vrijheidsliefde zat in 't bloed en die in den strijd om de vrijheid haar diepsten grond, de godsdienstige behoefte, steeds meer leerde kennen en waardeeren. Hoe werden beide zijn godsdienstzin en zijn vrijheidsliefde in 't vuur der beproeving gelouterd en versterkt! Zoo hooren we hem b.v. nog in zijn Roomsch-Catholieken tijd spreken: „hoezeer ik aan het Catholiek geloof gehecht ben, ik kan niet goedkeuren, dat de vorsten over 't geweten hunner onderdanen willen heerschen en hun de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen." Waar hij dan ook meer en meer tot het Protestantisme overhelde en het ten laatste openlijk beleed, daar was 't geen haat tegen het Catholicisme, die hem daartoe drong. Integendeel, toen hij in 1583 uit het Zuiden voor goed in 't Noorden kwam — helaas, voor al te korten tijd! — beschermde hij voortdurend zijn voormalige geloofsgenooten tegen den haat der Calvinisten en was de verdeeldheid der Protestanten onderling hem een doorn in 't oog. Zoo heeft hij het beginsel der gewetensvrijheid rein en ongeschonden bewaard. Zoo vond hij, na lang op de kronkelpaden der diplomatie te hebben rondgewandeld, meer en meer den rechten weg. Zoo was 't hem om vrije vroomheid bovenal te doen. Zoo heeft Marnix van St. Aldegonde, zijn nobele vriend en medestrijder in zijn Wilhelmus van Nassouwe, het louterlied van Nederland, den nationalen psalm der vaderen, 's Prinsen diepst karakter zuiver geteekend als hij hem zeggen laat:

„Mijn schild ende betrouwen
  Syt ghy, o Godt, myn Heer!
Op U soo wil ick bouwen,
  Verlaat my nimmermeer.
Dat ick doch vroom mach blyven,
  U dienaar t' aller stondt,
De tyranny verdryven,
  Die mij myn hert doorwont."

Zoo waren warme godsdienstzin en vurige vrijheidsliefde, echte verdraagzaamheid en diepe eerbied voor de souvereiniteit van het volk, waaraan ook de vorst ondergeschikt is, de grondtrekken van 's Prinsen karakter, gelijk het door zijn jongste levensbeschrijfster, de Americaansche Ruth Putnam, zoo krachtig is geteekend.

Helaas, aan die vrijzinnige godsdienstige beginselen werd Nederland ontrouw in de zeventiende eeuw. Het Protestantsche dogmatisme trad in de plaats van het Roomsch-Catholiek kerkgezag; in de plaats van vrijheid van godsdienst, vrijheid voor den vorst om te mogen voorschrijven welke religie zijne onderdanen zouden belijden. Daar treedt aan 't eind dier eeuw Willem III als een nieuwe verdediger van staatkundige en gewetensvrijheid op. In Engeland en Nederland legt hij de grond-

slagen van een vrijzinnige staatsregeling, waarop zijne opvolgers hebben voortgebouwd.

Hoe komt dat heldentijdperk onzer historie ons dezer dagen voor den geest! De heerlijke Rembrandttentoonstelling, het mooiste van alles wat wij te dezer gelegenheid kunnen zien, zal ons doen voelen, waarom Nederland het land van Rembrandt is genoemd. En wij hebben maar te doorwandelen de wijken en straten in den omtrek van ons gebouw, genoemd naar Nassau en Marnix, naar Hugo de Groot en Oldenbarneveldt, naar Vondel en Hooft, naar Huijgens en Spinoza, naar van der Helst en Ferdinand Bol, naar Gerard Dou en Jacob van Campen, — helaas in hun gebrekkigen bouw deze groote meesters onwaard —, om ons te vervullen met een dankbare fierheid op den naam van Nederlander. Wel weten wij, helaas, dat verscheidene latere Oranjevorsten stonden ver beneden de groote traditiën van hun huis, maar wij weten ook dat, waar de vrijheid gevaar liep, staatslieden als Oldenbarneveldt en de gebroeders de Witt, van Hogendorp en Thorbecke daarvoor gestreden en desnoods hun leven geofferd hebben. Zoo ooit, dan voegt op dezen dag een dankbare hulde aan dat grootsch verleden, dan moet thans weerklinken, wat men genoemd heeft de elegie van het lijdend, de krijgszang van het strijdend, de triumfzang van het zegevierend Nederland, een historisch volkslied, zooals geen andere natie er een bezit:

Wilhelmus van Nassouwe
  Ben ick van duytschen bloet,
Het vaderlandt ghetrouwe,
  Blyf ick tot in den doet!
Een Prinse van Orangiën
  Blyf ick, vry, onverveert,
Den Koninck van Hispagniën
  Heb ick altyt gheëert.

(Dit en een paar andere coupletten werden door het koor gezongen.)

Een grootsch verleden is 't, waarvan het Wilhelmus getuigt, maar wat baat zulk een verleden, als daaraan het heden niet beantwoordt, als een laf en loom nageslacht enkel op den roem der vaderen teert en op hun lauweren rust! Goddank, dat is onder ons niet het geval. Hoeveel er ook te wenschen overblijve, wij mogen dankbaar roemen in de voorrechten van het kleine volk, waarover Koningin Wilhelmina de regeering aanvaardt. Een woord van warme vaderlandsliefde moet thans ons van de lippen, van die vaderlandsliefde die, wars van uitsluitende verheerlijking van eigen deugden en verblindheid voor eigen gebreken, met een gezond wereldburgerschap uitnemend samengaat. Evenals hij 't best de belangen der gemeenschap behartigt, die

allereerst zichzelf herziet, zoo zal hij de ruimste cosmopoliet zijn, die allereerst de traditiën eert en de voorrechten erkent van eigen kring.

Wij hebben lief ons Nederland, allereerst om zijn eigenaardig natuurschoon, om zijn frissche, mollige weilanden en zijn blonde, schilderachtige duinen; om zijn breede stranden, door den oceaan besproeid en gebeukt; om zijn glooiende heuvelen en lommerrijke wouden; om zijn droomerige heidevelden en welige korenakkers; om zijn plassen, door biezen omzoomd en zijn vaarten van jaagschuiten doorsneden, om zijn wazige tinten, zijn hooge luchten en zijn ruime vergezichten. Wij hebben lief onze schoone moedertaal, ons gespierd proza en onze zangerige poëzie, een taal, zoo recht en slecht, zoo smijdig en puntig, zoo lenig en krachtig, telkens weer herboren en zich verrijkend zonder ophouden. Wij hebben lief ons rijk genuanceerd volksleven, gelijk het in de tentoonstelling van nationale kleederdrachten zoo luide tot ons spreekt. Dat Nederland niet meer groot is door wapengeweld, wij betreuren het 't allerminst; 't is zijn schade en vloek, als het op dat gebied nog groot wil wezen en 't is een schaduwzijde van den intocht van onze Koningin, dat zij omgeven zal zijn door een dicht militair cordon, terwijl immers de groote vorsten van Oranje juist in de burgerij hun kracht en glorie vonden. Maar dat ons volk nog steeds met eere genoemd wordt op 't gebied van wetenschap en kunst, van nijverheid en dijkwezen, van volkswelvaart en philanthropie, dat zeggen wij met dankbaarheid. Wij eeren op onzen nationalen feestdag mannen als Scholten en Kuenen, als Opzoomer en Robert Fruin, als Loman en Hoekstra, als Thorbecke en Groen van Prinsterer, als Bakhuizen van den Brink en Dozy, als Donders en Buys Ballot, die op verschillende terreinen van wetenschap den Nederlandschen roem gehandhaafd hebben. Wij brengen hulde aan onzen Israëls, den Rembrandt onzer eeuw, die de smart der weduwen, den weedom der verlatenen, de poëzie van 't visschersleven ons zoo roerend voor oogen stelt; aan Jacob Maris, die onze oude steden en torens en windmolens ons voor de oogen toovert en aan Willem, zijn broeder, die ons oog verkwikt met zijn sappige weiden en grazende melkkoeien; aan Mauve, die ons doet ronddwalen op zijn droomerige heiden, bevolkt met wollige schapen en met hooge dennen beplant; aan Bosboom, die onze oude cathedralen schildert in haar heerlijkheid en aan Mesdag, wiens zeeën nu tot hooge golven opgezweept en dan gedompeld in een diepe avondstilte, ons stemmen en stichten; aan Roelofs en de Bock, aan Duchatel en Voerman, en zoovele anderen, die zich waardige zonen toonen van de schilders der zeventiende eeuw! Wij denken aan het

droevig lot van zoovele grooten van Europa; aan het geteisterde Spanje, dat in zijn jammerlijke nederlaag de vruchten plukt van het schandelijk wanbeheer zijner koloniën; aan het arme Frankrijk, dat, geteisterd door den boozen geest van legervergoding en Jodenhaat, het recht stelselmatig blijft onderdrukken maar thans wellicht — mocht het zijn! — door de ontzettende bekentenis van een zijner legerhoofden uit zijn bedwelming zal worden wakker geschud en tot een herziening van het beruchte proces zal moeten overgaan; aan het machtige Duitschland, wel door zijn ijzeren kanselier één en groot gemaakt en sterk door wapengeweld, maar in de laatste halve eeuw zwak op 't punt van godsdienstvrijheid, van kunst en poëzie. — En wij zeggen: welk een voorrecht vorstin te wezen van een kleine, vrije natie als de Nederlandsche! Welk een voorrecht, maar welk een verantwoording tevens! En zoo denken wij met warme sympathie aan onze jonge Koningin, die wij eeren als een frissche loot uit den afgehouwen tronk van Oranje, als de bevallige draagster van onze volkseenheid, als het bekoorlijk symbool van de nieuwe jeugd van ons volksleven. Met hoeveel belangstelling sloegen wij van verre hare ontwikkeling gade onder de trouwe hoede van hare moeder, de Regentes, aan wie Nederland groote dankbaarheid verschuldigd is. En thans beloven wij haar ridderlijke loyauteit, mits zij trouw blijve aan Neerlands vrijen, fieren zin, mits zij het woord van Christus beame en beoefene: wie onder u de eerste wil zijn, zij aller dienaar; niet om gediend te worden, maar om te dienen kwam ik; mits zij verre van zich houde alle aanmatiging en eigenwaan en nederigheid haar schoonste sieraad zij. Van die wenschen en verwachtingen getuige het lied:

Koor:

PH. LOOTS.

Wilhelmina van Nassouwe
  Koning Willems jongste pand,
Hoor het lied van liefde en trouwe
  Van het dank'bre Nederland!
Zie hoe aller oogen spreken
  Van den vaderlandschen geest.
Hoor ons juichen, hoor ons smeeken
  Op dit plechtig jubelfeest.

Holland voelt zijn kracht herleven,
  't Looft den lang verwachten stond,
Die U zag ten troon verheven,
  En U met uw volk verbond!
't Volk dat Ge om U ziet vergad'ren,
  Dat zijn heilig woord verpandt:
„Hou en trou" als eens zijn vad'ren,
  Goed en bloed voor 't Vaderland!

Wat wij van den Hemel vragen
't Ligt in deze korte beê:
Wijsheid, welvaart, al Uw dagen
En een ongestoorde vreê!
Zoo, zoo klinke U, ed'le Vrouwe
Over zee, en stad en strand:
Wilhelmina van Nassouwe,
Koningin van Nederland!

J. S. BAKKER.

Met groote dankbaarheid, maar ook met een diep gevoel van schaamte en onvoldaanheid vieren wij deze dagen, want voor hoeveel wij ook te danken hebben, nog meer blijft ons te wenschen over. Die wenschen en idealen vatten wij samen in drie woorden, die de grondslagen mogen vormen van het verbond tusschen vorstin en volk: vrijheidszin, broederzin, godsdienstzin.

Vrijheidszin en broederzin, individualisme en gemeenschapsgevoel, dat zijn de beide polen, tusschen welke ons aller geestelijk leven zich bewegen moet.

Wie onzer wordt niet telkens gekweld door de vraag, hoe hij aan de beide zijden van zijn wezen gelijkelijk recht zal doen wedervaren, hoe te leiden een innerlijk leven, rijk en diep en tegelijk zich te geven aan anderen, zich te wijden aan de gemeenschap? Toch grijpen beide in elkaar en komen beide elkander ten goede. Krachtig persoonlijk leven vormt een bloeiende gemeenschap en omgekeerd: een gezonde gemeenschap wekt vrij persoonlijk leven.

In het nieuwe tijdperk, dat wij intreden, worde de vrije ontwikkeling van elk persoonlijk leven bevorderd en gehandhaafd. Dat is allereerst de taak van ieder in 't bijzonder. Wees u zelf en daartoe ken u zelf, herzie u zelf, beheersch u zelf, verloochen u zelf. Maar 't is ook het werk der regeering alle hinderpalen daartegen zooveel mogelijk uit den weg te ruimen. Wij vragen en verwachten vrije ontwikkeling voor het kind en dus bescherming van verwaarloosden en ouderloozen, en dus een wet op de ontzetting uit de ouderlijke macht, en dus het onderzoek naar het vaderschap vrijgesteld en dus een wet op den leerplicht, al te gaar ontwerpen of denkbeelden, aanhangig bij de tegenwoordige regeering, waarvan wij de uitvoering met groot verlangen tegemoet zien. Vrije ontwikkeling voor de vrouw in alle standen der maatschappij, een belang, waarvan de behartiging allereerst is te verwachten van een jonge Koningin. Hoezeer was het daarom te betreuren, dat zij bij de opening der tentoonstelling van vrouwenarbeid — dat heugelijk verschijnsel! — schitterde door hare afwezigheid, al heeft zij thans door een hooggewaardeerd, schoon vluchtig, bezoek dit verzuim eenigszins hersteld; meerdere erkenning van de rechten der gehuwde vrouw en steeds ruimer ge-

legenheid voor de ongehuwde tot de aanvaarding van elken werkkring, waartoe zij zich berekend en geroepen gevoelt. Vrijheid voor den arbeider, bescherming, waar noodig, tegen de willekeur van patroons, die hem willen uitbuiten, maar evenzeer tegen hartstochtelijke volksmenners, die hem tot hun instrument verlagen willen, tegen onbillijke kameraden, die hem tot werkstaking willen dwingen, bevrijding, allereerst door eigen krachtsinspanning, van de booze geesten van luiheid, drankzucht, ontevredenheid. Vrijheid voor de belijders van elken godsdienst of van geenerlei godsdienst en dus afschaffing van den huichelachtigen eedsdwang, waardoor menige godloochenaar gedwongen wordt een God te belijden en menige godsdienstige zich in zijn eerbied voor het hoogste gekwetst voelt en gekrenkt, opdat Nederland blijve, wat het van oudsher was, het paradijs voor Joden en Christenen, voor Roomsch-Catholieken en Protestanten, voor geloovigen en vrijdenkers; een vrijheid, die in orde en eerbied voor de wet haar waarborg en haar hoeksteen vindt.

Wij vragen en verwachten in dit nieuwe tijdperk een toenemenden broederzin. Wie ook smale op het woord gemeenschapszin, wij houden het hoog, wij zien in den groei van het gevoel van onderlinge verantwoordelijkheid, van 't besef dat wij één lichaam zijn met vele leden, een van de heerlijkste teekenen van onzen tijd. Wij meenen dat wij aan de socialisten — al deelen wij niet hunne blauwe toekomstidealen, al spreken wij niet zoo boud en stout als zij van de inrichting der toekomstige maatschappij — veel te danken, dat wij veel van hen te leeren hebben. Wij wenschen vurig dat het woord: „Broeders en zusters", dat eeuwen lang als een holle galm van hooge kansels in statige kerken weerklonk, eindelijk een levende werkelijkheid worde. Broederzin tusschen vorstin en volk, heeren en werklieden, huisvrouwen en dienstboden, gegrond op een eerlijke erkenning der gelijke rechten van den mensch. Broederzin tusschen de volken onderling, waarvan de vredesboodschap, die dezer dagen van Ruslands keizer uitging, een blijde voorbode moge wezen en een heugelijke profetie.

Doch zullen die beiden toenemen in hooger eenheid, dan behoeven beide de wijding van een diepen warmen godsdienstzin. Of wortelt niet de liefde tot den naaste als tot onszelven in liefde tot God? Steunt niet alle echte menschenliefde op eerbied voor en vertrouwen op het goddelijke, dat in elk menschenkind gevonden wordt?

De Nederlandsche natie was van oudsher een godsdienstig volk. Zij blijve 't in vrijer, frisscher vormen. In de plaats van het theologisch gekibbel, van het dogmatisch geharrewar tusschen Roomsch-Catholieken en Protestanten, tusschen Gomaristen en

Arminianen, orthodoxen en modernen trede die oprechte waardeering van allen godsdienst, waarin Willem de Zwijger ons is voorgegaan. Een echt vrijzinnige religie zij meer en meer het deel van onze Koningin. Was hare opvoeding, overigens zoo breed aangelegd, op dit punt eenzijdig, hartelijk hopen wij, dat zij, tot zelfstandigheid gekomen, elke gelegenheid aangrijpe om den godsdienst ook in moderne vormen te leeren kennen en waardeeren, dat zij de milde leus: „onderzoek alle dingen, behoud het goede" tot de hare make en het oor leene aan prediking en geloofsuiting van allerlei richting en klank.

Doch te midden van alle verschil van namen en leuzen blijve hare en onze vurigste bede, die van haren doorluchtigen voorvader: „Dat ick doch vroom mag blijven!". Want in eerbied voor God, in ontzag voor de hoogste waarheid en gerechtigheid, in vertrouwen op de zegepraal der liefde ligt de onmisbare grondslag van alle waarachtig volksgeluk.

Ja, aan U, o God, wijden wij de nieuwe toekomst van ons volk; aan U het dierbaar land onzer inwoning, waar een geest van vrije vroomheid heersche meer en meer; aan U de jonge Koningin, die ons regeert; helder zij haar hoofd, warm haar hart, teeder haar gemoed, sprekend haar geweten, nederig en eenvoudig haar zin; aan U onze onderlinge gemeenschap: rijken en armen, aanzienlijken en geringen, geleerden en eenvoudigen; verbinde ons allen te gader die eendracht, die macht maakt. Zoo zij aan U alleen de eer, zoo worde Uw naam geheiligd, zoo kome Uw koninkrijk, zoo geschiede Uw wil!

Slotzang der Gemeente.

J. W. WILMS.

Wien Neerlandsch bloed door d' aderen vloeit,
Wien 't hart klopt fier en vrij,
Wie voor zijn land van liefde gloeit
Verheff' den zang als wij!
Hij stemm' met ons, vereend van zin,
Op blijden fieren toon,
Het hooggestemde feestlied in
Voor Vaderland en Kroon.

Bescherm, o God! bewaar den grond
Waarop onze adem gaat,
De plek, waar onze wieg op stond,
Wellicht ons sterfuur slaat.
Wij smeeken van uw Vaderhand,
Met kinderlijken zin,
Behoud voor 't lieve Vaderland,
Voor Land en Koningin.

Naar H. TOLLENS Cz.

SAUL EN DAVID.

„De geest van Jahwe was van Saul geweken en een booze geest, door Jahwe gezonden, maakte hem onrustig. Daarom zeiden Sauls dienaren tot hem: Zie eens, een booze geest der godheid verontrust u; onze heer bevele slechts, en zijne dienaren, die voor hem staan zullen iemand zoeken, die bekwaam is de citer te bespelen. Als dan een booze geest der godheid op u is, zal hij met zijn hand in het speeltuig grijpen en zult gij beter worden. Saul zeide tot zijne dienaren: Ziet dan voor mij uit naar iemand, die schoon kan spelen, en brengt hem tot mij. Hierop antwoordde een der knechten: Ik heb eens een zoon gezien van Izai, den Bethlemiet, ervaren in het spelen, heldhaftig, geoefend in den krijg, welsprekend, welgebouwd en Jahwe is met hem.

Toen zond Saul boden tot Izai, met den last: zend mij uw zoon David, die bij de kudde is. Hierop nam Izai een ezel, legde daarop een vracht brood, een zak wijn en een geitebokje, en gaf dat aan zijn zoon David voor Saul mede. Zoo kwam David bij Saul en stond vóór hem; ja toen deze hem zeer lief kreeg, werd hij zijn wapendrager en liet Saul aan Izai zeggen: Laat David mij blijven dienen; want hij heeft gunst in mijn oog gevonden. En telkens als een booze geest der godheid op hem was, nam David de citer en speelde er op, dan kreeg Saul verademing, hij werd beter en de booze geest week van hem. 1 Samuel 16 : 14—23.

Eens toen zij, nadat David de Filistijnen verslagen had, terugkwamen, trokken de vrouwen uit alle steden van Israël, zingende en dansende, met tamboerijnen, vreugdebetoon en cimbalen koning Saul tegemoet. En de spelende vrouwen zongen een beurtzang en zeiden:

Verslagen heeft Saul zijne duizenden,
David zijne tienduizenden.

Dit woord nu was kwaad in het oog van Saul en hij zeide: zij hebben David de tienduizenden gegeven en mij de duizenden! Nu ontbreekt hem nog slechts het koningschap. En Saul zag David van dien dag af met wantrouwen aan. Den volgenden dag kwam de booze geest der godheid op Saul en hij ging in huis als een profeet te keer. David nu tokkelde als naar gewoonte met zijn hand het speeltuig, terwijl Saul de speer in de hand had. Daar slingerde Saul de speer en zeide: Ik zal David aan den muur steken. Doch tot tweemalen toe wendde David zich van hem af.

1 Samuel 18 : 6—11.
(Nieuwe vertaling).

„De schoone geesten ontmoeten elkaar.” Een onderwerp dat aantrekkelijk en aangrijpend, liefelijk of tragisch is, dat spreekt tot het gemoed en de verbeelding wordt door allerlei kunstenaars om strijd geschilderd en bezongen. Hoevele schilders, die Maria met het kind Jezus op allerlei wijzen hebben gemaald en daarin telkens weer hebben teruggegeven het onuitputtelijk thema der innige moederliefde! Wat al tafereelen uit de lijdensgeschiedenis door schilders geworpen op het doek! Van Muncaksy's Christus voor Pilatus af tot de kruisafneming van Rubens en Rembrandt toe een oneindig aantal voorstellingen uit deze roerende verhalen.

Doch als twee menschen hetzelfde zeggen is 't niet hetzelfde, en als twee schilders hetzelfde onderwerp zich ter behandeling kiezen, bestaat er tusschen beider opvatting, indien beide oorspronkelijk zijn, een hemelsbreed verschil. Geen wonder! Elk kunstenaar heeft zijn eigen temperament, ziet met zijn eigen oogen, beweegt zich in zijn eigen gedachtenwereld en geeft alzoo in zijn kunststuk zichzelven weer.

Dat geldt ook van het onderwerp der boven aangehaalde verhalen. Twee vorsten onder de Nederlandsche schilders hebben een Saul en David geschilderd, Rembrandt en Jozef Israëls; doch hoe ontzaglijk verschillend ook hier de opvatting en behandeling van het onderwerp! Rembrandt's Saul en David was een van de vele bijbelsche tafereelen, die op de onvergetelijke Rembrandttentoonstelling te genieten waren, waarbij ik vroeger opzettelijk heb stilgestaan [1]). Wie thans de schilderij nog eens gaat genieten in het Mauritshuis te 's Hage, waar zij prijkt in vernieuwde gedaante, wordt vooral getroffen door haar schitterende kleurenpracht. Saul staat hier voor ons als een Oostersch vorst in weelderige kleederdracht. Een zwaren tulband op 't hoofd, een goudgeel onderkleed om 't forsche lichaam, waarover een roode vorstenmantel. De spies in de hand, verbergt hij 't aangezicht achter een zwaar gordijn. Ter prooi aan hevige gemoedsbeweging, gekweld door zijn innerlijken demon, wischt hij met dat gordijn de tranen af, opwellend in zijn oog; tranen, te voorschijn geroepen door de tonen, die David in zijn onmiddellijke nabijheid aan zijn citer ontlokt. Deze David, een kleine sluwe jodenknaap, is geheel onder den indruk van het levensgevaar, dat hem bedreigt van de zijde van den jaloerschen Saul en ziet angstig ineengedoken met steelsche blikken om zich heen. Saul is hier de hoofdfiguur; tot hem keeren onze blikken telkens terug en de scherpe tegenstelling tusschen de weelde van het vorstelijk gewaad en de ellende van de arme menschenziel grijpt bovenal ons aan.

---

1) Zie Rembrandt-indrukken. Stemmen, één en twintigste Jaargang pag. 297—311.

Hoe geheel anders is de voorstelling van Jozef Israëls! Gij ziet hier Saul, uitgestrekt op een rustbank, gehuld in een los en luchtig gewaad. Dat hij koning is verraadt zijn houding en zijn heerschersblik, niet de pracht van zijn tooi. De booze geest heeft zich van hem meester gemaakt. Hij is onder de macht van één dier vlagen van woede, vertwijfeling en jaloezie die hem telkens aangrijpen. De rechterhand steunt het voorhoofd, zwaar van sombere gedachten: met donkere, dreigende blikken staart hij voor zich uit; de forsche linkervuist ligt krampachtig saamgeperst. Aan zijne rechterzijde is zijne dochter Michal neergezeten, een jonge, schoone vrouw, die met neergeslagen oogen rustig 't oogenblik afwacht, waarop de muziek haar vader de kalmte zal hergeven. En zij zal dat doen, zoo verwacht ze, want ze wordt gemaakt door David, dien zij in stilte liefheeft en die ter linkerzijde van den lijder de snaren van zijn citer tokkelt. Hoe rijzig van gestalte, hoe rank van houding is deze jonge herdersknaap, iets vrouwelijks in zijn voorkomen. Hier niet 's konings wapendrager, niet de dappere krijgsheld, maar de muzikale herder die, onbewust van eenig gevaar, geheel opgaat in zijn snarenspel. Hij ziet daarbij op naar den helderen Oosterschen avondhemel en op den achtergrond vertoonen zich de tinnen van Jeruzalem. De drie figuren, gehouden in dien somber grijzen toon, die onzen meester eigen is, vormen een wonderbare harmonie. Een eigenaardig genot was 't mij, den schilder zelf met ongeveinsde bewondering zijn kunstwerk te zien gadeslaan, wijzend nu op deze dan op gene bijzonderheid. De vijf en zeventigjarige grijsaard, verjongd door dit zijn jongste kunstwerk, waaraan hij als aan een lievelingsdochter het beste medegeeft wat hij bezit.

Een groot genot zal 't ons allen zijn eerlang deze schilderij te kunnen bewonderen in ons stedelijk Museum, waaraan zij door eenige kunstvrienden ten geschenke wordt aangeboden.

Van vergelijking van deze twee kunstwerken kan natuurlijk geen sprake zijn. Groote meesters vergelijkt men niet. Men vraagt niet wie grooter is, Socrates of Plato, Jesaja of Jeremia, Michelangelo of Rafaël, Goethe of Schiller, Rembrandt of Israëls. Men stelt ze eenvoudig nevens elkaar, waardeert elk in zijn eigenaardigheden, en dankt God voor den schat ons in deze allen geschonken. Doch het tafereel door beiden geschilderd geeft overvloedige stof tot ernstige mijmering. 't Doet ons nadenken over de macht en over de grenzen van de kunst. Stellen wij tegenover elkaar David, die den boozen geest voor een wijle verdrijft door zijn muziek, maar om hem straks te zien wederkeeren met verdubbelde woede, en Christus, die den demon geheel uitwerpt door zijn bergenverzettend geloof, door zijn zedelijke overmacht.

De persoonlijkheid van Saul, die op de schilderijen van beide meesters ons voor oogen staat, is een uitnemend tragische figuur, die van een man, die met groote gaven is toegerust doch, deels door eigen schuld, deels door den loop der omstandigheden, jammerlijk te gronde gaat. Want uitnemend begaafd was Israëls eerste koning. Door zijn forsche gestalte trok hij allereerst de aandacht; als hij, door 't lot tot koning aangewezen, uit zijn schuilhoek te voorschijn treedt, blijkt hij van den schouder af hooger dan al het volk. Zijn kloeke moed wordt geteekend in het verhaal van de ontzetting der stad Jabes in Gilead, waartoe hij, van achter den ploeg, in korten tijd een leger had op de been gebracht. Zijn aantrekkelijke bescheidenheid blijkt uit de wijze, waarop hij, toen er sprake was van zijn verkiezing, zich uit de volksvergadering achter de bagage teruggetrokken had. En zijn profetische ijver voor den dienst van Jahwe geeft iets ridderlijk en dichterlijks aan zijn figuur. Maar juist die fanatieke ijver voor den Jahwedienst bracht hem in moeilijken tweestrijd. Hoe tegelijk een godsdienstig man en een verstandig vorst te zijn? Wij zouden zeggen: door zijn dweepzucht te temperen en niet mee te doen met de bekrompen uitsluitingszucht en den haat tegen alle heidensche volken, door Samuel en de profetenzonen gekoesterd; door tegelijk met de godsdienstige de staatkundige ontwikkeling van zijn volk te bevorderen. Maar bezadigdheid en overleg zijn vreemd aan het oostersche temperament en zoo zien wij Saul meer en meer met zichzelf en met Samuel in een pijnlijken tweestrijd.

Daarbij begint jaloezie te knagen aan zijn zielsrust. Want David, de eenvoudige herderszoon, wordt zijn persoonlijke mededinger en is alras de lieveling van 't volk. In de tegenstrijdige berichten omtrent beider kennismaking verdiepen we ons hier niet. Reeds is volgens ons verhaal David Sauls wapendrager. Reeds heeft hij zich door schitterende wapenfeiten beroemd gemaakt. Reeds hebben de Israëlietische vrouwen hem in beurtzang toegezongen:

> Verslagen heeft Saul zijn duizenden,
> David zijn tienduizenden.

Door dat alles is Sauls geluk verstoord. Hem walgen de weelde en overdaad, die hem omringen. Onrustig wentelt hij zich heen en weer op zijn legerstede. En nu is 't juist zijn mededinger, die de gave bezit om door de tonen zijner muziek een tijdlang zijn hartstocht te bezweren. David zelf gaat op in die muziek. Hij vergeet daarbij het levensgevaar, dat hem bedreigt. Hij verplaatst zich weer in de jaren van zijn onbezorgd en avontuurlijk herdersleven. Hij voelt zich zoon der natuur en ook zijn snarenspel is de uiting van een natuurlijke behoefte.

Als hij zijn citer tokkelt, dan is hij zelf en zijn allen, die hem hooren, onder de bekoring daarvan, dan wijkt voor een wijle de booze geest uit Sauls gemoed.

Zoo zien wij de wonderbare macht der toonkunst in dit verhaal geteekend. Gelijk de olie een golvenstillend vermogen bezit en den onstuimigen oceaan op eens tot rust kan brengen, zoo kan de muziek voor een wijle de stormen stillen in het menschenhart. Verhaalde niet de Grieksche mythe, dat Orpheus door zijn snarenspel de wilde dieren temde? Wie die bij wijlen den invloed der muziek ondervindt, weet niet bij ervaring, hoe zij verzachtend, vertroostend, verheffend werken kan! Er zijn aandoeningen en gedachten, nauwelijks onder woorden te brengen, waaraan de muziek klanken leent. „Liederen zonder woorden" kan zij zingen.

Hoevelen in onzen tijd, die door misverstand of vooroordeel niet alleen van de kerk, maar ook van den godsdienst zijn vervreemd, ontvangen toch religieuze indrukken langs muzikalen weg. Zijn er niet oratoriums, die Christuspredikingen zijn? Heeft niet de passiemuziek van Bach menigeen een diepen indruk gegeven van den grooten lijder van Gethsemane en Golgotha? En dat de muziek een heerlijk middel is tot volksopvoeding, dat bleek ons onlangs, toen, door bemiddeling der Oratorium-Vereeniging te Amsterdam, Haydn's Jaargetijden tot tweemalen toe werden uitgevoerd voor een gehoor van meer dan vier duizend werklieden en kleine burgers, die in ademlooze stilte daarnaar luisterden.

En toch — de macht der kunst, ook die der muziek heeft hare grenzen. Er zijn menschen, die haar in de plaats van den godsdienst willen stellen, die zich wijs maken aan haar genoeg te hebben. Op den duur komen zij bedrogen uit. Booze gedachten kunnen door de muziek een tijdlang worden in slaap gesust, maar op den duur ontwaken zij met vernieuwde kracht. Ziet het aan Saul. Daar ontwaakt hij uit zijn bedwelming. Daar keert de booze geest, een tijdlang door Davids citerspel op de vlucht gedreven, met verdubbelde kracht terug. Daar vaart de brandende jaloezie hem in de ziel en ziet hij in den herdersknaap, die opgaat in zijn tonen, enkel zijn gehaten mededinger. Daar grijpt hij naar zijn speer, slingert dien David naar 't hoofd en zou hem gehecht hebben aan den wand, als deze niet met een vluggen sprong ter zijde was geweken. Neen, om den boozen geest uit ons zelf en anderen uit te werpen, daartoe is noodig hooger macht, zedelijk overwicht, godsdienstige invloed. Boven David, die den boozen geest voor een tijd bezweert, staat de Christus, die hem uitwerpt en verovert.

't Is een bekend verhaal uit het evangelie, dat mij hier voor

den geest staat. [1]) Een tafereel, dat door Rafaël op het doek is gebracht in zijn beroemde schilderij de Transfiguratie. Terwijl Christus met zijn lievelingsjongeren op den berg Thabor vertoeft en zich daar met Mozes en Elia vertoont in verheerlijkte gedaante, heeft aan den voet van den berg een heftig tafereel plaats gegrepen. Een paar joodsche ouders zijn tot de discipelen gekomen met een armen zenuwlijder, volgens hen bezeten door een boozen geest. Zij hebben de discipelen gesmeekt den demon uit te werpen, maar wat dezen ook beproefden, zij vermochten 't niet. Met een mengeling van droefheid en toorn staart de moeder hen aan. Haar figuur is een van de meest aangrijpende van Rafaël's schilderij. Daar nadert de Christus, van den berg der verheerlijking terugkeerende, tot de werkelijkheid met al haar strijd en nood. Hij ziet den knaap aan met zijn rustig, ernstig oog. Hij vat hem bemoedigend bij de hand. En de demon wijkt. En de verwrongen gelaatstrekken van den lijder komen tot rust. En er daalt vrede neer in zijne ziel.

Ons is dit tafereel een zinneprent, een verheven allegorie vol van diepe gedachten. Wie kent niet in mindere of meerdere mate een boozen demon, die hem nu en dan beheerscht? Elk heeft zijn eigen inwendigen duivel, elk die verzoeking, die samenhangt met zijn temperament, zijn omgeving en werkzaamheid. Den een kwelt de demon van hartstochtelijke drift; er zijn oogenblikken waarin hij zichzelf niet meester is en zich laat vervoeren tot woorden en daden, later tevergeefs betreurd. Een ander laat zich beheerschen door den boozen geest der jaloezie: hij kan 't niet dulden, dat een ander boven hem bevoorrecht, onderscheiden en gevierd wordt en als een andere Saul woelt hij op zijn legerstee onrustig heen en weer. Tot een derde komt de booze geest in den vorm van levensmoeheid, wanhoop en wrevel, een demon, die tegenwoordig vooral vaardig wordt over het jongere geslacht. Hoe die demonen te bezweren? Door de tonen der muziek, zoo luidt veler raad. En de ontstemde zenuwlijder, wien 't faalt aan innerlijke gemoedsrust, stort zich dan in een stroom van allerlei vermaken; nu moet hij het een hooren en dan het andere zien. Ontvluchten wil hij den boozen geest. Tevergeefs, hij draagt hem in zich, hij voert hem overal meê. Te midden van de heerlijkste tonen, de schitterendste kleuren, het luidruchtigst genot ziet hij zijn grijnslach, voelt hij zich aangegrepen door zijn ijzeren vuist. Neen, de innerlijke kwaal moet niet worden ontvlucht, noch geloochend, maar erkend, aanvaard en onder de oogen gezien. De booze geest wordt uitgeworpen allereerst door waarheidszin. Zult ge uw zedelijke ziekte genezen, begin dan met haar te kennen en te noemen bij den rechten naam.

1) Matth. 17 : 14—21.

Zij moet worden uitgeworpen door geloof, bergenverzettend geloof.

Door het vast en onbepaald vertrouwen op 's menschen betere natuur, op het goddelijke, dat in hem woont. Van hartstochtelijke, wrevelige menschen zegt men dikwijls: hoe jammer dat zij zich zelf zoo weinig meester zijn, ze hebben toch zooveel goeds! Juist, aan dat goede moet worden vastgeknoopt, 't moet worden opgewekt en te voorschijn geroepen. Door een beroep op zijn beter Ik, op zijn hoogere natuur moet het slachtoffer van een booze neiging aan zichzelf worden ontdekt. Onwaar is 't en onwaardig zichzelf te ontvluchten, tegenover den innerlijken vijand een struisvogelpolitiek te volgen. Kloek en waardig is 't, hem te staan, hem 't hoofd te bieden, hem te ontmaskeren allereerst, zoodat hij in zijn innerlijke zwakheid zich vertoont.

Wie zich nuchter en ernstig afvraagt: heeft mijn hartstocht, mijn jaloezie of wrevel recht en reden van bestaan, die slaat al ras beschaamd de oogen neer. Had Saul zich rustig afgevraagd: is 't niet natuurlijk, dat deze jonge argelooze, kloeke man meer dan ik de liefde heeft van het volk, heb ik 't niet te wijten aan mijn eigen luimen en lusten, dat men mij bij hem achterstelt? hij zou zijn onrecht hebben ingezien; hij zou in zijn mededinger niet langer een vijand, maar een vriend en bondgenoot gevonden hebben.

En voorts: het geslacht der booze geesten vaart niet uit dan door vasten en bidden. Door vasten, niet als uiterlijke vorm, ijdel en onnut, niet als voorgeschreven plechtigheid, een bittere parodie van 't hoogste. Herinnert u, hoe Jezus geeselt het vasten met mismaakt aangezicht, met hangend hoofd, in zak en assche, als uiterlijk vertoon van voorgewenden zondenrouw. Neen, maar 't vasten met gezalfden hoofde en gewasschen aangezicht, 't vasten als uitdrukking van innerlijke zielsbehoefte en van zedelijken drang.

Wie zijn hartstocht wil beteugelen, onthoude zich van alles wat dien voeden en prikkelen kan. Er zijn er, voor wie geheelonthouding van bedwelmende dranken nuttig, ja onmisbaar noodig is, die zich onder de tucht der wet moeten stellen, omdat ze niet rijp zijn voor de vrijheid, die 't oog moeten uitrukken, de hand moeten afhouwen, die hen ergert. De overmatig opgewondene onthoude zich van prikkelende muziek en verhittende lectuur. De lichtzinnige of zwakke onthoude zich van kaartspel en dans. De spotzieke spene zich van 't geen den geest, die steeds ontkent, in hem wakker roept en aanzet. Oefening in zelfbedwang versterkt den geest, hardt het lichaam, verhoogt de werkkracht en het weerstandsvermogen. Een of andere arbeid vooral, die ons geheel in beslag neemt, al onze krachten vraagt en al onze toewijding vordert, laat voor den boozen geest geen plaats.

En voor bidden wijkt de booze geest. Niet voor het prevelen van een tooverformule, noch voor 't werktuigelijk opzeggen van een van buiten geleerde les — er zijn er, die onder het prevelen van tallooze Onze Vaders en Ave Maria's door den demon worden in beslag genomen, ja, die geestelijke gedachten vermengen met zinnelijke aandoeningen tot een walgelijk geheel — maar voor ernstigen inkeer in zichzelf en voor opzien tot God; voor 't zich ontrukken aan de wereld der ijdele, nietige, vergankelijke dingen; voor 't ademen in hooger sfeer.

Dan kan 't ons gaan, gelijk het Jezus ging, volgens het mooie verhaal der verzoeking in de woestijn. De duivel wijkt en de engelen komen en dienen ons. De engelen van stillen vrede, van kalme berusting, van blij vertrouwen en van goeden moed. En tot die engelen behooren dan de beide goede geesten die, als zij innig saâm vereenigd zijn, een wondere kracht uitoefenen, muziek en religie. Nu heeft de muziek niet een bedwelmende en verstrooiende, maar een verheffende en wijdende kracht. Nu geeft zij uitdrukking aan 't beste en 't hoogste wat er is in een menschenziel. Nu treden alle kunsten, alle edele genietingen in dienst van God, die woont in ons hart; nu wordt alles het onze, schilderkunst en letterkunde, poëzie en natuurgenot, huisgezin en samenleving. En door de tonen der muziek gedragen weerklinkt in ons hart het classieke danklied: „Loof den Heer mijne ziel, en al wat in mij is zijn heiligen naam!"

GODSDIENSTIGE OPVOEDING.

Een ernstige vraag werd onlangs in ons tijdschrift opgeworpen die, er is geen twijfel aan, vele nadenkende ouders voortdurend bezighoudt, de vraag: „hoe moet men bij kinderen aanvangen van God te spreken? hoe behoort men het denkbeeld van God hun bij te brengen? [1])

De man, die haar opwierp, verkeerde zelf bij haar beantwoorwoording in pijnlijken tweestrijd. Er zijn er, die zeggen — en Dr. Ph. R. Hugenholtz is hun vertegenwoordiger in zijn Geloofs- en levensvragen — spreek tot het kind niet van den Goddelijken Weldoener, die zonneschijn en regen geeft, die alles laat groeien en bloeien; neen houd hem den naam van God niet anders voor dan als dien van den Heilige. „Zoolang het kind nog geen indruk van het heilige in zich kan opnemen, kan het ook nog geen indruk van het goddelijke ontvangen en moet Gods naam voor hem verzwegen worden."

Er zijn anderen, die zeggen — en Dr. P. H. Ritter spreekt in het laatste hoofdstuk zijner „Paedadogische fragmenten" uit hun naam — „Zoodra het zelfbewustzijn in het kind begint te ontwaken moeten we in zijn ziel het Godsbewustzijn opwekken. Dat zelfbewustzijn wordt wakker, zoodra het kind het woord „ik" uitspreekt, dat is ongeveer aan het einde van zijn derde levensjaar. Wanneer het kind het woord „ik" uitspreekt, moeten we ook het woord „God" op zijn lippen leggen — wij moeten het leeren bidden. Dan brenge de moeder het kind zelf ter ruste en sluite de deur van het slaapvertrek. Daar kniele zij met haar kind neder en doe het met eerbied een kort gebedje uitspreken, een gebedje, dat op zoo jeugdigen leeftijd nog niet anders zal kunnen zijn dan vragen om en danken voor zinnelijke genietingen, voor spijs en drank, voor gezondheid en gerusten slaap. Dienovereenkomstig wordt door Ritter ook het „tafelgebed" voor mensch en kinderen aanbevolen. De vraag waar 't op aankomt

1) Een ernstige vraag door J. F. Ternooy Apèl. Stemmen 1899 pag. 50—58.

is dus deze: zal de gedachte aan God bij 't kind allereerst door zedelijke of door zinnelijke indrukken worden gewekt?

Ik had gehoopt, dat deze ernstige vraag aanleiding zou gegeven hebben tot een uitvoerige gedachtenwisseling, maar ik werd daarin schromelijk teleurgesteld. Slechts een enkele, die onbekend wilde blijven, gaf onder het pseudonym „Tolle lege" eenige fijne opmerkingen, waarin hij echter geen partij koos in het gestelde dilemma. [1]) Toch zou 't jammer zijn, dat zij werd doodgezwegen. Daarom stel ik haar weder aan de orde en geef ter harer beantwoording eenige gedachten ten beste [2]). Ik zou zeggen, wek in het kind de godsdienstige behoeften allereerst van binnen uit, leer het luisteren naar de stem van 't geweten en versterk dan die behoefte van buiten af door zijn oog te openen voor de goddelijke grootheid, schoonheid, majesteit, die in de natuur en in de menschenwereld zijn te vinden. Niet van buiten naar binnen, maar van binnen naar buiten leidt de weg. De godsdienstige opvoeding van het kind moet immers het voorspel zijn van de religieuze ontwikkeling van den mensch op later leeftijd. Welnu, de tijd is voorbij, waarin men begon het bestaan van God uit natuur en historie aan te toonen om daarna te wijzen op 's menschen innerlijk leven. De ware religie is diep gevoelde, ernstig opgevatte, principieele zedelijkheid. Eerst en bovenal worde dus in het kind en in den mensch het zedelijk besef gewekt, de eerbied voor, 't vertrouwen op de heilige levensmacht, dan worde 't oog geopend voor den glans van schoonheid en heiligheid, die ook uit de natuur en de menschenwereld ons tegenstraalt. Dus niet de eene òf de andere maar de eene èn de andere weg. Hoe het kind God te doen vinden in de diepe wereld van eigen gemoed en geweten en dan ook in de rijke wereld daarbuiten? Trachten wij zoowel den eenen als den anderen weg te zoeken en te vinden.

Als wij spreken van godsdienstige opvoeding gaan wij uit van de onderstelling dat de mensch en dus ook het kind, de wordende mensch, godsdienstig van nature is, dat de behoefte om te bewonderen, te eerbiedigen en te aanbidden ligt op den bodem van ieder menschenhart. Die onderstelling werd en wordt weersproken van verschillende zijden. Er zijn er die beweren: door de godsdienstige opvoeding brengt gij het kind alleen aan, giet gij het in van buiten af en kunstmatig wat eigenlijk niet behoort tot zijn natuur. Maar wat is opvoeden anders dan het ontwikkelen en te voorschijn roepen van datgene, wat in kiem in 't

1) Stemmen 1899 pag. 139—141.

1) Mijne trouwe hoorders zullen in de volgende bladzijden terugvinden den hoofdinhoud der beide toespraken door mij 11 en 25 Juni 1899 in de Vrije Gemeente gehouden.

kinderhart aanwezig is? Wat niet behoort tot de menschelijke natuur kunt ge er wel tijdelijk opplakken en van buiten af aan vasthechten, maar haar niet aanbrengen als een blijvend levenselement. Evenals de maag het voedsel weigert, dat zij niet verteren kan, zoo weigert ook de ziel die aandoeningen en voorstellingen, die niet uit haar zelf voortkomen en overeenstemmen met haar aanleg en behoeften. Doch welk natuurlijk en normaal ontwikkeld kind weigert op den duur te bewonderen, wat mooi is en zich te buigen voor 't geen goed en heilig is?

Er zijn anderen, die meenen: de godsdienst is alleen de vrucht van priesterbedrog. Hoewel die gelijkvloersche opmerking, in de 18de eeuw zeer vaak vernomen, thans gelukkig minder aan de orde is, is het toch niet overbodig te herinneren, dat niet de priester den godsdienst, maar omgekeerd de godsdienst den priester maakt. Eerst ontstond, aanvankelijk in ruwe en primitieve vormen, de erkenning van een Hoogste Macht, die den beperkten en zondigen mensch oneindig ver te boven gaat. Daarna de priester, de eerste, zij 't ook gebrekkige tolk, van de behoefte om zich aanbiddend neer te buigen en de goden, aanvankelijk gevreesde machten, door offers en gebeden goedgunstig te stemmen. En al is de invloed van den priester later jammerlijk ontaard in priesterdwang en priesterbedrog, al moest later tegen zijn geesteloozen vormendienst de stem der profeten zich verheffen, aanvankelijk was hij de vaderlijke opvoeder der kinderlijke menschheid.

Voor ons, vrije Protestanten, zijn de ouders de priesters, de aangewezen opvoeders hunner kinderen, en aan hen doet zich voor, thans vooral, de ernstige en benauwende vraag: hoe in onze kinderen 't godsdienstig leven te wekken en te voorschijn te roepen? Thans vooral, waarom thans meer dan vroeger? Wel, omdat vroeger, een halve eeuw geleden, de godsdienstige voorstellingen waren als gesneden brood, dat men den kinderen eenvoudig had voor te zetten, omdat men zich min of meer getrouw hield aan de letter der bijbelsche verhalen, die door de kinderen met argelooze naïeveteit en onbepaald vertrouwen werden aangenomen.

Thans zit de critiek in de lucht. Van den boom der kennis wordt reeds gegeten in de kinderjaren. Het paradijs wordt, ach zoo spoedig reeds, verlaten. De oude banen worden niet meer betreden, de oude voorstellingen zijn onhoudbaar bevonden, de werktuigelijke gebeden onbruikbaar geworden, de bijbelteksten als tooverformulen ter zijde gesteld. Toch bleef dezelfde behoefte bestaan. Hoe den nieuwen weg te vinden, langs welken zij bevredigd worden kan?

Honderde ouders, wel is waar, breken zich 't hoofd hoege-

naamd niet met die vraag. Zij voelen niet de minste behoefte aan religieuze opvoeding voor hunne kinderen, omdat zij zelf niet religieus zijn. Wat men zelf hoegenaamd niet bezit en dus niet kent in zijn waarde en kracht, hoe zou men 't aan anderen mee kunnen deelen? En er zijn honderden, helaas, voor wie de godsdienst, ik zal niet zeggen dood is, want onuitroeibaar is hij in alle menschenzielen, maar in zoo diepen slaap is verzonken, dat hij zich niet bespeuren laat. Hoevele kinderen, die van 't onmisbaar geestesvoedsel te eenenmale zijn verstoken, voor wie nooit een godsdienstige toon wordt aangeslagen, in wier oor nooit een godsdienstig lied weerklinkt, aan wier opvoeding niets ontbreekt, behalve de ziel, het hart, het eigenlijke levenselement. Diep beklagenswaardig dezulken, want tweeërlei gevaar bedreigt hen in hun verder leven. Of zij zoeken voor de miskende godsdienstige behoeften bevrediging in een of ander tastbaar en vormelijk kerkgeloof, 't zij dan in de Protestantsche orthodoxie met haar vast aaneengesloten stelsel, een gebouw dat blijft staan zoolang nog geen enkele steen er uitgenomen is, 't zij in het Roomsch-Catholicisme met zijn bonte kleuren en bedwelmende geuren, sprekend tot de zinnen en de phantasie. Of zij werpen zich in de armen van het philistijnsche ongeloof van Jan Rap en zijn maat, doof voor de eischen van 't gemoedsleven en den zedelijken drang van het geweten.

Doch ook onder religieuze ouders, onder onze ernstige geestverwanten niet weinigen, die, het recht en den zegen der religie erkennend, niet weten hoe 't aan te leggen met de godsdienstige vorming hunner kinderen. Er zijn er, ook onder de onzen, die het kind allereerst van God spreken bij 't geen het uiterlijk goeds ontvangt en geniet, die het leeren danken voor spijs en drank, voor gezondheid en gerusten slaap, die het al vroeg een tafelgebedje op de lippen leggen of een avondgebed, waarin het zinnelijk goede dat het kind dien dag genoot een eerste plaats inneemt. In dat pogen, hoe goed ook bedoeld, ligt een ontzaglijk groot gevaar. Zoo verbindt het kind de gedachte aan God allereerst aan zinnelijke genietingen; zoo wordt hem de godsdienst een gevoel van zinnelijk welbehagen, een besef van het in 't leven uiterlijk goed te hebben. Als dat kind opgroeit, dreigt tweeërlei gevaar. Gaat 't hem uiterlijk goed in de wereld, dan heeft en behoudt hij een zinnenlijken God. Hoe zinnelijk en uiterlijk is veler Godsvoorstelling! Zij zijn dankbaar, omdat en zoolang 't hun in de wereld meeloopt. Zij bidden en danken voor een smakelijken maaltijd, alsof dat het hoogste ware in 't leven! Waarom dan niet voor een heerlijke wandeling, een ernstige lectuur, een aangrijpend kunstgenot? Loopt het daarentegen dat kind tegen in de wereld, meldt zich honger aan en armoê, treft

hem leed en pijn, zal hij dan zijn God niet verliezen? Voor hoe velen is hun „liefderijke God" een zwak toegevend vader, die al hun begeerten inwilligt en aan al hun wenschen voldoet en wien zij den rug toekeeren, zoodra 't niet gaat naar hunnen wensch!

Neen, de gedachte aan God worde allereerst verbonden aan 't geen heilig is en goed. Goddelijk is, wat goed is en goed stemt, wat aandrijft tot plichtsbetrachting, wat wekt tot boete en berouw, tot bekeering en levensvernieuwing, tot toewijding en zelfverloochening. Het kind vinde God allereerst in zijn geweten; door in zich zelven te gelooven, geloove het in Cod.

Doch het zelf ontwaakt eerst gaande weg. Het kind heeft geen zelf en is geen zelf. Wanneer het op zijn derde levensjaar „ik" begint te zeggen, dan is 't nog alleen het lager ik, dat zich gelden doet, het ik, dat bevrediging eischt van eigen lusten en begeerten, dat oppermachtig als koning heerschen wil. Eerst veel later, ik durf geen leeftijd te bepalen, omdat hier geen vaste regels zijn te stellen, ontwikkelt zich het hooger Ik. Zoo behoeft het kind aanvankelijk een steun, een gids, een middelaar. Zoo moeten de ouders allereerst voor 't kind de dragers van het goddelijke, de goden zijn. Diep beschamende gedachte! Hier geldt het woord van Jezus: „Laat de kinderen tot mij komen en *verhindert ze niet.*" Ziedaar de juiste gedachte door „Tolle Lege" aangegeven. Het kind komt van zelf tot God krachtens zijn godsdienstige natuur, als gij 't den weg vrijlaat, als gij het goddelijke in en buiten hem onbelemmerd laat werken, als gij 't geen hinderpalen in den weg stelt! En hoevele ouders zijn hinderpalen voor de zedelijk-godsdienstige opvoeding hunner kinderen! Een priester is — wij zagen 't — in de kindsheid der godsdiensten uitnemend en onmisbaar, als hij ernstig is en vroom, bescheiden en eenvoudig, maar hij wordt een sta in den weg, als hij is een aangekleede pop, een jammerlijke schijngod, aanmatigend en heerschzuchtig, vormelijk en koud. Zijn er niet vaders, die zelfbeheersching prediken maar hun eigen drift niet meester zijn, moeders, die haar meisjes eenvoudig willen zien, maar zelf lijden aan jammerlijke behaagzucht; ouders, i. é. w., die zeggen door hun gedrag: „doet naar onze woorden, maar niet onze werken!"

Wat ligt er een wereld van gedachten in de evangelische voorstelling, dat Jezus zijn God Vader noemde! Hoe betrekkelijk hoog moet de eenvoudige timmerman Jozef gestaan hebben, als hij dit symbool in Jezus' ziel deed geboren worden.

Als ouders voor hun kinderen goden zijn, dan wekken ze bij hen drie godsdienstige aandoeningen, die de blijvende elementen zijn van alle echte religie: eerbied, vertrouwen en liefde.

Eerbied: wat is er iets verkwikkends in een kleinen jongen,

die tot zijn vader opziet als tot een, die alles kan en weet, als boven hem verheven in wijsheid en ervaring; iets weldadigs in een meisje, dat de hand legt in moeders hand of wegschuilt aan moeders schoot met onbegrensd vertrouwen; iets verheffends in een kinderlijke liefde, die is saamgeweven uit de beide draden van ontzag en piëteit ter eene, van geloof en zelfovergave ter andere zijde!

Alzoo de eerste eisch der godsdienstige opvoeding is deze: plaats u niet tusschen God en 't kinderhart, laat er geen grond zijn voor de klacht van Rousseau: „Wat al menschen tusschen God en mij!" En voorts, de ware opvoeding is de kunst om zich overbodig te maken. De uiterlijke God verdwijne en de innerlijke worde geboren, de God daarbinnen, die in 't geweten spreekt.

Van zelf komt ons hierbij voor den geest het bekende, maar altijd treffende verhaal uit de jeugd van Theodore Parker. Als kleine jongen wandelde hij eens langs een vijver. Daar ziet hij nabij een bloeiende waterplant een kleine, gevlekte schildpad zitten, zich koesterend in de zon. Hem bekruipt de jongensachtige lust om het dier te slaan. Reeds heeft hij zijn stok daartoe opgeheven. Daar is 't, als wordt zijn arm teruggehouden en als hoort hij een innerlijke stem, die hem toeroept: dat is slecht! Vuurrood van schrik en schaamte snelt hij naar huis en vertelt hij 't geval aan zijne moeder. Deze neemt hem in hare armen en zegt: „mijn jongen, men noemt dat wel eens het geweten, maar liever noem ik het de stem van den goeden God in ons hart. Als ge altijd naar die stem luistert en door haar u leiden laat, dan zal 't u goed gaan in 't leven." Niet één gebeurtenis in mijn leven, zegt Parker, heeft ooit een zoo diepen en langdurigen indruk op mij gemaakt als deze. Hoe natuurlijk! Zij was voor hem de eerste ervaring van het goddelijke, de eerste aanraking met de macht, die ons innerlijk ten goede drijft en werkt voor de gerechtigheid. Gelukkig de ouders, die een dergelijke aanleiding vinden om hun kind van God te spreken en die weten aan te grijpen met zooveel tact en ernst als Parker's moeder 't deed.

Dan schrome men niet die innerlijke macht aan de kinderlijke bevatting persoonlijk en menschvormig voor te stellen. Dat heeft men door alle eeuwen heen in onderscheiden vormen gedaan. Zoo de oude Indiërs, die spraken van Varuna, den nachtelijken hemelgod, die met duizend sterren-oogen op aarde nederzag en alzoo was de alziende en alwetende. Zoo de Israëlietische psalmdichter, die zong: „Heer, gij doorgrondt en kent mij; gij verstaat van verre mijne gedachten; als er nog geen woord op mijn tong is, zie Heer, gij weet het alles." Zoo de Vrij-

metselaars, tot wier geliefde symbolen behoort het alziend oog, dat men nergens kan ontvluchten. Zeker, dergelijke symbolen kunnen niet naar de letter worden opgevat en niet nuchter worden ontleed, maar zij drukken toch in plastische vormen de algemeene zedelijke ervaring uit.

Gaandeweg wordt dat geloof in God dan verinnerlijkt en vergeestelijkt. Wat toch is het anders dan 't geloof in ons hooger zelf, ons beter Ik, of, zooals de oude Indiërs het uitdrukten, in het Atman, het allerhoogste, eeuwige zelf, waarvan een sprank, een vonk gevonden wordt in iedere menschenziel. Zoo is de immanente, in ons wonende God tegelijk de transcendente, die niet plaatselijk, maar zedelijk en geestelijk oneindig ver boven ons staat, die uitgaat boven ons zinnelijk trachten en begeeren, de Heilige, die onze zonden veroordeelt en bestraft, maar tegelijk vergeeft en uitwischt.

Zou er wel een betere vorm zijn voor een kinderlijk gebed dan die van een eenvoudige schuldbelijdenis? Uw kind heeft een woeligen dag doorgebracht, gewerkt en gedacht op zijn manier, gedarteld en gestoeid, gekibbeld en geschreid, wellicht zich ernstig boos gemaakt. Moeder legt haar kind ter ruste: zijn ze niet gelukkig de moeders, die dit in den regel zelf doen en 't niet aan haar dienstbode overlaten? Nu schuilt in de stilte van het slaapvertrek het kind vertrouwelijk weg aan moeders borst en verbergt den blos der schaamte. „Kind," zegt de moeder, „wat heb je mij, wat heb je den Hemelschen Vader verdriet gedaan! Hij heeft immers gesproken en je gewaarschuwd in je hart, maar je hebt er niet naar geluisterd. Laten we hem samen vergiffenis vragen." En nu vloeit een bede van vergiffenis van zelf van de lippen van het kind.

Of ge hebt uw kind betrapt op een leugen, een hoogst bedenkelijk kwaad, dat niet ernstig genoeg kan worden aangetast. Ge spreekt met uw kind over een klein leugentje dat, schijnbaar zoo onschuldig, de kiem kan worden van allerlei onwaarheid en huichelarij en de slotsom van 't gesprek is de natuurlijke bede, „leer mij waar te zijn, o God, geef mij lust aan oprechtheid in het binnenste!" Welt zoo het geloof in God niet op uit eigen zedelijke ervaring en is 't zoo niet veel natuurlijker en vaster dan wanneer 't wordt verbonden met zinnelijk genot?

Is zoo de religieuze behoefte eenmaal gewekt, hoeveel andere middelen staan ons dan ten dienste om haar meer en meer te verlevendigen en te bevredigen. Een schat van sprookjes en verhalen, van legenden en beelden in en buiten den Bijbel! Wie de waarde miskent van het sprookje, mits het zuiver en eenvoudig zij, tot vorming van het kinderlijk gemoed, die vergeet welk een ruime plaats de phantasie inneemt in het kinderleven.

en ziet voorbij, hoe zij de moeder kan zijn en de draagster van allerlei godsdienstige indrukken en gedachten.

Zoo leert de wordende mensch te gelooven in zich zelf en in den God daarbinnen. Zoo verwerft hij zich een onmisbaren en een genoegzamen steun. Onmisbaar — of waarom zijn zoovelen gelijk aan het riet, dat door den wind her- en derwaarts wordt bewogen? Omdat 't hun ontbreekt aan een zedelijk houvast, aan een plek, waarop zij kunnen staan en van waar zij hun wereld in beweging kunnen brengen. Genoegzaam tevens, want wie zijn God vindt in zich zelven draagt met zich zijn hoogsten schat, voelt zich innerlijk gedragen en gesteund en verstaat het koninklijke woord: wanneer ook allen mij verlaten, nochtans ben ik niet alleen, want de Vader is met mij!

Ziedaar de eene helft der godsdienstige opvoeding: de binnenzijde, vanwaar alles moet uitgaan. Doch tegenover die binnenwereld staat de buitenwereld en ook de buitenwereld spreekt van God. Denk slechts aan het gevleugelde woord van Kant, dat op zijn graf bij den Koningsbergschen Dom te lezen staat: „twee dingen zijn er, die mij God openbaren, de sterrenhemel boven mij en de zedewet binnen in mij." Begin met de zedewet, maar zie dan ook op tot den sterrenhemel, m. a. w. tot de natuur, het groot en wonderbaar heelal. Wie zal de innerlijke en uiterlijke wereld van elkaar afscheiden? Wie de juiste grens aanwijzen tusschen natuur en geest? Wij, Godskinderen, zijn immers ook kinderen der natuur. Ons geestelijk bestaan hangt ten nauwste samen met ons lichamelijk gestel, met de spijs, die ons voedt, met de lucht, die wij inademen, vooral met de geestelijke atmosfeer, die ons omringt. God de immanente is overal, dus niet alleen in ons gemoed, maar ook in de rijke wereld rondom ons. Hebben wij Hem hierbinnen gevonden, dan vinden wij Hem daarbuiten weer. Hoe nu onze kinderen de oogen te openen voor de goddelijke machten van wereld en leven? Hoe hen te leeren God te zien?

Zal een mensch, zal een kind godsdienstig worden, dan moet hij allereerst afleeren zelfzuchtig te zijn. Want egoïsme en religie, dat zijn tegenvoeters. En nu is ieder kind van nature, van dierlijken aanleg, egoïst en geneigd om allereerst te denken aan zichzelf, om zichzelf te beschouwen als het middelpunt van zijn kleine wereld, om te wanen, dat alles naar zijn zin moet gaan, dat voor hem de zon moet schijnen en de regen moet neervallen.

De oude wereldbeschouwing zag in den mensch het middelpunt van alle dingen en de zinnelijke doet dit altijd nog. De aarde, zoo waande zij, is het middelpunt van 't heelal; daarom-

henen wentelt zich de zon. Haar ter wille zijn de sterren opgehangen aan het hemeldoek. Copernicus verstoorde dien waan; deze aarde, zoo leerde hij, is een van de kleinste dier talllooze planeten, die zich wentelen om de zon. En wat Copernicus deed voor de wereldbeschouwing, dat deed Jezus, dat deed de religie in 't algemeen voor de beschouwing van den mensch. Gij nietig menschenkind, gij zijt een deel, een o zoo gering deel van 't ontzaglijk groot geheel. Gij zijt er niet om te heerschen, maar om te dienen, niet om te gebieden, maar om te gehoorzamen, niet om u te verheffen, maar om u te buigen. Religie is inderdaad zelfovergave, toewijding, eenswillendheid, vertrouwen. Veler godsdienst daarentegen is het streven om God te maken tot dienaar van eigen lusten en begeerten. God, zoo waant de zinnelijke Godsvoorstelling, moet mij geven wat ik gaarne hebben wil, anders erken ik hem niet en eer ik Hem niet. Drie kinderen — in dit kinderlijk verhaal vind ik de zinnelijke Godsvoorstelling bestreden en een hoogere daarvoor in de plaats gesteld — drie kinderen deden 's-avonds een gebedje en bedachten dan, zoo wilde moeder, zelve wat zij den lieven Heer zouden vragen. 't Jongste meisje zou een week naar buiten gaan en bad; „lieve Heer, wil u toch vooral zorgen dat het de volgende week alle dagen mooi weer is, ik ga naar boer Jansen en ik vind het zoo naar als 't regent, Amen." Het oudere broertje had een mank been en toen hij dien dag zijn kameraden soldaatje had zien spelen en zelf niet mee had kunnen doen, bad hij 's avonds: „lieve Heer, zou u mijn beentje niet recht willen maken, ik zou zoo graag een paar sterke beenen hebben, want ik wil soldaat worden." En 't oudste meisje dat dien dag niet lief geweest was voor haar moeder, bad enkel: „lieve Heer, maak mij een goed kind." Daar daalden drie engelen op aarde neer en elk van hen nam een kind in zijne armen en zette het zachtjes voor den Hemelschen Vader neder. „Gij hebt gevraagd om mooi weer," zei God tot het kleinste; doch zie eens naar beneden, hoe droog is de aarde, als er geen regen komt verschrompelt het graan. Zie, de zon heeft haar best gedaan om water op te pompen uit de zee en ik wilde juist bevel geven aan de wolken om in regendruppels neer te vallen. Moet ik dit nu laten omdat gij graag mooi weer woudt hebben?" — „O, laat het toch vooral regenen," zei het kind. En God zeide tot den jongen: „ik heb je gebed gehoord, maar verhooren kan ik het niet." — Dan kan ik nooit soldaat worden," zei het ventje pruilend. — „Dat kunt ge ook niet," was 't antwoord. „Maar als er onder twistende kinderen een goed woord te spreken is, als er een dier geplaagd wordt, dan kunt ge voor mij vechten. Vecht tegen den wensch, die niet vervuld kan worden en vecht om gelukkig te worden op een andere manier." — En tot het oudste meisje zei God:

„Gij zult ontvangen wat gij hebt gevraagd, doch ge moet er voor werken, ik heb de hulp van mijne kinderen noodig."

De engelen droegen de drie kinderen weer naar de aarde en leiden ze in hun bedjes neer. „Ik zal niet huilen als het regent," zei het jongste meisje. „Ik zal vechten zoo hard ik kan," zei de jongen. En het oudste meisje sprak geen enkel woord, maar kuste haar moeder wel tien maal [1]).

Ziedaar in naief-kinderlijke vormen de echt godsdienstige, de diep-wijsgeerige gedachte: de godsdienstige natuur- en levensbeschouwing ligt niet in den wensch, dat de natuur zich voege naar onzen wil, zij gaat haar onverbiddelijken gang. Onzedelijk en dwaas is dan ook de zoo vaak gehoorde vraag: waarom treft mij deze ziekte of gene kwaal? Zij treft u door louter natuurlijke oorzaken, die door de wetenschap — denkt aan den strijd tegen bacteriën en bacillen — tot op zekere hoogte bestreden kunnen worden en onschadelijk gemaakt. Maar boven haar staat de zedelijke orde, waaraan 't al ten slotte dienstbaar is.

God te vinden in de natuur is aangegrepen te worden door een gevoel van bewondering en eerbied. Eerbied voor 't oneindig groote. Gij laat uw kind 's avonds opzien naar den sterrenhemel en vertelt hem iets van de millioenen werelden, die zich daar wentelen boven zijn hoofd. Gij wekt in hem 't gevoel, dat den psalmdichter vervulde toen hij zong: „als ik den hemel aanzie, het werk uwer vingeren, de maan en de sterren, die gij bereid hebt, wat is dan de mensch, dat gij hem gedenkt!" Gij voert hem aan 't strand der zee en leert hem eerbiedig te luisteren naar het geklots der golven en te staren op dat oneindige verschiet, gelijk Dickens het den kleinen Paul Dombey laat doen. Gij leidt hem onder de hooge boomen en doet hem opzien tot de slanke stammen, .pijlers van den ontzaglijken natuurtempel; wie wordt door een statig woud niet eerbiedig gestemd!

Eerbied voor 't oneindig kleine evenzeer. „Aanziet de leliën des velds." Let op 't geringste bloempje, op die kleine stengsels, die teere blaadjes, die weeke meeldraden, die oneindige verscheidenheid van vormen en tinten en kleuren. Is zij niet eerbied- en bewonderingwekkend? Eerbied voor God in de natuur, dus ook voor ieder natuurvoorwerp op zich zelf. Kwets geen plant, doe geen dier kwaad, wacht u voor dierenmishandeling, eer het goddelijk leven, dat zich ook in 't kleinste openbaart. In het kleinste ligt het grootste, zoo zong Tennyson:

---

1) Dit verhaaltje is ontleend aan den bundel 't Zondagsklokje. Verhalen voor kinderen van 7 tot 10 jaar, bijeenverzameld door Jacoba F. D. Mossel en Henriette Wijthoff.

Bloempje in den gespleten wal
'k Pluk u daar uit de spleten,
Maar had ik klein bloempje, 't minste verstand
Van al wat gij zijt voor u zelf en voor 't al,
Wat God en wat mensch is zou 'k weten.

In de natuur is een drang naar liefde, naar die moederliefde, die het beeld is van de liefde Gods. Men spreekt van de afstammingsleer, die verkondigt, dat de mensch voortkomt uit de lagere dierenwereld en men vindt bij oppervlakkige beschouwing daarin iets vernederends voor den mensch. Maar men zou ook, met Drummond, van de opklimmingsleer kunnen spreken, want die evolutie is een aanhoudende opstijging van lager tot hooger. In de wereld der lagere dieren, van visschen en insecten, is nog geen spoor van moederliefde. Bij honderden en duizenden leggen dezen hun eieren neer en er is bij hen geen sprake van herkenning of persoonlijke betrekking tot hun kroost. Anders reeds in de wereld der vogelen. Zie, hoe in den bouw van 't nest zich vertoont al de teerheid en fijnheid van het ouderlijk instinct, de tact en kunstvaardigheid der liefde. Uit de ruwste bouwstoffen brengt de vogel dat nest bijeen: uit stroo en gras, uit buigzame takjes en lenige plantenvezels; zijn snavel en zijn poot zijn bij dien bouw zijn eenige werktuigen en 't is zijn eigen lichaam, zijn borst, waarmee hij de bouwstoffen samenperst en aanstampt en er dien holronden vorm aan geeft. Hooger nog in de wereld der zoogdieren, waar de moeder 't kind voedt en verzorgt tot op zekeren leeftijd. Op 't allerhoogst eindelijk in den mensch, tot in de Madonna de moederliefde haar heerlijken triumfzang zingt. Zoo is er in de natuur een goddelijke liefdedrang.

Wie het moederhart formeerde
Moet de liefde zelve zijn.

Of zooals het heet in Jezus' evangelie: „Indien gij, die boos zijt, weet uw kinderen goede gaven te geven, hoeveel te meer zal de Vader in de hemelen goede gaven geven dengenen, die ze van hem bidden."

Zoo leert gij uw kind in de natuur een spiegel te zien en een zinnebeeld van God en hooger dingen. Gij demonstreert niet God, een ijdel pogen! — maar gij leert het naar Jezus' gelijkenissen in korenveld en mosterdzaad, in onkruid en tarwe, in vogelen en bloemen, tolken en boden te zien van 't koninkrijk van God.

Zoo komt gij uit de natuur tot de menschenwereld en ge geeft uw kind langzamerhand eenig denkbeeld van God in de historie. Gelukkig is er vooruitgang in 't geschiedkundig onderwijs. Niet langer worden der kinderen hersenen bezwaard met de namen

van tallooze graven en hertogen, keizers en koningen. Op den achtergrond treedt meer en meer het bloedig verhaal van veldslagen en oorlogen. En op den voorgrond komt de vooruitgang in de historie. Van het ruwe jagersleven tot het vreedzame herdersleven en van daar tot het ontwikkelend landbouwbedrijf. Afkeer van slavernij en barbaarschheid, van oorlog en van ruw geweld wekt gij in 't kinderhart. En hier en daar doet gij de goddelijke gerechtigheid op den voorgrond treden, blijkbaar uit den achteruitgang en den ondergang van zedelooze en verslapte natiën, uit de opklimming van volken vol matigheid en waarheidszin en veerkracht. Zoo leert het kind de bijbelspreuk verstaan: „gerechtigheid verhoogt een volk, maar de zonde is de schandvlek der natiën" en die te vertolken in het woord van Schiller, „de wereldgeschiedenis is het wereldgericht."

Zoo keert ge met uw kind eindelijk terug tot eigen hart en leven. Ook in dat leven openbaart zich God. Zie, er gebeurt zooveel in uw leven dat ge liever niet hadt en waaraan ge niets veranderen kunt: pijn en rouw en nood en dood. Zij hebben alle hun natuurlijke oorzaken maar God is ten slotte aller opperheer. En God wil, dat ge door dat alles wijzer en beter zult worden, dat ge wat zult leeren uit vreugde en droefheid beide, dat ge niet meer dwingen zult en ruw zijn, maar u zult buigen voor zijn wil.

Zoo legt ge uw kind ten slotte de bede op de lippen, die de hoofdinhoud en de slotsom is van alle gebeden, de kern van alle vroomheid en wijsheid: uw wil geschiede!

Ziedaar eenige vluchtige wenken naar aanleiding van de ernstige vraag, die ons bezig hield. Zij geven op die vraag geen afdoend antwoord. Dat moeten alle ernstige vaders en moeders vinden voor zichzelf. Zij geven enkel aan, wat ieder persoonlijk heeft uit te werken naar eigen omgeving en behoeften. Het eene kind is 't andere niet en daarom is 't onmogelijk één methode aan te geven, die bij de religieuze opvoeding van alle kinderen onvoorwaardelijk zou te volgen zijn.

Eén ding wensch ik ten slotte vast te houden: laat de sterrenhemel en 't geweten, laat de innerlijke en de uiterlijke wereld beide spreken, laat ze allen te gader getuigen van dien God, die niet verre is van een ieder onzer, in wien wij leven, ons bewegen en zijn.

DRIE DOODEN HERDACHT.

't Is een weemoedige en opwekkende plechtigheid, die ons heden hier samenbrengt M. Vr. Weemoedig in dubbele mate, nu ik voor u optreed onder den diepen indruk van de droeve tijding, die tot u allen doordrong, de tijding van het overlijden van mijn geliefden broeder, den voorganger der Vrije Hollandsche gemeente te Grand Rapids Mich. Binnen weinige dagen bezweek hij aan een hevige longaandoening en werd hij, nog in de kracht zijns levens, ontrukt aan zijn gezin, verspreid in verschillende oorden der wereld, — twee zijner zonen in wier diepe smart wij deelen zijn hier in ons midden — aan zijn gemeente, die hem liefhad en vereerde en aan zijn talrijke vrienden in allerlei oorden van ons vaderland. Die vrienden had hij zich verworven in de Ned. Herv. Gemeenten van Delden, Zierikzee en Santpoort, die hij achtereenvolgens diende; als redacteur van het weekblad „De Hervorming" jaren lang door hem geleid en als spreker in allerlei afdeelingen van den Protestantenbond.

Toen in 't jaar 1885 de geestverwanten te Grand Rapids een voorganger zochten voor de Vrije Gemeente door hen gesticht en zich daartoe tot Prof. Kuenen wendden, vond deze mijn broeder bereid om die zware taak te aanvaarden. In de Novembermaand vertrok hij met zijn gezin — een zijner zonen uitgezonderd — naar Amerika. Met groote opgewektheid en veerkracht aanvaardde hij daar zijn arbeid. 't Mocht hem gelukken die kleine gemeente te doen aangroeien, haar in een eigen gebouw te huisvesten en haar te maken tot een middelpunt van godsdienstige bezieling niet alleen maar ook van algemeene beschaving, van kennis en kunst en van die sociale werkzaamheid, die vooral in de laatste jaren meer en meer zijn liefde had. Toen die gemeente tengevolge van de maatschappelijke toestanden en de toenemende werkloosheid te Grand Rapids aan 't kwijnen sloeg, bleef hij haar voorgaan met dezelfde toewijding en deinsde hij voor persoonlijke offers niet terug. Ook tot onze gemeente stond hij in betrekking, als leeraar aan onze school voor godsdienstonderwijs; meermalen

trad hij op in ons midden en menig uwer herinnert zich het opwekkend samenzijn, thans tien jaren geleden, waarin hij, uit Amerika overgekomen, uit den rijken schat zijner indrukken en ervaringen ons 't een en ander mededeelde. Wie hem gekend en liefgehad hebben, bewaren een onuitwischbare herinnering aan zijn onuitputtelijke veerkracht, zijn onverstoorbare opgewektheid en zijn godsdienstig optimisme, die hem staande hielden te midden der vele teleurstellingen en bezwaren, waarmee hij vooral in de laatste jaren van zijn leven te kampen had.

Juist toen ik mij voorbereidde voor de plechtigheid van dit uur, overviel mij de tijding van zijn dood. Zoo ben ik thans alleen overgebleven van het drietal broeders, die in één geest en ten nauwste saam verbonden mochten werken, elk op zijne wijs, voor de zaak der vrije vroomheid. Met diepe aandoening wend ik mijn oog van het beeld van mijn jongsten broeder, dat ons voor den geest staat, naar dat van mijn oudsten broeder dat nevens de beeltenis van Prof. Lohman prijkt op het nieuwe beschilderde venster, dat door het versierings-comité en dus door allen, die daartoe bijdragen, aan de Vrije Gemeente aangeboden wordt. Philip Reinhard Hugenholtz en Abraham Diederik Loman, door velen onzer innig geliefd en aan niemand in onzen kring geheel vreemd: de een, de oorspronkelijke stichter onzer vereeniging, de ander een van haar oudste en warmste vrienden, beiden vaders en voorgangers op 't gebied van den vrijen godsdienst. Zoowel aan den pas overledene als aan hen inzonderheid wenschen wij in dit uur te brengen een hulde van piëteit en erkentelijkheid. Daarom verheugt het ons u hier, op onze uitnoodiging, tegenwoordig te zien, zonen, dochters en verwanten van deze twee, wien 't goed zal doen deel te nemen aan dit eenvoudig maar diep gevoeld huldebetoon.

Zoo begint langzamerhand aan te groeien de beeldengalerij van helden en profeten uit allerlei eeuwen, waarmee wij onze vensters versieren. Tegen het einde van dit jaar hopen wij een ander raam te zien aangebracht bevattende de beeltenissen van Paulus en Augustinus, ons aangeboden door een drietal vriendinnen onzer vereeniging. Hoe vurig wensch ik dat anderen hun voorbeeld mogen volgen en dat alzoo binnen weinige jaren onze verzameling volledig moge zijn. Thans rust ons oog op de gelaatstrekken van de twee jongsten uit de rij. De beeltenis van mijn broeder moest genomen worden naar een photographisch portret; voor die van Loman stond de voortreffelijke schilderij van Jan Veth den kunstenaar ten dienste. Mogen zij beiden hun beeld ons roepen voor den geest! Niet toevallig maar opzettelijk plaatsten wij hen nevens elkaar, deze twee, die innig met elkaar bevriend waren als geestverwanten in den

hoogsten zin des woords, één in vurige liefde tot de waarheid en onafhankelijke critiek, één in diepe vroomheid en gezonde mystiek, één in practischen hervormingsijver. Terwijl wij er niet aan denken kunnen in een enkel uur hun beeld ten voeten uit te teekenen, zij 't ons te doen om dat drietal hoofdtrekken, waardoor zij zoowel voor onze vereeniging als voor onze richting in 't algemeen ten blijvenden zegen zijn.

Vooraf zingen wij samen een der liederen van mijn broeder.

God-lof! de hemelpoort is niet voor ons gesloten,
Gods eng'len weken niet van d' aard',
Wij zijn geen zwervers, niet verlaten, niet verstooten,
Maar wel-bemind en wel-bewaard.
't God zoekend hart mag overal Hem vinden,
Ook zelfs in nacht en eenzaamheid,
En wie in 't heiligst trachten zich verbinden,
Hij toont hun al zijn heerlijkheid.

De beide mannen, op wie ons oog rust met groote piëteit en dankbaarheid, kenmerkten zich allereerst door vrome liefde tot de waarheid. Beiden hadden God lief met heel hun verstand. Die vurige waarheidszin, die lust tot onderzoek verhief mijn broeder allengs boven de orthodoxie, waarin hij was opgegroeid. Nimmer was hij een bekrompen rechtzinnige; te breed, te ruim aangelegd was daartoe zijn koninklijke geest. 't Was alleen het gemoedelijk element in de vrome orthodoxie, dat hem langen tijd boeide, haar diep zondebewustzijn, haar behoefte aan verlossing en bekeering. Doch steeds duidelijker werd 't hem dat hij die vrome gemoedsaandoeningen behouden kon, ook waar hij de traditioneele vormen prijs gaf, waarin zij waren gehuld; meer en meer stuitten hem haar ongerijmde leerstellingen en onhoudbare begrippen tegen de borst. Met den bovennatuurlijken God ontzonk hem eindelijk heel de bijbelsche en kerkelijke wonderwereld.

Met den zedelijken moed hem eigen sprak hij op Paschen van 't jaar 1864 openlijk zijn ontkenning van Jezus' lichamelijke opstanding uit. Wat thans gemeen goed van ons allen is, was toen nog slechts door weinigen veroverd. Van dat oogenblik af verliet hem 't grootste deel van zijn talrijk gehoor. Doch indien iemand, dan had hij den moed om alleen te staan. Niet om de velen, maar om de heelen was 't hem te doen en omringd door een kleine schare van getrouwen vervolgde hij rustig zijn weg.

Nu gingen hem allengs de oogen open ook voor de onhoudbare positie der modernen in de Ned. Herv. Kerk. Aan zijn scherpen blik ontging niet de R. Cath. zuurdeesem, die nog altijd schuilt in het kerkelijk leven ook van vele zoogenaamd-vrijzinnige Protestanten, de beschouwing van de kerk als een soort heils-

instelling, waarin men geboren worden en sterven moet, niet als een zuiver-menschelijke vereeniging, die men vaarwel zegt wanneer men zich aan haar ontgroeid gevoelt. Langen tijd zocht hij naar een mogelijkheid van samenwoning van de Catholieke en Protestantsche Protestanten in deze kerk, door middel van een kerspelvorming, die aan beide partijen volkomen vrijheid van geloofsbelijdenis en organisatie zou laten en ze enkel zou vereenigen in een administratief verband. Doch toen dit zijn voorstel schipbreuk leed op de taaie behoudzucht, ook van vele geestverwanten, toen telkens nieuwe moeilijkheden zich voordeden bij de belijdenisvragen, voorgesteld aan nieuw-toetredende gemeenteleden, toen deed hij den eersten stap tot de uittreding uit de kerk, waaraan onze gemeente haar ontstaan te danken heeft en die daarom met haar beginselen zoo nauw samenhangt. Uit zijn pittige brochure „Berusten of breken" en uit zijn aandoenlijk afscheidswoord blijkt de diepe smart waarmee hij een kerk verliet, die hij jaren lang had gediend en liefgehad. Maar meer dan de kerk had hij de waarheid lief; aan haar offerde hij de rust van zijn leven; om harentwille getroostte hij zich een vrijwillige ballingschap uit de hoofdstad.

Niet anders was 't met Loman, zijn vriend. De critiek, die mijn broeder oefende op de kerk, haar leer en inrichting, oefende hij op de geschiedenis van het oude Christendom. Hoe levendig staat menig onzer nog voor den geest de voordracht, door hem in 1881 over het oudste Christendom van deze plaats gehouden. Zij was een gebeurtenis in onze godsdienstige en wetenschappelijke wereld. Hier sprak hij 't eerst openlijk zijn overtuiging uit, dat het beeld van Jezus, ons in de evangeliën geteekend, is èen symbolisch beeld, de ideale zoon der Joodsche natie zelve. In dat viervoudig beeld zijn verschillende en tegenstrijdige trekken saamgevat en onmogelijk is 't ons den historischen Jezus daaruit saam te stellen. Maar achter de symbolische voorstelling ligt de hoogste werkelijkheid en zij is deze, dat wij niet aan één bepaalden mensch, maar aan God zelf, die werkt door allerlei stroomingen en invloeden, de schepping van het Christendom als wereldgodsdienst te danken hebben. In al die symbolische verhalen is, zoo meende hij, geteekend de wijze, waarop het Christendom zich loswrong uit de boeien van het Jodendom. Hij wilde ons dus leeren de symbolische opvatting der evangelische geschiedenis niet maar op enkele verhalen toe te passen, gelijk wij dit reeds deden met verhalen als dat van de geboorte te Bethlehem, van de wonderbare spijziging of van Jezus' wandelen op de zee, maar die consequent door te voeren. Nog altijd kost het de meesten onzer moeite zich geheel in die beschouwing in te denken, en de ingewikkelde, soms moeilijk te

volgen wijze, waarop de geleerde denker zijn hypothese voordroeg, bracht daartoe 't hare bij. Doch wie in de evangelische verhalen allereerst stichting zoekt en voedsel voor zijn godsdienstig leven, bekommert zich weinig om de wijze, waarop zij zijn ontstaan en laat het onderzoek daarnaar rustig over aan de mannen der wetenschap, wetende, dat zijn geloof en zijn innerlijke vrede daarvan onafhankelijk zijn. Trouwens wie den scherpzinnigen geleerde, den rustigen peinzer zag in 't ernstig blind gelaat, kreeg van hem den indruk, niet van een onstuimigen vernieler, die tot elken prijs 't bestaande omver wil werpen, maar van een vromen waarheidsvriend, wien 't er om te doen is tot den diepsten grond der dingen door te dringen. Die gedachte spreke uit zijn lied dat door het koor gezongen wordt:

Als wij door bangen angst geplaagd,
Door zorg van allen kant belaagd,
  Het hart ons voelen breken.
Dan is wel vaak op onze beê,
Voor 't hemelsch licht van kalmte en vreê
  De doffe smart geweken.

In 's harten allerdiepsten grond,
Daar groeit voor elke zielewond
  Een balsem wonder-machtig.
O, zoek het toch daarbuiten niet,
Wat God in 't eigen hart u biedt,
  Dat maakt u blij en krachtig.

Tekst en Muziek van Dr. A. D. Loman.

Dat lied leidt ons van zelf tot een anderen karaktertrek, dien beide vrienden met elkaar gemeen hadden: diepe vroomheid, gezonde mystiek. Zij hadden God lief ook en vooral met geheel hun hart. Bij mijn broeder openbaarde zich die vroomheid in zijn innige samensmelting van godsdienst en zedelijkheid. Godsdienst was in zijn oog principieele zedelijkheid, gehoorzaamheid aan de levende Heiligheid, die ons nabij is, neen, die in ons leeft. In het denkbeeld Plicht lag voor hem de gedachte God als van zelf opgesloten. Of stelt niet de plicht ons een regel, dien wij niet mogen afwijzen, die onschendbaar is en onvoorwaardelijke gehoorzaamheid oplegt? Eischt hij niet volstrekten eerbied en onbepaald vertrouwen en wekt hij dus niet van zelf godsdienstige aandoeningen in ons hart?

Vol van dien onbepaalden eerbied kon hij profeteeren en protesteeren tegen een oppervlakkig en hol radicalisme, waarbij 't wel om vrijheid, maar niet om ernst, wel om ontkenning maar niet om bevestiging te doen is, tegen dien schetterenden Jan Rapsgeest, die van de hooge eischen der vrije religie in de verte niets beseft. En hij had er 't recht toe, omdat hij zelf een radicaal was in den edelsten zin van 't woord van wien Loman

naar waarheid kon zeggen bij zijn graf: „zoo iemand, dan heeft hij gestreefd en gestreden om den diepsten grond en wortel der natuur, waartoe hij behoorde, te leeren kennen, daarbij beantwoordende aan de roeping van zijn plicht, den eisch van zijn God."

Zulk een vrome radicaal was ook Prof. Loman. Zijn diepste opvatting van den godsdienst lei hij neer in zijn diepzinnige artikelen over het Onuitsprekelijke, waarin hij zocht aan te toonen, hoe op 't gebied van wetenschap, van kunst en godsdienst het hoogste ook het onuitsprekelijkst is. Daar schetste hij den godsdienst als die centrale macht in den mensch, die hem doet gevoelen met een onbedriegelijk instinct, dat de pols van het Oneindige, van het Alleven in hem slaat, de stille maar onweerstaanbare macht, die ons drijft naar een hoogheerlijk en hoogheilig ideaal, waarvan de werkelijke wereld ons de zuivere omtrekken nimmer te aanschouwen geeft. „Zonder God", zoo sprak hij daar „ontzinkt aan ons weten zijn eenheid, aan ons wezen zijn grond." En hij vatte alles samen in deze eigenaardige variatie op het bekende puntdicht van Goethe:

Wie godsdienst heeft, hij kan desnoods en kunst en wetenschap ontberen,
Wie godsdienst niet bezit, wat baat hem alle wetenschap en kunst.

Hoe hebben beiden hun diepste godsdienstige aandoeningen weergegeven in de vrome liederen, die zij ons op de lippen legden! Hoe wist mijn broeder de kern der vroomheid te bewaren in verscheiden Israelietische psalmen, die hij vertolkte in de taal van onzen tijd! Hoe behooren zijn verzen tot de schoonste uit onze liederenbundel! Denkt aan onze lievelingsliederen:

Daar ruischt door alle hemelstreken
Een zucht, een klacht, een bede, een lied,

waarin hij het leeuwenaandeel had. Het daar straks gezongen:

God-lof de hemelpoort is niet voor ons gesloten,
Gods eng'len weken niet van d'aard'!

Het innig vertrouwende:

Ja, gij zijt onze hoop, o God!
Geen kleine kracht, geen duister lot
Kan van uw trouw ons scheiden.

of de ootmoedige bede

Och blijf met uw genade,
Almachtige ons nabij,
En dek ons voor de schade
Van ijd'le hoovaardij.

Van Loman bezitten wij slechts twee liederen in onzen bundel, maar zij drukken ook de beide zijden van wezen uit. Het krachtige en gespierde:

Help maar u zelf, zoo helpt u God.

en het innig vrome:

Geef m' o God! U aan te hangen,
Als een kind zijn moeder doet;
Al mijn streven en verlangen
Is naar U mijn hoogste goed.
In den nacht van zorg en smart,
Klopt zoo stil en kalm mijn hart,
Mag ik, God, in Uw erbarmen
Rusten als in moeders armen.

Schuldgevoel houdt mij gescheiden
Van Uw vriend'lijk aangezicht.
'k Durf, ik mag mij niet verblijden
In de koestring van Uw licht:
Maar 't berouw, die heil'ge smart,
Voert terug naar 't Vaderhart;
Liefde omstraalt mij uit den hoogen,
Als uit zachte moederoogen.

Tal van andere liederen gaf hij in de bundels der Nederlandsche Koorvereeniging en elders. Dan paarden zich menigmaal tekst en muziek tot een harmonisch geheel, als hij van beiden de auteur was. Immers, hij was een grondig kenner en beoefenaar der muziek en hoe meer de buitenwereld zich voor hem sloot, tot hij eindelijk in donkeren nacht gedompeld was, te meer vond hij in haar zijn schat en zijn troost. Hoe diep treffend was de verklaring, die hij aflegde op zijn 70sten verjaardag, waarop hij, door de wet gedwongen, zijn hoogleeraarsambt moest neerleggen, dat de twintig laatste jaren van zijn leven, de jaren zijner blindheid, zijn rijkste en gezegendste levensjaren waren geweest. Welk een diepe gemoedsvrede ligt er verspreid over dit peinzend gelaat! En toch, deze beide diepe denkers, die in zichzelf gekeerde naturen waren geen afgetrokken kamergeleerden, zich opsluitend in hun studeervertrek. Integendeel, door woord en daad traden beiden hervormend en bezielend op in allerlei kringen. Uit beider ziel gegrepen is het lied van mijn broeder, dat het koor aanheffe:

Houdt vol, houdt dapper vol, gij strijders
  Voor waarheid en voor recht;
Al scheldt men u soms waanzinlijders,
  Uw pleit is toch beslecht.
Wat worst'lend wordt moog tijd'lijk dalen,
Wat eeuwig heerscht zal zegepralen;
  Uw toevoerzicht is hecht.
Al moog' de strijd schier eindloos duren,
Wat zeggen zelfs de moeilijkste uren
Bij d' eerkrans, die de kamp u vlecht!

o Heil'ge liefde, 's levens leven
  Door d' adem Gods gekweekt,
Kom gij ons 't licht, de warmte geven
  Die traagheids boei verbreekt;
Leer gij ons 's naasten nood doorgronden
Zijn leed, zijn kwelling en — zijn zonden,

Die kwaal waarbij geen andre haalt —
Om, met ons eigen hart beginnend,
En door het goede 't kwaad verwinnend,
Te werken tot onze avond daalt.

Ja, gewerkt tot hun avond daalde, hebben zij beiden, gewerkt met practischen hervormingsijver. Mijn broeder trad op, jaren lang, als hervormer in de kerk. Hij getroostte zich met ijzeren volharding de taaie studie van kerkelijke reglementen en bepalingen, het prikkelend samenzijn met onverdraagzame andersdenkenden, den Sisyphus-arbeid van telkens vernieuwde pogingen om een vreedzaam samenzijn van beide partijen mogelijk te maken. Als hervormer en profeet trad hij op in de vergaderingen der moderne theologen, waar zijn oog kon tintelen van heilige geestdrift, zijn stem kon trillen van diepe verontwaardiging, als hij opkwam voor de zaak der vrije vroomheid tegen kerkelijke behoudzucht of lichtzinnig ongeloof. Hij wijdde zich in zijn gedwongen rust aan de vereeniging Volksonderwijs en getroostte zich ook daarvoor drogen en eentonigen arbeid, omdat hij de volksschool liefhad en niet wanhoopte aan 't behoud van haar godsdienstig karakter, bij uitwerping van alle kerkelijke dogmatiek. Hij leverde voor de Stemmen uit de Vrije Gemeente kostelijke bijdragen en 't was hem en ons een feest als hij, uit 's Hage overgekomen, in ons midden optrad.

Zoo werkte hij practisch zoolang 't voor hem dag was en wederom, Prof. Loman deed het evenzeer. In het Luthersch kerkgenootschap, welks seminarie hij als hoogleeraar diende, brak hij menige lans voor het recht van 't vrije onderzoek en van de persoonlijke overtuiging tegenover kerkelijke heerschzucht en geloofsdwang. Voor 't behoud van de theologische faculteit als een afzonderlijke aan onze hoogescholen heeft hij met onvermoeide geestkracht en met goed gevolg geijverd. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen diende hij als lid van haar hoofdbestuur en ging hij voor als voorzitter, opkomende in een van haar algemeene vergaderingen, voor het vrijzinnig christendom, dat het doortrekken moet, zoo vrijzinnig dat het ook Joden en Heidenen omvatten kan. En als eere-voorzitter van den Ned. Protestantenbond sprak hij over het humanisme als staande boven het benepen kerkelijk christendom.

Doch wat beteekenen deze kleinigheden in vergelijking met het groote werk waaraan beide hunne krachten wijdden! Te vergoden wenschen wij hen niet. Zij waren menschen van gelijke beweging en gelijke zwakheid als wij. En de ware piëteit vergoelijkt niet de fouten en zwakheden van vaders en voorgangers, maar erkent ze als de gebreken hunner deugden. 't Is als roepen beiden ons toe: wat noemt gij ons goed, niemand is goed dan

één, namelijk God. Soli Deo Gloria! Gode alleen zij de eer!

Ja, tot de eeuwige bron van 't onvergankelijke leven voeren beiden ons terug. Heb God lief met heel uw verstand, zoo roepen zij ons toe, en laat onkreukbare waarheidsliefde, strikte eerlijkheid en onbevangenheid de drijfveer zijn van uw wetenschappelijk, uw kunstenaars-, uw practisch leven. Heb God lief met heel uw hart en kweek in dien grond die innige vroomheid en dien hoogen levensernst waaraan thans vooral zoo dringende behoefte is. Heb God lief met al uw kracht en houd niet op te werken, elk op zijne wijs, belangeloos en vertrouwend, onverpoosd en onverdroten, tot ook uw avond daalt. Van beiden, ja van het drietal, dat wij met weemoed herdachten, geldt wat Loman sprak bij 't graf van mijn oudsten broeder: „zijn beeld verheerlijkt zich voor ons en verschijnt ons als een trooster van God. Want wie voor 't eeuwige heeft geleefd, sterft niet. Hij blijft leven voor en in de zijnen. Hij leeft in God."

Ja, u danken wij, o God, voor de grooten en goeden, die van ons zijn heengegaan: voor hun krachtig geloof, hun heilige geestdrift, hun belangelooze liefde. Moge hun voorbeeld ons aanmoedigen, hun vertrouwen ons sterken, hun ijver ons prikkelen, opdat ook wij vertrouwend en berustend werken tot onze avond daalt!

Koor.

Help maar u zelf, zoo helpt u God,
Hoe ook de vijand dreigt en spot
Gij zult en moet hem toch in 't eind verwinnen.
In eigen hand rust eigen lot,
Wil dan getroost met Hem uw taak beginnen!

Gemeente.

Valt ook de strijd u lang en zwaar,
Zie, 't uur van zeeg' is dikwijls daar,
Als nood en dood uw hart van angst doen beven.
Sta daarom pal in elk gevaar,
Wie trouw volhardt, hem wordt de kroon gegeven.

Lied 105. A. D. LOMAN.

1900.

DE BALANS DER NEGENTIENDE EEUW.

„En toch beweegt zij zich."
GALILEI.

In bloed en tranen ging zij onder, de negentiende eeuw, die thans onherroepelijk achter ons licht, aan een zon gelijk die, te midden van grauwe nevelen, vuurrood ter kimme daalt. Hoe diep weemoedig, hoe somber klagend zullen de slagen der Oudejaarsavondklok weerklonken hebben in de ooren van honderden en duizenden, in Engeland en Zuid-Afrika, ja in allerlei oorden van de wereld! De bloedige oorlog, die met de vredesconferentie schijnt te spotten, werpt een zwarte schaduw over de voorbijgegane eeuw en legt menigeen de weifelmoedige vraag op de lippen: kan er met het oog op dit jammerlijk einde nog van vooruitgang sprake zijn?

Is niet aan dat idealistisch geloof voor goed de bodem ingeslagen?

Onwillekeurig dringt zich op de grens van twee eeuwen het vraagstuk van den vooruitgang aan ons op. Mijmeren wij een oogenblik over de ernstige vraag; zijn wij in de eeuw, die voorbijging, al of niet vooruitgegaan?

't Is een geloof van betrekkelijk jongen datum, dat geloof aan het progres. De oude wereld kende het niet. Zagen niet de Grieken met weemoed terug op de gouden eeuw, die lag in 't grijs verleden en die door de zilveren, koperen, ijzeren was opgevolgd? Blikten niet de Israëlieten terug op het verloren paradijs, waaruit het eerste menschenpaar verdreven was? Wel trad het oude Christendom op met de blijde boodschap der komst van 't Godsrijk hier op aarde, maar al ras vervielen zijn belijders van nieuws in minachting van een wereld, die in 't booze ligt en zagen zij hunkerend uit naar 't hemelsch vaderland. Ja, tot in 't hart der middeleeuwen was de verwachting van den naderenden ondergang der wereld een troebele bron van angstige gejaagdheid. Eerst in de 18de eeuw begint dat geloof zich krachtig uit te spreken bij monde van den Franschen minister Turgot

en zijn land- en tijdgenoot Condorcet, die in zijn schets van den vooruitgang van het menschelijk geslacht dat geloof krachtig bepleitte. In de 19de eeuw was 't Eugène Pelletan, die in zijn pittig boek „Le monde marche" tegenover den reactionairen La Martine dat geloof verdedigde.

Toch is 't er nog verre af, dat het 't gemeengoed der menschheid zou geworden zijn. Van tweeërlei zijde vindt het krachtigen tegenstand. Ter eene zijde de pruttelende lofredenaars van den goeden ouden tijd, jammerend over het zedenbederf, de lichtzinnigheid en goddeloosheid onzer dagen. Ter andere zijde de jonge oude mannen, wien 't faalt aan opgewektheid en levensmoed, en die, omdat zij zelf stilstaan of moedeloos neerzitten, van geen vooruitgang van de menschheid willen weten.

Tegenover die beide spreken wij uit met vrijmoedige beslistheid het vast geloof: de wereld gaat vooruit; zij is vooruitgegaan ook in de 19[de] eeuw.

Ter afdoende verdediging en volledige toelichting dier stoute bewering zouden niet enkele vluchtige bladzijden, maar zou een lijvig en doorwrocht boekdeel noodig zijn. Hier niet meer dan enkele wenken en vingerwijzingen, die tot eigen nadenken mogen dringen.

Dat de 19[de] eeuw op stoffelijk gebied een reusachtigen vooruitgang aanwijst, er is wel niemand die het tegenspreken zal. Van welk een verbazend materieel progres getuigt zij en weten de betrekkelijk ouderen onder ons te gewagen! Er er zijn, die in hun prille jeugd bij 't walmend licht van een vetkaars nederzaten en die nu door een schitterende gasvlam of het electrisch licht worden bestraald. Er zijn er, wien heugen langwijlige, eindelooze tochten in de eentonig-gemoedelijke trekschuit, of de statig rollende diligence en wien thans de snelste sneltrein nauwelijks snel genoeg is! Welk een andere wereld, die de stoomkracht, toegepast op het onderling verkeer en de fabrieksnijverheid, in 't leven riep. De gedachte voortgestuwd langs een ijzeren draad, de menschelijke stem van 't eene eind der wereld naar 't andere overgebracht, of in een kunstig toestel te sluimeren gelegd en straks wakker geroepen, zijn 't niet verbazingwekkende uitvindingen der 19[e] eeuw? Door een enkele handbeweging doet het verwende kind van onzen tijd hier het water, daar 't geluid, ginds het licht zich toestroomen, of snelt hij op het rijwiel in vliegende vaart langs den weg. Wat verbazingwekkende uitvindingen betreft, hebben wij geleerd ons over niets te verwonderen en vragen we in spanning af, welke nieuwe triumfen over de weerbarstige stof het kind der twintigste eeuw kunnen te wachten staan.

En toch, wat beteekent deze vooruitgang op stoffelijk gebied

in vergelijking met de reuzenschreden, waarmee de wetenschap in de vervlogen eeuw zich ontwikkelde! Het Americaansche blad „The Christian Register" stelde aan den aanvang dezer eeuw aan allerlei geleerden en letterkundigen de vraag, wie naar hunne meening de tien mannen of vrouwen waren, wien de negentiende eeuw op 't gebied van het denken 't meest te danken had. Allerlei verschillende namen werden in de antwoorden genoemd, maar in geen bijna ontbreekt de naam van Charles Darwin. Inderdaad, de negentiende eeuw is de eeuw van Darwin geweest. Haar zon stond in het teeken van de evolutie. In de plaats van het geloof aan een wonderbare, bovennatuurlijke schepping stelde zij de hypothese van een natuurlijke, geleidelijke ontwikkeling; een ontwikkeling, waarbij volgens den grootmeester dezer leer, de verschillende soorten geleidelijk in elkander overgaan, eene ontwikkeling, die niet plaats grijpt zonder een heftigen strijd om het bestaan, maar waarin steeds de krachtigsten en levensvatbaarsten de overhand behouden. Die ontwikkelingsleer, hartstochtelijk gepredikt door een Haeckel, wijsgeerig toegelicht door een Spencer, met eigenaardige wijzigingen bevestigd door een Weissmann, op zedelijk en godsdienstig gebied door een Savage en Paul Carus gehandhaafd, is zij niet het wachtwoord van den dag? Naast den grooten natuuronderzoeker staat Goethe, als bij uitnemendheid de dichter der 19de eeuw, de dichter, die de ontwikkelingsleer bij intuitie voorgevoelde en die aan het wisselend spel der menschelijke aandoeningen de teederste en zangerigste uiting gaf. Carlyle, Tolstoï, Ruskin waren hare boetprofeten, die nu in in donderende strafredenen dan in ernstige Tendenzromans door den prikkel der ontevredenheid de menschheid voorwaarts stuwden. Bismarck en Gladstone, haar staatslieden, de man van ijzer en staal voor geen middel terugdeinzend om Duitschland één en groot te maken naast den beschermer der verdrukte natiën, opkomend voor de rechten der verdrukte Ieren, Armeniërs, Transvalers. Kant, Hegel, Schleiermacher baanden nieuwe wegen op 't gebied der wijsbegeerte. Max Müller ontgon de mijnen der taal- en godsdienstwetenschap. George Eliot was haar grootste romanschrijfster. Wat al denkers en dichters aan wie onze eeuw onschatbare verplichting heeft!

Niet zoo ontwijfelbaar, noch zoo gemakkelijk aan te wijzen is de vooruitgang op 't gebied van kunst en aesthetiek. Hoe arm was, om iets te noemen, de negentiende eeuw in machtige voortbrengselen op 't gebied van bouw- en beeldhouwkunst. Een eigen, oorspronkelijken bouwtrant zou zij niet weten aan te wijzen. Hoogstens in ons vaderland een herleving van den 17de eeuwschen bouwstijl met zijn levendigen rooden baksteen en voorts

een mengeling van rococo- en renaissance-stijlen, die meer van een onrustig, zenuwachtig zoeken, dan van een krachtig vinden getuigt. Zij wijst met rechtmatigen trots op beeldhouwers als Thorwaldsen en Rodin, maar toch voor mannen als Donatello en Michelangelo wijken deze verre terug.

Van meer vooruitgang, van krachtiger leven getuigt de honderdjarige historie der schilderkunst. Vergelijk de stijve academische figuren en landschappen van 't begin met de frissche en krachtige doeken van 't einde dezer eeuw. De centennale, de honderdjarige schilderijententoonstelling in het Grand Palais te Parijs wist van dien vooruitgang te gewagen. Was 't niet de school van Barbizon, waren 't niet meesters als Millet en Corot, Rousseau en Daubigny, die hun tijdgenooten leerden de natuur, het bosch en 't graanveld, de boerenwoning en het binnenhuis met nieuwe oogen te bezien? En hebben niet onze groote impressionisten Israëls en de Marissen, Mauve en Mesdag, in hun soms vage en wazige, maar toch ook vaak zoo roerende en diepe natuurindrukken veel aan deze meesters te danken? En is op muzikaal gebied de eeuw van Beethoven en Mozart, niet ook de eeuw van Wagner en Tchaikowsky, van Brahms en Grieg geweest? Werd ooit het onuitsprekelijke en toch zoo diep gevoelde, zoo krachtig en melodieus in de taal der tonen uitgedrukt?

't Zij zoo, zegt mogelijk iemand, laat de negentiende eeuw op stoffelijk, op wetenschappelijk, op kunstgebied van vooruitgang kunnen spreken, welk een droeven indruk maakt zij op maatschappelijk gebied! Weerklonk nog bij haar aanbreken de nagalm van de leus: „Vrijheid, gelijkheid, broederschap!" hoe jammerlijk werd die vrijheidskreet gesmoord onder den druk van het Napoleontisch despotisme, hoe natuurlijk was 't, dat Beethoven de opdracht zijner „Eroïca" aan Napoleon aan flarden scheurde, toen 't bleek, dat de veelbelovende consul een keizerlijke despoot geworden was! En de hooggeroemde toepassing der stoomkracht op de nijverheid, bracht ze niet met zich een vastkluistering van den arbeider aan de machine, wier aanhangsel hij werd, een ontzaglijke toeneming ja van de productie, maar ten koste van den producent? Is niet de gruwel der exploitatie van arbeiders, vrouwen en kinderen in de fabrieken een van de schandvlekken der negentiende eeuw? — 't Is zoo, helaas, doch de donkere medaille heeft een schitterende keerzijde. Tot bevrijding van den arbeider uit die nieuwe slavernij werkten allerlei factoren samen. Verschillende regeeringen — aan Engeland de eer van het initiatief! — vaardigden wetten uit tot bekorting van den arbeidstijd en beveiliging van den arbeider. Philantropen en sociale hervormers als Carlyle en Maurice, Kingsley en Robertson verhieven hunne stem en de werklieden zelve legden in allerlei

vereenigingen de handen ineen. De negentiende eeuw was ook de eeuw van het socialisme, dat ondanks zijn overspannen leuzen, zijn onbereikbare utopieën, zijn hartstochtelijken klassenstrijd, weldadig heeft gewerkt. Immers het schudde de onverschilligen wakker, het wekte bij koude egoïsten een zeker solidariteitsgevoel, geboren, zoo niet uit gemeenschapszin, dan uit vrees voor dreigende gevaren, het deed een stroom van bruisend leven door de maatschappij henengaan, het liet achter een vruchtbaar en weldadig slib. Hoe verbeterde de toestand van den arbeider in de eeuw, die is voorbijgegaan! Hoeveel beter dan vroeger is hij behuisd, gekleed, gevoed! Wat al onbewoonbare krotten en kelders hebben in de groote steden voor frissche en gezonde woningen plaats gemaakt! Nog blijft daar ontzaglijk veel te wenschen en te hervormen over; nog zijn pas de eerste schreden gezet op een nieuwen weg. Doch juist de ontevredenheid, die in arbeiderskringen bij toeneming ontwaakt, is een krachtige prikkel tot vooruitgang en wijst op een betere toekomst.

Even twijfelachtig schijnt bij den eersten aanblik de vooruitgang op zedelijk gebied. Hier vooral zijn 't de jammerlijke veroveringsoorlogen, onder het huichelachtig voorwendsel van beschavingstochten ondernomen, die een groot vraagteeken zetten achter dit geloof.

Spreek van vooruitgang op zedelijk gebied en aanstonds stellen velen de Haagsche vredesconferentie en den Engelsch-Zuid-Africaanschen oorlog tegenover elkaar en vragen ze met een ironischen glimlach, of deze tegenstelling getuigt van zedelijk progres. Zeker, het contrast is schril en snijdend. Het doet een ontzettend gericht gaan over de imperialistische politiek, waar en in welken vorm zij zich ook vertoonen moge. Toch wordt, gelijk Prof. de Louter voortreffelijk aantoonde in de voordracht door hem in onzen kring gehouden [1]) het groot gewicht der vredesconferentie daardoor geenszins te niet gedaan. Wel blijft de uitsluiting der Zuid-Afrikaansche republieken van die conferentie een jammerlijke misgreep, die de Nederlandsche regeering had moeten doen besluiten de eer af te wijzen van haar gastvrouw te zijn. Maar toch heeft die conferentie plaats gehad. Toch is het hof van internationale arbitrage in 't leven geroepen; toch zullen alle mogendheden, die aan de conferentie deel namen, voortaan met haar besluiten rekening moeten houden.

Heeft niet de negentiende eeuw aan pogingen tot sociale hervorming en gezonde philantropie krachtig de hand geslagen? Is 't niet een van hare eeretitels, dat zij heeft opgewekt, wat Allard Pierson met een gevleugeld woord „verteedering des harten"

---

1) Thans opgenomen in „De Gids" van Januari 1901.

noemde? Was er ooit een tijd, waarin zooveel werd gedaan om de armverzorging op betere wijs en ruimer schaal in te richten en mogen wij niet met vreugde constateeren, dat het ontwerp van een nieuwe armenwet — eindelijk en ten laatste — nog voor 't eind der eeuw door onze Regeering werd ingediend? Worden er niet van alle zijden handen uitgestrekt om gevallenen op te richten en afgedwaalden terecht te brengen? Is niet de zorg voor jeugdige misdadigers een punt van ernstige overweging bij criminalisten en paedagogen? Wordt niet de ziekenverpleging, de verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders ernstiger dan ooit ter harte genomen? Al deze dingen zijn nog in de beginselen, zeer zeker, maar toch begroeten wij in al deze verschijnselen een nieuwen dageraad op philanthropisch gebied.

En wat het persoonlijk zedelijk leven aangaat, zeker den strijd tegen eigen ondeugden en gebreken, tegen het aangeboren egoïsme allereerst, heeft in iedere eeuw, elk te voeren voor zich zelf. Toch rees in de negentiende in sommige opzichten het peil van het zedelijk leven. Zij kenmerkt zich door toenemenden waarheidszin. Wel schijnt het afschuwelijk Dreyfus-proces en de oorlog in Zuid-Afrika daarmee in lijnrechten strijd; in beiden toch een samenweefsel van leugen en bedrog. Doch hoe krachtig ook de stem van verontwaardiging en ergernis die tegen beiden uit heel Europa oprijst! Is 't niet zoo, dat in onzen leeftijd de dingen meer dan vroeger genoemd worden bij hun eigelijken naam? Worden niet de officieele maskers van mode en etiquette bij toeneming afgerukt? Vindt niet de bede van den Leekedichter bij toeneming weerklank:

> Verlos ons van de $\frac{\text{leugen}}{\text{den preektoon}}$, Heer,
> Geef ons natuur en waarheid weer.

Van toenemenden ernst getuigt ook het streven naar matigheid en de strijd tegen het alcoholisme, 't zij hij door geheel-onthouders, 't zij door matigheidsvrienden wordt gevoerd; de meerdere eenvoud in kleeding en tooi, die de meer gegoeden vaak nauwelijks van de minder bedeelden onderkennen doet. Het streven om het leven tot eenvoudiger afmetingen te herleiden, dat in de Tolstoiaansche en socialistische koloniën overspannen, maar toch ernstig gemeende uitingen vindt. Het wassend besef dat elk, 't zij man of vrouw, van zijn leven iets te maken heeft en dat niemand ledig mag staan op de groote arbeidsmarkt der wereld.

Hoe staat het, zoo vragen wij eindelijk, met den vooruitgang op godsdienstig gebied? Ook op die vraag is aanvankelijk een bedenkelijk hoofdschudden het antwoord. Men wijst, en terecht, op kwijnende godsdienstige belangstelling in allerlei kringen. In

de kringen der hoogst ontwikkelden, die meenen in wetenschap en kunst een voldoend surrogaat te vinden voor den religieuzen zin, die hun ontbreekt. In de kringen der arbeiders, zoozeer vervuld met de zorg voor hunne stoffelijke belangen, dat de godsdienstige vragen bij hen bitter weinig belangstelling wekken. Men herinnert ons, al wederom terecht, aan het droevig feit, dat tal van ouders er niet aan denken hun kinderen godsdienstonderwijs te doen verstrekken en, zelve levende buiten alle aanraking met het godsdienstig gemeenschapsleven, ook hunne kinderen daarvan geheel verstoken laten. Onmiskenbaar en bedroevend, helaas, zijn deze feiten. Toch stellen wij er tegenover de bemoedigende vraag, of niet de tijd der grootste onverschilligheid achter ons ligt, of wij tegen 't einde der eeuw niet aanschouwden een aanvankelijke opleving van godsdienstige belangstelling. Zij herleeft in de litteratuur, waar allerlei romans en gedichten zijn doortrokken van een mystieken geest, zwevend en ziekelijk nog menigmalen, maar toch getuigend van een aankloppen der godsdienstige behoefte aan de deur van het hart. Zij herleeft in de kunst, waar het passiespel van Oberammergau op duizende toeschouwers wederom een diepen indruk maakte en waar religieuze persoonlijkheden en aandoeningen het thema vormen van allerlei toonwerken.

Zonder twijfel heeft de negentiende eeuw een ontzaglijken vooruitgang aangebracht in grondig onderzoek, scherpe critiek, juiste kennis van de godsdienstige geschriften van allerlei volken. Zij bracht ons een schrede nader tot dien „Bijbel der menschheid" die Michelet als een ideaal voor den geest zweefde, zij schonk ons Nederlanders de voortreffelijke vertaling van het Oude Testament, die onder Kuenen's machtige leiding door zijne leerlingen werd tot stand gebracht. En als gevolg van dit een en ander bewerkte zij een geest van godsdienstige verdraagzaamheid en onderlinge waardeering. Of is niet toenemend het besef, dat het godsdienstig gehalte van den mensch niet wordt bepaald door het kerkgenootschap, waartoe hij behoort, of de richting, waarbij hij zich aansloot, maar alleen door de vroomheid van zijn hart en den adel van zijn karakter.

Begint niet eindelijk de godsdienst der ernstig denkenden zich meer en meer aan te sluiten aan de wetenschap van onzen tijd? Predikt niet Dr. Paul Carus, die optrad in ons midden, met allen nadruk den godsdienst der wetenschap. Naar 't mij voorkomt is zijn stelling niet volkomen juist. De godsdienst gaat niet uit van de wetenschap. Hij grondt zich op 's menschen zedelijken drang naar innerlijke bevrijding en zelfverwezenlijking. Doch zeer zeker moet hij met de wetenschap gelijken trek houden, haar wel geconstateerde uitspraken eerbiedigen en in haar

resultaat versterking en voedsel vinden voor zijn geloof. En dat doet hij, als hij wordt de godsdienst der evolutie, als juist de waarneming der ontwikkelingswet, die de natuur en de historie beheerscht, hem leidt tot eerbiedige bewondering en aanbidding. In het ethisch pantheisme, van grof-menschvormige godsvoorstellingen bevrijd, ligt, naar mijn overtuiging, de godsdienst der toekomst, bron van nieuwe bezieling en verbroedering.

Heel deze beschouwing, 't spreekt van zelf, gaat uit van dat optimisme, dat ook in tijdelijken achteruitgang en ontmoedigende teekenen, de voorwaarde en den weg tot blijvenden vooruitgang ziet. De wet van actie en reactie handhaaft zich ook hier. Niet geleidelijk en gestadig, maar bij horten en stooten rukt het leger der menschheid voorwaarts. Haar tocht naar het beloofde land blijft een voyage en zigzag.

Geen wonder, dat sceptische en moedelooze geesten zich door elken tijdelijken teruggang laten terneerslaan en daarin een bevestiging zien van hun ongeloovig pessimisme. Om aan vooruitgang te kunnen gelooven moet men zelf vooruitgaan. Wie zelf stilstaat en dus achteruitgaat in zijn voelen, denken en willen, meet de ontwikkeling der wereld met zijn eigen maatstaf en brengt zijn eigen stilstand over op de wereld buiten hem. Van daar, dat de krachtigste predikers van den vooruitgang altijd zijn geweest de grootste optimisten en de warmste idealisten, die het licht, dat straalde in hun eigen ziel, deden vallen op de wereld rondom hen, die geloofden, dat die God, die zijn rijk deed komen in hun eigen hart, het ook zou doen komen daarbuiten.

Daarom eindelijk is het geloof aan den vooruitgang een zoo gewichtig en onmisbaar bestanddeel van het godsdienstig geloof. Hoe is 't mogelijk, dat sommigen beweren, dat het daarbuiten om gaat! Is niet het godsdienstig geloof ten slotte het vertrouwen op de oppermacht en de zegepraal van het goede? Hoe kan het goede, hoe de heilige macht, die ten goede dringt, in mij leven en werken, als zij ook niet werkt en leeft in die wereld met wier ontwikkeling mijn eigen bestaan op allerlei wijzen samenhangt? Is niet religie geloof in den Al-Eene, den heiligen Alwil, die in mij zelf en in de wereld woont, die 't al omvat, bezielt en staande houdt?

In dat vertrouwen gaan wij rustig verder, wat de toekomst ons ook brengen moge. Verder ook in den kleinen kring van onze gemeente. Ook daar soms bedenkelijke teekenen van verslapping en onverschilligheid. Dat oude vrienden ons door den dood ontvallen is, hoe weemoedig ook, natuurlijk en normaal; wij kunnen niet anders dan de afgestorvenen, die ook in 1900 van ons heengingen, naoogen met piëteit en dankbaarheid. Doch

dat oude vrienden ons in 't leven ontrouw worden, dat er zijn, die zich elders metterwoon neerzettende, aanstonds den band verbreken, die hen aan ons verbindt, of die hoegenaamd niet omzien naar een kring, waartoe zij enkel in naam behooren, dat doet ons pijnlijk aan.

Tegenover die dunnende gelederen en dat wegvallen van de oude garde roepen wij te krachtiger de jongeren op. Zij zijn 't, die ons ouderen, die van de nieuwe eeuw nog maar een klein deel zullen zien, straks te vervangen hebben. Op die jonge mannen en vrouwen, op de oud-leerlingen van onze school voor godsdienstonderwijs, op zoovelen wier hart wel klopt voor algemeene belangen, maar die nog niet inzien, dat de religie de ziel is van 't algemeen belang, is ons oog en onze hoop.

Of wij in de twintigste eeuw krachtig zullen vooruitgaan, dat hangt af van hen, die haar maken. Achtergebleven zij in de voorbijgegane eeuw de lamlendige fin-de-siècle-geest, de geest die steeds ontkent, die voor iedere uiting van geestdrift de schouders ophaalt, die zich laat terneerslaan en verlammen door een heilloos fatalisme!

Al die moedeloozen, krachteloozen en willoozen klinke in 't oor Longfellow's lied:

Weest in legerkamp der wereld,
  Weest in 's levens worstelperk,
Niet als kind'ren bang en weerloos,
  Maar als helden fier en sterk!
Laat ons dulden, waken, werken
  En, op ieder lot bereid,
Rust'loos voortgaan en voltooien
  In des Heeren mogendheid!

ZOEKENDE ZIELEN.

„Een ieder die bidt, ontvangt, en die zoekt vindt, en die aanklopt, dien zal opengedaan worden."
Matth. VII : 8.

„Gij zoudt mij niet zoeken, als gij mij niet reeds gevonden hadt."
BLAISE PASCAL.

„Ik behoor nog altijd" zoo zeide mij onlangs een mijner oudleerlingen van wie ik veel houd en die ik hoog stel „ik behoor nog altijd tot de zoekende zielen." „Gelukkig dat het zoo is," zoo luidde mijn antwoord, „want wie zoekt, vindt en wie aanklopt, dien wordt open gedaan."

Hoevele zoekende zielen zijn er niet in onzen tijd, onder ouden en jongen, geleerden en eenvoudigen, aanzienlijken en geringen, onder alle rangen en standen der maatschappij! Zeker, de groote meerderheid zoekt niet, maar wordt eenvoudig voortgedreven door honger of liefde, volgens Schiller de twee groote drijfveren van het menschelijk bestaan. Toch is bij toeneming groot de minderheid van hen, die zoeken, bewust of onbewust, met koortsachtige onrust of met kalme volharding. Is 't niet de lichtzijde van een zoekenden tijd, dat hij velen tot medezoeken aandrijft, dat hij duizenden allerlei vragen op de lippen legt?

Voortdurend wisselen in de historie zich af de tijden, waarin men zoekt en die, waarin men vindt, of meent voor goed gevonden te hebben. Op haar grooten pelgrimstocht zet de menschheid, of liever haar denkend gedeelte, zich telkens neer op een of andere rustplaats, maar loopt dan ook gevaar daar tabernakelen te bouwen. Een groote waarheid is gevonden, een nieuw beginsel veroverd, een blijde boodschap vernomen en men verheugt zich in haar bezit, maar waant nu ook al licht er te zijn, tot hervormingsgezinden en onvoldane gemoederen de reisgenooten wakker schudden en hun toeroepen: voorwaarts, altijd verder, „nog is 't geen tijd van rusten, wij zijn nog ver van 't doel." Dat is de zegen der ketterij, der afwijkende meening, dat zij iedere geijkte leer omverwerpt en voortdurend prikkelt tot ernstig nadenken en vernieuwd onderzoek.

Zulk een zoekende, tastende eeuw was b.v. de tijd der voorbereiding van het Christendom. De oude godsdiensten hadden uitgediend. De zinnelijke en grof-menschvormige goden van Griekenland en Rome begonnen onder te gaan. In de Germaansche godenschemering verbleekten de hel-gekleurde godengestalten. Daar weerklinkt van Galilea's heuvelen de blijde boodschap: „God is aller menschen vader, allen zijn als zijne kinderen elkaars broeders en zusters; niet verre is de Vader in de hemelen." En een zucht van verademing ontsnapt aan duizende zielen en het verlossingswoord schijnt voor goed gevonden. Doch de gedachte, die heerlijke waarheid bevat als de dichterlijke uitdrukking van een zedelijke ervaring, wordt een nieuwe boei voor de geestesontwikkeling, als straks 't geloof aan Vader, Zoon en Geest, aan de heilige Drieëenheid de onmisbare voorwaarde tot zaligheid wordt.

Dan volgen de eeuwen van gisting en strijd, die men de middeleeuwen noemt. Men is gewoon van den nacht der middeleeuwen te spreken, maar indien 't een nacht was, dan was 't er een, waarin heldere sterren van den hemel straalden of de lucht, met zwarte wolken bezet, door schitterende bliksemflitsen werd verlicht. Tegenover de scherp afgebakende leerstukken van scholastieken als Anselmus en Thomas Aquinas staan zoekende zielen als Abélard, Duns Scotus en zoovele anderen.

Een nieuwe zoekenstijd breekt aan in de 15de eeuw, als allerlei vromen, te midden van het bederf der kerk, hun toevlucht zoeken in de kapel van 't hart, als humanisten en boetpredikers de zedeloosheid der geestelijken en de domheid der monniken hekelen, als hervorming van de kerk in hoofd en leden het het wachtwoord wordt. Men *vindt* wederom in de hervormingseeuw. Thans is de rechtvaardiging door het geloof 't verlossingswoord. Op het innerlijke *zijn*, niet op uiterlijke *doen* allereerst komt het aan. Doch wederom smeden Lutheranen en Calvinisten om strijd hun dogmen, hard en koud, uit de groote gedachten in 't gemoed der hervormers opgeweld.

Meer dan ooit is 't thans een zoekende tijd. Wij doorleven de geboorteweeën van een nieuw geslacht. Groote, brandende vragen zitten in de lucht en zweven op de lippen van duizenden. Hoe met elkaar te vereenigen, zoo vraagt men, de rechten van het individu en de eischen der gemeenschap? Hoe te voldoen aan de dringende stoffelijke nooden van duizenden en hoe te gelijk niet te verwaarloozen hun geestelijke behoeften? Zulk een tijd stelt hooge eischen en brengt dreigende gevaren met zich. Onder al de zoekers en zwervers om ons heen zijn er velen, die niet zalig zijn te prijzen: velen, die enkel zoeken, maar zonder ooit iets te vinden, ja zonder dat 't hun ernstig om vinden is te doen.

Onrustige, gejaagde, zenuwachtige gemoederen, die nergens bevrediging vinden en 't zoeken, nu hier, dan daar, maar overal vergeefs. Fladderende vlinders, die zich op allerlei bloemen een wijle neerzetten, maar zonder, als de bijen, daaruit honig te garen. Zoo hangt dan alles af van de reden waarom en de wijze, waarop men zoekt. Laat ons zien, waarom en onder welke voorwaarden de zoekende zielen zalig heeten mogen. Laat ons trachten de waarheid te peilen van de wonderspreuk: wie bidt ontvangt en wie zoekt vindt en wie klopt, dien zal worden opengedaan.

Gezegend de zoekende zielen, in vergelijking met hen, die wanen voor goed gevonden te hebben, die meenen in een of ander stelsel, wat hen dan ook wezen moge, de veilige haven des behouds te hebben bereikt. Men vindt dezulken onder alle richtingen en partijen zonder onderscheid. Zoo in de eerste plaats onder de kerkelijk-rechtzinnigen. De dogmen, op de concilies aangenomen, werden immers zoovele oorkussens, waarop men zich te slapen legde, zoovele hinderpalen voor de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven, zoovele twistappels, die aanleiding gaven tot jammerlijke verdeeldheden. O zeker, wij vergeten niet de groote denkkracht, aan die leerstukken ten koste gelegd, de diepe gemoedservaring, waarvan zij, soms in ongenietbare vormen, getuigenis afleggen. Zoovele ijsblokken zijn deze dogmen, als 't ware, hard en ruw en scherp, doch ontdooiend, als de warme adem van een innige vroomheid er overheen gaat. Wij vergeten evenmin, dat onze rechtzinnige broeders ons menigmaal een beschamend voorbeeld geven van ijver en offervaardigheid voor hunne overtuiging. 't Is alleen 't beginsel, dat in een of ander stelsel de waarheid voor goed acht neergelegd, dat we bedenkelijk en gevaarlijk achten. Trouwens, vinden we dat beginsel niet terug onder velen van onze geestverwanten?

Er zijn, hoe vreemd het luiden moge, orthodoxe modernen, 't zijn dezulken, die ontkenning van alle wonderen, het op den voorgrond stellen van de menschheid van Jezus, of welke andere moderne gedachte dan ook, het onmisbaar kenmerkt achten van ieder, die op de hoogte van dezen tijd wil zijn en over elk die 't waagt daarvan te verschillen de schouders ophalen, als over een bekrompen, dweepziek en kleingeestig man.

Orthodoxe materialisten zijn er, al vermindert gelukkig hun aantal bij den dag, voor wie het evangelie van stof en kracht het eind der wijsheid is en de eenige boodschap des heils, blind voor al de vragen, die hun vooropgezette theorie onbeantwoord, voor al de raadselen, die zij onopgelost laat.

Kennen wij ze niet in grooten getale, de orthodoxe socialisten,

voor wie de drie dogmen van 't gemeenschappelijk bezit van bodem en productie-middelen, van de materialistische geschiedbeschouwing en van den onmisbaren klassenstrijd de alleenzaligmakende zijn, en die alle pogingen tot geleidelijke hervorming der maatschappelijke toestanden ellendig lapwerk noemen.

Wie heeft ze niet wel ontmoet de orthodoxe theosofen, die wanen in de verborgenheden der geheimleer te zijn doorgedrongen en op alle oningewijden uit de hoogte neerzien. Is niet de leer van het karma en van de reïncarnatie, mooie dichterlijke hypothesen van de oude Indiërs, voor hen de oplossing van alle levensraadselen?

Zijn er ook niet eindelijk orthodoxe anarchisten, die zweren bij het evangelie van Tolstoï, die de paradox der Bergrede: „Ik zeg u, dat gij den booze niet wederstaat", naar de letter opvatten en voor wie alzoo het dogma der heilige weerloosheid het eene noodige is!

Bij die allen de gevaarlijke inbeelding van in het beloofde land der waarheid te zijn aangekomen, van in handen te hebben het eenige afdoende middel tot genezing van alle kwalen der kranke maatschappij. Wie wat meer heeft rondgezien in de wereld en het leven, wie langzamerhand ook door allerlei teleurstellende ervaringen bescheidener in zijn verwachtingen geworden is, weet dat er dergelijke allesgenezende middelen, zulke wonderbare panaceën niet bestaan. Indien de genezing van het zieke lichaam reeds zoo ingewikkeld is en elke kwaal op een eigenaardige wijze moet worden aangevat, welk een nauwgezette studie, welk een rijke en rijpe ervaring zal dan vorderen de genezing van het kranke geestesleven en hoe menigmaal zal de zielsarts moeten belijden: hier sta ik voor een vraag, waarop ik vooralsnog vergeefs het antwoord zoek.

Doch nog gevaarlijker dan de waan van de waarheid voor goed gevonden te hebben is de wanhoop aan de mogelijkheid om haar te bereiken. Bedenkelijker nog dan de eigenwaan van het dogmatisme is de overschilligheid van het scepticisme. Veel liever heb ik te doen met den man, die dweept met eigen inzicht, die zweert bij een eenmaal aangenomen stelling, hoe overspannen en hartstochtelijk dan ook, dan met hem, die voor elke diepe en vaste overtuiging niet anders dan een bitteren grimlach over heeft. Wat geeft het, zeggen dezulken, naar waarheid te zoeken! Dat heeft men immers gedaan door alle eeuwen heen en dat zal men tot aan 't eind der eeuwen blijven doen. En ten slotte had Pilatus gelijk toen hij weifelend uitriep: wat is waarheid! Hoe brengt de tegenwoordige tijd vooral dat gevaar van twijfelzucht en van cynisme met zich! We zien, helaas, tijdelijk macht triumfeeren over recht. We zien, hoe een over-

weldigende, gewetenlooze meerderheid tracht te verpletteren en te vertrappen den moedigen, maar zwakkeren tegenstander, die intusschen pal staat met onbezweken volharding en telkens den fieren nek weer opheft. En velen zijn geneigd bij dat schouwspel uit te roepen: ziet ge nu wel, dat macht gaat boven recht, dat 't er ten slotte maar op aankomt, wie over de grootste legers, het verst reikend geschut en de strengste krijgstucht te beschikken heeft! Die cynische stemming, die op den langen duur blijkt onwaarheid te spreken, doodt, als zij de overhand verkrijgt, elke aandoening van teederheid en mededoogen, alle gevoel voor waarheid en recht i. é. w., alle geloof in de hoogste levensgoederen. Tweeërlei niet-zoekenden dus gingen ons oog voorbij: zij, die wanen voor goed gevonden te hebben en zij, die zeggen, dat er niets te vinden is: beiden hooghartig, koud en onverdraagzaam. Zalig tegenover die beiden, wie zoeken, ernstig, vurig, met geheel hun hart!

Welke zijn dan de voorwaarden van een zoeken, dat door vinden wordt bekroond? Daartoe is allereerst noodig, dat men zoekt met vast, onwankelbaar geloof; geloof in de bereikbaarheid der waarheid, geloof in den triumf van 't goede, geloof in den God, die niet verre is van een ieder onzer. Hier denk ik aan het heerlijke woord, dat Blaise Pascal Christus laat spreken tot een zoekende menschenziel: „Gij zoudt mij niet zoeken, als ge mij niet reeds gevonden hadt."

Pascal, als ik dien naam noem, komt mij een der grootste waarheidszoekers voor den geest. De groote bestrijder der Jezuïeten, de diepzinnige, godsdienstige wijsgeer was allereerst een groot wiskundige. Eens vond zijn vader den jongen knaap, toen hij onverwachts in zijn speelkamer binnentrad, bezig niet met een of ander kinderspel, maar met het het teekenen van allerlei mathematische figuren, cirkels en driehoeken op den grond en hem ondervragend bespeurde hij, dat hij de eerste beginselen der meetkunde, zonder eenig onderricht, uit zichzelf gevonden had. Doch de man, die weten wilde met wiskundige zekerheid, had tegelijk behoefte aan een diep en innig geloof.

Uit de botsing van die twee wordt een bange twijfel geboren, zoodat de vraag van Montaigne: wat weet ik? hem dikwijls op de lippen zweeft. Een tijd lang stort hij zich in de verstrooiingen en vermaken van het Parijsche leven. Daar treft hem op een Novemberdag van 't jaar 1654 een vreeselijk ongeluk. Terwijl hij rijdt over den Pont de Neuilly, een der bruggen over de Seine, slaan zijne paarden op hol en storten zij in de rivier. Hij zelf blijft als door een wonder op het drooge. Uiterlijk gewond en innerlijk geschokt, wordt hij van nu af aan een ander

man. Hij begeeft zich in het klooster Port Royal. Hij brengt daar zijn dagen in stille afzondering door. Hij maakt kennis met de geschriften van Jansenius en daartegenover met de denkbeelden der Jezuieten. Zoo komt hij tot het schrijven van zijn beroemde Provinciales, brieven van een man uit de provincie, waarin hij de gevaarlijke zedeleer der Jezuieten met haar bedenkelijke uitzonderingen voor allerlei gevallen, met haar waarschijnlijkheidsleer en haar kunst van geven en nemen, op bloedige wijze geeselt. Eerst na zijn dood vond men op tal van kleine snippers die heerlijke gedachten over den godsdienst, die met elkaar hadden moeten vormen een werk ter verdediging van het christendom, indien de dood hem niet in zijn omvangrijk werk had gestuit. Nu werden die parelen door zijn vrienden tot een snoer saamgeregen en in een bundel „Gedachten" bijeengevoegd. Die Pensées van Pascal heeft men genoemd het verhevenste boek, dat de christelijke litteratuur naast den Bijbel heeft aan te wijzen.

Vooral de scherpe tegenstellingen, het pijnlijk dualisme in den mensch, dat „denkend riet" zijn hier treffend geteekend. In één woord: hier spreekt een zoekende ziel, die tot op zekere hoogte rust vindt in een rechtzinnig gekleurd geloof, maar toch altijd toegankelijk blijft voor de vragen en bedenkingen van een ernstigen twijfel; een ziel, die zoekt, omdat zij gevonden heeft en die vindt, omdat zij voortdurend blijft zoeken.

Het ware zoeken is niet alleen een geloovig, maar ook een volhardend en volijverig zoeken. Hoe treffend is het beeld van den man, die aanklopt aan de deur! Gelijk iemand, die eens heeft aangeklopt, maar geen gehoor vindt, klopt ten tweeden en ten derden male en niet rust, eer hem de deur geopend wordt, zoo hebben ook wij telkens weder aan te kloppen aan de poort der waarheid. Doch hoe ongeduldig en wispelturig zijn wij vaak! Menigeen, die niet aanstonds gehoor krijgt, wendt zich wrevelig en onrustig af, vergetend dat de schat van het Godsrijk diep verborgen ligt onder de aarde en dat hij alleen gevonden wordt door hem, die blijft graven en delven en ten slotte alles over heeft voor zijn bezit.

Het echte zoeken is een zoeken niet in de verte, noch in de hoogte, maar van nabij. De meeste menschen zoeken God zoo hoog en zoo ver, boven lucht en wolken, in den hoogen hemel. Zij vergeten dat God niet verre is van een ieder onzer. Zij gedenken niet het woord van Augustinus: „Wil niet naar buiten gaan, keer tot uzelven in: in uw binnenste woont de waarheid." Zij slaan 's dichters roepstem in de wind:

Zoek God niet boven zon en maan en morgensterre,
Noch vraag uw priest'ren uit. De Vader is niet verre,
Keer mensch, keer tot u zelven in; want in u is Zijn beeld.

Zoo zoeken, ach zoovelen het geluk buitenshuis, de afleiding in den vreemde, en zijn intusschen vreemdeling in eigen rustig woonvertrek en miskennen de geneugten van het intieme leven, of zij beoefenen de philanthropie alleen buitenshuis en verzuimen te beginnen van Jeruzalem en allereerst het onkruid in eigen hof te wieden.

't Is al verder een gemeenschappelijk, eenparig, broederlijk zoeken. O, zeker, de echte Godzoeker is menigmaal met zichzelven alleen, gaat in zijn binnenkamer, sluit de deur en bidt tot zijn Vader, die in 't verborgen is. Terwijl het karakter zich vormt in 's levensstroom, vormt het talent zich in de stilte en worden de grootste werken vaak ontworpen en voltooid in de stille werkplaats of de rustige studeercel. Toch openbaart de behoefte aan gemeenschap zich ook op godsdienstig gebied. Hier vooral geldt het woord uit het paradijsverhaal: „'t Is niet goed, dat de mensch alleen zij." Wie voelt bij 't zoeken naar licht en waarheid niet menigmaal behoefte aan anderer steun en voorlichting? Wie weet niet, dat de samenstemming met anderen onze eigen overtuiging versterkt? Dat een krachtig woord door een ander gesproken vaak klanken geeft aan het onuitsprekelijk woord, dat in ons eigen hart te lezen staat? Wordt niet van Jezus zelfs verhaald, dat hij in een uur van bangen zielsangst en diepe ontroering behoefte voelde aan den steun zijner jongeren en hun, toen zij in slaap gevallen waren, zacht verwijtend toevoegde: „kunt gij dan niet één uur met mij waken?" Indien hij, de krachtige geestesheld, den steun behoefde van zijn zwakke vrienden, zullen wij er ons dan over schamen, dat wij in oogenblikken van weifeling en moedeloosheid de handen grijpen van hen, die met ons gaan? Ziedaar den troost en den zegen van het godsdienstig samenzijn. Het warm opwekkend woord, het krachtig lied, de eenvoudige bede kunnen soms behoeften in ons wakker roepen en bevredigen, die in het woelig en verstrooiend leven waren ingesluimerd.

Het ware zoeken is eindelijk een zoeken, waarbij inderdaad gevonden wordt, niet een geijkte formule, niet een onveranderlijk dogma, niet een voor allen geldend tooverwoord, maar een innerlijke ervaring, een blijde gemoedsverzekerdheid. Ook wij, niet waar? kunnen zeggen met den vromen Nathanael, den Israëliet zonder bedrog: „wij hebben gevonden." Vonden wij niet in onszelf dien zedelijken drang, die innerlijke Godsstem, dat onverbiddelijke: „Gij moet," dat voor hem, die in zichzelf en in zijn God gelooft, verandert in een heerlijk: „Gij moogt" en in een bemoedigend: „Gij kunt." Dat diep en krachtig plichtsbesef is de rots, waarop wij allen het gebouw van ons innerlijk leven hebben op te trekken, een huis, dat niet zal vallen, hoe ook de regen-

stroomen kletteren en de stormen loeien, wanneer en omdat het op een steenrots is gegrond. Ligt niet, bij diepen zedelijken ernst, in het plichtbesef het Godsgeloof als vanzelf opgesloten? Hooren wij niet in onze zedelijke roeping de stem van Hem, die ons roept en dringt en drijft ten goede en daardoor tot de hoogste zaligheid? Weten wij niet bij eigen ervaring, dat zelfverloochening leidt tot zelfontwikkeling, dat waarachtige liefde ons zelven en anderen verrijkt en verheft, dat de reinen van hart God zien? Zoo zouden wij God niet zoeken als wij Hem niet reeds gevonden hadden. Zoo is een enkele lichtstraal, die ons valt in de ziel, de morgenschemering van den vollen, blijden dag, de aanvankelijke ervaring van innerlijken vrede, de profetie van voller en rijker bevrediging. Zoo bevestige zich meer en meer door onze eigen ervaring de gulden wonderspreuk: Wie bidt ontvangt en wie zoekt vindt en wie aanklopt, dien zal opengedaan worden.

DE DRIE-EENHEID. [1])

I. De Vader.

> Gaat henen, maakt al de volken tot mijne leerlingen, hen doopende tot den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes. MATTH. 28 : 19.

> „Groote en goede God!" en „dat geve God", is op ieders lippen. Ook als rechter beleidt hij Hem door te zeggen: „God ziet het", „Gode beveel ik het", „God zal het vergelden". Merkwaardig getuigenis der ziel, die Christin is van nature! TERTULLIANUS.

„Ieder schriftgeleerde, in het Koninkrijk der hemelen onderwezen, is," zoo sprak Jezus eens tot zijn discipelen, „gelijk een heer des huizes, die nieuwe en oude dingen uit zijn schat te voorschijn brengt." Nieuwe en oude dingen. Nieuwe dingen brengen wij menigmaal ter sprake, als we hier trachten meê te leven het leven van onzen tijd, als wij vragen van den dag, verschijnselen van het heden uit een zedelijk of godsdienstig oogpunt bezien.

Thans is 't mij te doen om een der oude dingen, een oud en schijnbaar geheel verouderd leerstuk, dat der Drie-eenheid. Of zijn niet de kinderen van dit geslacht in hun drukke bedrijvigheid en vaak oppervlakkige verlichting van dit en dergelijke leerstukken al te zeer vervreemd? Zelfs moderne theologen gelijken, naar Hegel's woord, in de wijze, waarop zij dezen dogmen behandelden, vaak naar de kantoorbedienden van een handelshuis, die van vreemden rijkdom boek houden. Of als zij er zich meê bezig hielden dan was 't om ze te bestrijden, af te breken, hun ongerijmdheid in 't licht te stellen. Die tijd is thans voorbij.

In de plaats van de critiek moet de waardeering treden, in de plaats van het ontkennen, het begrijpen. Wat wij *niet* ge-

---

1) Deze en de twee volgende toespraken geef ik, niet omdat daarin veel nieuws of uitheemsch gevonden worden zou, maar alleen op verzoek van verscheidene vrienden die 't gehoorde nog eens rustig wilden lezen en overwegen.

looven, daarover zijn wij 't vrij wel eens; thans komt het er op aan te vragen naar den positieven inhoud van onze godsdienstige overtuiging. Dat de Drie-eenheidsleer naar de letter ongerijmd is, dat weten wij allen wel. Een kind begrijpt dat drie niet een en een niet drie kan zijn. Maar dat wisten de vaders van dit leerstuk, Athanasius en anderen, waarlijk ook wel. Zij waren geen onnoozelen of krankzinnigen, maar diepe denkers die, in hun eigenaardige taal, in de diepten der Godheid poogden door te dringen. Zoo moet dan ook dit dogma een dieperen zin hebben en een hoogere beteekenis. Een poging is 't om de verschillende zijden van het goddelijk wezen voor te stellen, om van de verschillende indrukken, die zij daarvan ontvingen zich rekenschap te geven. En die poging vinden wij niet enkel in het Christendom, maar in verschillende Heidensche godsdiensten evenzeer.

Reeds de oude Indiers hadden hun Drie-eenheid of Trimurti. Allereerst die van Surya, Agni en Vayu. Surya, de zonnegod, verwekt een zoon Agni uit de maagd Maya onder den invloed van Vayu, den wind of den geest, die het vuur doet ontbranden. Dan die van Brahma, Vishnu en Civa. Brahma, de scheppende levenskracht, de onuitsprekelijke grond van alle dingen; Vishnu, de macht, die de wereld onderhoudt en de in haar bestaande disharmonieën overwint door in allerlei gedaanten verlossend op te treden; Civa, de vernielende kracht, die de wereld opheft, zoodat zij tot de goddelijke eenheid wordt teruggebracht.

Ook de oude Grieken hadden de trias van Zeus, Phoebus Apollo en Pallas Athene. Zeus, de vader van goden en menschen; Apollo, de goddelijke zoon, die optreedt als de verlosser en bevrijder der menschen; Athene, de belichaming van de blijde rust en verheerlijking na zegevierend volbrachten strijd. Zoo spraken ook de oude Christenen van God als Vader, Zoon en Geest. Hoe uit de oude doopsformule het kerkelijk leerstuk is ontstaan, wat al hevige en onverkwikkelijke debatten daarover op verscheidene conciliën werden gevoerd, we kunnen 't hier niet in bijzonderheden gaan verhalen. Genoeg zij 't, te herinneren, dat wij in dit dogma de vrucht zien van het huwelijk van den Semitischen en den Arischen geest. Israel kenmerkte zich, hoe meer 't van andere volken afgezonderd leefde, door zijn streng eengodendom, door zijn vast geloof aan de eenheid van Jahwe. De weelderige Grieksche phantasie schiep zich daarentegen een rijke wereld van allerlei godengestalten, elk op zich zelf belichamend een ideale eigenschap van den menschelijken geest. De Drie-eenheidsleer zoekt die beide te verbinden. God is één, zoo zegt zij, maar verscheiden tegelijkertijd. In die eenheid geen starre stilstand, geen doode rust, maar een veelvoudig leven, dat zich in verschil-

lende gestalten openbaart. De oude kerkvaders wezen op tal van analogieën, van verwante voorbeelden in de wereld van natuur en geest. Een drie-eenheid vormen bron en stroom en beek. Uit de bron welt het water op, in den stroom baant het zich door een bedding zijn weg en in de beken besproeit en verkwikt het de velden, één en hetzelfde water, dat zich in die drie vormen openbaart. Een drie-eenheid vindt ge in den wortel, die den boom draagt en voedt, in den stam, die zich krachtig hemelwaarts verheft en in de vrucht, die door den stam gedragen wordt: een boom in drieërlei gestalten. Een drie-eenheid vormen lichaam, ziel en geest, de tastbare stof, het dierlijk levensbeginsel en de hoogere rede, drie en nochtans één. Een drie-eenheid geloof, hoop en liefde, wederom de wortel, de stam en de vrucht van het godsdienstig leven. Zoo is God de Vader de schepper van het het leven, de bron van alle bestaan, de heer van alle dingen, de alles beheerschende en bezielende macht. Zoo is de Zoon God, gelijk hij zich openbaart in de wereldgeschiedenis, zich belichaamt in de helden en profeten van ons geslacht, in menschelijk vleesch en bloed ons nader treedt. Zoo is de Heilige Geest God, gelijk Hij woont in ons eigen hart, het immanente goddelijke leven, de hoogere zijde van onze natuur; drie openbaringsvormen, drie verschillende zijden van een en dezelfde goddelijke macht. Bij die drie zijden van het goddelijk leven wensch ik in drie achtereenvolgende toespraken met u stil te staan. Vragen we ons thans af, welke groote en verheffende gedachten liggen opgesloten in de uitspraak: God is Vader, de eeuwige Vader van het menschelijk geslacht.

De taal van den godsdienst is, in haar hoofdgedachten, door alle eeuwen heen dezelfde. Zoo spraken reeds de oude Ariërs, de oorspronkelijke stamvaders van ons menschenras, duizenden jaren vóór Christus, van hun hoogsten God als Dyaus Pitar, den Hemelvader. Zoo namen de oude Grieken die gedachten over, als zij hun hoogsten God Zeus patèr, wederom den hemelvader noemden. Denzelfden naam gebruikten de Germanen en Noormannen als zij van Wodan of Odhinn spraken als van Alfadur. Denzelfden naam vertolkten de Romeinen weer op hunne wijs, als Jupiter hun de hoogste God, de Hemelvader was. Zoo wordt zelfs in de Israëlitische poëzie de hoogverheven Jahwe een enkele maal de vader zijner kinderen genoemd. Denkt aan 't woord uit de 103^{den} Psalm: „Gelijk een vader zich erbarmt over hen, die Hem vreezen." Aan het Christendom komt dus geenszins het vaderschap toe van dien naam. Doch dit is de onsterfelijke verdienste van Jezus, dat hij den vadernaam verhief tot het bezielend middelpunt van heel zijn evangelie, de albeheerschende

en in bijzonderheden uitgewerkte hoofdgedachte, het centrum dat naar alle zijden van den omtrek zijne stralen uitschiet. Godsdienstige genieën werpen zulke gedachten als lichtvonken in de wereld, zij redeneeren niet en philosofeeren niet, maar spreken bij intuïtie een waarheid uit, die onuitputtelijk rijk van inhoud is en die dan door wijsgeerige denkers wordt ontleend, beduimeld soms en bedorven, doch soms ook voor het ernstig denken gerechtvaardigd en voor de practijk vruchtbaar gemaakt. Zoo vragen ook wij, op anderer voetspoor, welke vruchtbare gedachten liggen opgesloten in den vadernaam.

Uit dien naam blijkt allereerst de natuurlijkheid, de spontaneïteit der godsdienstige behoefte. Tot de eerste woorden, die een kind leert stamelen behooren de klanken: vader en moeder of nog eenvoudiger pa en ma, die reeds de oude Ariërs hun kinderen op de lippen legden. Even natuurlijk als 't is, dat een kind tot zijn vader opziet en wegschuilt aan de borst van zijn moeder, even natuurlijk is 't, dat een mensch opziet tot zijn God. Daartoe leidt ons 't gevoel van onze eindigheid. Is niet het leven een aanhoudend komen en gaan, een rusteloos verschijnen en verdwijnen? Het gras verdort, de bloem valt af, zoo roept ons weer toe het plots ingevallen najaar dat, na ons lang met gouden glansen te hebben toegeschitterd, nu in zijn afgevallen bladeren, door huilende winden opgestuwd en voortgedragen, de vergankelijkheid ons predikt. Achter en onder dit wisselend en grillig spel ligt, zoo getuigt ons godsdienstig geloof, het eeuwig wezen; boven die wijkende wereld der verschijnselen staat de blijvende wereld der gedachten, der hooge idealen van waarheid, gerechtigheid en liefde. „Het woord van onzen God bestaat tot in eeuwigheid."

In dien naam spreekt een diep gevoel van kleinheid en afhankelijkheid. Als kinderen, als kleine kinderen staan wij tegenover de ondoorgrondelijke mysteriën van de wereld en het leven, tegenover den eeuwigen Vader, die zich in dit alles openbaart. Wij beelden ons vaak in, wonder wat te zijn en te vermogen. Wij beroemen ons op de groote ontdekkingen en uitvindingen onzer eeuw en zeggen, dat haar weldra niets meer onmogelijk zal zijn. En toch, in ons lichamelijk en geestelijk leven zijn we dag aan dag afhankelijk van allerlei uiterlijke voorwaarden en nietige omstandigheden buiten onze macht, een speelbal van allerlei stroomingen in de natuur en in de geesteswereld. En dan alleen hebben we daarmeê vrede, als wij gelooven, dat ook de grillen der natuur, ook de nukken van het lot zijn onderworpen aan de zedelijke orde, aan den heiligen wil van Hem, „die wolken, lucht en winden wijst spoor en loop en baan." Of zoo als het evangelie 't uitdrukt „dat zonder den wil des Hemelschen Vaders geen muschje ter aarde valt."

Die naam getuigt van een diep gevoel van verantwoordelijkheid tegenover ons hooger zelf, ons beter ik m. a. w. tegenover God, die als een innerlijk rechter ons ter verantwoording roept, die waarschuwend tot ons komt, als we op 't punt staan ons door een verkeerde neiging te laten medeslepen, die iedere daad, naarmate zij goed of slecht is, met een gevoel van vrede of onrust begeleidt, die als 't kwaad is gepleegd ons daagt voor de rechtbank van 't geweten, die als een vader ons nu bestraffend, dan bemoedigend in de oogen ziet, met die mengeling van ernst en teederheid, van hoogheid en vertrouwelijkheid, die ligt opgesloten in den vadernaam.

Van hoogheid en gezag, want ontzagwekkend is de majesteit van den eeuwigen Vader des heelals. Wie van den vader spreekt, spreekt van den levenswekker en de levensbron. De oude godsdiensten dachten zich de schepping der wereld als een daad in den tijd. Zoo ook de dichters der beide scheppingsverhalen in 't boek Genesis. Wat zijn ze beide naïef van vorm en kinderlijk van voorstelling, en toch hoe rijk aan de stoutste en diepste gedachten! Verbazend en onbegrijpelijk bleef langen tijd de voorstelling van het eerste scheppingsverhaal, dat op den eersten dag het licht en eerst op den vierden de zon, de groote lichtbron zou geschapen zijn. 't Was de Duitsche dichter Herder, zoo diep doorgedrongen in den geest der Hebreeuwsche poëzie, die van die naar de letter ongerijmde tegenspraak een geniale uitlegging gaf. De scheppingsmythe geeft eenvoudig weer, wat aan den morgen van elken nieuwen dag telkens weer van nieuws geschiedt. Elken morgen schijnt de aarde in duisternis gehuld, woest en ledig, een vormlooze chaos, een donkere afgrond. Doch de schemering breekt aan, het licht begint te rijzen. En hemel en aarde, land en water scheiden zich van elkaar en er begint orde te komen in den duisteren chaos, tot de zon in vollen luister rijst boven de kimmen en 't alles met zijn helderen glans verlicht. Hoe zinnelijk-menschvormig, maar tegelijk hoe aanschouwelijk schilderachtig de wijs, waarop in het tweede scheppingsverhaal Jahwe wordt voorgesteld als een beeldhouwer, die uit vormloos leem, uit ruwe klei een menschenbeeld boetseert en het zijn goddelijken levensadem inblaast!

De idee eener wonderbare plotselinge schepping werd vervangen door de voorstelling eener geleidelijke ontwikkeling. De wet der evolutie is, al is 't nog op verre na niet mogelijk al de verbindingsschakelen van de groote keten aan te wijzen, een van de groote ontdekkingen der nieuwere wetenschap. Is zij daardoor te niet gedaan de gedachte: God is de schepper van hemel en aarde, de eeuwige Vader van 't heelal? Integendeel, zij krijgt daardoor hoogere waarde en diepere beteekenis. Zij

wordt door de wetenschap bevestigd en gestaafd, overal in de natuur vertoont en handhaaft zich de eeuwige scheppingskracht. Elke minuut treden duizende nieuwe schepselen in 't leven en worden dooden door levenden vervangen.

't Zij u genoeg
Dat leven en vergaan, genot en pijn
Gevolg en oorzaak, de eeuwige loop des tijds
't Getij van 't rust'loos zijn,

In stage wiss'ling vlieten als een stroom,
Wiens golven, traag of snel, verbonden gaan
Een en toch velerlei, van d'oorsprong af
Tot aan den oceaan.

Als damp omhoog gestegen naar de zon,
Keert uit de wolken 't water van de zee
In drupp'len langs de bergen weer terug;
Het gunt zich rust noch vreê.

Vergeet het niet, 't is alles nevelbeeld
De heem'len, de aard, zij komen en gaan heen
Haar eeuw'ge wiss'ling is een reuzenwiel
In stagen gang. Niet één,
Die 't went'len stuit.

. . . .

En toch, de Ziel van 't eindeloos Bestaan
Is Liefde, en Vrede 't Hart van 't eeuwig zijn;
Steeds beter wordt, wat eens het goede was.
De wil verwint de pijn.

De Heemlen door en dieper dan de Hel
Als band, die 't al omvat en eeuwig blijft,
Heerscht ongestoord een goddelijke macht,
Die tot het goede drijft.

Zoo spreekt Buddha in zijn taal. [1])

En den Johanneïschen Jezus hooren wij spreken: „mijn Vader werkt tot nu toe." Dezelfde gedachte in verschillende woorden uitgedrukt. Geen doode massa is de natuur maar een levend geheel; geen vormlooze chaos, maar een bezielde kosmos, een groot en machtig kunstwerk, waarvan de Oneindige de schepper is. Het doode en doodende materialisme heeft voor altijd uitgediend. Achter de mechanische wetten schuilt de organiseerende macht, onder en in de doode stof het goddelijk leven, de eeuwige geest die „de rad'ren en de veeren van dit machtig uurwerk drijft."

De oude theologen plachten te onderscheiden tusschen Gods scheppende en onderhoudende kracht. Voor ons vallen beide samen en vormen zij één onafscheidelijk geheel. God is Vader, dat is: overal in de natuur en in de menschenwereld speuren wij een voorzienige zorg, een gezegende orde, een draad, die

1) Zie Levenslicht Vijfde druk No. 39.

door alle dingen heenloopt, een keten van oorzaak en gevolg, die 't al te zaam verbindt. Hard en onverbiddelijk is menigmaal die orde. Niet een teedere of overgevoelige huisvader of moeder is onze God, die het kind iedere teleurstelling bespaart, elk struikelblok hem wegneemt voor den voet en steeds zijn paden effent. Neen, maar door stroomen bloeds en tranen gaat de weg van ons geslacht. De ontzettende gebeurtenissen, die wij doorleven, de duizende menschenlevens, die van weerszijden in den oorlog worden weggemaaid, de jammerlijke ellende in de Zuid-Afrikaansche kampen geleden, jagen ons telkens een rilling door de leden en leggen menigeen de vraag op de lippen: waar is thans uw God?

„En toch, de ziel van 't eindeloos Bestaan
Is Liefde."

Immers geen ontwikkeling zonder strijd en geen strijd zonder wonden en geen wonden zonder tranen; geen vooruitgang zonder heftige botsing van tegenstrijdige elementen. Doch te midden van dit alles gaat de menschheid voorwaarts en handhaaft zich, trots alle menschelijke weifelingen en afdwalingen, de eeuwige Gerechtigheid. „Wij hadden de vaders onzes vleesches wel tot tuchtigers en ontzagen hen: zullen wij niet veel meer aan den Vader der geesten ons onderwerpen en leven?" [1])

De vadernaam eindelijk heeft een samenbindende kracht. De vader is het hoofd en 't middelpunt van 't rechtgeaard gezin. Hemelsbreed verschillend is 't karakter van de kinderen des huizes; de hartstochtelijke en heftige natuur staat naast de kalme en koelzinnige; het zachte stille meisje naast den wilden, onstuimigen jongen, of de mijmerende in zichzelf gekeerde knaap naast zijn wufte en dartele zuster. En toch, waar nog iets van de oude afhankelijkheid en aanhankelijkheid gevonden wordt, zien allen tot den Vader op met een mengeling van eerbied en vertrouwen, en toch is hij eerst aller hoofd en leidsman, later aller vertrouweling en vriend. Zoo ook in het groote huisgezin der menschheid. Welk een diepe kloof tusschen den kunstlievenden weelderigen Griek en den ruwen stoeren Hebreër, tusschen den wettischen Romein en den vrijen Germaan! En toch de Arier aan den voet van den Himalaya en de Griek op zijn zonnige heuvelen, de Romein op zijn statig Capitool en de Germaan in zijn donker oerwoud zagen allen tot God als tot hun Vader op. En hoe diepgaand ook het verschil moge zijn tusschen christenen en christenen, tusschen rechtzinnigen en vrijzinnigen, behoudenden en vooruitstrevenden, waar godsdienst, waar echte religie is, daar wekt het „Onze Vader, die

1) Hebr. 12 : 9.

in de hemelen zijt" éénzelfde gevoel van eerbied en ontzag.

Welke aandoeningen en gedachten wekt in ons die eeuwenoude Vadernaam? Allereerst een diep gevoel van ontzag, van piëteit, van eerbied; aanvankelijk en in den ruwsten vorm, van huiverende vrees. Want al is 't niet waar, dat de vrees de goden heeft gemaakt, toch is 't wel waar, dat eerbied begon met zich in den primitieven vorm van vrees te vertoonen. Zoolang de huisvader was, en nog is menigmaal, helaas, de tiran van zijn gezin, zoolang de vaderlijke macht geen grenzen kende en willekeurig over leven en dood der kinderen beschikte, zoolang bestond er geen kinderlijke eerbied, maar slaafsche vrees, vrees voor 's vaders lichamelijke kracht en stoffelijk overwicht en ruw geweld.

Doch met den vader rijzen ook de kinderen. Hoe hooger de Godsvoorstelling stijgt, des te meer veredelt zich de mensch en omgekeerd hoe reiner en kinderlijker 't menschenhart wordt, des te zuiverder en schooner ook zijn Godsbeeld.

Des te meer vermengt zich met den eerbied 't gevoel van kinderlijk en onbepaald vertrouwen. 't Vertrouwen: mijn Vader meent het goed met mij, 't is wijs en goed al wat Hij werkt, hoe aanschouwelijk is het geteekend in de zinnebeeldige taal van de Bergrede: „welk mensch is er onder u die, als zijn zoon hem om brood vraagt, hem een steen zal geven, of ook als hij om visch vraagt, hem een slang zal geven. Indien dan gij, die boos zijt, goede gaven weet te geven aan uwe kinderen, hoeveel te meer zal uw Vader die in de hemelen is, goede gaven geven aan degenen, die Hem bidden!" [1]) Willen wij dezelfde gedachte wijsgeerig uitdrukken, dan ligt in den Vadernaam reeds opgesloten de idee van Gods oneindige verhevenheid boven ons en van Gods innige verwantschap aan ons of, in de taal der school gesproken, van de transcendentie en van de immanentie Gods. Wel staat overal waar de Vadernaam gehoord wordt, de eerste gedachte nog op den voorgrond; wel komt het denkbeeld van 's menschen eenheid met God, van het goddelijk inwonen in de menschenwereld eerst tot zijn volle recht in den godsdienst des geestes, maar toch zijn we hier reeds in den voorhof van dat binnenst heiligdom.

En als wij saam in den voorhof staan en saam den Vadernaam stamelen, dan vervult ons ook te gader een gevoel van gemeenschap en van broederzin. Kind'ren van één Vader zijn immers leden van één huisgezin en, ondanks alle verschil van stand en richting, van inzicht en karakter, op 't innigst aan elkaar verwant. Ach, wij kennen de diepe kloof, die hier gaapt tusschen ideaal en werkelijkheid, wij kennen de droeve historie

---

1) Matth. 7:9—11.

van 't heden, die een bittere parodie bevat op den vader- en kinder- en broedernaam. Broeders, die elkaar uitschelden, vervloeken, aanvallen, vermoorden! Broeders, die als wilde tijgers tegenover elkaar staan! Tegenover die namelooze wreedheid en ellende niets anders dan de bede: „Vader vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen!" Tegenover de droeve werkelijkheid het beschamend ideaal te hooger opgeheven, te krachtiger gepredikt. Te grooter zij de drang van innige deernis, van werkdadige barmhartigheid, te vuriger de stille verzuchting: „Vader, verheerlijk uwen naam!"

DE DRIE-EENHEID.

II. De Zoon.

In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God en het Woord was God.
En het Woord is vleesch geworden en heeft onder ons gewoond, vol genade en waarheid, en wij hebben zijn heerlijkheid aanschouwd, eene heerlijkheid als des Eeniggeborenen van den Vader. JOH.: 1, 14.

„Gemakkelijk valt ons het zinnelijke, maar moeilijk het geestelijke. Het genot door de natuur ons bereid, bedwelmt ons, zelfs onzes ondanks; het goud laat zich wegen met de hand, het schoone valt van zelf in het oog; maar de waarheid wordt niet zonder inspanning verworven en het goede niet zonder strijd en zelfoverwinning. Vandaar dat het aanvankelijk naar het hoogste zich uitstrekkende hart vaak al te ras tot een heillooze kalmte komt en velen, het geloof schier verliezende, niet dan weemoedig en verdrietig het oog naar het heilige wenden.
Maar ziet! daar verrijzen voor den matten blik de gedaanten van hen, die ons zijn voorgegaan in den strijd, dien wij te strijden hebben. Zij treden als uit een lichtende wolk, met hun blinkend oog, met hun hart vol hoop en geestdrift, de godsgetuigen, die de vuurvlammen des geestes als in ons midden werpen." HEINRICH LANG.

Bij een der drie zijden van het goddelijk wezen stonden wij samen stil. In de idee van God als Vader zagen wij afgebeeld de goddelijke verhevenheid en opperheerschappij; de gedachte aan God als Schepper of Levensbron, aan zijn eeuwige voorzienigheid, aan zijn samenbrengende kracht. Thans vragen wij ons af: welke beteekenis heeft voor ons het Zoonschap van God? Hier komt ons voor den geest het goddelijke, gelijk het optreedt in de historie en zich belichaamt in de menschheid, met name in de groote helden van ons geslacht. Even natuurlijk als het Vadergeloof is het Middelaarsgeloof, de behoefte aan groote persoonlijkheden, die God nader brengen tot den mensch en den mensch nader tot God. De Oneindige en Onzienlijke is voor de kinderlijke godsdienstige bewustheid zoo hoog en zoo ver: wij voelen ons zoo klein en nietig bij de gedachte aan den Eeuwige

en Onuitsprekelijke. Doch zie, daar komen tot ons helden en profeten, in wie God zich belichaamt, die het goddelijke vertoonen in de menschelijke gedaante; menschen van vleesch en bloed als wij en toch ver boven ons verheven; daar wordt het Woord vleesch en woont het onder ons, vol genade en waarheid. Als wij nog niet tot vollen geestelijken wasdom zijn gekomen, dan vatten wij dezulken bij de slip van hun kleed en zeggen tot hen: „met u willen wij medegaan, want wij hebben gehoord, dat God met u is." Kinderen behoeven een steun, zwakken een stut, dwalenden een leidsman. Uit die behoefte is geboren het geloof in de incarnatie van God, in de vleeschwording van het Woord, dat ge wederom terugvindt in allerlei godsdiensten. Aan deze behoefte ontsproot onze beeldengalerij, waarin wij Christus plaatsten te midden der voorgangers en leidslieden, op dezelfde lijn, als de eerste onder gelijken. 't Was en is immers de fout der christenen, zoowel van vrijzinnigen als van rechtzinnigen, dat zij Jezus of den Christus maakten tot den eenigen Zoon van God of tot den volmaakten mensch, den onfeilbare en zondelooze en alzoo hem plaatsten buiten den kring der menschheid. Wie mensch is, is een beperkt en onfeilbaar wezen. Zoo ook Jezus. Niemand is goed dan één, namelijk God. En ieder menschelijk ideaal, dus ook het Christusideaal, moet door andere idealen worden aangevuld. Laat ons zien, hoe het geloof in het Zoonschap van God zich heeft vertoond in allerlei godsdiensten en velerlei gedaanten heeft aangenomen, maar toch altijd weer getuigt van onze verwantschap aan God, van onze roeping om zijne kinderen, zijn beelddragers, zijn volwassen zonen en dochteren te worden.

Alle godsdienst onderstelt twee partijen, twee factoren, die tot elkander naderen in weerzijdsche beweging. God nadert tot den mensch door in oneindige liefde tot hem neer te dalen; de mensch nadert tot God door zich met eerbied en vertrouwen tot Hem op te heffen. En als ons nu terughoudt het gevoel van onze kleinheid en onwaardigheid, dan vatten we bij de hand die oudere broeders, die als 't ware dichter bij den Vader staan; dan, om met Heinrich Lang te spreken, „verrijzen voor onzen matten blik de gedaanten van hen, die ons zijn voorgegaan in den strijd, dien wij te strijden hebben." God wordt vleesch, God wordt mensch, die gedachte vinden wij in allerlei godsdiensten terug. Denkt allereerst aan de Indische Drie-eenheid. Hier is 't Vishnu, die zich incarneert in verschillende dierlijke en menschelijke gedaanten. Telkenmale als de godsdienst in gevaar is en de ongerechtigheid schijnt te zegevieren, komt hij te voorschijn. Op 't hoogst in de gedaante van Krishna, den Indischen Christus.

Geboren was hij uit de maagd Devaki, de Indische Madonna. Evenals het Christus-kind, zoo wordt ook hij kort na zijn geboorte bedreigd door een vijandigen koning, elders heengevoerd en onder de hoede van den herder Nanda gesteld. Als man reinigt hij het land van monsters en voert hij gelukkige oorlogen tegen goddelooze koningen. Zijn hoogste openbaring wordt beschreven in de Bhagavad gita, het lied des Allerhoogsten, de beroemde episode uit het reusachtige Indische heldendicht. Arjuna, een Indische prins, is op 't punt tegen zijn verwanten ten strijde te trekken. Doch als hij dien strijd aanvaarden zal, deinst hij terug voor de gedachte van zich den weg tot zijn koninkrijk te banen door het bloed zijner verwanten. „Mijn leden," zoo klaagt hij aan zijn wagenmenner, „zijn verslapt, mijn bloed droogt op in mijne aderen, een huivring grijpt mij aan." Die wagenmenner is niemand anders dan Krishna, een der avatara's of vleeschwordingen van Vishnu. Hij spreekt den strijder moed in, hij gewaagt van de vergankelijkheid van het aardsche leven en de onvergankelijkheid van 't goddelijk bestaan. „Wat wordt en wat vergaat in 't groot heelal," zoo spreekt hij, „het leeft en sterft door mij."

Dezelfde behoefte en gedachte vindt ge terug in het Grieksche geloof aan helden of heroën. Een heros is bij hen een man of vrouw, die als de goden is, van vaders of moeders zijde van goddelijke afkomst, nu eens een mensch geworden God, dan een vergoddelijkte mensch. Vader Zeus nadert tot Alkmene en uit beider verbintenis wordt Herakles geboren, de machtige zonneheld. Reeds als kind, kort na zijn geboorte, in de wieg door twee giftige slangen bedreigd, grijpt hij die monsters in de twee handjes en verwurgt ze met een enkelen greep. Van zijn twaalf wonderwerken gewaagt de dichterlijke mythe. Door het woud van Nemea doolt een vreeselijke leeuw, die 't eene menschenleven na 't andere tot zijn slachtoffer maakt. Herakles schiet vergeefs zijn pijlen op hem af, drijft hem met zijn knods op de vlucht, vervolgt hem in zijn hol, omknelt hem met zijn ijzeren armen en drukt hem in die omarming dood. In de vlakte van Lernae huist een slang met negen koppen, die, als ze worden afgehouwen, onmiddellijk weer aangroeien. Herakles rukt, met behulp van zijn wapenvriend, eenige boomstammen uit het naburig woud en brandt met de vlammende stammen de afgehouwen hoofden af. Hervormend treedt hij op als hij den Augiasstal reinigt: den dood bedwingt hij als hij den Cerberus wurgt. Al zijne werken hebben ten doel zwakken te beschermen, gevangenen te bevrijden, weerloozen bij te staan; een verlossende en reinigende kracht gaat van hem uit. Eindelijk stijgt hij in de offervlam opwaarts en wordt hij op den Olympus verbonden met Hebe, de godin der eeuwige jeugd.

Ziedaar middelaars, Godszonen, die verpersoonlijkte natuurkrachten zijn. Hooger stijgt de godsdienst, als de verlossers worden geidealiseerde menschen. Zoo de Buddha; zoo de Christus. Laat mij beider mythen u herinneren met een enkel woord.

Buddha, de Indische wijze treedt in den vorm van een lichtstraal in het lijf van zijn maagdelijke moeder Maya. Bij zijn geboorte weerklinkt hemelsche muziek en straalt een bovenaardsch licht. Een oude Brahmaan ziet, gelijk Simeon in den tempel, in het kind reeds de voorteekenen van zijn hooge bestemming. In vorstelijke weelde groeit hij op. Al de ellende der wereld wordt zooveel mogelijk onttrokken aan zijn blik. Maar als hij treedt buiten de grenzen van zijn vorstelijk park en zijn wagenmenner hem rondvoert daar buiten, ziet hij achtereenvolgens een oude van dagen voortstrompelen langs den weg, een pestlijder aangetast door de doodelijke kwaal, een lijk, dat naar den brandstapel wordt gevoerd en eindelijk een heremiet die, de ruwe pij om de leden en de bedelnap in de hand, al de weelde der wereld heeft vaarwel gezegd. In navolging van dezen laatste ontvlucht de Indische prins de wereld. Hij verlaat zijn weelderig paleis, zijn vrouw en pasgeboren kind, hij trekt zich eerst in gezelschap van eenige monniken, later alleen in de woestijn terug. En nadat hij jaren lang gemijmerd heeft over de vraag: van waar al het leed der wereld? gaat het licht hem op. Uit de begeerte zoo luidt zijn antwoord. Onderdruk, dood de begeerte en het lijden zal zijn geëindigd en in het Nirvana, de eeuwige rust, zult gij ingaan.

Hooger dan de Buddha staat de Christus. Niet van het lijden, maar van de zonde wil hij verlossen in de eerste plaats. Niet tot een mijmerend droomen, maar tot een krachtig handelen en moedig strijden roept hij de zijnen op. Wonderbaar wordt ook hij uit de maagd Maria geboren, door engelen als de vredevorst begroet. Ook zijn jeugdig leven wordt door koning Herodes bedreigd: naar Egypte weggevoerd keert hij straks behouden terug en groeit op in 't stille Nazareth. Even als Buddha weerstaat en overwint ook hij de verzoekingen van den duivel. Hij treedt op als de geneesmeester der kranken, hij werpt de duivelen uit, hij wekt de dooden op. Aan 't kruis gestorven verrijst hij uit het graf en vaart hij zegevierend ten hemel. Hoe groot en edel de mensch Jezus is geweest, die het goddelijk Christus-ideaal deed geboren worden, wij kunnen 't alleen van verre vermoeden. Maar de bovennatuurlijke Christus verdringt al ras geheel den menschelijken Jezus. De Christus wordt een nieuwe Godheid, hoog verheven, ongenaakbaar. En weder zijn er middelaars noodig, die tot den grooten Godszoon den weg banen. Als zoodanig treedt op de

Kerk, de bewaarster van het heilige, het belichaamde koninkrijk van God. „Wie de Kerk niet tot Moeder heeft," zegt Cyprianus, „kan God niet tot Vader hebben" en evenmin Christus tot Middelaar. Die Kerk doet den Godszoon uit den hemel nederdalen tot de menschen in het Sacrement van de Mis, ja als ouwel en wijn zichtbaar en tastbaar, eetbaar en drinkbaar worden.

Als zoodanig treedt op Maria, de hemelkoningin, die op de bede der geloovigen voor hen tusschentreedt en die in het Godsbeeld mengt den trek van het teeder-moederlijke, het innig-ontfermende, het eeuwig-vrouwelijke.

Als zoodanig treden op de heiligen, de verheerlijkte profeten en apostelen, martelaars en kerkvaders, patronen van allerlei menschelijke werkzaamheden, kunsten en deugden, beschermers van de kinderen, die naar hen zijn genoemd, i. é. w. de heroën der Roomsch-Catholieke Kerk.

Welnu, als wij al deze heldengestalten ontdoen van hun wonderbaarlijk kleed, hun bovennatuurlijk karakter, hun geheimzinnigen stralenkrans, wat blijft er dan van dat alles over?

Dan blijft over de waarheid, dat heel het menschdom is de zoon van God, op geheimzinnige wijs geboren, aan allerlei gevaren blootgesteld, door tal van verzoekingen bestormd, te midden van strijd en tegenkanting zijn doornigen weg betredend, door lijden gefolterd, maar juist door dat lijden ingaande in heerlijkheid, telkens stervende en telkens weder opstaande uit de dooden, langs den weg der smarten komend tot den berg der verheerlijking.

Dan treden uit die breede menschenrijen voorwaarts enkele groote mannen en edele vrouwen, die hun voorgangers en leidslieden zijn. Enkelen hunner zijn reeds op onze vensters afgebeeld of hopen wij daar later een plaats te zien aangewezen. Socrates, de Grieksche wijsgeer, die de wijsbegeerte van den hemel naar de aarde bracht en al vragend zijn tijdgenooten bracht tot nadenken en zelfonderzoek en Marcus Aurelius, de keizer-wijsgeer die, ja, door een droevig misverstand de christenen vervolgde, maar intusschen zelf in zijn gulden boekske den inkeer in zichzelf aanprees, dien ook het christendom verkondigde. Mozes, de machtige aanvoerder en trouwe leidsman van zijn volk, de strenge wetgever en onverbiddelijke rechter en Christus, de zachtmoedige Menschenzoon, de groote kruisdrager en lijder van Golgotha. Paulus, de echt-apostolische natuur, wien de noodzakelijkheid is opgelegd het evangelie te verkondigen en Augustinus, de man, wiens hart onrustig in hem was tot hij rust vond in zijn God. Dante, de middeleeuwsche boetprediker, die zichzelf en zijn tijdgenooten door de hel en het vagevuur voert naar het paradijs en Thomas a Kempis, die in zijn eenvoudig woord en in zijn ingetogen leven de navolging van Christus predikt als het hoogste

goed. Catharina van Sienna, de Roomsch-Catholieke non, die protesteert tegen het bederf der Kerk en door haren zedelijken invloed den Paus terugvoert naar Rome en Juliana van Stolberg, die toont wat een vrome moeder vermag, als zij het zaad van godsdienstigen heldenmoed in 't hart van Willem van Oranje en zijne broeders neerlegt. Luther, de machtige geloofsheld, wiens vaste burg zijn God was en Zwingli, de godsdienstige humanist en maatschappelijke hervormer. Spinoza, de vrome pantheist, vol godsdienst en vol heiligen geest en Kant, de stoute denker, die nadat hij het kaartenhuis der verstandelijke godgeleerdheid had omvergeworpen, den practischen godsdienst opbouwde op den eisch van het innerlijk „gij moet." Lessing, die zijn tijdgenooten verloste van het juk der letter en Goethe, die in de plaats van den God, die de wereld van buiten af in beweging brengt, stelt de goddelijke ziel van het heelal. Carlyle, de profeet der heldenvereering en Emerson de dichterlijke wijsgeer, die uit zijn eenzame cel optreedt als wereldhervormer; de twee vaderlijke vrienden eindelijk van onzen vrijen kring.

Die allen zijn verlossers, elk op zijne wijs, de een in meerdere, de ander in mindere mate, als meester de een, als leerling de ander; zij verlossen van lijden en zonde, van onkunde en vooroordeel, van letterdienst en bijgeloof, van al de booze machten die rondwaren in de wereld en zetelen in ons eigen binnenste. Toch is 't niet de hoogste godsdienst, die aan deze zonen Gods, aan deze helden en middelaars behoefte gevoelt. Hooger dan het geloof in den Zoon, staat het geloof in den Geest; boven het vertrouwen op de machtige leidslieden, die optreden in de historie en die wij vinden rondom ons, staat het vertrouwen op de goddelijke macht, die in ons zelven woont. Wie op eigen voeten staat, door eigen oogen ziet, in eigen binnenste de Godsstem hoort, staat hooger dan hij, die telkens weer de leiding en den steun behoeft van meerderen dan hij. Doch omdat en zoolang wij zwakke wezens zijn, door bangen twijfel geslingerd, door innerlijke tweespalt geschokt, behoeven wij handen, die wij kunnen aangrijpen, beelden, die wij kunnen aanstaren, grooten en goeden, aan wie wij ons kunnen oprichten, mannen en vrouwen, van wie wij kunnen zeggen: Wie hen ziet, ziet den Vader. En dan is 't vooral tweeërlei invloed, die uitgaat van deze Zonen Gods.

Beschamend en vernederend doen zij ons aan ter eene zijde. „Dit eene weet ik, dat ik niets weet," zei Socrates in grootschen eenvoud en wij, hoe aanmatigend en vermetel zijn wij menigmalen, hoezeer ingenomen met onze ingebeelde wijsheid en gewaande wetenschap! „Uw wil geschiede" bad Christus en wij, welk een geest van bitterheid en wrevel voeden wij vaak in ons

hart, hoe eigenwillig en zelfzuchtig staan wij tegenóver eigen leven en lot! „Ik heb het geloof behouden" juichte Paulus en wij, hoe vaak loopen wij gevaar met de voorbijgaande vormen, met de wisselende voorstellingen ook het blijvend geloof prijs te geven. „Hier sta ik, ik kan niet anders" sprak Luther op fieren toon en wij, in plaats van te staan, wankelen en struikelen menigmalen. Zoo buigen wij tegenover die groote Godszonen 't hoofd vol diepe schaamte, zoo slaat, als wij hen aanzien, 't gevoel van onze kleinheid en onreinheid ons ter neer.

Toch ligt er een heerlijke waarheid, Goddank, in Rückert's woord:

Werken van groote mannen te zien
Slaat ons ter neder;
Toch verheft het ons weder
Dat zulke werken door menschen geschiên,

Ja, ook een verheffende kracht gaat er van den aanblik dier Godszonen uit. Terecht toch heeft Carlyle gezegd: „Een meer verheven gevoel bestaat er niet dan dat der bewondering voor iemand, die hooger staat dan wij." Toen de Italiaansche schilder Correggio zich nog niet recht bewust was van zijn kunstenaarsgave, stond hij eens voor een schilderij van den grooten meester Rafael. Hij ging er in op met innig welgevallen en riep eindelijk met verrukking uit: „Ook ik ben een schilder!" Het werk van zijn meerdere had hem aan zichzelf ontdekt en hem de bewustheid geschonken van zijn persoonlijke roeping. „Ook ik ben een Godskind," zoo zeggen wij, als wij de woorden van groote Godszonen hooren en de werken van groote Godszonen zien. En wij roepen het betere in ons wakker en wij gorden ons aan tot den strijd. En wij zien in die Godszonen onze broeders, van wier arbeid en strijd, maar ook van wier overwinning wij de deelgenooten zijn. En wij leeren, eerst stamelend, maar straks krachtig en beslist, hen na te zeggen: Hier staan wij, wij kunnen niet anders; God helpe ons. Amen.

DE DRIE-EENHEID.

III. De Geest.

> ... Opdat zij God zouden zoeken, of zij Hem ook tasten en vinden mochten, hoewel Hij niet ver is van een iegelijk onzer. Want in Hem leven wij en bewegen wij ons en zijn wij, gelijk ook eenige onzer dichters gezegd hebben: Want wij zijn ook zijn geslacht. Hand. 17 : 27, 28.

> Niet buiten de goddelijke natuur leven wij; het is onder ons thans uitgemaakt, dat alleen zij in waarheid en eigenlijk gezegd in alles subsisteert, zoodat er niets bestaat dat niet in waarheid God zelf is. Alzoo hebben wij niet Schepper en schepsel als twee gescheiden wezens te beschouwen, maar als één en hetzelfde. Want het schepsel bestaat in God en God wordt in het schepsel op wonderbaarlijke en onuitsprekelijke wijze geschapen, zich zelven openbarende, alles voortbrengende en in alles voortgebracht, de m a k e r van alles en tegelijk in alles w o r d e n d.
> Joh. Scotus Erigena.

Bij onze beschouwing van het leerstuk der Drie-eenheid in zijn dieperen zin zijn wij thans genaderd tot de derde zijde, den derden openbaringsvorm van het goddelijk wezen: den Heiligen Geest. In God den Vader zagen wij den God, die in oneindige majesteit staat ver boven alle dingen, den Schepper, den almachtigen Opperheerscher, den Koning van het heelal.

In God den Zoon het goddelijke, zooals het nadert tot de menschen, zooals het vleesch wordt in de edelsten van ons geslacht, in helden en profeten, in den Godszoon bij uitnemenheid.

Thans treden wij binnen het innigst heiligdom; thans klimmen wij op tot den hoogsten trap van den godsdienst. In God den Geest zien wij den immanenten God, den God die woont en leeft in de natuur en in de menschheid, „den maker van alles en tegelijk in alles wordend", zooals de middeleeuwsche denker Scotus Erigena; „den wortel en het zaad van al het hoogere leven in ons" zoo als Calvijn het uitdrukte. De dienst van den Vader is de oudste; immers, wij zagen hoe reeds de Ariers, de Grieken, Romeinen en Germanen den Vadernaam op de lippen namen, hoe hij de kern is en de kroon van het oude Christen-

dom. Dan volgt de dienst van den Zoon, de aanbidding van Christus als God bij de rechtzinnigen; de voorstelling van Christus als den eenig-volmaakte, den volstrekt zondelooze bij de vrijzinnigen; i. é. w. het middelaarsgeloof in zijn verschillende vormen.

Eindelijk als hoogste trap de godsdienst des Geestes.

Het ethisch pantheisme zal, naar mijn overtuiging, de godsdienst der toekomst zijn. God, afgedaald van zijn hemeltroon, woont niet enkel in den Christus, niet alleen in enkele bevoorrechten en uitnemenden, maar maakt woning in ieder menschenhart. De immanente, de in de wereld wonende God openbaart zich in steeds hooger mate, hoe hooger wij opklimmen op de ladder der levende wezens. Als onbewuste levensdrang in de wereld der delfstoffen en planten; als halfbewust instinct in de dierenwereld; als zelfbewuste geest in den redelijken en zedelijken mensch. God sluimert in de plant, ontwaakt in het dier, komt tot volle bewustheid in den mensch. Overal in de natuur en in de geesteswereld vinden wij bezield, oneindig leven. Geen doode stofklomp is de wereld, geen zielloos werktuig, maar een bezield lichaam. In de plaats van het doode en doodende materialisme, dat heeft uitgediend, stelt de nieuwere wijsbegeerte de leer der albezieling. En van die albezieling wordt de mensch zich bewust, als hij in zich zelf iets vindt van het hoogste goddelijk leven.

> „Wie God daar ginds wil zien, kome in zich zelf Hem tegen,
> Slechts als Hij in u is, vindt gij Hem allerwegen,"

zoo zong de Duitsche dichter Rückert. Doch die goddelijke geest openbaart zich voor ons vooral op bijzondere hoogtepunten van 't leven der natuur en der menschheid; dan is 't alsof de geest van God wordt uitgestort, alsof hij komt van boven; inderdaad is hij altijd en overal aanwezig, niet ver van een ieder onzer. In hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij en uit het diepst der menschenziel welt hij op. Laat ons de gangen van den goddelijken geest eerbiedig nagaan in de natuur en in de menschenwereld; laat ons hem trachten te vinden in ons eigen hart.

Is 't ons te doen om een diepen indruk van de werking des goddelijken geestes, van den goddelijken levensadem, die over alles gaat, dan verplaatsen we ons allereerst naar een schoonen, blijden lentedag. Wel is de herfst uit een schilderachtig oogpunt wellicht de mooiste tijd van 't jaar. Te meer waardeeren wij dien als we zelf de herfst van 't leven ingetreden zijn, den tijd der vruchten, der rijpheid, der rustige kracht. Toch behoudt ook een lentedag zijn eigenaardige bekoring. Dan gaat de eerste frissche

levensadem over de natuur; dan wordt de ijskorst verbroken, die de stroomen omkneld hield. Dan springen de jonge blaadjes uit hun windselen los. Dan wordt de weide met een helder groen waas overtogen. Dan zingen de vogels hun eerste minneliederen. De levensdrang, lang teruggedreven en ingehouden, lang verborgen in den schoot der aarde, dringt naar buiten en breekt zich baan. 't Is als in het oude scheppingsverhaal: over de woeste en ledige aarde zweeft de geest, de adem Gods. Eigenaardig toch werd in de oorspronkelijke bijbeltaal geest en wind en adem met éénzelfde woord uitgedrukt. De levensvochten beginnen weer te stroomen, de levenskiemen zich te ontwikkelen, de levensgeest te ontwaken. „Gij, o God," zoo zong de oude psalmdichter, „vernieuwt het gelaat des aardrijks."

De godsdienstige mensch toch, de dichterlijke natuur, ziet dit alles aan met een heel ander oog dan de man van de natuurwetenschap. Deze blijft staan bij al de onderdeelen van den natuursamenhang; hij scheidt, bij zijn chemisch onderzoek, de vochten in hun verschillende bestanddeelen. Hij legt als plantkundige de vezels en draden der planten bloot. Hij ontleedt het menschelijk lichaam, gelijk Rembrandt dit schildert in zijn anatomische les, zoodat al de spieren en zenuwen zich afzonderlijk vertoonen. Hij verklaart ons den omloop van het bloed, de werking van het hart, den samenhang van de zenuwen met de hersenen en het ruggemerg en hij doet daarmee een onmisbaar en kostelijk werk. Wat al grootsche ontdekkingen deed de natuurwetenschap op haar onmetelijk gebied in de eeuw, die achter ons ligt! Hoe plukken wij alle vaak onbewust en onnadenkend, in de zorg voor ons gezond en de genezing van ons ziek lichaam, in de inrichting onzer woningen, in onze reizen her- en derwaarts, daarvan de gezegende vruchten.

Doch nu komt de godsdienstige mensch en hij zegt: de natuur, die gij natuuronderzoekers uit elkander haalt, die gij ontbindt in uw laboratorium, die gij ontleedt in uw snijkamer of waarneemt in uw sterrewacht, is nochtans één ondeelbaar geheel. Eén ontwikkelingsdrang is 't, die het al beheerscht; één gedachte, die 't al bezielt: het oneindig leven, de goddelijke geest. Ook voor ons blijft waar wat de Israëlitische psalmdichter zong: „door het woord van Jahwe zijn de hemelen gemaakt en door den adem zijns monds al hun heir."

Doch inzonderheid in de menschenwereld speuren wij de werking van dien geest. Wat is schooner om waar te nemen dan het waken van het geestelijk leven in een menschenziel! In een klein kind, dat allengs leert voelen, opmerken, waardeeren, genieten. Dat eerste wenden van de oogjes naar 't licht, die eerste verrukking over dingen van schitterende kleur, die eerste blijd-

schap bij de herkenning van moeder of vader. Straks die eerste waarom's en waartoe's; dat eerste aankloppen aan de geheimzinnige poorten van de buitenwereld; later nog 't eerste ontwaken van 't geweten, het eerste gevoel van schaamte en berouw, de eerste bede om vergiffenis, 't is al te gader de geest van God zwevend over de bajert van het wordend en gistend zieleleven.

Nog zichtbaarder wordt ons de goddelijke geest, als hij werkt in de edelsten van ons geslacht. Reeds de Israëlieten schreven kunstvaardigheid en talent toe aan de werking van den geest van Jahwe. Bezaleël en Aholiab, de bouwers van den tabernakel, waren immers door dien geest bezield geweest. Een vrucht van dien geest is de inspiratie, die over den kunstenaar vaardig wordt. Langen tijd dwaalt hij droomend, suffend, mijmerend rond en zoekt het nu hier dan daar. Dan komt de bezieling van den goddelijken geest. De dichter spreekt van de Muze, die hem haar zangen in 't oor fluistert. De toonkunstenaar, van de hemelsche melodiën, die hem in de ooren ruischen. Eens, zoo verhaalt men, zat Joseph Haydn, bij een openbare uitvoering van zijn oratorium de Schepping, als toehoorder onder de menigte. Naar de bijbelsche voorstelling wordt heel de schepping in dat toonwerk beschreven. Eerst bevindt men zich op den ruwen, ongevormden aardklomp, maar in dien chaos komt aanvankelijk orde, als men den geest van God over de wateren hoort ruischen. Daar weerklinkt het goddelijk machtwoord: „Daar zij licht!" en zoo roerend schoon wordt in de taal der tonen het dagen van dat licht weergegeven, dat de ontwerper zelf, bij 't hooren, zijn tranen niet bedwingen kon en, terwijl de zaal weergalmde van daverende toejuichingen, met bewogen stem, naar den hemel wijzend, uitriep: „neen, niet van mij, van daar komt alles!" Een vrucht van goddelijke ingeving zag een wijsgeer als Socrates in de gedachten en spreuken, die hij vragenderwijs als schitterende lichtvonken uitstrooide om zich heen en 't was hem, alsof zijn daemonium, een innerlijke Godsstem, hem die gedachten in 't oor fluisterde.

Tolken van dien geest zijn de profeten uit alle tijden en volken, inzonderheid onder Israël. Denkt aan het visioen, waarin Jesaja schildert zijn roeping tot profeet. In den voorhof van den tempel ziet hij Jahwe als een Oostersch vorst neergezeten op zijn troon, terwijl een lijfwacht van serafs hem omringt en de zoomen van zijn vorstelijk gewaad de ruimte vervullen. Sidderend van vrees en schaamte staat de jonge ziener van verre. „Wee mij, ik ben verloren!" zoo roept hij uit, „want ik ben een mensch met onreine lippen en die te midden van een volk met onreine lippen woon, ik heb met eigen oog den koning, Jahwe der heirscharen, gezien!" Doch zie, daar nadert een van de serafs, hij neemt met een tang een gloeiende kool van het altaar dat staat voor Jahwe's

troon; hij roert daarmee de lippen van den profeet aan en zegt: „nu deze uwe lippen heeft aangeroerd, wijkt uw schuld en wordt uw zonde verzoend." En als de Heer nu vraagt: „wien zal ik zenden en wie zal voor ons gaan," antwoordt hij vrijmoedig en krachtig: „Hier ben ik, zend mij!"

Zoo was 't den profeten, alsof de vrome opwelling van hun eigen gemoed hun als een godswoord uit den hemel tegenklonk, alsof Jahwe tot hen sprak uit den hooge met hoorbare stem.

Zoo begint elk, die tot hooger leven ontwaakt, den goddelijken geest te speuren in zijn eigen ziel. Aanvankelijk overheerscht het zinnelijk leven het louter dierlijk bestaan. Maar het geweten ontwaakt, het hart begint te kloppen voor het hoogste goed, het oog gaat open voor de wereld des geestes, de wedergeboorte geschiedt. Zoo komen er tijden in ons leven van hooge opgewektheid en van blijden geestesdrang. Zijn we schrijvers of dichters, dan belichaamt zich de geestesopenbaring in gedachten of gedichten; zijn wij practische menschen, dan zet zij zich om in daden van toewijding en hervorming; zijn wij stillen in den lande, dan komt in de stilte God tot ons.

Deze godsdienst is de meest intieme en de meest persoonlijke. Zoolang wij alleen God den Vader kennen, staat de godheid boven ons, zien wij tot haar op, buigen wij ons voor haar neer. Zoolang wij alleen God den zoon kennen, zien wij God in zijn uitnemendste vertegenwoordigers, zijn grootste zonen, den Christus bovenal, maar staat Hij toch nog altijd buiten ons. Doch als wij God den Geest gevonden hebben, dan woont Hij in ons zelf, dan zeggen wij: er is een God in ons, wij zelf dragen het heilige in ons om. Dan doordringt de goddelijke geest het hart, zoodat het schoone lied van Nicolaas Beets zich bewaarheidt:

> Er is een heiligdom van 't hart,
> Ontziet het, stervelingen!
> Daar woont geweten en gevoel,
> Bewustheid van een hooger doel
> En drang naar beter dingen!

Dan brandt in 't binnenst heiligdom de heilige vlam in alle stilte op het altaar en gaan daar de onzichtbare offers van gebeden, zuchten, tranen, opwaarts.

Dat is het heilige der heiligen, waar niemand anders dan wij zelf mogen binnentreden; dat is het kleine hofke waarvan de dichter zong, dat wij niemand laten zien en waar het heele jaar in koesterenden zonneschijn bloemen bloeien [1].

---

1) Ik heb 'n klein hufke hier binnen,
Da laot ik aan niemand zien.
Deur 't heele jaar bluuien daar bluumkes
In koest'rende zonneschien.
B. van Meurs.

Hij bevredigt ons denken, want de God binnen in ons is niet langer een wonderbare en bovennatuurlijke God; in den gang der ontwikkeling zien wij zijn spoor, in de natuur zijn werkplaats, in de historie zijn gericht, in ons eigen hart zijn tempel. Hij is het beste, het hoogste van ons zelf; de kern van ons wezen, de ziel van onze ziel. Nu verstaan wij Erigena's woord: „zoo hebben wij schepper en schepsel niet als twee gescheiden wezens te beschouwen, maar als één en het zelfde." Nu de uitspraak van den vromen Eckart: „toen ik de poorten mijner vijf zinnen gesloten had en ik God met geheel mijn hart zocht, vond ik Hem in mijne ziel."

Deze geest laat plaats voor, ja hij openbaart zich in een oneindige verscheidenheid van gaven en krachten, van planten en bloemen in de natuur, van kleuren en tonen in de kunst, van de meest uiteenloopende karakters en gemoederen in de menschenwereld. Deze goddelijke geest nivelleert niet, maakt niet met den grond gelijk, maar heft op en ontwikkelt de persoonlijkheid. Alle stelsels, waarin men waant de waarheid voor altijd neergelegd te zien, alle toovermiddelen tot genezing der kwalen van mensch of maatschappij, noem ze orthodoxisme of modernisme, socialisme of anarchisme, of welk ander -isme ook, belemmeren en snijden af des geestes werking. Waar de geest des Heeren is, daar is vrijheid; vrijheid van persoonlijke overtuiging, van zelfstandige ontwikkeling, van aanhoudende vervorming en vernieuwing. Als gij het water opsluit in een enge kom wordt het een drassige poel. Alleen de bruisende stroom blijft frisch, gezond en krachtig. En tegelijkertijd brengt en bindt hij de geesten saam. Want ook in het gemeenschapsleven, ook in 't godsdienstig samenzijn openbaart zich de immanente God. 't Is of wij sterker en dieper voelen wat sluimerend en onuitgesproken in ons leeft, als het door anderen mee gevoeld wordt en gezegd in het levend woord en uitgezongen in het lied en uitgesproken in de eenvoudige bede en belichaamd in symbool en beeld.

„Het godsdienstig geloof" zegt Martineau, „is het meest mededeelzame en levenwekkende van alle dingen. Waar men 't als een bijzonder eigendom voor zich wil behouden, slinkt het weg, verliest het zijn voedende kracht; niemand kan geheel alleen en op zichzelf, hetzij innig geloovig, hetzij door en door ongeloovig zijn. Niet één of hij behoeft anderer instemming; hij luistert naar hetgeen zij zeggen omtrent deze groote dingen, bespiedt hun gelaat, is verlangend hunne gedachten te kennen, wacht op de uiting daarvan en eerst waar hij weerklank ontmoet op zijn innigst gevoelen, durft hij er als rechtmatig op afgaan." Zoo komt aan den dag de hoogste en innigste verwantschap der wereld, de geestverwantschap. Zoo is, ook waar

twee of drie in één geest samenzijn, de Oneindige in 't midden van hen.

Zoo paren zich eindelijk onder den invloed des geestes de schijnbaar tegenstrijdige machten van vrijheid en gebondenheid. Vrijheid van zinnelijken lust, omdat de geest den hartstocht in ons onderwerpt en zich dienstbaar maakt. Vrijheid van wettelijk gezag, omdat de innerlijke geestesdrang de uiterlijke wet overbodig maakt; vrijheid van de letter die doodt, omdat de levendmakende geest haar heeft opgeslorpt en in zich opgenomen. Doch die vrijheid is tegelijk innerlijke gebondenheid aan den eisch onzer natuur, aan de wet van ons wezen, aan de Godsstem in 't gemoed.

Zeker, ook van dit hooge standpunt daalt men nog menigmalen af tot de lagere sporten van de ladder. In tijden van geestelijke kleinheid en zwakheid — wie kent ze niet in grooten getale? — vertoont zich de behoefte om tot den Vader op te zien en aan den Zoon zich vast te houden. Doch de hoogste oogenblikken in ons leven zijn die, waarop de innerlijke God zoo krachtig spreekt, zoo onmiddellijk zich openbaart, dat wij geen uiterlijken steun behoeven. Dat zij zich vermenigvuldigen in ons leven, die tijden, waarin wij al het onze met ons dragen en, innerlijk door den goddelijken geest geleid, ons vrij en rijk en krachtig voelen!

EEN NIEUW BESCHILDERD VENSTER [1]).

I. Spinoza.

Dit is het eeuwige leven, u te kennen den eenigen waren God. Joh. 17 : 3.

Gij zult den Heer uwen God liefhebben met geheel uw hart en met geheel uwe ziel en met geheel uwe kracht en met geheel uw verstand. Luc. 10 : 27.

Daar de ondervinding mij heeft leeren inzien, dat de gewone omstandigheden van het dagelijksch leven ijdele en nietige dingen zijn, heb ik eindelijk het besluit genomen te onderzoeken of er een waarachtig goed bestaat, dat op zichzelf geheel de ziel vervullen kan, nadat zij al het andere heeft ter zijde gesteld, een goed i. e. w. dat aan de ziel, als zij 't vindt en zich eigen maakt, het eeuwige en hoogste geluk verzekert. Spinoza.

Brengt met mij eerbiedig een offer aan de schim van den heiligen, verstooten Spinoza. Schleiermacher.

Twee groote denkers van den nieuweren tijd vragen onze aandacht op het nieuwe beschilderde venster, dat ons wederom door de goede zorgen van ons versieringscomité wordt aangeboden. Zoo zien wij met vreugde aangroeien de beeldengalerij, die op aantrekkelijke wijze uitdrukt een van onze lievelingsdenkbeelden, dat God zich heeft geopenbaard in de groote mannen en vrouwen van allerlei eeuwen, dat het goddelijke tot ons komt in helden en profeten van den ouderen en nieuweren tijd. Merkwaardige samentreffing! Terwijl onze Roomsch-Catholieke broeders vieren het 25-jarig jubilee van Paus Leo XIII en de vlag met den gelen wimpel van de torens der R. Cath. kerken wappert, terwijl de godsdienstlooze vrijdenkers den geboortedag van Multatuli herdenken, roepen wij voor ons op de beeltenissen van Spinoza en Kant. Wat hebben, zoo zou een onnadenkende kunnen vragen, die wijsgeeren te maken met een godsdienstige vereeniging? Behooren zij niet veeleer thuis in een school van hooger onderwijs? Ik antwoord: naar mijn opvatting zijn zij

juist hier volkomen op hun plaats. Immers deze beide wijsgeeren waren Godzoekers. Zij zochten, elk op zijne wijs, te midden van al de ijdelheden en verstrooiïngen der wereld, het hoogste goed, te midden van de wisselende verschijnselen, die als een draaikolk dwarrelen om ons heen, den diepsten, blijvenden grond van alle dingen, en zij deden dat met volhardenden ijver, met volkomen belangeloosheid, met religieus verlangen.

Terwijl heel de wereld rondom hen in rep en roer was, zoowel in de 17de als in de 18de eeuw, trokken zij zich terug in hun stille studeercel en leidden daar een verborgen denkersleven. Beider leven vloeide, met uitzondering van een korten tijd van hevige spanning in Spinoza's bestaan, als een kalme klare beek daarheen en van beider uitwendigen levensloop valt weinig te verhalen. En toch hebben beiden in de wereld van het denken een ontzaglijken ommekeer, een geweldige revolutie teweeggebracht. Beiden waren diep-godsdienstige naturen en toch zijn beiden Godloochenaars gescholden en wegens hun bedenkelijke ketterijen veroordeeld en vervloekt. Beiden leven voort in onze dagen en beheerschen, elk op zijn wijs, het leven en denken van onzen tijd. Beiden loopen hemelsbreed uiteen: de een toch stelt op den voorgrond de eenheid aller dingen, de eeuwige substantie, en meent tot haar te kunnen opklimmen langs de ladder van wiskundige bewijsvoering en stelselmatig betoog; de ander acht het Godsbestaan onbewijsbaar langs verstandelijken weg en grondt het op de wet van 's menschen innerlijk wezen, van zijn zedelijke natuur. Maar juist daardoor vullen zij elkander aan. De een ziet deze, de ander gene zijde der waarheid en samen vormen zij een schoon geheel.

Thans richt zich ons oog op Spinoza, den oudste der beiden, de volgende maal zij 't op Immanuel Kant gevestigd. Wat ziet hij er bleek en lijdend uit, de diepe denker, die hier naar een portret in de bibliotheek te Wolfenbuttel is afgebeeld! Even eenvoudig en ingetogen als zijn leven was, is ook zijn voorkomen; door geenerlei uiterlijken tooi trekt het de aandacht tot zich. Toch speurt wie scherper ziet de sporen van diep nadenken, van droef lijden, maar ook van onuitsprekelijken vrede op dit fijn gelaat. Immers niet alleen de Christus, maar allen, die langs hun eigen weg God en de hoogere wereld zochten, moesten vele dingen lijden en alzoo in heerlijkheid ingaan, maar voelden zich ook in 't heetst van den strijd gesterkt en getroost, omdat de Eeuwige met hen was. Spinoza is voor elk, die zich in ons midden t'huis voelt geen vreemdeling. Meermalen hebben wij hem voor ons opgeroepen. Laat ons nog eens zijn beeld te midden van zijn tijd in breede trekken schetsen. Laat ons hooren wat de groote balling uit de synagoge ons te zeggen heeft.

Op zekeren dag van 't jaar 1593 zien wij een dicht bezet en zwaar beladen schip binnenloopen in de haven van Emden in Oost-Friesland. De mannen en vrouwen, die 't verlaten, trekken onze aandacht door hun donkere gelaatskleur, hun zwarte oogen, hun scherpen haviksneus, maar vooral door de sporen van lijden en ontbering op hun gelaat. 't Zijn voor 't meerendeel Joden, die de barbaarsche vervolging in Spanje en Portugal ontvlucht zijn en, terwijl zij overal elders vergeefs een schuilplaats zochten, zich wenschen neer te zetten in het kleine maar vrije Nederland. Weldra treffen wij een groot aantal hunner aan in ons goede Amsterdam, in die dagen de Eleutheropolis, de vrijstad voor allen, die om hun vrije denkbeelden of hun afwijkenden godsdienst elders smaadheid leden. Zij zetten zich in een bepaalde stadswijk neder, vormen daar de ons nog welbekende Jodenbuurt en stichten er reeds vijf jaren later hun eerste synagoge. Onder hen de familie d'Espinoza, uit wier midden den 24sten November 1632 wordt geboren een zwak en tenger knaapje, dat bij zijn besnijdenis den naam Baruch, gezegende, ontvangt. Het jongske moest reeds vroeg zijn eigen moeder missen en wordt al in zijn prille jeugd gezonden naar de Talmud-Thoraschool, waar hij een tweede t'huis vindt. Daar wordt hij ingewijd in de geheimen der Hebreeuwsche taal. Daar zien we hem luisteren met ingehouden adem en gloeiende wangen naar de mooie verhalen, de wijze spreuken, de godsdienstige liederen van het Oude Testament, die hij al ras grootendeels van buiten kent; daar onthullen zich voor hem de geheimenissen van den Talmud, dat bonte mengelmoes van dichterlijke fabelen en parabelen en dorre Rabbinistische spitsvondigheden, en van de Kabbala de Joodsche geheimleer, waarin Joodsche wetsverklaring en Nieuw-Platonische wijsbegeerte op wonderbare wijs zijn dooreengemengd. Is hij aanvankelijk een volgzaam leerling der Rabbijnen, alras ontwaakt zijn eigen nadenken, begint de twijfel 't hoofd op te steken en doet de critiek haar rechten gelden. Gelijk de twaalfjarige Jezus in den tempel tot de wet- en schriftgeleerden vragen richtte, die hen in verbazing brachten over zijn verstand, zoo maakt de vijftienjarige Spinoza in de synagoge tegenwerpingen, waarop zelfs de geleerdsten onder zijne leeraren nauwelijks antwoord weten te geven. Hij ontgroeit allengs aan de synagoge. Hij wordt oververzadigd van haar vormelijken eeredienst. Hij ergert zich aan de menschvormige voorstellingen van Jahwe in het Oude Testament. Een God, die uit den hemel op aarde neerdaalt om te zien wat de menschenkinderen er uitrichten, die de geur ruikt der offeranden, hem aangeboden, die de spijs eet in Abrahams tent, hem voorgezet, die vertoornd is en jaloersch, die berouw heeft, dat hij den mensch heeft

gemaakt, zulk een God kon op den langen duur Spinoza's God niet zijn.

Zijn twijfel wordt gevoed en zijn lust tot onderzoek aangewakkerd door den invloed van Dr. van den Ende, die hem in 't Latijn en in de wiskunde onderwijst. Hij leert in ruimer kring om zich heen te zien; zijn geestelijke longen zetten zich uit in de zuurstof van het vrije denken en hooger idealen zweven hem voor den geest. Zou er in die moeilijke dagen een lichtstraal in zijn ziel gevallen zijn door de liefde, die hij opvatte voor de bevallige dochter van zijn leermeester? 't Is mogelijk, doch in elk geval leidde zij niet tot een blijvende verbintenis; de eenzame denker moest ook in dit opzicht alleen zijn weg gaan.

Ten laatste wordt hij gedaagd voor de wijzen der synagoge, zij brengen hem het vreeselijke van zijn wetsverachting onder 't oog; zij spreken de kleine ban over hem uit en dreigen hem met volkomen afsnijding van de synagoge. Alles te vergeefs. Vergeefsch is de aanbieding hem gedaan van een jaargeld van duizend gulden, als hij wederom geregeld de synagoge wil bezoeken; Spinoza antwoordt, dat 't hem niet om geld, maar om waarheid te doen is. Vergeefsch een aanslag op zijn leven, als hij, op zekeren avond in 't duister naar huis gaande, wordt aangevallen door een sluipmoordenaar, die hem met een dolk wil wonden. Spinoza ontglipt den aanslag te goeder ure en komt vrij met een scheur in zijn mantel. Toch trekt hij zich, om levensgevaar te ontgaan, naar Ouderkerk terug en in zijn afwezigheid wordt door den Joodschen kerkeraad de groote ban hem naar 't hoofd geslingerd.

„Vervloekt" zoo klonk het daar „zij hij bij dag en vervloekt bij nacht; vervloekt in zijn liggen en vervloekt in zijn opstaan; vervloekt in zijn ingaan en vervloekt in zijn uitgaan; nimmer moge de Heer hem vergeven en voortaan de woede des Heeren en zijn ijver op dezen mensch branden en hem opleggen alle vloeken geschreven in het boek dezer wet, en de Heer zal zijn naam verdelgen onder den hemel, en de Heer zal hem uitstooten ten verderve uit alle stammen Israëls met al de verwenschingen van het firmament, geschreven in het boek dezer wet; en gij, verkleefden aan den Heer uwen God, weest heden allen tot uw behoud gewaarschuwd, dat hem niemand mondeling, niemand bij geschrifte iets zegge, niemand hem eenige gunst verleene, niemand onder één dak met hem verblijve, op vier ellen afstands hem genake, niemand eenig geschrift leze door hem gemaakt of geschreven!"

Met dien vloek beladen, maar geenszins daaronder gebogen, vervolgt de vrome peinzer zijn weg; eenzaam, maar toch niet alleen noch verlaten. Zich zelven noemt hij, zijn Hebreeuwschen

naam in 't Latijn vertalend, Benedictus, den gezegende. Onder Doopsgezinden en Remonstranten, vooral onder de Collegianten vindt hij, hoewel zich bij geen hunner kringen aansluitende, sympathie en steun. Doch liefst vertoeft hij in zijn eenzaam verblijf. Door het slijpen van glazen en lenzen voorziet hij, hoe pover ook, in zijn onderhoud. En met die glazen slijpt en rondt hij zijn denkbeelden af en onder 't verrichten van zijn handwerk gunt hij aan zijn gedachten de vrije, hooge vlucht. In zijn theologisch-politisch tractaat beantwoordt hij den banvloek, hem naar het hoofd geslingerd. Daar legt hij mee de grondslag voor de nieuwere bijbelcritiek en levert hij een warm pleidooi voor de vrijheid van den Joodschen en van iederen anderen godsdienst in den staat. Is hier nog een zekere bitterheid in zijn toon te bespeuren, allengs daalt er meer kalmte en vrede neer in zijn ziel. Zijn rustige woonplaats werkt daartoe mee. Het vreedzame Ouderkerk verwisselt hij met het nog landelijker Rijnsburg. Daar vinden wij hem in de kleine boerenwoning, thans door het Spinoza-comité aangekocht, waarheen 't een lust is een bedevaart te ondernemen. Uit de eenvoudige woonkamer ziet men door de in lood gevatte ruitjes op het rustige landschap. Hier een antieke tafel, een inktkoker met veeren pennen, een eenvoudige boekenkast, waarin Spinoza's boekenschat is bijeengebracht, een zeventiende-eeuwsche schouw en een paar portretten van hem aan den wand. Daarnaast zijn werkplaats, waar hij zijn rustig handwerk verrichtte. Hier spon dan de wijsgeer, door de synagoge uitgeworpen en van allerlei zijden gevloekt, zijn hooge gedachten uit, gelijk de spin, die hij zoo gaarne waarnam in oogenblikken van ontspanning, zijn web ontspint aan eigen lijf. Hier zocht hij naar dat waarachtig goed, dat op zich zelf geheel de ziel vervullen kan. Hier betoonde hij den zedelijken moed zijner overtuiging, oproeiend tegen de geestesstroomingen zijner dagen.

Dat rustig denkersleven zet hij voort eerst te Voorburg, daarna te 's Hage, waar hij op de Paviljoensgracht zijn laatste levensjaren slijt. Daar ontwerpt en schrijft hij zijn hoofdwerk, de Ethica, eerst na zijn dood verschenen, waarin hij zijn diepste gedachten heeft neerlegd. 't Was op staatkundig en kerkelijk gebied een felbewogen tijd. Lodewijk XIV, de machtige zonnekoning, bezette en beroerde ons land met zijne troepen. Nog dreunde de lucht van de heftige geschillen tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten. Daar vallen de gebroeders de Witt als slachtoffers der woede van 't gepeupel. Door die gruweldaad wordt zelfs Spinoza een wijle in zijn rust gestoord. Hij stelt een stuk op, waarin de bedrijvers van den dubbelen moord als „ellendige barbaren" worden gebrandmerkt. En de

felle haat, waarmee zijn tegenstanders tegen hem vervuld zijn, blijkt bijv. uit de wijs, waarop zijn Theologisch-politisch tractaat, voorkomende in den catalogus der bibliotheek door Jan de Witt nagelaten, wordt gekenmerkt als een geschrift „door een afvalligen Jood te zamen met den Duyvel in de hel gesmeed en met kennis van Mr. Jan en zijn Complicen uitgegeven." Doch op den hoogen bergtop van het reine denken bereikt die haat hem niet. Als hij nu en dan van daar afdaalt, dan is 't om met zijn huisgenooten, vrome kleine luijden te spreken over het klein gedoe van hunne dagelijksche bezigheden. Vriendelijk en gemeenzaam wekt hij hun kinderen tot gehoorzaamheid en plichtsbetrachting op. En als de huisvrouw hem vraagt, wat hij denkt van de Luthersche kerk, die zij getrouw bezoekt, luidt zijn antwoord: „uw godsdienst is goed, gij behoeft geen anderen te zoeken om zalig te worden, als gij u maar oefent in stil en godzalig te leven." — Even stil als hij geleefd had, ging hij heen; op zekeren Zondag-namiddag alleen op zijn kamer blies de teringlijder op 44-jarigen leeftijd den laatsten adem uit.

Ziedaar Spinoza's leven en persoonlijkheid. Wat heeft nu deze eenvoudige en diepzinnige man, deze wijsgeer-kluizenaar te zeggen tot onzen woeligen tijd? Waarom geven wij aan zijn beeltenis eene eereplaats in ons gebouw? Is 't, omdat wij u allen tot volbloed, Spinozisten willen maken? 't Zou de ongerijmdheid zelve zijn. Om Spinoza's stelsel onverdeeld aan te hangen zou men 't allereerst grondig moeten kennen en begrijpen en misschien is er niemand onder ons, die zijn hoofdwerk niet alleen geheel gelezen, maar ook volkomen in zich opgenomen heeft. Inderdaad er zijn weinig boeken, die bij de eerste kennismaking zoozeer teleurstellen als de Ethica, een wiskunstig betoog, althans in zijn drie eerste deelen, voor het bestaan van God. Een reeks van axioma's, proposities, definities, corrolloria doet den eenvoudigen lezer de haren te berge rijzen. Zijn God, de eeuwige substantie, met de beide attributen van uitgebreidheid en denken, heeft voor den eenvoudigen vrome niet de minste aantrekkelijkheid. En toch, wie dieper doordringt in dit schijnbaar koude stelsel, vindt er een diepte van gevoel, een stillen zielevrede, een heldere blijdschap, die wèldadig aandoen. Trouwens de kracht van het Spinozisme ligt niet in zijn systeem als zoodanig, maar in zijn methode en geestesrichting. 't Moge waar zijn, gelijk onlangs door een begaafden Spinoza-kenner [1]) met klem van redenen betoogd

1) Dr. J. D. Bierens de Haan. Levensleer naar de begrippen van Spinoza, een hoogst belangrijk boek vol fijne opmerkingen over Spinoza's persoonlijkheid en levensbeschouwing. Toch komt het mij voor, dat het theologisch standpunt van den schrijver hem er onwillekeurig toe leidt Spinoza's pantheisme te miskennen en zijn levensleer christelijk te kleuren en uit te werken.

is, dat er een zekere strijd bestaat tusschen Spinoza's wereldleer en levensleer, dat veel meer dan zijn mathematisch pantheisme zijn levensleer blijvende waarde heeft, toch heeft zoowel zijn Godsleer als zijn levensbeschouwing ons wat te zeggen.

Zijn Godsleer, want Spinoza beweegt zich in de richting van het monisme, de leer van de eenheid aller dingen, die door den godsdienst en de wetenschap van onzen tijd hoe langer zoo meer bevestigd wordt. Hij keert zich af van den God, die daar troont hoog in de hemelen, ver verwijderd van zijn menschenkinderen. Hij kent geen anderen God dan die in de wereld woont, ja volgens hem de wereld zelve is, de eeuwige substantie, de oneindige wereldziel, de God, in wien wij leven, ons bewegen en zijn. Buiten dien God bestaat niets en zonder Hem kan niets begrepen worden. Liefde tot Hem is liefde tot de hoogste waarheid, de eeuwige schoonheid, de oneindige goedheid. Hij zoekt God met zijn verstand, omdat zijn hart aan Hem behoefte voelt. En deze redelijke liefde tot God werpt over heel zijn bestaan een warmen gloed van stout idealisme, van belangelooze toewijding, van stillen zielevrede en van hooge blijdschap.

Van stout idealisme allereerst. In heel de wereld heerscht een goddelijke noodzakelijkheid; alles is opgenomen in het groot verband aller dingen; alles moet zijn; alles is goed zooals het is. 't Is Spinoza om de werkelijkheid te doen; maar de waarachtige werkelijkheid is niet de stoffelijke en zinnelijke, niet de wereld, die wij met de oogen zien en met de handen tasten; zij is de volmaaktheid. Volmaaktheid is werkelijkheid, ziedaar een der stoutste paradoxale stellingen, die ooit zijn uitgesproken. „De zedelijke volmaking is niet een bovenmenschelijk ideaal, maar het eigen wezen in den mensch verwerkelijkt. In de volmaking wordt zijn wezenlijke natuur openbaar. De zedelijkheid is dus niet werkelijkheid maar maakt haar openbaar, vertegenwoordigt hetgeen is, vertegenwoordigt de werkelijkheid die in ons is" [1]).

Zoo is Spinoza realist niet in den zin van hen, die op den voorgrond stellen de platte, ruwe werkelijkheid en ons bij voorkeur onthalen op de walgelijkste tooneelen van ontaarding en verdierlijking, maar in den geest van hen, die in het ideaal de hoogste werkelijkheid zien.

Zoo wordt dan voor hem onwezenlijk al het kwaad en de zonde der wereld. 't Is immers niet anders dan afwezigheid van het goede, gelijk duisternis niet anders is dan afwezigheid van licht. Wie zondigt, heeft zijn ware hoogte zelf nog niet gevonden, laat zich beheerschen door de hartstochten van toorn of angst, van wellust of hebzucht en verkeert dus in passieven toestand. Zoo

1) Bierens de Haan, pag. 82.

zegt immers ook de Jezus van het Johannes-evangelie: wie de zonde doet is een slaaf der zonde. Zoo wordt in de Paulinische brieven de zonde vergeleken bij den slaap of bij den dood, de afwezigheid van bewust of krachtig leven.

Die ideale beschouwing van het leven leidt Spinoza tot een zekere minachting van de uiterlijke levensomstandigheden, die, als maar het hoogste wordt nagestreefd en in de verte benaderd, betrekkelijk onverschillig zijn. In de liefde tot God mag geen zweem van zelfzucht, in den waren godsdienst geen spoor van loondienst zijn. Dat is de zin van het paradoxale woord; „Wie God lief heeft, verlangt niet dat God hem weder liefhebbe". Wat beteekent uiterlijk geluk of ongeluk, in vergelijking met het hoogste levensdoel! En niet enkel in groote woorden heeft Spinoza deze overtuiging uitgesproken, in daden heeft hij haar omgezet. Men zou hem den Franciscus der wijsbegeerte kunnen noemen. Gelijk toch Frans van Assisi afstand deed van de vaderlijke erfenis en zich den vloek zijns vaders getroostte, toen hij zich de armoede tot bruid gekozen had, zoo zien we Spinoza van het vaderlijk erfgoed niet anders begeeren dan het bed, waarop hij steeds geslapen heeft en eindelijk gestorven is. Een hoogleeraarschap in de wijsbegeerte te Heidelberg hem aangeboden, wijst hij af, omdat hij daar niets zou mogen leeren wat in strijd was met den godsdienst des lands; allerlei geschenken in geld weigert hij te aanvaarden, daar hij geen geld maar waarheid zoekt. Zoo bereikt hij een vrede der ziel, zoo ongestoord, zoo hoog verheven, dat hij ons doet denken aan een berglucht, zoo hoog en zoo ijl dat gewone menschenlongen die haast niet kunnen inademen; van de duizelingwekkende hoogte van zijn idealisme ontkent hij het recht van bestaan van vreugde en smart, van bewondering en verontwaardiging, van hoop en vrees, van berouw en schaamte, i. é. w. van al de wisselende aandoeningen, die ons de ziel bestormen. Zoo staat hij te ver boven en buiten de ons omringende wereld met al haar ellende en strijd. Wij zitten er midden in. Wij verkeeren geheel onder haren indruk. Wij hebben den mond vol van werkstakingen en maatschappelijke nooden, van oorlogsgruwelen en barbaarschheden. Ons kookt het bloed van verontwaardiging bij het zien van zooveel onrecht en geweld, ons rijst een traan in 't oog bij 't gevoel van eigen dwaasheid en verkeerdheid.

Ziehier de zwakke zijde van Spinoza's levensbeschouwing. In elk die minder hoog staat ontaardt zij maar al te licht in een ziekelijk quietisme, in een lijdelijk berusten in al de ongerechtigheden dezer wereld, in al de zonden van ons eigen hart. Wie zich nog onrein en zwak gevoelt, wie heeft te strijden tegen allerlei hartstochten, voor hem zijn berouw en schaamte de onmisbare

prikkels tot levensvernieuwing; wie midden in den strijd verkeert, heeft dien mede te voeren en is verplicht de handen uit te strekken tot leniging van allerlei nood en bekamping van allerlei kwaad.

Toch, als wij in 's levens diepe dalen rondtasten in dikke duisternis, behoeven wij in dubbele mate de krachtige leidslieden die ons bergopwaarts voeren. Mannen als Jesaja en Christus, als Dante en Spinoza hebben den top van den berg bereikt. Zij ademen in de hoogste reinste atmosfeer. Zij zien van die hoogte de eeuwige harmonie aller dingen en beschrijven ons in bezielde taal de heerlijke vergezichten, die zich openen voor hun blik. En nu mogen wij, die zooveel lager staan, niet zeggen: neen, zoo is 't niet. Wij mogen enkel zeggen: wij kunnen nog niet zien, dat het zoo is. We zijn niet ver genoeg gevorderd, niet hoog genoeg gestegen om die reine zuurstof in te ademen. Wij leven nog midden in den strijd en tasten in de dichte nevelen om. Doch te sterker is de prikkel om deze machtige leidslieden te volgen en achter hen, het kruis dragende, den berg der verheerlijking op te gaan. Reeds daalt nu en dan uit die hoogere sferen een frissche levensadem, een heldere lichtstraal tot ons neer. En dan voelen wij, dat de hoogste zielstemming is die innerlijke zaligheid, die volgens Spinoza niet het loon der deugd maar de deugd zelve is, dan doortrilt ons iets van de hooge, heldere blijdschap, die de Zondagsstemming der ziel is, dan verstaan we dat Spinoza zijn levenswijsheid samenvat in de leus: weldoen en blij zijn.

En als wij deze hooge zielsstemming van den wijsgeer overzetten in de dichterlijke taal van den godsdienst, dan nemen wij op de lippen het woord van Israëls vromen psalmdichter. „Wien heb ik nevens u in den hemel, nevens u lust mij ook niets op aarde. Bezwijkt dan mijn vleesch en hart, zoo zult gij zijn de rotssteen mijns harten en mijn deel in eeuwigheid!"

EEN NIEUW BESCHILDERD VENSTER.

II. IMMANUEL KANT.

Er is bij God geen aanneming des persoons. Want zoovelen zonder wet gezondigd hebben, zullen ook zonder wet verloren gaan en zoovelen onder de wet gezondigd hebben, zullen door de wet geoordeeld worden. Want niet de hoorders der wet zijn rechtvaardig bij God, maar de daders der wet zullen gerechtvaardigd worden. Wanneer toch Heidenen, die geen wet hebben van natuur de werken der wet doen, zoo zijn dezen, terwijl zij geen wet hebben, zichzelven een wet, als die toonen, dat het werk der wet geschreven staat in hunne harten, terwijl hun geweten mede getuigenis geeft en hunne redeneeringen beurtelings hen aanklagen of ook verontschuldigen.

Rom. 2: 11—15.

Twee dingen vervullen het gemoed met altijd nieuwe en toenemende bewondering en eerbied, hoe meer en hoe aanhoudender het nadenken zich daarmee bezig houdt: de sterrenhemel boven mij en de zedenwet binnen in mij. Beide kan ik niet als in duisternis gehuld of in het ongenaakbare, buiten mijn gezichtskring, zoeken en alleen vermoeden; ik zie ze voor mij en verbind ze onmiddellijk met het bewustzijn van mijn bestaan. Het eerste begint van de plaats, die ik inneem in de uiterlijke zinnenwereld en breidt tot in het oneindig groote uit het verband, waarin ik sta met werelden boven en planetenstelsels boven planetenstelsels in grenzenlooze tijden van periodieke beweging. Het tweede gaat uit van mijn onzichtbaar zelf, mijn persoonlijkheid en verplaatst mij in een wereld die ware oneindigheid heeft, maar alleen voor het denken naspeurlijk is en met welke ik mij niet, gelijk daar, enkel toevallig, maar algemeen en noodzakelijk verbonden voel. De eerste aanblik van een eindelooze menigte van werelden doordringt mij van mijn onbeduidendheid als een dierlijk schepsel dat de stof waaruit het ontstond aan de planeet (een enkel punt in 't heelal) weer moet teruggeven, nadat het een korten tijd (men weet niet hoe) van levenskracht voorzien is geweest. Het tweede daarentegen verheft mijn waarde als van een denkend wezen, oneindig door mijn persoonlijkheid, waarin de zedenwet mij een leven openbaart, onafhankelijk van de dierlijkheid, ja zelfs van de geheele zinnenwereld, althans voor zooverre zich uit de doelmatige bestemming van mijn bestaan door deze wet, die niet door voorwaarden en grenzen van dit leven beperkt is, maar tot in het oneindige gaat, laat afleiden.

KANT.

Op de tweede beeltenis op ons nieuw beschilderd raam richt zich ditmaal ons oog. Schetste ik U de vorige maal in breede trekken het beeld van Spinoza; thans wensch ik met U stil te staan bij Immanuel Kant. Wij zagen, hoe beiden overeenstemmen als diepe rustige denkers, wier leven kalm daarheen vloot, maar die intusschen in de wereld van het wijsgeerig denken een ontzaglijken ommekeer teweeg brachten. Beiden stelden wij ons voor als diep godsdienstige naturen, die juist uit godsdienstige overtuiging het puntdicht van Schiller konden beamen:

„Welken godsdienst ik belijd? Niet eenen van alle die gij mij noemt.
En waarom niet eenen? Uit godsdienstzin."

De man op wien thans ons oog rust, heeft uiterlijk weinig, dat ons kan bekoren; een klein, ietwat mismaakt man, onaanzienlijk van voorkomen en tenger van gestalte. Doch zien wij hem scherper aan, dan bespeuren wij, hoe zijn helder blauwe oogen tintelen van geest en leven en hoe een eenigszins ironische glimlach hem speelt om den mond. 't Is, als ziet hij meesmuilend aan de groote menigte, die zich vergaapt aan de wereld der verschijnselen, terwijl het toch om de wereld der gedachten te doen is, of die zich inbeeldt, dat zij de objectieve wereld voor 't zien en voor 't grijpen heeft, terwijl ze toch niet verder komt dan tot de subjectieve voorstelling, die zij van de werkelijkheid zich vormt. Voor onzen tijd is hij de man, als de krachtige bestrijder van twee vijanden, die ons geestelijk leven nog altijd bedreigen: aan den eenen kant het dogmatisme, de stelselzucht, die waant de waarheid op godsdienstig, zedelijk of maatschappelijk gebied voor goed begrepen te hebben en in enkele scherp belijnde begrippen kant en klaar voor zich te zien: aan den anderen kant het scepticisme, de verlammende twijfelzucht, die aan 't vinden van alle waarheid wanhoopt en de schouders ophaalt voor elke vaste overtuiging. In onzen tijd behoort hij thuis, als idealist, die niet maar vraagt hoe de dingen zijn, maar hoe ze behooren te wezen en als practisch idealist, die uit het plichtbesef, uit 's menschen hoogere natuur, uit ons willen en handelen dus, God en de hoogere wereld afleidt. In onzen tijd als de man van het streng en onvoorwaardelijk plichtgebod, die onzen slappen en ontzenuwden tijdgenooten staal in 't bloed kan storten. Nog minder dan bij Spinoza kan er bij Kant sprake van zijn, in een populaire toespraak de diepten van zijn diepzinnige wijsbegeerte te peilen. Ook hier is 't ons te doen om de persoonlijkheid en de levensbeschouwing van den machtigen denker, ook hem wenschen wij te beschouwen als gids en voorganger op 't gebied van het zedelijk godsdienstig leven. Dan zal ons blijken dat de afbrekende

en critische wijsgeer met het volste recht den naam mocht dragen van Immanuel, God met ons.

Werd de aanvang van Spinoza's leven voorafgegaan door een tragische zwerversgeschiedenis, werd zijn geslacht door de Christenen en hijzelf wederom door de Joden uitgeworpen, wie Kant's historie verhaalt, heeft te spreken van het rustigste en regelmatigste leven, dat men zich denken kan. Bijna zijn gansche leven, heeft hij in de Noord-Duitsche stad Koningsbergen doorgebracht. Daar werd hij in 't jaar 1724 geboren uit eenvoudige vrome burgerlieden, die niet dan met moeite voorzagen in 't onderhoud van hun talrijk gezin. Daar bezocht hij de Latijnsche school, die werd bestuurd door den predikant Schultz, een warm vriend des huizes. Daar aanvaardde en volbracht hij, gesteund door zijn oom Richter, een welgesteld schoenmaker, zijn studiën aan de hoogeschool. Voelde hij zich aanvankelijk tot het predikambt aangetrokken, al ras kiest hij de studie van letteren en wijsbegeerte, welke laatste toen ook de wis- en natuurkunde insloot. Negen jaren bracht hij daarop door buiten zijn vaderstad als huisonderwijzer of gouverneur in verschillende familiën. Maar opnieuw trekt hem de Universiteit. Daar opent hij in 1755 zijn lessen als privaatdocent in de wis- en natuurkunde. Daar verzamelt hij alras rondom zich een breeden kring van toehoorders, aangetrokken door zijn nieuwe en oorspronkelijke gedachten en door den levendigen en boeienden vorm, waarin hij die voordraagt. Toch verliepen er nog volle vijftien jaren, eer hem de professorale leerstoel werd aangeboden, dien hij in 1770 innam. Al dien tijd vloeit zijn leven voort met onverstoorbare kalmte en eentonige regelmatigheid. Als twee druppelen waters gelijkt de eene dag op den anderen. Reeds 's morgens te vijf uur begint voor hem de dag en al ras zet hij zich aan den arbeid, die alleen wordt afgebroken door een gezellig middagmaal, gewoonlijk in 't bijzijn van eenige vrienden genoten en door een rustige wandeling daarna, die zoo stipt op hetzelfde uur wordt ondernomen, dat zijn buren hun klok konden regelen naar 't oogenblik, waarop Kant voorbijkwam. Hoogst zelden verliet hij de stad zijner inwoning. De man, die onderwijs gaf in geographie en cosmographie, had in heel zijn leven nooit een berg en wellicht niet eens de zee gezien. De grenzen van zijn vaderland overschreed hij geen enkele maal. Beroepen naar Jena, Erlangen en Halle werden door hem afgewezen. Hij was als saamgegroeid met zijn vaderstad. Intusschen steeg zijn roem al hooger en hooger, vooral na de uitgave van zijn hoofdwerk, de Critiek der zuivere rede. De tweede Messias, zoo noemde hem een Deensche lofredenaar. Alleen op 't laatst van zijn leven werd hij, naar aanleiding van zijn boek over den

redelijken godsdienst, door een behoudende regeering streng gegispt. Reeds was de grijsaard zijn een-en-zeventigste jaar ingetreden en zoo ontbrak hem de kracht om zich tegen die landsvaderlijke vermaning te verzetten. Het helder licht van zijn geest werd na lange flikkering uitgebluscht, doch niet zonder een schitterenden glans, een vurige lichtstreep achter te laten. Wat is dan het licht, dat nog altijd van Kant uitstraalt? Wat hebben wij hem te danken voor ons denken en leven?

Allereerst danken wij aan Kant een nieuw en helder inzicht in de vorming van onze kennis. Hij was de eerste, die zonneklaar aantoonde, dat wij in de kennis der dingen nooit verder kunnen doordringen dan tot onze eigene voorstellingen. Evenmin als iemand voor 't venster kan gaan staan om zichzelf te zien voorbij komen in de straat, evenmin kan iemand zich plaatsen buiten de wereld van zijn eigen voorstellingen. Met die eene gedachte verslaat hij als met een tooverslag het materialisme. Er is, zoo zegt de materialist, in de wereld niets anders dan stof en kracht. Maar wat zijn stof en kracht anders, vraagt Kant, dan voorstellingen van uw eigen geest? Gij hebt dus allereerst te doen niet met de stof, maar met uw geest, die de voorstelling van die stof zich schept. En die geest kan zich de dingen niet anders denken dan in bepaalde denkvormen, in de categoriën van oorzakelijk verband, van tijd en ruimte. De ervaring leert ons enkel, dat de dingen na elkander komen en wilden wij uit de ervaring bewijzen, dat het eene verschijnsel door het andere veroorzaakt wordt, dan zouden we eerst alle verschijnselen een voor een hebben na te gaan. Neen, maar omdat wij zelf veroorzakende wezens zijn, kunnen wij niet anders dan een oorzakelijk verband in de wereld zoeken en vinden. Zoo vinden wij doel in de wereld, omdat wij zelf doelstellende wezens zijn i. é. w. heel onze overtuiging omtrent geestelijke wereld berust niet op zinnelijke waarneming en evenmin op wiskunstige bewijsvoering, maar op den eisch van onze zedelijke natuur.

In de middeleeuwen hadden de godgeleerden zich uitgesloofd om te leveren een reeks van kunstig saamgestelde bewijzen voor het bestaan van God. Kant werpt heel dat wijsgeerig getimmerte, dat kunstig ineengezette kaartenhuis als met een tooverslag omver. Hij toont aan, dat noch het bewijs ontleend aan het bestaan van de wereld, noch dat afgeleid uit de doelmatigheid van alle dingen, noch dat ontleend aan het wezen van God bestand zijn tegen de mokerslagen der critiek. Zoo scheen hij dus een Herostratus, die den fakkel slingerde in den tempel van het overgeleverde geloof en er zich in verlustigde, toen hij dat in de vlammen zag opgaan. Toch was 't geen minachting maar integendeel liefde voor den godsdienst, die hem dreef tot zijn

scherpe critiek. Als een zwakke of kreupele steunt op een rietstaf, die hem ieder oogenblik in de handen knakken of breken kan, dan bewijst ge hem een dienst door dien aan zijn handen te ontrukken, doch om hem daarvoor in de plaats een vasten steun te geven. Zoo deed ook Kant. Naast de Critiek der zuivere rede stelde hij de Critiek der practische rede. Daar bouwt hij 's menschen godsdienstige overtuiging op zijn zedelijke natuur, op den eisch van het geweten, op den categorischen imperatief, of op het innerlijk „gij moet." Onvoorwaardelijk-gebiedend is deze zedelijke eisch. Er zijn voorwaardelijke voorschriften. Zoo kunt ge tot iemand zeggen: als ge rijk wilt worden, dan moet ge spaarzaamheid en overleg paren aan groote energie en vlijt; maar 't is niet gezegd, dat hij, tot wien ge zoo spreekt, rijk begeert te worden en voor zijn geluk onmisbaar is 't evenmin. Ja, 't is lang niet onmogelijk, dat hij veel gelukkiger is in zijn eenvoudig onopgemerkt bestaan, dan hij zijn zou als hij zich schatten had vergaderd. Doch ge kunt niet tot hem zeggen: als gij goed wilt zijn, hebt ge 't op deze of gene wijs aan te leggen. Neen, gij eischt van hem onvoorwaardelijk, dat hij trachte goed te zijn. Volstrekt gebiedend is deze eisch. Daarmee valt niet te loven en te bieden. Hier kan geen middelweg worden ingeslagen. Wie zijn plicht verzaakt, verzaakt zich zelf. Goed te zijn en goed te doen is nu eenmaal de absolute eisch van onze zedelijke natuur. Ons allen staat hij voor oogen die „vriend met ijz'ren hand en koel gebiedend oog," wiens woord voor ons een eisch, wiens wenk een onvoorwaardelijk gebod is. De zedenwet vraagt niet naar onzen lust of naar ons tijdelijk belang. Met haar kan niet straffeloos een vergelijk getroffen worden; wie zijn plicht ten halve volbrengt, volbrengt hem niet. Dit „gij moet, gij behoort" komt tot ons uit een hoogere, uit de „intelligibele" wereld, zooals Kant haar noemt. In de alledaagsche wereld der werkelijkheid heerscht vaak uiterlijke dwang. Daar schijnt een mensch bekneld als in een raderwerk, gewrongen in het keurslijf der uiterlijke omstandigheden, der erfelijkheid, der omgeving en van wat al niet meer. Maar zijn hoogst en eigenlijk zijn kan en moet daarboven uitgaan. Hier stemmen dus Kant en Spinoza overeen als zij zeggen, elk op zijne wijs en in zijn eigen taal, de volmaaktheid is de werkelijkheid, de zedelijke, de aan God verwante mensch is de eigenlijke mensch. Dit neemt niet weg, dat er ook in Kant's betoog zwakke plekken te vinden zijn. Nadat hij alle andere bewijzen voor het bestaan van God had ontzenuwd, ontwikkelde hij zijn moreel bewijs. 't Is ontleend aan de pijnlijke wanverhouding, die hier op aarde tusschen deugd en geluk wordt gevonden. Wij zien in de wereld tallooze menschen, ernstig en vroom, zedelijk en aan hun plicht

getrouw, die intusschen met allerlei leed en tegenspoed te kampen hebben. En zoo eischt onze zedelijke natuur, dat God in een toekomstige wereld de disharmonie tusschen deugd en geluk zal herstellen en den vrome gelukzaligheid schenken zal.

Zoo viel Kant zelf weer eenigszins terug in dat eudaemonisme, in die geluksleer, die hij met zooveel kracht en recht bestreden had. Wat geeft ons 't recht te verwachten, dat het den vrome altijd in de wereld mee zal loopen en dat de uiterlijke omstandigheden hem steeds gunstig zullen zijn? Bezit hij niet, te midden van allen nood en strijd, in zijn innerlijk leven een vreugde en vrede, die alle uiterlijke smart te boven gaan? Ligt niet de diepste grond van ons geloof in God, in dien machtigen drang ten goede, in dien heiligen gewetenseisch, die ons wijst op een zedelijke orde, op een goddelijken wil, waaraan ten slotte alles dienstbaar en onderworpen is?

Wie Kant wil volgen op al de kronkelpaden van zijn diepzinnige wijsbegeerte, moet zich door langdurige studie inwerken in zijn eigenaardigen denk- en spreektrant, een voorrecht, dat slechts aan weinige denkers geschonken is. Doch boven de bespiegelende wijsbegeerte staat de practische levenswijsheid en op deze laatste komt het, ook volgens onzen wijsgeer, bovenal aan. Boven het kennen staat het kunnen, boven het weten de wijsheid. Die wijsheid wordt verworven in de practijk van het zedelijk leven, door oefening en sterking van den wil. Zoo heeft hij dan ook door zijn ijzeren wilskracht zijn zwak en tenger lichaam weten te beheerschen en gesteld in zijn dienst.

Er is iets eerwaardigs en kloeks, maar ook iets stijfs en straks in Kant's natuur. Hij heeft, zegt Paulsen, zijn wezen door zijn wil gevormd, een „self-made man" in zedelijken zin, en dat is zijn trots; zijn karakter is niet een geschenk der natuur, maar een werk van zijn eigen wil. Uit zijn opstel: „over de macht van het gemoed om door een ernstig voornemen zijn ziekelijke aandoeningen te beheerschen," blijkt, hoe hij zijn zwak lichaam door strenge, tot op hoogen ouderdom voortgezette tucht dwong tot zijn dienst. De algemeene grondstelling van zijn gezondheidsleer luidt: „Op gemak mag de levensgang niet worden aangelegd, want verschooning van zijn krachten en gevoelens heeft verweekelijking en krachteloosheid ten gevolge." Zoo heeft hij zijn van nature schuchter wezen die ware dapperheid afgedwongen, die der sterke en fiere natuur als in 't bloed ligt. Zoo schijnt ook de werkzame welwillendheid, die hij in zijn omgeving betoonde, niet zoo zeer uit een warm hart voort te komen als wel gegrond te zijn in zijn zedelijk plichtbesef. Gelijk hij het genot geringschat — werkzaamheid alleen geeft den mensch waarde — zoo stuit hem ieder week, teeder „smeltend" gevoel

tegen de borst; alleen de rustige aandoening vindt genade in zijn oogen. De Stoïcynsche apathie, het niet-lijden door de dingen, het heer zijn over alles is zijn persoonlijk ideaal. Hij regelt geheel zijn leven naar grondstellingen; zijn leefregels, zijn burgerlijk doen en laten, zijn zedelijk handelen, ze zijn allen aan die grondstellingen onderworpen. In het leven is hij de meest sprekende tegenhanger van den man, tot wien hij zich als schrijver 't meest aangetrokken voelde, van Rousseau. Is deze zonder wilsbepaling aan zijn temperament overgegeven, met een sterke neiging tot ongebondenheid, een Zigeunernatuur, Kant is daarentegen een vriend van orde tot kleingeestigheid toe. Niets wordt overgelaten aan de invallen of de begeerte van het oogenblik, de rede is alles, de natuur is niets, niets dan het gereedschap voor de werking der rede.

Zoo treedt ons in hem een hoogst achtenswaardig, niet een beminnelijk type van een menschelijk wezen tegemoet. Hij heeft iets kouds en strengs, dat ook wel kan ontaarden in een uiterlijke plichtsbetrachting en in hardnekkige zucht om gelijk te hebben. Rijker, warmer, vroolijker is het type, dat in het leven en levensideaal van Goethe en Schiller te voorschijn treedt." [1])

Geen wonder dat Schiller, voor wien 's menschen aesthetische opvoeding de hoogste was, in verzet kwam tegen de stroeve en strenge zedenleer van Kant, dien hij overigens als zijn meester eerbiedigde. Hij deed het in een paar van die puntdichten, die hij, met Goethe als de eerste vrucht van hun vriendschappelijke samenwerking, als zooveel zoutkorrelen uitstrooide onder hun laf en loom geslacht, en die hij vergeleek bij de vossen met brandende staarten, die Simson door het koren der Philistijnen heenjoeg. Gaarne, zoo schertste hij,

> Gaarne dien ik den vriend, doch, helaas, 'k doe 't niet zonder neiging,
> En zoo bezwaart het mij vaak dat ik niet braaf genoeg ben.
>
> Daar is geen andere raad; gij moet zoeken hem te verachten,
> En met afschuw alsdan doen wat de plicht u gebiedt.

Boven den plicht, zoo bedoelt hij in paradoxalen vorm, die wordt opgevat als een harde noodzakelijkheid, als een dwingend gebod, staat de deugd, die opwelt uit liefde tot het goede, die wordt beoefend uit vrijen en innigen aandrang des gemoeds. Ongetwijfeld is Kant te zeer blijven staan op het standpunt der wet. De noodzakelijkheid van dat standpunt heeft hij en in zijn leer en in zijn leven te aanschouwen gegeven. Zoo kan hij zijn een weldadige zedenmeester, een strenge maar verstandige opvoeder voor de weekelijke en willekeurige kinderen van dezen

---

1) Zie Levenslicht, vijfde druk, pag. 284.

tijd, voor al die slappe en loome zenuwlijders, die zich alleen laten beheerschen door de aandoeningen, die over hen komen, zonder eenige poging tot mannelijk verzet en zedelijk zelfbedwang. Voor dezulken kan de scherpe prikkel van Kant's ijzeren tucht en harde zedeleer heilzaam en genezend zijn.

Toch is zijn standpunt, dat der wet, niet anders dan een doorgangspunt. Die wet is naar Paulus woord: „de opvoeder tot Christus." Zij moet leiden tot die warme en vrije vroomheid van het hart, die uit vurige liefde tot God en tot het goede wordt geboren, die niet anders kan noch wil dan zichzelf geven en toewijden uit innigen en diepen aandrang des gemoeds. Haar leuze is het koninklijk Christuswoord: „mijne spijze is, dat ik doe den wil van mijn Zender en zijn werk volbreng." Haar vreugde is de zaligheid van het goede, haar paradijs dat van een gerust, onergerlijk geweten.

Wij allen kennen tijden, waarin de plicht als een harde, strenge meester voor ons staat, waarin lust en plicht nog in pijnlijken tweespalt verkeeren en 't ons strijd kost, zwaren strijd, te doen wat plicht gebiedt. Maar toch ook tijden, niet waar? waarin de heerlijkheid van het goede ons aanlacht en bekoort, waarin de plicht voor onze oogen staat niet als een stroeve, harde tuchtmeester, maar als een vriendelijke leidsman met een zachten glimlach op 't gelaat, waarin de Godheid, neergedaald van haar hemeltroon, zetelt in ons binnenste en het goede onze lust werd en ons leven, onze hoogste zaligheid.

Zoo mogen dan de beide denkers, wien we een plaats schonken in onze beeldengalerij, ons opleiden tot dat weldoen, dat de hoogste blijdschap is, tot een redelijke, belangelooze liefde tot God!

VAN BLOEMEN EN BIJEN.

Let op de leliën des velds, hoe zij wassen; zij arbeiden niet en spinnen niet en ik zeg u dat zelfs Salomo in al zijne heerlijkheid niet gekleed was, gelijk éene van deze.

MATTH. VI:28, 29.

Gelijk een schoone bloem, schitterend van kleur maar zonder geur, zijn de schoone, maar ijdele woorden van hem, die niet dienovereenkomstig handelt. Maar gelijk een schoone bloem vol van kleur en geur, zijn de schoone en vruchtbare woorden van hem, wiens werken daarmee overeenstemmen.

De geur der bloemen verspreidt zich niet tegen den wind in, noch die van sandelhout of van welriekende olie; maar de geur van goede menschen baant zich een weg zelfs tegen den wind in; een goed man dringt alom door.

Gelijk op een vuilnishoop, geworpen aan den weg, de lelie groeit, liefelijk en zoet van geur, zoo laat de discipel van den waarlijk verlichten Buddha het licht zijner kennis schijnen onder hen, die als vuilnis zijn, onder het volk, dat in duisternis wandelt.

DHAMMA-PADA.

Gelijk de bij, die aan der bloemen kleur
Geen schade doet, noch aan haar geur,
Maar in de vlucht haar honig gaart,
Zoo toev' de wijze op aard.

DHAMMA-PADA.

Bloempjen in den gespleten wal,
Ik pluk u daar uit de spleten;
'k Houd u met wortel en tak in de hand,
Maar had ik, klein bloempje, het volle verstand
Van al wat gij zijt in uzelf en voor 't al,
Wat God en wat mensch is zou 'k weten.

TENNYSON.

Wij leven in den vollen zomertijd. De heldere hemel, die zich over onze hoofden welft en de bloeiende aarde, die zich uitstrekt onder onze voeten, vervult ons met een heerlijk levensgevoel. In dezen tijd des jaars kunnen wij ons meer dan ooit verplaatsen in de natuurvereering der oude volken. Zij bezagen de natuur met de oogen der kinderlijke phantasie en zoo kwamen zij er van zelf toe hemel en aarde, zon, maan en sterren te verpersoonlijken en tot die vele goden te richten hun liederen en gebeden. Wij worden onder den invloed der nieuwere natuurwetenschap getroffen door de machtige eenheid aller dingen; wij zoeken het

éene te midden van het vele, den éénen God te midden van de veelheid zijner openbaringen, maar worden ook, ja nog veel meer getroffen door de grootschheid en liefelijkheid der natuur. Wij richten 't oog op de bloeiende aarde, die prijkt in vollen zomerdos. Onze blik gaat over de groene weiden, de malsche klaver, het koren op de velden rijpend of tot schoven opgetast, de schitterende bloemgaarden en wij zeggen met vader Haydn: „o hoe lieflijk is de aanblik van de velden thans!" Haydn was de natuur-toondichter bij uitnemendheid. In zijn schepping volgt hij op den voet de dichterlijke mythe van Genesis. In den aanvang van zijn Oratorium weerklinkt het goddelijk wachtwoord: „daar zij licht!" Dan volgt hij de zes scheppingsdagen op den voet en schildert in de taal der tonen hoe hemel en aarde, land en water van elkaar gescheiden worden, hoe de planten ontspruiten aan den grond, hoe de dieren te voorschijn komen, hoe de mensch uitgaat tot zijn arbeid. En in zijn Jaargetijden teekent hij de opeenvolging en de eigenaardigheden van lente, zomer, herfst en winter. Denkt aan het schoone aria:

> Reeds spoedt de landman vroolijk zich naar d'arbeid, die hem wacht,
> In lange voren treedt hij dan het kouter fluitend na,

of aan een echten zomerdag, waarop de lammeren springen, de vogels jubelen, de visschen spartelen, de insecten gonzen, die door eenige stemmen bezongen wordt.

Onlangs bracht ik een bezoek aan een dier typische hofjes, waaraan Amsterdam zoo rijk is, welsprekende getuigen van den ouderwetschen liefdadigheidszin van 't voorgeslacht. Ik zat neer in een klein kamertje, waarin een zingende kanarie, een blinkende goudvisch, een rij bloempotten voor 't venster het leven der natuur vertegenwoordigden; door dat venster een uitzicht op den hof vol frissche bloemen; een kamertje om zich neer te zetten „in een hoekje met een boekje" en voor een wijle te vergeten al het gedruisch en rumoer in de wereld daar buiten. Zoo zijn bloemen, Goddank, bereikbaar voor allen zonder onderscheid: zoo ontmoeten wij allen een stuk natuur, 't zij dan kleiner of grooter in onze onmiddellijke omgeving en gaat van haar tot ons uit een weldadig verheffende kracht.

Maar willen wij ze genieten in volle pracht, dan doorwandelen wij een bloemenhof, dan gaan wij in 't vrije veld en dan zien wij over bloemen en korenvelden gonzend heen en weer zweven de bijen, die er hun honig garen. Wij willen eens luisteren naar de taal der bloemen en der bijen.

De eersten roepen ons toe: wees u zelf, laat er een sprekende kleur, een frissche geur uitgaan van uw persoonlijkheid; de laatsten prediken ons: geef u zelf, voel u een deel van 't groot geheel,

een lid van het lichaam der gemeenschap en wijd u aan haar met al de kracht, die in u is. Beiden herinneren ons, dat wie eigen leven schoon en rijk maakt, reeds daardoor voor anderen ten zegen is en dat des te meer wordt, hoemeer hij zich anderen geeft en wijdt aan 't geheel. Zoo willen wij trachten iets van de taal der bloemen en der bijen te verstaan.

„Let op de leliën des velds," op de bloemen, die in volle pracht prijken om u heen, zoo roept ons Jezus toe, de groote vriend der natuur, die in haar zag een geopend boek vol zinnespreuken en symbolen, die hij zijn hoorders verklaarde. De leliën, in hoe kwistigen overvloed groeiden en bloeiden zij in den omtrek van Galilea's schilderachtig meer! Niet de leliën, zooals wij ze kennen, de zesbladerige, de klokvormige en sneeuwwitte, maar kleinere, tulbandvormige, scharlakenroode bloemen, weinig geteld, omdat zij voorkwamen in zoo grooten getale. Zij werden nauwelijks opgemerkt, ze ontluikten, bloeiden en verdorden en dan kwam de maaier en maaide ze af als gras, dat in den oven werd verbrand. Maar de fijnvoelende natuurdichter ziet in één zoo'n lelie een veel grooter heerlijkheid dan in al de schitterende weelde en de ijdele vertooning waarmee toen, en ook thans nog, helaas, een koning gekroond wordt. Zoo leert ons de Bergrede te letten op de veldbloem, groeiend in 't wild. Welk een schat van bloemen kan men garen op een wandeling door Hollands duin of over Gelderlands heide: de kleine duinroos, het nederig veldviooltje, de hooggele brem, de bloeiende erica; en hoe kan een tuil veldbloemen, los saamgebonden, soms meer poëzie bijzetten aan ons woonvertrek dan de uitgezochtste bouquet der fijnste bloemen.

Toch is ook een wandeling door een onzer wel verzorgde openbare parken soms een groot genot. Ze hebben thans hun tijd gehad, de weelderige rhododendrons met hun roode, paarse, witte bloementrossen en de azaleas, zoo zacht en teer getint. In de Julimaand prijkt in volle pracht de roos, alle tinten doorloopend van helder wit tot zacht theekleurig geel, van licht roze tot donker rood op zwart of purper toe, hier wegschuilend aan den struik, half onder 't groen verscholen, daar ten volle zich vertoonend boven aan den stam, hier afhangend als in treurende houding, daar vertrouwelijk opklimmend tegen muur of venster, een vriendelijke bekoring gevend aan het zomerhuis; de geranium met zijn forsche stengels en thans bij voorkeur hel roode bloemen; de begonia zijn heldere tinten spreidend over den grond; de fuchsia, die haar klokjes neer laat hangen, als luidde zij den vollen zomer in, of de zaadbloem als de Oost-Indische kers, de convolvulus, de latarus, ons dubbel lief als wij zelf het zaad in den grond hebben neergelegd. Elke bloem behoorend tot die bijzondere

soort of familie, waarin de plantkundigen ze indeelen, met haar eigen vorm en kleur en geur, met haar bijzonder karakter en haar eigenaardigen tooi. Is niet op alle van toepassing het woord van den Duitschen dichter Rückert:

Als de roos zich zelve tooit,
Siert zij ook de gaarde.

„Wees u zelf" roept alzoo de bloem ons toe, „ontwikkel uw eigen aanleg, kweek uw eigen zieleleven, vorm uw eigen karakter." De roos, de bloem doet het onbewust en als van zelf, gedreven door den geheimzinnigen natuurdrang, waardoor zij haar bladeren keert naar 't licht. Wij menschen hebben 't te doen met klare zelfbewustheid, met inspanning van al onze krachten, langs den weg van strijd en zelfbeheersching. En evenals in de bloemen — zoo ook in de menschenwereld een oneindige verscheidenheid. Aan ons allen werd door moeder natuur meegegeven een bijzondere aanleg, een eigenaardig temperament. Hier de sanguinische natuur, als een gevoelig muziekinstrument iederen toon die aangeslagen wordt onmiddellijk weergevend, vatbaar voor elken indruk en daardoor levendig, vriendelijk, openhartig, maar ook overhellend tot prikkelbaarheid, wuftheid, oppervlakkigheid. Daar het melancholisch karakter, nadenkend en in zichzelf gekeerd, leidend een verborgen gemoedsleven, in den godsdienst tot mystiek geneigd, doch maar al te licht opgaande in sombere mijmering, droefgeestig gepeins en zwartgallig wantrouwen. Hier het cholerisch type, warm en vurig, krachtig en ondernemend, baanbrekend en hervormend van natuur, doch met het gevaar van een heftigheid, die alles omverwerpt wat haar in den weg staat en van een onverdraagzaamheid. die geen andere overtuiging dan de hare duldt. Daar de phlegmatische aanleg, kalm en vastberaden, op practisch handelen gericht, maar ook overhellend tot traagheid, loomheid, onverschilligheid. Zoo komt het er op aan dien aanleg, die in elk zoo niet beslist overheerschend, dan toch min of meer op den voorgrond tredend is, te ontwikkelen en te beheerschen. Hij is het weeke was, waaruit de kunstenaar met vaste teedere hand zijn model weet te boetseeren: het zuiver marmer, waaruit de beeldhouwer met forschen greep het beeld te voorschijn roept dat, door 't model hem aangegeven, hem als ideaal voor oogen staat en de bouwstof, waaruit de innerlijke tempel van eigen hart en leven moet worden opgetrokken.

Wie zich zelf aan anderen zal geven moet allereerst een zelf zijn. Een mensch kan invloed oefenen door zijn woord, door zijn daad, door zijn optreden in 't openbaar, maar toch allereerst door zijn *zijn*. 's Menschen beteekenis ligt in zijn persoonlijkheid. Er zijn menschen geweest, die alleen doordat zij zich zelf tooiden

ook de gaarde sierden, die alleen door het licht van hun persoonlijkheid te doen uitstralen een zegen zijn geweest voor de wereld.

Groote wijsgeeren als Plato en Spinoza spraken enkel hun ideeën uit: met rustige majesteit strooiden zij ze om zich henen, zonder zich af te vragen waar zij neerkwamen en hier en daar vielen zij in goede aarde en droegen zij vrucht tot op heden. Duizenden hebben van hen geleerd te leven in de wereld der onzienlijke dingen en op te gaan in de redelijke liefde tot God. Machtige kunstenaars als Goethe en Beethoven ontwikkelden alleen hun persoonlijkheid. Zij trokken, gelijk de dichtervorst het uitdrukt, de piramide van hun aanzijn zoo hoog mogelijk op, zij leefden uit hun veelzijdig menschenbestaan en vertoonden telkens weer nieuwe facetten van den edelsteen van hun zieleleven. Zij beeldden uit, als Beethoven, in hun toonwerken hun innerlijken worstelstrijd en gaven in hun symphoniën weer den angst en den twijfel, het vertrouwen en den vrede van hun rijk besnaard gemoed. Machtige profeten als Jezus lieten schijnen het licht van hun persoonlijkheid, voelden met fiere zelfbewustheid hun groote beteekenis, hun wereld-historische roeping en in hun glans baadt zich heel de wereld, die na hen gekomen is en komen zal.

Wij, gewone menschen, we hebben allereerst ons dagelijksch, practisch werk te doen,; te geven hebben wij ons aan de schijnbaar onbeduidende en alledaagsche bijzonderheden van ons ten deele werktuigelijk bedrijf; nu roept ons deze arbeid, dan trekt ons gene taak en zoo hebben wij vaak 't gevoel dat ons leven zich versnippert en op- en ondergaat in tal van kleinigheden. Toch kunnen wij te midden daarvan en juist daardoor ons zelven tooien en daarbij leeren te midden van het vele één ding te doen, één ding, dat het noodige is bij uitnemendheid, de gouden draad, die al de schakels van onze levensketen saam verbindt, het hoofdthema, dat in duizenderlei variatiën telkens wederkeert, de vorming van ons karakter, de opbouwing van ons gemoedsleven, de aankweeking van den verborgen wensch des harten, de keuze van het goede deel, dat niemand ons ontnemen kan. Zoo leeren wij elk op zijne wijs, ons zelf te vormen tot een bloem, die mee de gaarde siert.

Daar zie ik op een warmen zomerdag in 't heete middaguur de bijen zweven en gonzen in den bloemenhof. Ik zie ze afdalen en indringen in allerlei bloemkelken om er den oogst van stuifmeel en honig te garen en dien te brengen naar den korf, dien ze bewonen. Indien er in de dierenwereld één voorbeeld is van prachtig ingerichte samenwerking, van voorbeeldige

organisatie, dan zeker in een bijenmaatschappij. Ik las onlangs de studie, die Maeterlinck aan het leven der bijen heeft gewijd, inderdaad een stichtelijk en verheffend boek. De begaafde kunstenaar, de droomerige dichter is tegelijk een warme natuurvriend. Met groote voorliefde heeft hij zich verdiept in de wereld dier kleine diertjes en zich geheel in hun leven en werken ingedacht. De bij, zoo leert hij ons, is bij uitnemendheid een kuddedier. Zij kan niet anders leven dan in de massa. Afgezonderd levende zal zij, voorzien van overvloedig voedsel en in de gunstigste temperatuur, na verloop van enkele dagen sterven, niet van honger of koude, maar van eenzaamheid. In den korf is het individu niets, het heeft slechts een voorwaardelijk bestaan, het is enkel een onbeduidende factor, een gevleugeld exemplaar van de soort. Zijn gansche leven is algeheele opoffering aan de gemeenschap, waarvan hij deel uitmaakt, die niet is te tellen en die altijd voortbestaat. Zoo heeft al wat leeft in de natuur slechts beteekenis en waarde als deel van 't groot geheel, elke cel is een draad van het groote cellenweefsel, een klein steentje in 't gebouw van heel het organisme. Ieder lichaamslid, oog en oor en hand en voet, is een onmisbaar onderdeel van 't heele lichaam, maar ontleent ook zijn beteekenis en samenwerking aan het groot geheel. Coöperatie, samenwerking is immers en wordt meer en meer, Goddank, het groote wachtwoord van de maatschappij. Kunstenaars en werklieden, mannen van wetenschap en vrienden van den godsdienst hebben de handen in een te leggen om door onderlinge samenwerking te verheffen het peil van den handenarbeid of van de kunst, van het wetenschappelijk onderzoek of van het religieuze leven. Hoe hooger het ideaal rijst, om welks bereiking het te doen is, des te dringender is de behoefte aan die samenwerking, des te gebiedender de eisch:

Onze leus zij één voor allen,
En dàn allen ook voor één.

Met welk een ijverig overleg weet een bijenmaatschappij zich een nieuwe toekomst te vormen en een nieuwe stad te stichten! Welk een gewichtig oogenblik in het bijenleven als zij uit zwermen gaan, als van de groote maatschappij een kleine groep zich afzondert om, als bij geheimzinnige afspraak, naar een onuitgesproken parool, onder aanvoering der koningin, zich een nieuw huis te bouwen, nadat in het oude een reusachtige voorraad opgestapeld is. Met achterlating van dien voorraad stichten zij zich een nieuwe woning, 't zij dan naar eigen keus, in een hollen boomstam, in een rotsspleet of eenvoudig tegen een muur, 't zij in den korf, waarin de ijmker ze weet op te

vangen. „Zij vinden er niets," zegt Maeterlink, „geen druppel honig, geen enkele wastafel, geen kenmerkend teeken, geen steunpunt. Een troostelooze naaktheid als van een geweldig gebouw met niets dan een dak en muren. De ronde, gladde wanden houden niets dan schaduw in zich besloten en daarboven welft zich de monsterachtige koepel over het ledige. Doch de bij kent geen ijdel geklaag, in ieder geval blijft ze er niet bij stilstaan. Haar ijver, wel verre van te worden uitgedoofd door een beproeving, die ieder ander den moed zou doen verliezen, is grooter dan ooit. Nauwelijks is de korf opgericht en op zijn plaats gezet, nauwelijks begint de wanorde, door dien geweldigen val veroorzaakt, eenigszins te bekomen, of men ziet in de verwarde menigte een duidelijk afgescheiden en geheel onverwachte indeeling tot stand komen. Het grootste deel der bijen begint als een leger, dat aan een duidelijk geformuleerd bevel gehoorzaamt, in dichte rijen langs de verticale wanden te klimmen. Tot aan den koepel genaderd klampen de eerst aangekomenen zich met de nagels hunner voorpooten daaraan vast; zij, die daarna komen, haken zich vast aan de eersten en zoo voort, totdat er lange ketenen gevormd zijn, die als brug dienen voor de aldoor maar opstijgende menigte.

Langzamerhand, als deze ketens tot in het oneindige zijn vermeerderd, versterkt en in elkaar vastgemaakt, worden ze tot guirlandes, die op haar beurt onder het onafgebroken opklimmen van ontelbare bijen in een dik en driehoekig gordijn veranderen, of veeleer in een soort van stevigen, omgekeerden kegel, waarvan de punt aan den top van den koepel is vastgehecht en welks basis al breeder wordend afdaalt tot op de helft of twee derden van de totale hoogte van den korf. En dan, als de laatste bij, die zich door een inwendige stem geroepen voelt deel uit te maken van deze groep, het gordijn heeft bereikt, dat daar hangt in de duisternis, komt er een einde aan het opklimmen: langzamerhand komt de koningin in den koepel tot rust en de zonderlinge omgekeerde kegel wacht uren lang onder een stilte, die men voor gewijd zou kunnen houden en in een onbeweeglijkheid, die ons vrees zou kunnen aanjagen, op het wonder van de was."

Doch wij kunnen niet voortgaan aan de hand van onzen bekwamen gids de ontwikkeling der bijen-maatschappij te volgen. [1]) Hier zij 't genoeg te herinneren dat door de warmte, die in dien bijenkegel zich ontwikkeld, de was wordt afgescheiden, tot één hunner, bezield door een plotselinge ingeving, zich losmaakt uit de menigte, vlug over de tijdelijke massa heenklimt tot aan den

---

1) Wie ze in haar geheel wil nagaan leze het hoogst merkwaardige boekje „Het leven der bijen" in de voortreffelijke vertaling van Mevr. G. M. van der Wissel—Herderschee.

top van den koepel, daaraan de eerste cel begint te hechten en alzoo den sluitsteen legt van de nieuwe stad. Onmiddellijk zet een ander haar arbeid voort en zoo vormt zich langzamerhand het reusachtig paleis met zijn tallooze celwoningen, waar de koningin zal wonen in 't binnenste heiligdom.

Arbeid is de wet van het leven, zoo roepen de bijen ons toe. De nieuwe maatschappij, die bezig is zich te vormen, de nieuwe toekomst, die op elk gebied zich voorbereidt, komt tot stand, niet door de utopiën der opgewonden plannenmakers, maar door den gestadigen, bescheiden, rustigen arbeid, waaraan niemand zich straffeloos onttrekken kan.

Er zijn in de bijen-maatschappij, die zich onttrekken aan dien arbeid. 't Zijn de darren, de mannelijke bijen, waarvan één, als de koningin zich tot de paringsvlucht hoog in de lucht verheft, zal worden uitverkoren om haar te bevruchten. Zij leiden een werkeloos leven, zij laten door de ijverige werkbijen zich voeden en teren op den voorraad door dezen saamgebracht, zij vullen de wegen, zij versperren den doortocht, zij belemmeren den arbeid, zij kiezen de lekkerste beetjes voor zichzelf alleen. Langen tijd dulden de werkbijen dat werkeloos bestaan, maar eindelijk nadert de dag des gerichts. De dikke luiaards, die daar in trossen bijeen onbekommerd zitten te slapen, worden plotseling gewekt door een leger woedende maagden. De vleugelen worden hun afgesneden, de sprieten verwijderd, de pooten ontwricht en weldra liggen daar de lijken der leegloopers in hoopen opgestapeld. Zulke darren, zulke nietsdoeners zijn er ook in de menschen-maatschappij, levend alleen op kosten der gemeenschap, zich voedend enkel van anderer arbeid, de parasieten, die aan het organisme, waaraan zij zich vasthechten, de beste levenssappen onttrekken. Ook over hen komt, vroeger of later, het onverbiddelijk strafgericht. De holheid en leegheid van hun verbeuzeld leven wordt tot hun schande openbaar. Het „wee u, gij booze en luie dienstknecht!" klinkt hun bestraffend in 't oor en aan hen wordt voltrokken de wet: „wie niet heeft, dien zal ook hetgeen hij heeft ontnomen worden."

Intusschen arbeiden de werkbijen voort met bewonderenswaardige verdeeling van den arbeid. In iederen bijenkorf heeft ieder zijn eigen taak. Hier de hofdames van de koningin, om zoo te spreken, die in haar onderhoud voorzien en haar zorgvuldig koesteren en verplegen, daar de luchtververschsters, die door het waaien met haar vleugeltjes de lucht verfrisschen in den korf; hier de architecten, die de raten bouwen, daar de honigdraagsters, die de cellen vullen met den rijken voorraad van buiten saamgebracht. Een rusteloos en schijnbaar wanordelijk gewoel; toch allen gehoorzamend aan de wet der onderlinge

samenwerking, een ieder verrichtend de hem opgelegde taak. Welk een heilzame les weer voor ons, menschenkinderen! Of zijn er niet in onze hedendaagsche wereld hoogst welmeenende maar ook hoogst onpractische stelselbouwers, die de aloude wet der arbeidersverdeeling met voeten willen treden, predikers, die met den groentenwagen langs de huizen gaan en dichters, die gaan wroeten in den grond. 't Is alsof het oog zei tot den voet: ik heb nu reeds zoo lang gezien, laat mij voortaan loopen en uwen arbeid verrichten, of de hand tot het oor: ik wensch voortaan te hooren en draag u het grijpen op. Neen, in een gezonde coöperatie heeft elk het zijne te doen, den arbeid, waarop hij is aangelegd of door langdurige practijk geoefend met rijke en steeds rijker gelegenheid om zijn gezichtskring uit te breiden en zich te ontwikkelen naar allen kant. Die rustelooze arbeid wordt gedreven en gedragen door 't geloof aan de toekomst. Noem het in de bijenwereld instinctief geloof. Wie zal de grenzen trekken tusschen 't geen wij instinct en verstand plegen te noemen? De zielkunde der dieren is nog zoo zeer in haar kindsheid, dat wij daarvan niet dan met groote omzichtigheid spreken kunnen. Doch naarmate wij hooger begaafd en rijker toegerust zijn dan zij, is hun voorbeeld ons te meer een beschamende prikkel.

Ten slotte bestaat er samenwerking ook tusschen bloemen en bijen. Aan de bloemen ontleenen de bijen hun voedsel en omgekeerd zouden duizende planten moeten verdwijnen, als de bijen ze niet meer bezochten. Zoo hangt alles samen in het groot geheel der dingen. Zoo is er geen enkel lid van het groote wereldlichaam, dat tot een ander zeggen kan: ik heb u niet van noode! Zoo bestaat er geen afscheiding tusschen stof en geest, geen klove tusschen God en de wereld. Zoo is dus God niet langer de ongenaakbare wereldkoning, ergens buiten het heelal gezeten op zijn troon, maar de ziel der wereld zelve, het inwendig leven aller dingen de onzichtbare alkracht,

„die de raadren en de veeren
van dit machtig uurwerk drijft."

De God, die zich aan ons openbaart niet maar in den oneineindigen hemel en het schitterend stargewelf, maar in iederen meeldraad, in elk blaadje van de bloeiende bloem, allermeest in de kloppingen van ons eigen hart en de geheimzinnig fluisterende stem van ons geweten. Dat geloof aan den Aleene vormt den ondergrond van onzen gemeenschapszin, den band van onze samenwerking. Wie hiervan iets gevoelt, hem verhalen hemel en aarde, bloemen en bijen, al wat leeft en ademt de glorie van den allerhoogsten God!

TWEE VROUWENBEELDEN.

Toen bij de onvergetelijke herdenking van het 25-jarig bestaan der Vrije Gemeente dat heugelijk feit ons geheel bezig hield en de vernieuwde omgeving aller aandacht trok, had men nauwelijks oog voor het kostelijk geschenk ons van nieuws door drie vriendinnen onzer vereeniging aangeboden: een nieuw raam met de beeltenissen van Catharina von Siena en Juliana van Stolberg. Daarop vestigde ik opzettelijk de aandacht in twee toespraken 11 en 25 Januari (1903) gehouden. Daarvan volge hier een kort verslag.

De twee figuren verdienen onze bijzondere belangstelling, vooreerst omdat het twee vrouwen zijn, die, bij de toenemende erkenning van de waarde en de roeping der vrouw, te midden der mannelijke helden en profeten, niet mochten ontbreken in onze galerij. Of vindt niet de religie bovenal haar bodem in 't vrouwelijk gemoed, vormen niet de vrouwen de meerderheid in onze godsdienstige samenkomsten, gaat niet van de vrouw een groote kracht uit tot wekking en versterking van het godsdienstig leven? In tweeërlei opzicht verschillen de beide vrouwen, hier ons voorgesteld; de eene was en bleef gedurende haar korte leven ongehuwd en wijdde al haar krachten aan de opheffing der diepgezonken Kerk; de andere heeft, als huisvrouw en moeder een machtigen invloed geoefend op Willem den Zwijger, haar grooten zoon, en daardoor op heel ons vaderland. De eene was een vurige Roomsch-Catholieke, die, juist omdat zij de Kerk zoo liefhad, die wilde opheffen uit haar diep verval; de andere, een vrome Protestante, die den eenvoudigen practischen godsdienst, dien zij zelf beoefende in haar kinderen overplantte. Dat beiden hier naast elkander zijn geplaatst, is niet toevallig, maar opzettelijk. Daarmee willen wij uitdrukken: de Vrije Gemeente wil het goede erkennen en waardeeren zoowel in de Roomsch-Catholieke als in de Protestantsche Kerk. Al hebben wij een diepen afkeer van Ultramontaanschen gewetensdwang, al stuit ons tegen de borst die kerkelijke onverdraagzaamheid, die het goede enkel vindt in eigen kring, wij vergeten daarom niet dat de R. Cath. Kerk ons aller moeder is, een moeder aan wier tucht en toezicht wij volkomen zijn ontgroeid,

maar aan wie wij toch veel te danken hebben. Indien beiden, Catholieken en Protestanten wat minder bekrompen en benepen waren, ruimer van hart en vrijer van blik, hoeveel meer zouden zij van elkaar kunnen leeren!

Allereerst dan de groote Catholieke, zwak van lichaam maar sterk van geest, die aan haar liefde tot God ontleende een ijzeren geestkracht, een mannelijke vrijmoedigheid en een onuitputtelijk geduld. 't Was een donkere bange tijd, die van de Babylonische ballingschap van het Pausdom, waarin te Siena geboren werd de vrouw, die voor de 14e eeuw zou zijn wat Bernhard van Clairvaux voor de 12e was geweest. Uit een verversgezin, arm aan stoffelijke middelen maar rijk aan kinderen, werd Catharina geboren. Onopgemerkt sleet zij haar kinderjaren in de ouderlijke woning, doch reeds op haar zesde jaar bleek haar overspannen godsdienstige aanleg. Op een wandeling met haar broertje blijft zij alleen achter op een heuvel; als zij naar den gouden avondhemel opziet, is 't alsof deze zich voor haar opent en alsof Jezus, die haar vriendelijk aanziet, zegenend de hand over haar uitstrekt. Als zij eenigen tijd later verhalen heeft gehoord en gelezen van de eerste Christenkluizenaars, trekt zij zich bij wijlen terug in een eenzame grot om daar te mijmeren en te bidden. Zoo dreigt zij in haar kinderjaren te stranden op de klip van ziekelijke dweperij en onvruchtbaar asectisme. Doch het leven roept haar tot de werkelijkheid terug. 't Is, als zegt God haar, dat zij tot iets anders is geroepen en dat zij het huis van haar ouders niet verlaten mag. Zoo snel als haar vlugge voeten haar dragen kunnen, keert zij huiswaarts, zoodat de legende zegt, dat zij door engelen naar huis gedragen werd. Als zij twaalf jaar oud is, smeden hare ouders voor het vroegrijpe meisje alreeds huwelijksplannen, doch Catharina wil daar niet van hooren. Zij begint zich te kleeden in een simpel wollen gewaad; zij gebruikt niets dan het allersoberst voedsel; zij legt zich 's nachts op harde planken neer. Zij ontdoet zich in stilte van haar prachtigen haardosch en sluit zich reeds als kind als zoogenoemde Mantellata aan de Dominicaner-orde aan. Doch niet aan afzondering wil zij haar leven wijden. „Ik begeer niet" zoo luidt de stem van haar Heer, „dat gij van mij gescheiden wordt, maar veeleer inniger aan mij verbonden door liefde tot uw medemenschen. Gij weet, dat de liefde twee geboden heeft: God en den naaste lief te hebben. Ik begeer, dat gij zult wandelen niet op één, maar op twee voeten, en u op twee vleugels ten hemel zult verheffen." Op die beide voeten is zij sinds gegaan. Als liefdezuster wijdt zij zich aan de verpleging van melaatschen en pestlijders. Zulk een roep ging er van haar uit, dat de vrouwen in Pisa haar smeekten tot haar te komen. Daar predikt zij een kruistocht tegen de Turken, ook om afleiding

te geven aan de bandelooze horden, die Italië onveilig maakten. Immers sedert de Paus uit Rome was verdreven, was de heilige stad en haar omgeving een tooneel van wanorde en bandeloosheid.

Zoo begint zij dan met zich schriftelijk te wenden tot Paus Gregorius XI met de bede, dat hij uit Avignon naar Rome wederkeere. „Ik wensch," zoo spreekt het jonge meisje tot den machtigen Paus, „dat gij een ware en trouwe herder zijt, bereid om, als gij honderd levens hadt, die alle te offeren aan de Kerk." Als haar brieven niet baten, begeeft zij zich persoonlijk naar Avignon en verschijnt voor den Paus te midden van zijn weelderige omgeving. Daar staat het eenvoudige meisje in haar wit ordegewaad voor den kerkvorst, op zijn prachtigen stoel gezeten, omringd door zijn in purper gekleede kardinalen. Gregorius ondergaat den invloed van haar machtige persoonlijkheid. Nadat zij het oproer had geschilderd, dat ook in Florence uitgebroken was, spreekt de Paus: „ik laat het vredesverdrag aan uwe beslissing over, ten bewijze dat ik waarlijk vrede begeer. Ik stel de onderhandelingen geheel in uw handen en vertrouw u toe de eer der Kerk." Wel zoeken de hooggeboren vrouwen van het pauselijk hof den Paus zooveel mogelijk aan haar invloed te onttrekken, wel zoeken zij haar door vleien te winnen, wel wordt zij door eene harer, die naast haar in de kerk ligt te bidden aan den voet gewond, maar vleierij noch mishandeling vermag iets op haar. Erger is de tegenstand, dien zij ondervindt van Gregorius zelf, een zwak en twijfelmoedig man, die nu aan haar roepstem gehoor geeft, dan weer zich door zijn hofstoet laat medeslepen. Nooit komt zij ongeroepen tot hem, zij onthoudt zich van elk ongevraagd advies. Den tegenstand van kardinalen en hovelingen duchtend, klopt Gregorius in den nacht aan haar deur, hij vraagt haar niet alleen wijzen raad, maar ook de kracht om door haar gebed aan dien raad gehoor te geven. Eindelijk behaalt Catharina de overwinning. Daar scheept de Paus zich met zijn gevolg naar Genua in. Na een langdurige en gevaarlijke reis doet hij zijn intocht in Rome en juicht het wufte en opgewonden volk hem hartelijk toe. Catharina, aan wie dit alles te danken is, heeft zich intusschen in stilte te Siena teruggetrokken. Vandaar richt zij zich weer tot den Paus. „Leg toch, Heilige Vader, als een instrument in Gods hand, alle beschroomdheid en aarzeling af, zie toe, dat de dienaren, die gij aanstelt mannen zijn van deugd en karakter, wees bereid om uw leven te offeren. Doch de zwakke Paus overleeft niet lang zijn terugkeer. En als in zijn plaats Urbanus V, een vurig Italiaan, gekozen is, kiezen de Fransche kardinalen een tegenpaus Clemens VII, die zich weer te Avignon neerzet. Nu breekt de bange tijd van het schisma aan en doen

de beide pausen elkaar in den ban. Te midden van de algemeene beroering keert Catharina in Rome terug om den storm te bezweren. Ook Urbanus geeft haar onbepaalde volmacht; zij wordt de algemeene vraagbaak. Tal van aanzienlijke burgers wachten dagelijks aan haar deur. Door dit alles wordt haar zwak lichaam uitgeput. In een roerend gebed draagt zij de geloovigen stervend op aan God; op 33-jarigen leeftijd blaast zij den adem uit.

Al zien wij in haar geen heilige — niemand is goed dan één, namelijk God — toch trekt haar innemend beeld ons machtig aan. Wij zien in haar een heerlijke vereeniging van contemplatie en practijk. Zoo dikwijls wij haar aanzien roept zij ons toe: Ora et labora, bid en werk!"

Naast de groote Roomsch Catholieke plaatsen wij de edele Protestantsche vrouw, die ons toont de kracht en den zegen van het ware moederschap. Ten jare 1531 deed zij haar intree in het slot van Dillenburg als echtgenoote van Willem den Rijke, graaf van Nassau en Catzenellenbogen. Vooraf was zij zes jaren in gelukkigen echt verbonden geweest met den graaf van Hanau-Minzenburg, wien zij vier kinderen geschonken had. Voeg daarbij de twee kinderen, die graaf Willem uit zijn eerste huwelijk bezat en het elftal kinderen dat hun in den loop der jaren gezamenlijk geboren werd, en gij ziet de huismoeder staan aan 't hoofd van een gezin van zeventien zonen en dochteren. Geen wonder dat zij als huismoeder en slotvrouw een hoogst bedrijvig leven had. Want een trouwe moeder was zij in de eerste plaats, die zich gaf aan elk harer kinderen, in 't bijzonder haar kloeke zonen in gedachten volgend te midden der vermoeienissen en gevaren van den krijg, zich verplaatsend midden in het slaggewoel, beangst voor hun leven en treurend om hun dood. En niet minder een wakkere huisvrouw, die toezag op het spinnen en weven harer vrouwen, op de bereiding van artsenijen voor armen en zieken, op het onthaal van haar talrijke gasten. Bij de schaarschte toch der herbergen en de onveiligheid der wegen kon men in het Dillenburgsche slot ten allen tijde een gulle ontvangst en een veilige schuilplaats vinden.

Reeds vroeg had Juliana de zijde der Hervorming gekozen en was het groote beginsel, dat de zaligheid niet is uit de werken maar uit het geloof, haar diep in de ziel gezonken. En bij graaf Willem vond zij op dit punt de warmste sympathie. Reeds in 1517 was de verkoop van aflaatbrieven door hem verboden in zijn landen; herhaaldelijk weigerde hij hooge ambten en aanzienlijke onderscheidingen, tot zelfs de orde van het Gulden

Vlies, omdat hij volkomen vrij wilde blijven van elken band, die zijn geloof beknellen kon. Bij de bediening van den Doop moest in zijn staten de landstaal worden gebruikt en aan de communie, die onder de gedaante van brood en wijn beide den geloovigen werd uitgereikt, moest een heldere uitlegging vorafgaan. Beide echtgenooten koesterden het ideaal, niet van een radicale hervorming, maar van een geleidelijke zuivering der kerk.

Toen hun oudste zoon Willem, onverwachts op elf-jarigen leeftijd tot Prins van Oranje verheven, aan 't hof van Karel V ontboden werd, te midden eener streng-Catholieke omgeving, zagen zij hem niet zonder bezorgdheid daarheen gaan, nog niet zoozeer om de Catholieke lucht, die hij daar zou inademen, als wel om het schitterend en bedwelmend hofleven, dat hem daar omgaf. Een tijdlang bleek die vrees niet ongegrond. Inderdaad leed de jonge man, door de fortuin vertroeteld, door weelde verwend, in de taal der diplomatie geoefend, een wijle schade aan zijn ziel en liep hij gevaar zichzelf te verliezen. Doch ook hier bevestigde zich 's dichters woord: „niet verloren, niet verloren, in wiens reine kinderziel, als het Godszaad in zijn voren, eens het woord des levens viel!"

Reeds in die dagen kwam hij op voor de rechten der verketterden en de vrijheid van geloof. Reeds toen kwam zijn edelmoedig karakter aan 't licht; terwijl Granvelle, Viglius en anderen zich ten koste van anderen verrijkten, maakte hij schulden om noodlijdende bij te staan.

Aan de opdracht van Philips om verdachten voor 't gerecht te roepen weigerde hij te voldoen. Toen hij na den dood zijns vaders aan 't hoofd van het gezin stond, werd hij meer en meer de vertrouweling zijner moeder, die hem met haar vast geloof steunde en omgekeerd in hem een beleidvollen raadsman vond. En toen Prins Willem in tweeden echt met Anna van Saksen verbonden was en die onwaardige vrouw hem een duldeloos lijden op den hals haalde, vond hij te meer in zijn trouwe moeder een vertrouwelinge en deelgenoote in zijn leed.

Daar barst het onweer der geloofsvervolging over de Nederlanden los; daar worden de van ketterij verdachten op de foltertuigen der Inquisitie uitgestrekt en beginnen de martelvuren te rooken, uitgelokt door den onberaden beeldenstorm. „Met een bezwaard hart," zoo schrijft Juliana in dat jaar aan haar zoon Lodewijk, „heb ik vernomen tot hoe groote gevaren en hoe zwaren strijd 't daarginds bij u gekomen is. De H. Drie-eenheid behoede u, opdat gij tot niets raadt of niets doet tegen Gods woord en tegen uwer ziele zaligheid, want daardoor zouden land en luyden schade lijden; bid zonder ophouden uw Hemelschen

Vader, dat Hij u leere te allen tijde het eeuwige meer te achten dan het tijdelijke."

Te midden van 't woeden van den krijg treft de eene slag na den anderen het teedere moederhart. Daar verneemt zij de treurmare, dat haar zoon Adolf op het slagveld van Heiligerlee is gesneuveld. Daar wordt graaf Lodewijk door Alva bij Jemmingen verslagen. Doch de krijgskans keert na de inneming van den Briel; de victorie van Alkmaar, het ontzet van Leiden zijn de dageraad van een beteren dag. Ee wat de vrome moeder troost te midden van den nood der tijden, is dat haar lievelingszoon hoe langer zoo meer haar geloofsgenoot wordt. Intusschen nadert voor Juliana de ouderdom. Langen tijd had zij rusteloos heen en weer gereisd om nu dezen dan genen harer kinderen te bezoeken. Doch als drie harer zonen in den slag gevallen zijn, als 't eenzaam rondom haar is geworden, bezwijkt ten laatste haar kracht. „De dood sluipt mij zachtkens achterna," zoo schrijft zij. Nog tien dagen vóór haar dood ontvangt zij een brief van Prins Willem. „Wij zitten nog zoo diep in den krijg als ooit. Liever het uiterste gewaagd dan den schat van Gods Woord te verliezen." Door die standvastigheid van haar zoon gesterkt legt de trouwe moeder op 74-jarigen leeftijd het hoofd ter ruste neer.

Zoo staat Juliana van Stolberg ons voor oogen als de warme, trouwe teedere moeder, die met haar kinderen medeleeft en medelijdt. Al zijn de vormen, waarin zij hare vroomheid uitte ons vreemd geworden, al is haar dogmatiek de onze niet, toch beziele ons de hoofdgedachte van haar nobel leven: „te allen tijde en onder alle omstandigheden het eeuwige hooger te achten dan het tijdelijke!"

ONS LESSING- EN GOETHE-RAAM.

In de Junimaand hadden wij het voorrecht onze beeldengalerij op de ramen der Vrije Gemeente vermeerderd te zien met de beeltenissen van Lessing en Goethe. Aan beiden wijdde ik twee achtereenvolgende toespraken. Ik wees op de groote overeenkomst, maar ook op het sterk verschil tusschen beide heroën. Beiden hebben op de letterkundige ontwikkeling van hun volk en van heel de wereld een machtigen invloed uitgeoefend; in beider gemoed en leven nam de godsdienst een ruime plaats in; beiden streefden naar een innige vereeniging van vrije wetenschap en warme religie. Toch staat bij den een het fijn ontledend verstand, bij den ander het dichterlijk gevoel op den voorgrond; de een is de man der scherpe critiek, de ander die der levendige phantasie; de een heeft aan den dienst der waarheid, de ander aan dien der schoonheid zijn leven toegewijd, maar voor beiden zijn waarheid en schoonheid twee zijden van goddelijk ideaal, waarvoor zij zich met diepen eerbied buigen. Lessing hebben wij maar te zien in het scherp geteekend, kloek en rustig gelaat om te voelen, dat hij vóór alle dingen is een hoog ernstig, vast besloten karakter, een vriend der waarheid, zoo als Opzoomer hem noemde, die wars van alle schikken en plooien, met vaste hand de grenslijnen trok, die godsdienst van geschiedenis en dogmatiek afscheiden, die zonder te vragen naar eenig partijbelang, kloek en stout de dingen en de menschen noemde bij hun naam.

In breede trekken schetste ik zijn levensgeschiedenis, zijn verblijf in de voormalige kloosterschool te Meissen, zijn studietijd te Leipzig, zijn werkzaamheid met Nicolai en Mendelssohn te Berlijn, zijn militaire periode te Breslau, zijn arbeid als tooneelrecensent te Hamburg, eindelijk en vooral zijn werkzaamheid als bibliothecaris te Wolfenbuttel. De Wolfenbuttelsche fragmenten en de daaruit voortgevloeide strijd met Pastor Goeze werden in herinnering gebracht, terwijl eindelijk de hoofdfiguren uit den „Nathan de Wijze" werden geteekend.

Zoo stond Lessing voor ons als de man vol vurigen waarheidszin, die niet het rustig en traag bezit, maar het voortdurend

streven naar waarheid 's menschen eisch en voorrecht noemde; die den storm van onderzoek en strijd niet vreesde, al wierp hij ook in eigen tuintje eenige oranjeboomen omver; die de gulden woorden sprak: „Ik wil het zwak geweten verschoonen, voor zoover dit zonder gevaar voor mijn ziel geschieden kan; zoo niet, dan heb ik voor mijn ziel te zorgen, al ergerde zich de heele of halve wereld; die ergernis is niet veel anders dan een vogelverschrikker, waarmee zekere lieden gaarne allen geest des onderzoeks willen afschrikken. Berust het Christendom op de eeuwige grondslagen der menschelijke natuur, dan kan 't het scherpste onderzoek verdragen. Een ieder zegge wat hem waarheid dunkt; de waarheid zelf zij Gode bevolen."

Zoo staat hij voor ons als de man van hoogen zedelijken ernst, van wien Goethe naar waarheid zeggen kon: „een man als Lessing hebben wij noodig; immers waardoor is deze zoo groot als door zijn karakter, zijn volharding. Even verstandige en begaafde menschen zijn er vele, maar welk een karakter!"

Daaraan paart zich eindelijk zijn breede verdraagzaamheid, zijn ruime waardeeringsgave. De Nathan is het evangelie der tolerantie. Niet van die slappe en weeke, die voortvloeit uit onverschilligheid en lauwheid, niet van een zoodanige, die elke godsdienstige overtuiging verdraagt, omdat ze haar alle onverschillig zijn. Neen, volgens hem is de echte ring die, welke zijn drager bij God en mensch welgevallig maakt en is 't hoogste bewijs voor de waarheid en waarde van het Christendom het bewijs des geestes en der kracht. Zoo is hem de diepste grond der waarachtige waardeering een vaste persoonlijke overtuiging, een beslist en mannelijk geloof. Zoo maakte de waarheid hem vrij van dwaling en vooroordeel, van broederhaat en bijgeloof, zoo was heel zijn leven den God der waarheid toegewijd.

Tegenover die eenvoudige, scherp afgebakende, doorzichtige persoonlijkheid staat Goethe's ingewikkelde, veelbewogen kunstenaarsnatuur. Zijn fouten en afdwalingen, die hij zelf in zijne werken, die alle zelfbekentenissen waren, beleden en betreurd heeft, verheelen wij allerminst. Allerlei religieuze tonen hebben geklonken uit zijn rijk besnaard gemoed: liederen van liefde en verlangen, van boete en rouw, van smart en vreugde, van geloof en twijfel heeft hij beurtelings gezongen. Hier stellen wij hem de vraag, hoe hebt gij 't met de religie? en is 't ons om zijn godsdienstige ontwikkeling te doen.

Allereerst doorloopt hij het naïef geloof van zijn kinderjaren, waarin de Bijbel zijn lievelingsboek is, Jozef en Mozes zijne helden zijn en hij op een geïmproviseerd altaar een plantenoffer brengt aan zijn God. Als jongeling voelt hij zich aangetrokken door de mystiek der Herrnhutters en hebben de geheimenissen

van Magie en Alchemie voor hem een eigenaardige bekoring. Te Weimar vindt hij bij Spinoza een volkomen stilling zijner hartstochten en schijnt zich een groot en ruim uitzicht over de zinnelijke en zedelijke wereld voor hem te openen. Naar Italië gevlucht, doorleeft hij zijn heidensche periode, waarin hij opklimt tot de zonnige hoogten van Griekenlands godsdienst en kunst, doch ook de groote beteekenis van het kruis maar al te zeer miskent. Schiller voert hem tot Kant, wiens onverbiddelijk „gij moet" hem den hoogen eisch van den plicht beter leert verstaan en ernstiger leert opvatten. En zoo kenmerkt zich zijn levensavond door hooge waardeering en diepe bewondering van het Christusbeeld en de religieuze kern van het Christendom.

Hoofdtrekken van zijn godsdienstig leven zijn eerbiedige overgave, ootmoedig vertrouwen allereerst. Drieërlei eerbied vindt hij op verschillende trappen der godsdienstige ontwikkeling. Eerbied voor den machtigen natuurgod, voor de ruime menschenwereld, voor kleinheid en armoede, lijden en dood.

Daaraan paart zich een breede, ruime opvatting van den godsdienst, een zekerewereld vroomheid, die, niet benepen noch angstvallig, met open oog om zich henen ziet en de werkelijkheid aanvaardt en omvat, die om 't oneindige te doorschrijden in 't eindige naar alle zijden gaat.

Voortdurende wasdom eindelijk is het kenmerk van zijn godsdienstige ontwikkeling. „Wie altijd zoekend voorwaarts streeft, mag op verlossing hopen." „Slechts hij verdient de vrijheid en het leven, die daag'lijks ze veroov'ren moet." In geen enkel stelsel wil hij zich opsluiten. „De mensch is niet geboren om de wereldproblemen op te lossen, maar wel om er naar te zoeken, waar het probleem begint en zich dan binnen de grenzen van het begrijpelijke te houden." Het rijke onuitputtelijke leven moet ten slotte weer iederen sterveling te recht brengen en iedere krankheid genezen. Zoo bruist zijn leven daarheen als een breede machtige stroom, aan den oceaan van het oneindige ontsprongen en daarin terugvloeiend. Een hooger, zedelijk voorzienigheidsgeloof houdt hem staande en is uitgedrukt in de hoofdgedachte van Wilhelm Meister's leerjaren dat „de mensch trots alle dwaasheden en verwarringen door hooger hand geleid, toch tot een gelukkig doel geraakt." Zoo vat hij zijn levensideaal samen in het woord: „Groote gedachten en een rein hart, dat is 't, wat wij dagelijks van God te bidden hebben."

CONGRES-INDRUKKEN.

Er is verscheidenheid van gaven, doch het is dezelfde geest.

I Cor. 12 : 4.

Het Congres van Vrijzinnig-godsdienstigen van 1 tot 4 September te Amsterdam gehouden, heeft zoo diepe en rijke indrukken bij mij achtergelaten, dat ik ook hier daarvan niet zwijgen kan. Die indrukken zijn alle van hoogst opwekkenden aard. Terwijl vóór en na de congresdagen de regen in milde stroomen neerviel en de elementen in heftige beroering waren, welfde zich in die dagen een kalme, heldere najaarshemel over onze hoofden en verkwikte ons, bij 't ingespannen luisteren, onder 't levendig gesprek, bij 't gemeenschappelijk genot van natuur en kunst, een stralende zonneschijn. Schertsend zeiden wij dikwijls tot elkaar, dat de meteorologen voortaan ook met deze congressen rekening te houden zouden hebben. Uit allerlei oorden van de wereld waren vrienden en geestverwanten saamgestroomd. Engeland leverde verreweg het leeuwendeel. Ver over de twee honderd Britten waren ter vergadering aanwezig. Amerika was door een dertigtal geestverwanten vertegenwoordigd. Frankrijk en Duitschland, België en Zwitserland, Hongarije en Denemarken zonden hunne afgevaardigden. Japan, Nieuw-Zeeland, Britsch Indië zelfs lieten zich niet onbetuigd. Uit ons vaderland waren de moderne theologen, wier vergadering opzettelijk van het voorjaar tot het najaar was uitgesteld, in grooten getale aanwezig. Allen waren saamgekomen tot de tweede vergadering van den zoogenaamden „Internationalen Raad van Unitarische en andere vrijzinnig-godsdienstige denkers en werkers." In 1900 was die „Raad" te Boston geboren. Toen de geestverwanten uit de Oostelijke Vereenigde Staten daar vierden het 75-jarig bestaan van de Amerikaansche Unitarische Vereeniging, werd het denkbeeld geopperd, dat voortaan om de twee jaren vrienden der vrije religie, 't zij Unitariërs, 't zij hoe dan ook genoemd, zouden samenkomen niet enkel uit de nieuwe, maar

ook uit alle oorden der oude wereld om den band der geestelijke broederschap nauwer toe te halen.

Reeds in 1902 werd dat denkbeeld verwezenlijkt en waren wij in grooten getale te Londen bijeen. Van die samenkomst, als afgevaardigde van den Nederlandschen Protestantenbond door mij bijgewoond, deelde ik vroeger 't een en ander meê [1]). De hoofdbenaming van dit congres behoeft geen uitvoerige toelichting. 't Is bekend, dat onder den naam Unitariërs allen worden saamgevat, die in vroeger of later eeuw in verzet kwamen tegen het leerstuk der Drieëenheid en de eenheid van het goddelijk wezen op den voorgrond stelden. Arius in de vierde, en de Socinussen en Michaël Servet in de 16^e eeuw zijn in ruimeren zin reeds zijn vertegenwoordigers. Priestley en Martineau in Engeland, Channing, Parker en Emerson in Amerika mogen in engeren zin zijn vaders genoemd worden. Doch de naam is thans verouderd en heeft nog enkel een historische beteekenis. Wij strijden tegenwoordig immers niet langer tegen het leerstuk der Drieëenheid noch tegen eenig ander leerstuk. In hun overgeleverden vorm hebben die dogmen voor ons ons hun tijd gehad. Veeleer zijn wij er op uit ze uit een zielkundig oogpunt te verklaren en van een vrijzinnig standpunt te waardeeren. De blijvende religieuze kern, ook der Triniteitsleer, trachten wij uit haar verouderd omhulsel op te delven. En onder de tegenwoordige Unitariërs geven velen aan dien naam een andere beteekenis, daarbij denkende, 't zij aan de eenheid van God en de wereld of het godsdienstig monisme, 't zij aan den eenheidsband, die alle vrijzinnig-godsdienstigen onderling verbindt. Reeds is er sprake van den verouderden naam niet langer aan onzen bond te leenen; doch de vraag is van te weinig beteekenis om er veel woorden aan te verspillen.

Toen uit de Londensche vergadering stemmen opgingen, die er op aandrongen, dat de volgende vergadering in Nederland gehouden worden zou, gaven wij, Hollandsche afgevaardigden, daarop weerklank met groote blijdschap en met grooten schroom. Niet dan aarzelend beloofden wij de zaak met onze lastgevers te bespreken. En toen Prof. Eerdmans en ik de zaak voor 't eerst ter sprake brachten in een hoofdbestuursvergadering van den Protestantenbond, toen ontmoetten wij bedenkelijke gezichten en gefronste voorhoofden. Doch wij lieten ons daardoor niet afschrikken. Een Nederlandsche commissie van voorbereiding vormde zich onder voorzitterschap van Prof. Oort, waarin het Hoofdbestuur van den Protestantenbond, het Moderamen der Moderne vergadering en de theologische professoren der verschillende Universiteiten vertegenwoordigd waren. Een Amsterdamsche Com-

1) Stemmen, 24e Jaargang, pag. 185—205.

missie van ontvangst kwam onder mijn leiding tot stand. Sprekers werden uitgenoodigd, gelden ingezameld. En zoo was er aan den avond van 1 September een talrijke schare bijeen in de Oude Walenkerk om te luisteren naar het warm en krachtig inleidingswoord van Van Loenen Martinet en den zang van het koor der Vrije Gemeente, dat met veel gevoel en wijding ten gehoore bracht Lied 74 uit onzen bundel en de schoone hymne van Verhulst:

„Daigne au sortir de ce saint lieu
Bénir ton peuple, o notre Dieu, etc."

Daarna had ik het voorrecht in 't gebouw der Maatschappij van den Werkenden Stand de afgevaardigden der verschillende buitenlandsche vereenigingen een welkomstgroet te brengen, die telkens door een vertegenwoordiger van een hunner beantwoord werd. De opgewekte en optimistische stemming van alle aanwezigen maakte, dat men tegenover het gebrek aan ruimte en aan gelegenheid om gesprekken met elkaar aan te knoopen bijzonder toegevend gezind was.

Den volgenden morgen vond de groote zaal van 't gebouw der Vrije Gemeente ons als Congresleden bijeen. Haar vriendelijke aanblik en inzonderheid ons laatste raam, beschilderd met de beeltenissen van Carlyle en Emerson vond warmen bijval vooral bij de Engelschen en Amerikanen. Klokke 10 uur opende onze Voorzitter het Congres met een rede, waarin hij vooral deed uitkomen de groote behoefte aan samenwoning en samenwerking, die vrijzinnig-godsdienstige denkers en werkers in dezen tijd gevoelen en de opwekkende kracht, die daarvan kan uitgaan. Rev. Wendte gaf ons daarop een pittig en geestig verslag van de werkzaamheden van den International Council gedurende de twee laatste jaren. En nu volgde die bruisende stroom van „papers" in allerlei talen en over allerlei onderwerpen, die even boeiend als vermoeiend was. Waarlijk, hier bevestigde zich het woord: „er is verscheidenheid van gaven." Laat ons eenige hoofdvertegenwoordigers der verschillende natiën aan onze oogen doen voorbijgaan.

Dan vonden allereerst de Engelschen een uitnemenden woordvoerder in Prof. Carpenter van Oxford, den voorzitter van het vorige congres. In zijn verhandeling over de plaats van het Christendom in de godsdiensten der wereld was hooge waardeering van de blijvende waarde van het Christendom vereenigd met een heldere aanwijzing van den nauwen band, die het aan andere godsdienstent verbindt en een onbewimpelde erkenning van de waarheid, dat ook aan den hoogststaanden godsdienst geen absoluut en voor alle eeuwen geldend karakter kan worden toegekend. Arm-

strong van Liverpool sprak over de beschouwing van God als de ziel aller zielen, met onpartijdige waardeering zoowel van het theïsme als van het pantheïsme, terwijl zijn stem trilde van diepen eerbied voor het albezielend goddelijk leven. En Wicksteed van Childrey, de oude vriend van Hollandsche theologie en theologen, was geheel in zijn element, toen hij, na een korte Engelsch-Hollandsche inleiding, improviseerde over de herleefde belangstelling in middeleeuwschen godsdienst met een gemakkelijkheid en frischheid, die toonden dat hij zijn onderwerp volkomen meester was. Bij al deze Engelschen een waardig zelfgevoel en hooge ernst, in Wicksteed doortinteld van een verkwikkenden humor.

Geheel anders de Amerikanen. Vooraan in hunne rij de voorzitter der Amerikaansche Unitarische vereeniging Dr. Samuel Eliot van Boston, de man van die hooge, fijne beschaving, die opwelt uit een nobel hart, in een breede schets ons teekenend met grooote klaarheid en kalmte de liberale religie in Amerika; nevens hem onze vriend Wendte, de sympathieke secretaris van den Internationalen Raad, vol van de beweeglijkheid en bedrijvigheid der sanguinische natuur, zijn krachten en gaven verdeelend over allerlei gebied. Verhaalde hij mij niet, dat er aan zijn gemeente te Boston, den vrijen kring, die door Parker werd geschapen, een kookschool, een naaischool, ja een dansschool zelfs verbonden was? Voorts Dr. Crooker van Ann Arbor (Michigan), die over Amerikaansche opvoedingsidealen sprak met bruisende, opgewonden welsprekendheid, doch zonder de soberheid en ingehouden kracht, die Eliot zoo aantrekkelijk maakt. Rev. Mead eindelijk, de warme vredesapostel van Boston, met al den gloed en de eenzijdigheid van een vurigen propagandist.

De Fransche geestverwanten vonden hun vertegenwoordigers in Prof. Jean Réville van Parijs, wiens naam zoo geliefd is onder vrijzinnige Walen en Hollanders, niet alleen, omdat hij ons herinnert aan den eersten bloeitijd der moderne richting, toen zijn vader, die met Allard Pierson in Rotterdams Waalsche gemeente predikte met groote zeggingskracht, maar ook van wege zijn eigen wetenschappelijke en godsdienstige werken, bovenal zijn schitterend hoofdwerk „La religion romaine sous les Sévères”.

Hier was hij ditmaal sprekende over den godsdienst en de moderne opvatting der natuurorde, minder op zijn eigenlijk terrein. Aantrekkelijk was nevens hem de gemoedelijke persoonlijkheid van A. Bourrier, den voormaligen priester, die zich thans te Sèvres geheel wijdt aan de opheffing en verzorging zijner vroegere ambtgenooten die, na met de moederkerk gebroken te hebben, bij honderdtallen rondzwerven, arm an broodeloos, door de straten van Parijs. Veel kan hij voor hen zijn, met

zijn vroom en warm gemoed en aan de zijde van zijn sympathieke vrouw, omdat hij, zelf in de overgangsperiode verkeerend, dichter bij hen staat dan menig vooruitstrevende vrijzinnige.

Naast de fijne en smaakvolle Franschen stonden de zware, deftige Duitschers: Otto Pfleiderer in de eerste plaats, de Berlijnsche hoogleeraar, dien wij op het Londensche congres moesten missen, maar die een sieraad was van deze samenkomst. Op zijn onderwerp: „het Nieuw-Testamentische Christusbeeld in 't licht der godsdienst-geschiedenis", liet hij de heldere stralen vallen van zijn echt-vrijzinnige wetenschap, al vielen zij te zeer uit de hoogte van zijn professoralen katheder. Een geheel andere toon werd aangeslagen door Dr. Schieler, voorganger der Vrije Gemeente te Danzig die, sprekend over vrees en hoop ten opzichte der godsdienstvraag in Duitschland, ons een blik deed slaan in den zwaren strijd, dien de „Frei-religiöse" kringen te voeren hebben tegen de vereenigde staatkundige en kerkelijke grootmachten van het Duitsche rijk. Daarvan bespeurt weinig de Heer Andresen uit Blankenese, een rustige privaat-geleerde, die in zijn stil studeervertrek zijn eigen „Jesucentrische Weltreligion" heeft uitgebroed en ons sprak over de noodzakelijkheid eener nieuwe positieve geloofsleer. Noode misten wij de tegenwoordigheid van Dr. Kalthoff uit Bremen, die over den invloed der materieele omstandigheden op den godsdienst zou gesproken hebben, zoowel om den gevierden naam van den vooruitstrevenden prediker, als omdat de maatschappelijke zijde van de godsdienstvraag daardoor, helaas, onbesproken bleef.

Hoevele stemmen nevens die allen, die uit allerlei oorden van de wereld zich mengden in dit koor! Hocart, van Brussel, die, temidden eener omgeving van bijgeloovige ultramontanen en oppervlakkige vrijdenkers, de vaan van den vrijen godsdienst omhoog houdende, ons uit eigen ervaring sprak van de moeilijkheden, waarmee de vrijzinnige religie in België te kampen heeft; Schönholzer en Montet uit Zwitserland, de eerste temidden der zware verhandelingen ons verkwikkend met een warm en ongedwongen woord; de laatste in een zorgvuldig bewerkte verhandeling het monotheïstisch beginsel van verschillende godsdiensten in 't licht stellend; Jozan uit Budapest, die ons verhaalde van den geleidelijken groei der Unitarische beginselen in Hongarije, waar zij reeds in de 16e eeuw een vruchtbaren bodem vonden; Toyosaki uit Tokio, die ons op de botsing en kruising der godsdienstige stroomingen in Japan een enkelen blik deed slaan en eindelijk de merkwaardige persoonlijkheden uit Britsch-Indië, Shinde, Madgakar, Mehra en Hiralâl Vermâ, die aller aandacht trokken en verdienden, niet alleen om hun bruine gelaatstint en hun helkleurige tulbanden, het eenig overblijfsel van hun nationaal

costuum, maar veel meer nog om hun fijne beschaving, hun uitgebreide kennis en hun warmen ijver voor de Brahma-Somaja, die belangrijke godsdienstige beweging, die, na gebroken te hebben met de huiselijke en maatschappelijke misbruiken van Hindostan, het beste uit den dichterlijken Veden-godsdienst zoekt te vereenigen met de keur en de kern van de christelijke en andere godsdiensten.

Voeg daarbij eindelijk de woordvoerders van ons vrijzinnig-godsdienstig Nederland: Bruining van Amsterdam, sprekend over „het agressief karakter van het vrijzinnig-godsdienstig geloof"; zijn ambtgenoot Cramer in zuiver Engelsch de vraag beantwoordende: „hebben vrijzinnig-godsdienstigen behoefte aan eene kerkelijke organisatie?" Cannegieter uit Utrecht, een diep doordachte, maar al te zeer met vreemde woorden doorzaaide verhandeling voordragende over „persoonlijkheid en godsdienst" en Gooszen van Leiden, de vertegenwoordiger der evangelische richting, die een niet voorgedragen stuk ter tafel bracht over „de evangelische Reveil in Nederland omstreeks 1834".

Wekt niet deze bonte rij van persoonlijkheden en onderwerpen in ons den diepen indruk: er is verscheidenheid van gaven, van typen en schakeeringen ook onder hen, die vrijzinnigen godsdienst liefhebben en belijden? Verscheidenheid van persoonlijkheden, vooral om hen is 't ons in de eerste plaats te doen. Van den rijken inhoud der talrijke verhandelingen hier verslag te geven zou volstrekt onmogelijk zijn; trouwens ook op het congres waren zij niet de hoofdzaak. Wie zou in de mooie maar warme Septemberdagen, die ons te beurt vielen, temidden van een steeds aan-en-afloopend gehoor in zich kunnen opnemen de velerlei uiteenloopende en ten deele zware gedachten, die daar hen overstelpten! Wij troosten ons allen met het vooruitzicht, dat wij ze binnen enkele maanden rustig kunnen lezen en herlezen, als zij in een boek verzameld zijn. Daar was 't ons te doen, om de levende persoonlijkheden, die in die bijdragen iets hadden neergelegd van het denken van hun hoofd en het kloppen van hun hart. Hoe verlustigden wij ons in die rijke verscheidenheid! Zij bekoort ons immers in het rijk der natuur. Op een wandeling door het bosch trekt beurtelings de zware, knoestige eik en de gladde, mollige beuk, de zwart-groene den en de zilverwitte berk, de bevallig wuivende varen en het zachte fluweelen mos onze aandacht en wij zegenen den onuitputtelijken rijkdom der natuur. Niet anders op 't gebied des geestes. De verstandelijk en de gemoedelijk aangelegde, de man van het scherpe denken en die van het warm en diep gevoel, de practische en de mystieke natuur, de theïst en de pantheïst, ze zien elk één zijde van de goddelijke waarheid en allen vereenigd doen ze ons die bij benadering zien in haar geheel.

Welnu, even dwaas als het verlangen zijn zou, dat alle boomen éénе schors bezaten, even onzinnig is de begeerte, dat alle vrijzinnig-godsdienstigen zouden spreken in dezelfde taal. En toch, zulk een ziekelijk geroep naar eenheid van belijdenis en dogmatiek laat zich tegenwoordig hooren onder vele oudere en jongere geestverwanten. Maar zien zij dan niet in, dat het individualisme met zijn scherp uitkomende verschilpunten, verkwikkend voor den zelfstandig vrome, verbijsterend alleen voor zwakke en angstige zielen, de noodzakelijke keerzijde is van het Protestantsche vrijheidsbeginsel? Beseffen zij niet, dat elke voorgeschreven formule, ieder aan allen aangewezen pad belemmert en in gevaar brengt de vrije geestesontwikkeling van allen, die langs hun eigen weg hun God en hun zielevrede moeten zoeken? Vinden zij zulk een scherpe omlijning in de onsterfelijke zaligsprekingen der Bergrede, zulk een dogmatische formuleering in de aanschouwelijke parabelen van het evangelie en zijn 't niet deze nochtans, die een groot deel der wereld veroverd hebben? Neen, wie dogmatische eenheid verlangt en behoeft wende zich naar Rome of naar Dordt. Zelfs bij de gematigd-rechtzinnigen vindt hij ze niet langer, omdat het zuurdeeg van het vrije onderzoek en de onafhankelijke critiek zelfs hun meel in sterke gisting heeft gebracht. Wie 't daarentegen met de vrijheid wagen durft, getrooste zich ook vastberaden en blijmoedig al den strijd, de slingering en de geestesdeining, die zij voortdurend met zich brengt. Men kan niet tegelijk in de veilige haven rustig neerliggen en met volle zeilen dobberen op Gods groote maar onstuimige zee. 't Laatste willen en moeten de vrijzinnigen doen, en dat zonder angst en zonder gevaar, als zij te midden van storm en golfslag met vaste hand het roer omklemmen en tegelijk van hooger onderlinge eenheid zich bewust zijn.

Ja, Goddank, de hoogste eenheid is niet de eenheid van dogma en geloofsformule, maar de eenheid van gezindheid en streven. Terwijl ik zelf in een ethisch-pantheïsme de meest bevredigende uitdrukking mijner persoonlijke geloofsovertuiging vindt, kan ik met warmte de broederhand drukken van den overtuigenden theïst, voor wien 't geloof in den persoonlijken, menschvormigen God een behoefte is van hoofd en hart, van den edelen Martineau b.v., mits en omdat hij volkomen erkent, dat alle reinen van hart God zien, hoe zich dan ook het godsbeeld moge weerkaatsen in den spiegel van hun zieleleven. Hoe treffend en verkwikkend uitte zich het gevoel dier hoogste eenheid in het gemeenschappelijk lied, dat zoowel aan den vooravond als voor de sluiting van het congres ons allen van de lippen vloeide;

In U, o God zijn onze harten,
Door éénen heil'gen geest vereend.

Mannen en vrouwen van allerlei natiën en tongen, bruinen en blanken, wetenschappelijk gevormden en practisch aangelegden, meer behoudende en meer radicale naturen, zij smolten alle samen in dit éene lied en voelden iets van den band der zielsgemeenschap, die alle vrije kinderen Gods saamverbindt. Och of die hoogste eenheid als spinrag mocht vaneen scheuren alle banden van dogmatische samenstemming, die, door den tijd verhard, in knellende boeien ontaarden; of 't een der vruchten ware van ons verheffend samenzijn, dat wij boven de verscheidenheid van gaven, schakeeringen en temperamenten, stelden de alleen bereikbare, maar ook volkomen voldoende eenheid van geest!

Een der vruchten, want het afgeloopen congres kan rijk aan vruchten zijn. Er zal en moet van uitgaan een opwekkende geestesadem, een hooge, vrije geestesstrooming. Hoezeer hebben wij daaraan behoefte! Een benauwende depressie drukt den geestelijken dampkring; een reactionaire strooming zwelt aan op maatschappelijk en godsdienstig gebied. De bedenkelijke uitspattingen der arbeidersbeweging in 't voorjaar, natuurlijk en noodzakelijk gevolg van de miskenning van gegronde grieven en rechtmatige eischen van werklieden in allerlei bedrijf, riepen opzettelijk gesmede strafwetten in 't leven, die doen geboren worden een uitbundig verzet ter eene en een slaafschen geest ter andere zijde. Er zijn niet weinige behoudende liberalen, die de tegenwoordige regeering toejuichen en naar de oogen zien. En die regeering drukt den stempel van een officieel dogmatisch christendom, het eenige in haar oog, zooveel mogelijk op haar daden en besluiten. Tegenover die bedenkelijke verschijnselen vertoont zich in vrijzinnige kringen een geest van matheid en moedeloosheid. Wat vermogen wij, zoo klein in aantal en zoo onderling verdeeld tegenover dien stroom van reactie! Wij zijn immers zoozeer in de minderheid! Ja, dat zijn wij en Goddank dat wij 't zijn! Te recht zeide Eliot, onze wakkere Amerikaansche broeder: „ik heb op dit congres er telkens over hooren klagen dat wij in de minderheid zijn; ik acht dit niet een oorzaak van bezorgdheid, maar veeleer van vreugde." Zoo is 't inderdaad. Alle groote hervormers en baanbrekende geesten zijn altijd in de minderheid geweest. Socrates was in de minderheid, toen de zinnelijke en bijgeloovige Atheners er toe medewerkten dat dit „wandelend vraagteeken", deze geestelijke rustverstoorder den gifbeker dronk. Jezus was in de minderheid, toen hij door zijn vijanden gehoond, en door zijn vrienden, ja zelfs naar 't scheen, een wijle door zijn God verlaten, den adem uitblies aan 't kruis. Paulus en Luther, Zwingli, Lessing, Carlyle en zoovele andere geesteshelden, zijn allen in de minderheid geweest, en toch vormen zij samen de krachtige voorhoede, de onoverwin-

nelijke garde van 't leger der menschheid. Toch roepen zij ons samen toe: Wat zijt gij zoo vreesachtig, hoe hebt gij geen geloof! Gelooft in God, de eenige en eeuwige bron van kracht en leven, de ziel van 't heelal en van u zelf, en gij zult u niet alleen, noch zwak gevoelen, omdat Hij met u is!

Doch niet alleen versterking van ons geloof, ook uitbreiding van onzen gezichtskring, ook een vooruitstuwende kracht kan er uitgaan van ons congres. Ook daaraan bestaat dringende behoefte! „Wat zijt gij modernen achteruitgegaan," zoo klaagde mij Wicksteed, toen hij de eerste vergadering van moderne theologen had bijgewoond. Wat is er overgebleven van de groote dagen van Scholten en van Kuenen, wien hij in zijn herinneringen aan Holland zulk een warme hulde had gebracht. En inderdaad, hij had gelijk. Stelde aanvankelijk de moderne richting in jeugdigen overmoed de ontkennende critiek eenzijdig op den voorgrond, thans worden haar resultaten door velen angstvallig verzwegen of naar achteren geschoven. Als men de ontwikkelingsleer, die heerscht op natuurwetenschappelijk gebied, ook wil toepassen op het terrein van het geestelijk en godsdienstig leven, schudden velen bedenkelijk 't hoofd. Van de nauwe verwantschap en overeenkomst van het christendom met verschillende Heidensche godsdiensten mag zoo weinig mogelijk sprake zijn. Hoe goed deed het ons daarom den radicalen toon te hooren, die door Carpenter en Pfleiderer met merkwaardige overeenstemming aangeslagen werd! Beiden zagen in het Christendom een van de takken van den reusachtigen boom van de godsdienstige ontwikkeling der menschheid. Terwijl de eerste vooral deed uitkomen, dat alle godsdiensten, ook de hoogst staande, onvolkomen uitingen zijn van het religieuze voelen en gelooven der menschen, dat dus ook in het Christendom het laatste woord niet kan gesproken zijn, wees de laatste met nadruk op de verwantschap en overeenkomst der christelijke mythen en sagen met die van Indië, Egypte en Griekenland. Zijn verhandeling, die, op het congres maar ten deele voorgedragen, juist tegelijkertijd volledig in 't licht verscheen, moge van nieuws de aandacht vestigen op dit maar al te zeer verwaarloosd en braak liggend veld van onderzoek.

Eindelijk ga uit van ons congres, 't laatst maar niet het minst, een verhooging van onze werkkracht en van onzen propaganda-ijver. Hoe zijn onze Amerikaansche en Engelsche broeders daarin onze meesters! De Engelsche Unitariërs zonden ons ter gelegenheid van ons congres een verzameling van kleine geschriften, brochures en handboekjes, die, in de bovenzaal van ons gebouw tentoongesteld, de bewondering van alle bezoekers wekten. De geschiedenis en de beteekenis van het Unitarisme, de hoofdgedachten van het vrijzinnig christendom, de gestalten hunner

voornaamste leiders, de taak en de leerstof der Zondagsschool zijn hier beknopt en aanschouwelijk geteekend. En dat alles in zoo keurigen en smaakvollen vorm, dat daardoor de belangstelling en de leeslust van zelf worden opgewekt. O zeker, juist is 't woord van Van Loenen Martinet: „Wij moeten kunnen slapen, terwijl God te stiller nacht langs de velden gaat en het gezaaide tot wasdom roept," mits wij vooraf met wakkeren geest en volle hand het zaad in de voren hebben uitgestrooid en na iederen rusttijd in Gods naam blijven voortzaaien. De aarde brengt van zelf vrucht voort, ja, mits eerst het zaad door menschenhanden in den bodem is neergelegd. God volbrengt zijn groot en heerlijk werk, maar Hij roept ons, zijne kinderen, om zijn medewerkers te zijn, onvermoeid en onversaagd.

Iedere eerlijke geloofsovertuiging heeft haar recht en waarde. 't Is goed, dat duizenden, niet rijp voor zelfstandig geloof, slaafsche Roomsch-Catholieken of rechtzinnig-geloovige Protestanten zijn. Maar zullen wij daarom minachten het kostelijk pand van den vrijen godsdienst, dat ons is toevertrouwd? Als we ons daardoor zelf rijk en vrij en gelukkig voelen, zullen we dan dit heerlijk en begeerlijk goed niet, zooveel in ons is, aan anderen trachten mede te deelen? Inderdaad, er is een pauselijk, maar er is ook een vrijzinnig „Non possumus." Wij kunnen niet anders dan spreken van 't geen wij gezien en gehoord hebben. Wij kunnen en mogen niet anders dan den kostelijken schat van 't vrij gelooven, denken, werken, die onze roem en kroon is, aan zoovelen mogelijk mee te deelen, elk op zijne wijs, in zijne taal, langs zijnen weg en nochtans saam verbonden door denzelfden geest van kinderlijk ontzag, van mannelijk vertrouwen, van dienende liefde. Daartoe van nieuws de handen ineen gelegd, eenparig, krachtig en blijmoedig.

Daartoe helpe ons God!

HET LAND VAN MILLET.

Onvergetelijke dagen heb ik dezen zomer doorgebracht te Barbizon, aan den zoom van het prachtige bosch van Fontainebleau gelegen. Ik heb rondgedwaald in 't land van Millet en Rousseau, van Corot en Diaz en werd alzoo verplaatst in den schitterenden bloeitijd der Fransche schilderkunst in de eerste helft der 19de eeuw. Overal wordt men herinnerd aan de groote kunstenaars, die er leefden en werkten. Hunne namen staan geschreven op de eenvoudige huizen, waarin zij woonden en de beeltenissen van Millet en Rousseau vindt men uitgehouwen in een steenrots in de „gorge d'Apremont." Maar vooral de aantrekkelijke persoonlijkheid en het mooie werk van Jean François Millet, kwam mij hier voor den geest. Zijn uitnemendste werken „Le Semeur, L'Angélus, Les Glaneuses" heeft hij hier geschilderd, als hij bij voorkeur ronddwaalde in de uitgestrekte open velden, rondom het eenvoudige dorp gelegen. Hier zag hij den zaaier rustig voortgaan op den akker en het zaad met vaste, schijnbaar onverschillige hand, uitstrooien in de open voren. Hier nam hij ze waar den jongen boer en de boerin, die bij 't luiden van de avondklok hun arbeid, het rooien van aardappelen, een oogenblik staken, en het hoofd buigen tot een stil en eenvoudig gebed. Hier zag hij in den oogsttijd het graan op den achtergrond tot schoven opgetast, terwijl een drietal vrouwen op den voorgrond, moeizaam voorovergebukt, de overgebleven aren zorgvuldig saamlezen van den grond. Zoo doet Millet zich hier vooral kennen als den schilder van het boerenleven, met zijn vermoeienden arbeid, maar ook met zijn frissche poëzie. In zijn keurig boekske over Millet heeft Richard Muther ons duidelijk doen zien, hoe Millet de eerste was, die den Franschen den boer en het boerenleven leerde kennen, gelijk het werkelijk is. In de schilderswereld kende men langen tijd niet anders dan een caricatuur van den boer en zijn bedrijf. Op de schilderijen van onze 17de eeuwsche schilders Brouwer, Adriaan van Ostade en Dusart is de boer een voorwerp van scherts en spotternij. Hij wordt voorgesteld als een onbeholpen

en onnoozele gast, die zich op boerenkermissen bedrinkt, als een dartel veulen in 't rond springt en zich dan in al zijn onbehouwenheid kennen doet. Later, in de 18de eeuw, maakt de sentimenteele droomerij zich van het boerenleven meester en komen de arcadische herders en herderinnen op 't tapijt. Als zoodanig verkleeden zich voorname heeren en dames om aan hun minnekozerijen een tint van landelijke onschuld te geven. Als contrast tegen den benauwden geur der salons verlustigden zich markiezen en gravinnen in den reuk van den koestal of stelden zij zich stoere boerendeernen en forsche boerenjongens voor. Weer later in den tijd van Jean Jacques Rousseau, toen men uit de overbeschaving, met al haar schijnschoon en klatergoud, terughunkerde naar den primitieven natuurtoestand, benijdde men den boer om zijn onbezorgd leven en zijn stil huiselijk geluk. Hoe zoet is de zorg voor huis en kind, voor tuin en akker! Hoe roerend is de goedgeloovigheid van zulke eenvoudige menschen! Een jong echtpaar zit, vol ouderlijke teerheid, aan de wieg van hun kind. Oude grootvaders en grootmoeders worden door hun dankbaar nakroost verpleegd. Honden, katten en kippen leven in de kamer dier brave lieden als in een Eden voort. De boer werd de Rousseau'sche natuurmensch, die door zijn reinheid en deugd den bedorven cultuurmensch beschaamde.

In een tegenovergesteld uiterste verviel later Zola, toen hij in zijn „La Terre" enkel de zinnelijke lusten, de ruwe hartstochten, de dierlijke levenswijs van de boerenwereld teekende. Enkel rozengeur en maneschijn aan den eenen, niets dan walgelijke zwijnerij aan den anderen kant. Millet daarentegen schilderde de boerenwereld, gelijk ze werkelijk is. Hij kon het doen, omdat hij uit de wereld voortgekomen was en haar leven had meegeleefd. Geboren was hij te Grézille, te midden van Normandië's barre heidevelden en ruwe steenrotsen, waar de boer aan den ondankbaren grond zijn karig stuk brood ontwoekert. Daar reeds zag hij de figuren van zijn latere schilderijen: maaiers, die de zeis zwaaien door het golvend graan, herderinnen, die onder vermolmde eikenboomen zich voor den wind verschuilen, houthakkers, die onder den last hunner takkenbossen gebogen gaan.

In het naburige Cherbourg komt hij op 18-jarigen leeftijd in de leer bij den schilder Mouchel, die in hem 't eerst een buitengewonen aanleg ontdekte. Maar al ras roept de dood van zijn vader hem weer tot het boerenbedrijf terug en arbeidt hij weêr op den akker, in den stal of in de schuur. Doch zijn leermeester richt een verzoek tot den stedelijken raad van Cherbourg om ondersteuning voor zijn veelbelovenden leerling. De raad staat het verzoek om een subsidie van 5 à 6000 francs toe en op 22-jarigen leeftijd begeeft Millet zich naar Parijs, dat twaalf jaar lang zijn

woonplaats blijft. Hij voelt zich daar echter bitter weinig thuis. Het kind der natuur, de zoon van 't platte land, komt hier onder een strenge academische tucht. Delaroche wil hem inleiden in zijn theatrale schilderkunst. De vermoording van den Hertog van Guise en dergelijke sensationeele historiestukken moet hij daar leeren schilderen. Uit een technisch oogpunt had hij aan zijn meester verplichting. „Ik leerde bij Delaroche", schreef hij later, „de beheersching der middelen, maar mijn beschouwing van de grondbeginselen der kunst, die ik reeds in mijn oude vaderland, zonder meester en voorbeeld mij eigen had gemaakt, onderging geen verandering". Schilderde hij een tijdlang tegen zijn zin badende of dansende meisjes, amouretten, nymphen en faunen, toch gaat bij hem op den duur de natuur boven de leer. In zijn schilderij: „Le vanneur" geeft hij een boer, die met krachtige handbeweging koren in een mand heen en weer schudt.

Toen hij dit stuk vrij voordeelig had verkocht, kon hij zich de weelde veroorloven een tijd lang naar buiten te gaan en ging hij met het gezin, dat hij zich intusschen had verworven, den zomer doorbrengen op het land. Te goeder ure wandelt hij met vrouw en kinderen door het bosch van Fontainebleau naar Barbizon. Het kleine dorpje, waarover nu de stroom der beschaving ook reeds is heengegaan en dat in zijn grootere en kleinere hôtels tal van vreemdelingen herbergt, was toen, in 't jaar 1840, nog een type van landelijken eenvoud. Oude huisjes vertoonden zich, met bemoste dakpannen of met wormstekig stroo bedekt. De deuren van hooge schuren stonden open aan de straat en gaven een kijkje op boerderijen van bijzonder landelijk voorkomen, op smerige waterpoelen, waarin eenden rondspartelden, op eenvoudig arbeidersgerei of een half vervallen waterput. Een eenvoudige schuur, als herberg ingericht, werd de verblijfplaats van de heele schilderskolonie.

Op een rammelende diligence naar Fontainebleau gereden, zoekt Millet, met een houthakker als wegwijzer, den weg naar Barbizon; vooruitgaande met op elk zijner schouders een dochtertje, terwijl zijn vrouw met de grootere jongens volgt, roept hij telkens van verrukking uit: „Mon Dieu, mon Dieu, que c'est beau!" En eenmaal daar aangekomen, vindt hij er de woonplaats, die hij tot zijn dood toe niet meer verlaat.

Hier wordt hij de groote schilder van het boerenleven en den arbeider op het veld. Wij noemden reeds zijn meest bekende werken, maar hoeveel andere staan daar nevens! Tot de beroemdste behoort: „l'Homme à la houe." Een forsche houthakker, met beide armen zwaar op zijn bijl leunende, maakt een korte pauze in zijn arbeid. Als versteend staat hij daar, op 't punt van

om te vallen van vermoeienis. Ook over de vlakte, die zich rondom hem uitstrekt, schijnt een zware last van moeheid te rusten. Hier, zegt Muther, heeft zich een druivenplukker, van den arbeid uitgeput, in een grup aan de chaussée neergezet. Daar zoeken meisjes in 't bosch hout voor den winter. Hij schildert de vrouwen bij 't aardappelen-rooien, de mannen bij 't ploegen, bemesten en graven. De aardkluit dampt, over wijde korenakkers dwaalt het oog, de aardreuk van den versch doorploegden grond meent men in te ademen. Nevens den veldarbeid boeit hem het huiselijk leven der boeren. Hij treedt binnen in de waschkeuken, in het bakhuis en woont het boter maken bij. Hij neemt waar de geboorte van een kalf, het slachten van een varken, het melken der koeien. Hij schildert jonge boerinnen, die voor de deur haar kippen voederen, die spinnen, bij een schemerend lamplicht haar kleederen verstellen, haar kinderen soep voeren of naaiend bij de wieg van 't kleintje zitten. Voor hem zijn boeren en herders een stuk natuur en vooral den schaapherder schildert hij met groote voorliefde, die, in zijn groven mantel gehuld, de schapen hoedt. Hij schijnt tot een ander ras te behooren en een nakomeling van de bijbelsche herders te zijn. Van het vroege voor- tot het late najaar slaapt hij onder den blooten hemel, evenals zijn voorvaderen leest hij aan den hemel in dat oneindige boek, welks letters de sterren zijn.

In het heerlijke bosch van Fontainebleau ronddwalende vraagt men zich onwillekeurig af: heeft Millet, die aan den zoom van dit woud woonde, zich daartoe nooit aangetrokken gevoeld? O zeker, hij dweepte met het woud. „Menigmaal", zoo zegt hij, „loop ik 's avonds, als ik mijn dagwerk volbracht heb, het bosch in en kom dan telkens geheel verpletterd terug. Daar heerscht een rust, een zoo geweldige grootheid, dat ik mij zelf er dikwijls op betrap, dat ik sidder van vrees." Maar als kunstenaar heeft hij zich met het bosch niet beziggehouden. 't Was hem te rijk aan details en te eng. Het sloot de groote gebaren zijner menschen te zeer in. Ruimte en oneindigheid — dat zijn de woorden die 't veelvuldigst in zijn brieven terugkeeren: „O, gij oneindige ruimte, die mij als kind zoo vaak aan 't droomen bracht, zal 't mij ooit gelukken iets voor u te doen gevoelen?" 't Was de daad van Millet, dat hij 't eerst de open vlakte ontdekte. Elken morgen, als zij zich tot hun dagwerk opmaakten, gingen Rousseau en Millet naar twee tegenovergestelde zijden. Rousseau verliet Barbizon op den weg, die naar het bosch, Millet, die naar de velden leidde. La terre! De aardkluit, die door den mensch handelbaar gemaakt wordt en hem 't brood geeft — dat is het steeds terugkeerend motief van al zijn landschappen. En terwijl hij 't eerst de poëzie van de vlakte, de poëzie der, den mensch dienende

natuur bezong, bereidde hij dat natuurgevoel voor, dat later ook in Zola's romans, een zoo machtige uitdrukking vond.

Schijnbaar is er niets in de wijde ruimte. Een vlak, diep doorgroefd, dampend bouwland strekt zich langzaam in breede golven tot den horizon uit, waar het in ernstig gedragen lijnen zich met den hemel vereenigt. Alles is leeg. Slechts een ploeg, een egge, een aardappelzak, een emmer staan midden in 't veld als de elementen van den arbeid, een mesthoop, een kleine kerktoren, een boomgroep breken zacht de lijn van den horizon. Deze dingen — de sterk op den voorgrond gestelde gereedschappen en de kleine met den hemel samensmeltende torens — dienen hem om aan het perspectief een groote kracht van illusie te geven. En terwijl bij anderen, die naar zulke effecten streefden — bij Rembrandt zoowel als de impressionisten — meer de hemel dan de aarde geschilderd wordt, blijft bij Millet het land toch altijd de hoofdzaak. Hij heeft een vasten ondergrond noodig, waarop zijn menschen kunnen staan en gaan. Zoo modelleert en kneedt hij den bodem. Door doorploegde korenvelden, breede dalglooiingen, lage heuvels wordt alles in vaste vormen verdeeld. Op deze manier brengt hij tweeërlei indruk teweeg: dien van het grenzenlooze, oneindige, maar tegelijk dien van den zwaren aardbodem, waarin de krachtige polsen van het al slaan. Men waant over het aardrond heen te zien en meent dat de aardgeest onzichtbaar waart over de velden. Maar tegelijk voelt men dat de kleinste akker, die zich hier uitstrekt, gedrenkt is met het zweet van geslachten van arbeidende menschen.

Ook een bijbelsche stemming van Millet's stukken heeft dikwijls de aandacht getrokken. Toen, zoo verhaalt men, een gezelschap vroolijke schilders eens in Millet's afwezigheid zijn atelier bezocht, waar de figuur van een moeder, die haar kind wiegt, op den ezel stond, was de indruk van dit werk zoo groot, dat allen verstomden, totdat Diaz fluisterde: „Eh bien Messieurs, ça c'est biblique." Dikwijls als hij een moeder schildert, ligt de vergelijking met een Madonna voor de hand. Hij schildert een herderin; 't zou Genoveva, de beschermheilige van Parijs kunnen zijn. Of een boerenfamilie — de vrouw met het kind op een muildier zittende — keert 's avonds van het veld terug. Men denkt aan de vlucht naar Egvpte. Maaiers rusten uit. Het onderschrift zou kunnen luiden: Ruth en Boas. Millet was dan ook opgegroeid in een streng geloovige atmosfeer. Het eerste boek, dat hij ter hand nam, was een prentenbijbel uit de 16de eeuw, die in zijn familie van 't eene geslacht tot het andere was overgegaan. Ook later in Barbizon vonden zijne vrienden hem somtijds geheel verdiept in de lectuur van dezen enormen foliant.

De Davidsche psalmen noemde hij reusachtige monumenten.

Hij wilde schilderen, zei hij, zooals de profeten gesproken hadden. Doch even vertrouwd als met den bijbel, was hij met de classieke schrijvers. Want hoewel hij een boerenzoon was en als een boer leefde, had toch reeds zijn oom, de pastoor van Gréville, hem met de bucolische gedichten van Virgilius bekend gemaakt. Later worden Theocritus en Homerus de dichters, die hij boven alle nieuwere stelde. Zelfs in zijn voorkomen en in den eenvoud zijner levenswijs had hij iets antieks of bijbelsch. Een „Jupiter op klompen" noemde hem Theophile Gautier. „Als in levende lijve uit den Bijbel opgestegen", dien indruk maakte hij op den Amerikaanschen schilder William Morris Hunt, toen deze hem te Barbizon bezocht.

Toch hebben Millet's schilderijen geenerlei strekking, noch een bijbelsche, noch een socialistische. Hij schildert eenvoudig het evangelie van den arbeid, den mensch, die in 't zweet zijns aanschijns zijn brood eet, de moeite en den kommer, die de zware arbeid met zich brengt. Een oneindig medelijden met de vermoeiden en beladenen vervulde hem. Toch vermeed hij zorgvuldig dien toon van aanklacht tegen de maatschappelijke orde, die ons uit de werken van sommige philantropische schilders tegenklinkt. Waarom verdedigde hij zich levenslang tegen de bedoelingen, die eenige democraten hem toeschreven en tegen de slotsommen, die uit zijn werken werden afgeleid? Waarom schreef hij, toen een criticus voor de socialistische beweging beslag op hem lei, de categorische woorden: „Met alle kracht wijs ik die democratische tendenz terug; ik heb er nooit aan gedacht voor een of andere zaak te pleiten!" Zijn eigen antwoord luidt: „Hoe weinig vroolijk de boerenarbeid wezen moge, toch vind ik hier niet alleen de ware menschelijkheid, maar ook de groote poëzie." 't Is de dichter, 't is de kunstenaar, die uit zijne werken spreekt. Maar de dichter, de kunstenaar, die ons iets groots en goeds te zeggen heeft, die ons op zijne wijs natuur en waarheid predikt. Daarom heeft een bezoek aan het land van Millet groote waarde; daarom stelde ik het beeld van den grooten mensch-kunstenaar, dat mijzelf weldadig aandeed, mijn lezers voor den geest.

DE ALDOORDRINGENDE GODSDIENST. [1])

> Het koninkrijk der hemelen is gelijk een zuurdeeg, hetwelk eene vrouw nam en onder drie maten meel verborg, totdat het geheel gezuurd was.
>
> Matth. XIII: 33.
>
> De godsdienst moet alles of niets in het leven zijn.
>
> Mevr. DE STAEL.

Als men op zijn levensweg een wijle heeft stilgestaan, gelijk 't ons allen, naar een of andere aanleiding, nu en dan gebeurt, en van dat rust- en hoogtepunt met dankbaarheid en weemoed heeft teruggezien op den afgelegden weg, dan richt zich onmiddellijk daarna de blik weer vooruit en zweeft de vraag op de lippen: Wat nu? Hoe zal ik het deel levens, dat mij rest, 't zij dan lang of kort, 't best besteden? Hoe dat 't vruchtbaarst maken voor anderen en daardoor 't gezegendst voor mijzelf? Welke zal daarvan de bezielende hoofdgedachte, de godsdienstige grondtoon zijn? Op die vragen vind ik voor mij 't antwoord in bovenstaande bekende gelijkenis. Zij is mij altijd bijzonder lief geweest. Vooreerst omdat zij zoo natuurlijk, zoo uit de werkelijkheid gegrepen is; omdat zij Goethe's woord bevestigt: „grijp er maar in, in 't volle menschenleven en waar gij 't aanpakt is het intressant." Zij verplaatst ons in de keuken en stelt ons voor oogen een huismoeder, die een handvol gist mengt in 't meel, dat zij voor den maaltijd gereed maakt; een schijnbaar alledaagsch en prozaïsch beeld, doch niet alledaagsch voor den dichter of den profeet, die de werkelijkheid uit hooger oogpunt beziet. Aan hoe doodgewone onderwerpen hebben onze beide grootste schilders, Rembrandt en Israëls vele hunner schilderijen ontleend. Zij leiden ons binnen in een boerenwoning, een arbeidersgezin, een visscherspink of een werkplaats; zij stellen ons voor oogen een schamel ziek- of sterfbed, een soberen maaltijd, een armoedige koopvrouw en zij werpen op dat prozaïsch tafereel het licht, dat

---

1) Toespraak gehouden in de Vrije Gemeente, 25 Sept. 1904.

straalt in hun kunstenaarsziel. Zoo ontleent ook Jezus zijn gelijkenissen aan landbouw en veeteelt, aan handel en bedrijf; zoo wandelt hij met ons rond door veld en akker en opent ons de oogen voor de goddelijke heerlijkheid, die uit dat alles straalt.

En ten anderen heb ik deze parabel lief, omdat zij zoo hoopvol en zoo optimistisch is. Even langzaam en zeker als het zuurdeeg 't meel doortrekt, zal en moet de geestelijke godsdienst den mensch en de menschheid doordringen. Aan die herinnering hebben wij in onzen tijd dringende behoefte. Als wij thans aan den eenen kant een reactionaire partij ons volk zien terugvoeren naar geloofsbegrippen en verdeeldheden van lang vervlogen eeuwen, als men ter andere zijde door geweld, met horten en stooten de wereld vooruit wil brengen, dan roept ons deze gelijkenis toe: Houdt goeden moed, wanhoopt niet; het gistingsproces gaat intusschen zijn langzamen en onmerkbaren gang; tegen de doordringende kracht der vrije religie is op den duur geen enkele macht bestand.

Onze gelijkenis heeft twee parallellen; in twee andere vormen komt dezelfde waarheid mij voor den geest. Zij doet mij denken aan het woord van mevrouw De Stael: „de godsdienst moet alles of niets in 't leven zijn." En zij roept voor mij op het beeld van Wodan, den alles doordringenden luchtgod. Gelijk de dampkringslucht alles doordringt, zich overal een weg baant zelfs door de kleinste opening en de nauwste reet, zoo moet ook de godsdienst het aldoordringend beginsel van het leven zijn. De godsdienst is alles of niets. Voor velen is hij niets, helaas. Zij wanen daarmee voor goed te hebben afgerekend; zij zien van de hoogte hunner minachting neer op kinderlijke en vrouwelijke zielen, die daaraan nog behoefte voelen. Zij kennen niet of onderdrukken zooveel mogelijk 't gevoel van eerbied en ontzag, dat van den godsdienstigen mensch zich menigmaal meester maakt. Voor anderen is hij iets, ja, maar een deel, een onbeduidend onderdeel van 't menschenleven. Zij doen bij tijd en wijle iets aan godsdienst, gelijk ze op andere tijden opgaan in hun zaken, doen aan kunst of zich wijden aan gezellig verkeer. De godsdienst zetelt dus bij hen in een afgezonderd, hermetisch afgesloten deel van het hart of hoofd. Hij wordt alleen 's Zondags of bij andere plechtige gelegenheden voor den dag gehaald. Hij vertoont zich nu en dan in een kerkgang, in 't bijwonen van een godsdienstige samenkomst, in 't brengen van een beleefdheidsbezoek aan den Allerhoogste, in 't „waarnemen van hun godsdienst" gelijk 't heet, of wel in 't aannemen van eenige overgeleverde stellingen en begrippen, die verder op hun leven niet den minsten invloed oefenen. Zulk een godsdienst is een dood kapitaal; er gaat geen kracht van uit; er zit geen leven in. Hij doet enkel eenige kniebuigingen of neemt

eenige formules op de lippen, maar laat overigens den mensch even koud, zelfzuchtig of hoogmoedig als hij te voren was. Hier wordt het zuurdeeg niet in het meel gelegd, maar er naast of er boven op, voor ieder zichtbaar, uiterlijk tentoongesteld, maar ook van alle kracht beroofd. Is de godsdienst daarentegen aldoordringend, dan treedt hij in aanraking met ieder onderdeel van 't menschenleven, dan is niets onttrokken aan zijn werking, dan oefent hij alom zijn wijdenden invloed. Stellen wij ons voor het ideaal van den innerlijken godsdienst, van dat alles wijdend beginsel, waarvan niets ons scheiden kan.

De godsdienst alles in het menschenleven; ja, zoo zeggen zij, die zich thans bij uitnemendheid de vromen of christenen noemen: alles moet de godsdienst zijn. En dat wil dan zeggen: hij moet overal bij te pas worden gebracht, bij alles moet hij ter sprake komen, 't moet alles een christelijken stempel hebben, alles moet „in den Heere" zijn. En zoo hebben wij dan, helaas, een zoogenaamd christelijke regeering, christelijke scholen, christelijke philantropie, christelijke ziekenverpleging en krankzinnigenverpleging zelfs. En zoo moet alles wijken voor en dienstbaar worden aan een „Vrije Universiteit", die vrij heet omdat zij aan dogmatische banden ligt, omdat vooruit bepaald is, wat men zeggen en wat zwijgen moet, omdat de slotsommen van het wetenschappelijk onderzoek bij voorbaat zijn vastgesteld. Daar wordt geleeraard, niet alleen christelijke theologie maar ook christelijke letterkunde en christelijke rechtsgeleerdheid en christelijke natuurkunde en christelijke scheikunde zelfs. Een gewoon menschenverstand staat daarvoor stil. Wij begrijpen niet, hoe voor den officieelen christen een vocht anders reageeren kan dan voor den nietchristen, hoe aan hem een natuurwet zich anders kan voordoen of voor hem anders kan werken dan voor een gewoon mensch. Maar men voegt ons toe dat wij, natuurlijke menschen, deze geestelijke dingen niet begrijpen kunnen.

Hier wordt, zouden wij zeggen, het zuurdeeg niet in het meel gelegd, maar er boven op, zoo dik mogelijk er boven op. Hier is 't een etiquet, dat op alle dingen moet worden opgeplakt. 't Is als bij een handelswaar, die alleen dan als echt erkend wordt, als een bepaald merk, een eigenaardig teeken daarop te vinden is. Dit etiquet kan vaak verbergen allerlei dingen, die ver van christelijk zijn. Deze vlag kan menige verboden lading dekken. Dit opgeplakte christendom kan samengaan met hoogmoed en ijdelheid, met lichtzinnigheid of zedeloosheid. 't Is uiterlijk gemakkelijk kenbaar aan de stijve plooien van 't gewaad, aan den snit van 't kleed of aan een zekere tale Kanaäns, maar innerlijk en dus aldoordringend is 't niet.

Neen, de aldoordringende godsdienst moet allereerst een innerlijke zijn. Hij moet zetelen in het hart, waaraan, naar de juiste uitspraak van den spreukenschrijver, 's levens bronnen ontspringen. Het hart is immers in eigenlijken, natuurlijken zin het middelpunt van 't menschenleven. Vandaar gaat de bloedsomloop uit, daarheen keert hij terug. Wordt het hart verlamd, houdt het op te kloppen, dan is 't gedaan met het leven. Bonst het onrustig en gejaagd, dan is heel 't lichaam abnormaal en overspannen. Heeft het zijn regelmatigen slag, dan werkt heel het lichamelijk organisme natuurlijk en gezond. Ja, als wij, bij 't lijden van een of ander lichaamsdeel, ons toch innerlijk welvarend voelen, dan zeggen wij: ik ben van harte gezond. Vandaar, dat de zielkunde der Hebreërs het hart maakte tot het middelpunt van 't zieleleven. Vandaar, dat Nicolaas Beets in zijn bekend lied ('t ware te wenschen dat hij altijd zulke mooie liederen had gedicht!) het noemde 't binnenst heiligdom. Daar moet het vuur op 't altaar branden; daar rijzen stil en ongemerkt gebeden, zuchten, tranen. Daar is ieder mensch zijn eigen priester en staat hij zonder iemands tusschenkomst, ootmoedig en vrijmoedig tegenover zijn God. In ons hart woont een mengeling van aandoeningen, die zich soms nauwelijks onder woorden laten brengen. Een gevoel van grootheid aan den eenen kant bij 't besef, dat wij van Gods geslachte zijn, in Hem levend en dus van den oudsten, hoogsten adel. Maar ook een gevoel van kleinheid ter andere zijde bij 't diep beschamend besef, dat wij die verwantschap aan den Oneindige maar al te vaak vergeten en verloochenen en onzen adelbrief bezoedelen. Een gevoel van stille blijdschap en heilige vreugde, als onder 't genot van rijke zegeningen een jubelpsalm ons ruischt door de ziel. Maar ook een gevoel van diepe, innige droefheid, als we ons zelf onwaardig voelen tegenover al de schatten van verheffend genot, die ons toevloeien uit goddelijke en menschelijke bron. Zoo wordt geboren dat diep en onuitsprekelijk gevoel, dat ons beurtelings doet sidderen en juichen, 't hoofd doet buigen en opheffen, ons doet inkeeren tot ons zelf en doet uitgaan in de wereld.

Die godsdienst des harten is het middelpunt, is, om met Prof. Loman te spreken, een centrale macht, omdat hij den geheelen mensch in beslag neemt en hem, zoo te zeggen, niet slechts aan de eene of andere zijde, maar in het hart zelf aangrijpt; niet hem dwingt maar een opinie te hebben over het hoe en waarom der dingen, maar tegelijk ook hem noodzaakt partij te kiezen in den strijd des levens; die de toewijding van alle krachten eischt; niet maar hem roept en in staat stelt zijn hart op te halen aan al het schoone en bekoorlijke, dat de natuur haar schepselen, de kunstenaar zijn geestverwanten ter

genieting aanbiedt, maar ook hem doordringt van het besef zijner verantwoordelijkheid en hem het heilige: „Gij moet en zult uzelven aangrijpen, uw gansche wezen verheffen, uw leven tot een zegen maken, als een onvoorwaardelijk gebod in het oor doet klinken."

Een middelpunt zendt zijn stralen uit naar alle deelen van den omtrek, onderstelt een bol, waarvan het 't centrum is. Zal dus de godsdienst het middelpunt zijn van ons leven, dan moet dat leven zijn een wel afgerond, een evenredig en harmonisch geheel. Of wat beteekent een gevoel van eerbied en ontzag, dat zich alleen op gezette tijden en bepaalde plaatsen gelden doet? Bezielt ons eenmaal dat gevoel, dan doordringt het onzen arbeid, dan wijdt het ons genot, dan adelt het ons lijden, dan stroomt het als geestelijk bloed door al de aderen van ons innerlijk bestaan.

Volgen wij enkele van die stralen, die uitgaan van dat middelpunt. Dan baant zich die innerlijke godsdienst allereerst een weg tot ons geweten en maakt ons alzoo nauwgezet, teeder van conscientie, vooruit gewapend tegen allerlei verzoeking; dan doet hij ons de voelhorens uitsteken naar allen kant, zoodat we als bij instinct onderscheiden wat kiesch is en onkiesch, teer en ruw, edel en laag; gelijk de man met een fijn, muzikaal gehoor huivert en opspringt bij iederen valschen toon, die hem in de ooren klinkt en de zuivere tonen indrinkt met onuitsprekelijk genot, zoo doet ons dan innerlijk zeer iedere uiting van grove zinnelijkheid en brutaal egoïsme en verkwikt ons daarentegen al wat liefelijk en welluidend is.

Hij dringt door tot het hoofd en gunt, ja gebiedt ons onvoorwaardelijke vrijheid van critisch denken en onafhankelijk onderzoek. Want er is een godsdienst, die het verstand aan banden legt of 't althans verbiedt door te denken, welks leus is: „critiek mag alles onderzoeken, alleenlijk 't critiekste niet." Doch als godsdienst ook is liefde tot en eerbied voor de waarheid, dan wil hij de dingen weten en nemen zooals ze zijn. Dan buigt hij zich onvoorwaardelijk voor de wetten, die heerschen in de natuurlijke en in de geestelijke wereld. Dan is dus een wonder in den zin van de verbreking eener natuurwet voor hem een volstrekte onmogelijkheid. Dan is 't een eisch van den godsdienst in den bijbel als onhistorisch te doen kennen die verhalen, die uitgaan van 't geloof in een willekeurig wonderdoenden God. Hoe schromelijk misverstand heerscht nog altijd op dit gebied! Erkent gij dan niet, zoo vraagt men ons, dat de wereld vol van wonderen is? Zeker, 't gansche heelal, de sterrenhemel boven ons en de zedenwet binnen in ons, de wereld van 't oneindig groote en die van 't oneindig kleine is ons een wonder van majestueuze

grootheid en goddelijke majesteit, waarvoor wij, in 't gevoel onzer kleinheid, ons diep eerbiedig buigen, maar een wonder is zij ons, juist omdat zij beantwoordt en gehoorzaamt aan onveranderlijke wetten, vaak gebrekkig waargenomen en bij zorgvuldige studie juister weergegeven, doch die de uitdrukking zijn van een oneindige wijsheid en een goddelijk denken. Doch als men ons wil wijs maken, dat een menschvormig, willekeurig God ter wille zijner uitverkorenen zijn wil en wet verbroken en dus zichzelf weersproken hebben zou, dan zeggen wij: blijf ons met zulke wonderen van 't lijf.

Hoe weinig dringt op dit gebied de vrije godsdienst in veler denken door! Daar zijn onder onze gematigd rechtzinnige broeders, die tot op zekere hoogte erkennen dat de bijbel vol sagen en legenden is. Zij denken er niet aan, de scheppingsverhalen als historie op te vatten. De sprekende ezel van Bileam of de zon stilstaande op Jozua's bevel behoort voor hen tot het rijk der sagen. Doch er is een heilig huisje, waaraan men volgens hen niet raken mag. Christus, de bovennatuurlijke Godszoon, moet wonderbaar geboren zijn, wonderbaar geleefd hebben, wonderbaar zijn opgestaan en ten hemel gevaren. Ziedaar een godsdienst, die buiten de sfeer van het denken wordt gehouden en dus niet aldoordringend is.

Neen, de echte godsdienst doordringt en wijdt heel de wetenschap. Is de wetenschappelijke man innig godsdienstig tevens, dan noemt en roemt hij niet bij elk onderdeel van zijn onderzoek den naam van God, dan wijst hij niet overal opzettelijk Gods vinger aan, maar dan kenmerkt zich zijn wetenschappelijk onderzoek door vurige waarheidsliefde, door eerlijke onpartijdigheid en volkomen belangeloosheid.

Deze godsdienst doordringt en adelt de kunst, niet in dezen zin, dat zij haar maakt tot een zedenmeesteres en achter ieder gedicht of elken roman een zedeles achteraan doet hinken; maar in dezen zin, dat ze den kunstenaar vervult van innigen afkeer van al wat laag is en vuil, plat en gemeen en van vurige geestdrift voor al wat hoog en rein en edel is, zoodat zijn kunst wordt een verheffende macht, die vanzelf opvoert tot hooge, reine sferen.

Deze aldoordringende godsdienst doortrekt niet alleen den individueelen mensch, maar ook heel zijn omgeving, heel zijn geestelijke atmosfeer. Hij wijdt het huwelijksleven. Hoe wordt het tegenwoordig te grabbelen gegooid en door 't slijk gesleurd op de markt van 't openbare leven! Wat al huwelijken, heden onnadenkend en lichtzinnig aangegaan, om morgen, als 't blijkt, dat men elkaar niet bevalt, even los en luchtig weer verbroken te worden! Hier daarentegen wordt de echt, uit innige geestes-

sympathie geboren, nadat men in elkaars zieleleven doorgedrongen is, een zinnelijk en geestelijk samenleven, een hartelijke kameraadschap, kuisch, gezond en trouw.

Hij doordringt het huisgezin, zoodat ouders en kinderen elkaar verstaan en tegemoet komen. Verschil van levensopvatting en levenswijs verwijdert thans, in menig gezin, ouders en kinderen van elkaar. Met taaie behoudzucht schudden benepen ouders 't hoofd bij iedere vrije beweging hunner kinderen, die afwijkt van de gewoonten van den „goeden ouden tijd." En met oneerbiedigen overmoed zien die kinderen in hun ouders ouderwetsche lieden, die hun tijd gehad hebben. Maar de centrale religie zal naar 't woord van den profeet „het hart der vaderen terugbrengen tot dat der kinderen en het hart der kinderen tot dat der vaderen' [1]); dus, bij groot verschil van inzicht, weerzijdsche waardeering van elkaars overtuiging, mits zij ernstig en eerlijk zij. Deze godsdienst verbindt broeders en zusters met een nauwen band en weert alle kleine kibbelarijen en alle ernstige veeten, omdat allen zich samen voelen „zonen van 't zelfde huis," en door gemeenschappelijke herinneringen aan vaderlijke trouw en moederlijke liefde innig verbonden zijn en blijven.

Deze godsdienst dringt door tot den wijden omtrek van het maatschappelijk leven. Hij wil niets weten van den heilloozen klassenstrijd, die de verschillende standen kunstmatig prikkelt tot wederzijdsch wantrouwen en onderlinge jaloezie. Hij predikt het evangelie, niet der ontevredenheid, maar der verbroedering en samenwerking tusschen al de leden van hetzelfde lichaam, die elkander noodig hebben en elk op zijn plaats onmisbaar zijn, zoodat in de plaats van spanning en verwijdering treedt verzoening van kapitaal en arbeid, van wetgever en werklieden, van hooger en lager geplaatsten.

Deze aldoor dringende religie moet zich ook openbaren in het gemeenteleven, in 't godsdienstig samenzijn. Kerken zijn, onder ons Protestanten, maar al te zeer plaatsen, die alleen 's Zondags openstaan, waar op dien dag eenige malen een preek, liefst zoo lang mogelijk, gehouden wordt en een psalm, liefst zoo teemend mogelijk, gezongen wordt; en dan gaat de deur weer dicht en de godsdienst daar verkondigd staat buiten 't menschenleven. De echte godsdiensttempel moest eigenlijk altijd geopend zijn. Hoeveel kunnen wij in deze leeren van onze broeders en geestverwanten in Amerika! Een stroom van opgewekt geestelijk leven gaat daar van menige gemeente uit. In de kerk of het vereenigingsgebouw wordt gewijde muziek ten gehoore gebracht voor hen, die maar te weinig door haar tonen worden verkwikt; worden allerlei voordrachten en cursussen gegeven, waar menigerlei

1) Maleachi IV: 6.

wetenschap populair en uit een ethisch oogpunt behandeld wordt; vereenigen zich kringen van jongelieden, die door onderlinge gedachtenwisseling elkaar leeren denken en spreken, voordragen en zingen of saam de handen aan 't werk slaan tot allerlei philantropischen en socialen arbeid. Ik weet wel, dat hier overdrijving en misbruik op te merken en af te keuren valt, dat er godsdienstige gemeenten zijn, die ontaarden in gezellige clubs en in oppervlakkige veeldoenerij, maar wordt de stroom in de rechte bedding geleid en gehouden, dan wordt dit gevaar bezworen en verspreidt zich de stroom van den vrijen godsdienst over alle deelen van het menschelijk samenleven.

Ziehier voor onze Vrije Gemeente een schoone taak en een onafzienbaar arbeidsveld. Wel heeft zij daarop enkele schreden gezet. Wij hebben onze gewijde muziek-uitvoeringen, die door steeds meerderen worden bijgewoond, gewaardeerd en genoten. Wij hebben enkele avond-voordrachten, waar een onderwerp van letterkundigen of maatschappelijken aard uit hooger oogpunt wordt beschouwd. Wij zagen onlangs van nieuws geboren worden ons „Gezellig samenzijn," waar jongelieden van beiderlei kunne elkaar trachten te ontwikkelen en verder te brengen. Wij hebben ons „Onder vrienden," waar mannen en vrouwen uit den werkmansstand en de kleine burgerij een deel van hun Zondagmiddag aan 't hooren van muziek of voordracht kunnen wijden. Maar hoe weinig beteekent dit alles nog in vergelijking van het groote doel, dat ons voor oogen staat! Het koninkrijk der hemelen, de echte geestesgodsdienst is een zuurdeeg, dat heel den meelklomp, heel het menschenleven doordringen en doorgisten moet. Brandende dorst naar kennis, ernstige kunstzin, practische menschenliefde, vurig streven naar maatschappelijke hervorming, dat alles moet de vrucht van onzen godsdienst zijn. Dan wordt hij een centrale macht, een bezielend beginsel, een aldoortintelend leven

Laat in dezen zin de godsdienst voor ons alles in het leven zijn. Dan is hij allereerst een innerlijk, verwarmend vuur van geestdrift voor al wat rein en edel, van verontwaardiging over al wat laag, van toewijding aan al wat verheffend is. Dan is hij vreemd aan alle onnatuur, kunstmatige opgewondenheid, ziekelijke dweeperij; eenvoudig, natuurlijk en gewoon. Dan is hij bovenal practisch, gericht op 't werkelijk leven, met een open oog voor maatschappelijke nooden en algemeene belangen, niets menschelijks van zich vreemd achtend. Van dien zuurdesem doortrokken zal ons leven rein en vrij en krachtig worden en, 't zij wij eten, 't zij wij drinken, 't zij wij iets anders doen, wij doen het al ter eere Gods!

FRISCH LEVEN.

EEN WOORD TOT DE ONTSLAGEN LEERLINGEN.

Weest in ijver niet traag; weest vurig van geest; dient den Heer.
Verblijdt u in de hoop, weest geduldig in de verdrukking; volhardt in het gebed.
Laat u door het kwade niet overwinnen, maar overwin het kwade door het goede.

Rom. XII: 11, 12, 21.

Als iemand in allen eenvoud of met zelfbewust nadenken komt tot de erkentenis: „Ik heb de gerechtigheid lief, de waarheid is in- en uitwendig schoon. Deugd, ik ben de uwe, behoed mij, beheersch mij, u wil ik dienen, dag en nacht, in het groote en kleine, zoodat ik niet deugdzaam maar de deugd zelve ben": dan is het einddoel der schepping bereikt en wordt God verheerlijkt.

EMERSON.

Frisch leven komt ons dezen morgen van alle zijden te gemoet. Uit het vriendelijk zonnelicht, dat, te midden dezer donkere dagen, onverwachts zoo helder ons bestraalt. Uit het lied der jeugd en der hoop, dat wij daar zongen: „Frisch als de morgen zijn kracht bewust, stroomt door mijn ad'ren de levenslust." Uit de woorden, die ik u voorlas, de pittige Paulinische spreuken en de wenken en lessen, die Emerson, de groote Amerikaansche ziener, gaf aan een aantal aanstaande predikers, zich voorbereidend voor hun heerlijk maar moeilijk werk. Uit de planten en bloemen die, als tolken van natuurlijke vreugde, ons huis versieren. Geen wonder! Aan het frissche, jonge leven is deze samenkomst gewijd. Weer zijn in ons midden neergezeten een aantal jongelieden, die, na onze school voor godsdienstonderwijs te hebben afgeloopen, zich hier vereenigden om een woord van afscheid en welkom te hooren; van afscheid van hun lessen en leeraars, die zij vijf of twee jaren achtereen, over 't algemeen met groote belangstelling bezochten; van welkom in onzen kring, waar wij hen met groote vreugde begroeten.

Wij ouderen voelen aan dat frissche leven groote behoefte en

worden daardoor weldadig aangedaan. Sinds korter of langer tijd loopen wij in het gareel, vaak langs een steil, vermoeiend pad. Daar zijn er, wier voeten, handen en hoofden bezoedeld zijn door 't stof van den weg of wier oogen daardoor beneveld zijn. Daar zijn er, vermoeid van den inspannenden tocht, moedeloos en terneergeslagen 's dichters woord beamend: „Wij loopen en worden wel moede, wij wand'len en worden wel mat." Hoevelen, die op gevorderden leeftijd de frischheid en opgewektheid van weleer verloren hebben!

Onfrisch en onverkwikkelijk is daarbij in menig opzicht de geestelijke atmosfeer, die ons omringt. De heftige partijstrijd, woedend tusschen zonen van hetzelfde volk die, nu hij er eenmaal is, gestreden worden moet, heeft iets neerdrukkends en afmattends. De kunstmatig aangekweekte klassenstrijd tusschen bezitters en proletariërs, tusschen „christenen" en „paganisten" doet het gevoel van hooger eenheid vaak verloren gaan. 't Is de groote en moeilijke levenskunst, bij pijnlijke levenservaringen den levensmoed niet te verliezen, bij smartelijke teleurstellingen den levenslust niet in te boeten, bij soms eentonigen en stelselmatigen arbeid de levensvreugde vast te houden. Daarom heeten wij u van harte welkom, jonge vrienden en vriendinnen, die aan den ingang van het leven staat en nog veilig van dat leven alles hopen durft. Daarom roepen wij u toe: bewaart, bewaakt, houdt hoog de frischheid en het blij vertrouwen van de jeugd! Hoe dat te doen? Laat mij u eenige wenken en raadgevingen meegeven op den levensweg ter aankweeking en versterking van dat frissche, ernstig-blijde leven, dat wij u toewenschen als het hoogste goed.

Om een frisch en opgewekt leven te bewaren behoeven wij allereerst een teer geweten en een warm gemoed. Het geweten stelde ik u menigmaal voor als het middelpunt van het zedelijk leven, als de hoogtemeter van ons bestaan, als de leidstar op den veeltijds donkeren weg, i. é. w. als de godsstem binnen in ons. Elk wezen op aarde heeft zijn eigenaardige taak en zijn bijzondere bestemming. Hoe hooger het staat op den ladder der ontwikkeling, des te meer wordt het van die taak zich bewust. In den steen, in de delfstoffelijke wereld, is dat leven nog volkomen onbewust; hij ligt daar als een ziellooze massa en toch is er samenhang en samenwerking tusschen al zijn deelen, toch beweging en stofwisseling in dien schijnbaar levenloozen klomp. In de plant begint dat leven te ontwaken, als zij haar bladeren en bloemen keert naar 't zonnelicht, als zij gevoelig en dankbaar schijnt voor de zorg. waarmee zij besproeid en gereinigd wordt. In het dier wordt dat leven aanvankelijk bewust en ontdekken wij treffende sporen van verstandelijk nadenken en zedelijk besef.

Het kunstig geweven web der spin, de prachtige bouw der honigraten, het ingewikkeld samenstel der mierenmaatschappij, het overleg waarmee de vogels hun nesten ineenvlechten, 't wijst alles op sporen van verstand en kunstvaardigheid. En in de aanhankelijkheid en trouw van vele dieren aan den mensch, van hun instinctmatig schuldbesef zien wij de kiemen van zedelijk leven. Doch eerst in den mensch, als hij dien eerenaam verdient, wordt helder wakker het besef van een hooge zedelijke roeping, de steeds klaardere bewustheid: neen, niet bij brood alleen leeft de mensch, naar een hoogere wereld strekt zich zijn voelen en trachten uit; niet voor zichzelf alleen, maar voor de gemeenschap heeft hij te leven; niet naar willekeur en luim, maar naar den drang van 't heilig plichtsbesef, van 't innerlijk „gij moet." Dat is de zedelijke bewustheid, die als een licht oprijst uit de morgennevelen van een dierlijk en zinnelijk bestaan. Hoe vaak hebben wij dat geweten in zijn ontwikkeling en werking samen nagegaan! In zijn ontwaken in het kleine kind, als voor 't eerst, wanneer het stout geweest is, een blos van schaamte de wangen begint te kleuren of het betraand gezichtje wegschuilt in den moederschoot. In den strijd, die 't oplegt aan den ernstigen mensch en de macht, die het oefent over zijn innerlijk leven.

De verzoeking lokt en vleit, de hartstocht dreigt hem te overmeesteren, maar de waarschuwende stem van 't geweten hoorden wij in het woord van Jahwe tot Kaïn eer hij den broedermoord beging: „is er niet, zoo gij weldoet, verhooging, maar, zoo niet, de zonde ligt aan de deur"; als een bloeddorstige tijger of een hongerige leeuw ligt het kwaad aan de deur van den tentbewoner om hem te bespringen, zoodra hij naar buiten treedt. Het kwaad is gepleegd, de vrucht van den verboden boom is gegeten en in de dichterlijke paradijsmythe doet het beschuldigend geweten het eerste menschenpaar wegschuilen achter 't geboomte, als Jahwe, gelijk een trouwe huisvader, als naar gewoonte in den hof zijn kinderen komt bezoeken. Over de mishandeling, die Jozefs broeders hem aandeden, zijn reeds jaren heengegaan, maar als zij staan voor den veeleischenden onderkoning spreekt hun ontwaakt geweten: „waarlijk, wij hebben dat verdiend aan onzen broeder, wiens zielsbenauwdheid wij hebben aangezien, toen hij ons om verlossing smeekte en wij hem geen gehoor gaven; daarom komt deze benauwdheid over ons."

't Doet een Saul zich onrustig heen en weer wentelen op zijn legersteê — denk aan Israëls' treffende schilderij — als de tonen van Davids harp hem voor een wijle brengen tot zichzelf, maar nochtans de demon der jaloezie hem weer te machtig wordt en hem doet grijpen naar de speer, die hij vergeefs slingert naar 't hoofd van den herdersknaap. 't Doet een David beschaamd

de oogen neerslaan, als, met het oog op het onrecht, door hem aan zijn krijgsoverste gepleegd, de profeet Nathan, na in een roerende gelijkenis hem zijn kwaad onder 't oog te hebben gebracht, hem doet sidderen bij het woord: „Die man zijt gij!"

Zoo ontleenden wij aan onzen ouden bijbel, aan den wereldschen bijbel van Shakespeare en aan allerlei verhalen tal van voorbeelden, die ons het geweten in zijn machtige werking deden kennen. Zal het geestelijk leven frisch en krachtig blijven, dan moet dat geweten luide spreken en bij de minste krenking zich pijnlijk gekwetst voelen, gelijk een gevoelig toonkunstenaar trilt van pijn en ergernis bij elken valschen toon, die zijn oor treft. Hoe vaak heb ik u gewaarschuwd tegen een ruim geweten, dat velen allerlei leugen en onrecht en onreinheid doet vergoelijken en verontschuldigen, omdat men 't nu toch eenmaal in de wereld zoo nauw niet nemen kan. Hoe menigmaal opgewekt om te streven naar een onergerlijk en teer geweten, welks stem, hoe zacht ook fluisterend, aandachtig gehoord en eerbiedig opgevolgd wordt.

En dat temeer omdat het tegelijk de bronwel en oorsprong is van het godsdienstig leven. Aan een gemeenschappelijke bron toch ontspringen naar mijn overtuiging, die ik u menigmaal voorhield, het zedelijk en godsdienstig leven: een stroom, die zich weldra splitst in twee takken, die parallel loopen, die soms elkaar ontmoeten en doorkruisen, maar die toch elk haar eigen bedding weer vervolgen. Want het gevoel van plicht en roeping is een heilige, onweerstaanbare, goddelijke drang. Ieder onzer moet leven naar de wet van zijn natuur, naar den aard van zijn aanleg en kan die niet straffeloos miskennen en verkrachten. Welnu, de mensch is er op aangelegd God lief te hebben bovenal en den naaste als zichzelf, naar 't hoogste zich uit te strekken en iets van dat allerhoogste in elken mensch terug te vinden, die daarom zijn broeder en het voorwerp van zijn liefde is.

Tot ons allen komt het Godsgebod: ken, beheersch, verwezenlijk, verloochen uzelf; ontwikkel al de krachten, die in uw natuur gelegen zijn, maak u tot een bruikbaar en welluidend instrument in het groote orkest der menschheid en wijd dan uw leven aan de gemeenschap; leer denzelfden zedelijken aanleg dien gij bezit, hoe ook gewijzigd, in alle menschen te eerbiedigen en aan te kweeken. O zeker, hemelsbreed verschillend zijn de gewetensuitspraken, naar gelang van opvoeding en omgeving, van volksaard en ontwikkelingspeil, maar toch in allen klinkt dezelfde stem: wees goed en doe goed; in allen werkt de heilige macht, die ten goede dringt en drijft.

Wie alzoo zijn geweten teeder houdt, bewaart zich tegelijk

een warm gemoed. Hij kweekt aan de aandoeningen van innige piëteit, van kinderlijk ontzag, van diepen eerbied voor dien God, die in hem zelf woont, als de kern van zijn hooger leven; van dankbaarheid voor zijn waarschuwende en vertroostende stem; van vertrouwen op zijn vaderlijke leiding; van geestdrift voor al wat waarachtig en rein, liefelijk en welluidend is. Zoo wordt het hart het binnenst heiligdom, waar weerklinkt de stem van ootmoedig schuldbesef, van heilige voornemens, van warme dankbaarheid en innige broederliefde, een huis van God, dat ieder omdraagt in zichzelf.

Doch aan dat teer geweten en dat warm gemoed pare zich een helder hoofd. Immers, wij zijn niet enkel gevoelende, maar ook denkende wezens. Nooit hebben we u den godsdienst voorgesteld als een vaag en zwevend gevoel, maar als een klaar en kalm besef van onze verwantschap met God en een hoogere wereld. Om van die godsdienstige roeping u levendig bewust te worden, daartoe doorliept gij onze school voor godsdienstonderwijs. Daartoe gingen wij den stroom van het godsdienstig leven na, opwellend uit de nog troebele bronnen van fetisdienst en bijgeloovige vrees, stroomend door de donkere dalen van wijsgeerige bespiegeling en diepzinnige mystiek als bij de Indiërs; zich verheffend tot het zedelijk geloof aan de eindelijke overwinning van het goede door het kwade als bij de Perzen; bestraald door schoonheidszin en kunstgevoel, als bij de Grieken; door de wet in toom gehouden en beheerscht als bij de Israëlieten; eindelijk in het christendom rijzend tot de zonnige hoogte eener geestelijke godsvereering, tot de blijde gewisheid: God is een geest en die Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en in waarheid. Daartoe zochten wij in ons eigen binnenste het recht, de plaats, de beteekenis van den godsdienst aan te wijzen en zijn verwantschap met al de sferen van ons menschelijk bestaan.

Ter toerusting tot de groote levenstaak wordt in allerlei scholen en lessen uw denken gevormd, uw kennis vermeerderd, uw lust tot onderzoek geprikkeld; gij neemt daar, evenals bij sommige onderdeelen van het godsdienstonderwijs, feiten en namen op in uw geheugen, die u thans overtollige ballast schijnen, maar die wellicht later, uit uw onderbewustheid opgedoken, u de dragers blijken van opwekkende gedachten of hooge idealen.

Neen, wij kennen geen godsdienst, die het verstand aan banden legt, maar integendeel een zoodanigen, die dringt tot degelijk onderzoek, tot ernstig nadenken en aanhoudende geestesinspanning. Niet een lichtschuwen godsdienst, die voor de critiek de oogen sluit en als in Lessing's fabel brand roept als zij haar licht laat schijnen op de glazen van 't paleis, of bang is voor den storm, die in het kleine tuintje eenige oranjeboomen omverwerpt, maar

een zoodanige, die Paulus' woord verstaat: de geest onderzoekt alle dingen, ook de diepten Gods. Daarom, als wij den inwonenden God in onszelf gevonden hadden, trachtten wij zijn sporen weer te vinden in de natuur met haar geleidelijken ontwikkelingsgang, haar onverstoorbare orde, haar goddelijke harmonie en kreeg voor ons het woord van Israël's psalmdichter een diepere beteekenis: „de hemelen vertellen Gods eer en het uitspansel verkondigt zijner handen werk." Dan speurden wij zijn werking in de zedelijke orde, die zich niet overal in de historie als met den vinger laat aanwijzen, maar hier en daar als in vlammend schrift te lezen staat en Schiller's woord bevestigt: „de wereldgeschiedenis is het wereldgericht." Dan voelden wij zijn invloed op eigen leven en lot en bevestigde zich soms de les in moeilijke dagen en bange uren geleerd, de waarheid van het woord, dat hun, die God liefhebben, alle dingen ten goede medewerken. Al hebt gij omtrent al deze dingen nog geen vaststaande overtuiging, op allerlei vragen geen bevredigend antwoord — ook voor de diepste denkers blijft het heel hun leven door een kennen ten deele — toch hebt gij geleerd over deze dingen na te denken en zijt ge, hoop ik, iets gaan voelen voor den ernst dezer groote levensvragen. Paart gij zoo aan een teer geweten en een warm gemoed een helder hoofd, dan verstaat gij het lied dat ons koor u toezingt:

Wil niet kleinmoedig klagen, zuchten
als ge ooit in nood geraakt,
Niet angstig schuilen, jamm'rend vluchten,
als maar één vijand naakt!
Zijt ge een man,
durf staan! — En dan,
durf strijden!

Wiens kracht bezwijkt, gaat wis verloren,
Wie vlucht voor 's vijands macht,
Vindt — slaaf — zich schand' en smaad beschoren.
Daarom: houdt moed en kracht,
en wees een man!
Licht wordt ge dan —
Verwinnaar!

Ja, win door strijden, werken, streven,
dat staalt den geest, maakt sterk.
Dat is de groote wet van 't leven;
Victorie slechts nà 't werk!
Dus: zijt gij man,
vooruit! En dan, —
De krone.

Gods zegen gaat met ieder mede,
Mits hij vol moed en kracht
Het pad, dat God hem wijst, betrede,
ook soms in donk'ren nacht.
Hij helpt! Wees dan
een dienstknecht van
den Heere!

Ja, win door strijden, werken, streven, want op den arbeid komt het aan. En zoo pare zich eindelijk aan 't warme hart en 't helder hoofd een vaardige hand. De practijk van 't leven roept u allen na korten of langen tijd. „De handen uit de mouwen, courage en vertrouwen en wat gezond verstand" zoo roept deze dag u allen toe. Daar zijn er, die in den eigenlijken zin handen-arbeid gaan verrichten en zich daartoe te oefenen hebben in handigheid, kunstvaardigheid, overleg en practischen zin. Daar zijn meisjes, die zich zullen wijden aan huishoudelijken arbeid, een noodzakelijk en lang niet onbeduidend werk, dat zijn eigen eischen stelt en te midden van veel proza zijn eigenaardige poëzie heeft. Daar zijn er, die de pen zullen voeren of het penseel hanteeren of het klavier bespelen en wat al niet meer. Hier de hand van den heelmeester, die vast en kalm het mes zet in de gapende wond, daar de hand van de pleegzuster, die voor den armen lijder de peluw zacht weet te spreiden, ginds de hand van den handelaar of fabrikant, die zelf de ruwe stof, de koopwaar moet leeren hanteeren en toebereiden. Allerlei arbeid dus, die u allen wacht, naar gelang van aanleg en omstandigheden. Trouwens 't is niet de vraag *wat* gij doet, maar *hoe* gij 't doet. Doet wat de hand vindt om te doen met kloeken greep, met taai geduld, met ijzeren volharding, met een diep gevoel van afhankelijkheid en verantwoordelijkheid.

Voorts, hoeveel is er te doen buiten de grenzen van het eigenlijk beroep! Helpende handen zijn er noodig, op de wijs en in den geest van de clubs van jongelieden, over Amerika als een netwerk uitgespreid, waarvan ik u meermalen verhaalde, die zich vereenen om een gezin te steunen, een dronkaard van den drankduivel te verlossen, een veelbelovenden maar onbemiddelden knaap in staat te stellen zijn bijzonder talent te ontwikkelen. Hier is een noodlijdende te steunen, daar een zwakke te schragen, ginds een afgedwaalde terecht te brengen of voor dieper val te behoeden. Overal zijn handen noodig, die helpen, heelen, dienen, die in geestelijken zin het werk der voetwassching verrichten en zich niet onttrekken aan een schijnbaar vernederend, maar inderdaad verheffend dienstbetoon. Zoo worde dan uw aller hand door een warm gemoed en een helder hoofd bestuurd. Zoo doordringe u allen een diep gevoel van onderlinge gemeenschap en verantwoordelijkheid. Zoo dale op uw hoofden neer de zegen Gods, de zegen van zedelijken ernst, diepe vroomheid, warme geestdrift, kloeken moed. Ja, zoo zinge het koor u toe:

> U zeeg'ne God,
> Hij stelle u tot een zegen!
> Gezegend zij uw hoofd, uw hart, uw wegen,
> Uw aardsch, uw eeuwig lot!

O God, verhoor
En schenk ons onze bede!
Toon hun uw gunst, doordring hen van uw vrede,
Licht met uw licht hen voor!

Die bede, onzen jongen vrienden toegezongen, wordt door u allen beaamd en in stilte herhaald, ouders, verwanten, vrienden. Indien er eenig onderwijs is, dat in onmiddellijk verband staat met het huiselijk leven, dan is 't het godsdienstonderwijs. Wat beteekent een enkel uurtje in de week, waarin wij onze leerlingen godsdienstige indrukken trachten mee te deelen, als niet de ouders onze trouwe bondgenooten zijn, als niet in het gezin de koesterende atmosfeer van vromen ernst en onderlinge liefde wordt gevonden! Als niet daar de deelneming aan de lessen en de zorgvuldige voltooiing van het opgegeven werk zorgvuldig wordt nagegaan.

Neen, niet om de aanbesteding van dit deel der opvoeding aan een of meerdere leeraars was 't u te doen, ouders van deze jongelieden, maar om gemeenschappelijke samenwerking aan hun godsdienstige en zedelijke vorming. Laat daarom deze dag in uw aller huis een feestdag zijn, waarop gij tot elkaar zegt of onuitgesproken voelt: wat is het heerlijk, dat wij elkander hebben en 't saam zoo goed hebben; waarop de banden van wederzijdsche waardeering, vertrouwelijkheid en liefde nauwer worden toegehaald!

En in wijder kring komen wij u allen te gemoet, mijn jonge vrienden. Waar het in uw eigen keus staat tot een godsdienstige gemeente toe te treden, daar roepen wij u ernstig toe: sluit u aan aan zulk een kring. En voelt gij voor onze gemeente sympathie, dan heeten wij u hartelijk welkom in ons midden en reiken we u een warme broederhand. Zet u nu en dan in ons midden neer om een woord van opwekking en versterking te hooren, waaraan jonge menschen, thans vooral, zooveel behoefte hebben. Vinde ook thans wat wij met en voor elkaar voelen en wenschen uitdrukking in onzen gemeenschappelijken slotzang:

Ja, Gij zijt onze hoop, o God,
Geen kleine kracht, geen duister lot
Kan van uw trouw ons scheiden,
De zucht naar waarheid, reinheid, recht,
Gij hebt haar zelf in ons gelegd,
Gij zult ter zeeg' ons leiden.
Amen, Amen!
Wil ons sterken,
Dat we ons werken,
Dat we ons strijden,
U ten heilig offer wijden:

Dec. 1904.

VAN DIER TOT MENSCH.

God sprak: Laat ons menschen maken als ons evenbeeld, ons gelijkende, opdat zij heerschen over de visschen der zee, het gevogelte des hemels, al het gedierte des velds en alle dieren, die op de aarde kruipen. Zoo schiep God den mensch als zijn evenbeeld; als beeld van God schiep hij hem; man en vrouw schiep hij hen. Genesis I: 16, 27.

Toen Jahwe God hemel en aarde maakte, toen vormde hij den mensch uit stof van den aardbodem en blies in zijne neusgaten levensadem. Zoo werd de mensch een levend wezen. Genesis II: 5, 7.

Toen ik een kind was, sprak ik als een kind, dacht ik als een kind, oordeelde ik als een kind; maar toen ik een man geworden ben, heb ik te niet gedaan hetgeen des kinds is. 1 Corinthe XIII: II.

Wat is de mensch? Half dier, half engel;
Klein, arm, onmachtig, heerlijk, groot! SCHILLER.

'tIs een eigenaardig en onuitsprekelijk genot, ons nu en dan in onze kindsheid te verdiepen en terug te keeren tot onze eerste levensjaren. Allerlei onvergetelijke tooneelen uit het ouderlijk huis komen dan ons voor den geest. Gezellige uurtjes aan moeders schoot gesleten; ernstige lessen van vaders lippen opgevangen; een dartel spel met broeders en zusjes, speelgoed uit onze kinderjaren, vaak dubbel geliefd, naarmate het meer beduimeld en beschadigd was; een hoekje van het woonvertrek of van ons tuinje, waar wij gaarne vertoefden. Doch over al die herinneringen hangt een nevelachtig waas als dat van een vroegen najaarsmorgen, een waas van poëzie en rozengeur, soms dichterlijker en bekoorlijker dan de werkelijkheid, die door onze phantasie wordt aangevuld en geidealiseerd. Zoo zou ieder mensch boven zijn persoonlijke levensherinneringen den titel kunnen schrijven, dien Goethe aan zijn eigen levensbeschrijving gaf: Verdichting en waarheid.

Doch zoo gaat het niet alleen elken mensch in 't bijzonder, maar ook de menschheid in 't algemeen. Ook zij keert telkens terug tot haar verleden en vult haar gebrek aan wetenschap aan

met dichterlijke droomen. Zoo droomden de Grieken van de gouden eeuw, die door de zilveren, koperen en ijzeren zou zijn opgevolgd. Zoo de Israëlieten van het paradijs, de bekoorlijke woonplaats van het eerste menschenpaar, van welks schepping hunne mythen verhaalden. Volgens het eerste verhaal zouden beide menschen tegelijk wonderbaar en plotseling uit Gods scheppende hand zijn voortgekomen. Het tweede stelt Jahwe voor als een beeldhouwer, die den eersten mensch boetseerde uit het stof der aarde en aan het gevormde menschenbeeld zijn goddelijken levensadem inblies. Beide verhalen zijn rijk aan poëtischen zin. Hoe majestueus klinkt in het eerste 't goddelijk machtwoord: „laat ons menschen maken naar ons beeld." Hoe aanschouwelijk is in het tweede de gedachte uitgedrukt, dat de mensch als zoon van het stof van lage afkomst is, broos, vergankelijk en zwak, maar dat er tegelijk een goddelijke levensstroom door zijn aderen vloeit.

Zoodra wij evenwel die oude mythen met een critisch oog bezien, bespeuren wij onmiddellijk dat zij *geen werkelijkheid maar poëzie* bevatten. Het werkelijk ontstaan van den mensch moet, voor zoover 't naspeurlijk is, niet de poëzie maar de wetenschap ons verhalen. Geologen en anthropologen, aard- en menschkundigen zochten door te dringen tot den oorsprong van het menschelijk geslacht en zij zochten niet vergeefs. Hoe verschillend ook hun gevoelens mochten zijn, toch ontdekten allen een nauw verband tusschen de plant en het dier, tusschen het dier en den mensch. Zij vonden planten, sponzen, zwammen, die den overgang vormen tot de dieren, dieren, die den overgang vormen tot de menschenwereld. Zoo speurden zij in natuur en geschiedenis een grooten ontwikkelingsgang. En al is 't den geleerden nog niet gelukt, overal de verbindingsschakels te ontdekken, al blijven hier nog allerlei leemten en raadselen over, toch zijn zij er diep van overtuigd, dat de natuur geen sprongen maakt, dat een nauwe band alle levende wezens saam verbindt. Aanvankelijk werd die ontdekking, waaraan de groote naam van Darwin is verbonden en die door anderen aangevuld, gewijzigd, in bijzaken weersproken, maar toch in hoofdzaak bevestigd werd, met vrees en afschuw begroet. Men vreesde, dat men daardoor God naar de kroon zou steken en de grootheid van den Schepper zou verkleinen. Doch bij nader onderzoek ontwaakte bij velen een gevoel van bewondering en eerbied voor dien grootschen ontwikkelingsgang, voor den goddelijken drang, die hem voorwaarts stuwt en het goddelijk leven dat zich daarin openbaart. Immers 's menschen afkomst is tegelijk zijn opklimming; niet van hooger tot lager, maar van lager tot hooger leidt de weg. Toen hij een kind was, dacht hij als een kind, oordeelde hij als een kind, maar nu hij

een man geworden is, heeft hij te niet gedaan hetgeen eens kinds is. Laat ons dien geleidelijken gang van dier tot mensch, zoowel in de geschiedenis van ons geslacht als in die van ons eigen leven, met enkele trekken schetsen. Niet om wetenschappelijke bijzonderheden, die niet van deze plaats en niet van mijn bevoegdheid zijn, maar om de groote gedachte, die door heel de evolutie heenloopt, is 't ons te doen. Zij wekke ook bij ons den diep-godsdienstigen indruk: Hoe groot zijn uwe werken, o Heer, Gij hebt ze alle met wijsheid gemaakt!

Dat de mensch uit de dierenwereld zou zijn voortgekomen en tegelijkertijd met dieren uit de voorwereld zou hebben geleefd, dat werd in de eerste helft der vorige eeuw nog onmogelijk geacht. [1]) Doch de navorschingen van natuur- en aardkundigen verhieven die waarheid boven allen twijfel. Zij vonden in holen, steengroeven en spelonken aan de oevers van de Maas, in Frankrijk en Duitschland de overblijfselen van reusachtige monsters uit de voorwereld, den mammoeth en den mastodont, den holenbeer en den holentijger en daarnevens beenderen en schedels van primitieve menschen uit dien tijd. En onmiddellijk trof hen hun overeenkomst en verwantschap met de dierenwereld. Het smalle en vlakke voorhoofd in tegenstelling met den breeden achterschedel, de sterk ontwikkelde voorhoofdsholten, de vooruitstekende en in elkaar loopende wenkbrauwbogen, alles wees op een dierlijke afkomst. Zoo vormde men zich uit al die gegevens bij benadering een beeld van den primitieven mensch. Geheel naakt of enkel met een dierenhuid of boomschors bekleed woonde hij in de takken van 't geboomte, doolde hij rond in 't woud of zette hij zich neer in een spelonk. Nog niet anders stoot hij uit dan ruwe klanken en onwelluidende kreten uit schrik voor of ter waarschuwing tegen het wild gedierte. Met gespleten vuursteenen, straks met scherp gepunte pijlen, wapent hij zich tegen hun aanvallen. Met rauwe vruchten, kruiden, wortelen voedt hij zich. Of hij slaat, door honger of bloeddorst gedreven, de hand aan de zwakke vrouw of aan het weerloos kind en doet zich te goed aan het merg van hun beenderen of voedt zich met hun vleesch. Vond men niet als de overblijfselen van afschuwelijke kannibalenmaaltijden menschelijke beenderen in grooten getale bijeen?

Een gewichtig oogenblik in zijn ontwikkeling is de ontdekking van het vuur. Volgens de Grieksche mythe was het te danken aan Prometheus, den held, die een enkele vonk roofde van het altaar der goden en die in een rieten schacht naar de aarde over-

---

1) In het hier volgende is 't een en ander ontleend aan het hoofdstuk „Uit onze kindsheid" in mijn Schetsen en Tafereelen.

bracht doch daarvoor op de vreeselijkste wijs moest boeten, toen Zeus hem deed vastnagelen aan een rots, waar een gier aanhoudend aan zijn lever knaagde. Is 't niet een treffend zinnebeeld van de waarheid, dat de groote baanbrekers, die door hun ontdekkingen de menschheid verder brengen, dat vaak doen ten koste van het vreeselijkst lijden?

De werkelijke Prometheus evenwel was de mensch, die voor 't eerst twee droge takken door wrijving tot ontbranding bracht. Nu leert hij het metaal smeden, dat hij aan den grond ontwoekert; nu ontstaat na de steen-, de brons- en de ijzerperiode. Nu wordt het eerste offervuur ontstoken en roept hij, gelijk in de liederen van den Veda, den god des vuurs aan, wien hij waant door zijn arbeid het leven te schenken. Nu brandt de eerste vlam in den huiselijken haard.

Als de ijstijd is voorbijgegaan, waarheen reusachtige zwerfblokken door ijsstroomen meegesleept ons terugvoeren, zien we hem ronddoolen in de valleien, door die ijsstroomen nauwelijks verlaten. Hij begint zijn wapenen meer en meer tot lansen en pijlen te vormen. Ja, ook de behoefte aan sieraad en opschik doet zich gelden, als b.v. een aantal weekdierschelpen, allen aan denzelfden kant doorboord, hun bestemming tot een halssnoer duidelijk verraadt.

Als de reusachtige voorwereldlijke monsters uitgestorven zijn, treedt het rendier als 's menschen leermeester op; door de onafzienbare steppen dolende maakt het hem tot nomade en leert hem geheel Europa doorreizen. Welk een feestelijk oogenblik, als 't hem gelukt een troep dier rendieren te overvallen op hun halfjaarlijkschen zwerftocht, verschanst aan de oevers van Rhone, Maas of Rijn! Dan strekt hem hun vleesch tot spijs, hun huid tot kleeding; dan levert hun gewei hem de stof voor zijn eerste proeven van snijwerk, terwijl hij den mammoeth of den olifant daarop tracht af te beelden. Zoo gaat de ontwikkeling steeds voort. Uit het zwervend jagersleven ontwikkelt zich het kalme herdersbedrijf en de vreedzame landbouw. Gevangen dieren leert hij allengs temmen en tot kudden verzamelen, Het zaad leert hij uitstrooien in de voren en den akker zorgvuldig bebouwen. Tegelijk krijgt daardoor de godsdienst, aanvankelijk het ruwste bijgeloof en de zinnelijkste fetisdienst, een hooger karakter. De mensch heft zijn oogen op naar den hemel. De landbouwer, die zijn akker gekoesterd ziet door de zon, die het koren daaruit te voorschijn roept, begint de zon te aanbidden, aanvankelijk enkel als verpersoonlijkte natuurkracht, later als bron en zinnebeeld van geestelijk leven. De herder, die bij nacht zijn kudde weidt, ziet tot den schitterenden sterrenhemel op en ziet daarin met den Indischen Varuna-aanbidder

de oogen van den nachtelijken hemelgod. Zoo verheft hij zich tot het denkbeeld van den Alziende en Alwetende, voor wien niets verborgen is.

Op zijn zwerftochten door Europa dringt de mensch tot den voet der Alpen door en een nieuwe wereld opent zich voor hem, die der Zwitsersche meren. Met innig welgevallen spiegelt hij zich in die kristallen wateren, door 't koeltje zacht gerimpeld. Alles ademt hier vrede en rust. Indien hij hier eens een schuilplaats zocht tegen de verscheurende dieren, een plek om metterwoon zich neêr te zetten? Als de bever zich een hut bouwt op 't bed van een rivier, waarom zou ook hij 't niet kunnen doen? Hij legt zijn steenen bijl aan den wortel der zware boomen en werpt ze van de rotsen af in 't meer. Daar worden zij als palen opgericht, door steenen gestut en met een planken vloer bedekt. Weldra verheft zich daarop een reeks van woningen, wier leemen cement tegen koude en regen beschutting biedt. Rustig legt de bewoner zich te slapen te midden der kabbelende golven; al dringt ook het gehuil der roofdieren hem uit de verte in 't oor, zijn paalwoning biedt hem een veilig toevluchtsoord. Terwijl de man aan de vischvangst, aan de hertenjacht of aan den akkerbouw zich wijdt, zit de vrouw rustig te spinnen aan den huiselijken haard. Het familieleven is geboren. De gezamenlijke bewoners van zulk een paaldorp vormen reeds een soort van stam, welks burgers, onder aanvoering van een opperhoofd, elkaar beschermen en verdedigen. Het maatschappelijk leven begint te ontstaan. Maar altijd vertoont zich weer 's menschen afkomst uit en zijn verwantschap met de dierenwereld. Op geestelijk gebied vereenigt hij de eigenschappen van roofdieren en knaagdieren. Bij de eerste meer zelfgevoel, fierheid en kracht, bij de laatste meer medegevoel en behoefte aan aaneensluiting. Toch begint hij zich aan die dierenwereld te ontworstelen, die te beheerschen en zich te onderwerpen; hij gaat zijn meerderheid gevoelen. Het menschelijk leven is ontwaakt.

Welk een lange, moeilijke weg, welk een zware strijd is daar voorafgegaan! En hoeveel bleef er nog van de dierlijke afkomst over! Wat is de wellust, die nog altijd zoo verwoestend om zich heen grijpt, anders dan een openbaring van dierlijke hartstocht! Wat de oorlog met al zijn barbaarsche gruwelen, die ons in den laatsten tijd deden huiveren van afgrijzen, anders dan een uiting van dierlijke roofzucht! En toch, aan den anderen kant, welk een reusachtige afstand tusschen den aapmensch en den grooten kunstenaar, den bezielden dichter, den machtigen profeet! Hoe heeft de menschheid zich aanvankelijk ontworsteld aan en verheven boven haar dierlijke afkomst tot een gezin van Godskinderen en menschenkinderen. Toen zij een kind was sprak

zij als een kind, dacht zij als een kind, oordeelde zij als een kind; maar tot mannelijken wasdom opgegroeid heeft zij te niet gedaan 't geen eens kinds was.

Zoo gaat het de menschheid in 't algemeen; zoo iederen mensch in 't bijzonder. Of zijn wij niet allen dieren geweest en blijven wij 't niet tot op zekere hoogte? Niet meer dan een diertje is de zuigeling, neerliggend op den moederschoot; moge de vader of een vreemde trachten het kind met eenige belangstelling aan te zien, aantrekkelijk is het alleen voor 't moederoog. Een louter zinnelijk wezentje, voldaan als het aan de moederborst zijn dorst heeft gelescht, niets anders kennend dan lichamelijke behoeften. Doch *allengs ontwaakt in dat dierlijk wezentje de mensch*, het hooger leven, de zedelijke drang. De zuigeling wendt zijn oogjes naar het licht, kraait straks van verrukking als hij iets schitterends ziet, strekt naar moeder begeerig de handjes uit, herkent allengs de personen uit zijn naaste omgeving. 't Gevoel van aanhankelijkheid en vertrouwelijkheid ontwaakt. De dorst naar kennis begint door te breken. Daar staat het kind voor de gesloten deuren van een geheimzinnige wonderwereld en zijn eindelooze vragen, zijn: waarom dit? en waartoe dat? zijn de sleutels, waarmee het die poorten tracht te ontsluiten. Hij alleen is de rechte opvoeder, die den kennisdorst verstaat en waardeert en, wel verre van zijn vragen te onderdrukken uit gemakzucht of uit de hoogte af te wijzen, daaraan zooveel mogelijk te gemoet komt. Straks ontwaakt het geweten en als het kind stout is geweest, kruipt het rood van schaamte weg aan moeders schoot.

Heel de geschiedenis van den mensch kunnen wij samenvatten in de vier woorden: Van dier tot mensch. Wat wij zonde noemen, wat is 't anders dan het overwicht van de dierlijke natuur, van het zinnelijk element over het geestelijk en zedelijk leven? Als wij meer luisteren naar de stem van den zinnelijken lust dan naar die van 't geweten, dan zondigen wij. Hoe aanschouwelijk is het afgebeeld in het menschkundig paradijsverhaal. De vrouw ziet met begeerige oogen naar de verboden vrucht, die haar tegenblinkt. En nu komt de slang, de redeneering van het arglistig verstand en maakt haar wijs, dat de overtreding van het gebod haar vooruit zal brengen en haar geluk verhoogen zal.

Van het gedrochtelijk leerstuk van den zondeval, dat de kerkleer uit dit verhaal heeft afgeleid, is inderdaad, geen sprake. Het verhaal teekent ons het kwaad in zijn verderfelijkheid, ja, maar tegelijk in zijn noodzakelijkheid. Wie eet van den boom der kennis verliest de onschuld van het paradijs; de naïveteit van het kinderlijk bestaan, de rust van het natuurleven kent hij niet langer; hij begint zich te schamen voor zijn naaktheid, voor zijn louter dierlijken lust en zinnelijk begeeren. Adam, mensch, waar

zijt gij? zoo roept de Godsstem hem toe. Maar juist daardoor wordt hij van hooger roeping zich bewust en leert hij in 't zweet van zijn aanschijn ook zijn geestelijk brood eten.

Nu ontstaat die lange en bange *worsteling tusschen het dier en den mensch*, die de lijdensgeschiedenis is van ons aller innerlijk leven. Daar zijn helaas honderden en duizenden, die nauwelijks aan die worsteling toe komen, in wie het dierlijk leven overheerschend blijft heel 't leven door. Doch ook in hen, die enkele schreden opwaarts deden, wat al atavistische overblijfselen van het dierlijk bestaan? Hier een *egoïst*, enkel op eigen belang en voordeel bedacht, die aan een roofdier ons herinnert. Daar een behaagzieke, opgaand in ijdel vertoon, die ons aan een pauw doet denken. Ginds een lastige en geslepene, die verwantschap met den vos vertoont. Daar een botte, domme geest, die ons aan een ezel denken doet. Als ge door drift u laat meesleepen, als ge alleen op eigen voordeel bedacht zijt, als ge in den strijd om 't bestaan anderen omverloopt, is 't dan niet *het lage dier, dat in u wakker werd?* O zeker, de menschen weten die dierlijke drift met een kunstig vernis te bedekken en daaraan een schoonen glimp te geven. Laffe pronkzucht noemen zij fijnen schoonheidszin; sluwe berekening, gepast en schrander overleg; dwaze trots een fier gevoel van eigenwaarde.

Doch wie er zich ernstig van bewust wordt, dat hij zich laat *overheerschen* door zijn dierlijke natuur, m. a. w. dat hij zondaar is, die werpt al die bedekselen der schande weg. Die verafschuwt het kwaad, waardoor hij zich verlaagt. Want moge het kwaad een noodzakelijk doorgangspunt zijn op den weg naar hooger leven, even noodzakelijk is 't, dat wij 't verafschuwen, veroordeelen en bestrijden. Kwaad is enkel afwezigheid van 't goede, gebrek aan zedelijke kracht, disharmonie in 't innerlijk leven, gelijk duisternis niets anders is dan afwezigheid van licht. Toch kan die duisternis vreeselijk en angstwekkend zijn. Toch trachten wij haar hoe eer hoe liever te verdrijven door licht te ontsteken en helder te doen schijnen.

Zoo wijkt ook de nacht van het louter dierlijk bestaan voor de morgenschemering van 't hooger leven. Die morgenschemering heet berouw. In de onsterfelijke gelijkenis van den verloren zoon is het geteekend in 't woord: *hij kwam tot zichzelf.* De nacht is voorbijgegaan en de dag nog niet gekomen; maar die dag kondigt zich aan in het eerste lichten van den dageraad. Of wilt ge een andere gelijkenis? De hevige stormen, die nog kort geleden woedden, zijn gebreideld; de donder zwijgt; de slagregen heeft opgehouden; 't is stil, maar nog niet helder, en hoewel zich de regenboog der hoop aan het uitspansel vertoont, de zon dringt nog niet door de nevelen heen, om alles te koesteren en te

verlichten. Zoo staat dat woord tusschen het sombere tooneel van onbetoomde hartstochten en de liefelijke voorstelling van den terugkeerenden en weder aangenomen zondaar in. [1])

Dat *„tot zichzelven komen"* is 't zich bewust worden van hooger aanleg en behoefte, de drang naar beter dingen, de aanvankelijke overheersching van de dierlijke natuur. Is dat gevoel oprecht en zuiver, dat berouw diep en innig, dan leidt het noodzakelijk tot die bekeering en levensvernieuwing, die in de Johanneïsche taal wedergeboorte wordt genoemd. Wedergeboorte, dat is een geboorte ten tweede male. Eerst werd de mensch alleen geboren tot een dierlijk en zinnelijk bestaan, nu wordt hij herboren tot een nieuw en geestelijk leven. Het oude gaat voorbij en alle dingen beginnen nieuw te worden. De levenstaak wordt aangevat, het plichtsbesef wordt meester, de drang naar toewijding doet zich gelden. Eerst het zinnelijke dan het geestelijke; op den grondslag der dierlijke natuur verrijst de tempel van het echt menschelijk leven.

Drieërlei les geeft ons die ontwikkelingsgeschiedenis van dier tot mensch. Vooreerst roept ze ons toe: beheersch, onderwerp het dier, dat in u woont. Laat de ruwe materie van het dierlijk leven u de bouwstof worden van den geestelijken mensch. Adam, zoo zegt het dichterlijk paradijsverhaal, riep de dieren tot zich en gaf hun namen. Zoo voelt de mensch zich den meerdere van de dierenwereld. Doch als hij de paarden en ossen daarbuiten temt, zou hij dan niet alleerst het dier in zichzelf hebben te beheerschen? Zoo prediken ook de grootste opvoeders der menschheid om strijd de les van zelfbedwang en zelfbeheersching. Zoo spreekt Buddha: Een man ontvliede den toorn, verzake den hoogmoed, ontworstele zich aan alle slavernij! Wie den opkomenden toorn weerhoudt als een rollenden wagen, hem noem ik een werkelijk voerman; anderen houden alleen de leidsels in de hand. De wijze, die zijn lichaam beheerscht, zijn tong in toom houdt, zijn geest beteugelt, is inderdaad zichzelven meester.

Zoo leert Jezus: eng is de poort en smal de weg, die ten leven leidt. Strijdt om in te gaan. Rukt uit het oog, houwt af de hand, die u ergert. Wie zijn leven verliest, hij zal 't vinden.

Ten andere: waardeert het dier. Gij hebt u niet te schamen voor uw dierlijken afkomst, mits gij niet blijft staan op deze sport van den ontwikkelingsladder. Wat al hoogere eigenschappen merken wij in de meest ontwikkelde dieren op: het kunstvaardig overleg in den bever, de schranderheid en slimheid in den olifant, de trouw van het paard, de aanhankelijkheid van den kond, ze zijn om zoo te spreken de morgenschemering van het menschelijke in het dier. Hoe voortreffelijk, hoe beschamend voor die

1) Tiele. De gelijkenis van het vaderhuis.

menschen-maatschappij waar despotisme heerscht, waar anarchisme woedt, waar de eene revolutie na de andere uitbarst is de uitnemend geregelde samenleving in de bijen- en mierenwereld. Zijn er niet geweest, die in dierlijke aanhankelijkheid, gehoorzaamheid en trouw de eerste ruwe sporen hebben gevonden van menschelijke godsdienstige aandoeningen? Hoe geleidelijk gaat het hooger dierlijke en het lager menschelijke in elkander over! Hoe vormt het een de ontwikkelingsvoorwaarde voor het ander. Welk een schande dan voor onze zoogenaamde christenmaatschappij dat er nog vereenigingen tot bescherming van dieren onder ons noodig zijn! Wie paarden ziet mishandelen, honden afbeulen, vogels als sieraden voor vrouwenhoofden ziet misbruiken, zegt met schaamte: op welk een lagen trap van beschaving staat nog onze vergevorderde maatschappij! Waarin ook het Christendom boven het Buddhisme moge uitmunten, in liefde en eerbied voor de dierenwereld zijn de Buddhisten ons ver vooruit. Of deed niet reeds driehonderd jaren voor Christus de Indische koning Açoka hospitalen voor dieren oprichten? Alleen wie de dieren rondom zich eerbiedigt kan ook het dier in zichzelf waardeeren. Niet alleen de ziekelijke zelfkastijding der oude christenen, maar ook de koortsachtige overspanning van velen in onze zenuwachtige maatschappij, heel het zenuwlijden dat als een veelhoofdig monster om zich heen grijpt, is een openbaring en een gevolg van de miskenning der rechten van het dierlijke in ons. Alleen een harmonische vorming en gelijkmatige ontwikkeling bouwt op het fundament van 't dierlijke leven den tempel van het geestelijk bestaan.

Eindelijk: eerbiedig in alles de goddelijke ontwikkelingswet. Wie de evolutieleer ongodsdienstig en ongeloovig acht, heeft daarvan niet het flauwste begrip. De leus: van dier tot mensch is niet verlagend, maar verhoogend voor de menschelijke natuur. Wij eeren op maatschappelijk gebied den mensch, die zichzelf gemaakt heeft, die door eigen inspanning en worsteling van lager tot hooger is opgeklommen. Zullen we dan niet de menschheid eeren, die aan zulk een toestand van barbaarschheid zich ontwrongen heeft en tot zulk een verbazende hoogte van verstandelijk en gemoedelijk leven zich verhief? Zullen we niet met dubbelen eerbied staren op de genieën en profeten, die de sieraden zijn van ons geslacht? Zullen wij niet juist omdat en wanneer we ons diep ellendig voelen eerbied hebben voor ons zelf?

En wat de Godsvoorstelling van een evolutionist aangaat, wie is grooter: een God, die van den aanvang der schepping alles wonderbaar uit het niet te voorschijn roept of de goddelijke geest, die aan de eeuwige stof zijn stempel indrukt, zijn ziel

daarin doet wonen, door zijn eeuwige kracht haar immer voorwaarts stuwt? Niet dit is godsdienst, dat men overal den naam van God bij haalt en telkens 't Heere, Heere op de lippen neemt, maar dit, dat men eerbiedig en stil zijn wegen nagaat in natuur en historie, zijn wetten naspeurt in de natuurlijke en geestelijke wereld en bovenal zijn stem hoort in eigen hart. Excelsior, steeds hooger op, roept de ontwikkelingswet ons toe. Uit het laagste gesproten zijt gij tot het hoogste geroepen; aan de dieren verwant, maar van Gods geslachte tevens. Laat uit de vereeniging van het dierlijke en menschelijke in u het godsbeeld geboren worden. Weest volmaakt, gelijk uw vader in de hemelen volmaakt is.

CONGRES-INDRUKKEN. [1])

't Is met een gevoel van groote blijdschap en dankbaarheid dat ik, na een afwezigheid van eenige weken, weer voor u optreed, Mijne Vrienden. Als naar gewoonte ga ik u eenige indrukken meedeelen in den vreemde door mij ontvangen, ditmaal op een reis door het heerlijke Zwitserland, die ik — ik erken het met erkentelijkheid — nog voor een deel aan de feestgave mijner vrienden te danken heb. Aanleiding tot dien tocht was het derde internationaal congres van vrijzinnig-godsdienstigen te Genève gehouden.

Na de onvergetelijke samenkomsten van twee jaar geleden te dezer plaatse, die nog in de herinnering van velen uwer leven, voelde ik mij onweerstaanbaar getrokken tot dit congres. En ik ben blij, dat ik er geweest ben, omdat ik oude vrienden en geestverwanten daar de hand mocht drukken en nieuwe indrukken ontving van den band van gemeenschap, die de vrienden van den vrijen godsdienst, trots alle verschil van taal en volksaard, als kinderen van één geest verbindt. Mocht al dit congres in sommige opzichten, vooral wat organisatie betreft, bij het Amsterdamsche achterstaan, het ontleende een bijzondere bekoring aan de prachtige natuur, die het omlijstte, aan het vriendelijk meer en aan de trotsche berggevaarten, waarop wij, vermoeid van het luisteren en spreken, telkens weer staarden. Zoo stroomden mij allerlei indrukken van natuur en menschenleven in rijke mate toe. Die beide maken de hoofdbestanddeelen van ons leven uit: de natuur, wier kinderen wij zijn en de menschenwereld, op grooter of kleiner schaal ons aller arbeidsveld. Maar op den voorgrond stond het gevoel van eenheid en broederschap, waarvan we hier getuigen.

Lied 132 werd bij afwisseling door gemeente en koor gezongen.

Daarna las ik eenige bedevaartsliederen: Psalm 121, 130, 131, 133.

---

1) Dit artikel geeft bij benadering en eenigszins uitgebreid weer de toespraak door mij 10 September (1905) in de Vrije Gemeente gehouden.

„Ik hef mijn oogen op naar de bergen" dat lied der optochten van den Israëliet, die zijn jaarlijksche bedevaart ondernam naar den Jeruzalemschen tempel, komt den bezoeker van een bergland, die geen vreemdeling in den Bijbel is, menigmaal voor den geest. Sloeg de Israeliet, de oogen op naar den Hermon of den Karmel, den Tabor of den Sion, voor den reiziger in Zwitserland verrijzen de steile en statige berggevaarten die, als zoovele reuzen het landschap beheerschen: de Matterhorn zijn steile puntige rotsspits ten hemel heffend, de Dent du Midi, zijn scherpe tanden borend door nevelen en wolken heen, de Mont-Blanc bovenal, de koning der Zwitsersche Alpen, aan welks voet men wegschuilt en inkrimpt in 't bekoorlijke Chamonix en die aan 't meer van Genève, bij helder weder, opdoemt uit de verte, voortdurend, ook in den heetsten zomertijd, met sneeuw en ijs gekroond. Die bergen maken den toeschouwer beurtelings klein en groot. Klein, als hij opziet tot die statige reuzen, sinds eeuwen in stille majesteit troonend en als uit de hoogte neerziende op al het kleine gedoe, gewoel, gedraaf, gesloof, gedruis der nietige menschenkinderen; klein als hij zijn bergjes van bezwaren en grieven, van zorgen en ergernissen, als hij zijn in eigen oog soms zoo gewichtige persoonlijkheid voelt wegzinken tegenover deze geweldige reuzen. Maar groot aan den anderen kant, als hij iets voelt van den drang om zich daartoe op te heffen, 't zij te voet als de stoere bergbeklimmers, de moedige, soms overmoedige Alpinisten, 't zij door electriciteit, stoom of waterkracht opgestuwd, 't zij in gedachte enkel, uit behoefte om uit te gaan boven 's werelds bont gewoel en platte alledaagschheid. In eigenlijken en overdrachtelijken zin komt van de bergen onze hulp. Thans vooral, nu velen in practisch, maar eenzijdig realisme bij de werkelijkheid blijven staan en zweren en daarin op- en somtijds ondergaan; nu er een letterkunde is, die wroet in 't slijk van zedeloosheid, onkieschheid en onkuischheid, nu er zijn, die de schouders ophalen over alle idealen en zich — 't is zoo gemakkelijk en verleidelijk — neerleggen bij de werkelijkheid en de dingen nemen zooals ze zijn. Voor ons aller oog ligt soms het leven als een vlak en plat land zonder eenige verheffing; dan klagen wij over de onbeduidendheid en alledaagschheid van het leven, over het geestdoodend eenerlei, over het werktuigelijke en eentonige van ons dagelijksch bedrijf. Dan maakt een zekere afkeer, ja walging van het leven zich van velen meester en klagen zij, dat het niet de moeite waard is om te leven. In zulke tijden van matheid en moedeloosheid hebben wij tot de bergen op te zien. Zinnebeelden zijn zij ons van de hoogtepunten van het leven, waartoe wij ons opheffen in uren van blijde geestdrift en hooge extase, van warme dankbaarheid en moedig Godsbetrouwen om daarvan iets mee

te nemen en voort te dragen te midden van de vaak zoo muffe atmosfeer der dagelijksche dingen.

Doch 't gaat met die hoogtepunten in ons leven, gelijk 't met de bergtoppen gaat. Nu en dan komen zij boven de wolken uit en staan daar fier en vrij, stralend somtijds van een wonderbaren zonnegloed. Zoo herinner ik mij een avond te Montreux, waarop de Dent du Midi, door de avondzon beschenen, vlamde van purper en goud, zoodat wij in stille verrukking onze oogen niet konden afwenden van dien goddelijken gloed. Maar die schitterende oogenblikken zijn, ach zoo zeldzaam en kostbaar. Veelal schuilen de bergtoppen achter de wolken weg, verbergen zij zich achter een dicht geweven nevelsluier, zoodat men dagen achtereen niets aanschouwt van hun wondere heerlijkheid. Nukkig en grillig is het spel van lucht en wolken in de Alpenwereld en wie, die er reisde, heeft niet wel eens een dag zitten wachten, geduldig of ongeduldig, op een enkele scheur in het dichte wolkenfloers! Niet anders is 't in het bergland van ons innerlijk leven. Nevelen van zorg en kommer, van angst en twijfel, van misverstand en verdeeldheid verbergen vaak de lichtende hoogten voor ons oog. Wij hopen en vertrouwen met den dichter, dat uit de nevelen de dag eenmaal zeker rijzen zal, maar voor 't oogenblik zijn die nevelen er toch en drukken zij ons loodzwaar op de ziel.

Gezegend wij dan, als ons gemoedsbestaan eenigszins gelijkt naar de Zwitsersche meren, naar 't Lac Leman bovenal, waar het water nu blauw dan groen getint, maar altijd klaar en diep, den hemel helder weerkaatst, nu en in den regel kalm en effen, dan bruisend en felbewogen, nu van helle lichtstrepen doortrokken, waar donkere partijen tegen overstaan, dan in zijn geheel stralend van schitterenden glans, maar nimmer troebel, altijd klaar. Alleen het heldere water weerspiegelt den hemel en geeft daarvan een welgelijkend beeld; de stilstaande poel, het troebel moeras ontvangt daarvan geen indruk en kan dien dus ook niet weergeven. Zoo is 't ook in de wereld van 't gemoedsleven; alleen de reinen van hart zien God; hoe zou 't gemoed door zinnenlust bezoedeld, door teugelloozen harststocht verontreinigd, het goddelijke kunnen weerkaatsen!

Ziet ge daar in de nabijheid van het bekoorlijk Territet het kasteel van Chillon aan den oever als opkomend uit het water? Ge kunt u niet verzadigen aan zijn heerlijke ligging en 't verwondert u niet dat een dichter als Byron er een beroemden zang aan wijdde, maar als ge er binnentreedt en afdaalt in zijn donkere gewelven, gaat u een rilling door de leden, bij de gedachte aan 't geen daar door verscheiden martelaars geleden is. Daar bracht Bonnivard, de vrije Zwitser, die zijn vaderland Genève hielp bevrijden van 't juk der hertogen van Savoye en

zich deed aansluiten aan de vrije cantons van Bern en Neuchâtel, vier jaren van gevangenschap door. Een tijdlang was hij er met een ijzeren ring aan een der steenen pilaren vastgeketend en trad er, binnen de beperkte ruimte die hij afleggen kon, zoo rusteloos heen en weer dat hij in den steenen vloer de sporen zijner voetstappen achterliet. Zoo was Zwitserland, daarin aan Nederland gelijk, het land der slavernij, maar daardoor ook der bevrijding. Daar heerschten tirannen als de hertogen van Savoye, als Gessner en Calvyn, maar daar ook stonden bevrijders op als Tell en Servet, als Rousseau en Voltaire, wier gedenkteekenen er zijn weer te vinden. Of staat niet te Lausanne, gelijk op zoo menige plaats in Zwitserland, het beeld van Wilhelm Tell, met boog en pijl gewapend, te midden van een lachend plantsoen? Prijkt niet dat van Rousseau, de schrijfstift in de hand, op het eilandje in Genève's meer naar hem genoemd? Ziet niet Voltaire met zijn spottenden glimlach u aan als ge Ferney, de door hem gestichte stad, bezoekt? En deden wij niet een bedevaart naar het gedenkteeken van Michael Servet, die als een vrome en vrije voorlooper der Unitariers, het slachtoffer werd van Calvyn's ernstig maar benepen dogmatisme? Na afloop van een der congreszittingen ondernamen wij in grooten getale een tocht daarheen en legden Engelschen en Amerikanen een krans op Servets gedenksteen, waarbij mijn oude vriend Samuel Barrows, lid van het congres der Vereenigde Staten, eenige warme woorden sprak. Zoo komen wij als van zelf van de natuur in de menschenwereld, waar de eeuwenoude strijd gestreden wordt voor vrijheid, verlichting en godsdienstige bezieling. Van dien strijd, in aaneengesloten gelederen, gewaagde ook ons congres, waar in allerlei talen het eene, 't hoogste als band der eenheid wordt geroemd. Zoo is ons lievelinglied „Daar ruischt door alle hemelstreken", een echt congreslied. Het worde door ons koor gezongen.

Ja, 't was de kreet naar God, die oprees uit het hart der vrienden van den vrijen godsdienst, te Genève uit allerlei oorden der wereld saamgestroomd. Hij klonk ons in de ooren in drie godsdienstige samenkomsten, in de machtige cathedraal St. Pierre gehouden. Daar trad aan den vooravond van het congres de Parijsche predikant Roberti op, terwijl als symbool van den nieuwen geest die er ruischte, het electrisch licht voor 't eerst zijn stralen wierp over de breede schare daar saamgestroomd. Tot motto zijner toespraak had hij gekozen 't woord: „Geen anathema, geenerlei vervloeking zal er meer zijn (Openb. XII : 3). Hij ging uit van Calvijn, wiens kansel hij beklommen had, en herinnerde aan den banvloek door den krachtigen maar dogmatistischen hervormer Servet naar 't hoofd geslingerd, aan al

de vervloekingen in naam van Christus door de kerk over de ketters uitgesproken. Indien thans Calvijn en Servet uit hooger sferen op dit samenzijn neerzien, — en spreker was van die gemeenschap der afgestorvenen met de levenden overtuigd —, dan zullen zij van weerszijden hun heftigheid betreuren en elkaar de hand reikend, zich verheugen in dit broederlijk samenzijn. Want er is een hooger eenheid, die oprechte vromen van verschillende geestesrichting onderling verbinden kan. Waar is ze te zoeken? 't Is niet de wetenschap, die haar kan schenken, want hoe noodig en heilzaam de critische studie van den Bijbel en de wijsbegeerte van den godsdienst zij, zij geeft heldere voorstellingen, maar geen warme harten. Niet door het uittreden van vooruitstrevend-vrijzinnigen uit de oude kerken kan zij verkregen worden, want al verdient zulk een daad van moed allen eerbied, de uitgetredenen loopen gevaar zich af te zonderen en een eenigszins aristocratischen kring te vormen. Neen, zij kan alleen verkregen worden door zich te scharen rondom de mysterieuze maar verheven persoonlijkheid van Christus, die den band der eenheid vormen moet.

Deze rede, met groote kracht en schitterende oratorische gave uitgesproken, maakte een sterken indruk. Doch bij nader indenken kon zij mij en velen niet bevredigen. Hoe kan, zoo vroegen wij ons af, een grootsche maar geheimzinnige persoonlijkheid menschen van sterk uiteenloopende inzichten saam vereenen, daar juist de denkbeelden over deze persoonlijkheid zoo hemelsbreed verschillen? De groote zeggingskracht van den spreker kon niet vergoeden zijn gemis aan logischen gedachtengang.

In de St. Pierre deed aan den morgen van den tweeden congresdag Dr. Furrer uit Zürich zich hooren, een man onder ons door zijn sociale geschriften bekend en geliefd. Als prediker evenwel bevredigde hij niet. 't Woord: „Staat in de vrijheid, waarmee Christus ons heeft vrij gemaakt" (Gal. V : 1) was zijn uitgangspunt. De behoefte van, het verlangen naar vrijheid is algemeen. Naar vrijheid hunkert de gevangene in zijn kerker, de zieke op zijn legerstêe, de slaaf in zijn boeien. Doch maar al te vaak ontaardt die vrijheid in losbandigheid. Alleen de vrijheid, die Christus schenkt, is de ware. Doch nu werd die Christus, met volkomen verloochening van de gelijkenis van den verloren zoon, als de onmisbare middelaar tusschen God en menschen voorgesteld. Hoe gemoedelijk en ernstig de prediker ook zijn mocht, zijn toespraak, in een eigenaardig Zwitsersch-Duitsch uitgesproken, deels alledaagsch en banaal, deels behoudend en dogmatisch, liet ons volkomen onvoldaan.

De laatste, niet de minste, der predikers was de uitnemende Minot Savage uit New-York. Uit zijn geschriften kende ik reeds

lang den begaafden ambtgenoot van mijn ouden vriend Robert Collyer, dien ik bij mijn bezoek aan Amerika in zijn „kerk van den Messias" hoorde. Met name uit zijn toespraken: „De zedelijkheid der evolutie" en „Godsdienst en evolutie" had ik hem leeren kennen als een overtuigd aanhanger der ontwikkelingsleer, maar te gelijk als een echt religieuse persoonlijkheid. En zoo vertoonde hij zich ook hier. „De godsdienst in zijn wisselende vormen en zijn eeuwig wezen" was zijn onderwerp.

In de plaats der beschouwing van het Christendom als den alleenzaligmakenden godsdienst trad, onder den invloed van de vergelijkende godsdienststudie en van de wetenschap in 't algemeen, een geheel nieuwe beschouwing van den godsdienst en van 's menschen oorsprong, natuur en bestemming. Doch nu zijn er niet weinigen die den godsdienst beschouwen als een voorbijgaande phase in den ontwikkelingsgang der menschheid. Anderen zijn er, die met vrees die veranderde beschouwingswijze gadeslaan. Geheel ten onrechte.

Wat toch is de godsdienst? Van de zijde van het denken is hij de gedachte van den mensch over zijn betrekking tot de eeuwige macht, die zich in het heelal openbaart. Als aandoening van 't gemoed houdt hij zich bezig met de gevoelens, door die gedachte gewekt. Als instelling vertoont hij zich in de vormen, waarin die gedachte en dat gevoel zich hult. Uit een practisch oogpunt houdt hij levendig de ware betrekking van den mensch tot de onzienlijke macht.

Hoe zou die betrekking en de bewustheid daarvan ooit kunnen ophouden? Verschillende godsdiensten mogen voorbijgaan, de godsdienst moet blijvend zijn. Niet de uitvindingen en ontdekkingen, niet de telegraaf, de telefoon, de electriciteit beschaven den mensch, maar alleen zijn richting naar het goddelijke. Op den mensch, op zijn persoon, op zijn karakter komt het aan. Een kerk, een gemeente, die de tijdelijke practische organisatie moet zijn van het godsdienstig leven heeft zich maar al te vaak het monopolie van onfeilbaarheid toegekend. Alleen volkomen vrijheid, alleen een onbevreesd en blij najagen van waarheid en leven kan den godsdienst redden en de droomen der dichters en zieners verwezenlijken.

't Was niet zoozeer de nieuwheid en oorspronkelijkheid der gedachten, maar de kracht van overtuiging en de frissche geestesvrijheid, waarmee zij werden uitgesproken, die deze toespraak maakte tot een der glanspunten van het congres.

Op het congres zelf traden verscheiden oude vrienden en welbekende sprekers voor ons op: de voorzitter Montet, de Geneefsche hoogleeraar, een humaan en bescheiden geleerde, maar te weinig bezittend van de kracht en de levendigheid in een voorzitter

vereischt; Pfeiderer, de welbekende Berlijnsche hoogleeraar, die ons, 'k zou haast zeggen een geleerd college gaf over de bronnen van het christelijk verlossingsgeloof en zocht aan te toonen, hoe in allerlei Heidensche voorstellingen, in voor-Aziatische, Egyptische en Grieksche mythen en mysteriën de bronnen van dat geloof te vinden zijn; Carpenter, de bekende en geliefde leider der Engelsche Unitariers met een degelijk en doorwrocht verslag van den tegenwoordigen stand der Nieuw Testamentsche critiek in Engeland. Dit alles was geleerd en belangrijk, maar te zwaar voor een gehoor, voor een groot deel uit niet-theologen bestaande.

Meer levendig werd de toon, toen de Parijsche hoogleeraar Jean Réville ons verhaalde van den strijd, waarin thans de Fransche Protestanten gewikkeld zijn ten gevolge van de verbreking van het Concordaat met den Pauselijken Stoel, van 't gevaar van kwijning en ondergang dat vele kleine gemeenten, door intrekking van de Staatssubsidie, bedreigt en van de krachtige aansporing tot waakzaamheid en werkzaamheid daarin gelegen; toen de Unitarische prediker Tarrant uit Londen ons een aangrijpende schildering gaf van de slums, de sloppen en holen vol armoede en misdaad in de reusachtige wereldstad en van den hoogen eisch tot practische werkzaamheid, gezonde philanthropie en sociale hervorming daardoor ook aan vrijzinnig godsdienstigen gesteld; toen de vrijzinnige rabbijn Louis Germain Levy uit Dyon ons zijn streven schetste om het Jodendom tot zijn eenvoudige grondbeginselen terug te voeren. Wetenschap en zedenleer, van hoeveel waarde ook, zijn niet voldoende om heel de menschelijke ziel te vervullen. Daartoe behoeven wij godsdienst of 's menschen pogen om, naar de mate zijner krachten, te grijpen het absolute wezen, den hoogeren gang der dingen, zijn streven om al zijn handelingen in harmonie te brengen met die hooge werkelijkheid. Daar onze geest alleen uit geest kan gesproten zijn, nemen wij aan het bestaan van een eeuwig beginsel van orde, schoonheid en liefde. Als een bijzondere vorm van dat eeuwig beginsel heeft de menschelijke ziel een oneindige waarde. Aangezien die geest zich uitspreekt in groote genieën, met name in Israëls profeten, heeft de Bijbel een hooge waarde en het volk Israel een bijzondere roeping. In de Messiaansche idee ligt een hoog zedelijk optimisme, dat altijd weer eischt godsdienstige aanbidding en de noodzakelijkheid om die in voortdurende harmonie te houden met de zich ontwikkelende aspiratieën en behoeften. Terwijl de spreker en zijn woord aantrokken door hun warmen toon en gloeiende geestdrift deed het pijnlijk aan, dat onder Israëls groote profeten de naam van Jezus zelfs niet eens werd genoemd.

Tot de schitterendste oogenblikken van het congres behoorde het optreden van den 86-jarigen Père Hyacinthe Loyson, de wel-

bekende voormalige priester, die reeds jaren geleden zich ook hier te lande hooren deed en nog altijd blijft de jeugdige prediker en profeet, bruisend van geest en leven. Spreken zou hij over het monotheïsme in zijn verschillende vormen, doch inderdaad sprak hij over alles, wat de oogenblikkelijke aspiratie hem ingaf. Inzonderheid ontwikkelde hij de gedachte, dat Jezus de zuiver menschelijke profeet, deelend de denkbeelden en dwalingen van zijn tijd en dus ook het geloof aan den naderenden ondergang der wereld en het jongste gericht, er nooit aan gedacht had een kerk te stichten, daar voor hem de aardsche toestanden voorloopig en voorbijgaande waren. Toch getuigden zijn woorden van diepen eerbied en warme liefde voor den profeet van Nazareth, vol van God en heiligen geest. Onvergetelijk was ook het oogenblik, waarop aan den morgen van den tweeden congresdag, de voorzitter de heugelijke tijding mededeelde van den vrede, gesloten tusschen Rusland en Japan. Met daverende toejuichingen, met hand- en hoedgezwaai werd die blijde boodschap begroet: 't was alsof er aan 't gejuich geen einde komen zou, tot eindelijk de vreugdebetooningen zich omzetten in een drietal telegrammen van gelukwensching, gezonden aan den Czaar, den Micado en President Rooseveldt. Toen wisten wij nog niet, dat die vrede, voor Japan zoo eervol, voor Rusland zoo vernederend, in het land der zon tot jammerlijke troebelen leiden zou, maar ook al hadden wij 't geweten, we zouden ons niet minder verblijd hebben, dat er aan het gruwelijk bloedbad ten laatste een eind gekomen is.

Tot de opluisteringen van het congres behoorde voorts de eigenaardige figuur van Nat Sen, hoogleeraar te Calcutta, met den Indischen tulband op 't hoofd, sprekend over de Brahmo-Somaj, de sympathieke vermenging van christelijke en Indische denkbeelden, die in Chunder Sen en den onlangs overleden Mozoomdar welsprekende tolken vond; van Abd El-Hakim, een Mahomedaan van de uiterste linkerzijde, vol sympathie voor de denkbeelden der Unitariërs; van Roomsch-Catholieke priesters in hun ambtsgewaad en van „prêtres-évadés", die de kerk verlaten hadden in navolging en onder leiding van onzen vriend Bourrier; inderdaad in duizend talen 't eene teeken van de onuitroeibare godsdienstige behoefte.

Ik zelf mocht den eersten avond, in antwoord op den welkomstgroet des voorzitters, spreken over de nauwe verwantschap tusschen Zwitserland en Nederland, twee kleine landen vol warmen vrijheidszin en over de blijdschap, die ons vervulde, nu wij 't juk van een benepen Calvinisme ons van de schouders geworpen, maar daardoor ook een dure verantwoordelijkheid op ons geladen hadden. Nooit had ik gesproken van een zoo klein en eng

spreekgestoelte als de daar geïmproviseerde spreekplaats, maar toch, hoe ruim en breed was die van den anderen kant, verheven boven alle verschil van secte of kerkgenootschap in een vrije geestelijke atmosfeer! In een bijdrage, door mij op het congres geleverd, schetste ik in breede trekken mijn ideaal van een vrije gemeente, in onderscheiding van al de oude kerken, een ideaal, waarnaar wij blijven streven, in 't ootmoedig besef, dat wij 't in de verte nog niet gegrepen hebben.

Zoo gaf heel het congres ons een diep gevoel van een gemeenschappelijke taak en strijd. Albert Reville, de nog altijd jeugdige grijsaard, vergeleek de houding en de roeping van den vrijzinnigen godsdienst bij Christus tusschen de beide moordenaars: de een het practische materialisme dat, louter vervuld van stoffelijke nooden of genietingen den godsdienst doodzwijgt of bestrijdt, de ander het kerkelijk dogmatisme, dat den godsdienst nog steeds in voorgeschreven confessiën en formulieren knellen wil en juist daardoor de harten van duizenden van hem vervreemdt. Tusschen die beide is de vrijzinnige religie de martelaar, die door lijden tot heerlijkheid, door strijd tot overwinning moet ingaan.

Diep voelde ik menigmaal hoe groot de voorrechten zijn, die wij genieten als vrije Nederlanders, als leden van een vrije gemeente bovenal. Van allerlei zijden toch klonken ons klachten en zuchten in 't oor over den onverkwikkelijken kerkelijken strijd of vernamen wij wanhopige pogingen om zich wijs te maken, dat de kunstmatige samenwerking met geheel andersdenkenden in een kerkverband opbouwend en verzoenend werken zou. Welk een krachtige aansporing om van den ouden zuurdeesem ons geheel te bevrijden, om ernst te maken met een godsdienst die, om waarachtig vrij te zijn, allereerst zich zelf heeft te bevrijden van eigenwaan en onverdraagzaamheid, van behoudzucht en bekrompenheid, van zelfzucht en hoogmoed bovenal.

Door de heerlijke hoogvlakte van Les Plans, waar wij eenige blijde dagen doorbrachten, stroomt een bruisend riviertje, de Avançon genaamd. Die naam, zij 't met verschil van een enkele letter, klonk me daar menigmaal als een ernstige roepstem in 't oor, die ik u over heb te brengen. Avançons, laat ons voorwaarts gaan, voorwaarts, God in 't hart, de menschen in 't oog, scherp van blik, vast van hand, kloek van tred, voorwaarts, de stille bede in 't hart en op de lippen: Uw naam, o God, worde geheiligd, Uw koninkrijk kome, Uw wil, Uw wil alleen geschiede! — Komt, zoo luide onze slotzang:

Komt, broeders saam den loop begonnen
En saam volhard in 't heilig werk.
Dan wordt de wereld overwonnen,

Dan zijn wij elke macht te sterk!
Hier op deez' feestdag saam gebeden,
Als kind'ren van één huisgezin
En straks denzelfden strijd gestreden!
Zoo wordt ons alles tot gewin.

Lied 143 : 4.

RÂMAKRISHNA'S LEVEN EN SPREUKEN.

In zijn merkwaardig boek „Alte Zeiten, Alte Freunde" heeft wijlen Max Müller, de groote beoefenaar der vergelijkende taal- en godsdienstwetenschap, een schat van herinneringen uit zijn leven saamgevat. Men vindt er muzikale herinneringen, literarische herinneringen, herinneringen aan vorstelijke personen en aan bedelaars en eindelijk een uitgebreide rubriek aan zijn vrienden in Indië gewijd. Door zijn kennis van het Sanskrit en zijn vertaling van de Veda's, die beroemde liederen der oude Indiërs, in de heilige boeken van het Oosten, kwam onze geleerde van zelf in aanraking met allerlei Vedantisten, d.w.z. Indiërs, die de wijsbegeerte aan de Veda's ontleend, kennen en beoefenen. Een hunner is de hierboven genoemde persoonlijkheid aan wie Max Müller een afzonderlijk geschrift heeft gewijd: Râmakrishna. Men kan dezen merkwaardigen man niet begrijpen zonder althans eenige oppervlakkige kennis te hebben van de wijsgeerig-godsdienstige gedachtenwereld, waarin hij zich bewoog. Daarom zullen wij aan de hand van Max Müller ons in die wereld een weinig oriënteeren.

Râmakrishna was een der zoogenoemde Mahâtmans, omtrent wie Engelsche en Nederlandsche theosofen dikwijls wonderlijk onjuiste denkbeelden koesteren. Wat vaak gebeurt met menschen, wier vermogen van bewondering hun kennis en bescheidenheid te boven gaat, overkwam ook den bewonderaars van zekere Indische wijzen. Zij meenden, dat zij de eerste waren geweest om de Indische Mahâtmans te ontdekken, wien zij niet alleen een grondige kennis van oude, ja zelfs voorhistorische wijsheid toekenden, maar die zij ook toerustten met bovenmenschelijke vermogens, gewoonlijk tentoongespreid in 't verrichten van vrij onnoozele wonderen. Niet wetende, wat reeds lang bekend was aan elk, die Sanskrit philologie bestudeert, werden zij meegesleept door het denkbeeld dat zij in Indië een heel nieuw ras van menschelijke wezens gevonden hadden, die tal van de vreeselijkste ascetische oefeningen hadden doorgemaakt, zich uit de wereld hadden teruggetrokken en groote populariteit hadden verworven

door hun prediking en onderwijs, door hun leven van onthouding, hun roerende welsprekendheid en het hun toegeschreven vermogen van wonderen te doen. Toch is Mahâtman slechts een van de vele namen, waaronder deze lieden sinds lang bekend zijn. Mahâtman beteekent letterlijk grootzielig, en van daar hooggestemd, edel en wat dies meer zij, 't Woord wordt dikwijls eenvoudig gebruikt als een complimenteerende titel, gelijk wij 't woord eerwaard of achtbaar gebruiken, maar is ook aangenomen als een technische term, toegepast op een klasse van menschen, die in de oude taal in Indië bekend zijn als Samnyasin. Dit laatste woord beteekent letterlijk iemand, die alles heeft neergelegd of prijsgegeven, die alle wereldsche toegenegenheden en begeerten heeft verzaakt.

Volgens de wetten van Manu was het leven van een Brahmaan verdeeld in vier perioden: die van een leerling, die van een huisvader, die van een asceet en die van een heremiet. Het eerste tijdvak was dat der opleiding, het tweede gewijd aan al de plichten van een gehuwd en maatschappelijk man. 't Voornaamste onderscheid tusschen de twee laatste bestond hierin, dat in het derde de Brahmaan nog hechtte aan zijn woning in het bosch buiten zijn dorp en daar zelfs door zijn vrouw kon vergezeld worden en zijn kinderen kon ontmoeten, terwijl hij in de laatste periode zich van al zijn betrekkingen moest losmaken en alleen zonder eenig vast verblijf moest leven. De tegenwoordige Mahâtmans nu behooren ten deele tot de derde, ten deele tot de vierde soort. Zij worden als een soort heiligen beschouwd en ontvangen het weinige dat zij behoeven van hun bezoekers en leerlingen; sommigen hunner toch worden leeraars van oude wijsheid. Tot dezen nu behoort Râmakrishna, die groote vermaardheid verwierf in Indië en Amerika, waar zijn leerlingen ook onder zoogenoemde christenen veel aanhangers voor zijn denkbeelden wonnen. De opgang van Râmakrishna's evangelie heeft een merkwaardige overkomst met dien van de hedendaagsche theosophie. Hoevelen toch zijn er, zegt Max Müller terecht, die zich christenen noemen, zonder eenig denkbeeld te hebben van 't geen Christus werkelijk leerde en beteekent in de geschiedens der menschheid. Zij weten volstrekt niets van de geschiedenis of de leerstellingen van het Christendom af, zoo ja, dan hebben zij eenvoudig hun vragenboekje uit het hoofd geleerd. Dan herhalen zij, wat zij geleerd hebben zonder een zweem van werkelijk geloof of liefde. Toch heeft ieder menschenhart zijn godsdienstige behoeften, zijn honger naar religie die hunkert naar verzadiging. En nu kwam de prediking van Râmakrishna en zoo komt thans de theosophie tot deze hongerige zielen en aangezien een zelfgekozen godsdienst krachtiger is dan een overgeërfde,

vond zij bij velen bijval. Die prediking kan voor velen de eerste stap zijn tot een werkelijk Christendom en zoowel om deze reden als om haar eigen belangrijkheid verdient zij alle aandacht.

Râmakrishna zelf beweerde nooit de stichter van een nieuwen godsdienst te zijn. Hij predikte eenvoudig den ouden godsdienst van Indië op den Veda gegrond en blootgelegd in de Upanishads of vertrouwelijke mededeeling der Brahmanen aan hun leerlingen. Hij werd in 1833 geboren in het Indische Kamârpukar, voornamelijk bewoond door lieden van de laagste caste, smeden, timmerlieden, herders en dergelijken. Zijn vader was het hoofd van de eenige Brahmanenfamilie in het dorp gevestigd. Hoewel heel arm, zou hij liever van honger zijn omgekomen dan af te wijken van de strengste Brahmaansche orthodoxie. Hij was een vurige Godsvriend, rein van hart, schoon van gedaante, oprecht en onafhankelijk. De faam kende hem bovennatuurlijke krachten toe en zoo was hij hoog vereerd door heel de bevolking van zijn dorp.

De jonge Râmakrishna was van der jeugd af artistiek en godsdienstig van aanleg. Godsdienstige opera's en tooneelstukken, in Indië zoozeer gebruikelijk, kon hij weergeven, na ze eens gehoord te hebben. Hij had een juist oog op de verdiensten en gebreken van goden- of godinnenbeelden. Soms vormde hij zelf een beeld van den God Siva en vereerde dat met zijn makkers. Had hij in een tooneelspel de daden van Krishna voorgesteld gezien, dan riep hij zijn kameraden bijeen, leerde hen de verschillende deelen van het stuk en voerde het, zoo goed en kwaad het ging, met hen onder de boomen uit. Een pelgrimsweg liep door zijn dorp heen en als er een schare van asceten inkeerden in de herberg, ging Râmakrishna er dikwijls heen om met hen te spreken over godsdienstige onderwerpen en hun reisverhalen aan te hooren. Gelijk er van allerlei groote hervormers, van Jezus in de eerste plaats, evangeliën der kindsheid in omloop zijn, zoo verhaalt men ook van Râmakrishna, dat, toen eens al de geleerde pandits of professoren uit den omtrek bij een begrafenisplechtigheid tegenwoordig waren en zij 't niet eens konden worden over een ingewikkelde theologische vraag, de knaap er heenging en die tot aller verbazing in eenvoudige taal ophelderde.

Van jongs af was hij vatbaar voor visioenen en geestverrukkingen. Als jongen op zekeren dag door het veld wandelend, zag hij langs den helderblauwen hemel een vlucht van witte kraanvogels vliegen. Het contrast van kleuren was zoo schitterend en greep zijn verbeelding zoozeer aan, dat hij in een bezwijming neerviel.

Hij was het jongste kind van een gezin van drie zonen en twee dochters. Zijn oudste broeder was een zeer geleerde professor van de oude school, die zijn eigen cursus gaf te Calcutta. Op zijn zestiende jaar werd Râmakrishna, met het heilige Brahmanen-

koord bekleed, door zijn vader naar die school gezonden. Doch hier zag hij zich teleurgesteld bij de ontdekking, dat bij al hun mooie praatjes over zijn en niet zijn, over Brahma en Maya, over de bevrijding van de ziel door de verwezenlijking van Atman, de leerlingen er nooit aan dachten deze voorschriften in hun eigen leven in practijk te brengen, maar hunkerden naar lust en goud, naar naam en faam. Openhartig zei hij tot zijn broeder, dat hij zich nooit zou bekommeren om deze soort geleerdheid, wier eenig doel was de winst van eenige zilverstukken of wat rijst en groenten. Hij begeerde iets te leeren, dat hem boven al deze dingen zou verheffen, en hem als belooning God zelf geven zou. Sinds dien tijd bezocht hij de school niet meer.

Een tempel van de godin Kali, vijf mijlen ten noorden van Calcutta, werd in 1853 ingewijd. Hij staat aan den oever van den Ganges en is een van de schoonste tempels van indië. De tempeldienst werd verricht in den naam van den Guru of geestelijken leidsman van Râni Râsmoni, die zelf tot een lagere caste behoorde, zoodat niemand uit de hoogere casten in den tempel zou komen en er voedsel gebruiken, als zij den dienst in haar eigen naam verrichtte. De oudste broeder van Râmakrishna was als priester in den tempel aangesteld. De twee broeders kwamen er op den dag, dat de tempel geopend werd, maar zoo sterk waren toen de casten-vooroordeelen van Râmakrishna, dat hij er hevig tegen protesteerde, dat zijn broeder dienst deed onder een Çudra vrouw of een van de laagste caste en dat hij geenerlei voedsel wilde nemen binnen het tempelgebied, omdat dit in de Sâstras verboden was. Zoo was hij te midden van al de feesten van dien dag, waarop van vijftien tot twintig duizend menschen weelderig onthaald werden, de eenige, die vastte. In den nacht ging hij naar een naburigen kruidenierswinkel, kocht er een weinig ongepelde rijst en keerde naar Calcutta terug. Maar na verloop van een week deed zijn liefde voor zijn broeder hem terugkeeren en liet hij zich overhalen om bij hem te wonen, op voorwaarde, dat hij verlof zou hebben om zijn eigen maaltijden. te koken aan den oever van den Ganges, die voor de Hindoes de heiligste plek is. Weinige maanden later was zijn broeder door ziekte buiten staat den dienst te verrichten en verzocht hij Râmakrishna zijn taak over te nemen. Hij stemde er ten laatste in toe en werd alzoo een erkend vereerder van de godin Kâli.

Oprecht als hij altijd was, deed hij nooit iets dat niet uit volle overtuiging voortkwam. Nu begon hij het beeld van de godin Kâli te beschouwen als zijn moeder en als de moeder van 't heelal. Hij hield haar voor levend en ademend en waande, dat zij voedsel nam uit zijn hand. Uren lang kon hij neerzitten, liederen zingende

en tot haar sprekende en biddende als een kind tot zijn moeder, tot hij alle bewustheid van de buitenwereld verloren had. Somtijds kon hij uren achtereen weenen en wilde hij niet getroost worden omdat hij zijn moeder niet zoo volkomen zag als hij wenschte. De meeningen der menschen over hem liepen sterk uiteen. Sommigen hielden den jongen priester voor krankzinnig en anderen bewonderden zijn groote liefde tot God en zagen in die uiterlijke onzinnigheid de openbaring van die liefde. Zijn moeder en broeders, meenende dat zijn overspanning zou wijken als hij een jonge vrouw en familie had om zich aan te trekken, brachten hem naar zijn geboorteplaats en huwelijkten hem uit aan een vijfjarig meisje, Saradarmani Devi genaamd, volgens het afschuwelijk, thans meer en meer wijkend, gebruik der kinderhuwelijken in Hindostan.

Na zijn huwelijk keerde hij naar Calcutta terug en nam den tempeldienst weer op zich, maar in plaats van te verslappen groeide zijn ijver en devotie steeds aan. Heel zijn ziel smolt als 't ware in één vloed van tranen en hij smeekte de godin zich zijner te erbarmen en zich aan hem te openbaren. Geen moeder stortte ooit zulke heete tranen bij het sterfbed van haar eenig kind. Een menigte menschen verzamelde zich rondom hem en trachtte hem te troosten als het einde van een dag werd aangekondigd en hij sprak met diepe droefheid: „Moeder, ach mijn moeder, weer is er een dag voorbijgegaan en nog heb ik u niet gevonden." De menschen meenden, dat hij gek was of leed aan een of andere ziekte. Want hoe konden zij, die zich enkel wijdden aan lust en goud, aan eer en glorie, zich voorstellen, dat iemand zijn God of Godin-Moeder even vurig kon liefhebben als zij hun vrouw en kinderen liefhadden. Een zijner vrienden nam hem mee naar de beste geneesheeren van Calcutta om hem van zijn kwaal te doen genezen. Maar al hun kunde baatte niets. Alleen één geneesheer uit Dacca zeide hun, dat deze man een groote Yogin of asceet was en dat heel zijn pharmacopea niet in staat was hem van zijn kwaal te genezen, als men 't een kwaal noemen mocht. Zoo gaven zijn vrienden hem op als verloren.

Twaalf jaren bracht hij alzoo in visionairen toestand door en verviel van de eene geestverrukking in de andere. In later tijd terugziende op die jaren van zelfkwelling zeide hij „dat een hevige godsdienstige wervelwind" gedurende deze jaren in hem woedde en alle dingen 't onderst boven wierp. Nooit had hij in dezen tijd een gezonden slaap, meest lag hij met open oogen te staren. In zijn wanhoop riep hij uit: „Moeder, ach moeder, is dit de vrucht van mijn aanroepen van en mijn geloof in u?" En dan was 't alsof een zachte stem hem antwoordde: „Mijn zoon, hoe kunt gij hopen de hoogste waarheid te veroveren, als

ge niet opgeeft de liefde tot uw lichaam en uw nietig zelf!" „Somtijds," zoo verhaalt hij, „kon ik aan den Ganges neerzitten met eenige gouden en zilveren munt en een hoop puin aan mijn zijde, en eenig geld in mijn rechter- en een handvol puin in mijn linkerhand nemende, kon ik tot mij zelf zeggen: „Mijn ziel, dat is wat de wereld geld noemt, gestempeld met het beeld der koningin. 't Heeft de macht om u rijst en groente te schenken, om de armen te voeden, om huizen te bouwen en alles te doen wat de wereld groot noemt, maar 't kan u nooit helpen om de eeuwige kennis en zaligheid, het Brahman te verwerven. Beschouw het daarom als puin." Dan mengde ik het geld en het puin door elkaar in mijn handen, steeds herhalende: „geld is puin, geld is puin," tot ik alle besef van verschil tusschen die beide verloren had en ze samen in den Ganges wierp. Geen wonder dat het volk mij voor gek hield!"

Tegen 't eind van dit tijdperk van ascese kwam tot hem een Samnyâsin, Totâ-puri genaamd, een lange, gespierde en krachtige man, die van zijn jongensjaren af de gelofte der orde had afgelegd en na zwaren strijd er in geslaagd was de hoogste waarheid der Vedanta in zich op te nemen. Vrij als de wind waarde hij rond door 't heele land, leerende en vermanende overal waar hij een oprechte ziel vond en die helpende om de volmaaktheid te bereiken, die hij zelf bereikt had. Hij was een levende bevestiging van de waarheid, dat de Vedanta, ernstig verwezenlijkt, een practische levensregel worden kan. Toen hij Râmakrishna aan den oever van den Ganges zag zitten, herkende hij aanstonds in hem den grooten Yogin, een akker volkomen bereid om het zaad van de hoogste waarheid van den godsdienst te ontvangen. Hij richtte zich tot hem met het woord: „Mijn zoon, begeert gij den weg tot volmaakte vrijheid te leeren kennen? Kom dan, ik wil u dien leeren." Râmakrishna, die nooit iets deed zonder zijn moeder, de godin Kâli, te hebben geraadpleegd, zeide, dat hij niet wist wat hij doen zou, maar 't zijn moeder zou vragen. Binnen weinige minuten was hij terug en zeide den Samnyâsin, dat hij gereed was. Totâ puri deed hem de gelofte afleggen en leerde hem hoe hij moest mijmeren en tot de hoogste eenheid komen. Na drie dagen bereikte hij den hoogsten trap, waarop geen onderscheid meer gemaakt wordt tusschen het subject en het object. Totâ-puri was in één verbazing over de snelle vorderingen van zijn beschermeling en zei: „Mijn jongen, wat ik bereikt heb na veertig jaren van zwaren strijd, daartoe zijt gij gekomen in drie dagen. Ik durf u niet meer mijn leerling noemen: voortaan zal ik u aanspreken als mijn vriend." En zoo innig was de liefde van dezen heiligen man voor Râmakrishna, dat hij elf maanden bij hem bleef en op zijn beurt veel leerde

van zijn eigen discipel. Zoo hield hij b.v. altijd een vuur brandende, dat hij bijzonder heilig achtte. Op zekeren dag, toen hij bij dit vuur zat en tot Râmakrishna sprak, kwam er een man, die zijn pijp aan dit vuur aanstak. Totâ-puri was woedend over deze heiligschennis, maar zijn vriend bestrafte hem op vriendelijken toon en zei: „Is dat de wijs, waarop gij alle dingen als Brahman beschouwt? Is deze man niet Brahman even goed als het vuur? Wat is hoog en wat laag in het oog van een Wijze?" Totâ-puri kwam tot bezinning en zei: „Broeder, gij hebt gelijk; van dezen dag af zult ge mij nooit weer toornig zien" en hij hield zijn woord. Toch kon hij nooit begrijpen Râmakrishna's liefde voor zijn moeder, de godin Kâli. Hij sprak daarvan als van louter bijgeloof en dreef er den spot mee, tot Râmakrishna hem deed inzien, dat er in het Absolute noch Gij, noch Ik, noch God is, maar dat het alle taal en gedachte te boven gaat. Zoolang er echter 't geringste spoor van het betrekkelijke is overgebleven, is het Absolute binnen gedachte en taal en binnen de perken van den geest begrensd, welke geest onderworpen is aan den algemeenen geest en bewustheid, en deze alwetende algemeene bewustheid was voor hem zijn moeder en God.

In de overtuiging, dat God overal te vinden is, leerde hij nu verschillende andere godsdiensten, in Indië vertegenwoordigd, kennen, zelfs het Mohammedanisme, en drong telkens in ongeloofelijk korten tijd tot hun eigenlijk wezen door. Zoo vaak hij de leerstellingen en de practijk van eenig geloof wenschte te leeren en in beoefening te brengen, vond hij altijd een goeden belijder van dat geloof om hem te onderrichten. Zoo leerde hij ook de beginselen van het Christendom kennen. Hij had Jezus in een visioen gezien en kon drie dagen achtereen over niets anders denken en spreken dan over Jezus en zijn liefde. Dit was het eigenaardige van zijn visioenen, dat hij ze altijd buiten zich zag, maar als zij verdwenen, schenen zij tot hem te zijn ingekeerd. Dit gold van Râma. van Civa, van Kâli, van Krishna, van Jezus, ja, van elken god, godin of profeet. Na al deze visioenen en zijn kennismaking met verschillende godsdiensten kwam hij tot de slotsom dat alle godsdiensten waar zijn, hoewel elk hunner slechts ééne zijde ziet van het ondeelbare en eeuwige Wezen. Elk dier verschillende godsdiensten scheen hem een weg om tot dat Eene te komen.

Gedurende al deze jaren vergat hij geheel, dat hij gehuwd was, niet onnatuurlijk voor iemand, die elk denkbeeld van het bestaan zelfs van zijn eigen lichaam verloren had. Het meisje had intusschen den zeventien- of achttienjarigen leeftijd bereikt. 't Gerucht was tot haar gekomen, dat haar echtgenoot krankzinnig geworden was en zij was diep bedroefd. Dan hoorde zij weer

dat hij een groot, godsdienstig man geworden was. Daarom besloot zij hem op te zoeken en haar lot van hemzelf te vernemen. Verlof van haar moeder verkregen hebbende, legde zij den heelen weg naar den tempel te voet af. Râmakrishna ontving haar zeer vriendelijk, maar vertelde haar dat de oude Râmakrishna dood was en dat de nieuwe nooit eenige vrouw als de zijne kon beschouwen. Hij zag, zeide hij, zijn moeder, de godin Kâli, in haar en kon nooit iets anders in haar zien. Hij sprak haar aan als zijn moeder, vereerde haar met bloemen en wierook en verloor zich toen in een diepe geestverrukking. De vrouw, die zulk een held ten volle waard was, zeide hem, dat ze hem niet als haar echtgenoot begeerde, maar dat ze hem smeekte haar te leeren hoe God te zien en haar vergunde bij hem te blijven om zijn maaltijden te koken en alles te doen, wat zij kon voor zijn gezondheid en zijn rust. Sinds dien dag leefden zij samen in den tempel en begon zij in practijk te brengen, wat haar man haar leerde. Zij leeft nog, door allen vereerd om haar reinheid en kloekheid van karakter, anderen van haar sexe leidende tot godsdienst en volmaking, haar echtgenoot beschouwende als de incarnatie van God zelf en trachtende het werk voort te zetten, dat hij begon.

Tot groote Yoga-macht gekomen streefde hij er nooit naar deze wonderbare vermogens voor iemand te vertoonen. Hij zei tot zijne leerlingen, dat al deze vermogens binnen 't bereik kwamen van een man in gevorderden staat, maar hij waarschuwde hen, zich nooit om de meeningen der menschen te bekommeren. Zij hadden niet menschen te behagen, maar te trachten de hoogste volmaaktheid, de eenheid met Brahman te bereiken. Het vermogen om wonderen te doen was eer een hinderpaal op den weg tot volmaking, in zoover het 's menschen aandacht van zijn hoogste doelwit afleidde. Maar menschen, die tot hem kwamen, vonden overvloedige bewijzen van zijn bezit van vermogens als 't gedachten lezen, 't voorspellen van toekomstige gebeurtenissen, het zien van dingen op een afstand en het genezen van ongesteldheden door de kracht van zijn wil.

Ziedaar in 't kort wat Max Müller ons van Ramakrishna verhaalt volgens inlichtingen van diens lievelings discipel Vivekânanda. Welk een zonderlinge dweper, zegt wellicht deze of gene lezer, welk een overspannen enthousiast! Zeker, als wij dezen visionairen Oosterling meten met den maatstaf van onze Westersche gewoonten en begrippen, dan kunnen we ons voorstellen, dat men hem voor krankzinnig verklaarde. Doch laat ons niet vergeten, dat Israëls profeten met hun soms verhevene en schoone, maar soms ook raadselachtige en voor ons oog smakelooze visioenen op ons dezelfden indruk maken, laat ons niet vergeten, dat Jezus

zelf op zeker oogenblik door zijn moeder en broeders voor uitzinnig gehouden werd.

De wonderen, die men van Râmakrishna verhaalt, de geheimzinnige krachten, die men hem toeschreef, zijn voor ons van ondergeschikte beteekenis. Niet daaraan had hij zijn ontzaglijk grooten invloed te danken. „Scharen van ernstige mannen," zegt Max Müller, „van allerlei secten en geloofsbelijdenissen, stroomden naar hem toe, om onderricht van hem te ontvangen en de wateren des levens te drinken. Van den vroegen morgen tot den laten avond had hij nauwelijks tijd om te eten of te drinken; zoo ging hij op in 't leeren, vermanen en dienen van de hongerende en dorstende menigte. Mannen van groote zelfbeheersching (Yoga) en geleerdheid kwamen om van dezen ongeletterden man, die niet eens Sanskrit kende, te leeren en erkenden hem als hun geestelijken leidsman, getroffen als zij waren door zijn wonderbare reinheid, zijn kinderlijken eenvoud en volkomen belangeloosheid en door de sobere taal, waarin hij de hoogste waarheden van godsdienst en wijsbegeerte predikte. Ook Keshub Chunder Sen, de welbekende stichter van den Brahmo-Somaj, die Christendom en Hindoeïsme zocht te vereenigen, kwam geheel onder zijn invloed. Uren lang kon hij aan zijn voeten neerzitten en met verrukking luisteren naar zijn verheven godsdienstige uitingen. Somtijds noodigde hij hem in zijn huis of voer met hem in een bootje eenige mijlen de rivier op en neer. Dan placht hij hem te ondervragen over sommige godsdienstige onderwerpen om zijn eigen twijfelingen op te klaren. Een sterke en diepe liefde groeide tusschen hen beiden en heel het leven van Keshub nam een anderen keer tot hij, weinige jaren later, zijn godsdienstige beschouwingen predikte als de Nieuwe Bedeeling (New Dispensation), voor een goed deel te danken aan de waarheden, die Râmakrishna hem geleerd had. Ook Mozoomdar, Keshub's leerling, die een brief van sympathie richtte tot ons congres van vrijzinnig-godsdienstigen in 1903, sprak met oprechte en warme vereering van dezen „heiligen man" en van zijn verplichtingen aan hem.

Laat mij ter verklaring van Râmakrishna's grooten invloed met een kleine bloemlezing uit zijn gezegden [1]) dit artikel besluiten.

Gelijk men tot den top van een huis kan opklimmen door middel van een ladder of een bamboe of een trap of een touw, zoo verschillend zijn de wegen en middelen om tot God te naderen en elke godsdienst in de wereld wijst een van deze wegen.

God is de absolute, eeuwige Brahman, zoowel als de Vader

1) The Sayings of Sri Râmakrishma compiled by Swâmi Abhedânanda. Published by the Vedanta Society of New-York.

van het Heelal. De ondeelbare Brahman is als een uitgestrekte oceaan zonder perken en grenzen, waarin ik worstel en verzink, maar als ik de altijd genaakbare persoonlijke Godheid nader, vind ik vrede gelijk de zinkende man, die het strand bereikt.

God staat in dezelfde verhouding tot den mensch als de magneet tot het ijzer. Waarom trekt God dan menigen mensch niet aan? Gelijk ijzer, dat, van slijk omgeven, niet wordt bewogen door de aantrekkingskracht van de magneet, zoo voelt de ziel diep in Mâyâ (schijn) gedompeld niet de aantrekkingskracht van God. Maar evenals het ijzer vrij is in zijn beweging, als het slijk met water is weggewasschen, zoo wordt de ziel, als zij door tranen van gebed en berouw het slijk van Mâyâ afwascht, aanstonds aangetrokken door den Heer.

Een moeder heeft verscheiden kinderen. Aan een heeft zij eenige kralen gegeven, aan een ander een pop, aan een derde eenige zoetigheid; opgaande in hun speelgoed vergeten zij allen hun moeder, deze gaat intusschen voort met haar huishoudelijk werk. Maar onder hen werpt er een zijn speelgoed weg en roept met luider stem: „Moeder, lieve moeder!" en aanstonds loopt zij naar hem toe en omvat hem liefkozend met haar armen. Zoo hebt gij, o mensch, uw Goddelijke Moeder vergeten, verdiept in de ijdelheden der wereld, maar als gij die wegwerpt en tot haar roept zal zij aanstonds komen en u in haar armen drukken.

De kennis van God kan vergeleken worden bij een man, terwijl de liefde tot God gelijk een vrouw is. De kennis heeft toegang tot Gods voorhoven, maar niemand kan het binnenste heiligdom betreden dan de Liefde alleen, die toegang heeft tot de mysteriën van den Almachtige.

De meester zeide: „alles wat bestaat is God". De leerling vatte dit letterlijk op, maar niet in den rechten zin. Langs de straat gaande ontmoette hij een olifant. De drijver, in de hoogte gezeten, riep hem luide toe: „Uit den weg! Uit den weg!" Doch de leerling zeide in zijn hart: „Waarom zou ik uit den weg gaan? Ik ben God en ook de olifant is God, hoe zou God voor zichzelf vreezen?" Alzoo denkende ging hij niet ter zijde. Ten laatste nam de olifant hem op met zijn snuit en wierp hem ter zijde. Hij was ernstig gewond en, teruggaande tot zijn meester, vertelde hij dien het heele geval. De meester zeide: „Zie eens, gij zijt God en de olifant is ook God, maar God in de gedaante van den olifantsdrijver waarschuwde u van omhoog. Waarom gaaft gij geen acht op zijn waarschuwing?"

Zoolang de bij nog buiten de bladen van de lelie is en de zoetheid van haar honing niet heeft geproefd, vliegt zij rondom de bloem en laat zij een luid gegons hooren; maar als zij in de bloem is ingedrongen, drinkt zij in stilte haar nectar. Zoolang

een mensch twist en disputeert over leerstellingen en dogmen, heeft hij den nectar van 't ware geloof niet gesmaakt; als hij deze geproefd heeft, wordt hij stil en vol van vrede.

Ziedaar eenige van Râmakrishna's kostelijke spreuken. Later hopen wij de bloemlezing nog eens voort te zetten.

VRUCHTBAAR LEED. [1])

Koor.

O mijn ziel, wat buigt g' u neder?
Waartoe zijt g' in mij ontrust?
Voed het oud vertrouwen weder,
Zoek in 's Hoogsten lof uw lust.
Ook in donkerheid en smart
Troost Hij 't Hem verbeidend hart.
Hoop op God, sla 't oog naar boven,
Eeuwig is Zijn naam te loven.

Gemeente.

Ja, de Heer zal 't licht doen rijzen,
't Licht, waarvoor de schaduw vliedt,
'k Wil Hem door vertrouwen prijzen
En dat melden in mijn lied.
'k Wil Zijn lof, zelfs in den nacht
Zingen, daar ik Hem verwacht,
En mijn hart, wat m' ooit moog' treffen,
Tot den God mijns levens heffen.

> Alle beproeving schijnt, als zij tegenwoordig is, geen zaak van vreugde, maar van droefheid te zijn; doch later levert zij hun, die door haar geoefend zijn, een vrucht van gerechtigheid op, die vrede aanbrengt. Hebr. XII: 11.

> Lijden versterkt den mensch en verheldert zijn inzicht, weshalve zij, die veel geleden hebben, de verstandigsten plegen te zijn. Lijden leert toch alles erkennen zooals het is; het doet den geest van al wat God niet is tot zichzelven komen en bij Gods licht de waarheid zien.
> Zoo is het lijden als een edel kruid, dat 's menschen wonden geneest. Zoomin het vleesch zonder zout kan, zal het niet bederven, evenmin kan de mensch God welgevallig zijn zonder leed en aanvechting. TAULER.

In ons aller leven, indien we althans leven in den waren zin des woords, komen verschillende keerpunten voor, tijden van crisis en overgang, die ons roepen en dringen tot ernstig nadenken en stillen inkeer in ons zelf. Zulk een gemeenschappelijk rust-

---

1) Hier wordt in hoofdzaak weergegeven de toespraak, door mij 13 Januari 1907 in de Vrije Gemeente gehouden.

en keerpunt is de jaarsverwisseling, die ons nog versch in 't geheugen ligt. Zij doet ons in stille mijmering of vertrouwelijk gesprek terugzien op den afgelegden weg; zij roept allerlei herinneringen van blijden en droeven aard op voor onzen geest en stemt ons beurtelings tot dankbaarheid of weemoed, tot schaamte of verantwoordelijkheidsgevoel. Doch ook in ons aller bijzonder leven doen zich zulke keerpunten voor: een zware slag, die ons treft, een kruis, dat ons vaak onverwachts op de schouders wordt gelegd, een bittere teleurstelling, een pijnlijk gemis. Als zulk een slag ons pas getroffen heeft, voelen we ons daardoor verbijsterd en bedwelmd; de dingen van het dagelijksch leven dringen maar half tot onze bewustheid door; op den openbaren weg gaan de menschen ons als schimmen voorbij; 't is als droomden wij een langen en benauwden droom.

Als wij eindelijk tot volkomen zelfbezinning komen, rijzen er allerlei vragen bij ons op. De vragen: van waar? waarom? waartoe? pijnigen ons aanhoudend en vervolgen ons tot in den slaap. Eerst langzamerhand gaan wij inzien, dat op de beide eerste vragen geen bevredigend antwoord is te vinden. Van waar de ziekte, die hem of haar, die wij liefhadden, ten grave sleepte? Hoe laat zij zich verklaren? hoe voorkomen, hoe genezen? IJdele vragen, vooral als 't een ziekte van de ziel betreft. De grootste zielkundigen, de bekwaamste zieleartsen staan hier nog voor vragen, die zij niet beantwoorden, voor raadselen, die zij niet oplossen kunnen; zij weten er zoo bitter weinig van. Hoe zouden dan wij, leeken, het antwoord op die vragen vinden? Nog algemeener en nog onvruchtbaarder is de vraag: waarom? Waarom, zoo vraagt menige beproefde, moest die ramp mij treffen? Hoe hangt zij samen met het groot geheel der dingen? Hoe is zij te voegen in het wereldverband, hoe te rijmen met het Godsbestuur? Ziedaar een vraag, die door alle eeuwen heen de menschen bezig hield.

De oude Grieken spraken van het noodlot, dat niet alleen over de menschen, maar ook over de goden heerscht. Zij verpersoonlijkten dat lot in de schikgodinnen, waarvan de eerste den levensdraad op het getouw zette, de tweede dien voortspon, de derde hem afsneed. Of wel, zij schreven menige ramp toe aan de afgunst der goden, die op der menschen voorspoed naijverig waren.

De Israëliet zag in ieder ongeval de willekeurige en persoonlijke beschikking van zijn God Jahwe en menigmaal een straf voor een of ander kwaad, door de menschen gepleegd. Dit volksvooroordeel werd de bron van allerlei vragen en twijfelingen. Men zag goddeloozen zich badende in weelde en genot, vromen daarentegen, die met allerlei rampen te worstelen hadden. De

dichter van den 73sten Psalm wordt door dit probleem vervolgd. „Ik was afgunstig," zoo klaagt hij, „op de overmoedigen, als ik zag, dat het den boozen wel ging. Immers, banden hebben zij niet, gezond en welgedaan is hun lichaam; zij deelen niet in de moeite der stervelingen, worden niet geplaagd als gewone menschen." Alleen omdat hij een vroom en ernstig man is, zoekt hij zijn toevlucht in een onbepaald Godsbetrouwen en is 't hem goed, nabij God te zijn. In 't boek Job is dit immers de groote vraag, die Job en zijn vrienden bezig houdt. IJdele vraag wederom! Hoe zouden wij, die van het groot geheel der dingen niet dan een klein stukske voor ons zien, met onzen beperkten blik den onderlingen samenhang kunnen beoordeelen. 't Is alsof een kortzichtig toeschouwer zich een oordeel aanmatigt over een reusachtige schilderij, waarvan niet meer dan een klein fragment binnen zijn gezichtsveld ligt! Daarom stelde Michel Angelo onder de allegorische figuren, die hij ontwierp voor het grafteeken van Paus Julius II, het Waarom voor als een magere vrouwengestalte, met een aantal sleutels in haar gordel; maar geen enkele sleutel past op de poort, die zij ontsluiten wil en in duisternis vervolgt zij haar weg.

Neen, veel hooger dan de Job, die zijn geboortedag vervloekt en zijn God ter verantwoording roept over al de rampen, die hem treffen, staat de Job, die in ootmoedig vertrouwen spreekt: zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet ontvangen? De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd!

Ten slotte is de eenige vraag, die in droefheid ons baten en verder brengen kan, de vraag: waartoe? Waartoe zal ik de ramp aanwenden, die over mij gekomen is? Hoe kan ze mij ten goede medewerken? Hoe bouwstof worden voor mijn innerlijken levenstempel? Hoe voedsel voor mijn geestelijk leven? Wat is de vrucht, die mijn leed voor mij en voor anderen dragen kan? Als ik van deze dingen spreek, dan doe ik 't met het diep gevoel: niet dat ik het alreeds gegrepen heb, maar ik jaag er naar, of ik het ook grijpen mocht! Dan teeken ik die ideale stemming, die wordt weergegeven in dit lied door het koor te zingen:

Wat ons ook moog' verbeiden,
Niets zal ons immer scheiden
Van uwe liefde, o God!
Gij zult ons nooit begeven,
O Schepper van ons leven
Verheven Koning van ons lot!

De smarten zullen komen,
De tranen zullen stroomen,
Eens wenkt de bleeke dood.

Maar zielesmart noch sterven
Doet ons uw goedheid derven,
Uw goedheid, Vader, is zoo groot!

Lied 68.

„Alle beproeving" zoo las ik, „schijnt, als zij tegenwoordig is, geen zaak van vreugde maar van droefheid te zijn." Eigenlijk zegt de schrijver, alle tuchtiging, alle kastijding. 't Woord doet nog eenigszins denken aan het Israëlietisch strafbegrip, aan een God, die persoonlijk en opzettelijk als een huisvader elk zijner kinderen in 't bijzonder kastijdt. Onze voorstelling, de mijne althans, is een andere. De rampen van dit leven vloeien voort uit de onverbiddelijke wetten der natuur; een ziekte heeft haar noodzakelijk en vaak onafwendbaar verloop, maar voor ons godsdienstig geloof is die natuurloop *onderworpen aan een zedelijke orde*, aan een hoog en heerlijk einddoel, aan den wil van God, die langs duistere wegen zijn kinderen voert naar het licht. Ziedaar een geloof, dat wij ons langzamerhand hebben te veroveren, te midden van een zwaren, bangen strijd. Alle beproeving is aanvankelijk een oorzaak van droefheid, heeft haar recht, haar waarde, haar zegen. Hoe zou het leed ons ten goede kunnen komen, hoe ons opheffen en louteren, indien 't ons niet eerst ter neerdrukte en sneed tot in 't diepst der ziel? Wij staan met betraande oogen en met trillende leden bij een open graf. Wij zien met diepen weemoed op een leege plek in onzen huiselijken kring. Wij verzamelen met groote piëteit alle mogelijke herinneringen aan wie ons ontviel; wij gaan zijn leven tot in alle bijzonderheden na en veel van 't geen hij sprak of schreef, verschijnt ons thans in een ander licht. Nu eerst gaan wij volkomen inzien, hoeveel wij verloren en dus ook hoeveel wij bezeten hebben. 't Is een onnatuurlijke godsdienst, 't is een kunstmatige wijsbegeerte, die deze droefheid onderdrukt of dooden wil. Het menschelijk gemoed is nu eenmaal fijn besnaard en de wisselende aandoeningen, de scherpe tegenstellingen van het leven ontlokken er verschillende tonen aan: nu een hevigen snik of een bange zucht, dan een blijden toon of een vroolijken jubelzang. „Hemelhoog juichend, ten doode bedroefd," in die woorden beschreef Goethe, die er van mee wist te spreken, den rhythmus, de wisselende stemming van 't menschelijk gemoed.

Diepe droefheid heeft alzoo haar recht, mits wij haar meester blijven. Want hier dreigt het gevaar van de smart te kweeken en te koesteren als een vertroeteld kind, er ons telkens weer aan over te geven en daardoor ongeschikt te worden voor 's levens taak en strijd. Er zijn bedroefden en beproefden, die in diepe verslagenheid neerzitten bij de puinhoopen van hun geluk, die zich wanhopig afkeeren van de wereld en het leven, van gezellig

verkeer en maatschappelijk samenzijn, van rein en verheffend natuur- en kunstgenot, ja, die weigeren vertroost te worden. Men zou hun iets toewenschen van die waardigheid en fierheid van de smart, die zeggen doet: wat doet gij, dat ge weent en mij 't hart week maakt! Goddank, dat het leven ons allen in mindere of meerdere mate tot den arbeid roept, dat onze taak ons wacht en de inspanning van al onze krachten eischt. Is niet de arbeid, vooral die ten bate van anderen, de weldadigste afleiding, neen, meer dan dit, de beste vertrooster in grievend leed? Terwijl wij dien hervatten, doet het leed in stilte zijn gezegend werk. 't Is als de zaadkorrel, die, onder den grond verborgen, zachtkens aan ontkiemt, geleidelijk opwast en eerst na verloop van tijd zijn vruchten draagt. Hoe onverstandig is 't daarom, aan bedroefden troostgronden te willen opdringen, die alleen waarde voor hen hebben, als ze uit hun eigen binnenste zijn voortgekomen. De smart is een bode Gods; laat haar in stilte haar louterend werk volbrengen; dan levert zij op haren tijd, hun die door haar geoefend zijn, een vrucht van gerechtigheid.

Welke is dan die vrucht? Allereerst de vrucht der zelfkennis.

„Een leerling is de mensch, de smart zijn school ten goede
En niemand kent zichzelf, die niet geleden heeft."

Zoo zong terecht de dichter. Wij hebben allen in ons zieleleven heftige schokken noodig. 't Is goed, dat heel onze innerlijke mensch nu en dan in beroering wordt gebracht. Nu worden wij geroepen tot innerlijke rekenschap. Nu wordt de vraag ons voorgelegd: hoe staat het met de kracht van uw geloof, den ernst van uwe toewijding, het geduld van uwe liefde? Die beschamende vragen maken ons klein, zij stemmen ons ootmoedig en stil; zij doen de bittere klachten verstommen op onze lippen. Indien wij te klagen hebben, dan is 't over ons zelf alleen.

Een diepe smart doet ons ernst maken, niet alleen met ons zelf, maar ook met het leven. De smart, zegt Robertson, is de groote onderwijzer, die ons leert waar, oprecht te wezen. 't Is vaak vreemd en treffend, jongelieden waarheden te hooren uitspreken, die nog niet binnen de perken hunner ervaring liggen, ze te beluisteren, als zij zeggen, dat het leven smartvol is, dat vrienden niet te vertrouwen zijn, dat er slechts rust is in het graf. In onze jongensjaren nemen wij de spreekwijzen over, die wij hooren. In een soort van ontwakende overmaat van geluk zeggen wij, dat de wereld een droom, het leven als niets is en alles hier op teleurstelling uitloopt. Maar daar komt een dag der beproeving, waarop wij met verbazing bemerken, dat hetgeen wij zeiden een zin had. En wanneer het ons verschrikt, dan wijkt de sentimentaliteit onzer jeugd voor wezenlijkheid.

Ja, nu leeren wij het leven met al zijn strijd en leed als werkelijkheid erkennen en aanvaarden; nu veroveren wij ons den moed om het in de oogen te zien en er winst mee te doen. Nu komt het aan op gezonde en moedige berusting. Want er is een slappe en werkelijke, maar er is ook een krachtige en kloeke berusting. De eerste geeft zich neer, omdat zij niet anders kan, gebroken en onmachtig. De laatste onderwerpt zich, omdat zij niet anders wil, vertrouwend en eenswillend. Neen, het lijden is geen passieve toestand enkel; het lijden is een daad, de hoogste daad des geestes. Wat al veerkracht behoeft en bezit de lijder, die weken, maanden achtereen aan het ziekbed gebonden, u altijd met denzelfden glimlach en 't zelfde vriendelijke woord begroet bij 't binnentreden! Wat al geloofskracht, wie van 't geen hem o zoo lief was, zich beroofd ziet en toch met liefde den last weer opneemt en de wereld weer ingaat, waar men — er is zooveel te doen in het drukke leven — zijn leed alras vergeten is. Evenals er lichaamskracht noodig is om een zwaren last te dragen, zoo is er geestkracht noodig om in leed en pijn 't hoofd weer op te heffen en tot de ziel die zich neerbuigt te zeggen: voed het oud vertrouwen weder! Dat vermag alleen dat diep en innig Godsbetrouwen, dat de kracht en de steun is geweest van alle vromen en goeden, dat, op hoe verschillende wijze ook uitgedrukt, ten slotte neerkomt op de blijde overtuiging: alles is goed zoo als het is, en zich uitspreekt in de bede: Uw wil, o God, geschiede!

Zoo stemt het leed ons ootmoedig tegenover God, maar ook zachtmoedig tegenover de menschen. Hoe hard en voorbarig zijn wij vaak in ons oordeel over anderen! Hoe veel is er noodig om iemand zuiver en billijk te beoordeelen; een gezonde alreeds, maar een lijder in nog veel hooger mate: een volkomen kennis van zijn verleden, zijn aanleg, zijn omgeving, zijn omstandigheden, zijn temperament en lichaamsgestel. En wij, we spreken vaak na een oppervlakkigen indruk een streng veroordeelend vonnis uit! Hoe oordeelen wij naar het uiterlijk voorkomen en den oppervlakkigen schijn! Wij hebben vaak voor ons zelf een zekeren maatstaf vastgesteld en wie zich daarmee niet laat meten is verwerpelijk in ons oog. Wij loopen gevaar van alleen hen, die voelen en denken zoo als wij, die uit hetzelfde deeg zijn gekneed, sympathiek te noemen en van alle anderen ons af te keeren. Zou niet menige droeve ervaring, die ons diep doet gevoelen, hoe samengesteld de menschelijke karakters, hoe ingewikkeld en raadselachtig de levenstoestanden kunnen zijn, ons zachter in ons oordeel moeten stemmen? Legt zij ons niet de ernstige vermaning der Bergrede aan 't hart: oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt?

De vrucht van het welgedragen leed is al verder een diep en innig medelijden. Medelijden, het echte, 't ware, dat is niet een weekelijk jammeren, een ziekelijk klagen met en over anderer smart; niet een werkeloos en een moedeloos bij elkaar zitten om alleen te staren op de leege plek. Tot zulk een sentimenteel medelijdende zegt de groote lijder: Ween niet over mij, maar over u zelf en uw kinderen. Neen, het echte medelijden is het ingaan in eens anders smart; het zich daarin geheel verplaatsen; het peinzen op, het zoeken naar middelen om hem op te wekken en te bemoedigen; het steunen en troosten door een hartelijken handdruk, een innigen kus, eene kleine oplettendheid, een wenk, een woord, een glimlach, een ick en weet niet wat. Dit echte medelijden wordt alleen in de school van het lijden geleerd. En wat ons met dit lijden eenigszins verzoenen kan is de ervaring, dat wij daardoor meer en beter met de weenenden weenen, ja, maar ook met de blijden ons verblijden kunnen. Ons gemoedsleven wint daardoor in elasticiteit, ons hart verruimt zich en heeft alzoo meer plaats voor allerlei bedroefden en verheugden. Wat wij zelf gevoeld, doorleefd, ervaren hebben, vindt, als wij 't bij anderen weervinden, te eerder weerklank in onze ziel.

Dat is de gerechtigheid, die vrede aanbrengt. Bij een open graf herinnerde onlangs een welsprekende mond aan de gewoonte van het Romeinsche volk om, nadat zij alle ellende van een oorlog hadden doorgemaakt, die nu voorbij was, zich op de markt in Rome te verzamelen rondom dat kleine, eenvoudige heiligdom, den tempel van Janus, waarvan de deuren dan zouden gesloten worden. Wanneer dan door die ademloos wachtende menigte de doffe slag gehoord was van die zware koperen deuren, die *dicht* vielen, dan fluisterde wel menigeen met een zucht van verlichting: het is vrede. „Wij staan," zoo sprak hij, „hier ook aan een heiligdom; ook dit moet gesloten worden. En wanneer we straks de eerste scheppen aarde op de kist zullen hooren vallen, dan kunnen die doffe klanken ook tot ons datzelfde zeggen: hier is geen strijd, hier is geen leed meer, geen duisternis. Hier is vrede! Vrede voor wie heengingen, vrede voor wie achterblijven."

Na een drukken en vermoeienden zomerdag, waarop wij de hitte en den arbeid des daags doorstonden, zien we soms de zon kalm en statig neerdalen aan de westerkim. Daar keert de landman van zijn akker huiswaarts, daar doen de tonen van de vesperklok zich hooren en wij vouwen onwillekeurig de handen en voelen een onuitsprekelijken vrede neerdalen in onze ziel. Dat is de vrede Gods, die alle verstand te boven gaat, dien de oppervlakkige wereld niet kent en niet geeft, maar ons ook niet ontnemen kan. Die vrede, door en na zwaren strijd veroverd,

zij ons aller deel en legge ons allen de stille bede op de lippen: Uw wil geschiede!

Licht ons met uwe stralen,
Gij zon der geesten voor,
Opdat wij niet verdwalen,
Nog struik'len op ons spoor.

Vereenig al ons trachten,
Alwijze, met Uw wil,
En leer ons U verwachten,
Blijmoedig, ned'rig, stil.

Bezegel ons Uw trouwe,
o Heer, zoo goed als groot
Op Wien ons harte bouwe
In allen nood en dood.

Lied 75: 2, 4, 8.

ONS MOZES- EN CHRISTUSRAAM.

De wet fs door Mozes gegeven; de genade en de waarheid is door Jezus Christus goworden.

Joh. I: 17.

Wie het Mozesbeeld eens gezien heeft, die behoudt daarvan een blijvenden indruk. 't Kenmerkt zich door een majesteit, een zelfbewustzijn, een gevoel, als stonden dezen man de bliksemstralen des hemels ten dienste, doch als bedwong hij zich, eer hij ze loslaat, in afwachting of de vijanden, die hij wil vernietigen, 't zullen wagen hem aan te grijpen. Zulk een man vermocht wel een muitend volk te bedwingen en het als een wandelende magneet door de woestijn en door de zee na zich te trekken. Herman Grimm.

Christus behoorde tot het echte ras der profeten. Hij zag met open oog het mysterie der ziel. Bekoord door haar strenge harmonie, verrukt door haar schoonheid, leefde en bewoog hij zich daarin. Hij alleen, in alle eeuwen, waardeerde de grootheid van den mensch. Eén man, die waar was tegenover 't geen in u en mij is. Hij zag, dat God zich belichaamt in den mensch en altijd van nieuws voortgaat zijn wereld in bezit te nemen. Hij zeide in den jubelzang van verheven emotie: „Ik ben goddelijk. Door mij werkt God, door mij spreekt God. Wenscht gij God te zien, zie mij, of zie u zelf, als gij ook denkt, gelijk ik." Emerson.

Bij het nieuwe Mozes- en Christusraam, met verlangen door ons te gemoet gezien en thans met vreugde begroet, heb ik ditmaal uw aandacht te bepalen. Vooraf moet mij van de lippen tweeërlei woord van dank: vooreerst en bij herhaling aan den schenker van het vorige raam, die door zijn geschenk den grondslag legde van onze beeldengalerij en die, waar dat in stijl en toon te zeer afweek van al de andere, er welwillend in toestemde dat het verplaatst werd naar het vertrek achter ons spreekgestoelte; ten anderen aan de beide leden onzer vereeniging die ons dit raam geschonken hebben met groote mi¹dheid en kieschheid. Thans rust ons oog op een Mozes van Hans Sluter, een Nederlandsch beeldhouwer uit de veertiende eeuw, die in de Fransche stad Dyon, de residentie der hertogen van Bourgondië, een Karthuizerklooster met zijn beelden opluisterde. Op de binnenplaats van dat klooster plaatste hij een Mozesbron, omgeven door zes levensgroote profetengestalten: Mozes en David, Daniël en Jesaja,

Zacharia en Jeremia. Op het kleine ineengedrongen gelaat van Mozes, voorzien van de traditioneele hoornen, voortvloeiend uit een verkeerde vertaling van het stralend aangezicht, waarmee Mozes van den Sinaï zou zijn afgedaald, ligt een uitdrukking van kracht en goedheid tevens, terwijl de lange golvende baard, door den schilder voortreffelijk uitgevoerd, daaraan een zekere statigheid bijzet.

Daarnevens een Christus van Rembrandt, volgens zijn eigenaardige opvatting zuiver menschelijk en echt-Israëlietisch tevens, geheel afwijkend van de gewone afbeeldingen. Voor mij heeft het donkere met zwarte lokken omlijste gelaat, met zijn trek van diepen weemoed, maar ook van groote barmhartigheid, een bijzondere aantrekkelijkheid. Doch ik kan mij voorstellen, dat velen het aanvankelijk met eenige bevreemding aanzien en er zich langzamerhand in moeten indenken. Rembrandt's meesterwerken begrijpt men niet zoo gemakkelijk en neemt men niet onmiddellijk in zich op. Toch durf ik voorspellen, dat deze oorspronkelijke figuur meer en meer de harten winnen zal.

Zoo zien wij dan met deze beide beelden onze beeldengalerij in een en denzelfden trant en stijl voltooid; voor mij een oorzaak van groote blijdschap en dankbaarheid. Van den beginne af was 't mijn lievelingsgedachte ons hier te omringen door een stoet van helden en profeten, van uitverkorenen en ingewijden, die bij intuïtie een deel van de goddelijke waarheid zien en aan anderen prediken. Niemand zal bevreesd zijn, dat wij hier zouden terugvallen tot de Roomsch-Catholieke heiligenvereering. Indien er plaats voor was boven het spreekgestoelte [1]) zou ik daar een woord willen aanbrengen als: Soli Deo gloria, Gode alleen de eer of Den Heer uwen God zult gij aanbidden en Hem alleen dienen, of Niemand is goed dan één, namelijk God. God is het eenig voorwerp van onze aanbidding, van onzen diepsten eerbied en ons onbepaald vertrouwen. In al deze mannen en vrouwen, den Christus inbegrepen, zien wij menschen van gelijke beweging als wij, groot en heerlijk, begaafd en uitnemend, maar nochtans feilbare menschen en kinderen van hun tijd; oudere broeders, die de jongere bij de hand vatten om hen te leiden tot de eenige bron des waarachtigen levens. In elk hunner heeft het Godsbeeld zich op een andere wijs weerkaatst: anders in den wijsgeer, anders in den wetgever, anders in den profeet, anders in den dichter, anders in den monnik of de non, anders in de vrome moeder. Niet één is de eenige zaligmaker; daarom plaatsten wij Christus midden onder de broederen; maar allen hebben zij zich gekenmerkt door hun vast geloof en hun zedelijken moed;

---

1) Hetwelk kort daarop werd aangebracht.

allen voelden zij zich gedragen door de goddelijke trouw en van allen geldt dit lied, dat door ons koor gezongen wordt:

Al wankelt de aard', Gij wankelt niet, o Heer!
Heil, wie op U betrouwen!
Gij zijt een staf tot over 't graf,
Een vaste rots in 't wilde meer
Voor hen, die op U bouwen.

Al stormen dan de golven van het meer,
Al dreigen doodsgevaren,
Tot U alleen roept mijn geween:
Gij zijt mijn toeverlaat, o Heer!
Uw arm zal mij bewaren.

Als ik de figuur van Mozes aanzie, 't zij Michel Angelo, 't zij Sluter of wie dan ook haar heeft gebeeldhouwd of geschilderd, dan denk ik altijd aan 't woord uit den Hebreërbrief: hij stond pal, als ziende den Onzienlijke, krachtig door zijn mannelijk geloof, dat in zijn felbewogen leven geslingerd en geschokt werd, maar juist daardoor te dieper wortel schoot. Na zijn redding uit het doodsgevaar, dat hem als kind bedreigde, zien wij hem aanvankelijk door zijn moeder opgevoed, later aan het Egyptische Hof; Israëliet dus en Egyptenaar tevens, die de liefde tot zijn volk als aan de moederborst had ingezogen en later aan Pharao's Hof onderwezen werd in de wijsheid der Egyptenaren. Als hij bespeurt hoe zijn stamgenooten gebogen gaan onder het slavenjuk, grijpt een edele verontwaardiging hem aan. In een vlaag van woede doodt hij een slavendrijver, die een Hebreëer mishandelt en vlucht, als hij bemerkt dat zijn daad ruchtbaar is geworden, naar de Midianitische woestijn. Daar, als herder ronddolend over de onafzienbare vlakte, hoort hij nu en dan in den huilenden woestijnwind de klachten en zuchten van zijn mishandeld volk. Daar verschijnt hem zijn God in het brandende braambosch; daar wordt hij geroepen om als verlosser van zijn broeders op te treden en, als zijn bezwaren 't een na 't ander overwonnen zijn, onderneemt hij met zijn broeder Äāron het bevrijdingswerk. Hij overwint den hardnekkigen tegenstand van den Pharao. Hij leidt den ruwen, bandeloozen hoop door de Roode Zee en de woestijn. Van den Sinai kondigt hij zijn wet af, naar 't heet opgeteekend uit den mond van Jahwe en met diens vingers in de steenen tafelen neergeschreven korte puntige geboden, door de latere overlevering uitgebreid, maar oorspronkelijk als scherpe nagelen indringend in de volksziel. Daar onderneemt hij den langen, bangen tocht, volgens de latere overlevering een veertigjarigen, in het heldendicht Exodus zoo levendig geteekend. Jahwe gaat hem voor in de gedaante van een wolk bij dag, in de gedaante van een vuurkolom bij nacht. Water slaat

hij uit de rotsen; met zijn God spreekt hij als van aangezicht tot aangezicht, gelijk een man spreekt met zijn vriend. Aan 't eind van zijn zwerftocht ziet hij uit de verte, van den Nebo, het beloofde land, 't gewone lot van den hervormer, die de betere toekomst, die hij voor anderen voorbereidt, zelf niet genieten mag. Een krachtige aangrijpende figuur, een held als Achilles uit Homerus' Ilias of als Siegfried uit het Nibelungenlied, doch naar veler oppervlakkig oordeel, niet meer thuis behoorend in onzen tijd.

De wet is door Mozes gegeven, maar wat heeft deze man der wet ons nog te zeggen! Wij zijn immers aan die wet ontgroeid, wij hebben ons ontworsteld aan alle uiterlijk gezag, wij staan in de vrijheid! Zou 't inderdaad zoo wezen? Kunnen, durven wij naar waarheid zeggen, dat wij de wet niet langer noodig hebben, dat wij volkomen vrij, geheel zelfstandig zijn? Wie 't beweert, maakt zich schuldig aan een ijdele illusie, aan een dwaze overschatting van zichzelf. Neen, de vrijheid is het ideaal, waarnaar wij streven, het einddoel, dat wij te bereiken hebben, doch op den weg daarheen behoeven wij nog maar al te vaak de tucht der wet. Wie onzer is zichzelf volkomen meester? Wie durft zeggen, dat hij nooit iets eindigs tot zijn afgod maakt? Niemand kan zich onvoorwaardelijk laten gaan. Allen hebben wij den hartstocht te dwingen om ons niet te beheerschen, maar te dienen. Gij zult het heilige niet misbruiken: gij zult niemand dooden in uw hart; gij zult geenerlei overmatige begeerte koesteren, dat hebben wij onszelf gedurig toe te roepen. En als wij 't doen, staat voor ons ernstig en krachtig de man der wet.

Die wet, die zedelijke tucht, behoeven wij niet alleen bij de opvoeding van onszelf maar ook bij die van het jongere geslacht. De brave Hendrikken zijn goddank grootendeels de wereld uit, maar de bandelooze Ismaëels, ruw als woudezels, de lichtzinnige Ezau's, de loszinnige zonen van Eli omringen ons van allen kant. Tegenover hen baat het niet met den zwakken priester te zeggen: niet alzoo, mijne zonen, 't is niet goed wat ik van u hoor! Hier moet een; gij zult niet! met alle kracht worden uitgesproken. De wet is hier de strenge tuchtmeester, maar juist daardoor de opvoeder tot Christus.

Tot Christus — wat bedoelen wij met dien naam? Christus en Jezus is voor ons niet hetzelfde en niet gaarne zou ik met den vierden evangelist de beide woorden in één adem gebruiken. Jezus is de historische persoon van den profeet van Nazareth, wiens leven en werken voor ons in nevelen is gehuld, van wien de evangeliën ons zoo tegenstrijdige berichten geven, dat het onmogelijk is daaruit één geheel te vormen, maar dien ik voor

mij me toch niet anders dan als een geschiedkundige persoonlijkheid denken kan. Christus is een ideale gestalte, de gezalfde met Gods geest, het ideaal dus van godsdienstig leven, dat elke tijd zich vormt op zijn wijs. De geschiedenis van het Christusideaal is de historie van het godsdienstig leven der Christenheid in allerlei gedaanten. Voor de eerste Christenen was hij de Messias, de verwachte door, de beloofde aan de vaderen die, na zijn wederkomst, zijn rijk op aarde stichten zou. Voor de Christenen der vierde eeuw, de mannen van het concilie van Nicea, de tweede persoon der Drieëenheid, God uit God en Licht uit Licht, eenswezend met den Vader, een vleesch geworden dogma. Voor de Germaansche Christenen de zoon van Odhin, den Alvader, die zijn vijanden verslaat. Voor de Hervormingseeuw de Middelaar Gods en der menschen, die de verzoening hunner zonden te weeg bracht door zijn bloed. Voor ons de mensch bij uitnemendheid, het ideaal der religieuze humaniteit, de broeder onder de broeders, gekomen, niet om gediend te worden, maar om te dienen, geen eereplaats begeerend, maar, hoewel hemelhoog boven ons allen uitstekend, werkend en levend als onzer een.

Juist daarom heb ik den Christus van Rembrandt lief. Hij geeft ons een echt menschelijken Christus, zonder bovennatuurlijken stralenkrans, zonder uiterlijke gedaante of heerlijkheid, „een mensch eenvoudig en gewoon, maar zoo gewoon als ik mij zelf zou wenschen": en een Joodschen mensch. Want Jezus, die niet zelf de Christus was, maar een der scheppers van het Christusideaal, was zelf een Jood. En Rembrandt had de Joden lief, in wier midden hij jarenlang gewoond heeft. Hij schilderde en etste bij voorkeur en telkens weer de groote gestalten van het Israëlietische volk: een Abraham en Jacob, een Mozes en David, een Christus bovenal; nu zooals hij met de Emmausgangers aan den avondmaaltijd is aangezeten, dan op de beroemde Honderdguldensprent zooals hij reddend en genezend staat te midden van een schare van armen, kreupelen en lijdenden, dan weer zooals hij met majestueus gebaar Lazarus oproept uit het graf. Zoo roept deze Joodsche Christus ons toe: vergeet nooit dat uw Christusideaal van Joodschen oorsprong is; eert en waardeert, ondanks al hun gebreken en eigenaardigheden, het oude Joodsche volk. Deze Christus is een protest tegen het afschuwelijk anti-semitisme, tegen den afgrijselijken Jodenhaat, die nog altijd, niet alleen in Rusland en Rumenië, maar allerwegen als een demon rondwaart in onze Christenmaatschappij.

Waarheid is door dezen Christus geworden. Hij leert ons het gezonde realisme, dat de werkelijkheid aanziet met kalmen, kloeken blik om haar door het geloof aan het ideaal op te heffen tot

hooger peil. Hij ziet in iederen mensch, ook den diepst gezonkene, den verst afgedwaalde, een kind van God.

Zoo is genade door hem geworden; genade, dat wil niet zeggen een verandering in de gezindheid van God, die eerst toornig is, maar door het bloedig offer van zijn zoon tot verzoening wordt gestemd. Neen, de liefde van den Eeuwige is voor al zijn kinderen onveranderlijk dezelfde; Hij doet zijn zon opgaan over boozen en goeden. Maar wij, als wij ons zondig en ellendig voelen, ervaren die liefde als genade, d. w. z. als een liefde, die wij niet waardig zijn. Deze goddelijke liefde lijdt, omdat zij niet begrepen noch gewaardeerd wordt, omdat zij telkens stuit op bekrompenheid en misverstand, op onverschilligheid en hardheid. Van daar de lijdenstrek op dit gelaat, uitdrukkend niet een lichaams- maar een zielelijden, het lijden van den man, die roept en dringt tot behoudenis en hooger leven, maar wiens roepstem door velen in den wind geslagen wordt.

Er zijn onbegrepenen, die zich onbegrepen wanen, omdat zij zelf onbegrijpelijk en ongenietbaar zijn; die daardoor verbitterd zich afsluiten van de wereld en uit de hoogte op haar neerzien. Niet alzoo de groote onbegrepenen; hun liefdevolle deernis neemt toe en groeit aan, naarmate zij minder gewaardeerd en tegemoet gekomen worden.

Van daar de trek van innige barmhartigheid, van ontfermend mededoogen op dit weemoedig gelaat, die als 't ware schijnt te zeggen: Komt tot mij gij allen, die vermoeid en beladen zijt, en ik zal u rust geven; heeft niemand u veroordeeld, zoo veroordeel ik u ook niet; uw geloof heeft u behouden, ga henen in vrede. Daarom breekt eindelijk door de wolk van weemoed, die dit gelaat overschaduwt, een straal van stille blijdschap, van heilige vreugde. Blijdschap is iets anders dan vroolijkheid en joligheid; de laatste is het voorrecht der kinderen, in wier zorgelooze dartelheid wij ons nu en dan zoo gaarne verplaatsen. Als wij ouder zijn geworden, zijn er te donkere schaduwen gevallen op ons pad, heeft het leven ons te diepe wonden geslagen dan dat wij onbezorgd zouden kunnen genieten. Dan verstaan wij 's dichters klacht:

> Ik zing niet meer uit volle borst,
> Als 't mij van vroeger heugt;
> Te ernstig werd het leven mij
> Voor zorgelooze vreugd.

Maar wat blijft en steeds dieper en inniger wordt, dat is de blijdschap der weldoende, ontfermende, zegenende liefde. Blijdschap is de hoogste stemming der ziel, die, waar zij niet onvermengd, noch ongestoord kan zijn, glimlacht door de tranen heen.

Vrienden, laat alzoo beurtelings Mozes en Christus tot ons

spreken, laat de wet ons opvoeden tot het vrije, reine, Godgewijde leven, laat ons leeren staan in de vrijheid, waarmee Christus ons vrij maakt.

De slotzang was het 166ste lied:

O Geest van liefde en kracht,
Aan heil'ge bron ontsprongen,
Van waarheid, recht en deugd
Spreekt gij in duizend tongen,
Is 't niet uw teed're hand,
Die vrome strijders kweekt?
Is 't niet uw vlammend zwaard,
Dat slavenkluisters breekt?

Geen kerker, geen geweld
Kan hind'ren u of keeren;
In elken levensstrijd
Zult, moet gij triomfeeren.
Doordring' uw liefd' en kracht
Ook ons met heilgen gloed:
Geef ootmoed ons in 't leed,
Bij 't strijden heldenmoed!

TOEKOMST. [1])

Niet dat ik het reeds verkregen heb of reeds volmaakt ben, maar ik jaag er naar, of ik het ook grijpen mag, naardien ik ook door Christus gegrepen werd. Broeders, ik reken niet dat ik zelf het gegrepen heb. Doch dit ééne doe ik: vergetende hetgeen achter is en mij uitstrekkende naar hetgeen vóór is, jaag ik, volgens het doel, naar den prijs der hemelsche roeping Gods.

Voorts broeders! al wat waarachtig, al wat eerwaardig, al wat rechtvaardig, al wat rein, al wat beminnelijk is, al wat wèl luidt, welke deugd en welke lof er ook zij, zijt daarop bedacht. Wat gij geleerd en ontvangen en gehoord en gezien hebt, betracht dat; en de God des vredes zal met u zijn.

PHILIPP. III: 12—14; IV: 8, 9.

Treedt vroolijk, treedt met fierheid op
Rechtaarde jongelingen!
En plukt den schoonsten rozeknop
Waarvan de dichters zingen.
Voor u is 't, dat hij geurt of gloeit,
Met droppels van een dauw besproeid,
Die op de blaad'ren wiegelt
Waar zich Gods zon in spiegelt.

Treedt vurig op, treedt moedig voort,
Van God geschonken zonen;
De lauwer, die uw oog bekoort,
Zal u den schedel kronen.
Tast toe, hij strekt zich naar u uit!
Het glinstrend zwaard, de zilv'ren luit,
Zoo machtig in uw ving'ren,
Wil hij met loof omsling'ren.

Treedt lachend op met scherts en zang,
En siert de gouden lokken
Met eikenloof en wingerd-rank,
Van mirtegeur doortrokken.
Gevoelt het bruisen van uw bloed,
De spanning van uw kracht en moed
En laat de zucht tot daden
Zich in uw blik verraden.

Maar houdt den boezem onbesmet
En treedt op reine wegen;

1) Toespraak tot de leerlingen, bij het verlaten der godsdienstschool, 15 Dec. 1907.

Hebt eerbied voor des hemels wet,
  Behoefte aan 's hemels zegen.
Beheerscht u zelven; hebt de kracht
  Te huiv'ren waar de zonde lacht,
Den moed om God te vreezen,
  Om kuisch en vroom te wezen.

NICOLAAS BEETS.

Frisch als de morgen, zijn kracht bewust
Stroomt door mijn ad'ren de levenslust....

Hoe krachtig en blij klonk ons in de ooren dat lied van den frisschen levenslust. Ik kan niet nalaten het bijna telken jare te leggen op de lippen der jongelieden in deze eigenaardige samenkomst, waarin de planten en bloemen, die het spreekgestoelte omringen, ons symbolen zijn van de frissche jeugd onzer jonge vrienden. Wederom toch halen wij als naar gewoonte, aan 't eind des jaars, den oogst binnen van ons godsdienstonderwijs. Weer zijn in ons midden neergezeten een aantal leerlingen onzer school voor godsdienstonderwijs, die in de afgeloopen week, na den vijf- of tweejarigen cursus doorloopen te hebben, voor 't grootste deel eervol van onze school ontslagen werden. Wij kennen — 't zij nog eens herinnerd ter wille van hen, die niet tot onze Vereeniging behooren, — geen kerkelijke aanneming van lidmaten. Wij vragen van de jongelieden, die onze school doorliepen, geen geloofsbelijdenis, overtuigd als wij zijn, dat zij een eigen, vaste geloofsovertuiging niet kunnen bezitten op 18-jarigen leeftijd, maar die in de school en in den strijd van 't leven allengs te verwerven hebben. We zijn reeds dankbaar en verheugd, als wij oprechte belangstelling en religieuzen zin bij hen bespeuren mogen.

Zoo roepen wij u, mijn jonge vrienden, hier een woord van afscheid en van welkom toe. Van afscheid van een school, die door de meesten uwer met groote, door sommigen met mindere belangstelling werd bezocht, maar waarvan gij toch, vertrouw ik, allen iets mee zult dragen, dat in uw verder leven u steunen kan en sterken. Van welkom in onzen kring, want 't zij gij al of niet u daarbij aansluit, en wij hopen van harte, dat gij 't zult doen wij verwachten u nog menigmaal hier terug te zien. Thans, op dit keerpunt van uw leven, nu gij voortaan meer dan vroeger voor u zelf verantwoordelijk zult zijn, slaat gij 't oog onwillekeurig achterwaarts, rondom u en vooruit.

Achterwaarts, maar daar hooren wij Paulus zeggen: vergeet 't geen achter ons is. Onnatuurlijke vermaning, zoo denkt wellicht iemand uwer. Zal ik dan vergeten heel mijn vroeger leven, de weldaden, die ik genoot, de misslagen, die ik beging, de treffende gebeurtenissen, die ik doorleefde? Onmogelijk, zelfs indien Paulus of wie dan ook mij daartoe aanmaande, ik zou hem antwoorden: neen vriend, dat nooit!

Maar dat heeft, 't spreekt wel van zelf, ook Paulus nooit bedoeld. Zijn beeld, gelijk het in zijn brieven en in het Boek der Handelingen voor ons staat, is van allerlei herinneringen doorweven; gedurig slaat hij een terugblik op zijn vroeger leven. Hij spreekt van zijn afkomst uit Joodsche, streng Pharizeesche ouders; van „zijn voormaligen wandel in het Jodendom", van zijn ijveren voor de voorvaderlijke overleveringen. Hij verhaalt, en dat telkens weer met nieuwe smart en schaamte, hoe hij de secte der Nazareners had vervolgd, hoe hij „de gemeente Gods" uitermate vervolgde en haar verwoestte. Bij elke voorkomende gelegenheid schildert hij met levendige kleuren zijn bekeering op den weg naar Damascus, nadat hij maar al te lang de verzenen tegen de prikkels had geslagen. Weer ziet hij zichzelf als een zwakken en blinden man naar Damascus gevoerd en voelt, hoe hem de schellen van de oogen vallen voor de kracht en schoonheid van Christus' evangelie. Maar nu vat hij ook dat evangelie op zijn eigenaardige dogmatische wijs op; nu schept hij zich een Christusbeeld, dat zeker niet het onze is, maar dat getuigt van zijn oorspronkelijkheid en diepe denkkracht. Daartoe zondert hij zich in Arabië af, om daarna te reizen naar Jeruzalem. Straks onderneemt hij van Antiochië uit zijn groote zendingsreizen. Al de gevaren en vervolgingen, die hij op die reizen doorstond, roept hij zich van nieuws voor den geest, tot hij eindelijk terug ziet op zijn leven met de fiere bewustheid: „ik heb den goeden strijd gestreden, ik heb den loop geëindigd, ik heb het geloof behouden; voorts is mij weggelegd de kroon der rechtvaardigheid."

Zoo zien ook wij, zoo ziet ook gij thans op uw verleden terug al is het in uw jonge jaren lang niet zoo rijk en veel-bewogen als dat van Paulus was. De twee raven, symbolen van herinnering en nadenken, die vader Odhin op zijn schouders droeg — wij hebben er meermalen van gesproken — fluisteren ook u thans allerlei herinneringen in 't oor. Weer komen u voor den geest de dagen van uw vroegste kindsheid, waarin gij gekoesterd werdt door trouwe moederzorg en zoo warm en veilig kondt wegschuilen op moeders schoot. Weer gaat ge wellicht aan de hand van uw vader de wijde wereld in, aanvankelijk op die kleine ontdekkingstochten, die zulk een schat van indrukken nalaten. Wat al heerlijke herinneringen aan een gezellig samenzijn in den huiselijken kring, aan vertrouwelijke gesprekken, aan gezamenlijke lectuur, aan die uurtjes van vroolijk en dartel spel waaraan ook vader deelnam. Weer herinnert gij u dagen van groote blijdschap, dagen ook wellicht van diepe ontroering en van zwaren rouw. Weer ziet gij het leven binnentreden in uw ouderlijk huis, als daar een broertje of zusje werd geboren, of de dood er zijn intocht houden,

die zijn kille hand lei op een der uwen en hem zacht maar onweerstaanbaar met zich voerde. Weer herinnert ge u de lessen van geliefde leermeesters of leeraressen, die blijvende indrukken bij u achterlieten. Een bonte mengeling van herinneringen, blijde en droeve, beschamende en opwekkende, gaat u voorbij, maar de blijvende grondtoon is het warme danklied: Loof den Heer, mijn ziel, en vergeet geen van zijn weldaden.

Maar wat beteekent dan de vermaning: vergeet hetgeen achter is. Gij herinnert u het beeld, aan den wedloop van de Grieksche spelen ontleend. De looper in de baan, die na het gunstig oordeel der Hellenenrechters tot den wedstrijd toegelaten was en zich van allen overbodigen last ontdaan had, mocht geen oogenblik omzien om te ontdekken, hoe grooten afstand van de baan hij reeds had afgelegd of hoe na zijn mededinger hem op de hielen zat. Daardoor vertraagde hij zijn loop of liep hij gevaar van ontmoedigd te worden.

Zoo hebt ook gij te vergeten de kleine misstappen in overijling begaan, de teleurstellingen, die u troffen buiten uw schuld of u door eigen voorbarigheid berokkend werden; de kleine moeilijkheden, waarin gij soms gewikkeld werdt; de kleine grieven, gegrond of ongegrond, tegen anderen gekoesterd; de jongensstreken, de meisjesgrillen, soms te kinderachtig om te noemen. Gij moogt, gij moet ze vergeten, als gij er iets beters voor in de plaats stelt: als gij die kleine vlekjes zooveel mogelijk uitwischt met een stillen traan van oprecht berouw, als gij uw vroegere traagheid vervangt door ijverigen arbeid, uw ijdelheid en zelfbehagen door een gevoel van kleinheid en ootmoed, in één woord: als gij u aangrijpt in 't heden met al de kracht, die in u is.

In het heden, want in dat heden leven wij. En dat heden stelt ons hooge eischen en legt ons moeilijke plichten op. De tijd, waarin gij opgroeit is heerlijk en belangrijk, maar spannend en overspannend tevens. Heerlijk, want wat al groote vragen, die de aandacht vorderen, wat al gewichtige hervormingen, die zijn aangevangen of te wachten staan, wat al mooie dingen te hooren en te zien! Maar hoe groot het gevaar ook van u door die bonte menigte van indrukken te laten overstelpen en medesleepen, van door al die tegenstrijdige richtingen en stroomingen te worden overstelpt en verbijsterd, het gevaar van nu 't een dan 't ander aan te grijpen, van als een vlinder rond te fladderen, van alles te proeven en aan te roeren en ten slotte niets degelijks tot stand te brengen.

Zoo roept het heden u toe: wat uw hand vindt om te doen doe dat met al uw macht. Doe, gelijk Carlyle 't uitdrukt, den plicht, die 't meest voor de hand ligt, dien gij weet uw plicht te zijn; uw tweede plicht zal u daardoor reeds duidelijker zijn

geworden. Geef al uw aandacht aan het werk van uw roeping, aan de studie, de lectuur, het handwerk, de huiselijke bezigheid, waaraan ge u wijdt. Uw werk ga voor en hebbe 't leeuwendeel, daarna de sport, de gezellige uitgang, de vroolijke ontspanning. Eén ding doe ik — zegt Paulus: en dat eene is voor jonge menschen de vaste grondslagen te leggen, waarop hun levensgebouw zal worden opgetrokken, het plan daartoe te ontwerpen, de bouwstoffen daarvoor te verzamelen. Zoo rijst dan voor onze oogen het gebouw der toekomst, waarvan Allard Pierson zong in dit lied, door 't koor aan te heffen:

Toekomst, eenig, godd'lijk woord!
In uw breede mantelvouwen
Bergt gij wat ons toebehoort,
Schoon onze oogen 't nooit aanschouwen.
Alles dringt tot u ons heen:
Wat wij zijn, meldt gij alleen!

Slechts voor u, o Toekomst! leeft
Wie de waarde kent van 't leven.
Wat de geest verworven heeft
Kan hem rust noch blijdschap geven.
't Doel dat verre voor hem ligt,
Daarop blijft zijn oog gericht!

Welke schat de ziel ontvall',
Hoe ons leven zich verduister,
Dat, wat eenmaal komen zal
Blinkt in onverflauwden luister
En bevleugelt ons geslacht
Met een onuitputb're kracht.

Ja, naar de toekomst dringt ons alles heen. Een volk en een mensch vormen zich, als zij waarlijk leven, allerlei toekomstidealen. Zonder uitzicht kan een mensch niet leven. Hoe beklagen wij de bewoners van sloppen en stegen, die dag aan dag staren op een hoogen grauwen muur, die de zon verhindert haar licht in hun kamer te doen vallen. En hoe genieten wij van den ruimen hemel en de uitgestrekte aarde, als wij in het vrije veld van een hoogte naar alle zijden om ons heen zien. Niet anders is 't op geestelijk gebied. Daar zijn die godsdiensten, de krachtigste, waarin het geloof aan de toekomst zich 't sterkst uitspreekt, in welken vorm dan ook. Zoo in den godsdienst der Perzen, waar het vast geloof aan de eindelijke overwinning van Ormuzd, den God des lichts en der reinheid over Ahriman, den God van duisternis en leugen zijn belijder met moed en hoop vervulde. Zoo in den Germaanschen godsdienst, waarin de verwachting leefde, dat na een lange en bange godenschemering de goden in gelouterde gedaante zouden terugkeeren en Odhin, de Sterke van boven, ten gerichte zou komen om orde te verzekeren door onbreekbare wet. Zoo onder Israël, waar de Messiaansche verwachting, eerst

zinnelijk en uiterlijk, later innerlijk en geestelijk, een toekomst voorspelde van algemeene Godskennis en onverstoorbaren vrede. Zoo eindelijk en bovenal, in het oude Christendom, waar het evangelie des koninkrijks gewaagt van een rijk van gerechtigheid en liefde, dat in de toekomst als een zuurdeeg alles doordringen zou.

Doch niet alleen een volk en een godsdienst, neen, elk mensch en ieder kind richt, als hij waarlijk leeft, op de toekomst 't oog. Als ik groot ben zal ik dit of dat doen, zegt de kleine dreumes, die nauwelijks praten kan. Wijdt niet de opgroeiende knaap in zijn verbeelding zich nu aan 't eene dan aan 't andere ambacht of bedrijf? Van daag wil hij timmerman, morgen scheikundige, overmorgen arts worden, al te gader kaartenhuizen, door een kinderhand gebouwd. Zoo gaat het ook in de loopbaan van het zedelijk leven; elk die dit leven waard is, strekt zich uit naar 't wit.

Maar dan ontwaakt ook in hem het besef, dat hij de toekomst voor een deel zelf in handen heeft; de mensch is de smid, de maker van zijn eigen lot. Wat de oude Indiërs de wet van het Karma noemden, dat drukt Paulus uit in 't woord: wat de mensch zaait, dat zal hij ook maaien. Wie in zijn jeugd een kuisch en matig leven leidt, wie tot de booze geesten van dronkenschap en ontucht zegt: ga weg achter mij, Satan! mag zich, als geen buitengewoon ongeval hem treft, vleien met een gezond en langdurig leven. Wie met zijn talenten, 't moge er vijf of twee, of één zijn, ijverig woekert in de dagen zijner jeugd, zal ze zien aangroeien bij den dag. Wie in den studietijd een grooten schat van kennis vergadert, zal niet achteraan staan in den harden wedstrijd om 't bestaan. Wie al vroeg van diepen eerbied voor God en vast vertrouwen op 't allerhoogste is doordrongen, zal in later jaren niet licht vervallen tot laffe spotzucht of lichtzinnig ongeloof. Of zong de Latijnsche dichter niet te recht: de pot zal lang den geur bewaren, waarvan zij eens doortrokken is?

Doch voor een ander deel ligt de toekomst buiten ons bereik. Zij staat daar gesluierd voor ons. Zij bergt in haar breede mantelvouwen wat ons toebehoort. Wij gaan evenals Abraham, de vader der geloovigen, naar 't land, dat God ons wijzen zal. Iedere daad is tot op zekere hoogte een sprong in 't duister. Wij kunnen haar gevolgen niet altijd berekenen noch voorspellen. Maar wij gaan gerust en moedig voorwaarts *als* inderdaad *God den weg ons wijst, dat wil zeggen: als wij de stem van ons geweten volgen,* als wij te rade gaan met onzen aanleg en roeping, als de eisch van den plicht voor ons 't hoogst staat, als die vriend met ijzeren hand en koel gebiedend oog onze vertrouweling en lieveling geworden is. Dan kan 't zijn, dat de weg loopt door donkere dalen, langs

steile rotsen of diepe afgronden; wat nood, we gaan den weg, dien God ons wijst. Teleurstellingen kunnen ons treffen, vrienden kunnen ons ontvallen, bitter leed kan ons de ziel doorwonden, „'t doel, dat verre voor ons ligt, daarop blijft ons oog gericht."

Eindelijk komt er een tijd in 't leven, dat men persoonlijk voor zich zelf niet veel toekomst meer te wachten heeft, de tijd, dat de avond valt en de dag ten einde spoedt. Dan zijn er, die zich uitstrekken naar een toekomst aan gene zijde van het graf, die vast gelooven aan een persoonlijk voortbestaan, aan een wederzien van hen, die vroeger heengingen. Ik voor mij voel geen behoefte aan een toekomstgeloof in dezen vorm. Een toekomst, waarvan ik mij in de verte geenerlei denkbeeld kan vormen, die geheel ontsnapt aan mijn voorstelling, daaraan kan ik ook geen troost noch kracht ontleenen. Maar bij het toekomstgeloof rijst mij het beeld van Mozes op den Nebo voor den geest. Daar ziet de afgeleefde grijsaard, de eens zoo krachtige held, die zijn volk leidde door de woestijn, daar ziet hij van den hoogen bergtop het land van melk en honig overvloeiende. Hij zelf zal het niet betreden, aan een ander is de zware maar heerlijke taak het volk daarbinnen te leiden; maar hij heeft hen op de grens daarvan gebracht en dus niet vergeefs geleefd. Zoo gaat het allen hervormers en profeten, die uit een diensthuis van zinnelijke slavernij of geestelijke gevangenschap hun tijdgenooten voeren naar 't land van vrijheid en licht.

Zoo kan 't ook ons, gewone menschen, gaan op kleine schaal. Wij allen leven en werken voor de toekomst. In onze jonge jaren bouwen wij ons eigen huis, leggen onzen voorraad op, maar om dien later des te milder aan anderen uit te reiken. Dan heeft elk zich zelf te vormen tot een bruikbaar instrument om later mee zijn partij te spelen in het groot orkest der menschheid.

Als wij in grooter of kleiner kring dezen en genen maar een enkele schrede nader gebracht hebben tot het land van reinheid, liefde en licht, dan hebben wij niet vergeefs geleefd. Dan zeggen wij niet: na ons de vloed, maar na ons de betere dagen. „Een vrouw, wanneer zij baart, heeft droefheid, omdat haar uur gekomen is, maar daarna gedenkt zij de benauwdheid niet meer, uit blijdschap, dat er een mensch ter wereld is gekomen." Zoo doorleven wij een tijd, die in barensnood is, op 't punt van nieuwe schepselen voort te brengen. Ja, er zijn betere tijden in aantocht, tijden van een juister evenwicht in de menschelijke samenleving, tijden van meer sociale rechtvaardigheid, van meer godsdienstige verdraagzaamheid, van ruimer en breeder godsdienstbeschouwing. Wij allen, ook gij mijn jonge vrienden, zijt de pioniers, de voorloopers van deze betere dagen.

Laat dan uw geloof in de toekomst krachtig, geduldig, ijverig

werkzaam zijn. Krachtig, zoodat het niet geschokt wordt door den schijnbaren achteruitgang en de ontmoedigende verschijnselen, die wij rondom ons zien. Geduldig, zoodat het steeds meer leert inzien, dat de onstuimige drift der woelgeesten, die de wereld in weinige dagen willen hervormen, even onzinnig als onvruchtbaar is. IJverig werkzaam, iedere gelegenheid aangrijpend om op kleine schaal leugen, onrecht en onreinheid te bestrijden.

Gij jonge mannen, weest wakker, kloek en sterk. Buigt u voor niemand dan voor God alleen. Staat, weerstaat den verzoeker, den valschen vriend, den duivel, ook wanneer hij zich voordoet als een engel des lichts. Gij jonge meisjes, wijdt u met lust en liefde aan de taak, die gij u koost, opdat gij, valt u het voorrecht niet ten deel een gelukkige vrouw en moeder te worden, uw eigen weg kunt gaan en uw eigen brood verdienen. Bewaart bovenal den eenvoud, de reinheid van het vrouwelijk gemoed, het sieraad van een zachtmoedigen en stillen geest, die kostelijk is voor God.

De Heer, zoo zinge ons koor, de Heer zeeg'ne, de Heer behoed' u!

De Heer verheffe zijn aangezicht over u en zij u genadig!

De Heer doe zijn aanschijn over u lichten en geev' u zijn vrede. Amen.

Ja, de Heere zegene u, dat is de wensch, de vurige bede van u allen, ouders, verwanten vrienden van deze jongelieden. De opwekking en aankweeking van het godsdienstig leven is allereerst de taak van het huisgezin en ons godsdienstonderwijs — een enkel uurtje in de week! — zal weinig baten als de achtergrond van een ernstig, vroom familieleven te eenenmale ontbreekt. Wie uwer dien op prijs stelt, hale op dezen dag de banden van hartelijke, vertrouwelijke liefde nauwer toe en doordringe zich van nieuws van de dure verplichtingen van ouders en kinderen tegenover elkaar.

Er zijn, helaas, nog tal van ouders, die uit averechtsche vrijzinnigheid hun kinderen alle godsdienstonderwijs onthouden. Zij moeten zelf maar kiezen, heet het dan. Uitmuntend, maar hoe zullen zij kiezen, als gij hen daartoe niet in de gelegenheid gesteld hebt, door hen bekend te doen worden met de geschiedenis en de beteekenis van het godsdienstig leven?

Van het verleden en het heden van den godsdienst hebt gij aanvankelijk iets geleerd, mijne jonge vrienden. Iets, maar bitter weinig nog: de eerste grondslagen zijn gelegd van het huis van een warm en vrij godsdienstig geloof, dat gij u zelf te bouwen hebt. Sluit u, als geen ernstig bezwaar u weerhoudt, aan bij onzen kring. Versterkt de gelederen, waaraan ouderen van dagen ontvallen en waarin jonge krachten zoo dringend noodig zijn.

'tIs niet goed dat de mensch alleen zij; eendracht maakt macht ook op godsdienstig gebied. Drukken wij dat samen uit in onzen slotzang:

Komt, broeders, saam den loop begonnen
En saam volhard in 't heilig werk!
Dan wordt de wereld overwonnen,
Dan zijn wij elke macht te sterk.
Hier op deez' feestdag saam gebeden
Als kind'ren van een huisgezin!
En straks denzelfden strijd gestreden!
Zoo wordt ons alles tot gewin.

EEN TERUGBLIK.

Loof den Heer, mijne ziel, en al wat in mij is zijn heiligen naam. Psalm 103 : 1.

EEN WOORD NA VIJFTIG-JARIGE AMBTSVERVULLING.

In een van zijn vernuftige maar bedenkelijke paradoxen benijdt de Duitsche wijsgeer Nietzsche de dieren des velds, omdat zij geen herinnering hebben. „Hoe gelukkig," zoo zegt hij, „zijn de schapen en koeien in de weide! Zij grazen, rusten, herkauwen, springen weder op zonder eenige gedachte aan verleden of toekomst, zonder door een enkele herinnering gekweld te worden." Ik voor mij sta in dit, gelijk in menig ander opzicht, lijnrecht tegenover den geestigen denker. Ik acht het een der uitnemendste voorrechten voor ons menschenkinderen, te hooger te waardeeren hoe ouder wij worden, dat wij allerlei beelden uit het verleden kunnen oproepen voor onzen geest: onvergetelijke persoonlijkheden, ernstige en vroolijke gestalten, tooneelen van blijden en droeven aard uit de dagen onzer jeugd of uit later jaren; figuren en ontmoetingen, die nu een traan doen opwellen in ons oog en dan een glimlach doen spelen om onze lippen. Misschien waren die beelden en tooneelen weggezonken onder den drempel onzer bewustheid, maar naar een gegeven aanleiding overschrijden zij dien drempel, treden zij uit de nevelen te voorschijn en plaatsen zij zich klaar en helder voor onzen geest. Ik weet wel, dat die herinneringen voor een deel smartelijk en diep weemoedig zijn, maar ik weet ook dat er vriendelijk vertroostende tegenover staan en dat ten slotte de indrukken van een veel bewogen menschenleven zich laten samenvatten in de woorden:

'tGoed was meerder dan het kwade
en het kwade ook was ons goed.

Een gereede aanleiding tot zulk een terugblik wordt mij gegeven door den dag, waarop ik terug mag zien op een vijftigjarige ambtsvervulling. Die aanleiding heb ik niet gezocht; ik had haar integendeel wel willen vermijden. 't Is immers nog zoo kort geleden,

dat wij mijn dertigjarig voorgangerschap van de Vrije Gemeente herdachten en ik houd er niet van over mij zelf te spreken. Maar deze herdenking werd mij vriendschappelijk en welwillend opgelegd; mij vrienden hebben er mij toe gedwongen met onweerstaanbaren drang en 't zou preutsch en onnatuurlijk zijn geweest, mij aan dien drang te onttrekken. Hoe zou ik ook eigenlijk kunnen zwijgen van datgeen, wat mijn hart vervult, te minder nu ik in de laatste dagen zoo overstelpt ben met blijken van vriendschap en waardeering, bloemen, brieven, telegrammen uit allerlei oorden van de wereld, dat ik klein en verlegen voor u sta. Zoo dan nog eenmaal en thans, naar 'k mag verwachten, voor 't laatst een herinneringswoord. Laat mij enkele grepen doen uit de geschiedenis, niet zoozeer van mij zelf als van mijn tijd en omgeving; enkele bladzijden voor u opslaan uit de godsdiensthistorie der laatste vijftig jaren, die niet alleen mij, maar ook u wat te zeggen hebben en die ons samen mogen stemmen tot ootmoed en weemoed, maar ook en bovenal tot blijde, warme dankbaarheid.

De eerste herinnering, die voor mij opdoemt uit het verleden, is die aan mijn ouderlijk huis. Ik had het voorrecht op te groeien in een warm godsdienstigen kring. Die godsdienst was piëtistisch gekleurd. Mijn vader was een rechtzinnig predikant, doch hij vertoonde de orthodoxie van haar aantrekkelijkste zijde. Niet het dogma, maar de gemoedservaring was voor hem de hoofdzaak en alle onverdraagzaamheid en bitterheid was hem vreemd. Mijn moeder, die ik reeds veertien dagen na mijn geboorte moest missen, was een rijk begaafde vrouw, die haar kinderlijke vroomheid en haar naïeven humor neerlegde in eenvoudige gedichten, die mijn vader tot een kleinen bundel voor zijn kinderen samenlas. Sterk was in mijn vader het gevoel van 's menschen zonde en ellende. Van die zonde kon hij volgens hem niet anders verlost worden dan langs bovennatuurlijken weg, door de zending van Gods eeniggeboren zoon uit den hemel naar de aarde, door diens plaatsvervangend lijden en sterven, door zijn verzoenenden kruisdood. Hoe hij, hoe de orthodoxie in 't algemeen zich het verband dacht tusschen dien verzoeningsdood en 's menschen verlossing is mij nooit volkomen duidelijk geworden, doch de drie hoofdstukken van den Heidelbergschen catechismus: van 's menschen ellende, verlossing en dankbaarheid waren voor mijn vader geen afgetrokken leerstukken, maar realiteiten van zijn gemoedsleven en daarom eerbiedwaardig. Dat piëtisme was natuurlijk wereldschuw en wars van alle zoogenoemde wereldsche vermaken, waartoe ook behoorde muziek, tooneelspel en dans. En zoo had ik vóór mijn achttiende jaar nooit een concert bijgewoond, noch den drempel van een schouwburg overschreden. Ben ik later een

warm vereerder en bewonderaar van echte kunst geworden, dan was dit een natuurlijke reactie tegen mijn wereldschuw verleden. Doch hoe eenzijdig die opvoeding ook was, zij gaf mij een diepen indruk van eigen zwakheid en gebrek, van behoefte aan goddelijke steun en leiding, van den hoogen ernst van 't leven. En zoo mag ik Goddank, in mijne mate met Schleiermacher zeggen: „Vroomheid was de moederschoot, in welks heilig duister mijn jong leven gevormd werd en voorbereid op de wereld, die nog een verborgenheid voor mij was."

Die verborgenheid begon zich voor mij te onthullen als leerling van het Rotterdamsch gymnasium, onder den invloed vooral van een onvergetelijken Zwitserschen leeraar in geschiedenis en letterkunde, die aan zijn leerlingen een eersten indruk gaf van de hooge waarde der cultuurgeschiedenis, die ons b.v. op boeiende wijze de voorbereiding en het verloop der Fransche revolutie verklaarde, die ons den strijd tusschen Jezuïten en Janssenisten voor oogen stelde en ons inleidde in de gedachtenwereld van Blaise Pascal, die van mijn jongensjaren af een van mijn lievelingsschrijvers is geweest en gebleven. Zij werd voor mij geopend in een kring van jonge vrienden, waarvan sommigen reeds zijn heengegaan, maar van wie mijn oude trouwe vriend, ijverig medewerker en geliefd leeraar aan onze school voor godsdienstonderwijs, mij bijbleef tot op dezen dag. Wij bouwden saam, gelijk jongens dat plegen te doen, de wereld op en braken die weer af; wij deinsden voor de zwaarste problemen niet terug, kleine Titanen als wij waren, die den hemel bestormden.

Die wereld opende zich voor mij vooral aan Utrechts hoogeschool onder den bezielenden invloed van Opzoomers persoonlijkheid en onderwijs. Deze hoogleeraar in de wijsbegeerte wist bij zijn leerlingen te wekken een warme liefde voor studie en onderzoek, den lust om strooptochten te ondernemen op allerlei gebied. Hij opende onze oogen voor de onverbreekbare wetten der natuur, die geen plaats laten voor het wonder in den bovennatuurlijken zin van 't woord; hij stortte ons, als hij Shakespeare en Goethe en Schiller met ons las, liefde in voor kunst en poëzie. En al ben ik aan zijn ervaringswijsbegeerte sinds langen tijd ontgroeid, toch blijf ik hem gedenken met groote dankbaarheid en piëteit.

Toen volgde Leiden, waar ik de benauwende atmosfeer der Utrechtsche theologie ontvlood, de duisternis, waarin Opzoomer alleen een helder licht ontstak en mij onder de leiding van Scholten en Kuenen dompelde in de wateren van het vrije denken en zoeken. Scholten, de strenge, scherpe denker, die de blijvende grondgedachte uit de verouderde praedestinatieleer der Hervormde kerk wist op te delven, de gedachte aan de souvereiniteit van God; die aan het uiterlijk autoriteitsgeloof voor mij den dood-

steek gaf en mij leerde in de aarden vaten van den ouden bijbel het blijvende Godswoord te vinden; de bezielde profeet, die ons b.v. op aanschouwelijke wijze de verschijningen van den opgewekten Christus verklaarde als visioenen van zijn leerlingen en, wel verre van dor verstandelijk te zijn, tintelde van geestdrift voor den vrijen godsdienst des harten.

Kuenen, de bedachtzame, zorgvuldige criticus, die mij het Oude Testament althans eenigszins leerde verstaan en de geleidelijke ontwikkeling van Israels godsdienst uit een bijgeloovigen fetisdienst en een ruwen natuurdienst tot den ethischen godsdienst der profeten, de voorloopers van het christendom, verklaarde.

Van daar op eens in de practijk van den predikdienst, naar Hoenderloo in 't hart der Veluwe, waar ik eenige dagen geleden mee het vijftigjarig bestaan der kerk mocht vieren, daartoe uitgenoodigd door den orthodoxen kerkeraad; waar ik, te midden van allerlei onverdacht-rechtzinnige toespraken, mijn woord mocht doen hooren; Hoenderloo, met zijn schilderachtige heide-velden, in den nazomer paarsch en rood getint, met zijn dennen- en sparrenbosschen, waarop ik toen neerzag, maar die mij nu verre boven 't hoofd waren gegroeid; met zijn witte zandheuvelen, die, als zij in de verte schitterden in de avondzon, ons aan de gletschers van een Zwitsersch landschap deden denken; met zijn primitieve landbewoners, onder wie de jonge dominée zijn eerste herderlijke schreden had te doen; met zijn rustige pastorie, waar hij zich in de studeerkamer langzamerhand ontworstelde aan de atavistische overblijfselen der oude dogmatiek. Van daar verhuisd, wandel ik weer in gedachten onder de hooge boomen van het vriendelijk Renswoude, waar ik daarna een jaar van veel emotie doorbracht en tegenover de benepen orthodoxie en onmachtsleer der bewoners stelde mijn practisch christendom dat, al was 't maar bij een kleine minderheid, gereeden ingang vond.

Doch eerst ten volle begon mijn geest zich te ontplooien, toen ik in 1863 in Frieslands hoofdstad de vaan der moderne richting had omhoog te houden, die zich toen geheel ontrolde. Welk een opwekkende en tintelende tijd! Hoe giste en bruiste alles in mij en rondom mij! De nieuwe godsdienstige denkbeelden, als wier tolk ik mocht optreden, pakten de belangstellende menigte. Het besef, dat de godsdienst ons veel nader komt als hij niet op wonderbare wijze uit lucht en wolken neerdaalt, maar als een klare fontein opspringt uit ons eigen gemoedsleven, greep velen aan. De zuiver menschelijke gestalte van Jezus, ontdaan van haar grillig wonderkleed, oefende op hen een eigenaardige bekoring, Noode scheidde ik dan ook van Leeuwarden, toen ik van daar in '66 naar Amsterdam geroepen werd.

Hier was de Hervormde gemeente toen in volle gisting. Ik

was de voorlaatste moderne predikant; na mij nog onze vriend Van Gorkom, die hier beroepen werd. Aanvankelijk vond ik hier geringe belangstelling; ik had mij mijn eigen gehoor en kring te veroveren en vond die meer en meer. Hier vond ik in de eerste plaats mijn ouderen broeder, op wiens aandrang ik den stap had gewaagd en aan wiens bezielend voorbeeld en nobele persoonlijkheid ik ontzaglijk veel te danken heb. Hier onder mijn ambtgenooten een kring van geestverwanten, boven mij staande in geleerdheid of levenservaring, aan wier voeten ik mij neerzette. Hier op allerlei gebied gelegenheid tot gedachtenwisseling en verruiming van mijn gezichtskring, zoo als alleen het heerlijke Amsterdam die geven kan.

Intusschen stonden de partijen hoe langer zoo scherper tegenover elkaar, vooral toen een paar jaren later het algemeen stemrecht in de Hervormde kerk was ingevoerd, een billijke maatregel, waartoe ik zelf meewerkte, maar die, gelijk te vreezen was, de orthodoxie, althans in de groote steden, op het kussen bracht. Ik zal thans in geen bijzonderheden treden over dien onverkwikkelijken strijd, van beide zijden soms met te groote heftigheid gevoerd. De toestand werd meer en meer onhoudbaar. De dogmatische vragen, den nieuw toetredenden leden voorgelegd, waren de laatste druppel, die den beker deed overvloeien. In '77 verlieten wij de kerk. De stichting der Vrije Gemeente heb ik nog onlangs, bij de herdenking van haar dertig-jarig bestaan, in herinnering gebracht en 't is onnoodig daarbij van nieuws stil te staan.

Liever wijd ik nog een woord aan mijn godsdienstige overtuiging, die ik op allerlei wijzen voor u heb uitgesproken en vooral in mijn geschriften Ethisch Pantheïsme en Innerlijk Leven heb neergelegd. Ik heb die nooit voor u verheeld; waarom zou ik 't gedaan hebben, waar wij ons bewegen in een geheel vrijen kring! En zoo heb ik getracht het bekende woord tot het mijne te maken: wat ik heb dat geef ik u. Dat ik daarmee niet allen heb voldaan noch bevredigd, besef ik ten volle, maar een zwak en gebrekkig mensch kan niet anders dan geven het beste, wat in hem is. Laat mij 't nog eens in enkele woorden mogen samenvatten.

Voor mij berust het godsdienstig geloof niet op verstandelijke redeneering: ik betreur het, dat er zijn, die de middeleeuwsche bewijzen voor het bestaan van God van nieuws uit het stof willen oprakelen. Dat de zonneschijn weldadig is en de muziek verkwikkend, bewijst men niet, maar voelt en ervaart men. Zoo berust voor mij het Godsgeloof op de stem van plicht en geweten, die een absoluten eisch stelt en een onvoorwaardelijk karakter heeft en dus op een onweerstaanbaren innerlijken drang. De onzienlijke wereld is mij de hoogste werkelijkheid, die zich aan

mij oplegt. „Ondanks onszelven", zeg ik met den dichter, „richt zich naar den hemel 't oog". God is mij de heilige macht, die mij innerlijk ten goede drijft; de zedelijke wereldorde, wier wetten even onwrikbaar zijn als die der natuur; de norm, de regel, het hoogste goed, de oneindige waarde, waarnaar al mijn streven en trachten zich te richten heeft, verschillend van de natuurwet in zoover deze alleen aangeeft wat geschiedt, terwijl de zedewet zegt, wat moet geschieden. Beiderlei wet vinden wij alom terug, als wij ze eerst in ons zelf gevoeld en ervaren hebben. Spreek ik van de zedelijke orde in de taal der poëzie, hoe zou ik anders van haar kunnen spreken dan in menschvormige beelden, dan noem ik haar den Heer, den Koning van mijn leven, of den Vader, die in de hemelen is. Zoo werd de religie mij het allesbezielend levensbeginsel, dat met de practijk van het dagelijksch leven, maar ook met kunst en wetenschap, met staat en maatschappij in 't nauwst verband staat, dat alles moet bezielen en hervormen. Zoo mag ook ik zeggen met ootmoedigen dank aan God: ik heb het geloof behouden, het vaste, vrije, albezielende geloof in God, een heerlijk idealisme, een ernstig optimisme, dat mij frisch houdt en krachtig en gezond.

Daarom vervult mij op dezen dag een gevoel van innige dankbaarheid. Voortdurend ruischt mij door de ziel het Paulinische woord: wat hebt gij, dat gij niet ontvangen hebt? Inderdaad, alles is gave. Een gave de mij geschonken talenten, een gave mijn godsdienstige opvoeding, een gave mijn vrije ontwikkeling, een gave de opwekkende kring, waarin ik mij bewoog, een gave mijn goede bijna altijd ongeschokte gezondheid, een gave mijn lieve vrouw en kinderen, met wie ik onlangs mijn vijftig-jarig huwelijk in alle stilte mocht herdenken, een gave de hartelijkheid en trouw van mijn intieme vrienden en van mijn tallooze bekenden; al te gader gaven ten slotte, vloeiende uit de eeuwige goddelijke bron. En zoo zong ik straks van heeler harte mede 't lied: „Niets, niets is 't mijn, maar alles Gods geschenken" en zoo koos ik tot uitgangspunt van mijn toespraak het classieke danklied: „Loof den Heer, mijne ziel, en al wat in mij is, zijn heiligen naam!"

Aan dat gevoel van dankbaarheid paart zich een gevoel van diepen weemoed; van weemoed allereerst bij de gedachte aan de donkere schaduw, die viel op ons pad en die nooit, neen nimmer, wijken zal, maar waarover ik niet uitweid in 't openbaar. „Groote smart", 't is zoo juist gezegd, „lastert niet en klaagt niet aan; zij zwijgt en luistert."

Tot weemoed en schaamte stemt mij de gedachte aan eigen gebrek en tekortkoming. 't Gevoel, dat ik zooveel meer had kunnen zijn en moeten doen. Teleurstellend is mij de ervaring, dat

onze Vrije Gemeente de eenige gebleven is in den lande en dat onze geestverwanten in de Hervormde kerk, in plaats van als één man te protesteeren tegen den fatalen doopdwang, zich voor de groote meerderheid stillekens daarbij neerlegden. Droevig stemt mij de reactie, vooral onder jongere vrijzinnigen, die meer en meer naderen tot de linkerzijde der orthodoxie en gevaar loopen door een bedenkelijke Christusvereering het „Soli Deo gloria" uit het oog te verliezen.

Doch tegenover dien weemoed en dat gevoel van teleurstelling staat ten slotte een hooge moed en een blij vertrouwen. Want er zijn moedgevende teekenen inderdaad. Ik leef in 't vaste vertrouwen, dat onze Vrije Gemeente zal voortbestaan en krachtig voortbestaan, ook als ik mijn taak in jongere handen zal hebben neer te leggen, die haar zullen aanvatten en voortzetten op andere wijze, maar toch zeker in denzelfden geest. Ik geloof in een kern van warm belangstellende leden in onzen kring. Wie meenen mocht, dat ik onze vereeniging in 't algemeen beschuldigd zou hebben van onverschilligheid en lauwheid, heeft mij schromelijk misverstaan; die beschuldiging zou onbillijk en ondankbaar zijn. Ik vertrouw integendeel, dat die kern zich meer en meer zal uitbreiden, omdat ik van ganscher harte geloof in de toekomst van den vrijen godsdienst, in den onweerstaanbaren drang naar 't hoogste ter eene en in de vrije ontwikkeling ter andere zijde, die zich beide zullen handhaven, ondanks alle reactie en alle onverschilligheid. Nieuwe banen zullen dan alleen nieuw en veilig zijn als zij uitloopen op het land van diepe waarheid en kloeke vrijheid tevens. Daarom is mijn laatste woord op dezen morgen een woord van frisschen, blijden moed. Wie in God en de toekomst gelooven, vernieuwen de kracht, zij varen op met adelaarsvleugelen; zij loopen en worden niet moede, zij wandelen en worden niet mat, zij zweren aan hun beginselen een eeuwige jeugd!

VROOMHEID. [1])

Behoed uw hart boven al wat te bewaren is, want daaruit zijn de uitgangen des levens. Spreuken IV : 28.

Veroorlooft mij uit eigen ervaring te spreken. Gij weet, wat de vroomheid zegt kan nooit hoogmoedig zijn, want zij is altijd vol ootmoed. Vroomheid was de moederschoot, in welks heilig duister mijn jong leven gevoed werd en voorbereid op de wereld, die nog een verborgenheid voor mij was. In haar ademde mijn ziel, eer zij nog in wetenschap en levenservaring haar eigen rijksgebied gevonden had. Zij kwam mij te hulp, toen ik begon het voorvaderlijk geloof te schiften en gedachten en gezindheden te ontdoen van het stof eener vroegere wereld. Zij bleef mij bij toen ook de God en de onsterfelijkheid van mijn kinderjaren voor mijn weifelend oog verdwenen. Zij leidde mij als vanzelf het werkzame leven binnen. Zij leerde mij, hoe ik mijzelf in mijn persoonlijke eigenaardigheid heilig had te houden en door haar alleen heb ik vriendschap en liefde geleerd.

SCHLEIERMACHER.

„Vroomheid" zoo luidt de titel van een onlangs verschenen boekje van de hand van een ernstigen vrijdenker, een bekend lid der vereeniging „De Dageraad". [2]) Hij schreef dit boekske niet om de vroomheid te bespotten of te bestrijden, maar integendeel om haar aan te bevelen. Een vrijdenker, die op vroomheid aandringt, ziedaar een hoogst merkwaardig en verblijdend verschijnsel. De meeste vrijdenkers toch nemen de vrijheid den godsdienst weg te denken. Inderdaad evenwel valt er in de vereeniging „De Dageraad" in de laatste jaren een gezegende ommekeer waar te nemen. Er was een tijd waarin in dien kring met allen godsdienst de spot gedreven werd, waarin de stelling, dat er geen God is, daar de algemeen aangenomen lievelingsstelling was en alle godsdienstig gevoel uit den booze werd verklaard. De tijd, dat het beruchte boekje „Dominé, Pastoor en Rabbi" verscheen, waarin alle godsdienstpredikers, 't zij dan Protestant, Catholiek of Joodsch, als huichelaars of onnoozelen werden voorgesteld, die tijd — 't wordt door den schrijver zelf

1) Hoofdinhoud van mijn toespraak op 10 Januari 1909.
2) Vroomheid, door A. H. Gerhard. Uitgave van D. Berreklouw, Amsterdam.

geconstateerd — is thans voorbijgegaan. „De afwijzing van het bot atheïstisch streven", zoo spreekt hij, „vinden we terug in het duidelijk uitgesproken karakter der vereeniging in de laatste jaren, dat „De Dageraad" strijdt tegen de kerk als geloofsinstituut, tegen het kerkelijk gezag, maar zich niet stelt tegenover de religie in 't algemeen, tegenover de godsdienstige behoefte, die in ieder mensch misschien aanwezig is." Als ge thans het tijdschrift „De Vrije Gedachte" opslaat, dan vindt ge daar in den regel een anderen toon. Wel wordt hier nog nu en dan door de ouderwetsche vrijdenkers gesproken van bestrijding van den godsdienst als van een algemeenen plicht, doch we hooren daarentegen Gerhard zeggen: „Ook de ketter verlangt stichting. De ervaring leert, dat de koude, de nuchtere wetenschap onmachtig is, om de innerlijke, diep in ons hart wonende begeerte naar hoogere gevoelens te voldoen en daarom wendt men zich weer tot God, keert men terug — zooals het dan genoemd wordt — tot de religie. Wij willen dus niet alleen ontvangen wat ons stof tot overdenken biedt. Wij snakken ook naar het woord, dat tot ons gemoed spreekt, waaruit we kracht putten in oogenblikken van zwakheid, dat ons vasten grond doet voelen, waar ons zoo vaak twijfel bevangt ten aanzien van zoo talrijke grootere en niet 't minst kleinere levenskwesties en dat bovenal ons vertrouwen versterkt in onze eigen levensbeschouwing. Ook wij ongeloovigen zeggen: weest godsdienstig en vroom. De behoefte aan religie is den mensch ingeboren."

Aanvankelijk weten wij niet wat we hooren, als wij uit den mond van een vrijdenker zulke dingen vernemen. Volgt daaruit, zoo vragen wij onwillekeurig, dat de leden van „de Dageraad" en van de Vrije Gemeente geestverwanten zijn geworden? Geenszins, zoo antwoorden wij bij eenig nadenken. Ook hier blijkt het, dat wanneer twee hetzelfde zeggen het daarom nog niet altijd hetzelfde is. In de oud-Germaansche taal beteekent vroom volgens Gerhard niet anders dan uitstekend, voortreffelijk, sterk. Een vroom ridder was niet alleen dapper, maar ook trouw aan zijn eenmaal bezworen plicht de beschermer te zijn van vrouw en kinderen, van weduwen en weezen. Eerst later meende men, dat alleen hij volkomen te vertrouwen was, die in vol en kinderlijk vertrouwen zich ganschelijk had overgegeven aan den dienst van een God, die beveelt: „Heb uw naaste lief als uzelven."

Welnu, voor ons heeft het woord vroomheid dien lateren zin. Wij hechten daaraan een veel rijker en dieper beteekenis. Ik bedoel natuurlijk echte, vrije vroomheid, want het woord kwam bij velen in discrediet, ten gevolge van de verbastering der zaak. Nog verstaan velen onder vromen welmeenende maar bekrompen en benepen menschen, die al zuchtend door 't leven gaan en

bedenkelijk 't hoofd schudden over elk onschuldig, ja verheffend genot van natuur, kunst of samenleving. Nog zijn voor velen vromen en „fijnen" menschen van één slag. Wij, ik voor mij althans, versta onder vroomheid de innigste samensmelting, de hoogere eenheid van godsdienst en zedelijkheid. Maar al te vaak komen die beiden gescheiden voor; dan ontbreekt aan beiden diepte, innigheid en kracht. Laat ons zien welke schaduwzijden godsdienst zonder zedelijkheid en zedelijkheid zonder godsdienst vertoonen en zoeken wij in de ware vroomheid beider vereeniging.

Er is een godsdienst, waaraan de echte zedelijkheid ontbreekt. Voor hoevelen toch is de godsdienst een zaak van traditie en afkomst alleen. Ze zijn geboren in een R. Catholieke of Protestantsche omgeving en dus spreekt het van zelf dat zij R. Catholiek of Protestant geworden zijn; van zelf, dat in 't eerste geval elk Protestant voor hen een gevaarlijke ketter, in 't laatste elk Catholiek een halve afgodendienaar is. Ze hebben nooit over de licht- en schaduwzijden van beide godsdienstvormen nagedacht. 't Is hun nu eenmaal zoo ingeprent en daar blijft het bij. Of wel de religie is voor hen een zaak van vorm en gewoonte of van egoïstische berekening, zoo als zij 't voor de oude Romeinen was. Zij noemden zich — zoo verhaalde ons nog onlangs de rector onzer Hoogeschool — [1]) de godsdienstigste der stervelingen. En intusschen was de verhouding van den mensch tot de goden voor den positieven Romein die van een contractant. Zijn gebed was geen innige uitstorting des harten, maar een plechtig verzoek, veelal gepaard met een gelofte aan den god, wiens hulp men noodig had; heeft deze bede plaats gehad in de geijkte formuleering, duidelijk en klaar en met juiste benaming van den betrokken god, dan wordt op contra-prestatie zijnerzijds gerekend."

Hier is de godsdienst dus een uiterlijke verplichting tegenover God. Dan heet het van den Catholiek — en ook van menigen half-Catholieken Prostestant kan 't gezegd worden — hij neemt zijn godsdienst waar. Hij vereffent zijn rekening met zijn God door geregeld ter Mis te gaan en trouw te biechten of door stelselmatig kerkbezoek en gezette Bijbellezing. Hij verzekert zich alzoo een plaats in den hemel. Een loutere vorm dus, een geesteloos ceremonieel, een onvruchtbaar vertoon. Zulk een godsdienstige toch kan de grootste bedrieger zijn of de bekrompenste egoïst, hij kan anderen 't leven vergallen door zijn driftigheid of onverdraagzaamheid. Wat nood! Hij neemt zijn godsdienst waar.

---

1) De godsdienst der Romeinen. Rede uitgesproken op den dies natalis der Amsterdamsche Universiteit 8 Januari 1909 door den Rector-Magnificus Prof. H. T. Karsten.

Of wel die godsdienst is niets anders dan een oppervlakkige gemoedsaandoening, een opwelling van geestdrift en dweepzucht. Dat was b.v. met koning David het geval. Als de arke Gods wordt overgebracht naar Jeruzalem, zien wij den jongen koning dansen en huppelen voor die ark uit, niet om anderer aandacht te trekken door zijn aanstellerig vertoon, neen, maar welgemeend en oprecht, omdat inderdaad zijn godsdienstig gevoel tijdelijk in beweging is gebracht. Er is in die naïeve uitlng van godsdienstige opgewondenheid, waarbij hij anderer spot, ook den minachtenden glimlach van Michal zijn vrouw trotseert, een zekere aantrekkelijkheid. Hij handelt als van zelf onder den indruk eener hevige emotie. Maar die emotie gaat als een morgenwolk voorbij. Dienzelfden David zien wij later zijn afschuwelijk overspel met Bathseba bedrijven. Diezelfde David laat na een behaalde overwinning eenige strijdwagens over levende gevangenen heenrijden om hen alzoo te verpletteren. Diezelfde David is dus een hartstochtelijk wellusteling en een bloeddorstig krijsman. Was hij dan een huichelaar? Behoorde hij tot het gilde dier Pharizeërs, die Jezus vergeleek bij witgepleisterde graven, van buiten wel schoon maar van binnen vol doodsbeenderen en onreinheid? Verdiende hij opgenomen te worden in die rij van veinzaards in Dante's hel, die in witte gewaden zijn gehuld, 't hoofd bedekt met kappen, van buiten schitterend als goud, maar van binnen dof en zwaar als lood? Geenszins, maar zijn oppervlakkige, sanguinische natuur werd in beweging gebracht door een religieuze aandoening, die zijn zedelijk leven onaangeroerd liet. Zoo hoort men nog in sommige kringen van dusgenoemde bekeerden, die, als zij zich te buiten gaan, heeten tijdelijk door den duivel gegrepen te zijn, maar toch intusschen 's Heeren eigendom. Zoo ziet men nog zinnelijke of sentimenteele naturen, zwemmende in mystieke aandoeningen, maar zonder mannelijke zelfbeheersching en zedelijken ernst. Ziedaar een zekere vroomheid, slap en wankelbaar, omdat 't haar ontbreekt aan den ruggegraat van een diep en krachtig plichtsbesef.

Daartegenover staat een zedelijkheid zonder godsdienst van het hart. We denken aan de uiterlijk-zedelijke, de fatsoenlijke, de zoogenaamd „nette" menschen. In geen enkel opzicht gaan zij zich te buiten. Onberispelijk is hun houding, hun kleeding, hun uiterlijk zichtbare levenswijs. Met de regelmatigheid van een uurwerk loopt hun leven af. Maar als ge hen nauwkeurig gadeslaat, bespeurt gij dat zij aan een leidband loopen, den leidband der gewoonte, der conventie, der publieke opinie. Hun zedelijk leven richt zich alleen naar de vraag, wat *men* doet en wat *men* niet doet. „Dat doet men niet, dat staat niet en dat gaat niet", die waarschuwing is voor hen voldoende om een oogenblikkelijke

opwelling van edelmoedigheid te onderdrukken. Zij loopen werktuigelijk in den tredmolen van het dagelijksch bedrijf; zij denken er niet aan iets heel slechts, maar evenmin iets moois of edels te doen.

Doch er is ook een hooger vorm van godsdienstlooze, van zoogenaamd onafhankelijke zedelijkheid. Gij vindt ze bij die stoere en krachtige naturen, *die meenen aan zich zelf genoeg te hebben en op eigen kracht te knnnen steunen.* Nieuwere stoïcynen met een onkreukbaar rechts- en plichtsgevoel, even onverbiddelijk voor zichzelf als voor anderen. Zulke ijzeren naturen kunnen onbuigzaam en onwrikbaar zijn. Zij kunnen voorgaan, heerschen en gebieden, maar troosten door met anderen mee te voelen en te lijden, neen, dat kunnen zij niet. Wat ontbreekt aan deze stoute, kloeke naturen? 't Zelfde wat aan een rots ontbreekt; een rots is steil en stijf, onverzettelijk en hard, maar zacht en warm en teeder is zij niet.

Neen, eerst waar godsdienst en zedelijkheid samengaan en samengroeien, ontstaat die diepe, innige vroomheid, die aan het leven gloed en wijding geeft. Hoe treffend en juist heeft Schleiermacher haar omschreven! Zijn vroomheid was gewekt en gekweekt in den kring der Hernhutters. Hun vroomheid was „de moederschoot, in welk heilig duister zijn jong leven werd gevoed." In zijn kinderjaren werd hij door die gemoedelijke omgeving gedragen en gekoesterd. Maar zij werd hem op den duur te benepen en te eng. Hij had behoefte om vrij de vleugelen uit te slaan en rond te zien in de wijde wereld van wetenschap en kunst. En zoo verkreeg hij van zijn vader, na een pijnlijke briefwisseling, vergunning, om aan Halle's Hoogeschool te gaan studeeren. Daar dompelde hij zich in de frissche wateren van critiek en wetenschappelijk onderzoek. Daar ging hij een tijdlang op in Plato's verheven ideeënwereld. Toch bleef hij zich zelf een Hernhutter noemen, maar „van hooger orde". De warmte en innigheid der kinderlijke vroomheid bleef hem bij. En als haar eerste kenmerk noemt hij ootmoed. „Wat de vroomheid zegt kan nooit hoogmoedig zijn, want zij is altijd vol ootmoed." Ootmoed is nog iets anders dan 't gevoel van kleinheid en geringheid alleen. Bij de ontzettende natuurramp, die onlangs Zuid-Italië en Sicilië trof, voelden wij ons klein en nietig tegenover de geweldige macht der natuur. Wat vermag de mensch, zoo zeiden wij, bij al de groote uitvindingen en ontdekkingen van den nieuweren tijd, waarop hij prat gaat, bij al zijn heerschappij over de natuur, als een enkele aardschok zijn huis in puin stort en hem met vrouw en kinderen daaronder verplettert! Dat gevoel van kleinheid is op zichzelf weldadig om onze trots te fnuiken en onzen eigenwaan te vernederen. Maar in den ootmoed paart zich daaraan

het gevoel van schuld en verantwoordelijkheid, van schaamte en berouw tegenover den Heilige, die ons in ons geweten ter verantwoording roept. Zij buigt zich voor God, nederig en stil, maar om daarna 't hoofd op te heffen in eerbiedige aanbidding. Zij voelt zich afhankelijk van, maar ook verwant aan God. Klein, maar juist daardoor groot, zwak, maar juist daardoor machtig, bedroefd, maar nochtans blij. De echte vroomheid bidt niet om stoffelijke gaven en om bepaalde lotswisselingen. Een officieele uitnoodiging om in onze samenkomsten te bidden voor de gelukkige uitkomst der blijde verwachting onzer Koningin hebben wij gelukkig niet ontvangen. Hadden wij ze gekregen, ik voor mij zou daaraan geen gehoor gegeven hebben. Niet omdat ik mij niet hartelijk verheug in het heuglijk vooruitzicht, dat voor de aanstaande moeder zoo verblijdend en voor de toekomst van ons volk van zoo groote beteekenis is, maar omdat ik het ongodsdienstig acht te vragen om een bepaalden loop der omstandigheden, die immers gehoorzamen aan vaste en onveranderlijke wetten, wetten, die de ware vroomheid als goed en gezegend erkent. Haar eenig gebed is dus: uw wil geschiede, en juist daarom kan dat gebed zoo eenvoudig, zoo kort en sober zijn. 't Zij deze verwachting al of niet verwezenlijkt worde, welke toekomst ons volk moge wachten, 't zal goed zijn, zooals het is.

Zoo wordt de echte vroomheid gedragen door vertrouwen, door dat geloof, dat niet is een dogmatisch aannemen van een of ander leerstuk, niet een werktuigelijk aanvaarden van een of ander „heilsfeit," maar een overgave van het hart aan God en aan de hoogere dingen, een toewijding aan al wat waarachtig en rein, liefelijk en welluidend is. Heel het leven — hoe dikwijls is 't met juistheid aangetoond — wordt immers door geloof gedragen. Aan liefde en vriendschap, aan kunst en wetenschap, aan handel en bedrijf ligt vertrouwen ten grondslag. En zoo ontvangt heel onze levens- en wereldbeschouwing een vast fundament en een hooge wijding, als een vast geloof aan het eeuwige te midden van het tijdelijke, aan het onzienlijke achter en onder de wereld der zienlijke dingen leeft in de ziel.

Dan eerst verheft zich de vroomheid tot warm enthousiasme, tot blijde geestdrift. Zij gloeit van bewondering voor de groote Godskinderen, voor de machtige geesteshelden. Zij heeft haar heroën en profeten, in wie zij ziet de dragers van goddelijk leven, de verkondigers der blijde boodschap, de leiders der menschheid.

Zoo is zij vol van poëzie. Zij ziet de wereld in 't licht des geloofs en alzoo orde te midden der verwarring, vrede te midden van den strijd. Behoefte is 't haar nu en dan een lied op de lippen te nemen, een lied van dank en vreugde, van schaamte

en berouw, van geloof aan de eindelijke zegepraal van waarheid en liefde. Hoe ruim en rijk wordt voor deze vroomheid de schoone wereld Gods! Hoe gretig vangt zij 't licht der wetenschap op, die immers overal wijst op de heerschappij van onveranderlijke wetten, die haar de wereld niet als een chaos, maar als een kosmos kennen doet. Hoe leent zij 't oor aan de tonen der muziek, hoe vermeit zij zich in de gewrochten der beeldende kunst! Alles is 't hare; door alles tracht zij haar innerlijk leven te verrijken en haar gezichtskring uit te breiden.

Uit drie bronnen welt deze vroomheid op, bronnen die met elkaar in nauw verband staan en als 't ware een drieëenheid vormen, de drieëenheid van gevoel, verstand en wil. Van gevoel, want *de echte vroomheid welt uit het hart,* uit het binnenst heiligdom, waaruit gebeden, zuchten, tranen *ten hemel* stijgen. Wie dus vroom wil zijn heeft allereerst dat innerlijk heiligdom zorgvuldig te bewaken, opdat geen lichtzinnige spotgeesten, geen onreine demonen er binnendringen in onbewaakte oogenblikken, heeft zijn gemoedsleven frisch en zuiver te bewaren en de vatbaarheid voor ernstige en heilige indrukken zooveel mogelijk aan te kweeken. De echte vroomheid wordt door *nadenken* gevoed en verhelderd. Zij geeft zich rekenschap van de geheimzinnige aandoeningen van eerbied en piëteit, van bewondering en geestdrift, die als vanzelf opwellen in het kinderlijk gemoed. *Zij brengt haar persoonlijk leven en denken in verband met de heele wereld rondom haar;* zij leert God niet alleen in maar ook buiten zich te vinden, ze voelt zich een deel van 't groot geheel. De echte vroomheid is allereerst een persoonlijke zaak. Ik ben 't niet eens met Gerhard als hij beweert, dat Robinson Crusoë alleen op zijn eiland niet vroom kon zijn. Immers de natuur rondom hem kon 't gevoel van eerbied en de behoefte aan aanbidding wekken in zijn hart. Maar wel is 't waar, dat de vroomheid eerst krachtig en volwassen wordt, gesteund door de gemeenschap met anderen te wijden. Zoo heeft de ware vroomheid een individueele en een sociale zijde.

En beide komen tot haar recht als zij ook den *wil* doortrekt en prikkelt tot leven en handelen. De wil ten leven in den hoogsten zin des woords wordt door deze vroomheid gevoed, de wil om goed te zijn en goed te doen, die zich uit in *gezonde* philanthropie, in 't streven naar *sociale hervorming,* in het doen van den wil des Vaders.

Zullen wij daarom de vroomheid der vrijdenkers minachten? Geenszins, wij zullen ons veeleer verblijden, dat zij er behoefte aan voelen, dat na een periode van koude verstandsverlichting en oppervlakkig ongeloof het hart zijn recht weer doet gelden en het gevoels- en gemoedsleven zich niet langer onderdrukken laat.

Waarachtig vrij denken kan alleen hij, die ook diep leerde voelen, warm leerde liefhebben en krachtig leerde handelen, die er in één woord naar streeft een complete, harmonisch ontwikkelde mensch te zijn.

Doch wij willen daarbij nooit vergeten, dat het hooger leven zich in allerlei vormen openbaart, dat ieder spreekt *in zijn eigen taal* van de groote werken Gods. Mochten zoo vrijdenkers en gemoedelijke vromen elkaar meer leeren verstaan en waardeeren en gezamenlijk streven naar die *vrije vroomheid*, die den vrede brengen moet.

INHOUD.

Bladz.
Een woord vooraf (bij het verschijnen der „Stemmen”) . 1
De stichting der Vrije Gemeente te Amsterdam 4
Onze lijdensprediking 23
Waarom geen doop? 33
De gevaren en de eischen der vrijheid 40
De opening van het vereenigingsgebouw der „Vrije Gemeente,” te Amsterdam 48
Twee vrome vrijdenkers 65
Ons hervormingswerk 67
George Eliot's moraal 74
Heroën en heroïsme 84
Een terugblik 94
Vrije gemeenten in Amerika 102
De wereldtaal 115
Het tooneel en zijn invloed op de zedelijke volksontwikkeling 123
De religie der zedelijkheid 131
Christelijk Socialisme I 142
Christelijk Socialisme II 159
Na tien jaren 173
Na den prinsessedag 183
Luther et Emerson 191
Rauwenhoff herdacht 200
De Bhagavad-Gita 205
Een broeder herdacht 215
Weemoed en hoop 225
Onze houding tegenover de kerkelijken 231
Onze houding tegenover de godsdienstloozen 238
Elk in zijn eigen taal 246
Poëzie en praktijk 256
Ter orgelinwijding 260
Catholiek en Protestant 267
Kuenen herdacht 276
Het licht der mystiek 281
Zaaitijd 288

Bladz.

Godsdienstig naturalisme 297
Indrukken van Italië 308
Allard Pierson 317
Boomen en menschen 327
Aan den ingang der baan 339
Eén ding 348
Prof. A. D. Loman 349
Twee groote heidenen 353
Hollands eer 362
Saul en David 372
Godsdienstige opvoeding 380
Drie dooden herdaght 392
De balans der negentiende eeuw 401
Zoekende zielen 410
De drie-eenheid I 418
De drie-eenheid II 427
De drie-eenheid III 434
Een nieuw beschilderd venster I Spinoza 441
Een nieuw beschilderd venster II Kant 450
Van bloemen en bijen 458
Twee vrouwenbeelden 467
Ons Lessing- en Goethe-raam 473
Congres-indrukken 476
Het land van Millet 486
De aldoordringende godsdienst 492
Frisch leven 500
Van dier tot mensch 508
Congres-indrukken 518
Ramakrishna's leven en spreuken 528
Vruchtbaar leed 539
Ons Mozes- en Christusraam 547
Toekomst 554
Een terugblik 563
Vroomheid 570